

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Бењамин Ф. Хекић

ПЕЧАТИ СРПСКИХ СРЕДЊОВЕКОВНИХ ВЛАДАРА

ИЗМЕЂУ ЗАПАДНИХ И ВИЗАНТИЈСКИХ УЗОРА

докторска дисертација

Београд, 2021.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Benjamin F. Hekić

**THE SEALS OF SERBIAN MEDIEVAL RULERS BETWEEN
WESTERN AND BYZANTINE MODELS**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021.

**ПОДАЦИ О МЕНТОРУ, ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ ЗА ОДБРАНУ ДОКТОРСКЕ
ДИСЕРТАЦИЈЕ И ДАТУМ ОДБРАНЕ**

Ментор: др Небојша Порчић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

Чланови комисије: 1. др Смиља Марјановић-Душанић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

2. др Ђорђе Бубало, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

3. дописни члан САНУ др Вујадин Иванишевић, научни саветник, Археолошки институт Београд.

Датум одбране: ____ . ____ . 20 ____ .

ПЕЧАТИ СРПСКИХ СРЕДЊОВЕКОВНИХ ВЛАДАРА ИЗМЕЂУ ЗАПАДНИХ И ВИЗАНТИЈСКИХ УЗОРА

Сажетак: Печати средњовековних српских владара и раније су били предмет истраживања, али сигилографска пракса српских владара није досад обрађивана као целина, због чега сигилографски обрасци нису могли бити сагледани у ширем контексту сигилографских пракси Византије и средњовековног Запада. Детаљним поређењем са сигилографским обрасцима византијских и западних владара (првенствено на пољу иконографије), ми смо истакли византијске и западне утицаје које је трпела сигилографска пракса српских владара. Нашавши се на размеђи ова два културно-цивилизацијска круга, српски владари су преузимали њихове сигилографске обрасце као узор, али су их и модификовали тако да је створен и одржаван аутохтони модел, у значајној мери самосвојнији него што је то био случај код владара суседне Бугарске и Босне. Печат је у средњем веку вршио три основне функције: 1) средство за обележавање власништва; 2) средство затварања и гарантовања неизмењеног садржаја; 3) средство аутентификације докумената, тј. дипломатичке овере, што је најзначајнија функција печата у Византији и на Западу, па и у Србији. Међутим, као визуални медијум, печат је у средњем веку био и средство (ре)презентације кроз које је аутор документа истицао своје порекло и статус, идеологију, схватање власти, политичке претензије, и у овоме српски владари нису били изузетак. Да бисмо сагледали функцију српског владарског печата као средства овере, анализирали смо га у ширем контексту дипломатичких састојака докумената српских владара, а да бисмо оценили његову улогу као средства владарске (ре)презентације, поредили смо сигилографске обрасце са нумизматичком и хералдичком изворном грађом.

Кључне речи: печати, средњи век, српски владари, средњовековни Запад, Византија, сигилографска пракса, сигилографски обрасци, владарска (ре)презентација, документи.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Општа историја средњег века и помоћне историјске науке

THE SEALS OF SERBIAN MEDIEVAL RULERS BETWEEN WESTERN AND BYZANTINE MODELS

Abstract: The seals of medieval Serbian rulers have been the subject of research before, but thus far sigillographic practices of Serbian rulers have not been treated as a whole. As a result, sigillographic patterns could not be considered in the broader context of sigillographic practices of Byzantium and Medieval West. By detailed comparison with sigillographic patterns of Byzantine and Western rulers (primarily in the field of iconography), we have identified Byzantine and Western influences on the sigillographic practices of Serbian rulers. Located on the border between these two cultural-civilizational spheres, Serbian rulers adopted their sigillographic patterns as models, but they also modified them to create and maintain an autochthonous model much more independent than in the case of neighboring Bulgarian and Bosnian rulers. The seal in the Middle Ages fulfilled three basic functions: 1) the means for indicating property; 2) the means for closing and guaranteeing unaltered contents; 3) the means of authentication of documents, i. e. diplomatic verification, which is the most important function of the seal in Byzantium and in the West, and also in Serbia. However, as a visual medium, the seal in Middle Ages was also a means of (re)presentation, by which the author of the document asserted their background and status, ideology, concept of governance, political pretensions, and in this, the Serbian rulers were not an exception. In order to ascertain the function of the Serbian rulers' seal as the means of verification, we analyzed it in the broader context of diplomatic components in the documents of Serbian rulers, and in order to evaluate its role as the means of rulers' (re)presentation, we compared sigillographic patterns with numismatic and heraldic material.

Key words: seals, Middle Ages, Serbian rulers, Medieval West, Byzantium, sigillographic practices, sigillographic patterns, rulers' (re)presentation, documents.

Scientific field: History

Scientific subfield: General Medieval History and Auxiliary Historical Sciences

САДРЖАЈ

Увод	1
Први део – Сигилографска пракса у средњовековној Европи	15
1. Печат пре средњег века – Историјат и функције	16
2. Основне одлике сигилографске праксе у Византији	21
<i>Царске буле током рановизантијског периода и доба иконоклазма 25; Царски печати од Македонске династије до пада Цариграда под крсташе 30; Печати владара грчких држава након пада Цариграда под крсташе 37; Печати латинских царева у Константинопољу 39; Царски печати обновљене Византије 40.</i>	
3. Основне одлике сигилографске праксе на хришћанском Западу	44
<i>Најранији печатњаци германских краљева и печати франачких владара (Меровинзи, Каролинзи) 50; Печати царева Светог римског царства 56; Печати француских краљева 66; Печати краљева Енглеске у средњем веку 71; Печати средњовековних угарских краљева 77; Печати владара јужне Италије и Сицилије 81.</i>	
4. Сигилографска пракса у словенским државама Балканског полуострва – Бугарска и Босна	85
Сигилографска пракса бугарских владара	85
<i>Печати раних бугарских владара 85; Печати царева Првог бугарског царства 86; Печати бугарских багатура (престолонаследника?) 87; Печати царева Другог бугарског царства 87.</i>	
Сигилографска пракса босанских владара	90
<i>Печати босанских банова 93; Печати босанских краљева 94; Печати босанских великаша 96; Печати херцега Св. Саве 98.</i>	
Други део – Унутрашња и спољашња обележја српских владарских печата	100
5. Унутрашња обележја печата из преднемањихког раздобља	101
6. Унутрашња обележја печата немањихких великих жупана и удеоних кнежева	105
7. Унутрашња обележја печата немањихких краљева	112
8. Унутрашња обележја српских царских печата	132
9. Унутрашња обележја печата обласних господара	141
<i>Немањихи-Палеолози 143; Асени 143; Мрњавчевићи 143; Војиновићи 144; Лазаревићи 145; Бранковићи 148; Башићи 150; Црнојевићи 153.</i>	
10. Унутрашња обележја печата српских деспота	154
<i>Владајући деспоти Србије 154; Титуларни српски деспоти у Угарској 163.</i>	
11. Спољашња обележја српских владарских печата	169
Трећи део – Сигилографска пракса српских владара у ширем контексту	176

12. Печати као средство дипломатичке овере	177
<i>Сведочанства о печачењу као извор за дипломатичко-сигилографске обрасце српских владара 177; Заједничко и вишеструко печачење 201; Коришћење туђих и наслеђивање типара 204; Короборација и печат 206; Печат и друга средства овере 207; Печат, комплеционе формуле и рекогниција 215; Печат за позивање на суд 217.</i>	
13. Титулатура на владарским печатима и у текстовима владарских докумената	220
<i>Титулатура српских великих жупана и удеоних кнежева 220; Промене у титулатури српских владара након краљевског крунисања 221; Одроз Душанових освајања и успона на царство у титулатури српских владара 224; Владарска титулатура код обласних господара 225; Владарска титулатура српских деспота 230.</i>	
14. Печати у функцији владарске репрезентације	235
<i>Византијски иконографски обрасци у сигилографској пракси најранијих српских владара 235; Увођење владарске представе у (ре)презентацију владара на печатима српских краљева 240; Одроз уздизања на царство у немањићким сигилографским обрасцима и нови импулси из византијске традиције 248; Сигилографски обрасци обласних господара и доминација хералдичке иконографије 253; Нова формализација у иконографији на печатима деспота Србије 259; Осиромашење деспотских сигилографских образаца у Угарској 264.</i>	
15. Печати и новац	266
<i>Најранији нумизматички обрасци у Србији и укрштање монетарних утицаја 266; Нови импулси у српском новчарству царског периода 271; Одрози слабљења царске власти и успона обласних господара у нумизматичким обрасцима 274; Корпус иконографских представа на ковањима српских деспота 280.</i>	
16. Хералдички елементи на печатима	284
<i>Порекло (прото)хералдичке иконографије на печатима Немањића 284; Продор хералдичких мотива на печате обласних господара 289; Хералдички печати српских деспота 291.</i>	
Закључак	297
Списак коришћених скраћеница	306
Литература	312
Прилог бр. 1 – Каталог печата српских средњовековних владара	334

УВОД

– Предмет, грађа, методе –

Печати са средњовековних докумената су од тренутка настанка дипломатике као помоћне историјске науке посматрани као део дипломатичких образаца ових исправа. Као битан дипломатички састојак, ниједан дипломатичар није могао пренебрегнути присуство печата на документу у свом настојању да утврди његову аутентичност и оригиналност. Но, попут докумената, и сам печат је имао богат основни садржај, тј. низ састојака и одлика које су морале бити анализирани да би се утврдиле аутентичност и оригиналност самог печата, као и веза печата са документом. Ово одлике можемо поделити на спољашње – материјал израде (и боја), облик печатне грудве, облик типара, димензије, једностраност/двостраност, начин причвршћивања – и унутрашње – садржај печатне (ликовне) представе и легенде. Сваки печат израђиван је помоћу посебног предмета који се прецизније назива печатњак, матрица или типар, и којим се производи отисак у меком или тврдом материјалу. Печат као појам може да обухвати, поред отиска који обично подразумевамо под појмом печата, и печатњак, и управо је у овом ширем смислу појам печата искоришћен у наслову овог рада.

Оповргавање аутентичности и оригиналности средњовековних докумената није аутоматски повлачило оповргавање аутентичности и оригиналности печата којима су ти документи печатени; и обрнуто такође важи. Због чињенице да је печат у суштини посебан физички предмет који се лакше или теже може одвојити од документа, и сам печат морао је бити подвргнут засебној анализи аутентичности и оригиналности. Тако се у оквиру дипломатике развила сигилографија (сфрагистика), нова наука о печатима. Како су се кроз историју печати јављали и независно од докумената, вршећи различите функције које нису увек биле повезане са овером докумената, предмет истраживања сигилографије као помоћне историјске науке је временом знатно проширен. Свакако оправдана велика пажња коју су дипломатичари од почетка између свих докумената посвећивали документима средњовековних владара прелила се и на сигилографију. Исправе средњовековних владара су посебно драгоцен извор о средњем веку јер се кроз њих може сагледати на који су начин ови појединци и систем власти изграђен око њих разумели и вршили своју руководећу улогу у друштву и држави. Због тога што, као и документи, и средњовековни владарски печати такође сведоче о практичном чину вршења власти, али и о владарској идеологији и схватању власти, они су увек највише привлачили пажњу истраживача.

Историја печата почиње и пре средњег века. Печати су коришћени у Месопотамији и старом Египту, као средства за затварање посуда, просторија и документа зарад гарантовања неповредивости садржаја, затим за означавање власништва, те најзад за аутентификацију, тј. оверу исправа. Ово је постигано тиме што су израђивани печатни отисци у глини типарима различитог облика – печатни цилиндри, конусни печатњаци, печатне плочице са дршкама, фигурице чије је подножје носило печатну представу (у Египту посебно скарабеји-печатњаци), печатно прстење (сигнети). Печат је употребљаван и у другим областима Старог истока (Иранска висораван и Загрос, долина Инда, Левант, Мала Азија), али су у њиховим сигилографским праксама приметни јачи или слабији утицаји из Месопотамије и Египта. У старој Грчкој, хеленистичким краљевинама и Риму, примат у печатењу преузима печатно прстење које се утискује у восак. Сигилографске праксе Византије и средњовековног Запада настављају управо римску сигилографску традицију, али примарна функција печата постаје аутентификациона. У ту сврху печатни отисци у воску израђени печатним прстењем настављају да се користе на Западу, али се временом јављају и типари већих димензија, због чега добијају форму печатних плочица са дршкама. У Византији, пак, и поред употребе воска за у печатењу, најчешће коришћен материјал за израду печата постаје метал, у највећој мери олово, у мањој злато, и тек спорадично сребро; израда оловних и златних печата на Западу јавља се знатно ређе но у Византији, управо у крајевима и државама које су најдуже остале под јурисдикцијом *римских* царева са Босфора, или међу владарима који су се у својој владарској (ре)презентацији угледали на византијске царе. Сигилографске праксе

средњовековних балканских владара (бугарских, српских, босанских) развијале су се под утицајима из ове две велике сигилографске праксе, византијске и западноевропске.

Печати са средњовековних докумената – чак и када су физички одвојени – чине органску целину са документима. Они представљају једно од могућих средстава аутентификације, тј. дипломатичке овере докумената. Поред тога, печатењем се у средњем веку такође и утврђује власништво, означава идентитет, истичу преузете обавезе, те репрезентује ауторитет власника (ауктора). Из наведених намена произилазе три основне функције печата које се уз одређене специфичности јављају још од почетака печатења у антици: 1) средство за обележавање извора документа, тј. власништва; 2) средство за гарантовање неизмењеног стања; и 3) средство аутентификације, тј. дипломатичке овере.¹ У пресеку свих ових функција, печат у средњем веку стиче капацитет да потврди да садржај исправе уистину и без сумње долази од наведеног ауктора, те да саопштава записани правни чин у складу са жељама ауктора, тиме вршећи гаранцију оригиналности, аутентичности и веродостојности документа.²

Поред органске везе са документом, печат одржава органску везу и са ауктором. Наиме, сваки печат са документа настао је актом печатења, где ауктор (или неки његов опуномоћеник) помоћу типара оставља печатни отисак који је на неки од више могућих начина физички спојен са документом. Оба предмета, и печатњак и отисак, репрезентују и личност и реално присуство ауктора.³ Чак и када нису сачувани ни отисак ни печатњак, о сигилографским обрасцима сведоче и трагови печатења, помен печата у самом документу (короборационе формуле) или у белешци о записивању, а нарочито забележени описи печата, па је у циљу целовитог проучавања сигилографске праксе као дела шире дипломатичке праксе неопходно узети у обзир и сва ова посредна сведочанства о чину печатења.

* * *

Називи за печат на средњовековном Западу преузети су из Рима, како за отисак у меком материјалу (најчешће воску) или металу, тако и за предмет којим је тај отисак направљен. У Риму отисак је називан *signum*, знак, знатно ређе у деминутиву *signaculum* или *sigillum*, док је печатњак увек носио име *annulus*, прстен. Већ у меровиншком периоду *signum* почиње да означава један други елемент у документу, потпис или знак који је ауктор својеручно уписивао, а отисак и печатњак су сада обухваћени термином *annulus*.⁴ Ипак, термин *sigillum* (и познолатинска варијанта *sigellum*) нису потпуно нестали и од средине 11. века, када печатњак постаје посебан предмет у односу на печатни прстен, почиње да преовладава управо овај термин за означавање печатног отиска; повремено срећемо и *signum* (углавном до 13. века), *signaculum* (али овај термин може да буде и синоним за термин *signetum*, који означава сваки отисак малих димензија) и *bullā* (за металне печате).⁵ Печатњак је могао да се означи такође термином *sigillum*, али је прецизније одређиван као *typarium*, ређе као *sigillatorium* или *cunei* (за печатњаке који су се састојали од две плочице).⁶ Облик *sigillum/sigellum* преузет је уз прилагођавања у све западноевропске језике (старогорњенемачки *insegel*, старофранцуски *sel*, *seel*, *seiel*, *saiiau*, холандски *segel*, модерни немачки *Siegel*, мод. француски *scel/sceau*, енглески *seal*, италијански *sigillo*, шпански *sello*) за означавање печатног отиска, али и печатњака, а од 13. века, у немачком се користи и *Signet*, за печатни отисак малих димензија.⁷ Печат је у Византији на грчком означаван као *σφραγίς* (*sphragis*). Неретко би била додавана синтаagma *διὰ μολύβδου* (*dia molybdou*) да се означи оловна була. Гвоздени типар за израду металних печата у облику клешта називан је

¹ Whatley, *Introduction*, 4.

² Порчић, *Обрасци*, 181.

³ Whatley, *Introduction*, 4.

⁴ Pastoureau, *Les sceaux*, 22.

⁵ *Ibid*, 22–23.

⁶ *Ibid*, 23.

⁷ *Ibid*.

βουλλωτήριον (*boullōterion*), мада је познат бар један случај у коме је сам печат, тј. отисак булотерија себе дезигнирао као булотерион.⁸

Српска (српскословенска) реч за објекат којим се бавимо јесте *печатъ*; у документарној грађи ова именица први пут се јавља у једној повељи краљице Јелене Дубровнику из 1267. или 1268. године, као *мота печатъ*, дакле, у женском роду.⁹ До друге половине 14. века именица *печатъ* увек је у женском роду, када се у Босни по први пут јавља и као именица мушког рода. У мушком роду ова именица ће се јављати и у наредним вековима, али спорадично и претежно у Босни, што значи да је до краја средњег века у српском ипак преовладавао облик женског рода.¹⁰ Поред овог појма, у српском је и *пръстенъ* могао означавати сваки печат (како сведочи легенда са јединог печата краља Вукашина који својим димензијама несумњиво није могао бити сигнет, тј. печатни *прстен*). Ова реч у тој функцији у босанској сигилографској пракси, пак, није забележена, већ се увек односи на сигнет. Посебно је индикативно што је реч печат из неког словенског језика позајмљена у средњогорњонемачки управо да значи печатни прстен, као *Petschaft*, што сведочи о развоју самих објеката али и терминологије за те објекте у словенским језицима – печати су најпре били малих димензија, такви да су се могли носити на прсту, а када су се почели израђивати типари већих димензија, назив прстен се проширио и на њих.¹¹ И назив *знамение*, одн. *зламение*, којим се првобитно означавао неки знак или симбол, у смислу грба, временом се проширио на предмет који је често такве симболичне или ликовне представе носио зарад аутентификације, па се тако почиње помињати у короборацијама српских краљева у првој половини 14. века; од средине 15. века у Босни овај термин користи да значи печат (и печатњак и печатни отисак). Слична је ситуација је и са називом *бѣлѣгъ* који се једном у Босни јавља као *билигъ*.¹²

Поред изворне терминологије на српскословенском, у документима српских владара на латинском и италијанском, а много чешће у латинским и италијанским преводима исправа српских владара или пропратним белешкама, јавља се латинска и терминологија повезана са сигилографском праксом која је незнатно богатија од домаће терминологије. *Sigillum* (итал. *sigillo*, *sugello*) ту стоји за *печатъ*, али се повремено јавља и *bullā* (*bolla*), не само да значи метални висећи печат, или печатну грудву ма ког висећег печата, него се под тим називом може подразумевати ма који печатни отисак; уз ово се често јавља као допунска (и плеонастичка) синтагма „*sigillatum et bullatum*“.¹³ У једном посве специфичном фалсификату,¹⁴ јавља се и израз *uullotirium*, што је свакако превод за булотерион, можда у значењу типара којим је печат израђен, или је, пак, овим термином означен сâм печатни отисак у олову, што је ретка, али не незабележена пракса у Византији.

На српском простору ближе одређивање печата вршено је у зависности од димензија и свечаности типара само у Босни (где постоје одговарајући термини за печатни прстен, мали

⁸ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, ix; Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*, 133; A. A. Volkoff, *Power, Family and Identity: Social and Personal Elements in Byzantine Sigillography*, A Companion to Seals in the Middle Ages, 223.

⁹ Станојевић, *Печат*, 22; *Зборник*, 237, бр. 67; Порчић, *Документи*, 165–166, бр. 16, т. 25, сл. 16. Краљичин воштани печат се на овој повељи сачувао до данас.

¹⁰ Станојевић, *Печат*, 22; Ćremošnik, *Studije*, 45–46; Исаиловић, *Канцеларије*, 222–223.

¹¹ Ćremošnik, *Studije*, 45–46; Исаиловић, *Канцеларије*, 222–223.

¹² Ćremošnik, *Studije*, 46; Порчић, *Обрасци*, 145; Исаиловић, *Канцеларије*, 222–223.

¹³ Станојевић, *Печат*, 23; Ćremošnik, *Studije*, 75; Исаиловић, *Канцеларије*, 222.

¹⁴ У питању је један од локрумских, тј. мљетских фалсификата, Љутовидова повеља. Т. Живковић, *Gesta regum Sclavorum II*, Београд 2009, 282, 326–327, побија тезу Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд–Загреб 1928, 189, 207–208, да је Љутовидова исправа фалсификована на основу Летописа попа Дукљанина, већ сматра да је та повеља морала постојати, али да је сачувана у познијем препису, а аргумент му је то што је сложена византијска титула којом се Љутовид у повељи титулише потврђена Ескоријалним Тактиконом, као и датирање индиктом који пада у 1039/40. годину, што одговара периоду у који Летопис попа Дукљанина смешта сукоб Љутовида и Стефана Војислава. R. Vojvoda, *Dalmatian Illuminated Manuscripts written in Beneventan Script*. PhD Dissertation, Central European University, Budapest 2011, 152–159, на основу палеографске анализе закључује да је у питању препис са интерполацијама из 12. века оригиналне Љутовидове повеље из средине 11. века.

печат, средњи, велики и двострани, као и њихови преводи на латински),¹⁵ док се у владарским документима осталих српских владара оваква одређења уопште не јављају. У зависности од начина причвршћивања, за висеће печате који се у словенским исправама владара Србије називају *висукта печатъ* срећемо превод *sigillum pendens*, уз изразе *cum appensione* и *cum impensione*, а за утиснуте печате који немају одговарајући српскословенски назив на латинском се користи термин *impressio*. У зависности од материјала, за печате владара Србије срећемо израз *златна печатъ* који преведен гласи *bullā aurea, bolla d'oro*, те *bolla d'argento indorada* када се прецизно описује позлаћени печат.¹⁶ Додатне дезигнације печата се тичу припадности (најпре личне – *мога печатъ, наша печатъ, његова печатъ, свога печатъ*, одн. у преводу *nostrum uullotirium, sigillum nostrum, nostra bolla, sigillum proprium, suum sigillum, so sigillo, so bolla, eius bulla*, али и титулом – *печатъ господства ни, печатъ господина деспота*, одн. у преводу *sugello de reame, sigillum proprium ipsius domini regis, sigillum domini despotti, bulla domini despotti, magnifici domini Georgii sigillum*, и сл) и правне снаге (*закона печатъ, праава печатъ, печатъ обична*, одн. *consueta bula, sigillum secretum*).¹⁷ У Србији је и *знамение* могло бити означено као краљевско, царско, обично и царско обично, а појам *бѣлѣгъ* као царски.

* * *

Печати средњовековних српских владара завређивали су највише пажње домаћих истраживача на пољу дипломатике и сигилографије, будући да су најбројнија и готово једина кохерентна скупина, тј. корпус сачуваних средњовековних печата са српског политичког простора. Наиме, печати невладарских личности на документима су сачувани веома ретко на простору српских држава.¹⁸ Сачувани су, додуше, бројни средњовековни печатњаци са српског простора у форми печатног прстења,¹⁹ али поједини од њих не носе чак ни име сигиланта, тако да се овај сигилографски материјал може само грубо датирати, а чак и када нису анонимни, о личностима сигиланата не постоје сведочанства из других извора, тако да нема начина да се овај корпус грађе систематизује. Печатима су се у средњовековним српским државама служили и удеони кнежеви из времена првих Немањића, великаши из периода распада Српског царства и властела у Босанском краљевству, али они показују одлике и користе прерогативе суверена што их *de facto* чини самосталним властодршцима, те би се и њихови печати морали уврстити међу владарске. Печати црквених достајанственика, пак, сачувани су у малом броју, тако да овде не може бити речи о иоле кохерентном корпусу изворног материјала као што је то случај са владарским печатима.

Од првих државних творевина српског народа насталих у 7. и 8. веку, до турског освајања и деловања последњих баштиника српских државних традиција у Угарској у другој половини 15. века и на самом почетку 16. века, континуитет власти домаћих владара је одржаван, али уз више случајева крупних политичких потреса и промена. Због тога на печатима средњовековних српских владара, као и у њиховим документима, можемо пратити одјеке битних дешавања на политичком плану, и начине на које се владари као носиоци политичког континуитета суочавају са изменом политичке реалности. Политички континуитет на простору средњовековних српских земаља и држава као појава дужег трајања свакако је омогућио развој већег броја аутохтоних модела и у сигилографским обрасцима средњовековних српских владара. Али због свог физичког положаја на размеђи сфера

¹⁵ Исаиловић, *Канцеларије*, 223.

¹⁶ Станојевић, *Печат*, 22; Порчић, *Обрасци*, 140, 143.

¹⁷ Станојевић, *Печат*, 22–23; Сremoшник, *Studije*, 47.

¹⁸ Нпр. један печат Душановог великог слуге Оливера и два печата, тј. остатка печата Оливера Големовића, дворског чиновника деспота Ђурђа Бранковића, сва три сачувана на документима који се данас налазе у архиви Манастира Хиландара, в. Синдик, *Печати*, 230.

¹⁹ Детаљније о томе в. М. Ђоровић-Љубинковић, *Представе грбова на прстењу и другим предметима материјалне културе у средњовековној Србији*, О кнезу Лазару (ур. И. Божић, В. Ј. Ђурић), Београд 1975, 173–177; Б. Иванић, *Прстење српске средњовековне властеле. Збирка народног музеја*, Београд 1998.

деловања византијске и западноевропске цивилизације, српски политички простор ће до краја средњег века остати изложен снажном утицају оба велика европска културно-цивилизацијска круга. Због тога се, знатно чешће него у другим оновременим срединама, пред истраживачем налазе бројни и разноврсни занимљиви случајеви кроз које се може пратити преузимање страних модела, и њихово преплитање са домаћим сигилографским обрасцима.

Када се говори о српским средњовековним владарима, подразумевају се личности које су на српском политичком простору у средњем веку званично и/или практично на одређеној територији вршиле независну власт, или су са ауторитетом једнаким владарском управљале областима из састава ширих политичких целина. То су на првом месту владоци српских држава одређених у делу Константина Порфирогенита из средине 10. века (кнежеви Србије, владари Захумља и Дукље), затим велики жупани, краљеви и цареви из династије Немањића, и деспоти из породица Лазаревић и Бранковић. Но, и удео кнежеви из времена првих Немањића (Страцимир, Мирослав и Мирослављеви потомци), а посебно обласни господари из периода Царства и након нестанка династије Немањића (кнез Војислав Војиновић, браћа Мрњавчевић, Никола Алтомановић, Балшићи, Драгаши, Александар Комнин Асен, Лазаревићи, рани Бранковићи, Мркша Жарковић, Црнојевићи 14. и 15. века), вршили су власт у својим областима независно или са ауторитетом једнаким владарском. Најзад, српски деспоти у Угарској (позни Бранковићи и Бериславићи), иако су *de jure* били само поданици угарског краља, одржавали су одређени вид континуитета са традицијом суверености српске Деспотовине. За обласне господаре важно је напоменути да при избору основни критерији нису били утицај и политичка моћ великаша, већ првенствено чињеница да су управо њихови документи и печати сачувани. Када су у питању владари са српског политичког простора, један крупан изузетак биће начињен тиме што у ужи фокус истраживачке пажње у овој студији неће бити уврштени владари и властела средњовековне Босне. Наиме, иако је изворно била део српског политичког простора, средњовековна Босна је врло рано (пре времена из којег потиче далеко највећи део сачуване грађе) кренула засебним државно-политичким путем и, што је за ову тему нарочито важно, обликовала и развијала особену сигилографску праксу, посведочену материјалом који и својим обимом завређује посебну и детаљну студију.

Наша основна хипотеза јесте да су српску сигилографску праксу у средњем веку у великој мери, посредно и непосредно, обликовали утицаји два велика цивилизацијска круга средњег века и њихових дипломатичко-сфрагистичких образаца – византијског и западнохришћанског. Наравно, због сложености и обима појма хришћанског Запада у средњем веку подразумевамо узор и утицаје из најзначајнијих, најрепрезентативнијих, као и српском простору географски најближих сигилографских пракси. Раносредњовековни почаци сигилографске праксе хришћанског Запада се не могу разумети без меровиншке и каролиншке сигилографске праксе, а потом француске, немачке, енглеске, јужноиталијанске, и најзад угарске. Упркос међусобним разликама ове сигилографске праксе чиниле су препознатљиву целину у односу на други, византијски извор утицаја, и њему „придружени“ утицај Латинског царства у Константинопољу (које представља својеврсни амалгам традиција хришћанског Запада и Византије на више поља деловања, укључујући и дипломатичку праксу и коришћење печата). Да бисмо доказали ову претпоставку морамо у најкраћем најпре пружити општи приказ тих сигилографских пракси, а затим ћемо настојати да покажемо на који начин су се у српској сигилографској пракси манифестовали западни и византијски утицаји. То ћемо постићи анализирањем свих елемената српске владарске сигилографске праксе у којима се западни и византиски утицаји јављају (пре свега, материјал, ликовне представе и натписи, тј. легенде, са три заступљена језика – старословенски језик у српској редакцији / српкословенски, грчки и латински). Најзад, истражићемо каква је била динамика тих утицаја – када, како и зашто су једни утицаји јењавали а други ојачавали, да ли је, и ако јесте, на који начин, долазило до преклапања утицаја, тј. коришћења и западних и византијских узора истовремено, и да ли је резултат био

јединствен образац српске сигилографске праксе. Како би се утицаји у домену сигилографске праксе правилно разумели и тумачили битно је имати у виду да ти утицаји нису у канцеларије српских властодржаца стизали одвојено и независно од ширих дипломатичких пракси хришћанског Запада и Византије којих је сигилографска пракса само једна компонента. Тако су преузети сигилографски обрасци само један део шире праксе коришћења западних и византијских дипломатичких образаца као узора у канцеларијама српских средњовековних владара.

Посебно је значајно упоредити српску сигилографску праксу са праксом суседних словенских држава које су током средњег века биле у сличном положају, тј. под промењивим западним и византијским утицајем. Ту се подразумевају Бугарска и Босна. Значајно је утврдити како ове две дипломатичке и сигилографске праксе реагују на утицаје два велика центра, и одговорити на питање да ли су постојали међусобни утицаји између средњовековне Србије и ових држава, када је у питању сигилографска и шири дипломатичка пракса.

Како би се сигилографска пракса српских владара сагледала у ширем контексту, неизоставно је морао бити коришћен и други, не-сигилографски изворни материјал српских владара, пре свега дипломатички обрасци потписа, нумизматички материјал и извори о хералдичкој традицији, због чега смо били упућени и на коришћење налаза других помоћних историјских наука.

Овако дефинисана тема истраживања најсврхисходније је могла бити обрађена поделом текста у три основна одељка; одељци су даље подељени на поглавља у оквиру којих су по потреби издвојене и мање целине. Први део, *Сигилографска пракса у средњовековној Европи*, кроз четири поглавља треба да обезбеди увид у историјски контекст неопходан да би се уопште приступило истраживању српских владарских печата и њиховом смештању у шири контекст. Стога су у овом одељку, у коме су поглавља условно речено хронолошки поређана, на првом месту обрађени историјат и функције печата од њихове појаве у старом веку до почетка средњег века (1. *Печат пре средњег века – Историјат и функције*). Овоме следе поглавља са посебно детаљним освртима на обрасце из сигилографских пракси владара најзначајнијих средњовековних монархија. То су најпре византијски цареви који су настављали сигилографске традиције царског Рима (2. *Основне одлике сигилографске праксе у Византији*); затим, западнохришћански владари код којих се упркос разуђености пракси и бројних иновација уочавају одређене заједничке одлике које оправдавају издавајање ових сигилографских пракси као једне целине насупротив византијској сигилографској пракси (3. *Основне одлике сигилографске праксе на хришћанском Западу*); најзад, то су бугарски и босански властодршци који владају на простору Балкана где се укрштају утицаји Византије и Запада, и који су најближи суседи владара средњовековне Србије (4. *Сигилографска пракса у словенским државама Балканског полуострва – Бугарска и Босна*). Други део, *Унутрашња и спољашња обележја српских владарских печата*, посвећен је српском сигилографском материјалу, тј. корпусу српских владарских печата. У овом одељку се најпре детаљно обрађују унутрашња обележја сачуваних печата српских владара – а то су печатне представе, и посебно њихова иконографија, те печатне легенде – кроз шест хронолошки поређаних поглавља, од преднемањих времена до доба српских деспота у Угарској (5. *Унутрашња обележја печата из преднемањих времена*, 6. *Унутрашња обележја печата великих жупана и удеоних кнежева*, 7. *Унутрашња обележја печата краљева*, 8. *Унутрашња обележја српских царских печата*, 9. *Унутрашња обележја печата обласних господара*, 10. *Унутрашња обележја печата српских деспота*). Последње поглавље овог одељка даје сумарни преглед спољашњих обележја српских владарских печата – која су у претходних шест поглавља само побројана у описима печата – као што су материјал израде (и боја), облик печатне грудве, облик типара, димензије, једностраност/двостраност, начин причвршћивања (11. *Спољашња обележја српских владарских печата*); ово је учињено како би се могле уочити одређење правилности које упућују на закључке о спољашњим обележјима печата за целокупан корпус грађе. Трећи део, *Сигилографска пракса српских владара у ширем контексту*, кроз пет поглавља обрађује

улогу печата у овери докумената првенствено кроз анализирање бројних додатних сведочанстава о печачењу са докумената српских владара као што су трагови печата, помени печата и сл. (12. *Печати као средство дипломатичке овере*), затим, корелацију између владарске титулатуре са печата и владарске титулатуре из интитулација и потписа (13. *Титулатура на владарским печатима и у текстовима владарских докумената*), улогу печата у владарској (ре)презентацији битној за разумевање идеологије и схватања власти српских владара (14. *Печати у функцији владарске репрезентације*), међусобну повезаност сигилографских и нумизматичких образаца код српских владара (15. *Печати и новац*), и најзад, продор хералдичке иконографије на печате српских владара као специфични вид владарске репрезентације (16. *Хералдички елементи на печатима*). Изабрали смо ових пет тема јер нам се чинило да се управо кроз призму дипломатичке овере, титулатуре, владарске (ре)презентације, корелације између нумизматичких и сигилографских образаца, и веза сигилографске и хералдичке традиције могу на прави начин сагледати утицаји из византијске и западноевропске сигилографске праксе који су обликовали сигилографску праксу српских владара. Трећем одељку следи закључак, а као посебан прилог на крају је укључен *Каталог печата српских средњовековних владара* (Прилог бр. 1).

* * *

На основу резултата хеуристичке обраде и анализе материјала саставили смо детаљну базу печата српских средњовековних владара, која нам је омогућила да изнесемо неке основне статистичке податке о печатима српских средњовековних владара, како би се лакше сагледао корпус изворне грађе који смо користили. Укупно је сачувано четири типара српских средњовековних владара (Стројимира Властимировића?, Вука Бранковића, и кнеза Лазара; тзв. Теодорин прстен је по свој прилици био сигнет неког мушког члана династије Немањића, можда против-краља Стефана Константина, млађег Милутиновог сина). Број сачуваних печатних отисака српских владара износи 144. Међутим, како се положај и утицај српских владара мењао унутар њихове државе али и у међународним односима током осам векова колико можемо пратити њихову историју, оправдано је и сигилографски материјал посматрати и поделити у односу на такве промене, те стога подробније анализирати корпуре печата преднемањићких владара, затим великих жупана и удеоних кнежева из династије Немањића, српских краљева, српских царева, обласних господара, и најзад, српских деспота (у Србији и у Угарској). На основу статистичких података о броју печата у овим скупинама, уочава се да и дистрибуција сачуваних печата није равномерна, већ да је њихов број у сталном порасту од времена преднемањићких владара до времена српских деспота.

Табела 1. Укупан број сачуваних печатних отисака (типара) средњовековних српских владара распоређен по периодима и аукторима

Период/аутор	Укупан број сачуваних печатних отисака (број различитих типара)
Печати преднемањићких владара	6 (5)
Дукљански архонт Петар (краљ Петрислав из <i>Летописа попа Дукљанина?</i>)	2 (2)
Захумски архонт Никола (краљ Драгимир из <i>Летописа попа Дукљанина?</i>)	1
Дукљански краљ Константин Бодин	1
Дукљански краљ Ђорђе	2 (1)
Печати великих жупана и удеоних кнежева	9 (8)
Велики жупан Стефан Немања (монах Симеон)	4 (3)
Кнез Страцимир	1 (1)
Хумски кнез Мирослав	1 (1)

Велики жупан Стефан Немањић	1 (1)
Хумски кнез Андреј	2 (2)
Краљевски печати	24 (20)
Краљ Радослав	1 (1)
Краљ Владислав	2 (2)
Краљ Урош I	3 (3)
Краљица Јелена	3 (2)
Краљ Драгутин	1 (1)
Краљ Милутин	6 (5)
Краљ Стефан Дечански	3 (2)
Душан као краљ	5 (4)
Царски печати	24 (10 или 11)
Душан као цар	20 (7)
Цар Урош	4 (3 или 4)
Печати обласних господара	27 (25)
Александар Асен	1 (1)
Никола Алтомановић	1 (1)
Краљ Вукашин	1 (1)
Балшићи	9 (9)
Црнојевићи	2 (2)
Вук Бранковић	3 (3)
Кнез Лазар	6 (4)
Кнегиња Милица (монахиња Јевгенија)	1 (1)
Стефан Лазаревић као кнез	1 (1)
Бранковићи	2 (2)
Печати српских деспота	54 (34?)
Стефан Лазаревић као деспот	13 (7)
Деспот Ђурађ Вуковић Бранковић	13 (10?)
Султанија-удова Мара Бранковић (посебан типар деспота Ђурђа)	5 (1)
Деспотовић и деспот Стефан Бранковић	3 (1)
Деспот Лазар Бранковић	3 (3)
Деспот Вук Гргуревић Бранковић (и његова удовица Барбара Франкопан Бранковић)	5 (1)
Деспот Ђорђе Бранковић	4 (3)
Деспот Јован Бранковић	2 (2)
Деспотица Ангелина Аријанит Бранковић	1 (1)
Ђорђе, Јован и Ангелина Бранковић	1 (1)
Деспот Иваниш Бериславић	2 (2)
Деспот Стефан Бериславић	2 (2)

Од ова 144 печатна отиска, укупно једанаест је сачувано ван докумената: свих шест преднемањићких печата је на овај начин сачувано, затим три Немањина печата (од укупно четири његова печата), те најзад Мирослављев печат и Страцимиров печат такође су се сачували независно од исправна на које су првобитно морали бити постављени; у питању су одреда оловне буле. Од преостала 133 печата сачувана на документима, 47 су златне (позлаћене) буле, а 85 воштани печати, док за један печат није познат материјал израде (печат деспота Јована Бранковића). Све оловне и златне буле су двостране, док од воштаних печата постоји само један двострани – већи печат краља Владислава. Од 144 печатна отиска, два су сигурни фалсификати – по један печат цара Уроша и кнеза Лазара – а четири бар

могући фалсификати – по један печат краља Милутина, Стефана Дечанског, деспота Стефана Лазаревића и деспота Јована Бранковића. За све фалсификате, осим за печат деспота Јована, знамо да су у питању златне (позлаћене) буле, док је за Јованов печат материјал израде непознат.

Због оштећења не може се потпуно прецизно одредити колико је печата имало легенду, али од оних на којима је легенда сигурно посведочена, имамо један типар са грчком легендом (Стројимир) и десет печатних отисака на којима је натпис на грчком језику (два печата дукљанског архонта Петра, печат захумског архонта Николе, печат краља Бодина, четири печата Стефана Немање, печат његовог брата Страцимира и печат цара Стефана Душана; имамо и један цртеж печата Стефана Немање на коме је легенда на грчком). Печат Балше III Балшића је носио латинску легенду од које се данас сачувао само почетак речи *sigillum*. Печат деспота Стефана Бериславића носи само два латинична слова – S и D. Печати краља Ђорђа Бодиновића (два оловна отиска са истог типара) и кнеза Мирослава Завидовића (једна изгубљена оловна була) јединствени су по томе што су двојезични – аверс Ђорђевог печата носи легенду на латинском, Мирослављевог на српском, а реверси оба печата поред представе светитеља имају легенду на грчком. Сви остали печати ако имају сачувану легенду, она је на српкословенском (прецизније речено, српској рецензији старословенског која се у одређеној мери приближава говорном српском језику).

Поред сачуваних печата, на документима српских владара налазе се и остаци печата (комади воштаних печатних грудви на којима је печатна представа у потпуности уништена или мрље од воска остале иза утиснутих печата) и трагови печатења (врпце са којих су печати скинути, прорези и рупе за постављање печат, као и размаци унутар потписа или адресе). У самим исправама се наилази на помене печата, у короборационим формулама, док се у белешкама о записивању могу наћи и помени печата али и детаљни описи печата. Још већи број детаља у односу на опис печата доноси неколико ретких цртежа печата; због природе података које и описи и цртежи могу да пренесу, ми ћемо их обрађивати заједно. Најзад, сам назив једног типа повеља – хрисовуљ (и варијације као што су златопечатно слово, златопечатни хрисовуљ) – сведочи о томе да су на ове исправе постављани златни печати. Узимајући у обзир све ове податке, долазимо до броја од још 221 исправе која је у неком тренутку била, или је требала бити, снабдевена печатом. Највећи број ових докумената носи по једно сведочанство о печатењу, али један број њих има и по два сведочанства (нпр. траг печатења и помен печата), док само ретки документи имају три сведочанства (нпр. трагови, помен и назив).

Табела 2. Укупан број сачуваних докумената са сведочанствима о печатењу распоређен према врсти сведочанства

Сведочанства о печатењу	Укупан број докумената (број оригинала)
Остаци печата	39 (39)
Остаци печата и цртеж	1 (1)
Остаци, цртеж и помен печата	1 (1)
Остаци и помен печата	2 (2)
Трагови печатења	51 (39)
Трагови и опис печата	1 (1)
Трагови и помен печата	1 (1)
Трагови печата и назив	27 (17)
Трагови, помен и назив	2 (1)
Описи/цртежи	10 (0)
Цртеж и помен печата	2 (0)
Помен печата	44 (1)

Помен и назив	5 (2)
Назив документа „хрисовуљ“ (варијације „златопечатно слово“ и сл)	35 (19)

Дакле, уз 145 сачуваних печата (144 отиска и један типар Вука Бранковића који је постављен на повељу његове удовице Маре) и подацима о још 221 печатеном документу, данас знамо за 366 исправа²⁰ српских средњовековних владара које су биле оверене печатом ауктора. Када у обзир узмемо да је од средњовековних српских владара сачувано укупно 496 докумената,²¹ видимо да око 74% ових исправа поседује печат. О правом значају печата, међутим, говори проценат оригинала који су били снабдевени печатом. Оригинали чине нешто више од половине средњовековног српског дипломатичког корпуса, са 270 примерака.²² Од тог броја, само 40 докумената који се сматрају оригиналима никад није носило печат, дакле, око 15%, што значи да је преко 85% оригинала имало печат. Сви ови бројеви се морају узети *cum grano salis*, јер и уз највећу позорност, првенствено због непостојања јединственог и систематски обрађеног и издатог српског дипломатара, као ни јединственог пописа српских средњовековних повеља, те недоступности изворне грађе која се налази у бројним архивама, библиотекама, институцијама, али приватним збиркама у земљи, региону и свету, одређени пропусти по питању коначног броја сачуваних докумената и печата – који иду на савест аутора овог рада – могући су, ако не и неизбежни.

* * *

Но, упркос постојању добро очуваног корпуса изворне грађе, као и када су у питању сами документи средњовековних српских владара, резултати које су домаћа дипломатика и сигилографија постигли током више од 150 година критичког оцењивања сазнајне вредности печата средњовековних српских владара никада нису до краја систематизовани. Релевантан сигилографски материјал је остао физички раздвојен по бројним архивама (највећи део се налази у дубровачком Државном архиву и у архиви Манастира Хиландара), а бројна издања печата и студије истраживача досад никад нису обухватила сву сачувану сигилографску грађу. Стога је проучавање сигилографске праксе средњовековних српских владара и даље поље истраживања које нуди бројне могућности. Премда никада није систематизован, материјал је кохерентан, и – чак и када је сачуван ван документа – сваки примерак се лако може сместити у одређени ужи период осмовековне историје средњовековне државности српског народа.

Иако не постоји јединствен српски дипломатар, као ни јединствена публикација у којој је издата средњовековна српска сигилографска грађа, највећи део изворног материјала који смо користили јесте издат. Српске средњовековне исправе су досад биле издаване у

²⁰ Ваља имати на уму да нису сви ови документи сачувани, попут оних који су нестали/уништени, па су њихови печати данас сачувани одвојено, као што је случај са свим печатима из преднемањићког периода, те печатима Стефана Немање.

²¹ Порчић, *Обрасци*, 5–6. Аутор наводи број од 474 исправе средњовековних српских владара. Ми смо од овог броја одузели три каптолске исправе српских деспота (ауторови бр. 412, 414, 446), а додали још 25 докумената: исправе деспота Стефана Лазаревића (2), деспота Ђурђа Бранковића (2), деспота Вука Гргуревића и његове удовице Барбаре (6), деспота Ђорђа Бранковића (2) и Ђурђа Црнојевића (1), као и исправе деспота Јована (Иваниша) Бериславића, деспота Стефана Бериславића и његове удовице Каталине (12) које није обухватио својим истраживањем.

²² Порчић, *Обрасци*, 10. Аутор наводи 247 оригиналних исправа. Ми смо и од овог броја поново одузели три каптолске исправе српских деспота, и додали 26 оригиналних докумената: два деспота Стефана Лазаревића, један деспота Ђурђа Бранковића, шест деспота Вука Гргуревића и његове удовице Барбаре, и два деспота Ђорђа Бранковића, као и 12 оригиналних исправа деспота Јована (Иваниша) Бериславића, деспота Стефана Бериславића и његове удовице Каталине које аутор није обухватио својим истраживањем, те смо најзад додали латинску верзију Душанове Прве стонске повеље коју је аутор третирао као препис оригинала српске верзије, док је у новој публикацији Порчић, *Документи*, 208–214, бр. 50, опредељује као оригинал латинске верзије, као и повеље (2) цара Уроша Дубровнику о слободи кретања трговаца и о исплати стонског дохотка које су раније сматране за преписе, али их Порчић, *Документи*, 268–271, бр. 84–85, такође опредељује као оригинале.

појединачним или серијским публикацијама. Најпре, ту су Миклошићева *Monumenta Serbica*,²³ Пуцићеви *Споменици српски* у два тома,²⁴ *Законски споменици српских држава* Стојана Новаковића,²⁵ Соловјевљеви *Одабрани споменици српског права*,²⁶ двотомне *Старе српске повеље и писма* Љубомира Стојановића,²⁷ и многи други. Од средине 20. века излази знаменита париска серија *Archives de l'Athos*²⁸ са документима из светогорских манастира, а у новије време издат је први том *Зборника средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*,²⁹ који обухвата готово целокупну документарну продукцију српских владара до 1321. године, док је Небојша Порчић издао *Документе српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*,³⁰ а у сарадњи са Невеном Исаиловићем и *Документе владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*.³¹ Посебно су значајна нова издања докумената у публикацији *Стари српски архив* 1–16 (2002–2017).³²

Нешто мање бројне су публикације у којима је издата српска сигилографска грађа. Пре Првог светског рата печате са средњовековних српских докумената из Дубровачког архива издао је А. Ивић у својој студији *Стари српски печати и грбови*.³³ Ови документи су 1833. године били пренети у бечки Тајни архив, потоњи Haus-, Hof- und Staats Archiv. Како сам Ивић каже, постојала је потреба да се печати са тих докумената издају и да се „тима за вечита времена обезбеде за науку“. Али Ивић је урадио много више од обичног публикувања печата – његова сфрагистичко-хералдичка студија уз техничке податке о печатима доноси и детаљну анализу основних одлика печата, те запажања о страним сигилографским утицајима.

Велики број исправа српских владара са металним печатима (буле) сачуван је у манастиру Хиландару; ове печате је најпре представио Соловјев у *Два прилога проучавању Душанове државе*,³⁴ а потом и Душан Синдик у *Српским средњовековним печатима у манастиру Хиландару*.³⁵ Конкретно, Соловјев је представио збирку металних печата Стефана Душана сачуваних на документима манастира Хиландара (уз то пописавши и Душанове

²³ Miklosich, *Monumenta Serbica*.

²⁴ М. Пуцић, *Споменици српски* I–II, Београд 1858, 1862.

²⁵ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.

²⁶ А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Београд 1926.

²⁷ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I-1, I-2, Београд – Сремски Карловци 1929, 1934.

²⁸ AA, II. *Actes de Kukulmus* (nouvelle édition remaniée et augmentée par P. Lemerle), Paris 1988; III. *Actes de Xéropotamou* (par J. Bompaire), Paris 1964; VI. *Actes d'Esphigménou* (par J. Lefort), Paris 1973; IX. *Actes de Kastamonitou* (par N. Oikonomidès), Paris 1978; X. *Actes de Lavra. III. De 1329 à 1500* (par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos et D. Papachryssanthou), Paris 1979; XI. *Actes de Lavra. IV. Études historiques – Actes serbes – Compléments et Index* (par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, et D. Papachryssanthou, avec la collaboration de S. Ćirković), Paris 1982; XII. *Actes de Saint-Pantélémon* (par P. Lemerle, G. Dagron et S. Ćirković), Paris 1982; XIII. *Actes de Docheiariou* (par N. Oikonomidès), Paris 1984; XV. *Actes de Xénophon* (par D. Papachryssanthou), Paris 1986; XIX. *Actes d'Iviron. IV. De 1328 au début du XVIe siècle* (par J. Lefort, N. Oikonomidès, Denise Papachryssanthou, V. Kravari, avec la collaboration d'Н. Métrevéli), Paris 1995; XX. *Actes de Chilandar I. Des origines à 1319* (par M. Živojinović, Ch. Giros, V. Kravari), Paris 1995; XXI. *Actes de Vatopédi I* (par J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros), Paris 2001; XXII. *Actes de Vatopédi II. De 1330 à 1376* (par J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros, K. Smyrlis), Paris 2006.

²⁹ *Зборник*.

³⁰ Порчић, *Документи*.

³¹ Порчић–Исаиловић, *Документи*.

³² Снимци великог броја докумената доступни су на сајту *Монастериум* (<http://www.monasterium.net/mom/collections/by-country#Srbija>), док се збирке често врло квалитетних старих фотографија српских средњовековних докумената налазе у Архиву Србије и Архиву САНУ; сав овај фото-материјал нам је био од велике користи током истраживања. Посебну захвалност дугујемо тиму који ради на изради *Српског дигиталног дипломатара* (<http://www.bisanu.rs/>) и који нам је омогућио увид у њихову базу, иако садржај сајта још увек није доступан ширем кругу корисника интернета.

³³ Ивић, *Печати и грбови*. Одливци у гипсу печата из Ивићеве публикације чувају се у Галерији Матице српске у Новом Саду, и доступни су у виду каталога фотографија, *Копије печата са повеља српских владара и властеле XIII–XVII века: збирка Галерије Матице српске* (прир. Р. Кулић), Нови Сад 2009.

³⁴ Соловјев, *Два прилога*, 25–46.

³⁵ Синдик, *Печати*, 229–237.

печате које је Ивић издао, и помене о Душановим печатима у белешкама дубровачких нотара) и изнео закључке о Душановим сигилографским обрасцима, док се Синдик задовољио каталогизирањем свих печата из Хиландарског архива, уз квалитетне фотографије у боји и тек ређа краћа запажања о печатима.

Грегор Чremoшник је оставио недовршен један знатно амбициознији пројекат – синтетичко дело о средњовековној дипломатици Јужних Словена. Оно што је Чremoшник стигао да уради на пољу дипломатике и сигилографије објављено је постхумно у његовим *Studijama za srednovjekovnu diplomatiku i sigilografiju južnih Slovena*.³⁶ Најобимније су управо његове студије из сигилографије (мада и оне недовршене), где поред општег, синтетичког дела о сигилографској пракси српских и босанских владара, Чremoшник веома детаљно каталогизира воштане печате српских владара Дубровачког архива. Његов рад такође садржи мноштво запажања и закључака – неких и одвећ смелих, а понекад и погрешних – о сигилографској пракси, тј. о спољашњим и унутрашњим одликама печата.

Павао Анђелић у *Srednjovekovnim pečatima iz Bosne i Hercegovine*³⁷ доноси издања печата босанских владара и великаша, а што је за нас посебно битно, међу њима и хумских кнежева. Поред тога што доноси издања свих средњовековних печата познатих у тренутку издавања, Анђелићева књига је, уз поједине пропусте, ипак заокружена целина, минуциозно израђена синтеза средњовековних босанских печата, али не само уско сигилографски обрађених, већ анализираних и из хералдичког и културноисторијског угла.

Најзад, печати раних Немањића (Страцимир, Стефан Немања) издавани су у београдском часопису *Нумизматичар*,³⁸ од новијих налаза, Стројимиров печатњак издао је Тибор Живковић,³⁹ печат Константина Бодина публиковао је Жан-Клод Шене,⁴⁰ а печат захумског архонта Николе Вивијан Прижан.⁴¹ Међу многобројним истраживачима који су се, у склопу бављења дипломатичким темама, у мањој или већој мери дотicali сигилографије могу се поменути и Станоје Станојевић који у 16. поглављу *Студија о српској дипломатици* под називом *Печат*⁴² обрађује помене печата у самим докумената без осврта на конкретну сигилографску грађу, као и значајна студија *Повеља краља Стефана Душана манастиру Свете Богородице у Тетову Душана Кораћа*.⁴³

Избор издате сигилографске грађе и литературе о печатењу и печатима од њихових почетака до средњег века, те о сигилографским праксама у византијском свету и у земљама западног хришћанства, морао је, наравно, бити знатно ограниченији. За сумарни преглед развоја праксе печатења на Древном истоку послужили смо се на првом месту зборником радова *Seals and Sealing in the Ancient Near East*,⁴⁴ као и уводним поглављима монографија Ђакома Баскапеа,⁴⁵ Мишела Пастуроа⁴⁶ и Мартине Фабр,⁴⁷ који су, пак, исцрпније коришћени за сагледавање праксе (пракси) печатења на средњовековном Западу. Њима треба додати и незаобилазне радове Брижит Мирјам Бедос-Резак⁴⁸ у којима се сагледавају како теоретски постулати (на пољу семиотике) самог чина печатења, тако и поједине

³⁶ Čremošnik, *Studije*.

³⁷ Anđelić, *Pečati*.

³⁸ Ј. Петровић, *Печат Стефана Немање*, Нумизматичар 2 (1935) 27–28; Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Немање*, Нумизматичар 2 (1979) 119–130; Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Страцимира*, Нумизматичар 6 (1983) 131–133.

³⁹ Т. Живковић, *Стројимиров златни печат*, ИЧ 55 (2007) 23–29.

⁴⁰ J.-C. Cheynet, *La place de la Serbie dans la diplomatie Byzantine à la fin du XIe siècle*, ЗРВИ 45 (2008) 89–98.

⁴¹ V. Prigent, *Bulles de plomb inédites pour l'histoire d'Orikos médiéval*, SLSA Jahresbericht 2018, Zürich 2019, 135–162.

⁴² Станојевић, *Печат*, 1–27.

⁴³ Кораћ, *Повеља*, 141–165

⁴⁴ *Seals and Sealing in the Ancient Near East* (ed. M. Gibson, R. Biggs), Malibu 1977.

⁴⁵ Bascapè, *Sigilografia I*.

⁴⁶ Pastoureau, *Les sceaux*.

⁴⁷ Fabre, *Sceau Médiéval*.

⁴⁸ B. M. Bedos-Rezak, *Medieval Identity: A Sign and a Concept*, The American Historical Review 105/5 (2000) 1489–1533; Bedos-Rezak, *Ego*.

сигилографске праксе средњовековног Запада. О меровиншкој сигилографској пракси не би било могуће говорити без консултовања капиталне студије Андреа Штилдорф⁴⁹ о функцији печата на меровиншким исправама, док су за преглед каролиншке сигилографске праксе коришћени монографија Илдара Гарипзанова⁵⁰ и студија Хагена Келера⁵¹ о печату као средству презентације владара у комуникацији са поданицима која се протеже и на период отонске династије у Римско-немачком царству. За сигилографску праксу отонске династије било је потребно консултовати и студију Вернера Геца⁵² о царским престоним печатима, будући да су престони печати у наредним вековима постали главни сигилографски образац немачких царева; димензије, квалитет и стил израде, садржај ликовне представе и легенде су се мењали, али тип печата је остао непромењен све до почетка 16. века докле пратимо сигилографске обрасце владара Светог римског царства. За увид у саму сигилографску грађу каролиншких владара и немачких царева користили смо издања Ота Посеа,⁵³ док је за преглед сигилографске праксе француских краљева коришћено одговарајуће поглавље монографије Жоржа Тесјеа⁵⁴ о француској краљевској дипломатици. За печате енглеских краљева ваљани прегледи су урађени још почетком 20. века – реч је о монографијама Џејмса Блума⁵⁵ и Волтера Бирча,⁵⁶ а увид у изворни материјал остварили смо користећи први том Бирчове капиталне серије издања печата из Британског музеја.⁵⁷ За преглед сигилографских пракси у јужној Италији, пре свих у краљевини Сицилији, користили смо одговарајућа поглавља већ помињане Баскапеове монографије о сигилографији, а како смо сматрали да посебну пажњу заслужују печати норманских краљева, у ту сврху смо се послужили нумизматичко-сигилографском студијом Артура Енжела,⁵⁸ те одговарајућим деловима монографије Хуберта Хубена о Рожеу II.⁵⁹ Најзад, за сигилографску праксу у средњовековној Угарској коришћења су издања краљевских печата Гезе Ерсегија⁶⁰ и Имреа Такача⁶¹ са пратећим студијама. Међу литературом о византијској сигилографији и даље је незаобилазан Гистав Шлумберже,⁶² а новији приступи заступљени су у радовима, између осталих, Франца Делгера,⁶³ Николе Икономидиса⁶⁴ и Жана-Клода Шенеа,⁶⁵ док увид у изворну грађу обезбеђују издања византијских печата из збирке Жоржа Закоса⁶⁶ и каталог византијских печата из збирке Dumbarton Oaks⁶⁷. За сагледавање сигилографске праксе латинских царева из Константинопоља, поред Шлумбержеових⁶⁸, те Закосових издања печата, и издања у *Каталогу* Дамбартон Оукса, послужила је и монографија Филипа ван Трихта⁶⁹ о Латинском

⁴⁹ Stieldorf, *Gestalt und Funktion*, 133–166.

⁵⁰ Garipzanov, *The Symbolic Language*.

⁵¹ Keller, *Zu den Siegeln*, 400–441.

⁵² Goetz, *Zur Entstehung*, 211–221.

⁵³ Posse, *Die Siegel I–III*, V.

⁵⁴ Tessier, *Diplomatique*.

⁵⁵ Bloom, *English Seals*.

⁵⁶ Birch, *Seals*.

⁵⁷ Birch, *Catalogue I*.

⁵⁸ Engel, *Recherches*.

⁵⁹ H. Houben, *Roger II of Sicily: A Ruler Between East and West* (transl. G. A. Loud, D. Milburn), Cambridge 2002.

⁶⁰ Érszegi, *Sigilla regum*.

⁶¹ Takács, *Royal Seals*.

⁶² G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris 1884.

⁶³ F. Dölger, *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden*, München 1931; Dölger, *Aus den Schatzkammern*; F. Dölger, I. E. Karagiannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre. I. Die Kaiserurkunde*, München 1968.

⁶⁴ N. Oikonomidès, *Quelques remarques sur le scellement à la cire des actes impériaux byzantins (XIII–XVe s.)*, Zbornik Filozofskog fakulteta 14/1 (1979) 123–128; Oikonomidès, *Lead Seals*; N. Oikonomidès, *La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle*, Revue des études byzantines 43 (1985) 167–195.

⁶⁵ Cheynet, *Byzantine Seals*, 107–120; Cheynet, *L'usage*, 23–40; Cheynet, *Introduction*, 1–82; Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*.

⁶⁶ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1–3*; Zacos–Nesbitt, *Lead Seals II*.

⁶⁷ *DO Catalogue I–VI*.

⁶⁸ Schlumberger, *Sceaux et bulles*.

⁶⁹ F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204–1228)*, Leiden–Boston 2011.

царству. Најзад, за детаљан преглед сигилографске праксе владара средњовековне бугарске државе послужила су издања печата са пропратним студијама Јорданке Јурукове⁷⁰ и Ивана Јорданова,⁷¹ док је за босанске владаре коришћена већ помињана монографија Пава Анђелића о средњовековним печатима Босне и Херцеговине, а увид у новије налазе изворне грађе обезбеђен је коришћењем часописа *Грађа о прошлости Босне*.

---

⁷⁰ Јурукова–Пенчев, *Печати и монети*.

⁷¹ Јорданов, *Корпус*.

Први део: СИГИЛОГРАФСКА ПРАКСА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ЕВРОПИ

1. ПЕЧАТ ПРЕ СРЕДЊЕГ ВЕКА – ИСТОРИЈАТ И ФУНКЦИЈЕ

Своју дугу историју печат је започео пре појаве писма. Крајем 7. и током 6. миленија пре нове ере на територији северне Месопотамије појавили су се предмети који се могу сматрати претечама печатњака. Мале камене, глинене или коштане плочице различитих облика имале су на једној страни урезане различите геометријске шаре, животињске и људске фигуре, те грађевине (куће), а на другој обично испупчење са рупицом или чак алку, што сведочи да су вероватно били ношени као привесци на некој врсти нити. Многи истраживачи сматрају да су ови плочице-печати управо и претече клинастог писма.¹ Изнете су хипотезе да су печати са одређеним геометријским облицима означавали бројање одређених типова производа, и да је самим печатењем осигуравана евиденција тих производа приликом размене. Иста функција у робној размени је и разлог настанка клинастог писма, које је најраније посведочено у Уруку у Сумеру, око 3200. године п. н. е.²

У позном 4. миленију п. н. е. појавили су се нови камени *цилиндрични печати* који су настали вероватно у већ поменутом Уруку, или можда у Суси, у оближњем Еламу. Цилиндрични печати су остали у употреби на територији Месопотамије око три миленија.³ Ови нови печати омогућавали су да се у свежој глини представа са печата окретањем отисне више пута, па тиме и преко веће површине. Примарна функција нових печата је била осигуравање садржаја, печатењем глинених таблица или затворених глинених „коверти“ (у којима су се налазиле глинене табlice), те грудви глине којима су затварани судови са производима или складишта робе; за разлику од печатних плочица релативно малих димензија, цилиндричним печатом је цела површина неког предмета могла бити утиснута непрекинутом печатном представом, па је тиме ризик од могућег фалсификовања или измене садржаја смањен.⁴ Цилиндрични печати су од средине 3. миленија п. н. е. могли садржати поред разноликих ликовних представа (геометријски мотиви, прикази животиња и богова, те најзад фигуре живих краљева) и легенду, тј. натпис на клинастом писму.⁵ Цилиндрични печати у Месопотамији су најпре имали дршке на врху, понекад стилизоване у облик појединих животиња, а касније су цилиндри били шупљи, тј. имали су вертикалну перфорацију кроз коју су качени на игле или врпце. Изгледа да су понекад печати били прикачени на игле којима је на рамену био причвршћен огртач, и да је у таквим приликама печатњак имао и улогу као средство репрезентације, тј. служио и као јасан знак положаја носиоца.⁶

Под утицајем из Месопотамије, цилиндрични печати се јављају у Египту раног династичког периода, где су такође коришћени приликом печатења посуда за чување робе.⁷ Од Средњег краљевства (20. век п. н. е) јављају се фигурице животиња или мале статуе које су на свом заравњеном подножју имале урезане печатне представе, а најзаступљенији постају

¹ Bascapè, *Sigilografia* I, 20–21; H. J. Nissen, *Aspects of the Development of Early Cylinder Seals*, Seals and Sealing in the Ancient Near East, 15–16; Pastoureau, *Les sceaux*, 26; B. M. Bedos-Rezak, *Medieval Identity*, 1511; Fabre, *Sceau Médiéval*, 22; D. Collon, *First Impressions. Cylinder Seals in the Ancient Near East*, London 2005², 13–15; Ç. Atakuman, *Deciphering Later Neolithic stamp seal imagery of Northern Mesopotamia*, Documenta Praehistorica 40 (2013) 247–248.

² Ç. Atakuman, *Deciphering Later Neolithic stamp seal imagery*, 248.

³ Bascapè, *Sigilografia* I, 20–21; H. J. Nissen, *Aspects of the Development of Early Cylinder Seals*, 15; Pastoureau, *Les sceaux*, 26; Fabre, *Sceau Médiéval*, 22–23; D. Collon, *First Impressions*, 13–14; eadem, *Babylonian seals*, The Babylonian World (ed. G. Leick), New York–London 2007, 95.

⁴ H. J. Nissen, *Aspects of the Development of Early Cylinder Seals*, 15–16; J. Renger, *Legal Aspects of Sealing in Ancient Mesopotamia*, Seals and Sealing in the Ancient Near East, 76; D. Collon, *First Impressions*, 13–14; eadem, *Babylonian seals*, 95–96, 99–101.

⁵ Bascapè, *Sigilografia* I, 20–21; H. J. Nissen, *Aspects of the Development of Early Cylinder Seals*, 21; D. Collon, *Babylonian seals*, 95, 101, и даље.

⁶ W. L. Rathje, *New Tricks for Old Seals: A Progress Report*, Seals and Sealing in the Ancient Near East, 26; D. Collon, *First Impressions*, 14; eadem, *Babylonian seals*, 95.

⁷ Bascapè, *Sigilografia* I, 22; B. Williams, *Aspects of Sealing and Glyptic in Egypt before the New Kingdom*, Seals and Sealing in the Ancient Near East, 135; Fabre, *Sceau Médiéval*, 23–24

печатњаци у облику скарабеја који почињу да се користе и за печатење докумената писаних на папирусу (печати су били утискивани на лоптице од глине којима су спајане нити којима су, пак, обмотавани свици папируса), и они ће се одржати све до Новог краљевства. Познати су, најзад, и египатски сигнети, тј. печатно прстење од злата са хијероглифским легендама.⁸ На територији Иранске висоравни, у Еламу, истовремено као и у Месопотамији, или нешто раније, јављају се цилиндрични печати који потискују раније печатњаке у облику пирамиде, купе или полулопте, са равном печатном површином. Северније, у области Загроса, у употреби су били златни сигнети. Око 3000. године п. н. е. преко територије Ирана печат је стигао и у долину Инда.⁹ У 3. миленију п. н. е. на територији Сирије и Мале Азије печати су се развијали под утицајима најпре из суседне Месопотамије (цилиндрична форма), а потом у знатнијој мери утицајима из Египта (печатњаци скарабеји), уз неке самосталне доприносе. Печати Феничана и Израелита такође су настајали под утицајем Месопотамије или Египта. Уз материјалне налазе, за коришћење печата и печатног прстења код Јевреја имамо сведочанства у Библији.¹⁰

У старој Грчкој током Минојског и Микенског периода печат је присутан у различитим формама, као печатно прстење или камеје од (полудрагог) камења. Што се печатних представа тиче, најзаступљеније су фитоморфне и зооморфне представе, док су божанстава представљана ретко, и то обично симболички. Јављају се и комбинације геометријских фигура и фитоморфних представа, попут крстова окружених лишћем. Антропоморфне представе су у овом периоду одсутне.¹¹ Током такозваних мрачних векова, није нам позната судбина печата, и тек са цветањем полиса од 8. века п. н. е. на сцену поново ступа и печат. Примећује се да у овом периоду представе на печатњацима долазе из корпуса представа које се срећу на златном новцу градова-држава, како по својој тематици, тако и по стилу израде (нпр. сфинга са новца Хија, или сова са атинског новца). Писани извори од 5. века п. н. е. доносе посредне вести о званичним државним печатима, затим печатима највиших државних службеника, те свештеника.¹² У време Александра Великог и хеленистичких краљева печату владара се почиње придавати још већи значај, те се израђују од драгог камења. Птолемејски краљеви Египта уводе златне сигнете, тј. печатно прстење са владарским портретом. У хеленистичком периоду сигнети су могли бити израђени и од других материјала, попут сребра или бронзе, али портрет постаје далеко најзаступљенија ликовна форма на печатњацима.¹³

У најранијим периодима римске државе печатно прстење римских грађана је израђивано од гвожђа, а гласници које је Сенат (или неки други државни орган) слао добијали су као знак овлашћења и средство препознавања златне сигнете. Од 5. п. н. е. века истакнути појединци почињу да користе златно печатно прстење које постаје знак њиховог високог друштвеног ранга; неретко су на овим печатима били представљени њихови чувени преци и сцене из историјске или легендарне прошлости породице. А од времена Царства, и неки Римљани нижег ранга добијају златне печате, што је практично био чин којим су изједначавани са припадницима витешке класе.¹⁴ Међу најзаступљенијим представама на сигнетима Римљана издвајају се прикази битака и атлетских надметања, разноврсне животиње, митолошке личности, тј. богови и хероји, те сцене надахнуте митологијом (Херкулови подухвати, представе Купидона и сцене везане за Бахуса и његову пратњу, као три вероватно најпопуларнија мотива). Богове су на печатима могли замењивати појаве и

⁸ Bascapè, *Sigilografia* I, 22–23; B. Williams, *Aspects of Sealing and Glyptic in Egypt*, 136–138; J. H. Johnson, *Private Name Seals of the Middle Kingdom*, *Seals and Sealing in the Ancient Near East*, 142–144.

⁹ Bascapè, *Sigilografia* I, 21–22; Fabre, *Sceau Médiéval*, 24. Знатно касније, у хеленистичком периоду, на територији Индије посведочени су печати од теракоте у облику скарабеја, очигледне имитације египатских печата, али и печати од полудрагог камења са личностима из грчке митологије.

¹⁰ Bascapè, *Sigilografia* I, 23–24.

¹¹ Ibid, 24.

¹² Ibid, 24–25.

¹³ Ibid, 25.

¹⁴ Ibid, 25, 27.

предмети коју су постали њихови симболи (као нпр. гром или кадуцеј). Од времена Августа постаје прихватљиво приказивати и живе личности, тј. цара, на печатима, што ће остати пракса до краја Царства, а од Римљана ће је преузети и варварски краљеви раног средњег века који на печате урезају своје портрете.¹⁵ Ликовне представе на римским печатима прате и натписи, који најчешће садрже име власника печата. Сами печатњаци израђивани су од метала, као што је речено, али су сигнети имали и уметнуте камеје, тј. интаљоне од полудрагог камења, које су у ствари садржале печатну представу, и њихово печатно поље је најчешће било кружног или овалног облика, а урезане представе су могле бити конвексне или конкавне.¹⁶ Сами отисци типара израђивани су у воску. На воштаним таблицама које су печатењене, страна полиптиха на којој је утискиван печат обично није имала воштану подлогу, као оне које су служиле за писање садржаја документа. Бронзане таблице су обично имале рупице кроз које је провлачен конац или врпца на којој су се налазили воштани печати. Најзад, печатење на папирусу изгледало је тако што је лист превијан након писања документа, и на том превоју постављана једна или више врпци са печатима. Овај вид печатења на превоју папируса је код Римљана стигао из Грчке.¹⁷

* * *

Вишемиленијска историја печата до периода којим се ми бавимо – средњег века – и чији је кратак преглед овде дат може се схватити као конзистентна целина тек када се сагледају све функције печата. А за разумевање функција печата упућени смо на чињеницу ко је све могао поседовати печат.

Као што је већ речено, сва је прилика да су први прото-печати који су се јавили и пре појаве писма настали првенствено из потребе да се производи за размену/трговину преброје, забележе и заштите од злоупотреба. Требало је најпре пребројати и утврдити однос појединих производа и зато су прве печатне представе биле средство за вођење евиденције у робној размени (трампи) у месопотамским градовима-државама чија је економија била концентрисана у њиховим храмовима. У овоме су печати и претеча писма, пошто први записи клинописом такође служе вођењу евиденције. Први записи били су, дакле, бирократско-административне природе. Писмо је од свог настанка задржало ту функцију, али је придодало и нове. Тако су и печати добили нове функције. Прелаз са матрица са равном печатном површином на цилиндричне печате објашњава се предностима које форма ваљка има у односу на равну форму – много већа површина је могла бити прекривена непрекинутим отиском печата.¹⁸ А то је било битно за осигуравање садржаја посуда или складишта робе која су печатима затварана, чиме су предупређиване потенцијалне малверзације, тј. гарантована неповредивост судова и просторија, и неизмењеност њиховог садржаја. Сама гаранција је долазила од чињенице да је печат означавао и сигнализирало свима који би отисак видели да је приликом печатења одређена особа била присутна као сведок или надзорник тог одређеног чина.¹⁹ Ова особа је, дакле, својом личношћу и ауторитетом који произилази гарантовала затечено стање. Печат се тако може посматрати као симболичко средство, *знак* у оном смислу у ком се користи у семиологији. Наиме, у Пирсовој теорији знакова, значење настаје у тријади коју чине *representamen*, *object* и *interpretant*. *Семиотички предмет* је у ствари оно што је *репрезентаменом* замењено; овај спољни знак, репрезентамен, по некој својој карактеристици која проистиче из самог објекта код посматрача изазива стварање секундарног знака, *интерпретанта*. Објект и знак су тако

¹⁵ Ibid, 27–29.

¹⁶ Ibid, 28–29.

¹⁷ Ibid, 30–32.

¹⁸ В. напомену бр. 4 у овом поглављу.

¹⁹ Bascapè, *Sigilografia* I, 19; H. J. Nissen, *Aspects of the Development of Early Cylinder Seals*, 19; Pastoureau, *Les sceaux*, 26; B. M. Bedos-Rezak, *Medieval Identity*, 1511; Fabre, *Sceau Médiéval*, 19, 23–24; D. Collon, *First Impressions*, 13; V. Platt, *Making an Impression: Replication and the Ontology of the Graeco-Roman Seal Stone*, *Art History* 29/2 (2006) 235; D. Collon, *Babylonian seals*, 95–96, 100–101.

у директном односу међусобне детерминације и репрезентације, а значење настаје такође репрезентацијом која произилази од самог означеног објекта, али посредовањем знака.²⁰

Будући да као репрезентамен печат одржава и одражава један вид репрезентацијске везе са сигилантом, тј. власником матрице, онда сасвим јасно постаје зашто печат од својих почетака има и капацитет да функционише и као средство означавања власништва, па тиме и заштите власништва. Власник печата је своје физичко присуство над поседованим предметом заменио својим печатним отиском. С тим да печат не би требало посматрати као просту замену за присуство сигиланта; пре бисмо могли говорити о продужетку, или чак еманаџији присуства власника кроз печат, јер печат у суштини омогућава стварно присуство власника.²¹ Колико су печати органски повезани са власником говори и чињеница да је у Месопотамији повремено постојала пракса да појединци који нису поседовали печат уместо њега утискују поруб своје одеће или остављају отисак нокта.²²

Крећући се даље у истој епистемолошко-семиотичкој равни, због односа репрезентације између печата као знака, и сигиланта као онога што се означава, видимо да печат кроз присуство власника пројектује идентитет свог власника, па тиме и његов ауторитет пред заинтересоване стране. Тиме стижемо до треће функције печата – аутентификације. Присуство печата извесне личности саопштава вољу и одобравање те личности за одређени (правни) чин. Од старовавилонског периода у Месопотамији (20. век п. н. е) печати се почињу користити и у овој функцији, као средство овере писама и уговора написаних на глиненим таблицама. Печаћени су само документи који су морали имати и сведоке, и то тако што су сведоци наведени у самом тексту документа; након што би се глинена таблица осушила, стављана је у „коверту“ од глине на којој су утискивани печати сведока.²³ Најстарији докази да су јавни документи и писма печачени у Египту такође потичу из 20. века п. н. е, тј. од почетка Средњег краљевства. Али, Брус Вилијамс сматра да су у Египту печати и на документима првенствено служили као средство затварања, да осигурају неповредивост документа, а никако као средство овере, тј. замена за потпис.²⁴ У старој Грчкој печат је утискиван на званична документа од јавног значаја; тек од хеленистичког периода у Египту су сачуване архиве са приватно-правним документима који су оверени печатом, тј. где печат врши исту функцију као и потпис.²⁵ У Риму печат и потпис приватних лица су скупа потврђивали писма и тестаменте, али сам печат није давао правну аутентичност приватној исправи; само је магистрат који је оличавао државну власт одређеном процедуром могао дати званични карактер приватном акту. Печат нема снагу доказног средства, већ само сведочи о идентитету власника. Посебан случај чине печати царева који су стављани на царске едикте, где је репрезентација цара вредела исто као његово присуство.²⁶

Набрајајући и анализирајући функције печата можемо уочити да се намеће још једно битно питање: ко је све у старом веку поседовао печат и у ком капацитету? Будући да су први печати имали економску функцију, за вођење евиденције различитих производа који су били део робне размене, они су били неизоставни део „алата“ бирократско-административног апарата. Чини се да печати Акађана са формулом „/Име краља/, /име сигиланта/, његов слуга“ сведоче да је било који од ових званичника право да у одређеној ситуацији користи, тј. постави печат црпио из чињенице да је био службеник краља. То би у

²⁰ Bedos-Rezak, *Ego*, 63–64; S. Krajnc, *Razumijevanje nekih misnih dijelova u svjetlu Peirceove teorije znakova*, *Diacovensia* 22/2 (2014) 144.

²¹ Whatley, *Introduction*, 4.

²² J. Renger, *Legal Aspects of Sealing in Ancient Mesopotamia*, 77–80

²³ *Ibid.*, 76–80; D. Collon, *Babylonian seals*, 95, 99–100; Fabre, *Sceau Médiéval*, 24.

²⁴ Bascapè, *Sigilografia* I, 22–23; B. Williams, *Aspects of Sealing and Glyptic in Egypt*, 135–138.

²⁵ Bascapè, *Sigilografia* I, 24–25; V. Platt, *Making an Impression*, 236–237.

²⁶ Fabre, *Sceau Médiéval*, 27–28. Cf. Bascapè, *Sigilografia* I, 25–27; Pastoureaux, *Les sceaux*, 26; где се заступа супротном становиште, да су печати код Римљана служили и као средства аутентификације, тј. овере.

суштини били печати служби и установа.²⁷ У Старом краљевству у Египту су слично постојали печати који су садржали краљевско име и титулу скупа са титулама (и именима понекад) краљевских званичника, или пак са краљевским титулама и именима заједно са називима имања и локација. Печаћење је имало званични карактер, а приватна употреба печата изгледа да је у ово доба била изузетно ретка.²⁸ Током Средњег краљевства се поред печата државних званичника, краљевских служби, утврђења и сл, јављају и печати појединаца који носе њихово име и титулу. Посебно су занимљиви скарабеји са таквом легендом који су проналажени у гробовима и чија првобитна функција није била печаћење (на неким је јасно назначено да је власник већ преминуо, те су садржали фунеране формуле). Па ипак, неки од ових фунерарних (условно речено) печатњака су из гробница налазили свој пут до других лица која су их затим употребљавала управо за печаћење.²⁹ Најзад, египатски чиновници су неретко имали по два печата, један који су користили у свом званичном капацитету и печатали административна и правна документа, и други којим су печатали личну кореспонденцију, те користили за обележавање кућа и складишта.³⁰ Већ је поменуто да су у грчким полисима различити функционери користили печате у својим званичним капацитетима, а да је печаћење на приватно-правним документима забележено тек у хеленистичком периоду.³¹ Најзад, код Римљана, од почетака када су поред сенатских гласника само најистакнутији појединци из патрицијских породица имали право да носе најпре гвоздене, а потом златне сигнете, до тренутка када су се појединци из нижих друштвених редова добијањем златних сигнета практично уздизали на друштвеној лествици, видимо да се печати поред званичне употребе могу користити и у приватне сврхе.³² Што је још значајније, у Риму печатњаци постају и важно обележје појединца и његовог друштвеног ранга, а почетке ове појаве можемо пратити у Месопотамији, где су цилиндрични печати ношени на месту причвршћивања огртача иглом, или у Египту где су скарабеји-печати постављани на прстење или игле од племенитих метала, такође да би сигиланти могли да их носе на видном месту.³³

* * *

Видимо, стога, да подела на три основне функције печата као (1) средства ознаке власништва и заштите власништва, (2) средства за затварање посуда и просторија зарад гарантовања неповредивости садржаја, те најзад (3) средства аутентификације, тј. овере (функције коју дели са потписом),³⁴ проистиче из истих семиолошких постулата печата као знака, те стога није чудно што се ове функције преплићу и није их увек лако до краја разлучити. Сами печатњаци (неретко богато украшени и израђени од драгоцених материјала) које су сигиланти носили видно истакнуте на својој личности функционисали су и као обележја друштвеног статуса тих људи, као средство социјалне репрезентације.

---

²⁷ R. L. Zettler, *The Sargonic Royal Seal: A Consideration of Sealing in Mesopotamia*, Seals and Sealing in the Ancient Near East, 33.

²⁸ B. Williams, *Aspects of Sealing and Glyptic in Egypt*, 135–136; J. H. Johnson, *Private Name Seals of the Middle Kingdom*, 142.

²⁹ B. Williams, *Aspects of Sealing and Glyptic in Egypt*, 136–138; J. H. Johnson, *Private Name Seals of the Middle Kingdom*, 142–144.

³⁰ Bascapè, *Sigilografia* I, 23.

³¹ Ibid, 24–25; V. Platt, *Making an Impression*, 236–237.

³² Bascapè, *Sigilografia* I, 25.

³³ J. H. Johnson, *Private Name Seals of the Middle Kingdom*, 142. В. и напомену бр. 6 у овом поглављу.

³⁴ Pastoureau, *Les sceaux*, 25–26; Fabre, *Sceau Médiéval*, 19; V. Platt, *Making an Impression*, 234.

2. ОСНОВНЕ ОДЛИКЕ СИГИЛОГРАФСKE ПРАКСЕ У ВИЗАНТИЈИ

Иако уздрман варварском најездом након 375. године, источни део Римског царства је, за разлику од западног, опстао све до пада Константиновог Новог Рима пред налетом Османлија 1453. године. Владари Византије су себе видели никако другачије до као римске царе, и уз све измене које је империја РOMEЈА са престоницом на Босфору доживела, након територијалних губитака, те политичких, друштвених и административних реформи, континуитет царске власти је сачуван током хиљаду година. За разлику од Запада, где је политички континуитет са Римским царством сачуван само номинално, у царској титули, и ритуално, царским крунисањем франачких и немачких владара у Риму, континуитет у Византији је био посве материјалан и опипљив.¹

У Византији је печатење у суштини настављало римску сигилографску праксу, доживевши притом изузетну експанзију већ од 6. века, откад су сачувани у великом броју печати државних службеника од највишег до најнижег ранга, што код Римљана није било уобичајено. Резултат овакве праксе су били вероватно милиони израђених печата, од којих се око 80.000 сачувало.² Највећи број сачуваних печата је израђен од олова; коришћење злата за израду печата је био царски прерогатив, а сребро је веома ретко коришћено, доследно тек након пада Византије 1204, од стране деспота у Епиру, и у 15. веку од деспота на Пелопонезу. Насупрот широкој употреби металних печата у Византији, коришћење воска као материјала за израду печата било је мање заступљено, при чему се због уништених архива и веће пропадљивости материјала изузетно мали број воштаних печата сачувао.³

Оловне буле су помоћу булотерија израђиване тако што је најпре у калулу изливана округла печатна плочица, и то тако да по средини има канал. Димензије ових плочица су се кретале од нешто мање од једног центиметра до скоро осам центиметара, али најчешће су између 15 и 45 мм. Печатење је вршено тако што кроз канал у плочици провлачена врпца, а потом је плочица убацивана између аверса и реверса на крајевима булотерија, и применом механичког притиска, тј. ударањем чекића по крајевима булотерија, печатна представа је утискивана у меко олово.⁴ Мали број булотерија је сачуван (данас је познато свега пет), а разлог томе је што су булотерији уништавани након што су престајали бити актуални (промена титула и функција ауктора, његова смена или смрт), или су једноставно пропадали корозијом током векова.⁵ Булотерији су углавном израђивани у Цариграду, а онда су их чиновници носили са собом у провинцију, премда знамо и за случајеве печата где су, судећи по квалитету печатне представе, булотерији морали бити израђивани и у провинцији.⁶

Најпре су и златне буле откиване на исти начин као и оловне, у плочицама изливаним са каналом кроз средину. Међутим, већ од друге половине 11. века се мења начин израде златних печата – аверсна и реверсна страна су израђиване као посебне плочице које су потом лемљене, и на које је најзад утискивана печатна представа ковањем у булотерију. Од 14. века плочице постају још тање, свака страна се се откива у булотерију посебно, и више се не леме

¹ О Византији као наследници Рима, детаљније в. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 48–64; С. Mango, *Introduction*, The Oxford History of Byzantium (ed. С. Mango), Oxford–New York, NY 2002, 1–16.

² Cheynet, *Byzantine Seals*, 107; Cheynet, *L'usage*, 23; Cheynet, *Introduction*, 1; J. Nesbitt, *Sigillography*, The Oxford Handbook of Byzantine Studies (ed. R. Cormack, J. F. Haldon, E. Jeffreys), Oxford–New York, NY 2008, 150; J.-C. Cheynet, *Un nouveau boullôtèrion découvert en Turquie*, Studies in Byzantine Sigillography 10 (2010) 97; Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*, 134–135, 138; A. A. Volkoff, *Power, Family and Identity*, 223.

³ Oikonomidès, *Lead Seals*, 6–7; Cheynet, *Byzantine Seals*, 110–111; Cheynet, *L'usage*, 23–24; Cheynet, *Introduction*, 1, 7–8; J. Nesbitt, *Sigillography*, 150; Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*, 134, 137–138; A. A. Volkoff, *Power, Family and Identity*, 224.

⁴ Grierson, *Gold Bullae*, 244; Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, xi–xii; Oikonomidès, *Lead Seals*, 3–6; Cheynet, *Byzantine Seals*, 111–112; Cheynet, *L'usage*, 24; Cheynet, *Introduction*, 8–11; Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*, 134.

⁵ Grierson, *Gold Bullae*, 246–247; Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, ix–xi; Oikonomidès, *Lead Seals*, 4; Cheynet, *Byzantine Seals*, 112.

⁶ Oikonomidès, *Lead Seals*, 5; Cheynet, *Byzantine Seals*, 112; Cheynet, *L'usage*, 24; Cheynet, *Introduction*, 12; Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*, 140.

већ прилепљују око врпце адхезивом (восак), по угледу на западну праксу.⁷ И пречник ових златних була варира у односу на периоде: током македонске династије промер се кретао између 15 и 27 мм, током владавине Дука, Вотанијата и Комнина у 11. веку између 19 и 25 мм, а у обновљеној Византији под Палеолозима између 27 мм (Андроник II) и 38 мм (Јован V), да би код последњих царева (Јована VIII и Константина XI) износио 35 мм.⁸ Златне буле су могле бити различите тежине, а основна јединица за мерење златних печата била је једна *номизма*, златни царски новац од 4,55 г злата. Златне буле су могле да теже и две, три или четири номизме, а постоје неке вести и о печатима од чак 18 номизми. Тежина златне буле зависила је од значаја који је придаван дестинатару. Тако је у 10. веку постало уобичајено да була од четири номизме буде коришћена у преписци са багдадским халифом или султаном у Каиру; краљу Јерменије, кану Хазара и источним патријарсима је следила она од три номизме, осталим страним владарима и римском епископу она од две номизме, а старешинама кавкаских племена була од само једне номизме.⁹

Воштане печате су користили ауктори различитог статуса и ранга, чак и сами цареви, за своје мање свечане исправе (простагме) или писма; могуће је да су жене у Византији претежно користиле воштане печате (пошто су оловни женски печати изузетно ретки, и углавном припадају царским супругама од времена Комнинске династије).¹⁰ Једнострано воштани печати су утискивани помоћу печатног прстења, или купастих печатњака који су имали алку на врху; ови су вероватно за узор пре имали сасанидске печате но римске. Постојали су и типари за двостране, висеће воштане печате, тзв. бивалвне матрице, где су у ствари два засебна типара за аверс и реверс обично спајана кариком.¹¹

Уобичајена иконографија на византијским печатима је религиозне природе (хришћански симболи, представе Христа, Богородице, светитеља, хагиографских сцена), а ликовне представе живих особа на печатима у Византији се готово искључиво везују за царску сигилографску праксу (печати цара и царева породице); временом ће то постати и одлика печата високих достојанственика (нпр. деспота, кесара...), који су узор за ту праксу свакако црпили из царских образаца.¹²

Поред царских печата, ликовна представа цара се налазила и на печатима неких царских службеника; слика цара је давала ауторитет печатима, чиме је гарантовано са највишег места да је запечаћени предмет или документ аутентичан и прописаног (доброг) квалитета.¹³ Најзначајније реликвије су чуване у реликвијарима који су печатањем печатима са представом цара.¹⁴ Управници царских радионица за свилу (*archon tou blattiou*) имали су печате са царским портретом до 9. века.¹⁵ Комеркијарији (*kommerkiarioi*), који су од 6. века били посредници у државној трговини свилом из увоза (приватни предузетници који су закупуљивали држану службу), а од 9. века сакупљали порез (*kommerkion*) на сву робу која се увози/извози из Византије (као прави државни чиновници) на печатима су такође имали

⁷ Grierson, *Gold Bullae*, 243–246; Oikonomidès, *Lead Seals*, 6; Cheynet, *Byzantine Seals*, 113; Cheynet, *Introduction*, 8.

⁸ F. Dölger, *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden*, 66–68, бр. 65–67; Dölger, *Aus den Schatzkammern*, 322–328; Grierson, *Gold Bullae*, 248–253, no. 1–8.

⁹ Grierson, *Gold Bullae*, 239–240; Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 4; Oikonomidès, *Lead Seals*, 6; Cheynet, *Byzantine Seals*, 113, 115; Cheynet, *L'usage*, 29; Cheynet, *Introduction*, 33; Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*, 137;.

¹⁰ Čremošnik, *Studije*, 82; Oikonomidès, *Quelques remarques*, 124; Cheynet, *Byzantine Seals*, 111; Cheynet, *L'usage*, 23–24; Cheynet, *Introduction*, 8; Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*, 137–138.

¹¹ Oikonomidès, *Lead Seals*, 7; Cheynet, *Byzantine Seals*, 113; Cheynet, *L'usage*, 24; Cheynet, *Introduction*, 14–15; J. Nesbitt, *Sigillography*, 150; Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*, 133–134;

¹² Oikonomidès, *Lead Seals*, 10, 16; Cheynet, *L'usage*, 25; Cheynet, *Introduction*, 18; J. Nesbitt, *Sigillography*, 152–153; Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*, 141.

¹³ Oikonomidès, *Lead Seals*, 16; Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*, 141.

¹⁴ Cheynet, *L'usage*, 37; Cheynet, *Introduction*, 43–44; Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*, 144.

¹⁵ N. Oikonomidès, *Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi*, *Dumbarton Oaks Papers* 40 (1986) 50–51; Cheynet, *Byzantine Seals*, 116; Cheynet, *L'usage*, 27, 31; Cheynet, *Introduction*, 29, 37; Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*, 141, 143–144.

царски портрет.¹⁶ Крајем 7. века посведочени су печати са царским ликом које користе личности задужене за продају словенског робља у царском поседу, вероватно као вид гаранције да је трговину одобрила царска власт.¹⁷ Квалитет неких луксузних производа, попут сребрних предмета, контролисан је, тј. гарантован најпре печатима службеника као што су *comes sacrarum largitionum*, а потом (у 6. веку) епарх Цариграда. Управник ковнице новца (*sakellarios*) у Картагини (до краја 7. века), те радници у царској ковници задужени за топљење злата (*chrysoepsetes*) су такође користили печате са царевим портретом.¹⁸ Градски епарх је имао и широке ингеренције по питању трговине: свој печат који је носио представу цара (а понекад и самог епарха) утискивао је на мере које су трговци користили, а био је и задужен за контролу прозводње и продаје луксузне робе, нпр. пурпурне свиле, која се није смела извозити у иностранство без присуства његовог печата.¹⁹ Када је цар слао дарове страним владарима, вреће у којима су се поклонили налазили биле су печате од стране логотета задуженог за финансије (*logothetēs tou genikou*). Апокомвији, затворене вреће са тачно одређеним бројем златника или сребрњака, које је цар делио својим великашима са почасним титулама током дворских свечаности једном годишње (*roga*) и за посебне прилике (нпр. поводом нечијег унапређења), печате су како би се гарантовало да нико није изменио садржај.²⁰

* * *

Основна функција печата у Византији је била аутентификација званичних докумената, те предмета. Печати су и гарантовали квалитет одређене робе, као и исплату одређених трговинских повластица. Византинцима је печат служио и да затварају писма, тј. сачувају тајност садржаја писма и гарантују неизмењеност садржаја. У истом смислу се печат користи за затварање врећа са одређеном врстом робе, врећа са новцем (апокомвији), те реликвијара у којима су чуване реликвије, као и да се осигурају ковчези у којима су чувани битни документи.²¹ Печатом је могло бити и означено власништво. У најранијем периоду, нови регрути у војсци су означавани печатом по телу како би се могли препознати. И животиње су жигосане печатом свог власника. Пекари су на својим векнама хлеба утискивали печате, а понекад су векне печатирани да би се распознале у заједничкој пећници.²² Међе поседа су обележаване тако што је на видном месту истицан отисак печата, а приликом премеравања земље, на уже којим је обележавана површина стављан је печат како не би могло да дође до измена.²³

И у Византији је печат био средство аутентификације заједно са потписом. У најранијим вековима, када је писменост опала, потпис се јављао спорадично и није био нужан знак овере; то је постао тек од 11. века, а дотле је печат свакако доследно коришћен као прво (ако не и једино) средство дипломатичке валидације. У самом тексту исправе на коју га је поставио, ауктор би неретко у короборацији описивао свој печат.²⁴ Печат је могао и

¹⁶ N. Oikonomidès, *Silk Trade and Production in Byzantium*, 33–50; Cheynet, *Byzantine Seals*, 116; Cheynet, *L'usage*, 31–32; N. Oikonomidès, *The role of the Byzantine state in the economy*, *The economic history of Byzantium: from the seventh through the fifteenth century III* (ed. A. Laiou), Washington, DC 2002, 984–988; Cheynet, *Introduction*, 36–39; Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*, 142–143.

¹⁷ N. Oikonomidès, *Silk Trade and Production in Byzantium*, 51–53; Cheynet, *L'usage*, 32; Cheynet, *Introduction*, 39–40.

¹⁸ N. Oikonomidès, *Silk Trade and Production in Byzantium*, 37; Cheynet, *Byzantine Seals*, 116; Cheynet, *L'usage*, 27, 31, 35; Cheynet, *Introduction*, 29, 37, 41–42; Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*, 144.

¹⁹ Cheynet, *L'usage*, 32; Cheynet, *Introduction*, 40–41; Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*, 143.

²⁰ Cheynet, *Byzantine Seals*, 116; Cheynet, *L'usage*, 35; Cheynet, *Introduction*, 42; Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*, 143–144.

²¹ Oikonomidès, *Lead Seals*, 8; Cheynet, *Byzantine Seals*, 114, 116; Cheynet, *L'usage*, 23, 35–37; Cheynet, *Introduction*, 1, 35–36, 42–44; Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*, 137–138, 144;

²² Cheynet, *L'usage*, 36; Cheynet, *Introduction*, 42–44.

²³ Cheynet, *L'usage*, 36; Cheynet, *Introduction*, 43;.

²⁴ Oikonomidès, *Lead Seals*, 8–9; Cheynet, *L'usage*, 28–29; Cheynet, *Introduction*, 32; Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*, 138–139.

да буде постављен на документ од стране државног чиновника или епископа који сами нису били ауктори документа, али је било потребно да својим ауторитетом тај документ потврде. На тај начин су нпр. оверавани тестаменти од стране стратега или судија, насупротив ранијој пракси да тестамент морају да потпишу и печате сведоци.²⁵

Сам печат није морао уопште садржати податке о власнику, да би функционисао као средство аутентификације, јер је било довољно да је био препознат као нечији уобичајени печат. Недостатак натписа уз иконографску представу (тј. ликовну представу светитеља, не сигиланта) на печатима чиновника по мишљењу Жан-Клода Шенеа и Беатрис Казо сведочи о вредновању печата самога по себи, а не као средства идентификације, због чега су закључили да је улога печата у аутентификацији секундарна, те да је печат имао почасну улогу.²⁶ Да је печат због недостатка натписа само знак престижа на документу, или својеврсни украс, не чини нам се до краја тачним, с обзиром на запажања сигилографа-теоретичара, пре свих Брижит-Мирјам Бедос-Резак (в. испод, поглавље 3, стр. 49), о функционисању печата на семиотичкој равни. Печат је по оваквом схватању знак који посредује у стварању значења, тако што служи као замена за означени семиотички објекат по некој својој одлици која произилази из самог објекта. Било би сувише сужено код печата узимати за карактеристику којом се посредује значење једино име ауктора или његову ликовну представу на печату. Такође, ако печат кроз саму своју израду у коју је ауктор укључен одржава својеврсну органску повезаност са личношћу ауктора, онда се постојање натписа на печату којим се ауктор по имену идентификује може посматрати као секундарно, у односу на саму материјалност печата која репрезентује везу са ауктором и његов идентитет.

* * *

Као што је већ речено, коришћење златних печата био је искључив прерогатив царева, до пред сам крај постојања Византије, када је овај прерогатив почетком 14. века оспорио епирски деспот Тома који је користио златни печат. Видели смо да су их цареви користили за кореспонденцију са страним владарима и црквеним поглаварима. У самом царству златни печати-буле су постављане на документе које се због тога називају *златопечатним* (*χρυσόβουλλος λόγος* и *χρυσόβουλλος σφύλλιον*); ове исправе које се данас конвенционално називају *хрисовулама* обично су биле даровнице, повеље којима се дестинатару дају одређени поседи и/или повластице.²⁷ Простагме упућене чиновницима цар је печатио оловним печатима. Један прилично позни приручник за писање наредби (*πιττάκια*) из периода Палеолога предвиђа да цар користи оловне буле у преписци са страним владарима и аутокефалним митрополитима, а воштане за писма митрополитима, док су писма за оне најнижег ранга остајала незапечаћена. По сведочењу Псеудо-Кодина, цар је воштане печате користио само за преписку са члановима своје најуже породице – мајком, супругом и синовима који носе највиша царска достојанства – а оловне буле за преписку са осталим деспотима, те патријархом и другим „архонтима високог ранга“.²⁸

Пре епохе Палеолога не знамо ко је чувао царски печат. Може се претпоставити да је печат био повераван чиновнику под називом *epi tou kanikleiou* који је вршио контролу (*recognitio*) царских исправа и завршну аутентификацију документа уношењем елемената црвеним мастилом. Псеудо-Кодин сведочи да је на двору првих Палеолога постојао посебан паракимомен задужен за чување царског печатњака, одн. великог печата (*parakoimōmenos tēs*

²⁵ Oikonomidès, *Lead Seals*, 9; Cheynet, *L'usage*, 29–30; Cheynet, *Introduction*, 33–35.

²⁶ Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*, 139–140.

²⁷ Grierson, *Gold Bullae*, 240; Oikonomidès, *Lead Seals*, 6; Cheynet, *Byzantine Seals*, 111, 113, 115; Cheynet, *L'usage*, 23, 26; Cheynet, *Introduction*, 7–8, 21; Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*, 137. За детаљније разматрање типова хрисовула и других докумената византијске царске канцеларије, в. F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München 1948, 19–24; F. Dölger, J. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre I*, München 1968, 71–127; N. Oikonomidès, *La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle*, *Revue des études byzantines* 43 (1985) 190–193; A. Müller, *Imperial chrysobulls*, *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, 129–135.

²⁸ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 4–5; Oikonomidès, *Quelques remarques*, 123; Cheynet, *Byzantine Seals*, 115; Cheynet, *L'usage*, 23–24, 26; Cheynet, *Introduction*, 8, 21; Cheynet–Caseau, *Sealing Practices*, 137–138.

sphendonēs или *tēs megalēs sphendonēs*), што онда упућује на чињеницу да је морао постојати и *мали печат*, засигурно царски сигнет, *daktylios*, који је цар увек носио на прсту и који је био својеврсни симбол царске моћи. У 15. веку се служба овог посебног паракимомена више се не јавља, већ је печат повераван царевом другом месазону који је фактички био његов канцелар.²⁹ Најзад, зна се да су, пак, воштани печати царских супруга израђивани помоћу булотерија.³⁰ Термин *diptychos* коришћен је такође да означи царски воштани печат, а само значење речи упућује да је у питању двострани печат који је стога морао бити висећи. Овакви двострани печати су у Византији уведени вероватно под утицајем западне сигилографске праксе за време Михаила VIII Палеолога, чија је владавина обележена западним утицајима на бројним пољима деловања.³¹ Но, не можемо потпуно занемарити ни чињеницу да су током целе прве половине 13. столећа Цариградом владали Латини (франкофони фландријски грофови) који су, стога, такође могли увести коришћење двостраних воштаних печата у царску сигилографску праксу.

Величина печата, бар у случају царева, није била у директној вези са значајем личности ауктора, пошто царске оловне буле својом величином не надмашују печате мање значајних ауктора.³² Међутим, квалитет и боја врпце на коју је печат постављан јесте зависила од положаја и ранга ауктора, па су тако царски златни печати постављани на црвене или пурпурне свилене врпце.³³

Царске буле током рановизантијског периода и доба иконоклазма. Оловне буле цара Анастасија I (491–518) и царева Јустинијанове династије носе на аверсу попрсје владара без браде *en face*, у царском орнату (туника – дивитисион, и огртач – хламида, са круном украшеном препендулијама), или у војној опреми са царским шлемом, копљем у десној и штитом у левој руци. Овакве представе окружује легенда на латинском формуле *Dominus poster [име] perpetuus augustus*. На реверсу је представљена персонификована Победа, целом фигуром. Код Јустинијана (527–565) се на неким печатима јавља представа Победе, док је на другим замењује попрсје Богородице између два крста. Најзад, Јустинијан користи и печате који носе само натписе, на којима се јавља грчки монограм царевог имена на једној страни и хоризонтални натпис са царевим именом на латинском на другој страни.³⁴

²⁹ Oikonomidès, *Quelques remarques*, 124; N. Oikonomidès, *La chancellerie impériale de Byzance*, 188–189; Cheynet, *L'usage* 26; Cheynet, *Introduction*, 23.

³⁰ Ф. Баришић, *Повеље византијских царица*, ЗРВИ 13 (1971) 188; Oikonomidès, *Quelques remarques*, 124.

³¹ Oikonomidès, *Quelques remarques*, 124; N. Oikonomidès, *La chancellerie impériale de Byzance*, 189. Међутим, познат је бар један, условно речено византијски воштани печат који је био двостран, али није био висећи, тј. није причвршћен на документ помоћу врпце. У питању је печат којим је солунски деспот Манојло Комнин Дука (Анђео) оверио своју повељу Дубровнику (1234) и који је причвршћен тако што је восак наливен кроз два прореза и на лице и на наличје повеље, а затим на обе стране утиснута печатна представа. Детаљније о овом печату в. испод, у овом поглављу, стр. 38.

³² Cheynet, *Byzantine Seals*, 115; Cheynet, *Introduction*, 9–10.

³³ Oikonomidès, *Lead Seals*, 6, 9.

³⁴ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 5, no. 1, *DO Catalogue VI*, 6–7, no. 2.1 (Атанасије); Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 6, no. 1 bis; *DO Catalogue VI*, 7, no. 3.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Anonymous (Justin I [519 or 522?–27])*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4234>> (26.11.2019) (Јустин I); Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 6–8, no. 2–4; Seibt, *Bleisiegel I*, 58–61, no. 6–7; *DO Catalogue VI*, 7–14, no. 4.1–4.15, 5.1, 6.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Justinian (sixth century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4248>> (26.11.2029); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Justinian I (527–65)*, Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Justinian I (527–65)?*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.563>>; <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4249>> (26.11.2019) (Јустинијан); Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 9, no. 5; *DO Catalogue VI*, 14–15, no. 7.1–7.2; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Justin II (565–68)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4238>> (26.11.2019) (Јустин II). Дуга царска туника са рукавима која покрива читаво тело, израђена од свиле и богато украшена бројним бисерима и драгуљима, посведочена је од 10. века под називом дивитисион. Хламида је посебан дуги полукружни огртач византијских царева познат од рановизантијског периода који је обично причвршћиван фибулом на десном рамену и који се носио преко дивитисиона. Временом је добијао све више украса (бисера и драгуља), а од самог почетка је у пределу груди садржао два симетрична правоугаона нашивка који су били другачије украшени у односу на тканину огртача и називали се тавлији. Царска круна је кроз историју Византијског царства имала више облика.

на једном царском печату јавља и име једне царице, и то на реверсу који садржи хоризонталну легенду: у питању је његова супруга Фауста са новим владарским именом (Анастасија).³⁸

Константин IV (668–685) се вратио реверсу са *en face* порпсјем цара у војничкој опреми, док аверси носе представу крста на степенику или нову представу Богородице Одигитрије (са Христом у наручју лево, наспрам старој представи са Христом на грудима, у медаљону), између два крста.³⁹ Од времена Јустинијана II (685–695, 705–711) на аверсу се устаљује представа Одигитрије. На реверсима ових печата цар је приказан у стојећем ставу, и по први пут се јављају нове инсигније – (укрштени) лорос пребачен преко леве руке, акакија у левој руци и крст на троструком степенику у десној руци.⁴⁰ Ова последња иконографија је

[doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.552](https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.552)> (26.11.2019), Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Herakleios and Herakleios Constantine (ca. 616–ca. 625)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.528>> (26.11.2019); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Herakleios and Herakleios Constantine (629–31)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.351>> (26.11.2019) (Ираклије и Ираклије Константин; савладарски положај се одражава и у легенди, *Domini nostri Heraclius et Heraclius Constantinus perpetui augusti*); Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 15–17; no. 14; *DO Catalogue VI*, 33–42, no. 17.1–17.21; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Herakleios, Herakleios Constantine, and Heraklonas (638–41)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.508>>, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.546>> (26.11.2019) (Ираклије, Константин и Ираклона); Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 18–20, no. 16–18; *DO Catalogue VI*, 45–47, no. 20.1–20.5; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Constans II and Constantine IV (654–59)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4263>> (26.11.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.514>> (26.11.2019) (Констанс II и Константин IV); Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 22, no. 20; Seibt, *Bleisiegel I*, 74–78, no. 14; *DO Catalogue VI*, 48, no. 21.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Constans II, Constantine IV, Herakleios, and Tiberios (663–68)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.549>> (26.11.2019) (Констанс II, Константин IV, Ираклије и Тиберије). Постоје и печати са аверсном представом тројице царева који стоје, које је Закос приписао Ираклију I и његовим синовима (Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 17, no. 14c), али се чини да они припадају Константину IV и његовој браћи Ираклију и Тиберију, cf. *DO Catalogue VI*, 48–50, no. 22.1–22.3.

³⁸ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 20–21, no. 19.

³⁹ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 23–24, no. 21–23; *DO Catalogue VI*, 50–54, no. 23.1–23.7, 24.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Constantine IV (681–85)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.544>> (26.11.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4264>> (26.11.2019). Понекад Константинови печати имају само попрсје цара на једној страни, док друга страна нема печатну представу.

⁴⁰ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 25–26, no. 24–26; *DO Catalogue VI*, 54–56, no. 25.1–25.2, 26.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Justinian II (687–95)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4265>> (26.11.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4266>> (26.11.2019); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Justinian II (692–95)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4267>> (26.11.2019). Лорос је специфични појас, који се у каснијим византијским и српским изворима назива дијадима. Током постојања Византијског царства је прошао више етапа развоја. Неспорно је потекао од римске свечане тоге (*toga picta*) која је постала део церемонијалног костима римских конзула (*trabea triumphalis*) и као таква пренета у рану Византију. Трабеја се од првобитно масивног одевног предмета преобразила у танку траку, али богато украшену, која се обавијала око торза носиоца тако да на грудима формира укрстицу у облику слова Y, и од 6. века је понела нови назив, лорос (λῶρος, појас). Слободни завршетак лороса владар је обично пребацивао преко подлактице једне руке. Од 9. века је посведочен и тзв. поједностављени лорос у виду широке, слободно viseће траке са отвором за главу. Најзад, у 10. веку, трака једноставног лороса се сужава и почиње да се носи испод широког украшеног оковратника који се назива манијакис или конгоманиакион. О лоросу детаљније в. Д. Војводић, *Укрштена дијадима и “торакион”. Две древне и неуобичејене инсигније српских владара у XIV и XV веку*, Трећа југословенска конференција византолога (ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић), Београд–Крушевац 2002, 249, и даље; М. G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images*, 18–27. Акакија је царска инсигнија која је у Византији могла имати форму врећице, марамице или свитка, док се у српској средини најчешће приказује у облику свитка. Врећица садржи земљу, тј. земни прах, што је референца на библијски цитат („прах си, и у прах ћеш се претворити“), и треба цара да упозори да је смртан и да га подсети да буде понизан. Марамица (мапа) потиче од беле тканине којом су конзули означавали почетак игара у арени, и означава несталност власти која прелази са једног властодршца на другог, и због тога има сличну симболику као и врећица са земљом. Најзад, свитак везан црвеним концем треба да асоцира на цареву улогу у очувању божанских закона. В. Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 128–129, М. G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images*, 33.

присутна и на заједничком печату Јустинијана и његовог сина Тиберија, приказаних како између себе држе крст на три степеника.⁴¹ Печате са представом Одигитрије (између два крста) на аверсу и представом цара у попрсју и латинском легендом на реверсу наставили су да користе и нединастички цареви до 717. године.⁴²

Доласком Лава III Исавријанца (717–741) на престо иконографија на царским печатима се није одмах изменила, будући да је Лав користио печате истог типа као и његови претходници (Богородица Одигитрија на аверсу, попрсје цара на реверсу).⁴³ Но, са свих типара израђених након што је себи у власти придружио свог двогодишњег сина Константина V нестaje представа Богородице, што одговара иконокластичкој оријентацији цара Лава. Најстарији заједнички печати носе уобичајена попрсја двојице царева у орнату са свим инсигнијама (Лавово на аверсу, Константиново на реверсу), уз латинске легенде.⁴⁴ Касније на печатима Лава III и Константина V нестaju и царски портрети, па сада аверси носе представу крста на три степеника који окружује инвокација на грчком (али исписана латиницом) $\Sigma\text{Ν}\text{Ο}\text{Ν}\text{Ο}\text{Τ}\text{Χ}\text{Ρ}\text{Σ}\text{Τ}\text{Χ}\text{V}\text{V}\text{Σ}\text{Τ}\text{Χ}\text{Α}\text{Ι}\text{Τ}\text{Χ}\text{Ρ}\text{Ν}\text{Σ}$ (Ev óvómαti τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος – У име Оца, и Сина, и Светога Духа), док реверсе испуњава хоризонтални натпис у више редова на грчком (исписан латиницом) који гласи: $\text{Λ}\text{Ε}\text{Ο}\text{Ν}\ \text{Σ}\ \text{C}\text{Ο}\text{Ν}\text{Σ}\text{Τ}\text{Α}\text{Ν}\text{Τ}\text{Ι}\text{Ν}\text{Ο}\text{Σ}\ \text{Β}\text{Ι}\text{Σ}\text{Τ}\text{Ο}\text{Ι}\ \text{Β}\text{Α}\text{Σ}\text{Ι}\text{Λ}\text{Ι}\text{Σ}\ \text{Ρ}\text{Ο}\text{Μ}\text{Α}\text{Ι}\text{Ο}\text{Ν}$ (Λέων καὶ Κωνσταντῖνος πιστοὶ βασιλεῖς Ῥωμαίων).⁴⁵ Овај тип печата са кружном инвокацијом и крстом на аверсу, те хоризонталним натписом на реверсу користили су иконокластички цареви све до краја владавине Лава IV (775–780).⁴⁶

Царско попрсје се враћа на реверсе печата током самосталне владавине Константина VI (780–797), док је на аверсу задржан крст на три степеника. Легенда на реверсу је на грчком, али латиницом: $\text{C}\text{Ο}\text{Ν}\text{Σ}\text{Τ}\text{Α}\text{Ν}\text{Τ}\text{Ι}\text{Ν}\text{Ο}\text{Σ}\ \text{Β}\text{Α}\text{Σ}'$ (Κωνσταντῖνος βασιλεὺς).⁴⁷ Константинова мајка Ирина (797–802) била је прва царица која је, по збацивању сина, израђивала властите печате као владајућа царица. Њене буле немају реверс, а на аверсу је представљено попрсје царице у орнату и са инсигнијама – круна са двоструким препендулијама и са крстом између два зашиљена врха, дивитисион, лорос; у десној руци држи шар са крстом а у левој жезло са

⁴¹ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 27–28, no. 29.

⁴² Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 26, no. 27 (Јеоантије); Ibid, 27, no. 28 (Тиберије III); Ibid, 28, no. 30; *DO Catalogue VI*, 56–57, no. 27.1–27.2; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Philippikos (711–13)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.597>> (26.11.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4268>> (26.11.2021) (Филипик); Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 29, no. 31 (Анастасије II); Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 30, no. 32 (Теодосије III)

⁴³ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 30–31, no. 33; *DO Catalogue VI*, 57–58, no. 28.1–28.2; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Leo III (717–20)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4269>> (26.11.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4270>> (26.11.2019).

⁴⁴ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 31, no. 33 bis; *DO Catalogue VI*, 58–60, no. 29.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Leo III and Constantine V (720–41)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1643>> (26.11.2019).

⁴⁵ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 32–33, no. 34 bis; Seibt, *Bleisiegel I*, 78–81, no. 15; *DO Catalogue VI*, 60–61, no. 31.1–31.2; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Leo III and Constantine V (720–41)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.588>> (26.11.2021).

⁴⁶ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 33–36, no. 35–37; Seibt, *Bleisiegel I*, 82–83, no. 16; *DO Catalogue VI*, 61–64, no. 32.1, 33.1–33.2, 34.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Constantine V (741–51)?*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.581>> (26.11.2021); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Constantine V and Leo IV (751–75)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4271>> (26.11.2019) <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.589>> (26.11.2019); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Leo IV and Constantine VI (776–80)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4277>> (26.11.2019).

⁴⁷ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 37, no. 38–39; *DO Catalogue VI*, 64–65, no. 35.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Constantine VI (790–92)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.561>> (26.11.2019). На крај легенде на овом печату је додата сигла Θ. Овакво готово идентично царско порсје и легенда са сиглом Θ се налази и на новцу Константина VI, с тим да је на новцу представљан заједно са својом мајком Ирином, чак и током своје самосталне владе 790–792; одсуство царице мајке са печата можда треба протумачити тиме да је овај булотерион употребљаван управо током Константинове самосталне владавине.

Заједнички печат Михаила III (842–867) са мајком Теодором и сестром Теклом има аверс са крстом на троструком степенику и епиграфски реверс. На печату Михаила III и његове мајке који на аверсу има попрсје цара, а на реверсу попрсје царице, по први пут се јавља лабарум који цар држи у десној руци.⁵⁵ На Михаиловим самосталним печатима на аверсу се по први пут јавља попрсје Христа (како десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље), које окружује легенда $\text{I}\eta\text{C}\text{H}\text{S}\ \text{X}\text{R}\text{I}\text{S}\text{C}\text{O}\text{S}\ \ast$, док реверс носи уобичајено царско попрсје и кружну легенду $\text{C}\text{I}\text{X}\text{A}\text{N}\text{H}\ \text{I}\text{C}\text{D}\text{P}\text{E}\text{R}\ \prime\ \text{B}\text{A}\text{S}\text{I}\text{L}\ \prime$ ($\text{M}\iota\chi\alpha\eta\lambda\ \iota\mu\text{π}\epsilon\rho\acute{\alpha}\tau\omicron\rho\ \beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\upsilon\varsigma$).⁵⁶

Царски печати од Македонске династије до пада Цариграда под крсташе. Михаилов наследник, Василије I (867–886) и његови потомци из Македонске династије задржавају попрсје Христа који благосиља на аверсу својих печата.⁵⁷ За време Константина VII Порфирогенита (913–959), кружну легенду $\text{I}\eta\text{C}\text{H}\text{S}\ \text{X}\text{R}\text{I}\text{S}\text{T}\text{I}\text{C}\text{H}\text{S}$ почињу да истискују скраћенице $\text{I}\text{C}\ \text{X}\text{C}$ лево и десно од Христа у пољу.⁵⁸ Код Јована I Цимискија (969–976) скраћенице $\text{I}\text{C}\ \text{X}\text{C}$ се јављају уз нову кружну легенду $\text{I}\eta\text{S}\ \text{X}\text{R}\text{S}\ \text{R}\text{E}\text{X}\ \text{R}\text{E}\text{G}\text{N}\text{A}\text{N}\text{T}\text{I}\text{C}\text{H}\text{D}$ (Исус Христос, цар царева),⁵⁹ коју од времена Василија II (976–1025) дефинитивно замењује натпис + $\text{C}\text{M}\text{M}\text{A}\text{N}\text{O}\text{V}\text{H}\text{A}$.⁶⁰ Аверси који не носе представу Христа су ретки: један тип заједничких печата Лава VI (886–912) и Александра (912–913) замењује представу Христа попрсејем арханђела Михаила, са нимбусом, у лоросу, са исуканим мачем у десној руци и шаром са крстом у левој и легендом са свечевим именом,⁶¹ док један тип заједничких печата Лавове удовице Зоје са сином Константином VII Порфирогенитом има попрсје Богородице која

Theophilos (ca. 838–40), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4282>> (26.11.2019). На једном печату царева Михаила и Теофила, пак, у легенди се не зазива Света Троица, већ кружни натпис који крст дели на пола а који гласи $\text{I}\eta\text{C}\text{H}\text{S}\ \text{X}\text{R}\text{I}\text{S}\ //\ \text{C}\text{H}\text{S}\ \text{D}\text{I}\text{C}\text{A}$, v. Seibt, *Bleisiegel* I, 83–85, no. 17.

⁵⁵ Zacos–Veglery, *Lead Seals* I/1, 48–49, no. 54–55; *DO Catalogue* VI, 78–80, no. 47.1–47.2, 48.1–48.3; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Michael III, Theodora, and Thekla* (842–56), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4283>> (26.11.2019); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Michael III and Theodora* (843?–856), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4284>> (26.11.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4272>> (26.11.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4273>> (26.11.2019). Лабарум је посебан царски скиптар који се јавља од 9. века и који на врху има квадратну плочу украшену драгуљима, а представља реминисценцију на царски крстоносни барјак Константина Великог, v. M. G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images*, 32–33.

⁵⁶ Zacos–Veglery, *Lead Seals* I/1, 50, no. 56; *DO Catalogue* VI, 82, no. 49.3; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Michael III* (856–67), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.415>> (26.11.2019). Познат је још један печат Михаила III сличног иконографског типа, где су и цар и Христ приказани до струка, и легендама – $\text{C}\text{I}\text{X}\text{A}\text{N}\text{H}\ \text{B}\text{A}\text{S}\text{I}\text{L}\text{E}\text{C}\text{H}\ \prime\ \text{C}\text{H}\text{D}$ (sic!) и $\text{I}\eta\text{C}\text{H}\text{S}\ \text{X}\text{R}\text{I}\text{S}\text{C}\text{O}\text{S}\ \text{D}\text{I}\text{C}\text{A}$, v. *DO Catalogue* VI, 80–81, no. 49.1–49.2; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Michael III* (856–67), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1645/view>>.

⁵⁷ Zacos–Veglery, *Lead Seals* I/1, 50, no. 57; *DO Catalogue* VI, 82–83, no. 50.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Basil I* (ca. 868), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.500>> (06.12.2019).

⁵⁸ Grierson, *Gold Bullae*, 248–249, no. 2; Zacos–Veglery, *Lead Seals* I/1, 62–64, no. 69–70; *DO Catalogue* VI, 102–103, no. 63.1–63.3, 64.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Constantine VII* (27 April–6 April 945), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/constantine-vii-27-april-945>> (06.12.2019); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Constantine VII* (27 January–6 April 945), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.575>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4300>> (06.12.2019).

⁵⁹ Zacos–Veglery, *Lead Seals* I/1, 65–66, no. 73; *DO Catalogue* VI, 106, no. 67.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, John I* (969–76), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4316>> (06.12.2019).

⁶⁰ Zacos–Veglery, *Lead Seals* I/1, 67–68, no. 75; *DO Catalogue* VI, 106–111, no. 68.1–68.10; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Basil II* (976–1025), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4302>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.604>> (06.12.2019).

⁶¹ *DO Catalogue* VI, 93, no. 54.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Leo VI and Alexander* (post-886), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1655>> (06.12.2019).

држи медаљон са Христом, са кружном легендом која се рашчитава као Ὑπεραγία Θεοτόκε βοήθει (Пресвета Богородице, чувај).⁶²

На реверсу ликовна представа цара је увек попрсје. Међу царским инсигнијама се задржао лабарум, који се јавља код Василија I.⁶³ Заједнички печати Василија са његовим сином Константином,⁶⁴ Лава VI са братом и савладаром Александром,⁶⁵ и Александра са Лавовим сином Константином VII,⁶⁶ усталили су нови иконографски тип реверса где су обојица владара приказани попрсјем, владајући цар лево, са брадом и у лоросу, савладар десно, без браде и у хламиди, како држе лабарум између себе. Исти образац прате и печати Лавове удовице Зоје са сином Константином VII, али сада владари између себе држе двоструки патријаршијски крст или шар са дугим патријаршијским крстом.⁶⁷ Након што је Константинов таст Роман I Лакапин постао цар (920–944), њихов заједнички печат настављао је овај тип где на реверсу двојица царева између себе држе патријаршијски крст. Потом се на реверсима царских печата поред Романа и Константина (а некад и без Константина) појављују и ликови његових синова Христифора и Стефана које је придруживао себи у власти; Роман је увек приказан у средини, као владајући цар, са лоросом, а млађи цареви лево и десно од њега, у хламидама.⁶⁸ Овај тип без патријаршијског крста наставља стари образац присутан још од времена Ираклијеве династије.

---

⁶² Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 56–57, no. 64; *DO Catalogue VI*, 96–97, бр. 58.1–58.2; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Constantine VII and Zoe (914–19)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.531>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.530>> (06.12.2019).

⁶³ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 50, no. 57; *DO Catalogue VI*, 82–83, no. 50.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Basil I (ca. 868)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.500>> (06.12.2019).

⁶⁴ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 51, no. 59; *DO Catalogue VI*, 83–90, no. 51.1–51.18; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Basil I and Constantine (869–79)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4286>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.42>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.572>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.493>> (06.12.2019). Сачуване су и две златне буле ових царева са истом иконографијом, v. Grierson, *Gold Bullae*, 248, no. 1; Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 51, бр. 58.

⁶⁵ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 52–53, no. 60; *DO Catalogue VI*, 91–93, no. 53.1–53.2, 54.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Leo VI and Alexander (886–912)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4294>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4298>> (06.12.2019); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Leo VI and Alexander (post-886)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1655>> (06.12.2019).

⁶⁶ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 53, no. 61; *DO Catalogue VI*, 93–94, no. 55.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Alexander and Constantine VII (912–13)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4296>> (06.12.2019).

⁶⁷ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 54–55, no. 62, 56–57, бр. 64; *DO Catalogue VI*, 94–95, no. 56.1–56.2, 96–97, no. 58.1–58.2; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Constantine VII and Zoe (914–19)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1652>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.531>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.530>> (06.12.2019).

⁶⁸ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 57–61, no. 65–68; *DO Catalogue VI*, 97–101, no. 59.1–59.4, 60.1, 61.1–61.2; 62.1–62.2; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Romanos I, Christophoros, and Constantine VII (922/24–31)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4299>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1654>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.21>> (06.12.2019); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Romanos I, Christophoros, and Constantine VII (ca. 929–31)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.570>> (06.12.2019); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Romanos I and Constantine VII (931–44)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1656>> (06.12.2019); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Romanos I, Constantine VII, and Stephen (931–44)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.566>> (06.12.2019).

На самосталном печату Константина Порфирогенита након 945. јавља се шар са патријаршијским крстом у владаревој десној руци.⁶⁹ Током последњих 15 година своје владавине, Константин је користио печате који имају аверс са његовим попрсејем, док је на реверсу попрсеје његовог сина Романа II (959–963); цар има на себи лорос, његов син хламиду, али само Константин држи шар са тролисним врхом.⁷⁰ Шар са патријаршијским крстом се поново јавља на печатима Јована I Цимискија, док цар у другој руци држи мали крст у висини груди,⁷¹ а на печатима Василија II се заједно са шаром са патријаршијским крстом – а повремено уместо њега – појављује и акакија.⁷² На заједничким печатима Василија II и његовог брата Константина VIII (1025–1028) реверс се враћа старом моделу где су владајући цар и савладар приказани са лоросом, одн. хламидом, како између себе држе патријаршијски крст.⁷³ Акакија је поново присутна и на печатима мужава царице Зоје (1028–1050), исто као шар са крстом и лабарум, те нова инсигнија – крстасто жезло са кратком дршком.⁷⁴

Неки печати Јована Цимискија имају реверс који доноси значајне иконографске и епиграфске измене – представљена су попрсја цара (лево, у орнату, како држи дуги патријаршијски крст) и Богородице (десно), која га благосиља тако што је поставила своју десну руку на царева круну. На једном примерку изнад Јованове главе се спушта и *manus Dei*. Легенда је изведена кружно и рашчитава се као Θεοτόκε βοήθει Ἰωάννη δεσπότη.⁷⁵

Од времена самосталне владавине Константина Порфирогенита титула *автократор* се први пут јавља у печатној легенди (која је и даље исписивана латиницом),⁷⁶ и наставља да се јавља и код Јована Цимискија⁷⁷ и Василија II,⁷⁸ те повремено и код мужава царице Зоје.⁷⁹

---

⁶⁹ Grierson, *Gold Bullae*, 248–249, no. 2; Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 62–64, no. 69–70; *DO Catalogue VI*, 102–103, no. 63.1–63.3, 64.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Constantine VII (27 April–6 April 945)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/constantine-vii-27-april20136-april-945>> (06.12.2019); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Constantine VII (27 January–6 April 945)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.575>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4300>> (06.12.2019).

⁷⁰ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 64, no. 71.

⁷¹ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 65–66, no. 73; *DO Catalogue VI*, 106, no. 67.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, John I (969–76)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4316>> (06.12.2019).

⁷² Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 67–68, бр. 75; *DO Catalogue VI*, 106–111, no. 68.1–68.10; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Basil II (976–1025)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4302>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.604>> (06.12.2019).

⁷³ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 69, no. 76; Seibt, *Bleisiegel I*, 85–88, no. 18; *DO Catalogue VI*, 111–116, no. 69.1–69.13; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Basil II and Constantine VIII (976–1025)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4307>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4308>> (06.12.2019).

⁷⁴ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 70, no. 77; *DO Catalogue VI*, 116–119, no. 70.1–70.5, 71.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Romanos III Argyros (1028–34)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4315>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.540>>, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4314>> (Роман III Аргир); Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 71, no. 78; *DO Catalogue VI*, 119–120, no. 72.1–72.2; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Michael IV the Paphlagonian (1034–41)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.525>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2779>> (21.01.2021) (Михаило IV Пафлагонац); Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 71–73, no. 79–80; *DO Catalogue VI*, 120–126, no. 73.1–73.13; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Constantine IX Monomachos (1042–55)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4317>> (06.12.2019) (Константин IX Мономах).

⁷⁵ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 66–67, no. 74; *DO Catalogue VI*, 104–105, no. 66.1–66.2; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, John I (969–76)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.643>> (06.12.2021), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.642>>.

⁷⁶ Grierson, *Gold Bullae*, 248–249, no. 2; Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 62–64, no. 69–70; *DO Catalogue VI*, 102–103, no. 63.1–63.3, 64.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Constantine VII (27 April–6 April 945)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/constantine-vii-27-april20136-april-945>> (06.12.2019); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Constantine VII (27 January–6 April 945)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.575>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4300>> (06.12.2019).

Теофано, супруга цара Романа II, вероватно као регент синовима Василију II и Константину VIII, и Константинова кћи Теодора као самостални владар (1042–1056) користиле су печате упоредиве печатима царева. Теофанин печат носи на аверсу попрсје Богородице у молитви (Оранта), док Теодорин има попрсје Христа Емануила. Обе су на реверсу приказане попрсјем, са типично женским крунама украшеним шиљцима и са лоросом.⁸⁰ На исти начин је раније приказивана и мајка Константина Порфирогенита, Зоја на њиховим заједничким печатима. Што се других инсигнија тиче, Теофано је приказивана са шаром са тролисним украсом у десној руци и жезлом украшеним драгуљима у левој, а Теодора има или жезло које се завршава тролисним врхом у десној руци, док леву држи у висини груди, или у десној руци држи лабарум, а у левој шар са тролисним украсом.

Значајне промене настају на печатима првог војничког цара, Исака I Комнина (1057–1059). Упоредо са уобичајеном представом попрсја Христа Емануила на аверсу, по први пут се јавља представа Христа са крстоликим нимбусом који седи на ниском престолу без наслона (токос), и десном руком благосиља, а левом држи јеванђеље.⁸¹ Обе реверсне представе ће користити и цареви из породице Дука (1059–1078) на својим печатима, с тим да престо понекад има наслон,⁸² док ће Никифор III Вотанијат (1078–1081) користити аверс са

---

⁷⁷ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 65–66, no. 73; *DO Catalogue VI*, 106, no. 67.1; *Dumbarton Oaks, Online Catalogue of Byzantine Seals, John I (969–76)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4316>> (06.12.2019).

⁷⁸ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 67–68, no. 75; *DO Catalogue VI*, 106–111, no. 68.1–68.10; *Dumbarton Oaks, Online Catalogue of Byzantine Seals, Basil II (976–1025)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4302>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.604>> (06.12.2019).

⁷⁹ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 70, no. 77; *DO Catalogue VI*, 116–118, no. 70.1–70.5; *Dumbarton Oaks, Online Catalogue of Byzantine Seals, Romanos III Argyros (1028–34)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4315>>, (06.12.2019) <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.540>>, (06.12.2019) <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4314>> (06.12.2019) (Роман III Аргир); Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 71–73, no. 79–80; *DO Catalogue VI*, 120–126, no. 73.1–73.13; *Dumbarton Oaks, Online Catalogue of Byzantine Seals, Constantine IX Monomachos (1042–55)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4317>> (06.12.2019) (Константин IX Мономах).

⁸⁰ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 65, no. 72; *DO Catalogue VI*, 103–104, no. 65.1; *Dumbarton Oaks, Online Catalogue of Byzantine Seals, Theophano (959–69)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4301>> (06.12.2019) (Теофано); Grierson, *Gold Bullae*, 249–250, no. 3; Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 73–74, no. 81–82; Seibt, *Bleisiegel I*, 88–90, no. 19; *Dumbarton Oaks, Online Catalogue of Byzantine Seals, Theodora (1055–1056)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/theodora-105520131056>> (06.12.2019) (Теодора).

⁸¹ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 76–78, no. 85–86; Seibt, *Bleisiegel I*, 90–91, no. 20; *DO Catalogue VI*, 127–129, no. 75.1, 76.1–76.3; *Dumbarton Oaks, Online Catalogue of Byzantine Seals, Isaac I Komnenos (1057–59)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4319>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.620>> (06.12.2019).

⁸² Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 76–79, no. 85–88; Seibt, *Bleisiegel I*, 92–96, no. 21–22; *DO Catalogue VI*, 127–136, no. 75.1, 76.1–76.3, 77.1–77.10, 78.1–78.5; *Dumbarton Oaks, Online Catalogue of Byzantine Seals, Constantine X Doukas (1059–67)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.624>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.625>>, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.537>> (06.12.2019); *Dumbarton Oaks, Online Catalogue of Byzantine Seals, Constantine X Doukas (1065–67)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4326>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.621>> (06.12.2019) (Константин X); Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 81–82, no. 91; Seibt, *Bleisiegel I*, 96–97, no. 23; *DO Catalogue VI*, 137–138, no. 81.1; (Јевдокија, Михаило VII и Константин); Grierson, *Gold Bullae*, 250–251, no. 5; Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 84–86, no. 94–95; Seibt, *Bleisiegel I*, 99–10, no. 25; C. Morrisson, M. Blet-Lemarquand, *Le métal des chrysobulles (XIe-XIIIe siècle)*, RN 164 (2008) 153, 167; *DO Catalogue VI*, 145–150, no. 83.1, 84.1–84.12; *Dumbarton Oaks, Online Catalogue of Byzantine Seals, Michael VII Doukas (1071–1078)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4334>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1672>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1948.17.3819>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.527>> (06.12.2019) (Михаило VII).

попрсјем Христа,⁸³ а његов супарник Никифор Мелисин аверсну представу Христа на престолу са наслоном.⁸⁴ Једино аверси самосталних печата царице Јевдокије (удовице Константина X Дуке, 1059–1067) носе представу целе фигуре или попрсје Богородице Оранте са медаљоном Христа (Епискепсида), коју прате сигле ΜΡ ΘΥ.⁸⁵

Иконографија реверса се такође мења под Исаком Комнином – увек садржи представу цара и кружну легенду по први пут доследно исписану грчким писмом, + ΙΣΑΑΚΙΟΣ ΡΑΣΙΑΥΕΥΣ ΡΩΜΑΙΟΝ (+ Ἰσαάκιος βασιλεὺς Ῥωμαίων, можда и уз додатак презимена, ὁ Κομνηνός). Цар је приказан је фронтално: некад целом фигуром, некад до струка, у дивитисиону са лоросом, или пак у ратној опреми, са инсигнијама, међу којима се истиче мач (исукан или у корицама).⁸⁶ Дуке избацују војничке инсигније и орнат, а цар је увек приказан целом фигуром (понекад на округлом даису), са круном, у дивитисиону са лоросом који пада преко леве руке са акакијом или шаром са крстом, и са лабарумом у десној руци.⁸⁷ И обојица Никифора – Вотанијат⁸⁸ и Мелисин⁸⁹ – користе овакве реверсе. Удовица Константина X Дуке, царица Јевдокија, на реверсима својих печата је такође приказана целом фигуром, али у орнату карактеристичном за царице (круна има зашиљене врхове, дивитисион широке рукаве, а жезло на врху има крст или тролисни украс, не лабарум).⁹⁰ На реверсу заједничког печата Јевдокије са синовима Михаилом VII (1067–1078) и Константином царица је

⁸³ Grierson, *Gold Bullae*, 251, no. 6; Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 86–88, no. 96–98; Seibt, *Bleisiegel I*, 100–102, no. 26; *DO Catalogue VI*, 150–155, no. 85.1–85.12; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Nikephoros III Botaneiates (1078–81)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/nikephoros-iii-botaneiates-1078201381>> (06.12.2019); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Nikephoros III Botaneiates (1078–1081)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.9>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.484>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.648>> (06.12.2019).

⁸⁴ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 88–89, no. 99–100; *DO Catalogue VI*, 156, no. 86.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Nikephoros Melissenos (pretender: late 1080–early 1081)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.650>> (06.12.2019).

⁸⁵ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 80–81, no. 89–90; *DO Catalogue VI*, 136–137, no. 80.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Eudokia (1067 or 1071)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.603>> (06.12.2019).

⁸⁶ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 76–78, no. 85–86; Seibt, *Bleisiegel I*, 90–91, no. 20; *DO Catalogue VI*, 127–129, no. 75.1, 76.1–76.3; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Isaac I Komnenos (1057–59)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4319>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.620>> (06.12.2019).

⁸⁷ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 78–79, no. 87; Seibt, *Bleisiegel I*, 92–94, no. 21; *DO Catalogue VI*, 129–134, no. 77.1–77.10; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Constantine X Doukas (1059–67)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.624>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.625>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.537>> (06.12.2019) (Константин X); Grierson, *Gold Bullae*, 250–251, no. 5; Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 84–86, no. 94–95; Seibt, *Bleisiegel I*, 99–10, no. 25; C. Morrisson, M. Blet-Lemarquand, *Le métal des chrysobulles*, 153, 167; *DO Catalogue VI*, 145–150, no. 83.1, 84.1–84.12; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Michael VII Doukas (1071–1078)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4334>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1672>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1948.17.3819>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.527>> (06.12.2019) (Михаило VII).

⁸⁸ Grierson, *Gold Bullae*, 251, no. 6; Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 86–88, no. 96–98; Seibt, *Bleisiegel I*, 100–102, no. 26; *DO Catalogue VI*, 150–155, no. 85.1–85.12; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Nikephoros III Botaneiates (1078–81)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/nikephoros-iii-botaneiates-1078201381>> (06.12.2019); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Nikephoros III Botaneiates (1078–1081)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.9>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.484>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.648>> (06.12.2019).

⁸⁹ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 88–89, no. 99–100; *DO Catalogue VI*, 156, no. 86.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Nikephoros Melissenos (pretender: late 1080–early 1081)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.650>> (06.12.2019).

⁹⁰ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 80–81, no. 89–90; *DO Catalogue VI*, 136–137, no. 80.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Eudokia (1067 or 1071)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.603>> (06.12.2019).

представљена исто као на својим самосталним печатима, док око ње стоје њени синови – нешто нижи, без браде, одевени у дивитисион са лоросом и крунама, и то Михаило лево, са шаром са крстом у десној и акакијом у левој руци, а Константин десно, са лабарумом у десној и шаром са крстом у левој руци.⁹¹

Потпуно нови тип реверса се јавља на појединим печатима Константина X Дуке. Овде су представљени су целим фигурама цар лево, одевен у дивитисион и лорос чији је крај пребачен преко леве руке у којој се налази шар са крстом, и Богородица са нимбом десно, са десном руком на царевој круни.⁹² Овај тип касније настављају печати који су коришћени након брака његове удовице Јевдокије са Романом IV Диогеном (1068–1071). Аверс сада носи представу три стојеће фигуре – у средини Христос са нимбом, како стоји на квадратном даису и благосиља постављањем руку на круне цара Романа, који се налази лево, и царице Јевдокије, десно. Реверс носи исти распоред фигура, само што је сада у средини Богородица са нимбом (праћена сиглом MP ΘV) на даису, а лево и десно од ње су Михаило и Константин.⁹³ Други тип заједничког печата Романа и Јевдокије са њеним синовима има скоро идентичан аверс као и претходни, али реверс сада носи и представу трећег Јевдокијиног сина из првог брака, и то тако да је Михаило у средини, лево од њега Константин а десно Андроник.⁹⁴

Образац царских печата се даље формализује током владавине Алексија I Комнина (1081–1118), будући да се разноврсност печатних представа у односу на владавину Дука смањује. Аверси Алексијевих печата носе представу Христа који благосиља на престолу са наслоном, док реверси садрже сада већ устаљену представу цара у стојећем ставу, у пуном орнату, са лабарумом и шаром, те кружну легенду по ободу у која је сада у дативу (Ἀλεξίω δεσπότη τῷ Κομνηνῷ).⁹⁵ Његов син и наследник Јован II (1118–1143),⁹⁶ а касније и Алексије II (1180–1183),⁹⁷ користили су исти тип печата, уз минималне измене. Једино је Манојло I Комнин (1143–1180) одбацио овај тип печата, па се враћа аверсу са попрсјем Христа Емануила, док на реверсу инсигније трпе промене – цар држи у десној руци нешто краћи лабарум, у левој акакију уместо шара – а кружна легенда се враћа у номинатив.⁹⁸

⁹¹ Zacos–Veglery, *Lead Seals* I/1, 81–82, no. 91; Seibt, *Bleisiegel* I, 96–97, no. 23; *DO Catalogue* VI, 137–138, no. 81.1.

⁹² Zacos–Veglery, *Lead Seals* I/1, 79–80, no. 88; Seibt, *Bleisiegel* I, 94–96, no. 22; *DO Catalogue* VI, 134–136, no. 78.1–78.5; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Constantine X Doukas (1065-67)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4326>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.621>> (06.12.2019).

⁹³ Zacos–Veglery, *Lead Seals* I/1, 82–83, no. 92.

⁹⁴ Zacos–Veglery, *Lead Seals* I/1, 83–84, no. 93; Seibt, *Bleisiegel* I, 97–99, бр. 24; *DO Catalogue* VI, 138–145, no. 82.1–82.12; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Romanos IV, Eudokia, Michael VII, Constantios, and Andronikos (1068–71)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.600>> (06.12.2019); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Romanos IV, Eudokia, Michael VII, Constantine, and Andronikos (1068–1071)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.539>> (06.12.2019).

⁹⁵ Dölger, *Aus den Schatzkammern*, 322–323, no. 116/1–3; Grierson, *Gold Bullae*, 251, no. 7; Zacos–Veglery, *Lead Seals* I/1, 89–92, no. 101–102; Seibt, *Bleisiegel* I, 102–103, no. 27; *DO Catalogue* VI, 158–172, no. 88.1–88.38; В. Иванишевић, *Печат цара Алексија I из тврђаве Рас*, Византијски свет на Балкану I (ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић), Београд 2012, 57–64; V. Ivanišević, B. Krsmanović, *Byzantine seals from the Ras fortress*, ЗРВИ 50/1 (2013) 452; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Alexios I Komnenos (1081–1118)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.611>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.616>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.497>> (06.12.2019).

⁹⁶ Zacos–Veglery, *Lead Seals* I/1, 93, no. 104; *DO Catalogue* VI, 175–178, no. 91.1–91.8; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, John II Komnenos (1118–1143)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1693>> (06.12.2019).

⁹⁷ Zacos–Veglery, *Lead Seals* I/1, 97–98, no. 108; *DO Catalogue* VI, 184–185, no. 94.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Alexios II Komnenos (1180–1183)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.640>>.

⁹⁸ Dölger, *Aus den Schatzkammern*, 323, no. 116/4; Zacos–Veglery, *Lead Seals* I/1, 96–97, no. 107; Seibt, *Bleisiegel* I, 106–108, no. 29; *DO Catalogue* VI, 179–184, no. 93.1–93.11; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*,

Представа Христа на престолу присутна је и на аверсу златне буле Исака II Анђела (1185–1195, 1203–1204), док реверс има представу цара у стојећем положају, у уобичајеном орнату и са инсигнијама. Но, новитети у односу на реверсе комнинских печата су то што је Христов престо на реверсу без наслона, а на реверсу се појављује *manus Dei* изнад цареве круне и двостубачна вертикална легенда која се чита као Ἰσαάκιος δεσπότης ὁ Ἄγγελος.⁹⁹ И његов брат Алексије III (1195–1203) користио је исти тип печата, само без *manus Dei* на реверсу. Други тип Алексијевих печата има упоредив реверс, само што је легенда Ἀλέξιος δεσπότης ὁ Κομνηνός сада кружна (а понекад се јавља и *manus Dei* која из облака десно од цара благосиља), али на аверсу се појављује нова представа Светог цара Константина који стоји, у пуном царском орнату, коју прати двостубачна вертикална легенда која га идентификује као Ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος.¹⁰⁰

Снагу царских печата практично су имали и печати мајке Алексија I Комнина, Ане Даласине, за које њена унука-имењакиња каже да на једној страни носе представу Преображења Христова, а на другој Успења Богородичиног. Међутим, сачувани су само оловни печати које је Ана користила који на обе стране носе хоризонталну легенду у четири реда, + Κύριε βοήθει Ἄννη μοναχῆ τῆ Δαλασσηνῆ // τῆ μητρὶ τοῦ βασιλέως (Господе, чувај монахињу Ану Даласину, мајку цареви).¹⁰¹ За разлику од царице Јевдокије, супруге комнинских царева Алексија I и Јована II, обе именом Ирине, на аверсу немају представу Богородице, већ Христа (приказаног попрсјем или целом фигуром на престолу), а на реверсу попрсје или целу фигуру царице у уобичајеном орнату и са инсигнијама, са кружном или вертикалном легендом која садржи царичино име и титулу (εὐσεβεστάτη) ἀγούστα.¹⁰² Супруга Алексија Анђела, Еуфрозина Дукена, користила је печат који је на аверсу носио представу Христа Халкита, како стоји на квадратном даису и благосиља десном руком, док у левој има јеванђеље, те двостубачну легенду која идентификује Христа, а на реверсу представу царице која стоји, обучена у дивитисион са хламидом, не лоросом, и са уобичајеним инсигнијама.¹⁰³

Алексије, син Јована II Комнина, први је цар који је као очев савладар користио самостални печат. На аверсу овог печата Христа на престолу је заменила представа Христа који благосиља приказаног до струка, док реверс носи представу цара у стојећем ставу, у пуном орнату и са инсигнијама које се нешто разликују од оних старог цара (и млади цар држи дуги лабарум у десној руци, али у левој уместо шара држи акакију). Формулација

Manuel I Komnenos (1143–1180), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.607>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4350>> (06.12.2019).

⁹⁹ F. Dworschak, *Byzantinische Goldbullen*, BZ 36/1 (1936) 38–39.

¹⁰⁰ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 98–100, no. 109–110; *DO Catalogue VI*, 185–187, no. 95.1, 96.1–3; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Alexios III Angelos (1195–1203)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.609>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.608>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.610>> (06.12.2019).

¹⁰¹ Ф. Баришић, *Повеље византијских царица*, 107; Zacos–Veglery, *Lead Seals I/3*, 1478–1480, no. 2696; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Anna Dalassene, nun and mother of the emperor (eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.1125>> (06.12.2019); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Anna Dalassene, nun, mother of the emperor (eleventh/twelfth century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.402>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.518>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.945>> (06.12.2019); <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.216>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.5084>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.5632>> (06.12.2019).

¹⁰² Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 92, no. 103; Seibt, *Bleisiegel I*, 104–106, no. 28; *DO Catalogue VI*, 173, no. 89.1–89.2; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Eirene Doukaina (1081–1118)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4349>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4348>> (06.12.2019) (супруга Алексија I); Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 93–95, no. 105–106; *DO Catalogue VI*, 174–175, no. 90.1–90.2; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Eirene (1118–1143)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.43>> (06.12.2019) (супруга Јована II).

¹⁰³ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 101, no. 111.

кружне легенде се разликује од формулације са очевог печата само додатком комнинског презимена.¹⁰⁴

Печати владара грчких држава након пада Цариграда под крсташе. Након пада Византије, Епир под влашћу рођака царева из династије Анђела и Никеја у којој су столовали Ласкариси наставили су да баштине византијску традицију, а владари ових држава су настојали да поврате изгубљене територије и присвајали су за себе титулу цара Ромеја, што је доносило и занимљива идејна решења сигилографских образаца.

Као што је раније било речи, епирски владари су користили сребрне печате, аргировуље, па је тако од Михаила I Комнина Дуке (1205–1204) остала посребрена була која на аверсу носи представу његовог имењака, арханђела Михаила, у стојећем ставу на даису, са нимбом и крилима, одевеног у дивитисион са лоросом, како држи дуги лабарум или копље у десној, а шар у левој руци, док реверс испуњава хоризонтална метричка легенда у седам редова, + СΦΡΑΓΙΣΜΑ ΓΡΑΦΩΝ ΜΗΝΑΙΑ ΔΟΥΚΑ ΦΕΡΩ ΣΕΒΑΣΤΟΚΡΑΤΟΡΟΥΝΤΟΣ ΕΥΘΑΛΟΥΣ ΚΛΑΔΟΥ + (Печат за писма носим Михаила Дуке, процвалог изданка севастократорова).¹⁰⁵ Михайлов незаконити син Михаило II (1230–1268) користио је оловне и сребрне печате са аверсном представом арханђела Михаила као и његов отац, док реверс носи представу деспота у стојећем ставу, у пуном орнату и са инсигнијама (сакос, лорос, хламида, манијакис, перибрахији, круна са препендулијама, лабарум у десној руци, а шар са крстом у левој), праћену двостубачном вертикалном легендом која садржи само име, не и титулу (Μιχαήλ Κομνηνός ὁ Δούκας).¹⁰⁶ Оваква ликовна представа у пуном царском орнату и са лабарумом не би приличила Михаилу, будући да деспот нема право на коришћење царског орната и лабарума који је царска инсигнија.¹⁰⁷ Још већи преседан представља чињеница да је у латинском преводу једне Михайлове повеље Јакопу Контаринију сачуван опис златног печата који у свему одговара његовој сребрној були.¹⁰⁸ Од злата је израђен и један печат деспота Томе (Комнина Дуке) Анђела (1297–1318). Ова була (33 мм) наставља тип печата Михаила II – на аверсу је приказан арханђел Михаило, у стојећем ставу на даису, а на реверсу деспот у стојећем ставу, у пуном орнату и са инсигнијама, како га благосиља manus Dei из левог горњег угла (сигнирана као ΡΙΧ ΚV–ΡΙΥ), праћен двостубачном вертикалном легендом у којој се титулише као деспот (Αγγελολόγνου σφράγισμα Θωμᾶ δεσπότη).¹⁰⁹

¹⁰⁴ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 95, no. 106 bis; *DO Catalogue VI*, 178–179, no. 92.1.

¹⁰⁵ G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, 426; Н. П. Лихачёв, *Моливодовулы греческого Востока* (сост. и автор коммент. В. С. Шандровская), Москва 1991, 103, no. 8.

¹⁰⁶ G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, 428; М. Марковић, *Византиске повеље Дубровачког архива*, ЗРВИ 1 (1952) 224, сл. 4а,б, 237–238, сл. 6а,б; R. S. Stefec, *Beiträge zur Urkundentätigkeit epirotischer Herrscher in den Jahren 1205–1318*, *Nea Rhömē* 2 (2014), 272–273, taf. 8. Иначе, Михайловим потомцима који су владали Епиром из Арте приписивани су раније печати који носе хагиографске представе на реверсима, и хоризонталне легенде на аверсима, в. G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, 427; *Dumbarton Oaks, Online Catalogue of Byzantine Seals, Nikephoros Doukas, sebastos (twelfth century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.2278>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.3564>> (06.12.2019); *Dumbarton Oaks, Online Catalogue of Byzantine Seals, Maria sebaste (eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4558>> (06.12.2019); *Dumbarton Oaks, Online Catalogue of Byzantine Seals, Nicholas despotes (twelfth/thirteenth century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.293>> (06.12.2019). Печати севаста Никифора и севасте Марије данас се датирају у 12. век, а деспота Николе у 12. или 13. век, што онемогућава изједначавање ових личности са Михайловим сином Никифором I Дуком Комнином, Никифоровом кћери Маријом и унуком Николом Орсинијем.

¹⁰⁷ M. G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images*, 18–34, 51–72.

¹⁰⁸ R. S. Stefec, *Beiträge zur Urkundentätigkeit epirotischer Herrscher*, 273. Постоји и сведочанство да је на једном печату можда израђеном од злата – са реликвијара који је се није сачувао до данас – Михаило II титулисан као Μιχαήλ ἐν Χριστῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Δούκας, што би значило да је Михаило посегнуо и за царском титулом, попут својих стрицева.

¹⁰⁹ R. S. Stefec, *Beiträge zur Urkundentätigkeit epirotischer Herrscher*, 274–275; *British Museum, sealing*, <https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1862-0729-1> (21.01.2021). Рубликација W. Seibt, *Ein Goldsiegel des Despoten Thomas von Epirus aus dem frühen 14 Jh.*, *Epeirōtika chronika* 31 (1994) 71–76, није нам била доступна.

Од Теодора Комнина Дуке (1214–1230) који се за цара прогласио 1227. у Солуну није остао сачуван ниједан печат (премда знамо да је издавао хрисовуље и користио златне печате након крунисања), али је сачуван печат његовог брата Манојла (1230–1237) који је као деспот 1234. издао повељу Дубровнику и оверио је двостраним воштаним печатом. Посебну пажњу привлачи начин на који је овај печат причвршћен – направљена су два дужа хоризонтална прореза у пергаменту кроз које је наливен восак природне боје на обе стране листа. Печатне представе су потом утиснуте на обе стране, и то тако да је попрсје Христа Емануила утиснуто на воску са наличја повеље, а представа владара (у стојећем ставу, у пуном царском орнату и са жезлом у десној руци, те са вертикалном легендом у два ступца реконструисаном као ... δεσπότης // Κομνηνός ὁ Δούκας) на воску са лица повеље.¹¹⁰ Јован Комнин Дука, син цара Теодора, који је деловао четрдесетих година 13. века користио је оловне буле са аверсном представом Христа, али сада приказаног како стоји целом фигуром, док се на реверсу налази представа стојеће фигуре цара у орнату и са инсигнијама кога благосиља manus Dei из горњег десног угла, праћена двостубачном вертикалном легендом која се рашчитава као Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Δούκας.¹¹¹ Од овог владара је сачуван и један посве специфичан печат чији је реверс носио представу цара Јована у стојећем ставу у пуном орнату и са акакијом у левој руци, како га благосиља свети Димитрије који стоји десно (изгледа као да га грли), и који је нешто виши од цара; десно иза светитеља се виде зидине Солуна, а лево од цара се налази вертикална легенда која га идентификује (Ἰωάννης δεσπότης). Реверс овог печата испуњава само хоризонтални натпис (Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμέων Κομνηνός ὁ Δούκας).¹¹²

Први никејски цар Теодор I Ласкарис (1205–1222) одступио је од иконографског обрасца византијских царева који су обично на аверсу носили представу Христа. Његова оловна була носи аверсну представу његовог имењака, Светог Теодора Стратилата, у стојећем ставу, како у десној руци држи копље које се ослања о тло, а у левој штит који се такође ослања о тло. На реверсу овог печата налази се представа цара у пуном орнату и са инсигнијама, те двостубачна вертикална легенда Θεόδωρος δεσπότης Κομνηνός Λάσκαρις.¹¹³ И реверс садржи неке мање разлике у односу на печате византијских царева пре пада Цариграда – ту су и даље круна са препендулијама, лабарум и шар са патријаршијским крстом, али преко дивитисиона цар носи не лорос већ хламиду. Теодоров наследник и супруг његове кћери Ирине, Јован III Ватац Дука (1222–1254), користио је печате са истом реверсном представом цара (и легендом Ἰωάννης δεσπότης ὁ Δούκας), док аверси сада носе представу Христа, и то Христа Халкита који стоји (попут раније описаног реверса печата царице Еуфрозине Дукене, в. изнад, стр. 36), или Христа који стоји испред престола без

¹¹⁰ М. Марковић, *Византиске повеље Дубровачког архива*, 219, сл. 2а,б; R. S. Stefec, *Beiträge zur Urkundentätigkeit epirotischer Herrscher*, 270, taf. 2–3а,б. Легенда уз Христа гласи IC XC OC–MA // NY–HA – ὁ Ἐμμανουήλ, а не Δεσπότης Μανουήλ како је Марковић сматрао. Сам распоред представа – Христос на делу печата који се налази на наличју, а владар на делу печата са лица повеље – требало би да упућује да је значајнијом, аверсном страном сматрана представа владара, што би било супротно устаљеном обичају да се на металним печатима аверсом сматра страна са хагиографском представом.

¹¹¹ R. S. Stefec, *Beiträge zur Urkundentätigkeit epirotischer Herrscher*, 271. Овакав тип оловних печата уз одређене измене наставио је да користи и након што је признао врховну власт никејског цара Јована Ватаца – тако се на аверсу сада налази представа Христа који стоји испред ниског престола без наслона (токос), а реверсу нестаје manus Dei, док легенда садржи његову скромнију титулу деспота (Ἰωάννης δεσπότης ὁ Δούκας), cf. Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, John Doukas, despotes (1242–1244)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.535>> (06.12.2019).

¹¹² Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 105–106, no. 115; *DO Catalogue VI*, 191, no. 100.1; R. S. Stefec, *Beiträge zur Urkundentätigkeit epirotischer Herrscher*, 270–271; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, John Komnenos Doukas (1240–42)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4356>> (06.12.2019).

¹¹³ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 106–107, no. 116; *DO Catalogue VI*, 192, no. 101.1.

наслона (или седи?).¹¹⁴ Јованов и Ирнин син Теодор II (1254–1258) вратио се старом иконографском обрасцу свог деде, са аверсном представом Светог Теодора Стратилата, али је реверс специфичан, будући да нема представу цара, већ само хоризонталну метричку легенду у шест редова, + Ἀνακτόλαιδα Δούκαν, ἀθλητά, σκέλοις Θεόδωρον Λάσκαριν τὸν βασιλέα (Сина царева, цара Дуку Теодора Ласкариса, о заточнице, чувај!).¹¹⁵

Ирина Ласкарина је користила на аверсима својих печата исту иконографију као и њен муж, Христа у стојећем положају, али се он овде идентификује вертикалном легендом као Ἰησοῦς Χριστός ὁ Λυτρωτής. Реверси њених печата носе представу царице на округлом даису у пуном орнату и са инсигнијама (дивитисион са лоросом, висока круна са препендулијама, жезло са драгим каменом или крстом у левој руци, док је десна у положају за молитву), праћену двостубачном вертикалном легендом која је идентификује као Ἥρείνη(sic!) εὐσεβεστάτη ἀγούστα Κομνηνή.¹¹⁶ Истраживачи су мишљења да је иконографија Христа ὁ Χαλκίτης и ὁ Λυτρωτής (искупитеља) на печатима никејских Ласкариса имала идеолошку потку, и да је требало да симболизује настојање никејских царева да поврате изгубљени Цариград на чијим се капијама налазила чувена икона Христа Халкита.¹¹⁷

Печати латинских царева у Константинопољу. Гроф Балдуин Фландријски који је изабран за цара након што су крсташи освојили Цариград 1204. почео је да користи печате новог иконографског типа који су означили јасан прекид са византијском сигилографском праксом. Па ипак, Балдуин и његови наследници користили су златне буле (око 37 мм) и оловне буле (између 43 и 53 мм), што је свакако одлика византијске, а не западноевропске сигилографске традиције којој су по иконографском типу ови печати припадали. Стога је сигилографска пракса латинских царева била својеврстан амалгам западних и византијских сигилографских традиција.

Буле Балдуина I (1204–1205) на аверсу имају представу цара који седи на престолу без наслона западног типа („укрштени“ престо тј. *faldistorium* који као украс има две лавље главе), одевеног у западну царску одору, али са царским инсигнијама из византијске иконографске традиције – куполаста круна, крстасто жезло у владаревој десној руци, шар са крстом у левој. На реверсу је цар приказан као коњаник у касу који се креће надесно, са шлемом, штитом на коме је представљен лав, и мачем исуканим изнад главе. Кружна легенда на аверсу је била исписана на грчком, + ΒΑΛΔΟΥΙΝΟΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ, док је легенда на реверсу такође кружна по ободу, али на латинском, и рашчитава се као *Balduinus Dei gratia Imperator Romaniae, Flandriae et Hainoniae comes*.¹¹⁸ Комбинација коњаничке и *maiestas* представе свакако је западног порекла. И стилем израде обе стране више одговарају западној визуалној традицији него византијској – крстасто жезло и шар са крстом, иако се јављају и у Византији, приказани су у западном маниру; круна је више у византијској традицији, будући да је типа куполасте стеме, али се не може утврдити да ли има препендулије.

Балдуинов брат и наследник Хенрик (1206–1216) користио је оловне и златне буле са истом иконографијом,¹¹⁹ а такав тип печата је користио и Роберт од Куртенеа (1221–1228)

¹¹⁴ Zacos–Veglery, *Lead Seals* I/1, 107–109, no. 117–118; Seibt, *Bleisiegel* I, 108–111, no. 30; *DO Catalogue* VI, 193, no. 102.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, John III Doukas (1222-1254)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1700>> (06.12.2019).

¹¹⁵ Zacos–Veglery, *Lead Seals* I/3, 1574–1577, no. 2755; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Theodore Doukas Laskaris, emperor and son of an emperor (1254–1258)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1698>> (06.12.2019). Због специфичног иконографског обрасца, претпоставља се да је Теодор овај печат користио у својој приватној преписци.

¹¹⁶ Zacos–Veglery, *Lead Seals* I/1, 109–111, no. 119; *DO Catalogue* VI, 193–194, no. 103.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Eirene Komnene (1222-ca. 1239)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4363>> (06.12.2019). Занимљиво је да је Јованова друга супруга Ана (Констанца) имала печат са сличним аверсом, али реверс је носио представу Богородице са Христом на ниском престолу без наслона.

¹¹⁷ Zacos–Veglery, *Lead Seals* I/1, 110–111.

¹¹⁸ Schlumberger, *Sceaux et bulles*, 5–8; C. Morisson, M. Blet-Lemarquand, *Le métal des chrysobulles*, 156, 167; F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 63, 65–66.

¹¹⁹ Schlumberger, *Sceaux et bulles*, 9–10; Zacos–Veglery, *Lead Seals* I/1, 102–103, no. 112; C. Morisson, M. Blet-Lemarquand, *Le métal des chrysobulles*, 156, 167; *DO Catalogue* VI, 188, no. 97.1; F. Van Tricht, *The Latin Renovatio*

који је као цар наследио Хенрика.¹²⁰ Међутим, постоје две буле Хенрика Фландријског које имају већ устаљену *maiestas* представу на аверсу, док реверс уместо коњаничке представе носи хералдички штит. На првој распоред легенди по странама остаје исти, па *maiestas* представу окружује грчка легенда + ЄРРΙΚΟΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ, а штит са представом фландријског лава који се пропиње латинска која се рашчитава као *Henricus Dei gratia imperator Romanorum(?)*. На другој були на латинском је сада легенда на аверсу и реконструира се као *Henrici Dei gratia imperatoris Constantinopolitani*, док се грчка легенда на реверсу која окружује штит са новим грбом (пет кругова распоређених унутар крста од перли, између четири грчка крста у прстеновима од перли) реконструира као + Ἡρρίκος αὐτοκράτωρ καὶ δεσπότης Κωνσταντινουπόλεως.¹²¹

Сигилографски обрасци су даље измењени за владавине цара Балдуина II (1228–1273, титуларни цар од 1261). На почетку своје владавине, док је као регент владао Јован Бријенски, Балдуин је користио једностранни воштани печат са представом хералдичког штита са фландријским лавом који се пропиње, и кружном легендом која се рашчитава као + *Sigillum Balduini, filii imperatoris Constantinopolitani*.¹²² Након свог крунисања, Балдуин је користио оловне и златне печате, попут својих претходника.¹²³ Али сада је на аверсу приказан владар на престолу без наслона (токос, *solium*) у традиционалном орнату византијских царева – дивитисион са лоросом пребаченим преко леве руке, куполаста стема са препендулијама, шар са крстом и жезло са крстом, одн. лабарум. На реверсу цар више није представљен као оклопљени и наоружани коњаник у трку – од ратничке опреме има само метални панцир, а на глави носи стему са препендулијама уместо шлема, у руци држи жезло са крстом уместо мача, док коњ није у трку већ у ходу. На Балдуиновим печатима дефинитивно је измењен и распоред језика у легенди – латински натпис који се реконструира као *Balduinus Dei gratia imperator Romaniae semper augustus* сада доследно окружује *maiestas* представу, а грчки натпис Βαλδουῖνος δεσπότης πορφυρογέννητος Φλάντρας коњаничку представу. Из каснијег периода Балдуинове владавине су сачувани и једностранни воштани печати (45 мм) који имају исту легенду и исту представу коју носе и аверси његових була (овде цар у десној руци доследно држи жезло са крстом, не лабарум који се повремено јавља на металним печатима).¹²⁴

Царски печати обновљене Византије. Сви типови печата обновитеља Византије и првог цара из династије Палеолога, Михаила VIII (1259–1282) настављају други тип печата никејског цара Јована Ватаца. Тако на аверсу носе представу Христа испред ниског престола без наслона, са крстоликим нимбусом, како у левој руци држи кодекс, а десном благосиља,

---

of Byzantium, 68–69; *Dumbarton Oaks, Online Catalogue of Byzantine Seals, Henry of Flanders (1206-16)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.636>> (06.12.2019). Schlumberger, *Sceaux et bulles*, 11–12, наводи и једну оловну булу цара Хенрика која има нешто другачије изведену круну на аверсу (пирамидална уместо куполасте), и знатно другачију легенду на реверсу који реконструира као *Henricus, frater imperatoris custos imperii et coronandus a Deo*.

¹²⁰ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 103, no. 113; *DO Catalogue VI*, 188–189, no. 98.1–98.2; F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 71–72; *Dumbarton Oaks, Online Catalogue of Byzantine Seals, Robert of Courtenay (1221-1228)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4353>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2938>> (06.12.2019).

¹²¹ G. Schlumberger, *Un nouveau sceau de l'Empereur latin Henri Ier d'Angre de Constantinople*, RN 5 (1901) 396–397; F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 68–69.

¹²² Schlumberger, *Sceaux et bulles*, 13–14. Балдуин је можда током свог малолетства користио и металне печате са хералдичком представом, будући да постоји опис једне његове изгубљене оловне буле која има представу коњаника на једној страни и хералдички штит са лавом на другој.

¹²³ Schlumberger, *Sceaux et bulles*, 14–17; Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 104, no. 114; *DO Catalogue VI*, 190–191, no. 99.1–99.2; F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 82, 91; *Dumbarton Oaks, Online Catalogue of Byzantine Seals, Baldwin II (1240-61)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.635>> (06.12.2019); *Dumbarton Oaks, Online Catalogue of Byzantine Seals, Baldwin II (1240-1261)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4354>> (06.12.2019); CNG, *Feature Auction Triton XI. Baldwin II. Latin emperor of Constantinople, 1240-1261. PB Seal (47mm, 40.48 g, 12h)*, <<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=115627>> (06.12.2019).

¹²⁴ Schlumberger, *Sceaux et bulles*, 17–18.

праћену сиглом IC XC. Реверси, пак, имају представе које се унеколико разликују, иако сви припадају истом иконографском типу представе цара у стојећем ставу, у пуном орнату и са инсигнијама; на неким се јавља и *manus Dei* из облака у горњем десном углу, а царева одора се разликује, па је тако повремено одевен у дивитисион и лорос, повремено, пак, у дивитисион и хламиду, а у његовим рукама се смењују кратки и дуги лабарум, жезло са крстом, акакија и шар са патријаршијским крстом. На свим реверсима присутна је двостубачна вертикална легенда Μιχαήλ δεσπότης ὁ Παλαιολόγος.¹²⁵ Печати Михаиловог сина Андроника II (1282–1328) имају аверсе и реверсе истог иконографског типа као и Михаилови печати (једино се код Андроника од инсигнија не јавља шар са крстом, а *manus Dei* се исто само повремено јавља у горњем десном углу). Легенда Ἀνδρόνικος δεσπότης ὁ Παλαιολόγος поред тога што је изведена вертикално, у два стубца, понекад се јавља и као старија кружна легенда на ободу, или чак као вертикална у три стубца са додатком „у Христа“, одн. „у Христа бога“ између царевог имена и титуле – Ἀνδρόνικος ἐν Χριστῷ (τῷ Θεῷ) δεσπότης ὁ Παλαιολόγος.¹²⁶ Исти тип печата је користио Андроников син Михаило IX (1295–1320) који никад није постао владајући цар. Код њега се орнат и инсигније устаљују на дивитисион са лоросом, круну са препендулијама, крстасто жезло у десној руци и акакију у левој, а легенда је вертикална у два стубца (+ Μιχαήλ ἐν Χριστῷ δεσπότης ὁ Παλαιολόγος).¹²⁷ Код Андроника III (1328–1341) поново се понекад јавља дуги лабарум у десној руци и *manus Dei* која благосиља из горњег десног угла, а двостубачна вертикална легенда се јавља са (на златним булама) и без епитета у *Χριστα* (цар) – Ἀνδρόνικος (ἐν Χριστῷ) δεσπότης ὁ Παλαιολόγος.¹²⁸

На златним булама Јована V (1341–1376, 1379–1391) цар је увек приказан са крстастим жезло са крстом у десној и акакијом у левој руци, а легенда понекад користи титулу *самодржца* уместо цара (Ἰωάννης ἐν Χριστῷ αὐτοκράτωρ ὁ Παλαιολόγος, наспрам Ἰωάννης ἐν Χριστῷ δεσπότης ὁ Παλαιολόγος, одн. Ἰωάννης δεσπότης ἐν Χριστῷ ὁ

¹²⁵ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 111–113, no. 120–121 bis; *DO Catalogue VI*, 194–195, no. 104.1–104.2; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Michael VIII Palaiologos (1261-1282)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4357>> (06.12.2019). Постоји примерак изузетно необичног печата из владавине Михаила Палеолога. На аверсу је представљен цар у пуном орнату (дивитисион са лоросом, круна са препендулијама), како стоји и у подигнутим рукама држи медаљон са порцеланом Богородице Оранте са Богомладенцем, сигнираном као ΜΡ Θ, док двостубачна вертикална легенда гласи Μιχαήλ ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων Δούκας Ἄγγελος Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος καὶ νέος Κωνσταντῖνος. На реверсу тече хоризонтална легенда у осам редова која се рашчитавала као Τοῖς ἀθετοῦσι τὴν δίκην τοῦ σεκρέτου, ὃ νῦν κρατύνει, τῷ χρόνῳ βεβυσμένον, ὁ Μιχαήλ, τὸ θαῦμα τῶν βασιλέων, ποιῆ Θεὸς τὰ πρῶτα καὶ κρίσις κακῆ? (Тренутна казна и суд Божји следују онима који прекрше пресуду Секретона који је, након што је погртао одређено време, сада оснажен од стране Михаила, чуда међу царевима). Овај печат свакако комеморише Михаилов свечани улазак у ослобођени Цариград 14. августа 1261, током кога је у процесуји ношена икона Богородице Одигитрије испред царске поворке, те обнову царског суда Секретона који није заседао током латинске власти у Цариграду. V. Zacos–Veglery, *Lead Seals I/3*, 1579–1581, no. 2756 bis.

¹²⁶ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 116–119, no. 123–124; *DO Catalogue VI*, 196–198, no. 106.1–106.3; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Andronikos II Palaiologos (1282-1328)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.644>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1703>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4360>> (06.12.2019). Сачувани су и златни отисци Андрониковог типа печата са вертикалном легендом, v. F. Dölger, *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden*, 66, бр. 65; Dölger, *Aus den Schatzkammern*, 323–324, no. 117/1. Сачувана је и једна веома специфична оловна була Андроника II – реверс носи представу арханђела Михаила са нимбом и крилима који стоји, одевеног у хитон и панцир, са исуканим мачем у десној руци и левом руком на корицама мача, док аверс садржи хоризонталну легенду у шест редова: Ἀρχιστράτηγε ταγμάτων οὐρανίων Ἀνδρόνικον σκέποις με τὸν βασιλέα (Архистратиже небеске војске, чувај мене, Андроника цара); v. Zacos–Veglery, *Lead Seals I/3*, 1581–1583, no. 2757.

¹²⁷ Seibt, *Bleisiegel I*, 111–115, бр. 31. Сачувана је и златна була Михаила IX, v. Dölger, *Aus den Schatzkammern*, 324, no. 117/2.

¹²⁸ F. Dölger, *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden*, 66–67, no. 66; Dölger, *Aus den Schatzkammern*, 324, no. 117/3; Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 123, no. 126 bis; *DO Catalogue VI*, 199, no. 108.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Andronikos III Palaiologos (1328-41)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1702>> (06.12.2019).

Παλαιολόγος.¹²⁹ Овај образац настављају и царски печати Јована VI Кантакузина (1347–1354), на којима је цар приказан у истом орнату и са истим инсигнијама (само што га на оловним булама благосиља manus Dei из горњег десног угла); двостубачна вертикална легенда има краћи и дужи облик (Ἰωάννης δεσπότης Καντακουζηνός, на оловним булама и Ἰωάννης ἐν Χριστῷ αὐτοκράτωρ ὁ Καντακουζηνός на златним).¹³⁰ Исти тип златне буле користио је и Матија Кантакузин (1353–1357), са легендом Μανθέος(sic!) ἐν Χριστῷ αὐτοκράτωρ ὁ Ἀσάνης Καντακουζηνός.¹³¹ Манојло II (1391–1425), Јован VII (1390–1408), Јован VIII (1425–1448) и Константин XI Палеолог (1449–1453) такође су користили златне буле овог типа, са вертикалном легендом у два стубца која садржи име цара и титулу ἐν Χριστῷ αὐτοκράτωρ ὁ Παλαιολόγος, одн. ἐν Θεῷ αὐτοκράτωρ ὁ Παλαιολόγος код Јована VII.¹³²

Посебну пажњу привлачи да је на једном латинском документу Константина XI Драгаша ферарском маркизу Борсу од Естеа из 1451. сачуван воштани отисак (утиснут преко заштитног квадратног папирића) упоредив са реверсном страном његове златне буле, тј. са истом представом цара и легендом (Κωνσταντῖνος ἐν Χριστῷ αὐτοκράτωρ ὁ Παλαιολόγος).¹³³ Сачуван је и један воштани печат на исправи Константиновог брата Јована VIII чија је аутентичност довођена у питање, који је утиснут у црвени восак на исти начин као и Константинов печат, преко заштитног папирића, а носи представу двоглавог орла; мале димензије печата упућују да је вероватно у питању отисак печатног прстена.¹³⁴ Доказе о томе да су цареви користили воштане печате имамо и на једној Јовановој простагми Фирентинцу Ђакому Морелију, где је остао само траг воска од округлог печата (промера око 60 мм, али је сам типар морао бити мањи, пошто мрља прекрива и царев менологем и вероватно је резултат случајног разливања воска), а знатно раније и на хоризмама царева Теодора I Ласкариса, Јована III Ватаца и Михаила VIII Палеолога манастиру на Патмосу, где су остале само рупе и подеротине које сведоче да је папир подеран под великом тежином крупног печата од воска на врпци, одн. трачици од папира.¹³⁵

Царице из палеолошке династије користиле су печате који су сви истог иконографског типа – аверси носе представу Богородице на престолу без наслона са Христом на крилу, праћену сиглом ΜΡ ΘΥ (Μήτηρ Θεοῦ), док се на реверсима налази представа царице у стојећем ставу, у пуном орнату са инсигнијама (дивитисион са лоросом, висока круна са препендулијама, жезло са драгуљима, или са тролисним врхом, те крстом), праћена

¹²⁹ Dölger, *Aus den Schatzkammern*, 325–326, no. 118/1, 3–6. Занимљива је златна була Јована V која се потпуно разликује од свих других Јованових печата, па и печата свих других палеолошких царева, а коју описује Dölger, *Aus den Schatzkammern*, 325, no. 118/2. Аверс овог печата носи представу Христа који седи на престолу и легенду Κύριε βοήθει распоређену у крст, а реверс представу Богородице (десно) која стоји и благосиља цара (лево) у пуном орнату и са инсигнијама (дивитисион са лоросом, круна са препендулијама, и шар са крстом у левој руци) тако што поставља своју десну руку на цареву круну; Богородица је сигнирана као ΘΥ ΜΡ, док се уз цара налази вертикална легенда Ἰωάννης δεσπότης. Оваква иконографија није уобичајена за печате царева из династије Палеолога, али јесте за новац.

¹³⁰ Dölger, *Aus den Schatzkammern*, 327, no. 119/1; Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 125–126, no. 128.

¹³¹ Dölger, *Aus den Schatzkammern*, 327, no. 119/2.

¹³² S. P. Lambros, *Σφραγίδες των τελευταίων Παλαιολόγων και των περι αυτούς*, Neos Hellēnomnēmon 1 (1904) 416–421; F. Dölger, *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden*, 21, 41–42, 62, 67–68, no. 15, 34, 58, 67; F. Dworschak, *Byzantinische Goldbullen*, 40–45; Dölger, *Aus den Schatzkammern*, 327–328, no. 119/3–5; М. Марковић, *Византиске повеље Дубровачког архива*, 244, сл. 8а,б; Grierson, *Gold Bullae*, 252–253, no. 8; G. T. Dennis, *Two unknown documents of Manuel II Palaeologus*, *Travaux et mémoires* 3 (1968) 399; Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 126–127, no. 128 bis; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, John VIII Palaiologos (1425–1448)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/john-viii-palaiologos-142520131448>> (06.12.2019). Што се тиче легенде на печату Јована VII са повеље Манастиру Св. Павла на Светој Гори, Dölger, *Aus den Schatzkammern*, 328, је наводи као + Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς κὲ αὐτοκράτωρ Ῥομέων ὁ Παλαιολόγος, али се из F. Dölger, *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden*, 42, види да је у овој форми изведен царев потпис на повељи, а да легенда печата гласи Ἰωάννης ἐν Θεῷ αὐτοκράτωρ ὁ Παλαιολόγος.

¹³³ S. P. Lambros, *Σφραγίδες των τελευταίων Παλαιολόγων*, 417–421; F. Dölger, *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden*, 62, бр. 58.

¹³⁴ Oikonomidès, *Quelques remarques*, 127, n. 31.

¹³⁵ Ibid, 126–127.

двостубачном вертикалном легендом која садржи име царице, титулу εὐσεβεστάτη αὐγούστα и царска презимена.¹³⁶ Код Ане (Јоване) Савојске, удовице Андроника III, легенда сада садржи по први пут и титулу автократорисе (+ Ἄννα εὐσεβεστάτη αὐγούστα αὐτοκράτορισα Ῥομέων ἢ Παλαιολογίνα), што вероватно сведочи да их је користила након мужевљеве смрти, као регент сину Јовану, када се зна да се служила титулама василисе и автократорисе.¹³⁷

Најзад, при крају постојања Византије, јављају се и специфични печати царева браће, деспота. Сачувано је сведочанство о једној сребрној були деспота Теодора (II) Палеолога (1407–1443), брата царева Јована VIII и Константина XI, који је владао Мистром. Цртеж на препису повеље синовима Георгија Гемиста дозвољава да се закључи да се на реверсу налазила представа деспота у стојећем ставу, у орнату који се разликује од царског само жезлом украшеним драгуљима у десној руци. Легенда која прати ову представу била је вертикална у два ступца: Θεόδωρος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ εὐσεβῆς δεσπότης ὁ πορφυρογέννητος Παλαιολόγος. На аверсу се налазила представа Христа.¹³⁸ Ово није једини пример металних деспотских печата Палеолога: постоји оловна була деспота Константина (†1335), сина Андроника II, која има сличну представу деспота (али са епиграфским реверсом), те позлаћени сребрни печат деспота Јована (†1275), брата Михаила VIII, који је постављен на један препис повеље Гргура и Вука Бранковића Манастиру Хиландару (пре децембра 1371), са представом непознатог светитеља у стојећем ставу (и епиграфским реверсом).¹³⁹ Али Теодоров печат био би специфичан случај, будући да је деспот из Мистре користио сребрни печат, што је реткост у Византији (сребрне буле се вежу још само за епирске деспоте Михаила I и Михаила II Комнина Дуку, в. изнад, стр. 37), као и тиме што је иконографијом и аверса и реверса имитирао царске печате.

Теодорови наследници у Мистри су такође оставили за собом занимљив сигилографски материјал. Његов млађи брат Димитрије (†1470) је оверио једну исправу издату већ поменутом Борсу од Естеа округлим печатом од црвеног воска који носи хералдичку представу – двоглави орао са круном изнад обе главе. Легенда тече по ободу и рашчитана гласи + Δημήτριος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ ὁ πιστός δεσπότης Παλαιολόγος.¹⁴⁰ Сачуван је и цртеж печата са једне повеље Димитријевог братанца Андрије Палеолога из 1520. који је такође носио хералдичку представу двоглавог орла, овога пута унутар грбовног штита, са малим крунама изнад обе главе, те великом куполастом стемом изнад штита, и кружном латинском легендом по ободу Andreas Paleologus Dei gratia despotes Romeorum.¹⁴¹

¹³⁶ F. Dölger, *Die Kaiserurkunden des Johannes-Theologos-Klosters auf Patmos*, BZ 28 (1928) 353; Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 114–115, no. 122; Ф. Баришић, *Повеље византијских царица*, 153–154; *DO Catalogue VI*, 195–196, no. 105.1–105.3; *Dumbarton Oaks, Online Catalogue of Byzantine Seals, Theodora Doukaina Palaiologina (1259–82)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.641>> (06.12.2019) (Теодора Дукена, супруга Михаила VIII); Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 120–121, no. 125; *DO Catalogue VI*, 198–199, no. 107.1; *Dumbarton Oaks, Online Catalogue of Byzantine Seals, Eirene Komnene Doukaina Palaiologina (1285–1317)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1704>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4361>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4362>> (06.12.2019) (Ирина-Јоланта, супруга Андроника II); Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 122, no. 126; Seibt, *Bleisiegel I*, 115–118, no. 32 (Марија-Рита, супруга Михаила IX).

¹³⁷ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 124–125, no. 127; *DO Catalogue VI*, 200, no. 109.1; *Dumbarton Oaks, Online Catalogue of Byzantine Seals, Anna Palaiologina (1341–47)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.637>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.638>> (06.12.2019), <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.639>> (06.12.2019).

¹³⁸ S. P. Lambros, *Σφραγίδες των τελευταίων Παλαιολόγων*, 421–422.

¹³⁹ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/3*, 1584–1586, бр. 2758; CNG, *eAuction 368. Constantine Ducas Comnenus Palaeologes, despotes and Porphyrogenetos. Late 13th-early 14th centuries. PB Seal (36mm, 29.74 g, 12h)*, <<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=305246>> (20.12.2019); Р. Михаљчић, И. Шпадијер, *Слово браће Бранковића манастиру Хиландару*, ССА 6 (2007), 156, 162. Светитељ на печату деспота Јована би, судећи по одећи, можда могао бити Св. Јован Крститељ, кога би деспот изабрао као имењака.

¹⁴⁰ S. P. Lambros, *Σφραγίδες των τελευταίων Παλαιολόγων*, 422–424.

¹⁴¹ *Ibid*, 425–426.

3. ОСНОВНЕ ОДЛИКЕ СИГИЛОГРАФСKE ПРАКСЕ НА СРЕДЊОВЕКОВНОМ ХРИШЋАНСКОМ ЗАПАДУ

Иако класичне периодизације које за почетак средњег века узимају „прелом“ настао коначним нестанком Римског царства на Западу (476. година н. е) истрајавају, медиевисти већ дуго користе све предности плодног историјског феномена *позне антике* који се перципира као процес преображаја у свим сегментима живота (држава, политика, друштво, култура, уметност) карактеристичан за период од средине 2. до средине 8. века н. е.¹ Овакав приступ има својих предности и за сигилографе. Да бисмо сагледали основне одлике сигилографске праксе средњовековног Запада, њене почетке морамо тражити у континуитету између Римског царства и првих германских краљевина у западној Европи.

До средине 10. века печатење као вид аутентификације је било пре свега владарски прерогатив коришћен у краљевским и царским канцеларијама, као и у папској канцеларији.² Први припадници невладарске елите који су почели да постављају печате на своја документа били су црквени великодостојници, тј. архиепископи из области Рајне, а потом лотариншки и немачки епископи, да би се ова пракса до средине 11. века проширила и на севернофранцуске и енглеске прелате, те на југ Француске и Иберијско полуострво током 12. века; у Италији су епископи одраније користили металне печате, тј. буле, по угледу на папство, док је воштани печат прихваћен од средине 11. века.³ У 10. веку први кнежевски печати се јављају у немачким војводствима, што је у северној Француској случај тек од средине 11. века; ниже племство у северној Француској поседује печате већ почетком 12. века. Енглески великаши користили су печате од почетка 12. века, јужнофранцуски од средине 12. века, а следиле су их иберијски владари и племство.⁴ Италија је посебан случај, пошто су јужноиталијански (лангобардски) кнежеви користили печате од средине 9. века, пре по угледу на каролиншке владаре но на Византију; када су ове области присаједињене (Светом римском) Царству пракса печатења је нестала, и печати италијанских великаша се поново срећу тек од 13. века.⁵

Женски печати су нешто каснији у односу на печате мушкараца. Први је владарски, краљице Кунигунде, супруге немачког владара Хенрика II, која је поседовала печат 1002. године. Крајем 11. века грофица-палатина Аделаида, удовица Анрија Луксембуршког такође је користила печат, а почетком 12. века то чини и грофица Фландрије; најстарији печат једне француске краљице потиче из првих деценија 12. века.⁶ Први каптолски печат је сачуван у Немачкој и потиче из раног 11. века, док француски каптоли почињу да печате тек од раног 12. века, а шпански од раног 13. века; немачки манастири су можда печатали у првој половини 11. века, а француски у другој половини истог столећа.⁷ Почетком 12. века се јављају и први градски печати, поново у Немачкој, у ханзеатским, рајнским и мезанским градовима, прате их низоземски и италијански градови (прво Капуа, па Рим), затим и севернофранцуски и јужнофранцуски градови у другој половини 12. века и најзад шпански градови од почетка 13. столећа.⁸

---

¹ О феномену *позне антике* екстензивно је писано првенствено захваљујући Питеру Брауну који је у својим радовима популаризовао нову периодизацију у историографији, са позном антиком као специфичним прелазним периодом између антике и средњег века. Из опсежне библиографије ми ћемо издвојити: P. Brown, *The World of Late Antiquity*, London 1976², 7–9; *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World* (ed. G. W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar), Cambridge, MA – London 1999, ix–x; S. F. Johnson, *Preface: On the Uniqueness of Late Antiquity*, *The Oxford Handbook of Late Antiquity* (ed. S. F. Johnson), Oxford – New York, NY 2012, xi–xxiv; H. Inglebert, *Introduction: Late Antique Conceptions of Late Antiquity*, *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, 3–24.

² Pastoureau, *Les sceaux*, 26; Fabre, *Sceau Médiéval*, 29.

³ Pastoureau, *Les sceaux*, 27; Fabre, *Sceau Médiéval*, 30–31.

⁴ Pastoureau, *Les sceaux*, 27; Fabre, *Sceau Médiéval*, 32–36.

⁵ Fabre, *Sceau Médiéval*, 35–36.

⁶ Pastoureau, *Les sceaux*, 29; Fabre, *Sceau Médiéval*, 37–38.

⁷ Fabre, *Sceau Médiéval*, 31–32.

⁸ *Ibid*, 38–40.

У зависности од држава и области, могу се уочити различите сигилографске традиције када је у питању друштвени положај сигиланата. Тако је у низоземском Намиру печат био „повластица“ племства све до средине 13. века, док је истовремено у Нормандији и сваки сељак могао имати свој лични печат.⁹ У Енглеској од краја 12. се печатење докумената проширује на све друштвене слојеве, чак и сељаке који на тај начин оверавају уговоре са својим властелином.¹⁰ Од 13. столећа грађани, трговци, занатлије и слободни сељаци, као и различити колективи, користе печат, а од 14. столећа је практично припадник сваког слоја, уколико је желео, могао поседовати печат. Но већ крајем тог столећа, те у 15. веку, „популарност“ печата опада, што је можда у вези и са тиме што је папир постао главна подлога за писање; печат се задржава на најсвечанијим исправама краљева, кнежева и високих црквених достојанственика.¹¹

* * *

Када је у питању број сачуваних печата из средњег века у Европи, могу се изнети само претпоставке: два или три милиона отисака о којима се најчешће говори може бити знатно преувеличан број, који би можда требало спустити на око 1,5 милиона. Процењен број типара који се сачувао износио би до 50.000.¹²

На средњовековном Западу коришћена су два материјала за израду печата (печатних отисака) – велика већина печата израђивана је од воска, а знатно мањи број од металâ. Печатни восак израђиван је од пчелињег воска уз додаток различитих супстанци, неких у сврху бојења (пигменти), неких да би се обезбедила издржљивост и трајност воска (биљне смоле, кречњак, пепео). У сврху издржљивости приликом израде воштане грудве за печат могла су бити додаване и биљна влакна (нпр. конопље) или животињске длаке.¹³ Занимљиво је да су длаке пронађене у неким меровиншким и каролиншким печатима несумњиво људске, те да су унете намерно, судећи по структури самог печата. Није могуће потпуно искључити да су и људске длаке додаване зарад трајности воска.¹⁴ Али познато је да су током средњег века ауктори приликом израде печата намерно остављали у воску отисак прста, отисак зуба, или чак длаке из косе или браде. У једној повељи из прве половине 12. века ауктор је напоменуо да повељу оверава својим печатом у који је додао три длаке из своје браде. Ова радња је била симболичка, и требало је да означи (оснажи) аукторово реално присуство кроз његов печат.¹⁵

Отисак прста или зуба постављан је на полеђину воштаних печата. Истовремено се јавља и пракса контрапечаћења, утискивање типара мањих димензија на полеђину воштаног печата, и ове две праксе су током 13. века биле заменљиве. Улога контрапечата је била додатна аутентификација, и отежавање кривотворења печата.¹⁶ Контрапечат не треба поистоветити са двостраним печатом, где постоје аверс и реверс истих димензија. Ова пракса је вуче своје корене из Византије, где су коришћене двостране буле, тј. метални печати. И саме буле су по угледу на Византију биле коришћене у неким државама на Западу, док је Отон III преузео византијску иконографију за свој једностранни воштани печат; још даље је у подражавању отишао енглески краљ Едвард Исповедник, који је први користио двострани воштани печат са легендом где се назива *basileus*, по угледу на византијског цара (*василевса*),

⁹ Pastoureau, *Les sceaux*, 28.

¹⁰ Fabre, *Sceau Médiéval*, 36.

¹¹ Pastoureau, *Les sceaux*, 27, 29; Fabre, *Sceau Médiéval*, 43.

¹² Pastoureau, *Les sceaux*, 46; Fabre, *Sceau Médiéval*, 225, 227.

¹³ Čremošnik, *Studije*, 75; Pastoureau, *Les sceaux*, 35; Fabre, *Sceau Médiéval*, 62.

¹⁴ P. Charlier et al, *Into the wax: forensic and anthropological analysis of human hairs in Merovingian and Carolingian royal seals*, *Forensic Science, Medicine and Pathology* 12 (2016) 220–225.

¹⁵ B. M. Bedos-Rezak, *Medieval Identity*, 1527, n. 97.

¹⁶ Čremošnik, *Studije*, 49; Pastoureau, *Les sceaux*, 42; Fabre, *Sceau Médiéval*, 106–109.

што је само део шире дипломатичке праксе англо-саских владара који у својим документима користе „егзотичне“ латинске или грчке титуле.¹⁷

Боја воштаних печата се могла контролисати додавањем различитих пигмената. Уколико је коришћен чист пчелињи восак, боја печата би била жута, док је већ помињано додавање смоле вероватно воску давало тамније, браон нијансе. Бела боја је постизана додавањем гипса, црвена додавањем оксида олова (минијум) или живе (цинобер), а зелена додавањем бакра. Најређе је коришћен восак црне, ружичасте и плаве боје, те двобојни восак, претежно у централној и источној Европи.¹⁸ У средњем веку боја печатног воска углавном није имала никакав формални значај када су у питању печати појединаца или институција, и зависила је пре свега од укуса и афинитета ауктора.¹⁹ Тек је у позном средњем веку било покушаја у неким канцеларија да се формализује употреба одређених боја воска за печате, попут канцеларије француског краља, где се још за Филипа II Августа први пут почео користити зелени восак за исправе које имају трајно важење, а жути восак за документа ограниченог важења. Међутим, ово правило се доследно и систематски примењивало тек од времена Жана II. Црвени восак се у француској краљевској канцеларији користио за израду посебног типа печата познатог као *secretum*. Енглеска краљевска канцеларија је настојала да имитира француску, а у Немачкој је од 15. века црвена боја сматрана за владарски прерогатив, као што је у Француској важило за жуту.²⁰

Метал који је најчешће коришћен за израду печата био је олово, као и у Византији, одакле је ова пракса преузета на Западу. У јужној Италији (континентална и острвска), те у централној, где је буле користила најпре папска канцеларија, метални печати су готово једини печати који се користе. С друге стране, буле су биле готово непознате у Енглеској и Фландрији. У северној Италији, на југу Француске и на Иберијском полуострву, паралелно су коришћени метални и воштани печати.²¹ Златне буле су биле резервисане за најсвечанија документа која су издавали цареви (из династије Каролинга и њихови немачки наследници), краљеви Сицилије и Напуља (Нормани, Анжујци), краљеви Угарске, млетачки дуждеви, а у свега неколико прилика и француски краљеви.²² Оловне буле су израђиване откивањем печатне представе на печатној плочици из једног комада метала који је постављан између два типара, док су златне буле израђиване тако што је посебно откивана аверсна и посебно реверсна страна, па с затим лепљене воском и гипсом или лемљене оловом.²³

Величина воштаних печата је кроз читав средњи век варирала – од оних најмањих од 5 мм до чак 135 мм – али је до краја средњег века величину почела да диктира закономерност да би величина печата требало бити пропорционална значају ауктора, па су тако печати највећих димензија припадали кнежевима и монарсима. Па ипак, чак и у време Луја IX Светог познато је да су сељаци из Нормандије имали печате већих димензија од печата витезова.²⁴ Оловне буле су обично биле величине до 50 мм, а димензије златних була су значајно варирале – често су се кретале око 20 мм, мада су могле бити и знатно веће, у зависности од специјалне прилике за коју су израђене.²⁵

Према начину причвршћивања на документ, печати су могли бити утиснути, или висећи. Буле су увек биле висеће, док су печати од воска могли бити и утиснути и висећи.²⁶ Воштани печати су најпре били утискивани, али су временом почели да се све чешће

---

¹⁷ Birch, *Seals*, 27; Fabre, *Sceau Médiéval*, 110–113; B. Snook, *The Anglo-Saxon Chancery. The History, Language and Production of Anglo-Saxon Charters from Alfred to Edgar*, Woodbridge–Rochester, NY 2015, 75–76, 156, 170, 191.

¹⁸ Čremošnik, *Studije*, 76–77; Pastoureau, *Les sceaux*, 35; Fabre, *Sceau Médiéval*, 62–63.

¹⁹ Pastoureau, *Les sceaux*, 35; Fabre, *Sceau Médiéval*, 98.

²⁰ Tessier, *Diplomatique*, 203–204; Pastoureau, *Les sceaux*, 36; Fabre, *Sceau Médiéval*, 98–99.

²¹ Pastoureau, *Les sceaux*, 37–38; Fabre, *Sceau Médiéval*, 65, 100.

²² Pastoureau, *Les sceaux*, 38; Fabre, *Sceau Médiéval*, 65–66.

²³ Pastoureau, *Les sceaux*, 37–38; Fabre, *Sceau Médiéval*, 66.

²⁴ Pastoureau, *Les sceaux*, 36; Fabre, *Sceau Médiéval*, 101–104.

²⁵ Fabre, *Sceau Médiéval*, 104.

²⁶ Pastoureau, *Les sceaux*, 40–41; Fabre, *Sceau Médiéval*, 88.

постављају као висећи; први је то учинио Едвард Исповедник у Енглеској, вероватно по угледу на византијску праксу постављања була. Утиснути печати наставили су да се користе за затварање писама, и касније када је папир постао основна подлога за писање докумената. Восак за печат је најпре наношен директно на подлогу, а потом су зарад бољег приањања почели да се у подлози праве прорези, кроз које се могла и провући трачица од пергамена или папира на чијем се саставу наливао восак, зарад сигурности.²⁷ За висеће печате коришћени су најпре језичци од пергамена који су настајали резањем при дну повеље али тако да једним крајем очувају везу са листом, а касније одвојени кожни језичци, те врпце од неуплетених или уплетених нити свиле, вуне и конопље, једнобојне или вишебојне. Боја врпци је временом такође добила одређени дипломатички, па чак и хералдички значај; опет је од времена Филипа Августа у Француској постало уобичајено да велики краљевски печат виси са врпци од црвене и зелене свиле. Саме врпце су на документу провлачене кроз рупе у дну документа различитог броја и распореда, некад кроз тзв. плику (уско савијени доњи део листа документа, зарад ојачања).²⁸

Типари су могли бити израђени од различитих материјала, али највећи број сачуваних печатњака је од метала. Сачувао се и мали број типара од дрвета, кости и слоноваче, а печатно прстење је могло бити израђено од полудрагог или драгог камења. Од метала су највише коришћени бакар, бронза, нешто ређе месинг; гвожђе и челик коришћени су за типаре у којима су израђиване буле. И друштвени положај је утицао на материјал типара, па су нижи слојеви себи углавном могли да приуште печатњаке од калаја или олова, а великаши и богате заједнице од сребра и злата.²⁹ Облик типара је такође био разноврстан. Најпре су печатњаци били у облику печатног прстења, да би се затим појавили типари у облику плочица и конусни или пирамидални типари са алкама или неким другим продужецима помоћу којих су могли да се окаче на врпцу или ланац, одн. да се причврсте на дршку од дрвета или слоноваче. Типари за двостране печате су били у облику два диска који су имали „уши“ помоћу којих су се спајали тако да је представа истовремено утискивана на обе стране воска.³⁰ За печатну представу угравирану у матрицу је могао да се изабере један од мноштва облика, али су најчешћи били типари са округлим печатним представама и са представама у облику зашиљених овала (*en navette*; овај облик су преферирали ауктори из редова Цркве, те жене, али ово није било апсолутно правило), те обичних овала или штитова.³¹

* * *

Главна функција печата на средњовековном Западу била је аутентификациона. Печат је био једно од средстава овере исправа (поред потписа/сигнума и листе сведока). Постављањем печата, ауктор је потврђивао да је садржај документа уистину преносио његову вољу онако како ју је исказао: печат је означавао да се документу, тј. ономе што у документу пише, има поклонити вера.³² Временом је на Западу постала пракса да документи који су производ органа јавне власти морају бити снабдевени печатом. Печаћене су привилегије владара или великаша. Пресуде у парницама вођеним пред краљевским судом су на сличан начин записиване и печачене владаревим печатом. Најзад, приликом пословних трансакција између појединаца јавила се потреба да јавна власт као неутрална страна гарантује постигнут договор.³³

Постојало је неколико категорија (правних) лица која су својим печатом могла да аутентификују исправе – краљевска власт, кнежеви, црквени великодостојници (и на северу

²⁷ Čremošnik, *Studije*, 82, 84–85, 88–89; Pastoureau, *Les sceaux*, 41; Fabre, *Sceau Médiéval*, 89–92.

²⁸ Čremošnik, *Studije*, 91–93, 95; Pastoureau, *Les sceaux*, 41–42; Fabre, *Sceau Médiéval*, 68–71, 92–98.

²⁹ Pastoureau, *Les sceaux*, 32; Fabre, *Sceau Médiéval*, 46–47; Whatley, *Introduction*, 3.

³⁰ Čremošnik, *Studije*, 66; Pastoureau, *Les sceaux*, 32–33; Фабр, 47–51; Whatley, *Introduction*, 3.

³¹ Pastoureau, *Les sceaux*, 37; Fabre, *Sceau Médiéval*, 104–106.

³² Čremošnik, *Studije*, 46; Pastoureau, *Les sceaux*, 25; Fabre, *Sceau Médiéval*, 163–165, 171–172; Whatley, *Introduction*, 1, 4.

³³ Fabre, *Sceau Médiéval*, 172.

Француске, *échevins*, скабини).³⁴ Печати ових личности били су оно што је у средњем веку постепено почело да се назива *sigilla authentica*, насупротив личним печатима. *Аутентични печат* је био помало неухватљива категорија, не увек јасно дефинисан у правним споменицима.³⁵ Папа Иноћентије III је у једном свом декреталу одрицао статус аутентичног печата оном отиску за који се није могло визуалном провером утврдити коме је тачно припадао (цару Лудовику или Хенрику), што значи да су услови за овај статус били како физички интегритет самог отиска, тако и сама личност ауктора; тринаестовековни теоретичар Конрад од Муре је за аутентичне печате сматрао оне који су *bene cognita et famosa*.³⁶ Аутентични печат је још од првих помена посматран као еквивалент нотарског знака, тзв. *manus publica*, којим је у јужној Европи јавни нотаријат вршио оверу аката, што је било довољно средство овере да би се таквом документу поклонила јавна вера.³⁷ Од краја 12. века у северној Француској су почели да се појављују печати јурисдикције, који нису носили име појединачног службеника, већ су оличавали апстрактну јавну службу која је својим печатом приватном документу давала правну снагу; дакле, и печати јурисдикција су уживали јавну веру.³⁸

Неретко је у недостатку властитог печата особа могла за аутентификацију документа искористити туђ печат. Сигилант можда још увек није имао свој печат, као што је то био случај са енглеским краљем Хенријем III, за чијег је малолетства током прве три године употребљаван печат регента Гијома Маршала за оверу краљевских исправа, уз напомену да краљ то чини „*quia pondum sigillum habuimus*“; након израде краљевског печата, уз посебну одлуку парламента, његова употреба је одложена док краљ не постане пунолетан.³⁹ Енглески краљ Едвард III је као пунолетан у два наврата за оверу својих исправа користио печат свог сродника и истакнутог барона Вилијема Монтагјуа, уз напомену у самом документу да то чини пошто нема код себе свој печат. Још је специфичнији случај са Едвардовим оцем, Едвардом II. У лето 1314. Едвард II је написао већи број писама својим шерифима у којима их упозорава да не смеју извршити ниједну наредбу која је оверена његовим личним, приватним печатом (*privy seal*), будући да му је тај печат одузет; наиме, током једне битке са војском шкотског краља Роберта Бруса Едвардови службеници задужени за чување његовог тајног печата били су заробљени заједно са овим краљевским типаром, па је постојала бојазан да би неко могао злоупотребити тај печат за фалсификовање краљевских исправа. Међутим, како је остао без типара, а и сама писма шерифима је требало затворити печатом, за то је употребљен лични печат његове супруге, Изабеле Француске.⁴⁰

* * *

Печати су у средњем веку имали ширу употребу од овере докумената. Печат је коришћен као средство затварања, не само писама, већ и просторија, пошиљки и робе, чиме је истовремено гарантована неповредивост и неизмењеност садржаја. И порекло, тј. власништво предмета се означавало печатом.⁴¹ У Фландрији произвођачи тканине су свој производ печатили како би означили провенијенцију производа, али у том чину је садржана

³⁴ Ibid.

³⁵ Pastoureaux, *Les sceaux*, 29–30; Fabre, *Sceau Médiéval*, 168–171; B. M. Bedos-Rezak, *In Search of a Semiotic Paradigm: The Matter of Sealing in Medieval Thought and Praxis (1050-1400)*, Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals (ed. N. Adams, J. Cherry, J. Robinson), London 2008, 3–4.

³⁶ Pastoureaux, *Les sceaux*, 30; B. M. Bedos-Rezak, *In Search of a Semiotic Paradigm*, 3–4.

³⁷ Pastoureaux, *Les sceaux*, 28, 31; Fabre, *Sceau Médiéval*, 40–42; B. M. Bedos-Rezak, *In Search of a Semiotic Paradigm*, 3–4.

³⁸ Pastoureaux, *Les sceaux*, 30–31; Fabre, *Sceau Médiéval*, 40–42; Опширније о печатима јурисдикција, v. R.-H. Bautier, *Origine et diffusion du sceau de juridiction*, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 115/2 (1971) 304–321.

³⁹ Bloom, *English Seals*, 12, 21; Čremošnik, *Studije*, 60.

⁴⁰ Danbury, *Queens*, 17.

⁴¹ Čremošnik, *Studije* 46; Pastoureaux, *Les sceaux*, 25; Whatley, *Introduction*, 4.

и гаранција квалитета. У истом циљу су и златари били дужни да обележавају своје рукотворине.⁴²

* * *

Печат је своје многобројне функције могао да обавља зато што је као предмет представљао личност и стварно присуство ауктора. Печат је то постигао првенствено ликовном (или симболичком) представом и легендом: иконографија печата, чак и када је била изразито конвенционална и типска, требало је да означава идентитет и положај ауктора, а натпис је требало да буде индивидуални потпис власника.⁴³ Како Брижит Мирјам Бедос-Резак сматра, у средњем веку појам идентитета није реферисао на индивидуалну личност, већ се заснивао на логици истоветности, и функционисао претпостављајући модел сличности, третирајући људска бића као припаднике истоветне врсте, и третирајући особу као психосоматску целину, друштвеног агенса истоветног себи по питању броја, суштине и особина.⁴⁴ У пракси то значи, да и када печат носи устаљену типску представу ауктора и нпр. његово име у номинативу, он упућује посматрача да слика *јесте* сам ауктор, и тиме не само што представља аукторов идентитет, већ и његово стварно присуство у процесу печатења документа.⁴⁵ У прилог томе говори да су у средњовековној Француској свака злоупотреба или фалсификовање краљевског печата третирани као *повреда величанства*.⁴⁶ А из стварног присуства ауктора кроз печат (које може бити појачано утискивањем отиска прста или зуба, те власи из косе у печат) остварују се све функције печата; печат није никаква реплика или представа сигиланата, он је сигилант сâм.

Па ипак, ни у светлу ових семиотичких постулата не би се смело поједноставити питање функција печата на средњовековном Западу до те мере да се о њима говори као о једној целовитој и јединственој сигилографској пракси. У различитим периодима постојања различитих западноевропских држава печат није посматран и његове функције нису схватане на исти начин. Иако постоје бројни континуитети између сигилографских пракси, печати су прешли дуг пут од првих германских владара, преко држава Меровинга и Каролинга, до Светог римског царства немачког народа, Француског, Енглеског, Угарског и Сицилијанског краљевства. Управо смо ове сигилографске праксе издвојили међу многобројним западним сигилографским праксама, будући да се оне могу посматрати као најрепрезентативније, или најспецифичније и релевантне за поређење са сигилографском праксом српских средњовековних владара (конкретно, Угарска и Сицилија су изабране због релативне географске близине и чињенице да је и у овим државама у одређеној мери постојало преплитање западних и византијских утицаја на бројним пољима деловања.) У сагледавању основних одлика наведених сигилографских пракси битно је и држати се хронолошког приступа, будући да су сигилографске праксе римско-немачких царева и француских краљева наслањале на традиције каролиншке сигилографске праксе (што се није увек манифестовало кроз континуитете, већ и кроз прекиде и јасан контраст са каролиншким традицијама). С друге стране, на француској сигилографској традицији је изникла сигилографска пракса енглеских краљева и пре норманске инвазије, а утицаји из немачке сигилографске традиције су у више етапа обликовали сигилографску праксу угарских краљева, док је сигилографска пракса владара Сицилије „позајмљивала“ и немачке и француске моделе, тиме се значајно удаљавајући од својих византијских корена. У овако успостављеном генеолошком стаблу сигилографских пракси и последњи заједнички предак, каролиншка сигилографска пракса, не може се анализирати без сагледавања основних одлика сигилографских пракси које су јој претходиле – сигилографских пракси најранијих

⁴² Fabre, *Sceau Médiéval*, 188–189.

⁴³ Whatley, *Introduction*, 2, 4.

⁴⁴ B. M. Bedos-Rezak, *Medieval Identity*, 1492; Bedos-Rezak, *Ego*, 112–113; Whatley, *Introduction*, 2.

⁴⁵ Whatley, *Introduction*, 2.

⁴⁶ R.-H. Bautier, *Origine et diffusion du sceau de juridiction*, 305.

германских владара и меровиншких краљева – у оној мери колико то оскудно сачувана изворна грађа то дозвољава.

Најранији печатњаци германских краљева и печати франачких владара (Меровинзи, Каролинзи). Не постоје печатни отисци који се могу везати за германске краљеве из 5–6. века, али да су они користили печате сведоче описи и реплике златног печатног прстена, тј. сигнета франачког краља Хилдериха I (458–481), један штури опис печатног прстена његовог сина Хлодовеха (481–511) из пера хроничара, те сачувани сигнети од драгог камена визиготског краља Алариха II (484–507) и остроготског краља Теодориха I (471–526).⁴⁷ Истраживачи сматрају да владарски печати у овом периоду нису вршили функцију дипломатичког средства овере, већ да су коришћени за затварање преписке и означавање власништва, због чега би било логично да су воштани отисци уништени приликом отварања.⁴⁸ Ово је у складу са сигилографском праксом Римског царства, где је средство овере пре свега био потпис, не печат.⁴⁹ Краљевине Острогота, Визигота и Франака су свој административни систем обликовале на римском моделу, што је очигледно значило и преузимање сигилографских образаца.

Најстарији сачувани воштани отисак печата на документу једног франачког краља припада Теодориху III (675–691). Овај и сви каснији сачувани меровиншки воштани печати су округли, димензије се крећу између 24 и 35 мм. На свим печатима је представљено попресе дугокосог владара *en face*; оковратници можда упућују на постојање панцира, аналогно са представом са печатњака Хилдериха I. Целу композицију окружују натписи са именом владара и титулом на латинском (*rex Francorum*); натписи почињу крстом једнаких кракова (грчким крстом).⁵⁰

Узор за овакву иконографску једнообразност меровиншких печата се не може наћи у печатима римских царева и њихових званичника. Како римски печати нису имали функцију дипломатичког средства овере, избор ликовне представе није био од великог значаја, свакако не формализован на тај начин да би постојао иконографски образац представе владара на царским печатима.⁵¹ Ликовна представа са меровиншких печата у иконографском смислу одговара представи са златног новца Теодоберта I (534–548), који и сам имитира иконографију златног новца цара Јустинијана. Пошто се још у антици може уочити веза на пољу иконографије између новца и интаљона који су коришћени као печати, то се може претпоставити и за доба Меровинга.⁵² На римском новцу представа цара служила је као средство идентификације самог владара, али и знак да је цар тај који гарантује вредност новца. Поред портрета цара у профилу, од времена Константинове владавине све чешће се на новцу јављају и *en face* портрети. Фронтално представљање владара је иконографски одраз настојања за централизацијом државе у личности цара, а таква пракса је позната још код хеленистичких владара на Истоку. Исто настојање препознајемо и код Меровинга када користе *en face* портрете.⁵³ Како печатно прстење тог времена, као ни сигнети приписани меровиншким краљима, немају портрет аутора на себи, може се закључити да је ликовна представа владара оно што печатни прстен чини симболом краљевске власти и моћи, пошто се кроз њу манифестује краљева харизма; то је *жива слика*, и ова идеја такође вуче корен из старог века, тј. од римских царева.⁵⁴

⁴⁷ Keller, *Zu den Siegeln*, 404; Stieldorf, *Gestalt und Funktion*, 135–136; M. Richter, *Wozu hatte Childerich einen Siegelring?*, *Akkulturation* 41 (2004) 359–366; G. Kornbluth, *The seal of Alaric, Rex Gothorum*, *Early Medieval Europe* 16/3 (2008) 299–301, 305, 311, 315–318, 320–326; Bedos-Rezak, *Ego*, 76–77; cf. J. D. Breckenridge, *Three Portrait Gems*, *Gesta* 18/1 (1979) 12–16, који је склонији да аметист сигнет са монограмом припише визиготског краљу Теодориху II (453–466), него остроготском краљу Теодориху Великом.

⁴⁸ Fabre, *Sceau Médiéval*, 28–29; G. Kornbluth, *The seal of Alaric*, 313–315, 320–323; Bedos-Rezak, *Ego*, 76–77, n. 2.

⁴⁹ Stieldorf, *Gestalt und Funktion*, 164.

⁵⁰ *Ibid.*, 138–141; G. Kornbluth, *The seal of Alaric*, 311–312; Bedos-Rezak, *Ego*, 76–77.

⁵¹ Stieldorf, *Gestalt und Funktion*, 141–144.

⁵² *Ibid.*, 145–147

⁵³ *Ibid.*, 144.

⁵⁴ *Ibid.*, 150.

Меровиншке повеље *ex silentio* сведоче да компонента која аутентификује и чини валидним садржај документа није печат – короборационе формуле не садрже помен печата, већ само помен краљевског монограма и потписа. У њиховој изради учествује сам краљ, *manu propria*, док је печат постављао писар (*referendarius*).⁵⁵ Након састављања исправе и након што је краљ ставио свој потпис, а пре но што је документ бивао предаван дестинатару, референдар је вршио *recognitio* и печатење документа, као чин завршне аутентификације документа.⁵⁶

Меровиншки краљеви су праксу печатења докумената свакако преузели из Римског царства, где су провинцијски управитељи печатали своје исправе, а исто су чинили и византијски цареви, једини легитимни наследници римских императора. Овај континуитет царске власти у Византији је оно што је остављало најјачи утисак на меровиншке краљеве, који су у различитим аспектима своје сопствене власти желели да имитирају управо ту царску власт, те стабилност и моћ које је карактеришу. У њиховој перцепцији бити владарем значило је имати и печат попут цара са Босфора који ће поставити на своје исправе.⁵⁷ Али функција тог и таквог печата није била да садржају документа да правну снагу, да га аутентификује, већ да само означи идентитет краља који је исправу издао: овде се дакле, ради о валидацији, али не валидацији документа, већ валидацији владара. Користећи печат он доказује да је заиста владар у сваком погледу.⁵⁸ Могло би се, стога, закључити да је печат (и печатњак и отисак) један од симбола краљевске власти, владарска инсигнија.⁵⁹

Ипак, нема ничег контрадикторног у томе да се печат меровиншких краљева посматра и као средство секундарне аутентификације, пошто симболички отелотворује владара на документу, те тиме и његову заповед.⁶⁰ Како је печатење вршено на самом крају процеса издавања документа, присуство краља кроз његову слику и име на печату давало је ауторитет, тј. делегирало краљев ауторитет и на поступке референдара који је вршио *recognitio* документа као последњу етапу аутентификације. Референдар је од краља добијао сигнет да њиме врши печатење, а тај печатни прстен је истовремено био и симбол краљевог ауторитета делегираног референдару, инсигнија његове службе.⁶¹ Меровиншки краљевски печат је, дакле, средство репрезентације и презентације; он пројектује, или је можда још боље рећи, еманира, отелотворује владареву личност, власт и моћ.

Посматрање печата са меровиншких повеља као инсигније службе референдара није контрадикторно са схватањем да је печат средство магијског ликовног представљања ауктора документа. Краљев лик служи да представи делегирање краљевог ауторитета на референдара, који је својим потписом и утискивањем печата завршавао процес овере документа. Пошто није постојала даља процедура за оверу документа референдару је био потребан доказ да делује у краљево име, као његов представник, и ту функцију је вршио печат са краљевим ликом, као ликовна репрезентација својеврсног краљевског мандата референдару.⁶² Дакле, личност владара је кроз његов *imago* присутна у печату, што би онда значило да је на онтолошкој равни краљ кроз сигнет присутан и у свом референдару. Аукторова личност не еманира само у његов печат, већ и на све што је са печатом физички

---

⁵⁵ Pastoureaux, *Les sceaux*, 26; Keller, *Zu den Siegeln*, 404; Stieldorf, *Gestalt und Funktion*, 151–152, 154, 156, 164; Bedos-Rezak, *Ego*, 77.

⁵⁶ Keller, *Zu den Siegeln*, 404; Stieldorf, *Gestalt und Funktion*, 156–158.

⁵⁷ Bedos-Rezak, *Ego*, 77.

⁵⁸ Stieldorf, *Gestalt und Funktion*, 151; Bedos-Rezak, *Ego*, 77.

⁵⁹ Печатњак израђен од драгог камена, попут оног Аларика II, у себи је неретко имао читав спектар религијских, политичких, социјалних, па чак и медицинских конотација; сафир од кога је био израђен је упућивао на изузетно висок друштвено-политички статус власника (или бар претензије на такав статус), док је у Јустинијановом кодексу царевим поданицима чак било забрањено коришћења бисера, смарагда и сафира за украшавање појасева и коњичке опреме, јер је то било резервисано искључиво за царску породицу. v. G. Kornbluth, *The seal of Alaric*, 320–324.

⁶⁰ Keller, *Zu den Siegeln*, 404; Stieldorf, *Gestalt und Funktion*, 151–152.

⁶¹ Stieldorf, *Gestalt und Funktion*, 157–158, 164.

⁶² *Ibid.*, 162, 164.

повезано, били то документи или људи.⁶³ А присуство ауктора кроз његов *imago* гарантује да је све учињено и записано по његовој вољи и у складу са његовим жељама.

* * *

Промена у дипломатичко-сигилографској пракси франачких краљева настаје доласком Каролинга на власт. Краљев печат се почиње помињати у короборационој формули као *anulus postter*, чега нема у меровиншким краљевским исправама. Ова пракса је у ствари тековина докуменатарне продукције мајордома из породице Пипинида-Арнулфинга који су повремено у короборацији својих исправа истицали свој печат.⁶⁴ Од времена Карла Великог помен печата у короборацији се усталио кроз форму наредбе о печатењу („... et de anulo postro impressione signare iussimus“, „... и наредисмо да се означи отиском нашег печатног прстена“), која се у мање-више непромењеном облику среће и у наредним вековима (у 11. веку једино се реч *прстен*, *anulus*, замењује речју *печат*, *sigillum*). Оваква короборационо формула сведочи и да краљ само даје наредбу да се повеља запечати, али он сам физички не учествује у постављању печата.⁶⁵

Печати првих Каролинга се разликују и својом иконографијом од печата Меровинга са фронталном (*en face*) представом владара. Ни као мајордом ни као краљ, Пипин Мали (741–768, краљ од 751) није користио печате са властитом ликовном представом. Печати његових синова Карломана (768–771) и Карла (768–814, цар од 800) са митолошким представама такође показују одсуство ликовне представе владара. Најзад, један Карлов овални воштани печат носи представу римског цара или филозофа у профилу који окружује легенда *Christe, protege Carolum regem Francorum* (Христе, чувај Карла, краља Франака). Овде су у питању античке камеје прилагођене уметањем у оквир са легендом. Печати са сличним ликовним представама јављају се као приватни печати високе аристократије у Франачкој, те се може закључити да такви печати каролиншких мајордома такође представљају приватне печате.⁶⁶

Временом је од оваквих мајордомских печата настао лични печат каролиншких краљева, на којима се сада јавља ликовна представа владара, што можемо пратити након Карловог царског крунисања, када су први пут ковани метални печати, царске буле.⁶⁷ Карлов оловни печат кружног облика је на аверсу имао попрсје крунисаног владара у профилу који држи копље и штит. Паралела у иконографији се може наћи са сребрним медаљоном који је Константин Велики исковао 315, али и са златним новцем источних царева 5. и 6. века, попут ковања Теодосија II. Легенда која окружује представу владара рашчитана гласи *Dominus postter Karolus imperator pius felix perpetuus augustus*. На реверсу Карлове буле налази се представа града Рима (капије са крстом) и натписом *Roma* испод капије; целу представу прати кружна легенда *Renovatio Romanorum imperii*. Сви ови елементи, иконографски и текстуални, наводе на закључак да је Карло настојао да паралелом са римским царским представама себе представи као законитог наследника римских царева.⁶⁸

Карлове буле постаће прототип за касније царске буле, па је тако представа са аверса Карлове буле поновљена и на аверсима печата Лудовика Побожног (814–840) и Карла

---

⁶³ Печатом су, дакле, „оверавани“ и људи – прецизније речено, баш као што су сенатски гласници у старом Риму носили златне сигнете као својеврсно средство легитимације и мандата који им је дат, в. изнад, поглавље 1, стр. 17.

⁶⁴ Stieldorf, *Gestalt und Funktion*, 154–155; Bedos-Rezak, *Ego*, 78.

⁶⁵ Stieldorf, *Gestalt und Funktion*, 155–156; Bedos-Rezak, *Ego*, 78–79.

⁶⁶ Stieldorf, *Gestalt und Funktion*, 162–163; Garipzanov, *The Symbolic Language*, 217–218.

⁶⁷ Stieldorf, *Gestalt und Funktion*, 163.

⁶⁸ Keller, *Zu den Siegeln*, 412; Garipzanov, *The Symbolic Language*, 139, 219. Карлов оловни печат сачуван је независно, не на документу. Постоји и податак из наративних извора, из Хронике Манастира Фарфе, о томе да је овај манастир имао повељу из 807. године са Карловом златном булом, али пошто нема описа печата, не може се утврдити да ли је реч о отиску истог типа, в. Garipzanov, *The Symbolic Language*, 220.

Телавог (843–877), али реверс сада носи само натпис *Renovatio regni Francorum*.⁶⁹ Други тип печата код Каролинга остаће овални интаљон за утискивање у восак. У питању су прилагођене античке камеје са представом попрсја римског цара у профилу, уметнуте у оквир са легендом која, као и код Карла Великог, поред имена и титуле садржи и бенедикциону формулу у којој се Христ зазива да заштити и сачува краља; такве печате су користили Лудовик Побожни, његови синови Лотар I (840–855) и Лудвиг Немачки (843–876), те њихови наследници.⁷⁰

У односу на меровиншке печате који носе лик краља, функција каролиншких печата са ликовном представом владара је другачија. Успон мајордома на крају 7. века је довео до опадања значаја службе референдара, док је уздицањем Каролинга на краљевство та служба потпуно нестала, а са њом и меровиншки печат са краљевим ликом који је био симбол и инсигнија службе референдара. Из традиције мајордомских повеља где је печат био средство личне аутентификације ауктора исправе, каролиншки краљеви су преузели функцију печата, и задржали тип печата интаљона који су мајордоми користили. Ове промене у дизајну печата нису изолована појава, већ део промена у широј дипломатичкој пракси и обрасцима.⁷¹ Појава бенедикционе формуле у којој се Христ зазива да чува краља у легенди печата може се повезати са литургијом и сакралном уметношћу. Нова формула сведочи о тежњама за сакрализацијом монархије под Каролинзима, процесу који има исто исходиште као и краљевско помазање – владарска исправа сада такође постаје средство презентације и манифестације божје милости над краљем.⁷² Каролиншки печат постаје једно од нових графичких средстава (ре)презентације владара у његовој комуникацији са својим поданицима. Каролинзи настоје да оснаже управо визуалну комуникацију користећи се краљевском повељом као медијем; кроз нови визуални и текстуални дизајн докумената врши се презентација слике владара по милости божјој који обнаша дужност дату од Бога.⁷³

Конзерватизам у иконографији каролиншких печата упућује на жељу владара да кроз печат истакне континуитет владарског ауторитета. Каролиншки владари су уносили минималне измене како би њихов печат сачувао дизајн печата њихових претходника и остао препознатљив својој публици – поданицима из аристократског сталежа и манастира којима су повеље са печатима издаване. Када је потреба за разликовањем постојала, обично је бенедикциона легенда садржала разлику (употреба другог глагола којим се зазивао Христ да чува владара).⁷⁴ О перципирању печата као средстава за истицање владарског континуитета сведочи и употреба не само истог типа ликовне представе већ и истог типара током више генерација.⁷⁵ Печат је, стога, симбол отелотворене краљевске/царске власти. Као што није везан за личност појединачног владара, тако није везан ни за конкретну територију на којој владар врши своју власт; краљ који је стицао једно по једно краљевство, користио је исти печат током читавог живота. Стари типар је замењиван новим само када би краљ постао цар.⁷⁶

Печат као симбол краљевске власти није био лично власништво, већ је припадао самој установи краља, као ритуални продужетак краљевске власти, одакле долази његова функција као средства репрезентације краљевског ауторитета.⁷⁷ Стога, ликовна представа на печату

---

⁶⁹ Garipzanov, *The Symbolic Language*, 220–221. Овакав златни печат Лудовика Побожног данас више не постоји, али га је описао Мабијон, који је забележио да се налазио на повељи Манастиру Св. Мартина у Туру. Печаћење златним печатом повеља издатих значајним манастирима од стране Карла Великог и Лудовика Побожног има паралелу у византијској пракси издавања хрисовуља. Ibid, 221. В. и фусноту бр. 27 у поглављу 2, о употреби хрисовуља у Византији.

⁷⁰ Keller, *Zu den Siegeln*, 403, 410–411; Garipzanov, *The Symbolic Language*, 217, 221–222.

⁷¹ Keller, *Zu den Siegeln*, 403–406; Stieldorf, *Gestalt und Funktion*, 163.

⁷² Keller, *Zu den Siegeln*, 406–407.

⁷³ Ibid, 408–409.

⁷⁴ Ibid, 410; Garipzanov, *The Symbolic Language*, 222.

⁷⁵ Keller, *Zu den Siegeln*, 410; Bedos-Rezak, *Ego*, 80.

⁷⁶ Keller, *Zu den Siegeln*, 411; Bedos-Rezak, *Ego*, 80–81.

⁷⁷ Bedos-Rezak, *Ego*, 81.

није представљала индивидуалног ауктора колико је означавала његов друштвени положај. А како су световна и духовна аристократија још у меровиншком периоду прихватили овакав сигилографски дизајн (израда печата кроз прилагођавање античких камеја), средином 9. века главни елемент распознавања владарског статуса на каролиншким владарским печатима постала је круна, која владара разликује од епископа и опата представљених са тонзуром.⁷⁸

Печаћењем владар врши валидацију себе као краља. Западнофраначки владар Луј II Муцавац (877–879) је као наследник престола повеље оверавао само својим сигнумом, краљевским монограмом, али је одмах након свог крунисања издао повељу на коју је причвршћен његов краљевски печат.⁷⁹ Аналогна појава се уочава и када су у другој половини 9. и у 10. веку краљевске титуле понели први великаши који нису припадали династији Каролинга – ови владари су након свог успона на краљевски престо почели да печате своје повеље, док су пре тога у свом капацитету војводе или грофа имитирали краљевске повеље у свему (нпр. власт по божјој милости, сигнум-монограм), осим коришћењу печата.⁸⁰ Насупрот томе, када би у некој од каролиншких краљевина врховну власт почео да врши војвода или маркгроф, без обзира што се држава и даље називала *regnum* и што се административна структура није суштински мењала, владарски печат је нестајао из дипломатичке праксе.⁸¹ Најзад, о печату као средству валидације краља најбоље сведочи чињеница да су ривали за краљевску круну који су истовремено полагали право на престо истовремено и издавали повеље са печатима.⁸²

Када је Карло Велики после свог царског крунисања увео нови типар за буле, он је представу римског цара као војника прилагодио за симболичку репрезентацију владарског ауторитета, што ће се у каролиншкој сигилографској пракси задржати до средине 9. века.⁸³ Истовремено, поред војничких инсигнија (копље, штит), присутна је и дијадема која потом постаје главни елемент симболичке репрезентације владарског ауторитета. Пораст значаја круне у симболичкој репрезентацији владара на уштрб ратничких инсигнија може се упоредо пратити и на минијатурама доба Карла Ћелавог, које су такође одраз нове визуалне традиције и владарске иконографије.⁸⁴

Међутим, док је иконографска традиција на печатима Каролинга дуго једнообразна у свим деловима некадашњег јединственог царства, промене се најбрже уочавају у легенди печата. Тако Лотар I и његови потомци, као и Лудвиг Немачки и његови наследници, у легенди задржавају бенедикциону формулу са печата Карла Великог (варијације *Christe protege/adiuva/salva*), док Карло Ћелави у легенду уводи *Dei gratia* формулу из интитулације коју ће на печатима задржати сви његови наследници у Западнофраначком краљевству. Напуштање сигилографске традиције када је у питању легенда печата код Карла Ћелавог је можда било програмска одлука, везана за сукоб браће око наследства Лудовика Побожног, посебно ако се има у виду да је Лудвиг Немачки преузео очеву легенду *Christe protege Ludowicum*.⁸⁵

Код Лудвига Немачког, пак, имамо извесну модификацију у иконографији печата утиснутих у восак. Упоредо са прилагођеном камејом, он почиње да користи и два типара која су израђена посебно за њега, са представом попрсја владара у профилу, са штитом и копљем; то је ликовна престава која се још од времена Карла Великог јавља на металним, а не воштаним печатима. Нови иконографски елементи (штит, копље) се повремено јављају и на печатима Карла Дебелог (876–887), а од времена Арнулфа (887–899) устаљују се као

⁷⁸ Garipzanov, *The Symbolic Language*, 223.

⁷⁹ Bedos-Rezak, *Ego*, 81

⁸⁰ *Ibid*, 83–84.

⁸¹ *Ibid*, 83.

⁸² *Ibid*, 82–83.

⁸³ Garipzanov, *The Symbolic Language*, 223.

⁸⁴ *Ibid*. Детаљније о репрезентацији владара кроз минијатуре богослужбених књига од времена Карла Ћелавог, *v. Ibid*, 235–260.

⁸⁵ Keller, *Zu den Siegeln*, 411–412.

стандардна иконографија царских була.⁸⁶ Воштани печат Арнулфовог сина, Лудвига IV Детета (900–911), израђен по угледу се на очеве царске буле, краља представља до појаса у профилу, са „зубатом“ круном, штитом и копљем, као симболима тријумфујућег владара; од краљевог пунолетства копље добија и барјак, што је јасан знак да владар – попут Константина – побеђује по божјој вољи.⁸⁷ Лудвигов печат, такође по угледу на царске буле, мења облик из овалног у округао. Нови облик и иконографију су за своје печате преузели и Лудвигови наследници, краљеви Конрад I (911–818), Хенрик I Птичар (918–936) и Отон I (936–962. као краљ), притом повећавајући промер печата, што је омогућило виши уметнички квалитет ликовне представе. Стављањем све јачег нагласка на ликовну представу, јасно је да печат од једноставног средства валидације прераста у владареву реплику.⁸⁸ Печат, као својеврсни симулакрум владара, врши функцију владарске (ре)презентације пред дестинатарима повеље и свим заинтересованим странама.

Промена у сигилографској пракси под Лудвигом Немачким само један сегмент промена које су се одвијале у „канцеларији“ овог источнофраначког владара. Ова промена је уочљива одмах након пропалог покушаја Лудвига Немачког да војним походом у Западну Франачку збаци свог полубрата Карла Ћелавог (858/9).⁸⁹ Диференцијација између владарских канцеларија по питању форме презентације владара кроз документарну продукцију (па тиме и презентације на печатима) мора се, стога, посматрати у светлу сукоба између Карла Ћелавог, са једне стране, и његове браће и братанаца, са друге стране. Док је Карло настојао да својој власти обезбеди сакрални карактер и теолошко оправдање кроз формулу *Dei gratia* у легенди печата, дотле је код Лудвига Немачког презентација владара измењена на визуалном плану, кроз графички редизајн форме повеље. Садржај документа који је раније имао богату форму је сведен на фразе које су више пута понављане, што је допринело и другачијем визуалном утиску повеље.⁹⁰ Конзерватизам у иконографији печата у Западној Франачкој траје до средине 10. века. И супротно, међу наследницима Лудвига Немачког уочљив је конзерватизам у легенди печата; формула *Dei gratia* је уношена само у изванредним ситуацијама, и то на печатима који су имали готово једнократну употребу.⁹¹

Од каролиншког периода владарска повеља је доживљавала промену на плану комуникације – промене у текстуалним обрасцима и визуалним елементима повељу чине нечим више од простог носиоца текста. Пошто је само издавање повеље постало јавни чин, чин репрезентације владара, повеља је могла управо кроз овај чин задобити своју функцију као средство гаранције извршења и обавезивања у будућности. Стога су формално-текстуална средства аутентификације замењена или трансформисана у визуалне сигнале.⁹² Сама формална аутентичност повеље (средства овере) није у визури каролиншког времена била гаранција исправности и тачности садржаја; гаранција је долазила од онога ко је извршио контролу – рекогносцент. Уместо рекогносцента нови гаранци који су давали сигурност правном чину су постали краљеви великаши на двору који су били укључени у процес издавања повеље, тако што су сведочили и правном чину, и записивању и печатењу повеље.⁹³ Промене у дипломатичким обрасцима и самом дизајну повеље у Источној Франачкој у 9. веку су само чиниле прилагођавање повеље оваквој новој ситуацији. Поједностављење језика повеља, промена формата повеље и ново калиграфско писмо, служе

---

⁸⁶ Ibid, 412; Garipzanov, *The Symbolic Language*, 219. Занимљиво је да се иста иконографска представа владара са копљем и штитом јавља и на најстаријим печатима војвода немачких племенских војводства, што можда упућује да је краљ у Источној Франачкој посматран само као први међу једнакима, тј. осталим војводама, те да је у овом нестабилном времену било потребе за истицањем његовог војног вођства; v. Goetz, *Zur Entstehung*, 211.

⁸⁷ Keller, *Zu den Siegeln*, 415–416.

⁸⁸ Ibid, 417.

⁸⁹ Ibid, 413–414.

⁹⁰ Ibid, 413–415.

⁹¹ Ibid, 415.

⁹² Ibid, 434.

⁹³ Ibid, 436.

да олакшају јавно читање повеље пред широм публиком краљевих великаша. У складу са тим прилагођавањем су и модификације средстава визуалне комуникације повеље, међу њима посебно печат, чије се димензије увећавају од краја 9. века.⁹⁴

Печати царева Светог римског царства. У источнофраначкој сигилографској пракси царским крунисањем Отона I 962. дошло је до свесног удаљавања од каролинских сигилографских образаца које су дотле Отон и претходни некаролиншки краљеви користили.⁹⁵ Отоновни царски печати показују значајне разлике у односу на раније печате: владар са брадом је сада представљен *en face*, са новим инсигнијама – на глави висока круна, у левој руци шар са крстом, у десној жезло (најпре са кратком дршком, потом дугом). Кружна легенда гласи *Otto imperator augustus* (понекад исписана скраћеницама *Otto imp aug*).⁹⁶ Жезло је присутно на печатима краљева Италије од 926. и владавине Ига од Арла,⁹⁷ али шар (*globus cruciger*) се овде по први пут јавља на печатима. И одлука да се попрсје владара прикаже фронтално уместо у профилу, и нове инсигније (жезло и шар, уместо копља и штита) су свакако програмске. Отон је желео да буде приказан са знацима владарског достојанства добијеног од Бога, папским посредовањем. Нова ликовна представа је имитирала византијске иконографске обрасце фронталне репрезентације владара са инсигнијама, прилагођавајући их западном контексту идеје о пореклу царске власти како су је црквени достојанственици доживљавали.⁹⁸

Иконографија на печатима се даље мења након царског крунисања Отона III 996. Један тип његовог печата поново носи представу крунисаног владара са брадом у фронталном ставу, са дугим жезлом у десној руци, а шаром у левој, али сада је реч о представи целе фигуре, а и легенда је измењена, па сада садржи девоцију и етнотим као одредницу власти – *Otto Dei gratia Romanorum imperator augustus*.⁹⁹ Иконографски, ово стоји у сигилографској и нумизматичкој традицији Византије, где је од времена цара Василија I на златном новцу и печатима на реверсу представљан цар у стојећем ставу, у пуном орнату са инсигнијама – дуго жезло са крстом и шар, а на аверсу Христ Пантократор на престолу. Византијски утицај се објашњава грчким пореклом Отонове мајке, царице Теофано.¹⁰⁰

Потпуно ново иконографско решење срећемо на другом типу царског печата Отона III. Ови печати носе представу крунисаног владара са жезлом у испруженој десној и шаром у испруженој левој руци сада како седи на престолу без наслона; оваква иконографија је за модел имала вероватно поменути представу Христа са аверса византијских царских була и новца.¹⁰¹ Упоредива иконографија се јавља и у отонској визуалној уметности, на илуминацијама рукописних књига и предметима од слоноваче.¹⁰² То што је Отон III убрзо престао да користи престони (*majestas*) печат можда се може објаснити чињеницом да је имитација Христа у очима византијског посланика који је у то време боравио у царевој пратњи, те Отонових дворана, била својеврсно светогрђе. Јер, премда је модел византијски, на византијским печатима и новцу на престолу је приказиван Бог, никако цар.¹⁰³

Најзад, од 998/9. Отон III за оверу повеља користи искључиво царске оловне буле, и то два типа – један са аверсном представом попрсја крунисаног владара у профилу и кружним натписом *Otto imperator augustus* на аверсу, и реверсном представом попрсја у профилу крунисаног владара који држи копље у десној и штит у левој руци, те кружним натписом *Renovatio imperii Romanorum*; и други, са аверсном представом попрсја владара у профилу и кружном легендом *Aurea Roma*, и реверсом који испуњава хоризонтална легенда

⁹⁴ Ibid, 437.

⁹⁵ Ibid, 417.

⁹⁶ Posse, *Die Siegel* I, taf. 7, no. 3–7; Goetz, *Zur Entstehung*, 211; Keller, *Zu den Siegeln*, 417–420.

⁹⁷ Keller, *Zu den Siegeln*, 417–418.

⁹⁸ Ibid, 418–419.

⁹⁹ Posse, *Die Siegel* I, taf. 9, no. 5–6; Goetz, *Zur Entstehung*, 212–213; Keller, *Zu den Siegeln*, 421.

¹⁰⁰ Goetz, *Zur Entstehung*, 214–215.

¹⁰¹ Posse, *Die Siegel* I, taf. 10, no. 1; Goetz, *Zur Entstehung*, 213–215; Keller, *Zu den Siegeln*, 421.

¹⁰² Goetz, *Zur Entstehung*, 214, 218; Keller, *Zu den Siegeln*, 421.

¹⁰³ Goetz, *Zur Entstehung*, 216–218.

Oddo imperator Romanorum.¹⁰⁴ Ови Отонови метални печати стоје у традицији византијске царске канцеларије, што показује чињеница да се водило рачуна око тежине саме буле у зависности од статуса примаоца исправе са печатом, како је то случај био и у Цариграду.¹⁰⁵ Међутим, иконографија Отонових металних печата настављала је иконографску традицију каролиншких була, а исти је случај и са легендом, што је за резултат дало сигилографски образац који је био амалгам западних и византијских сигилографских традиција.

Тек када је са последњим царом отонске династије, Хенриком II (1002–1024), престони печат постао стандардни тип царског печата, иако је и овај владар на почетку своје владавине као краљ користио и старији тип са представом попрсја владара који држи жезло и шар. Поред ових типара за воштане печате, Хенрик је користио и два типа оловних була, оба са царским попрсјем на аверсу, те текстом *Renovatio regni Francorum*, одн. крстоликим монограмом (који се не може потпуно дешифровати) на реверсу.¹⁰⁶

* * *

Царско крунисање источнофраначких, тј. немачких краљева у 10. веку свакако је поставило нов изазов за разумевање природе и легитимитета власти; религијска и теолошка страна тог дискурса се јасно оцртава у визуалној репрезентацији владара присутној у уметничким и дипломатичким продуктима отонске династије.¹⁰⁷ Печати су добар пример тога. Нова, фронтална представа владара савременицима је била позната из култне уметности, где су на тај начин представљани светитељи, и посебно сам Христ. Не само положај тела, већ и атрибути у иконографији Христа и иконографији владара се свесно и циљано саображавају. Круна је Христов атрибут у сувременој литургији, а у отонској ликовној уметности Христ се приказује са шаром на исти начин као што је то случај са отонским царевима на печатима: чак је и положај руке исти.¹⁰⁸ Шар, али и копље, палица и жезло, који сачињавају корпус царских инсигнија су такође присутни у иконографији св. Михаила, као атрибути овог небеског војсковође. А када се под Отоном III и Хенриком II јавио престони печат са представом целе фигуре владара, дефинитивно су најважнији елементи иконографије Христа пренесени у иконографију владарских печата, како би цар био оличен као Христов викар.¹⁰⁹ Овај процес сакрализације се читава и раније, али је новитет у посткаролиншкој сигилографској пракси визуални, фигуративни карактер сакрализације власти; краљеви настоје да сакрални карактер своје власти искажу не вербално кроз легенду, као раније, него кроз уношење нових владарских атрибута у иконографију – инсигнија.¹¹⁰ Отон Велики, иако је као краљ користио формулу *Dei gratia* на својим печатима, од царског крунисања то престаје чинити. Уместо тога, божја милост на владару и божанско порекло његове власти постају јасни и очигледни кроз став владара и његове инсигније из ликовне представе печата.¹¹¹

Свој пуни комуникативни ефекат печат постиже тиме што подсећа и да владарева власт долази од Бога и Христа. Иконографске паралеле у представи владара и Христа, и посебно појава престоног печата под Отоном III који је аналоган представи Христа на трону, сакрализују краљеву власт, тј. за њено исходиште узимају сакрални домен.¹¹² Престо на печату има и још једну функцију – да покаже трансперсонални карактер краљевске власти јасније него иједан ранији владарски атрибут. Од времена Хенрика II и Конрада II престо је

¹⁰⁴ Posse, *Die Siegel* I, taf. 10, no. 2–9; Goetz, *Zur Entstehung*, 212–213; Keller, *Zu den Siegeln*, 422.

¹⁰⁵ Goetz, *Zur Entstehung*, 215.

¹⁰⁶ Posse, *Die Siegel* I, taf. 11, no. 1–7; Goetz, *Zur Entstehung*, 212; Keller, *Zu den Siegeln*, 422.

¹⁰⁷ Keller, *Zu den Siegeln*, 422.

¹⁰⁸ Ibid.

¹⁰⁹ Goetz, *Zur Entstehung*, 217–218; Keller, *Zu den Siegeln*, 423.

¹¹⁰ Keller, *Zu den Siegeln*, 423.

¹¹¹ Ibid.

¹¹² Goetz, *Zur Entstehung*, 217–218; Keller, *Zu den Siegeln*, 439–440.

симбол легитимног вршења краљевске власти – управо зато што су ови владари имали потребу да у јеку контроверзе око наслеђа својој власти дају легитимитет.¹¹³

Промена става владара на печату из профила у фронтални став која се јавља по царском крунисању Отона Великог доноси нови моменат у визуалној комуникацији: владар са печата и посматрач су сада окренути лицем у лице, а црте лица владара са брадом, наглашеним очима и озбиљним изразом треба да оставе посебан утисак на посматрача. Видети лице владара у средњовековној симболици је указивање милости и части; не дозволити да се види лице владара значило је осрамоћење; неверници и противници нису се усуђивали појавити пред владаревим лицем.¹¹⁴ Без сумње да *en face* презентација владара са печата, стога, треба да буде и реминисценција самог чина издавања повеље, одн. фиксирање тог момента када је дестинатар био пред владаревим лицем и када му је учињена милост. Али, поред ове димензије прошлости коју печат у себи носи, у најави печата у документу се јасно наглашава да печат треба да за сва времена гарантује аутеничност садржаја повеље; дакле, има и димензију будућности, пошто упозорава и заповеда будућим генерацијама.¹¹⁵

Детаљна презентација владара која се јавља са печатима који носе владарски портрет дозвољава да се јасно искаже теолошка порука о природи краљеве власти. Од отонског периода, представе са владарских печата су саображене ликовним представама владара у другим медијима – литургијским књигама и другим литургијским предметима.¹¹⁶ У питању су исти типови представа, тј. иста иконографија, која се онда мора читати у истом коду, јер је поданицима кроз два медија приказивана иста типска слика владара.

* * *

Први владар из нове Салијске династије наставио је да користи престони тип печата својих претходника. Пре царског крунисања 1027. године, Конрад II (1024–1039) је на печатима представљен са брадом, круном са препендулијама, како држи жезло са крином у једној руци, и палицу или шар у другој руци. Оваква представа се одржала и на његовом првом типару након крунисања.¹¹⁷ Међутим, већ од 1029. године, на престоним печатима Конрада II јавља се нови елемент: крунисани владар и даље у једној руци држи шар, али у другој уместо жезла са крином се појављује скиптар са орлом раширених крила, главе окренуте ка владару.¹¹⁸

Након царског крунисања, по угледу на своје претходнике, Конрад је почео да користи и металне печате. Оловна була са повеље манастиру Гернроде из августа 1028. носи на аверсу представу попрсја крунисаног цара у профилу, и кружну легенду са именом и царском титулом. На реверсу се налази представа целе фигуре, такође у профилу, царског сина и наследника, краља Хенрика III, који је голобрад, са шлемом на глави, и са копљем (барјаком) у једној и штитом у другој руци; представу окружује легенда *Heinricus spes imperii*. Конрадов поступак придруживања наследника у власти сасвим је разумљив, и вуче корене од његових отонских претходника, који су га, пак, увели по угледу на Византију.¹¹⁹ Други Конрадов типар за буле на аверсу носи представу обојице владара како стоје окренути један другом, лево стари цар са брадом, круном, жезлом у левој и орлом у десној руци, десно млади краљ без браде са круном, и са жезлом у левој руци и шаром у десној; кружна легенда садржи Конрадову царску титулатуру, а између два владара тече вертикална легенда *Heinricus rex*. На реверсу печата налази се монументална стилизована представа града Рима

¹¹³ Keller, *Zu den Siegeln*, 440.

¹¹⁴ *Ibid*, 439.

¹¹⁵ *Ibid*.

¹¹⁶ *Ibid*, 440–441.

¹¹⁷ Posse, *Die Siegel I*, taf. 12, no. 1–5, taf. 13, no. 1

¹¹⁸ *Ibid*, taf. 13, no. 2–4. Занимљиво је да је у Мајнцу откривена једна фибула са представом орла која је припадала по свој прилици Конрадовој супрузи Гизели, v. H. Wolfram, *Conrad II, 990–1039. Emperor of Three Kingdoms* (trans. D. A. Kaiser), University Park, PA 2006, 157–158.

¹¹⁹ Posse, *Die Siegel I*, taf. 13, no. 5–6; S. Weinfurter, *The Salian Century: Main Currents in an Age of Transition* (trans. B. M. Bowlus), Philadelphia, PA 1999, 29–30; H. Wolfram, *Conrad II*, 141–142, 342.

(црква са три торња унутар бедема са капијом) око које у печатном пољу тече хоризонтални натпис *Aurea Roma*, а кружна легенда по ободу је стихована и гласи *Roma caput mundi regit orbis frena rotundi* (Рим, престоница света, држи узде кугле земаљске); овај метрички натпис постаће својеврсна царска девиза.¹²⁰ Према је и Отон III у натписима на својим булама комеморисао обнову Римског царства (*Renovatio imperii Romanorum*), те користио и легенду *Aurea Roma*, ово је први пут од Карла Великог да је царска була имала и монументалну представу града Рима.

За разлику од Конрадовог претходника Хенрика II, чије су буле реферисале на обнову франачког краљевства (*Renovatio regni Francorum*) – па и Отонових, које су говориле о *обнови* Римске империје – те тиме за референтну тачку узимале прошлост, Конрадови печати су оријентисани на будућност, пошто говоре о *нади* Царства.¹²¹ Конраду, као првом цару који није био патрилинеарни потомак отонске династије, било је значајније да династијски континуитет пројектује у будућност. Царство није било наследна монархија, већ изборна, и придруживање наследника у власти био је начин да се царски престо обезбеди наредној генерацији династије.¹²² То, пак, није искључивало смештање порекла власти у прошлост – цар је свакако свесно настојао да Рим и визуално укључи у владарску репрезентацију, оснажујући идеју да је Рим исходниште царске власти. Поред увођења монументалног реверса за металне печате, вероватно је исту функцију имао и орао који је могао да буде реминисценција на римску традицију ношења војног симбола – *aquila*.¹²³

* * *

Сигилографски обрасци немачких владара, првенствено у домену иконографије, који су се формирали до владавине салијске династије опстаће током читавог средњег века. Тип печата ће бити престони, са изузетком једног печата Хенрика III (1039–1056) који се враћа на стари модел фронталне представе цара са инсигнијама (круна, шар, палица), овога пута приказаног до струка (тип печата који је последњи пут користио Хенрик II пре царског крунисања).¹²⁴ Сам престо ће доживети измене, па тако први пут добија наслон током владавине Конрада III од Хоенштауфена (1138–1152).¹²⁵ На печатима Фридерика I Барбаросе (1152–1190) престо са наслоном добија готички дизајн и украшен је криновима.¹²⁶ Након тога, престо ће се повремено поново јављати без наслона, као на краљевским и царским печатима Отона IV од Брауншвајга (1198–1215),¹²⁷ и краљевским печатима Алфонса X од Кастиље (1257–1275).¹²⁸ Код Хенрика VII Луксембуршког (1308–1313) на краљевским престоним печатима јавља се богато украшени готички престо са сводом изнад владареве главе, али на његовом царском престолу готички престо је замењен престолом без наслона, а лево и десно од престола, те испод краљевих ногу, налазе се три лава (вероватно као амблем луксембуршке династије).¹²⁹ Овакав образац где краљевски печати имају готички престо са наслоном, а царски клупу без наслона који окружују животиње (лавови и орлови) забележен је и код Лудовика IV Вителсбаха (1314–1347),¹³⁰ Карла IV Луксембуршког (1346–1378),¹³¹ и Сигисмунда Луксембуршког (1410–1437).¹³² Таква закономерност не мора бити последица формализације иконографских образаца, већ се може помишљати и на то да је

¹²⁰ Posse, *Die Siegel* I, taf. 13, no. 7–8; S. Weinfurter, *The Salian Century*, 29, 31; H. Wolfram, *Conrad II*, 342.

¹²¹ H. Wolfram, *Conrad II*, 141–142.

¹²² S. Weinfurter, *The Salian Century*, 32–33.

¹²³ *Ibid*, 29.

¹²⁴ Posse, *Die Siegel* I, taf. 15, no. 2.

¹²⁵ *Ibid*, taf. 21, no. 1.

¹²⁶ *Ibid*, taf. 21, no. 2, taf. 22, no. 1–2

¹²⁷ *Ibid*, taf. 25, no. 1, 4.

¹²⁸ *Ibid*, taf. 39, no. 4–6.

¹²⁹ *Ibid*, taf. 46, no. 4–5, taf. 47, no. 1; Posse, *Die Siegel* V, 36.

¹³⁰ Posse, *Die Siegel* I, taf. 50, no. 5, taf. 51, no. 1.

¹³¹ Posse, *Die Siegel* II, taf. 1, no. 5, taf. 3, no. 4.

¹³² *Ibid*, taf. 13, no. 3, taf. 17, no. 1–2.

била утемељена у стварном изгледу престолâ. Престо без наслона нестаје са царских печата Хабзбурговаца, који код Фридерика III (1440–1493) имају готички престо са високим наслоном, баш као и на његовом краљевском печату,¹³³ и на краљевском печату његовог претходника, Алберта II Хабзбуршког (1438–1439).¹³⁴ На царским печатима Карла V Хабзбуршког (1519–1556) готички престо замењен је ренесансним престолом који садржи само један архитектонски свод и Хераклове стубове који носе грб Царства и грб Шпаније.¹³⁵

Владарске инсигније такође трпе значајне измене на печатима немачких владара, свакако у одређеној мери и као последицу промена кроз које су реалне владарске инсигније прошле. Облик круне и владарски орнат били су у непосредној вези са царским крунисањем владара који је дотле носио титулу краља Римљана. Отворена кринова круна краљевских печата Лотара од Зуплинбурга (1125–1137) на његовим царским печатима добила је препендулије.¹³⁶ На царској круни Фридерика I Барбаросе јавља се и централни лук.¹³⁷ Од времена Лудовика IV Вителсбаха, насупротив краљевским печатима на којима владар носи отворену круну док седи на престолу са наслоном, царски печати са престолом без наслона по први пут имају представу владара крунисаног затвореном куполастом круном, и са укрштеним опасачем (који подсећа на укрштени византијски лорос).¹³⁸ Иста дихотомија се уочава и на печатима Карла IV Луксембуршког,¹³⁹ али се већ код његовог сина Сигисмунда затворена куполаста круна јавља не само на царским печатима, већ и на његовим печатима као краља Римљана, док укрштени опасач остаје одлика само царских печата.¹⁴⁰ Краљевски печат Алберта II Хабзбуршког враћа се на стари модел са отвореном круном,¹⁴¹ да би код Фридерика III и краљевски и царски печати носили идентичну представу владара са затвореном куполастом круном и укрштеним опасачем.¹⁴²

Жезла као владарске инсигније показују највећу разноврсност и правилности се готово не могу уочити. На краљевским печатима Хенрика III јавља се жезло са орлом које владар држи у десној руци, а у једном случају у левој руци краљ не држи шар као дотад, већ још једно жезло, тј. дугу палицу са куглом на врху; на његовим царским печатима, пак, јављају се палица са куглом на врху у његовој десној руци и шар у левој, а нема жезла са орлом.¹⁴³ Оно је поново присутно у десној руци владара на краљевским печатима Хенрика IV (1056–1105) и на печатима његовог против-краља Рудолфа од Рајнфелдена (1077–1080); последњи пут ће се јавити на печатима Алфонса X од Кастиље.¹⁴⁴ Најчешћи облик жезла најпре има крин на врху, као што је то случај на царским печатима Хенрика IV, краљевским и царским печатима Хенрика V (1105–1125), краљевским и царским печатима Лотара III од Зуплинбурга, печатима Конрада III од Хоенштауфена (који никад није крунисан за цара), појединим царским печатима Фридерика I Барбаросе.¹⁴⁵ На другим Барбаросиним царским печатима јавља се жезло са крстом на врху, које ће се отад смењивати на печатима немачких владара са криновим жезлом. Тек са Карлом V Хабзбуршким, цар ће у десној руци држати исукани мач.¹⁴⁶ Почевши од владавине Хенрика IV, без обзира на то који тип жезла владар држи у једној руци, у другој ће увек држати шар са крстом.

¹³³ Ibid, taf. 23, no. 1–2, taf. 25, no. 1–2, taf. 27, no. 1–2.

¹³⁴ Ibid, taf. 19, no. 7.

¹³⁵ Posse, *Die Siegel* III, taf. 17, no. 3.

¹³⁶ Posse, *Die Siegel* I, taf. 20, no. 1–4.

¹³⁷ Ibid, taf. 21, no. 2, taf. 22, no. 1–2.

¹³⁸ Ibid, taf. 50, no. 5, taf. 51, no. 1.

¹³⁹ Posse, *Die Siegel* II, taf. 1, no. 5, taf. 3, no. 4.

¹⁴⁰ Ibid, taf. 13, no. 3, taf. 15, no. 1–2, taf. 17, no. 1–2.

¹⁴¹ Ibid, taf. 19, no. 7.

¹⁴² Ibid, taf. 23, no. 1–2, taf. 25, no. 1–2, taf. 27, no. 1–2.

¹⁴³ Ibid, taf. 14, no. 1–2, taf. 15, no. 1.

¹⁴⁴ Posse, *Die Siegel* I, taf. 16, no. 1–4, taf. 18, no. 1, taf. 39, no. 4–6.

¹⁴⁵ Ibid, taf. 17, no. 3–5, taf. 19, no. 1–3, taf. 20, no. 1–4, taf. 21, no. 1–2, taf. 22, no. 1–2.

¹⁴⁶ Posse, *Die Siegel* III, taf. 17, no. 3.

Од времена Конрада Јерусалимског (1237–1254), сина Фридерика II Хоенштауфена, јавља се посебни печат дворског суда. За ове печате је занимљиво да поред уобичајених владарских инсигнија – престо, круна, жезло, шар – често садрже и мач, свакако као симбол царева судске власти.¹⁴⁷

Царско крунисање дотадашњег краља Римљана није била једина политичка реалност која се одсликавала у иконографији и дизајну печата, као и легенди. У позном средњем веку, када су за немачке царе бирали страни владари или великаши периферних области, њихови печати су могли показивати стилску и иконографску разлику у представи владара. Тако је Фридерик II Хоенштауфен (1212–1250), који је био краљ Сицилије, након избора за краља у Немачкој у први мах користио печате моделиране на његовим сицилијанским печатима који су се знатно разликовали од немачких печата. Ови печати били су овалног облика (попут мандорле) а краљ је представљен у византијском орнату (отворена круна са препендулијама, дивитисион са укрштеним лоросом, шар и жезло-лабарум?) на престолу без наслона; једино се проширењем легенде истицао његов нови положај у Немачкој.¹⁴⁸ После 1212. израдио је и типичне округле престо не печате, на којима је представљен у западном орнату и на готичком престолу са наслоном; овај тип ће задржати и након царског крунисања.¹⁴⁹

Печати немачког против-краља Виљема Холандског (1247–1256), по типу су престони, али ликовна представа се стилски разликује од представе са печата Штауфоваца са којима се Виљем борио за круну. Краљ седи на знатно упечатљивијем готичком престолу са гломазним наслоном, круна је отворена и без препендулија, а испод круне спуштају се дуге локне, док огртач није пребачен преко једног рамена како је то раније био случај, него преко оба и на грудима је спојен великом фибулом.¹⁵⁰

Када је за краља у Немачкој изабран Алфонсо X од Кастиље, по први пут се јавља двострани воштани печат. И на аверсу и на реверсу краљ је представљен на престолу без наслона; на аверсу краљ у десној руци држи жезло са орлом раширених крила (иако је печат оштећен, по аналогији са другим, једностраним печатом, знамо да се у левој руци налазио шар са крстом), и ова страна носи легенду са титулом краља Римљана и августа, док на реверсу, где су у легенди побројане његове шпанске титуле, жезло и шар недостају, а десно од престола се налази лав који се пропиње (хералдички емблем Леона).¹⁵¹ Праксу коришћења двоструких воштаних печата Алфонсо је свакако „понео“ из Шпаније, будући да су сачувани и његови двострани печати као краља Кастиље и Леона, али са другачијим ликовним представама (на аверсу коњаничка представа, на реверсу хералдички амблеми Кастиље и Леона).¹⁵²

¹⁴⁷ Код Конрада, на овом печату краљ седи на престолу са наслоном, али у десној руци држи исукани мач, а леву руку држи на колону; легенду је чинио цитат из првог стиха Књиге премудрости Соломонове: *Diligite iustitiam qui iudicatis terram*, в. Posse, *Die Siegel* I, taf. 32, no. 5. Код Алберта I Хабзбушког (*Ibid*, taf. 45, no. 4) и Хенрика VII Луксембуршког (*Ibid*, taf. 47, no. 6) мач нестаје, па су ови владари на печатима дворског суда представљени као и на престоним печатима, а мач се поново јавља на печату Лудовика IV Вителсбаха, који је приказан до појаса како држи положен мач у крилу, а жезло у другој руци; уобичајена представа са жезлом и шаром је присутна на контрапечату, који се овде први пут јавља, в. *Ibid*, taf. 51, no. 6–7. Карло IV Луксембуршки је и на контрапечату (сада мањих димензија од главног печата) заменио представу владара који држи шар и жезло представом владара који држи положени мач и жезло, в. Posse, *Die Siegel* II, taf. 2, no. 3–4, taf. 5, no. 1–2. Овакав образац ће наставити и Руперт Вителсбах (*Ibid*, taf. 11, no. 1–2), Сигисмунд Луксембуршки (*Ibid*, taf. 16, no. 3–4, taf. 18, no. 5–6), и Фридерик III Хабзбуршки (*Ibid*, taf. 24, no. 3–4). Тек ће Карло V поново избацити мач из корпуса инсигнија на овим печатима који сада на аверсу садрже уобичајену представу владара на престолу са круном, жезлом и шаром, а на реверсу (контрапечату) носе хералдичку представу (царски грб – двоглави орао са грбовним штитом на грудима), в. Posse, *Die Siegel* III, taf. 15, no. 1–3.

¹⁴⁸ Posse, *Die Siegel* I, taf. 27, no. 1–2, 5, taf. 28, no. 1.

¹⁴⁹ *Ibid*, taf. 27, no. 6–7, taf. 28, no. 1, taf. 29, no. 1–5, taf. 30, no. 1.

¹⁵⁰ *Ibid*, taf. 35, no. 3–4.

¹⁵¹ *Ibid*, taf. 39, no. 4–6.

¹⁵² *Ibid*, taf. 38, no. 1–2.

Карло IV Луксембуршки који је био и краљ Чешке по први пут је на престо не печате унео два грба: лево, почасно место добио је грбовни штит Царства са представом орла раширених крила, а десно грбовни штит Чешке (лав који се пропиње);¹⁵³ Руперт Вителсбах (1400–1410) који је био и гроф-палатин на печату је имао грбовни штит са царским орлом, и грбовни штит Фалачке грофовије.¹⁵⁴

Краљ Угарске који је понео царску круну, Сигисмунд Луксембуршки, увећава број грбова који окружују престо, те почиње да користи двостране воштане печате чији су аверси престони, а реверси хералдички. Његови печати за Угарску носе на реверсу грбовни штит Угарске окружен грбовним штитовима других круновина, док печати за Царство носе на реверсу представу хералдичког двоглавог орла са ореолима.¹⁵⁵ И Фридерик III Хабзбуршки је користио двостране печате, са престоним аверсом и хералдичким реверсом. На печатима за Царство сада представи хералдичког орла на реверсу додаје пуне грбове круновина (штит, шлем, плашт, челенка) који га окружују, док реверс печата за Аустрију носи представу цара на коњу (са затвореном круном и жезлом са куглом на врху у десној руци) око које се налазе грбовни штитови круновина и царев монограм.¹⁵⁶ Карло V Хабзбуршки користи мањи контрапечат на реверсу, са хералдичком представом крунисаног двоглавог орла са ореолима који на грудима носи царев грбовни штит.¹⁵⁷

Контрапечати мањих димензија се први пут јављају на реверсима престоних печата Рудолфа I Хабзбуршког (1273–1291), и то су били типари једноставног дизајна, са обичним крстом преко кога је уписан Андријин крст.¹⁵⁸ Хенрик VII Луксембуршки је први користио мали округли контрапечат са легендом и реалистичном ликовном представом орла раширених крила у профилу.¹⁵⁹ Ова представа је постала уобичајена за контрапечате немачких владара,¹⁶⁰ док је краљ Вацлав (1376–1400), син Карла IV Луксембуршког, имао хералдичке контрапечате (двоглави орао раширених крила са грбом Чешке на грудима – лав који се пропиње).¹⁶¹

Поред ових типара коришћених за отискивање контрапечата, немачки владари су имали још типара мањих димензија, разних секретума и сигнета. Поново је Рудолф Хабзбуршки први владар за кога је посведочено да је поседовао секретум, и то овални са представом хералдичког орла раширених крила и легендом *sigillum secretum*;¹⁶² његов син Алберт I (1298–1308) је имао сличан такав секретум, само округлог облика.¹⁶³ Секретуми каснијих немачких владара су кружни и углавном носе хералдичке представе, најчешће представу орла, који је код Сигисмунда Луксембуршког понекад двоглави са ореолима, а од Хабзбурговаца Алберта II и Фридерика III се уз орла јавља и већи број грбова круновина.¹⁶⁴ На мањим краљевским печатима и секретумима Максимилијана I (1493–1519) грбове понекад придржавају два грифона, док његов царски секретум садржи само представу царског орла са ореолом, или једног грба са двоглавим царским орлом.¹⁶⁵ Мањи печати Карла V садрже само два грбовна штита, један са двоглавим царским орлом, и један са

¹⁵³ Posse, *Die Siegel* II, taf. 1, no. 5, taf. 3, no. 4.

¹⁵⁴ Ibid, taf. 10, no. 4.

¹⁵⁵ Ibid, taf. 12, no. 3, 5–6, taf. 13, no. 3, taf. 14, no. 1–2, taf. 15, no. 1–2, taf. 17, no. 1–2.

¹⁵⁶ Ibid, taf. 23, no. 1–2, taf. 25, no. 1–2, taf. 27, no. 1–2.

¹⁵⁷ Posse, *Die Siegel* III, taf. 17, no. 4.

¹⁵⁸ Posse, *Die Siegel* I, taf. 40, no. 6–9.

¹⁵⁹ Ibid, taf. 47, no. 2.

¹⁶⁰ Ibid, taf. 51, no. 2 (Лудовик IV Вителсбах); taf. 53, no. 6 (против-краљ Фридерик Хабзбуршки); Posse, *Die Siegel* II, taf. 3, no. 5 (Карло IV Луксембуршки); taf. 6, no. 3 (против-краљ Гунтер Шварцбуршки).

¹⁶¹ Posse, *Die Siegel* II, taf. 7, no. 3–4.

¹⁶² Posse, *Die Siegel* I, taf. 41, no. 5.

¹⁶³ Ibid, taf. 45, no. 3.

¹⁶⁴ Ibid, taf. 50, no. 6, taf. 51, no. 3–4 (Лудовик IV); Posse, *Die Siegel* II, taf. 1, no. 2, 4, 6, taf. 4, no. 1, 6–7 (Карло IV); taf. 6, no. 4 (Гунтер Шварцбуршки); taf. 10, no. 5 (Руперт Вителсбах); taf. 13, no. 4, taf. 14, no. 4, taf. 18, no. 1 (Сигисмунд Луксембуршки); taf. 20, no. 1–2 (Алберт II Хабзбуршки); taf. 24, no. 5–8, taf. 26, no. 4–9. (Фридерик III).

¹⁶⁵ Posse, *Die Siegel* III, taf. 4, no. 3–7, taf. 5, no. 1–6, 8–10, taf. 6, no. 1–3, 7, taf. 7, no. 1.

његовим квадрираним шпанским амблемом, док његови царски печати имају четири крунисана штита између Хераклових стубова, или представу крунисаног двоглавог орла са маршалованим грбовним штитом на грудима, као на реверсу његових престоних печата.¹⁶⁶

Хенрик VII Луксембуршки је поседовао један овални печатни прстен са представом лађе.¹⁶⁷ И сигнети Карла IV су овални, један са представом главе крунисаног владара, друга два хералдички.¹⁶⁸ Његов син Вацлав је имао печатни прстен у облику издуженог осмоугла, са иницијалом W,¹⁶⁹ а истог облика је и један сигнет Фридерика III Хабзбуршкога са три грбовна штита изнад којих се налази отворена круна,¹⁷⁰ док осмоугли сигнет Максимилијана I садржи пуни грб (штит, шлем са плаштом и челенком) и четири иницијала: у горњем левом углу M(aximilianus), у горњем левом R(omanorum), у доњем левом I(mperator), и у доњем десном A(ugustus).¹⁷¹

* * *

Са доласком Салијске династије на престо уочавају се новине и када су у питању метални печати, па тако већ други по реду салијски владар Хенрик III, супротно обичајима својих претходника почиње да користи металне печате и пре царског крунисања; сачувана је једна његова оловна була из 1040. године. Аверс садржи попрсје крунисаног цара који у десној руци држи жезло са орлом, а кружна легенда гласи *Christe protege Heinricum regem* (Христe, чувај Хенрика краља). Реверс је истог типа као и реверс другог типара за буле његовог оца – монументална представа Рима, и натписи, хоризонтално *Aurea Roma*, и кружно *Roma caput mundi regit orbis frena rotundi*.¹⁷² Након царског крунисања његове буле су се разликовале само царском титулом у легенди на аверсу.¹⁷³ Краљевске златне буле Хенрика IV се типом не разликују од була његовог оца – на аверсу попрсје владара у профилу који држи жезло са орлом, на реверсу монументална представа Рима; али су легенде редуковане и гласе *Heinricus rex* (аверс) и *Roma caput mundi* (реверс).¹⁷⁴

Златна була Лотара III од Зуплинбурга из 1137. године, премда оштећена (половина печата недостаје, по вертикалној оси), доноси нам занимљиве податке. Ликовне представе су знатно сложеније и финије израде него на булама салијских царева. На аверсу је представљен голобради цар у орнату, сада до појаса, са круном са препендулијама, и жезлом са крином у левој руци (иако друга половина представе недостаје, можемо претпоставити да цар у десној руци држи шар); окружују га четвороугаоне зидине са три торња – један директно испред њега, један лево и један десно, док сам цар заклања торањ у четвртном темену квадратних зидина.¹⁷⁵ На реверсу се налази знатно детаљнија монументална представа града Рима која садржи речи *Aurea Roma*, а окружује је легенда [*Roma caput mundi reg*]it orbis frena rotundi коју су користили Конрад II и Хенрик III.¹⁷⁶ Златне буле Фридерика Барбаросе истог су типа

---

¹⁶⁶ Ibid, taf. 17, no. 1–2, taf. 18, no. 3, taf. 19, no. 1–5. Израз „маршалован“ користи се у хералдици да означи један грбовни штит настао спајањем већег броја грбовних штитова, тј. више хералдичких представа (шаржи), поређаних одређеним редоследом. Поље маршалованог грбовног штита може бити подељено на више јасно разграничених сегмената како би био пренет садржај свих грбова чијим је спајањем настао, али једно од најчешћих облика маршаловања јесте квадрирање – грбовни штит је подељен у четири једнака квадранта од којих сваки садржи шарже из једног од првобитних штитова. V. T. Woodcock, J. M. Robinson, *The Oxford Guide to Heraldry*, Oxford–New York, NY 1988, 116, et passim.

¹⁶⁷ Posse, *Die Siegel* I, taf. 47, no. 5.

¹⁶⁸ Posse, *Die Siegel* II, taf. 3, no. 1–3, taf. 4, no. 7

¹⁶⁹ Ibid, taf. 8, no. 3.

¹⁷⁰ Ibid, taf. 26, no. 1.

¹⁷¹ Posse, *Die Siegel* III, taf. 7, no. 6.

¹⁷² Posse, *Die Siegel* I, taf. 14, no. 3–4.

¹⁷³ Ibid, taf. 15, no. 3–4.

¹⁷⁴ Ibid, taf. 16, no. 5–6, taf. 17, no. 1–2.

¹⁷⁵ Ibid, taf. 20, no. 5.

¹⁷⁶ Ibid, taf. 20, no. 6.

и садржаја као и була Лотара III, а једина значајна измена је иконографија реверса – монументална представа Рима сада садржи и Колосеум.¹⁷⁷

Хенрик VI на аверс своје царске златне буле поставља исту престону представу коју носе и његови воштани печати, а на реверсу налазимо детаљнију стилизовану представу Рима него на були његовог оца.¹⁷⁸ Краљевске и царске златне буле од овог тренутка до краја владавине Фридерика III Хабзбуршког увек ће имати аверс престоног типа (обично преузет са престоног воштаног печата конкретног владара у питању, или унеколико модификован) и реверс монументалног типа са представом Рима и метричком легендом *Roma caput mundi regit orbis frena rotundi*.¹⁷⁹ Од царских була Максимилијана I Хабзбуршког аверс се мења утолико што нестаје легенда (јавља се само царев монограм), док на реверсу монументалну представу Рима замењује више грбова круновина које држе два грифона, окружених легендом унутар три кружнице по ободу која садржи речи „*Bula aurea Maximiliani*“ и цареве бројне титуле.¹⁸⁰ Златна була Карла V наставља овај тип, само што је легенда која садржи само име и титуле присутна на и на аверсу и на реверсу; на аверсу цар на престолу држи мач у десној руци, а жезло и шар у левој, док је на реверсу приказан само један грб, крунисани двоглави орао са ореолима и грбовним штитом на грудима, између Хераклових стубова.¹⁸¹

* * *

И краљице и царице у Немачкој су користиле престоне печате. У време Хенрика V јавља се по први пут женски престони печат који користи његова супруга Матилда Енглеска: на округлом печату је владарка представљена на престолу без наслона, са отвореном круном, како у десној руци држи жезло са крином, а лева рука јој је скопљена на грудима. По титулатури, јасно је да је типар израђен још пре царског крунисања њеног мужа 1117.¹⁸² Следећа царица са престоним печатом је Констанца, супруга Хенрика VI Хоенштауфена (1190–1197), али ово је по много чему специфичан случај; Констанца је као *suo jure* краљица Сицилије имала печат овалног облика на коме је представљена на престолу без наслона, у византијском орнату, са криновим жезлом у десној руци, и левом руком склопљеном на грудима. Око ликовне представе тече легенда *Constantia Dei gratia Romanorum imperatrix semper augusta regina Sicilie*.¹⁸³ Иконографски, те и обликом, њен печат стоји у традицији њених претходника, норманских краљева Сицилије.¹⁸⁴

Након тога, сачувани престони печати супруга немачких владара су углавном округли и носе представу владарке са круном и криновим жезлом у десној руци, на престолу са наслоном или без наслона.¹⁸⁵ Изузетак су супруга Отона IV од Брауншвајга, Марија, која је

¹⁷⁷ Ibid, taf. 21, no. 3–4, taf. 22, no. 3–4.

¹⁷⁸ Ibid, taf. 23, no. 5–6.

¹⁷⁹ Ibid, taf. 25, no. 2–3, 5–6 (Отон IV од Брауншвајга); taf. 28, no. 2–5, taf. 30, no. 2–5 (Фридерик II); taf. 31, no. 6–7 (Фридериков син Хенрик); taf. 34, no. 5–6 (Хенрик Распе); taf. 47, no. 3–4 (Хенрик VII Луксембуршки); taf. 41, no. 6–7 (Рудолф I Хабзбуршки); taf. 50, no. 7–8 (Лудовик IV Вителсбах); Posse, *Die Siegel* II, taf. 2, no. 1–2, taf. 3, no. 6–7 (Карло IV Луксембуршки); taf. 16, no. 1–2, taf. 18, no. 2–3 (Сигисмунд Луксембуршки); taf. 24, no. 1–2, taf. 26, no. 2–3 (Фридерик III Хабзбуршки); О. Homburger, *Das goldene Siegel Friedrichs II. an der Berner Handfeste*, *Berner Zeitschrift für Geschichte und Heimatkunde* 3 (1941) 220–232. Изузетак је реверс последње царске златне буле Фридерика II, чији реверс садржи стилизовану географску карту његових краљевстава уместо монументалне представе Рима, те кружни натпис *Regnum Sicilie, ducatus Apulie et principatus Capue*, уместо устаљене метричке легенде *Roma caput mundi regit orbis frena rotundi*; в. Posse, *Die Siegel* I, taf. 30, no. 6–7.

¹⁸⁰ Posse, *Die Siegel* III, taf. 6, no. 5–6.

¹⁸¹ Ibid, taf. 18, no. 1–2.

¹⁸² Posse, *Die Siegel* I, taf. 19, no. 4.

¹⁸³ Ibid, taf. 24, no. 1; Norman Italy and Sicily, *Seal of Queen Constance*, <<https://mondes-normands.caen.fr/angleterre/archeo/Italie/pouvoir/112zoom.htm>> (22.01.2021).

¹⁸⁴ Bascapè, *Sigilografia* I, 175; Norman Italy and Sicily, *Red seal of William II*, <<https://mondes-normands.caen.fr/angleterre/archeo/Italie/pouvoir/026.htm>> (22.01.2021).

¹⁸⁵ Posse, *Die Siegel* I, taf. 26, no. 1 (Марија, супруга Отона IV Брауншвајга); taf. 32, no. 1 (Маргарита, супруга најстаријег сина Фридерика II, Хенрика); taf. 33, no. 1–2 (Елизабета, супруга Конрада Јерусалимског); taf. 34, no. 7 (Беатриција, супруга против-краља Хенрика Распеа); taf. 35, no. 5 (Елизабета, супруга против-краља Виљема

користила коњанички печат – владарка је представљена на коњу који хода улево, како држи сокола на испруженој левој руци,¹⁸⁶ и Имагина, супруга Адолфа од Насауа (1292–1298), која је имала је један престони печат овалног облика где се са обе стране престола налазе хералдички штитови.¹⁸⁷

Марија, супруга Отона IV, прва је царица од које су сачувана и два секретума – оба носе хералдичке представе,¹⁸⁸ као што ће то бити случај и са свим каснијим сачуваним секретумима немачких краљица и царица.¹⁸⁹

Вреди поменути и да је краљ Вацлав, син цара Карла IV, имао и заједничке печате са својом супругом Јованом – о чему сведочи легенда – који садрже расцепљене и квадриране Вацлавове грбове.¹⁹⁰

За време Ричарда од Корнвола (1257–1272), први пут се појављује и печат сина једног немачког краља где је он јасно дезигниран као такав, а да није крунисан за краља у Немачкој и придружен оцу у власти, како је то био случај код отонске, салијске и штауфовске династије – Ричардов син Хенри је користио коњанички печат и хералдички контрапечат (штит са лавом који се пропиње) са легендама у којима се назива „... fili... regis Romanorum“.¹⁹¹

И син цара Хенрика VII, Јован, пре но што је постао краљ Чешке и Пољске, те гроф Луксембурга, користио је два типара са сложеним коњаничким дизајном (и хералдичким елементима) где се означава као „... primogeniti regis Romanorum...“.¹⁹² Као контрапечат користио је хералдички секретум, док је његов други секретум био је овалног облика и имао је представу главе крунисаног владара.¹⁹³ И Јованов син Карло IV је у младости користио као маркгроф Моравске коњанички печат, и секретум са квадрираним штитом, оба са легендом у којој се назива „... primogeniti regis Boemie“.¹⁹⁴ Карлов син Вацлав је за очеве живота користио печат са хералдичком представом и легендом у којој се назива наследником Чешке краљевине.¹⁹⁵ Ови примери из луксембуршке династије могу имати двојака објашњења – цареви/краљеви су хтели истаћи прижељкивани континуитет власти у својој династији (будући да је Царство формално увек била изборна монархија, а и за чешку круну су имали ривале), док су њихови синови истовремено додатно истицали свој престиж у властитим областима/државама навођењем очеве звучне титуле.

Холандског); taf. 42, no. 7 (Гертруда, супруга Рудолфа I Хабзбуршког); taf. 43, no. 6 (Имагина, супруга Адолфа од Насауа); taf. 45, no. 5 (Елизабета, супруга Алберта I Хабзбуршког; Посе је погрешно описао овај печат као њен војводски и грофовски печат, а Елизабетин краљевски печат је описао под бр. 7 на истој таблици); taf. 52, no. 1, 4, 6 (Беатриција и Маргарита, супруге Лудовика IV); taf. 53, no. 9 (Изабела, супруга против-краља Фридерика Хабзбуршког).

¹⁸⁶ Posse, *Die Siegel* I, taf. 26, no. 2.

¹⁸⁷ Ibid, taf. 43, no. 5.

¹⁸⁸ Ibid, taf. 26, no. 3–4.

¹⁸⁹ Posse, *Die Siegel* II, taf. 5, no. 3–4 (Ана и Елизабета, супруге Карла IV); taf. 18, no. 7 (Барбара Цељска, супруга Сигисмунда Луксембуршког); taf. 20, no. 8–10 (Елизабета, супруга Алберта II Хабзбуршког); taf. 28, no. 6 (Елеонора, супруга Фридерика III Хабзбуршког); Posse, *Die Siegel* V, 53 (Елеонора, супруга Фридерика III Хабзбуршког).

¹⁹⁰ Posse, *Die Siegel* II, taf. 9, no. 3–4.

¹⁹¹ Posse, *Die Siegel* I, taf. 37, no. 4–5. Пракса у којој краљеви синови (и престолонаследници и млађи синови) на својим печатима истичу своје порекло од краља свакако је посведочена у Енглеској (в. испод, стр. 76–77) из чије су владарске династије Ричард и Хенри потицали. Међутим, у Ричардовом и Хенријевом случају можда не треба гледати само пуко преузимање образаца из енглеске традиције, већ се можда ради и о одразу Ричардових амбиција да се представи као легитимни кандидат за цара наспрам свог ривала Алфонса Кастиљанског (као први корак у придруживању сина себи у власти). И Хенријев млађи брат Едмунд је након очеве смрти користио печате са коњаничким аверсом и хералдичким реверсом, али због уништене легенде не знамо да ли је на њему истицана очева титула краља Римљана, в. Birch, *Catalogue* II, 334, no. 6307–6309. Међутим, на реверсу једног примерка, грбовни штит придржава орао, свакако преузет из хералдичке традиције Царства.

¹⁹² Posse, *Die Siegel* I, taf. 48, no. 1, 3.

¹⁹³ Ibid, taf. 48, no. 2, 4.

¹⁹⁴ Posse, *Die Siegel* II, taf. 1, no. 1–2.

¹⁹⁵ Ibid, taf. 7, no. 1.

Печати француских краљева. Начин на који је печат коришћен у каролинској дипломатичко-сигилографској пракси показује да је печат функционисао као ритуална манифестација самог краљевског положаја.¹⁹⁶ У западним деловима некадашње каролиншке империје, печат је задржан као саставни део краљевске повеље након што су се први не-каролиншки владари попели на престо – пре успона на краљевство, ови великаши никада нису печатали своје повеље у својству грофа или војводе. Али истовремено, краљевске повеље су почеле инкорпорирати дипломатичке елементе из некраљевских дипломатичких традиција документарне продукције. Овај тренд је уочљив и када је у питању начин овере докумената.¹⁹⁷ Рудолф Бургундски као краљ Француске (923–936) на своје повеље је поред печата наређивао да се постављају и сигнуми чланова његове свите, као додатно средство аутентификације – ова пракса се неретко јавља у западнофраначкој документарној продукцији, али никада раније у краљевским повељама. У другим случајевима, Рудолфове повеље нису ни печатањене, већ се као средство аутентификације наводи нож који треба да значи да су се заинтересоване стране сложиле око правног чина, што је опет пракса којом су се служили великаши у Западној Франачкој у својим исправама, али никада раније није посведочено у краљевским повељама.¹⁹⁸ До времена Рудолфове владавине, усталила се пракса да се већина краљевских повеља уопште не саставља у краљевој канцеларији, већ су то чиниле црквене установе које су биле дестинатари повеља, што је био случај и у ранијим периодима, али у много мањем обиму. Такве повеље су и даље доношене пред владара, где су добијале краљевски монограм и печат као знак краљеве потврде.¹⁹⁹ Но, током каролиншке владавине, световњаци су практично искључени из документарне продукције, пошто су повеље на двору састављали искључиво клерици из дворске капеле, а надгледали су их канцелари који су такође били црквена лица. Овакво ослањање на црквене кадрове подстицало је Цркву да се још интензивније укључи у процес документарне продукције који је видела као само један део својих ширих настојања да писану продукцију користи за формулисање својих идеолошких становишта.²⁰⁰ Краљевске повеље позних Каролинга, Робертина и првих Капета сведоче да се језик дипломатике саображава језику литургије, те тако аренге и духовне санкције повеља садрже различите религијске и теолошке концепте који су употребљени за сакрализацију краљевске власти, али су исто тако и краљевску власт подређивали одговорности пред Богом.²⁰¹

Међутим, до изумирања Каролинга све краљевске повеље су носиле и краљевски печат, без обзира да ли су састављане на двору или код дестинатара. Од раних Капета сачуване су краљевске повеље које нису биле печатањене; такве повеље су, изгледа, увек оне повеље које су састављане ван владарске канцеларије, док су повеље које су састављане у владаревој канцеларији доследно печатањене. Очигледно је у времену након нестанка Каролинга краљевски печат изгубио нешто од свог службеног капацитета, тако да дестинатарима није било битно да за своје повеље добију и краљев печат.²⁰² Ова промена се не може објаснити само слабљењем краљевског ауторитета и „приватизацијом“ документарне продукције, тј. преношењем дипломатичких образаца којима су се служили великаши у краљевске повеље. У ствари, у то време наступа промена на ширем плану у

---

¹⁹⁶ Bedos-Rezak, *Ego*, 84.

¹⁹⁷ *Ibid*, 85.

¹⁹⁸ *Ibid*, 85, 87. Нож је у оваквим случајевима причвршћиван на исправу као што је то чињено за viseћи печат, вршом провученом кроз документ, в. М. Т. Clanchy, *Medieval mentalities and primitive legal practice, Law, Laity and Solidarities* (ed. P. Stafford, J. L. Nelson, J. Martindale), Manchester–New York, NY 2001, 84, 90–93; М. Т. Clanchy, *From Memory to Written Record: England 1066 – 1307*, Malden, MA – Oxford 2013³, 38–41. У дипломатичкој пракси норманске Енглеске нож је као симболички предмет био део самог правног чина даривања, те је стога могао бити и сведочанство о правном чину, о чему сазнајемо на основу примерака где је у дршку ножа урезиван натпис који бележи краљев конкретан дар дестинатару.

¹⁹⁹ Bedos-Rezak, *Ego*, 85.

²⁰⁰ *Ibid*, 86.

²⁰¹ *Ibid*, 87.

²⁰² *Ibid*, 87–88.

односу између писане речи и усменог сведочанства. У том светлу треба и посматрати уступање печата пред листом сведока као средством овере краљевских исправа.²⁰³ Штавише, од овог времена повеље се само-дезигнирају као *testimonium* или *memoriale*, што упућује на новоустановљени капацитет колективног сећања/памћења да послужи као сведочанство и гаранција правног чина који је сачуван записивањем. То онда заиста упућује на промену природе краљевског ауторитета – у перцепцији краљевске власти владар је своје прерогативе озваничавања правних чинова даривања и потврђивања поседа почео да дели са другим личностима које су уживале поверење јавности да сведоче о правном чину, те да га и спроведу. Тиме се краљевски ауторитет више не врши директним, силазним делегирањем, већ стварањем мреже друштвено-политичких чинилаца у којој се сећање на заједнички правни чин одржава.²⁰⁴

* * *

Нова иконографија која се развијала у сигилографској пракси отонских царева у Немачкој продрела је и у сигилографску праксу западнофраначких краљева. Краљ Лотар (954–986), са отонском династијом повезан бројним породичним везама, од 966. користио је печат са фронталном представом владара који у десној руци држи жезло са крином; међутим, за разлику од отонских печата, на печату овог западнофраначког краља нема шара, већ у владар у левој руци држи још једно жезло-палицу.²⁰⁵

Први сачувани печат једног капетског краља припада Роберу II (996–1031). Облик печата је овални (облика мандорла), краљ је представљен en face до појаса, у огртачу који је причвршћен на десном рамену, са брадом и отвореном круном коју чине три цвета. Обе руке су подигнуте и савијене у лакту, у десној руци краљ држи изузетно кратко жезло које се такође завршава цветом крина, а у левој шар. Око ликовне представе тече легенда *Rotbertus gracia Dei Francorum rex*. Иначе, споменути положај руку (испружене, подигнуте, не привијене уз тело) на представи владара ће наставити да се користи закључно са Лујем VI (1108–1137).²⁰⁶ Положај руке у којој краљ држи жезло носи одређену симболику. По мишљењу средњовековних политичких теоретичара, жезло у владаревој испруженој руци поручује да је оно израђено од чврстог материјала, тј. да је попут дрвеног пастирског штапа, а не попут трске.²⁰⁷ Симболика мора бити да је трска непостојана и да се повија на ветру, те да не репрезентује на прави начин власт и снагу властодршца, као што то чини жезло које је одраз пастирског штапа.

Поређењем печата Робера II са печатима Отона I и Отона II, може се уочити да иако постоје разлике – на печату немачких царева жезло се понекад завршава и куглом, док круна нема цветни дизајн, а шар увек има крст, што са француским печатом није случај – основни дизајн Роберовог печата, као и неки детаљи израде, исти су као на печатима немачких царева. Копирање отонског обрасца је по свој прилици разлог и зашто француски краљ у левој руци држи шар, што је некарактеристична инсигнија за француску краљевску репрезентацију на печатима, али не и за немачку.²⁰⁸

Немачки утицај на дизајн печата је видљив и током владавине Роберовог сина и наследника. Престони тип печата (*maiestas*) који је први увео Отон III а усталио Хенрик II у сигилографској пракси Царства, био је инспирација за печат Анрија I (1031–1060). Од његовог времена, печати француских краљева су округли.²⁰⁹ Престо на коме седи краљ је троугаони и без наслона, а подножје је украшено засвођеним нишама; краљева стопала

²⁰³ Ibid, 88–89.

²⁰⁴ Ibid, 89.

²⁰⁵ Keller, *Zu den Siegeln*, 421.

²⁰⁶ Tessier, *Diplomatique*, 193.

²⁰⁷ J. Cherry, *Iustitia, notaries and lawyers: the law and seals in late medieval Italy*, *Seals and Their Context in the Middle Ages* (ed. Ph. R. Schofield), Oxford–Philadelphia, PA 2015, 123.

²⁰⁸ Tessier, *Diplomatique*, 193–194.

²⁰⁹ Ibid, 192–194.

почивају на својеврсном супеданеуму. Краљ је представљен на исти начин као и на печату Робера II, са круном, са брадом, и у набораном огртачу који је причвршћен на десном рамену. Но, круна више не садржи цветне завршетке, већ су врхови заобљени, а шар је нестао, па краљ у левој руци држи дугу владарску палицу, а у десној руци попут свог оца кратко жезло са крином.²¹⁰ Анријев син Филип I (1060–1108) се најпре служио печатом истог типа, а потом је израђен други типар. На њему краљ седи на укрштеном престолу (*faldistorium*) чији се рукохвати завршавају лављим главама, а ноге лављим шапама. Круна се завршава са три крина, а палица у левој руци је продужена и такође има крин на врху; жезло у десној руци такође је продужено и завршава се са три „латице“.²¹¹ Печат Луја VI настављао је овај иконографски образац, са мањим изменама, док је на печату Луја VII (1137–1180) краљ голобрад – што ће се задржати на свим потоњим печатима француских краљева – са дугом косом која пада на рамена, а положај руку је нешто природнији. Такође, на печату Луја VII жезло у десној руци је поново скраћено, а крин на врху палице из десне руке је сада уписан у контуре ромба.²¹²

Луј VII је први увео двострани печат, тј. додао и реверсну представу владара као коњаника коју окружује легенда *Et dux Aquitanorum*, као наставак легенде са аверсне стране, на шта упућује везник. Док је Луј као супруг Елеоноре Аквитанске имао право да се назива војводом Аквитаније (1137–1154), ова реверсна представа истих димензија као аверсна утискивана је на његове краљевске печате.²¹³ Након развода, Лујеви печати неће имати реверс све до 1174. када је почео да користи два античка интаљона мањих димензија од аверса. Ова пракса коришћења посебног типара за реверс се сматра почетком контрапечаћења у француској краљевској канцеларији.²¹⁴

Филип II Август (1180–1223) и Луј VIII (1223–1226) користе исти иконографски образац на аверсу печата као и Луј VII, док ће код Луја IX Светог (1226–1270) краљев огртач бити украшен криновима. Ромб са врха палице нестаје, а између латица крина јављају се тзв. прашници.²¹⁵ Филип Август такође уводи и нову реверсну представу, тј. контрапечат – један крин са прашницима, без легенде. Типар реверса је овалан, и ситнијих димензија од типара аверса.²¹⁶ Луј VIII користи контрапечат са представом штита са већим бројем кринова (*semé de fleurs-de-lys*), Луј IX Свети вратиће се једном крину Филипа Августа, који ће поново одбацити Филип III (1270–1285) у корист штита *semé de fleurs-de-lys*.²¹⁷

Следећа битна измена на аверсу француских краљевских печата догодиће се у сигилографској пракси Луја X (1314–1316) – крин са врха палице коју владар држи у левој руци замењен је тзв. „руком правде“.²¹⁸ Овим је корпус инсигнија француског краља на печатима устаљен, али ће се њихов конкретан облик мењати. До владавине Франсоа I (1515–1547) круна је остала отворена, са врховима у облику крина, али је од времена Анрија II (1547–1559) краљ крунисан затвореном круном. Престо у облику фалдисторија ће под Жаном II (1350–1364) уместо лављих глава имати орловске, а под Шарлом V (1364–1380), који је пре тога био први дофен, делфинске. Престо Шарла VII (1422–1461) биће права катедра.²¹⁹ Изнад краљеве главе на печатима из 14. века налази се архитектонски украс, својеврсни балдахин. Од владавине Филипа V (1316–1322) јавља се и драперија украшена криновима која од Луја XI (1461–1483) покрива цело печатно поље, а код Шарла VIII (1483–

²¹⁰ Ibid, 194. Жезло (*sceptrum*) и палица (*baculus, virga*) су по сведочанству опата Сижера незаобилазне инсигније коришћене приликом крунисања француских краљева, в. Ibid, п. 3.

²¹¹ Ibid, 194–195.

²¹² Ibid, 195.

²¹³ Ibid, 196.

²¹⁴ Ibid, 196–197.

²¹⁵ Ibid, 195.

²¹⁶ Ibid, 197; P. Bony, *Observation sur quatre sceaux de majesté de Philippe Auguste et de Louis VIII*, Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France (1989), 94, t. 1, no. 2.

²¹⁷ Tessier, *Diplomatique*, 197.

²¹⁸ Ibid, 195.

²¹⁹ Ibid, 196.

1498) такву драперију придржавају на обе стране крилате фигуре. Најзад, легенда печата се по садржају све више приближава интитулацији из повеља, а језик легенде остаје латински током целог средњег века.²²⁰ Хералдички дизајн реверса, тј. контрапечата је такође устаљен од времена Шарла VI (1380–1422), који почиње да користи штит са три крина (*à trois fleurs-de-lys*). Током владавине Луја XI над штитом се додаје краљевска круна, а сам штит придржавају крилате фигуре, тј. два анђела са обе стране.²²¹

Иако постоји помен металних печата, тј. златних була француских краљева (Ига Капета, Луја VII и Филипа Августа), не може се рећи да ли су те буле заиста постојале; једина сачувана златна була јесте са Амијенског мира између Енглеске и Француске који је 1527. оверио Франсоа I.²²²

* * *

У краљевом одсуству, намесници су користили посебне печате који су носили и другачије представе на аверсу и реверсу (контрапечат) но на краљевском печату.²²³ Сам краљевски печат се налазио код канцелара, који је могао бити физички одсутан, чиме је и печат постајао недоступан краљу. Овакве ситуације су често решаване провизорно, што је био случај све до владавине Анрија IV (1589–1610) – за оверу краљевских исправа је коришћен печат париског *Châtelet-a*, тј. службе краљевог препозита Париза, а као контрапечат сигнет Велике коморе париског Парламента.²²⁴ Но, упоредо је дошло је до наменског стварања правог „заменског“ печата, *sigillum ordinatum in absentia magni*. Први такав печат који је да по потреби могао прати краља по провинцији (печати Препозитуре и Парламента нису могли да напуштају Париз) познат је из владавине Филипа VI (1328–1350).²²⁵ Посебан заменски, односно привремени печат био је *sigillum ante susceptum*. Француски краљеви су се служили овим печатом током оног периода од њиховог доласка на власт до израде правог краљевског печата. Први пут се овај печат јавља од времена Филипа IV Лепог (1285–1314), а присутан је и код прве тројице краљева из династије Валоа. Сви данас сачувани печати *ante susceptum* су коњаничког типа.²²⁶

Поред свих наведених печата који су служили за оверу исправа Канцеларије, постојали су и краљевски печати, или боље рећи, краљеви печати, који су имали мање званичан карактер. *Sigillum secreti (secretum)* који се налазио у поседу краљевог коморника, а не канцелара, био је знатно мањи од великог краљевског печата. Велики печат је под Анријем I имао промер 72 мм, да би се током векова увећавао и под Лујем XI достигао 115 мм; димензије приватног печата кретале су се између 25 и 40 мм.²²⁷ *Secretum* никада нема реверс, тј. контрапечат, као ни легенду, и садржи само хералдички дизајн, тј. штит са криновима, који могу пратити други симболи или украсни елементи; увек је израђиван у црвеном воску. Први примерци су сачувани из владавине Филипа IV Лепог, а серијски се јављају почевши са Шарлом IV (1322–1328).²²⁸ Функција овог печата је да краљ њиме

²²⁰ Ibid.

²²¹ Ibid, 197.

²²² Ibid, 198.

²²³ Ibid, 199–200; P. Bony, *Observation sur quatre sceaux de majesté*, 95, t. 1, no. 5.

²²⁴ Tessier, *Diplomatique*, 200–201.

²²⁵ Ibid, 200–202; *Vocabulaire international de la diplomatie* (ed. M. M. Cárcel Ortí), València 1997², 124. Филипов печат *in absentia* имао је представу три крина изнад којих је постављена круна, а печат Шарла V штит који носи три крина изнад кога је представљен краљ до појаса, крунисан, са жезлом и руком правде.

²²⁶ Tessier, *Diplomatique*, 203. Краљеви из династије Валоа су можда намерно користили ове печате до тренутка њиховог крунисања, а потом почињали да користе краљевске печате, како би истакли да само чин помазања краља даје пун легитимитет краљевској власти, без обзира што је сам краљевска титула могла да се пренесе наследством. Овакво инсистирање на самом ритуалу крунисања са помазањем као главног легитимишућег момента је свакако у складу са ситуацијом у којој се династија Валоа нашла након изумирања главне линије Капета, те претензија енглеских краљева, који су имали прече крвно сродство са последњим капетским краљем, и који су могли да оспоре салијско право по коме су припадници династије Валоа стекли престо.

²²⁷ Ibid, 192, 203.

²²⁸ Ibid, 203–204.

оверава исправе које манифестују његову неограничену вољу, тј. документа у која канцеларија нема увид, као што су привилегије (*lettres patentes ordinaires*) које је краљ издавао.²²⁹

Још једна врста приватног печата француског краља је сигнет, печатни прстен. Док секретум, премда није печат канцеларије, задржава у одређеној мери званични капацитет, сигнет је чисто лични печат краља, о чему сведочи то што се увек налази на његовој личности. Овај печат се не користи уместо приватног печата на привилегијама, али се може наћи уз велики краљевски печат, да означи да је краљ лично интервенисао у конкретном правном чину. Тиме се по функцији приближава потпису.²³⁰ Дизајн сигнета је изузетно разноврстан, а димензије печата су још мање од димензија приватног печата. Обично је у питању инталон, са фантастичном или митском ликовном представом коју окружује легенда која садржи синтагму *sigillum secretum*, или чак на средњофранцуском, *seel secret*. Сигнет се обично утискује у средиште печатне грудве од црвеног воска која је обликована као четворокрака звезда.²³¹ Претечу сигнета можемо видети у типарима које је као контрапечат користио Луј VII пред крај своје владавине. Први прави сигнет користи Филип IV Лепи; његов печатни прстен са представом лава који се пропиње утиснут је на реверс висећег печата на једној краљевој привилегији.²³² С крајем средњег века, на сигнетима фантастичне представе замењује хералдичка представа карактеристична за секретум.²³³

* * *

До 11. века печати су престали бити једино средство дипломатичке овере у краљевским повељама, а исто тако, сами печати су престајали бити прерогативи искључиво краљевске власти. Од друге половине 11. века, француски великаши и епископи су почели да печате своје исправе.²³⁴ Почетком 12. века син краља Филипа I, потоњи Луј VI, печати своје повеље још у својству наследника престола. Легенда његовог печата гласи *sigillum Lodovici designati regis*. Будући краљ Луј VIII током владавине свог оца Филипа Августа користи печат са представом оклопљеног коњаника, са мачем и штитом са крином; ликовну представу окружује легенда *sigillum Ludovici filii regis Francie*. Каснији наследници француског престола у легендама својих печата истичу своју тренутну апанажу, не положај наследника краљевске круне.²³⁵

Некако у исто време, јављају се и печати француских краљица. Прва краљица која је имала свој печат била је маћеха Луја VI, друга жена његовог оца Филипа I, Бертрада од Монфора. Овакав сложен породични однос је вероватно и разлог томе што је Луј имао свој печат који га је додатно потврђивао у његовој улози очевог наследника, наспрам маћехе која је са Филипом навођена заједно у повељама. Међутим, свој печат је добила тек као краљица-удова, а и тада га је користила у личном, не службеном и званичном капацитету. Но, у њеном опонашању краљеве сигилографске праксе јасно се уочава жеља за потврђивањем властитог краљевског статуса.²³⁶ Слично је и Лујева удовица, Аделаида од Моријена, иако се помиње у великом броју краљевских исправа за живота свог мужа, тек пошто је постала удовица почела да користи печат. Тек је њена снаја Алијанора Аквитанска свој печат користила још као супруга краља Луја VII, премда само у исправама које су се тичале Аквитанског војводства којим је владала *suo jure*. Потоње француске краљице су такође печатиле само у својим приватним исправама, што је био случај чак и са Аделом Шампањском кад је постала члан намесништва свог одсутног мужа Филипа Августа 1190. године; краљ је оставио

²²⁹ Ibid, 204.

²³⁰ Ibid, 205.

²³¹ Ibid, 205.

²³² Ibid, 205.

²³³ Ibid, 205–206.

²³⁴ Pastoureau, *Les sceaux*, 27; Fabre, *Sceau Médiéval*, 30; Bedos-Rezak, *Ego*, 90;

²³⁵ P. Bony, *Observation sur quatre sceaux de majesté*, 98, t. 1, no.7; Bedos-Rezak, *Ego*, 91–92.

²³⁶ Fabre, *Sceau Médiéval*, 37; Bedos-Rezak, *Ego*, 92.

посебан краљевски печат којим се намесништво служило у том званичном капацитету вршења краљевске власти.²³⁷

Из свих наведених примера – са изузетком случаја Луја VI као дезигнираног престолонаследника – види се да су печати чланова француске краљевске породице увек имали приватни карактер. У хијерархији свих ових печата краљев – или тачније, краљевски – печат се налазио на врху, као јединствен извор краљевског ауторитета; краљевски печат (типар) је као медијум еманирао тај ауторитет у сваки свој отисак, на својеврстан начин отелотворавао краља у сваком печатном отиску.²³⁸

Печати краљева Енглеске у средњем веку. Пре норманског освајања, сачувано је свега неколико печата енглеских краљева. Најстарији печат је воштани отисак сигнета мерсијског краља Офе из 790. Овај овални печат садржи попрсје владара са круном у профилу и легенду на латинском, *Offa rex*. Сличан овални печатни прстен са попрсјем владара је користио и енглески краљ Едгар 960. Оба печата су очигледно инспирисани дизајном каролиншких краљевских интаљона.²³⁹ Офин наследник Кенвулф је, пак, око 800–810 користио оловну булу. И аверс и реверс су носили представу малог крста сидрасто расечених крајева (*croix ancrée*) око кога је текао кружни натпис: на аверсу + *Coenuulfi regis*, на реверсу + *Merciorum*. Овакав крст се јавља и на Кенвулфовом новцу. Металне буле у Енглеској нису никад узеле маха; једини други примерак је златна була краља Хенрија VIII са уговора који је потписао са француским краљем Франсоа I 1527 – уговора који је и Франсоа оверио својом златном булом.²⁴⁰

Историја енглеских краљевских печата престоног типа познатих као *великих печата* (*great seal*) започиње још током владавине последњег англо-саксонског краља Енглеске, Едварда Исповедника (1042–1066). Сачувано је неколико његових воштаних печата, сваки са аверсом на коме је краљ представљен на престолу-клуци без наслона, са круном, шаром и кратким крстоликим жезлом, и са реверсом са истом представом краља на престолу, али који сада у десној руци уместо жезла држи дугу палицу са голубицом, а уместо шара исукани мач. И на аверсу и на реверсу се налази идентична кружна легенда на латинском, +*Sigillum Eaduardi Anglorum basilei*.²⁴¹ Иако се ова титула *basileus* енглеског владара више неће јављати на потоњим краљевским печатима, она није никако преседан из Едвардовога времена; ова титула је употребљавана доследно у енглеској документарној грађи током англо-саксонског периода, да означи врховне владаре који су под својом влашћу имали више краљева (*reges* и *reguli*), и свакако је византијског порекла.²⁴² Ликовна представа краља на престолу (*majestas*), пак, аналогна је оној са престоног печата његовог нешто старијег савременика на француском престолу, Анрија I.²⁴³ Француски утицај на сигилографску праксу Едварда Исповедника није изненађујућ и неочекиван. Његова мајка, Ема, била је норманска принцеза, а сам Едвард је након што се његова мајка преудала за краља Кнута провео младост код рођака у Нормандији, чији је сизерен био француски краљ (постоје индиције да је сам Едвард посетио француски двор).²⁴⁴

Вилијем I Освајач (1066–1087) донео је у енглеску сигилографију нови образац. На аверсу његовог двостраног воштаног печата јавља се нова коњаничка представа – оклопљени владар у пуној ратној опреми држи копље са барјаком, на коњу који се креће удесно, док је на реверсу опстала *majestas* представа краља са отвореном круном који држи у десној руци исукани мач, а у левој шар са крстом. Кружна легенда је у хексаметарском двостиху, и започиње на аверсу који Вилијема титулише као војводу Нормандије, + *Nos Normannorum*

²³⁷ Bedos-Rezak, *Ego*, 92–93.

²³⁸ P. Bony, *Observation sur quatre sceaux de majesté*, 101; Bedos-Rezak, *Ego*, 93.

²³⁹ Birch, *Catalogue I*, 1, no. 1, 3; Birch, *Seals*, 24.

²⁴⁰ Birch, *Catalogue I*, 1, no. 2; Birch, *Seals*, 23–24.

²⁴¹ Birch, *Catalogue I*, 2–3, no. 5–14; Bloom, *English Seals*, 55, 57–58; Birch, *Seals*, 24–28.

²⁴² Birch, *Seals*, 27. В. и изнад, у овом поглављу, стр. 46, нап. 17.

²⁴³ Bloom, *English Seals*, 55.

²⁴⁴ F. Barlow, *Edward the Confessor*, Berkeley–Los Angeles, CA 1970, 27, 37–41.

Willelmum nosce patronum si (Овим /с.знаком/ познај Вилијема, заштитника Нормана, ако –), а завршава се на реверсу, где је Вилијем истакнут као краљ Енглеске, + Nos Anglis regem signo fatearis eundem (– овим знаком посведочиш истог за краља Енглезима).²⁴⁵ Вилијем је наследством био војвода Нормандије, и изабрао је типични војводски коњанички печат да замени једну мајestas представу са печата Едварда Исповедника. Међутим, како је постао и краљ Енглеске освајањем, приличило му је да користи и престоци краљевски печат; решење је пронађено коришћењем двостраног печата, и овај преседан је постао основни модел свих каснијих великих енглеских краљевских печата, а једино остаје отворено питање из ког разлога је Вилијем изабрао да војводски печат добије значајније, „почасно“ место на аверсу – можда зато што коњанички тип (ре)презентује владара као ратника, или – што се чини вероватније – зато што је Нормандија била његов примарни посед и патримонијум?,²⁴⁶ те би тако распоредом ликовних представа и легенди био на специфичан начин представљен краљев *cursus honorum*, његова „животна прича“ како је од војводе Нормандије постао краљ Енглеске. У сваком случају, Вилијем II Риђи (1087–1100) је, након периода у коме је користио очев типар, унео одређене измене у овај сигилографски образац. Престоци и коњаничка представа код њега су замениле места, па је сада аверс престоци типа, а реверс коњаничког. Легенда, која се у истом облику јавља и на аверсу и на реверсу, значајно је модификована, а уведена је и *Dei gratia* формула (+ *Willelmus Dei gratia rex Anglorum*).²⁴⁷ Вилијем II за разлику од оца у легенду није унео норманску (војводску) титулу на коњаничкој страни, пошто је никада није ни поседовао (Нормандију је наследио Вилијемов старији брат). Може се претпоставити да је управо то разлог због чега је Вилијем II, премда је задржао иконографију краља као коњаника, изместио ову представу на реверс, а на значајни аверс истакао мајestas представу која је приличила краљу. Сви потоњи краљеви (и краљице *suo jure*) на енглеском трону ће пратити његов сигилографски образац, по питању распореда представа на аверсу и реверсу.

Печати краљева Хенрија I (1100–1135) и Стивена (1135–1154) настављају модел Вилијема II.²⁴⁸ Током година грађанског рата између Матилде, кћери Хенрија I, и краља Стивена, Матилда је користила свој једнострани престоци печат као краљице Римљана и удове цара Хенрика V (в. изнад, стр. 64).²⁴⁹ Печати Матилдиног сина Хенрија II (1154–1189) разликују се од ранијих печата утолико што сада на реверсу краљ на коњу носи мач, а не копље.²⁵⁰ Хенријев настарији син, Хенри Млађи – који је преминуо за очевог живота као краљ-савладар – користио је печате који су више у француској, него енглеској сигилографској традицији: једнострани престоци печат на коме је краљ представљен на престоциу чији се рукохвати завршавају животињским главама, са жезлом уместо мача и шаром у рукама.²⁵¹

Хенријеви млађи синови Ричард I (1189–1199)²⁵² и Џон без Земље (1199–1216)²⁵³ током својих владавина подражавају модел очевих двостраних печата, па тако аверсна

²⁴⁵ Birch, *Catalogue I*, 3–5, no. 15–21; Bloom, *English Seals*, 58–60; Birch, *Seals*, 28–30. Читање речце *si* на крају аверсне легенде као *sigillo*, свакако је погрешно, како сматра Birch, *Seals*, 29–30. Међутим, не може бити искључено да *si* јесте скраћеница, али за *signo*. Бирчов главни аргумент да је у питању везник *si* јесте да је овај везник неопходан због конјунктива *fatearis* у реверсној легенди. Тиме се занемарује чињеница да се јусивни конјунктив (конјунктив заповести, те тиме аналоган императиву) може јавити и независно у реченици. Стога, легенда може гласити и + *Nos Normannorum Willelmum nosce patronum signo* / + *Nos Anglis regem signo fatearis eundem* (Овим знаком познај Вилијема заштитника Нормана / Овим знаком сведочи истог, краља Енглезима), а употреба јусивног конјунктива у другој реченици може бити оправдана метриком (облик императива *faterere* нарушио би хексаметар).

²⁴⁶ Bloom, *English Seals*, 58; Birch, *Seals*, 29.

²⁴⁷ Birch, *Catalogue I*, 5, no. 22–23; Bloom, *English Seals*, 60; Birch, *Seals*, 30–31.

²⁴⁸ Birch, *Catalogue I*, 5–10, no. 24–53; Bloom, *English Seals*, 60–63; Birch, *Seals*, 31–33.

²⁴⁹ Birch, *Catalogue I*, 10, no. 54; Birch, *Seals*, 32–34; Danbury, *Queens*, 18; в. и нашу нап. 182 на стр. 64.

²⁵⁰ Birch, *Catalogue I*, 10–13, no. 55–78; Bloom, *English Seals*, 63–64; Birch, *Seals*, 34–35.

²⁵¹ Birch, *Catalogue I*, 13, no. 79; Birch, *Seals*, 35.

²⁵² Birch, *Catalogue I*, 13–14, no. 80–90; Bloom, *English Seals*, 64–66; Birch, *Seals*, 35–37; A. Ailes, *Governmental seals of Richard I*, *Seals and Their Context in the Middle Ages*, 101–110.

maiestas представа није значајније измењена. Након првог печата Хенрија III (1216–1272) који наставља овај иконографски образац у коме краљ на престолу држи мач у десној руци, на његовом другом печату – а потом и трећем – по први пут се након времена Едварда Исповедника уместо мача јавља жезло са голубом.²⁵⁴ Овакво жезло се задржало и на печатима Едварда I (1272–1307)²⁵⁵ и Едварда II (1307–1327),²⁵⁶ и тек на печатима Едварда III (1327–1377) жезло са птицом замењено је жезлом са богато украшеним крстом.²⁵⁷

Краљевски престо такође је промењен од другог престоног печата Хенрија III (1216–1272), када добија разбарен готички наслон.²⁵⁸ На печатима Едварда III (1327–1377) престо са наслоном добија најпре свод изнад краљеве главе, а потом и прави архитектонски балдахин са по две нише лево и десно од престола; у унутрашњим нишама су окачени квадрирани грбовни штитови са хералдичким амблемима Француске и Енглеске, у спољним оклопљени стражари приказани до појаса.²⁵⁹ Последњи Едвардов типар додаје представу Богородице са Христом у балдахину изнад краља на престолу; иста представа се налази и у малој ниши десно од краља, док је у малој ниши лево приказан свети Ђорђе са штитом. Ово је тзв. Бретињи-печат, пошто је миром у Бретињију Едвард пристао да се одрекне титуле француског краља, што се одразило и нестајањем ове титуле са печата.²⁶⁰ Још сложенији архитектонски готички престо јавља се на печатима израђеним једним златним типаром Хенрија IV.²⁶¹

Измене на реверсној коњаничкој представи могу се пратити од времена Ричарда I²⁶² и Цона без Земље²⁶³, где сада штит који коњаник носи садржи хералдичку представу (на првом Ричардовом печату то је био један лав који се пропиње, на осталим печатима три лава који корачају). На печатима Едварда III се по први пут у оклопу коњаника јавља и челенка на шлему – лав који корача.²⁶⁴

У сигилографској пракси енглеских краљева није био редак случај употребе једног печата кроз више генерација. Након што је то чинио Вилијем II са печатом Вилијема Освајача, то је изгледа чинио и Едвард I који је користио печат свог оца Хенрија III пре но што је по узору на тај печат израдио свој типар.²⁶⁵ Од времена Едвардовог сина и наследника Едварда II (1307–1327) устаљује се пракса да краљ користи печат свог претходника, прилагођен гравирањем новог имена, а понекад и додавањем својих личних хералдичких амблема (управо код Едварда II, који је са оцем делио име, па то није могла бити основа за разликовање).²⁶⁶ Тако су Бретињи-печат Едварда III уз поновно гравирање имена и мање измене користили и Ричард II (1377–1399), Хенри IV (1399–1413), Хенри V (1413–1422) и Хенри VI (1422–1461, 1470–1471), а већ поменути златним типаром Хенрија IV су се такође служили Хенри V и Хенри VI.²⁶⁷

Хенри VI је имао и два типара који су коришћени за потребе краљевих делатности у Француској. Иако су и ово престони печате, показују знатне разлике у односу на печате

²⁵³ Birch, *Catalogue I*, 15, no. 91–99; Bloom, *English Seals*, 66; Birch, *Seals*, 37–38.

²⁵⁴ Birch, *Catalogue I*, 15–19, no. 100–130; Bloom, *English Seals*, 66–68; Birch, *Seals*, 38.

²⁵⁵ Birch, *Catalogue I*, 19–20, no. 132–145; Bloom, *English Seals*, 68–69; Birch, *Seals*, 38–39.

²⁵⁶ Birch, *Catalogue I*, 21–22, no. 147–160, 30, no. 252; Bloom, *English Seals*, 69, 73; Birch, *Seals*, 38–39, 42.

²⁵⁷ Birch, *Catalogue I*, 22, no. 161–178, 23–24, no. 181–182, 24–26, no. 186–209; Bloom, *English Seals*, 69–72; Birch, *Seals*, 40.

²⁵⁸ Birch, *Catalogue I*, 15–19, no. 100–130; Bloom, *English Seals*, 66–68; Birch, *Seals*, 38.

²⁵⁹ Birch, *Catalogue I*, 22, no. 161–178, 23–24, no. 181–182, 24–26, no. 186–209; Bloom, *English Seals*, 69–72; Birch, *Seals*, 40.

²⁶⁰ Birch, *Catalogue I*, 26–28, no. 210–230; Bloom, *English Seals*, 72–73; Birch, *Seals*, 41–42.

²⁶¹ Birch, *Catalogue I*, 28–33, no. 231–251, 253–292; Bloom, *English Seals*, 73; Birch, *Seals*, 42–44.

²⁶² Birch, *Catalogue I*, 13–14, no. 80–90; Bloom, *English Seals*, 64–66; Birch, *Seals*, 35–37.

²⁶³ Birch, *Catalogue I*, 15, no. 91–99; Bloom, *English Seals*, 66; Birch, *Seals*, 37–38.

²⁶⁴ Birch, *Catalogue I*, 22, no. 161–178, 23–24, no. 181–182, 24–26, no. 186–209; Bloom, *English Seals*, 69–72; Birch, *Seals*, 40.

²⁶⁵ Birch, *Catalogue I*, 19–20, no. 132–145; Bloom, *English Seals*, 68–69; Birch, *Seals*, 38–39.

²⁶⁶ Birch, *Catalogue I*, 21–22, no. 147–160, 30, no. 252; Bloom, *English Seals*, 69, 73; Birch, *Seals*, 38–39, 42.

²⁶⁷ Birch, *Catalogue I*, 28–33, no. 231–251, 253–292; Bloom, *English Seals*, 73; Birch, *Seals*, 42–44.

његових претходника, пошто су израђени по угледу на француске краљевске печате. На њима престо уместо бројних ниша окружује балдахин са витицама које се завршавају цветним кићанкама о које су окачена два крунисана штита, Француске и Енглеске. Владар сада уопште не држи шар, већ попут француског краља два жезла, једно са крином и друго са руком правде. Реверси нису коњанички, већ их чине мањи контрапечати, оба са представом анђела раширених крила који држи два жезла и штитове Француске и Енглеске.²⁶⁸

Едвард IV (1461–1470, 1471–1483) вратио се старом обрасцу, имитирајући Бретињи-печат Едварда III; једини печат Едварда V (1483) рађен је по узору на печате Едварда IV, док је Ричард III (1483–1485) гравирањем свог имена модификовао један од печата Едварда IV.²⁶⁹ Хенри VII (1485–1509) је свој престони печат моделирао такође на печату Едварда IV, а имао је и посебни престони печат за све послове који се тичу Француске који је урађен по угледу на такве печате Хенрија VI.²⁷⁰

Ликовна представа на престоним печатима почиње да се значајно мења тек са Хенријем VIII (1509–1547). Поред очевог типара који је користио уз минималну модификацију, имао је други типар израђен у сличном стилу, да би најзад његов трећи печат представљао потпуни прекид са старом традицијом и прекретницу у енглеским сигилографским обрасцима – готички престо са нишама и балдахиним замењује ренесансни престо са куполастим сводом, краљ и грбовни штитови су крунисани затвореним крунама, а коњаник је опремљен по савременој моди.²⁷¹

Као што је већ поменуто, Хенри VIII је једини енглески краљ који је израдио печатни отисак у злату. Његова златна була постављена на мировни уговор са Франсоа I има на аверсу престону представу попут оне са његовог последњег великог печата (ренесансни престо је још велелепнији, са два коринтска стуба који држе куполасти свод), а реверс је хералдичког типа – крунисани квадрирани штит Енглеске који окружују витице које носе пет тјудорских ружа. Легенда са реверса је први део двостиха – *Ordine junguntur et perstant federe cuncta* (Све се поретком здружује, и савезом учвршћује) – који се наставља на златној були коју је на уговор поставио Франсоа – *Plurima servantur federe cuncta fide* (Највећма што чува се савезом, а вером све и сва).²⁷²

* * *

У Енглеској је краљевски (велики) печат повераван канцелару чији је задатак био да печати краљеве повеље. Повремено су именовани и вице-канцелари као чувари печата, *custodes sigilli*. А и када није било посебних вице-канцелара, било је потребе да се именују привремени чувари печата, будући да су канцелари, који су обично били епископи, имали дужности у својим дијецезама због којих су били одсутни са двора; слично се поступало и када је канцелар био болестан или је путовао са краљем у иностранство, а печат је морао остати на двору.²⁷³

Дешавало се да краљевски печат не буде у поседу ни канцелара ни његовог заменика, већ да се нађе у рукама неке треће особе. Приликом одсуства из Енглеске краља Хенрија III, као и одсуства Едварда II, печат је био поверен на чување краљицама.²⁷⁴ Краљевски типар је могао и да буде склоњен на сигурно место током краљевог одсуства, као што се то десило када је краљ Едвард II отпутовао и наредио да велики печат мора бити закључан, а уместо њега се има користити тајни печат.²⁷⁵ Иначе, краљевски типари су водили изузетно „узбудљив“ живот за владавине краља Едварда II. У једној бици службеници којима је био

²⁶⁸ Birch, *Catalogue I*, 34–35, no. 294, 297–299; Bloom, *English Seals*, 74–76; Birch, *Seals*, 44.

²⁶⁹ Birch, *Catalogue I*, 35–39, no. 300–323; Bloom, *English Seals*, 76–77; Birch, *Seals*, 44–45.

²⁷⁰ Birch, *Catalogue I*, 39–42, no. 324–354; Bloom, *English Seals*, 77–78; Birch, *Seals*, 45.

²⁷¹ Birch, *Catalogue I*, 42–46, no. 355–404; Bloom, *English Seals*, 78–79; Birch, *Seals*, 45–46.

²⁷² Birch, *Seals*, 46–47; Bloom, *English Seals*, 79–81.

²⁷³ Bloom, *English Seals*, 18–20.

²⁷⁴ Bloom, *English Seals*, 21, 30.

²⁷⁵ Bloom, *English Seals*, 30.

поверен његов тајни печат су заробљени, а са њима и типар, те је краљ морао упозорити своје шерифе да тај печат више није у његовим рукама и да би свака нова наредба са тим печатом била кривотворина.²⁷⁶ Након што је краљица Изабела збацила Едварда II и на власт довела Едварда III, краљ и канцелар са печатом су побегли, али су убрзо ухваћени, те је краљ морао предати печат сину и супрузи, која га је преузела на чување и предавала новом канцелару само за потребе оверавања докумената.²⁷⁷ Када је 1470. краљ Едвард IV побегао у Француску, његов печат је доспео у руке Хенрија VI који га је прилагодио гравирањем свог имена и користио до краја своје друге владавине.²⁷⁸

Први тзв. печат одсуства (*seal of absence*) израђен је у Енглеској током владавине краља Хенрија III. Пре тога је током владавине овог краља, као и у Француској, најпре пронађено провизорно решење, својеврсно ланчано померање печата: исправе које су обично овераване великим печатом у одсуству краљевог канцелара требало је оверити печатом ризнице, а акта која су обично оверавана печатом ризнице сада је требало оверавати приватним печатом јустицијара. Едвард III имао је два печата одсуства која су се од његових престоних печата разликовали у неким мањим детаљима.²⁷⁹ Следећи печати одсуства јављају се под Хенријем VI. Као и његови краљевски престони печати, и ови су израђени у француском стилу, тј. под француским утицајем. По први пут легенда јасно истиче да је реч о „*sigillum regium in absentia magni ordinatum*“.²⁸⁰

Тајни (мали) печат се по први пут јавља за време Хенрија III, и има типични коњанички аверс и хералдички реверс са грбовним штитом.²⁸¹ Едвард I је први краљ који је поседовао секретум (*privy seal*), са грбовним штитом и легендом * *Secretum regis Edwardi*.²⁸² Његов унук Едвард III је на своје секретуме поставио квадрилирани штит Француске и Енглеске унутар готичке розете, а Ричард II је додао отворену круну и два лава као држаче штита.²⁸³ Хенри VII и Хенри VIII су користили секретум са квадрилираним штитом крунисаним отвореном круном, између два пера.²⁸⁴

Први сачувани сигнет једног енглеског краља потиче из владавине Хенрија V, и носи грбовни штит и краљев иницијал, те кружну легенду. На сигнетима Ричарда III и Хенрија VIII јављају се нешто сложенији хералдички дизајни (огрлица витешког реда око квадрилираног штита, и круна изнад штита), који су само код Хенрија праћени иницијалима (H и R, *Henricus Rex*), или крином и тјудорском ружом.²⁸⁵

* * *

Први печат супруге једног енглеског краља је припадао Матилди Шкотској, првој супрузи Хенрија I. У питању је овални печат (зашиљени овал, мандорла) са представом краљице која стоји, са отвореном круном, тролисним жезлом у десној руци, и шаром у левој. Хенријева друга супруга, Алиција Брабантска користила је исти типар, уз поновно гравирање имена.²⁸⁶ И наредне краљице користе исти тип овалног печата са представом краљице која стоји,²⁸⁷ а од времена Алијаноре Провансалске, супруга Хенрија III ови печати добијају и

²⁷⁶ Danbury, *Queens*, 17.

²⁷⁷ Bloom, *English Seals*, 31–32.

²⁷⁸ Ibid, 38–39.

²⁷⁹ Birch, *Catalogue I*, 23, no. 179–180, 24, no. 183–185; Bloom, *English Seals*, 21, 70–72; Birch, *Seals*, 38, 40.

²⁸⁰ Birch, *Catalogue I*, 33–35, no. 293, 296; Bloom, *English Seals*, 73–75. У једном случају и током владавине Хенрија VI (1425. године), јавило се провизорно решење када краљевски печат није био доступан: коњанички печат Филипа III, војводе Бургундије, употребљен је уместо аверса, док је на реверсу, као контрапечат, искоришћен војводин секретум са грбом, в. Birch, *Catalogue I*, 34, no. 295; Bloom, *English Seals*, 75.

²⁸¹ Birch, *Catalogue I*, 19, no. 131; Birch, *Seals*, 38.

²⁸² Birch, *Catalogue I*, 83, no. 709–710; Birch, *Seals*, 53.

²⁸³ Birch, *Catalogue I*, 83–84, no. 711–716; Bloom, *English Seals*, 99–100.

²⁸⁴ Birch, *Catalogue I*, 84, no. 717–719.

²⁸⁵ Birch, *Catalogue I*, 93, no. 757–759; Bloom, *English Seals*, 101; Birch, *Seals*, 55.

²⁸⁶ Birch, *Catalogue I*, 98, no. 787–790; Birch, *Seals*, 55–56; Danbury, *Queens*, 17.

²⁸⁷ Danbury, *Queens*, 20.

балдахин испод кога краљица стоји, те по први пут имају хералдички реверс (дрво са кога vise грбовни штитови).²⁸⁸ Сличне печате користе и супруге Едварда I, Алијанора Кастиљанска и Маргерита Француска²⁸⁹ Изабела Француска, супруга Едварда II, на оваквом печату мења реверс, који сад носи отисак мањег округлог печата (контрапечат из француске сигилографске традиције) са квадрираним штитом.²⁹⁰ На печату Филипе од Еноа краљица строји унутар архитектонског готичког балдахина са бочним нишама,²⁹¹ попут балдахина на престолу печату њеног супруга Едварда III. Ана Чешка, супруга Ричарда II, и Елизабета Вудвил, краљица Едварда IV, користиле су округле печате хералдичког типа, са сложено квадрираним и расцепљеним штитовима.²⁹²

И краљице су могле имати и друге типове печате, а не само престони. Супруга Едварда III, Филипа од Еноа поседовала је и секретум на коме се налазио квадрирани грб Енглеске и Еноа.²⁹³ Сачуван је и сигнет краљице Едварда I, Маргерите Француске, који има маршаловани штит Енглеске, Француске и Брабанта.²⁹⁴

Наследници енглеских краљева користили су испрва коњаничке печате. Хенри II, син царице Матилде, пре но што је постао краљ користио је двостране воштане печате на којима се титулисао као војвода Нормандије и који су и на аверсу и на реверсу носили коњаничку представу (на аверсној страни коњаник је наоружан штитом и копљем са барјаком, на реверсној штитом и мачем).²⁹⁵ Престолонаследник Хенрија III, потоњи Едвард I, наставио је да користи аверс са представом коњаника наоружаног штитом и мачем, док је за реверсну представу користио свој грбовни штит; легенде га идентификују као „*primogenitus et heres domini regis Angliae*“, одн. као сина „*Henrici illustris regis Angliae*“.²⁹⁶ И Едвардов син Едвард II, и његов син Едвард III, као наследници престола користе овај тип печата (коњаник са мачем на аверсу наспрам хералдичког реверса), уз одговарајуће легенде (код Едварда II поред његове нове титуле принца Велса на реверсу, аверсна легенда га означава као „*illustris regis Angliae filius*“, док код Едварда III поред његових војводских и грофовских титула натписи садрже и епитет „*primogenitus regis Angliae*“).²⁹⁷ Тек је настарији син Едварда III, чувени *Црни принц* Едвард, изменио дизајн печата – представу коњаника са штитом и мачем пребацио је на реверс, док аверс носи *maiestas* представу принца са жезлом на престолу. Поред овог великог двостраног печата, сачувано је и више његових мањих једностранних печата са хералдичких типара. Попут оца, и Црни принц је наставио да свој положај легитимише епитетом „*primogenitus regis Angliae*“.²⁹⁸

И млађи синови енглеских краљева су користили коњаничке печате, уз истицање свог порекла. Тако је један од млађих синова Хенрија II, Џефри, као ерл Ричмонда користио исти тип двостраног печата као и његов отац пре доласка на престо (коњаник са копљем на аверсу, коњаник са мачем на реверсу), а у легендама поред своје титуле истиче и да је *Henrici regis filius*.²⁹⁹ Хенријев најмлађи син Џон, користио је за очевог живота једнострану коњаничку печат (коњаник наоружан штитом и мачем), са отиском овалног сигнета (антички интаљон са попрсјем у профилу) као контрапечатом; аверсна легенда печат идентификује као власништво Џона, „*filii regis Angliae, domini Hiberniae*“. Овај печат је Џон наставио да користи и током владавине старијег брата Ричарда, када је фактички био наследник

²⁸⁸ Birch, *Catalogue I*, 98–99, no. 791–795; Birch, *Seals*, 56–57; Danbury, *Queens*, 19.

²⁸⁹ Birch, *Catalogue I*, 99–100, no. 796–798; Birch, *Seals*, 57; Danbury, *Queens*, 18–19.

²⁹⁰ Birch, *Catalogue I*, 101, no. 800; Birch, *Seals*, 57; Danbury, *Queens*, 18.

²⁹¹ Danbury, *Queens*, 18–19.

²⁹² Birch, *Catalogue I*, 101–102, no. 804–806, 102, no. 807; Birch, *Seals*, 58; Danbury, *Queens*, 20.

²⁹³ Birch, *Catalogue I*, 101, no. 801–803; Birch, *Seals*, 58.

²⁹⁴ Birch, *Catalogue I*, 100, no. 799; Birch, *Seals*, 57.

²⁹⁵ Birch, *Catalogue II*, 337, no. 6320–6322.

²⁹⁶ *Ibid*, 335, no. 6310–6315.

²⁹⁷ *Ibid*, 220–221, no. 5549–5550 (Едвард II); 335–336, no. 6316 (Едвард III).

²⁹⁸ *Ibid*, 221–223, no. 5551–5557.

²⁹⁹ *Ibid*, 336, no. 6318.

престола.³⁰⁰ И на овим печатима се убрзо на реверсу јавља хералдичка представа, што је (једини пут) посведочено на печату млађег сина краља Џона, Ричарда, ерла Корнвола (и потоњег краља Римљана у Немачкој). У легендама његових печата, међутим, понекад нема истицања порекла.³⁰¹ Воштани печати Томаса од Бродертоне, млађег сина Едварда I, и Томаса од Вудстока, најмлађег сина Едварда III, сачувани су као једностранни, са уобичајеном представом коњаника наоружаног мачем и штитом. Легенда се очувала само на печату Томаса од Вудстока, где се уз његове титуле истиче и краљевско порекло („*filius regis Angliae*“).³⁰²

Печати средњовековних угарских краљева. Није се сачувао печат првог угарског краља Стефана (997–1038, крунисан за краља 1000) али има неких назнака да је на њему краљ представљен у орнату како седи на престолу; ако је овај и овакав печат доиста постојао, узор се морају тражити у печату цара Отона III из 997/998. Поред овог претпостављеног престоног печата, у оснивачкој повељи Веспремске епископије се јасно помиње и печатни прстен краља Стефана, вероватно интаљон у драгом камену.³⁰³

Оловна була Петра Орсеола (1038–1041, 1044–1046) први је сачувани печат једног угарског краља. На аверсу приказан је до струка владар у византијском орнату (круна са препендулијама, кратко жезло са крстом у десној руци и шар у левој), док реверс носи само хоризонталну легенду са титулом на латинском; на аверсу постоји вертикални натпис са краљевим именом, лево и десно од краљеве главе. И овај образац је у угарску краљевску канцеларију стигао из сигилографске праксе немачких царева, у овом случају Хенрика II.³⁰⁴ Велику сличност у иконографији и легенди са овим Петровим печатом показује и оловна була краља Соломона (1063–1087), мада краљевски орнат са овог печата показује значајнији западни него византијски утицај.³⁰⁵

Петров наследник Андрија I (1046–1060) увео је нови иконографски образац у угарску сигилографску праксу – округли печат са западном представом владара *in majestate* на престолу без наслона, обученог у хламиду, са отвореном круном на глави (са које можда висе препендулије), кратким жезлом са крином у десној и шаром у левој руци, и легендом по ободу на латинском (краљево име, *Dei gratia* формула и титула краља Угара).³⁰⁶ Овај образац се, међутим, сачувао само у два позлаћена бронзана примерка печата за легитимацију краљевог судског позивара (*pristaldus*) који се на мађарском називају *billog* (што може бити словенска позајмљеница – белег).³⁰⁷

Иконографско решење са печата Андрије I је преузето и за једностране воштане печате краљева Ладислава I (1077–1095) и Коломана (1095–1116),³⁰⁸ а на печату Беле II (1131–1141) престо добија нову форму – фалдисторијум са животињским главама.³⁰⁹ Престоне печате са истом ликовном представом су користили и Геза II (1116–1131) и Стефан III (1131–1172)³¹⁰, као и Бела III (1172–1196) и Емерик (1196–1204).³¹¹ Постоји могућност да су Геза II и Стефан III користили типар Беле II који је само прилагођен поновним гравирањем имена владара,³¹² а код Стефана III и додатком нове формуле *Geyse regis filius*,

³⁰⁰ Ibid, 337–338, no. 6323–6327; A. Ailes, *The seal of John, Lord of Ireland and Count of Mortain*, Coat of Arms 4 (1981) 341–350, <<https://www.theheraldrysociety.com/articles/the-seal-of-john-lord-of-ireland-and-count-of-mortain/>> (22.01.2021).

³⁰¹ Birch, *Catalogue* II, 338, no. 6328–6330. Само на једном његовом печату оштећене легенде препознају се слова *fi(lius regis Angliae?)*.

³⁰² Ibid, 339–340, no. 6333 (Томас од Бродертоне), 340, no. 6334 (Томас од Вудстока).

³⁰³ I. Takács, *Royal Seals*, 10, 13–15, 52, 55–56, 78, 156.

³⁰⁴ Ibid, 16, 57, 79, 156–157.

³⁰⁵ Ibid, 16, 57, 82–83, 158.

³⁰⁶ Ibid, 16, 57, 80–81, 157.

³⁰⁷ Ibid, 16–20, 57–59.

³⁰⁸ Ibid, 20–22, 59–60, 82–87, 159–160.

³⁰⁹ Ibid, 22, 60–61, 88–89, 160.

³¹⁰ Ibid, 22, 60–61, 90–91, 94–95, 161, 162–163.

³¹¹ Ibid, 22, 27, 60–61, 64, 96–97, 102–103, 163–166.

³¹² Ibid, 62, 73.

која је својеврстан вид династичке легитимизације, и која је присутна и на печату Стефановог млађег брата Беле III. На престоном печату краља Емерика у легенди недостаје династичка формула, а такође је распоред жезла и шара промењен у односу на раније печате, па се сада у десној руци владара налази шар, и то по први пут са двоструким крстом, а у левој жезло са крином. Од овог времена се печати у самим документима децидирано помињу као (*велики*) *краљевски* или *први* (тј. главни) печати (*sigillum/signum regium, sigillum regiae majestatis, sigillum regale, sigillum principale*).³¹³ Њихове димензије се крећу између 75 мм (Ладислав I) и 116 мм (Емерик).

* * *

Геза II је поседовао и оловну булу са аверсом на коме се налази стилизована представа краља у орнату до струка (круна, жезло са крстом и шар), унутар украшеног „полумесеца“, и са реверсом на коме се налази хоризонтална легенда са краљевим именом и титулом. Овакав дизајн на аверсу је вероватно по угледу на аверсе була немачких царева Лотара од Зуплинбурга и Фридерика Барбаросе, а „полумесеца“ је само погрешно пренесен мотив зидина унутар којих су ови немачки владари приказани.³¹⁴ Златна була (27 мм) Беле III носи стилизовану *majestas* представу краља на аверсу (краљ одевен у дугу тунику, са отвореном круном западног типа са препендулијама, кратким жезло са крином и шаром, седи на ниском престолу без наслона) и хоризонтални натпис на реверсу са краљевим именом.³¹⁵

И аверс Емерикуове златне буле (64 мм) је престоног типа, али раскида са моделом који је користио Бела III, будући да је по свом стилу и квалитету израде сличнији *majestas* представама са воштаних печата. Но, за разлику од фалдисторија са воштаних печата, на аверсу Емерикуове златне буле се по први пут јавља престо са резбареним наслоном. Реверс Емерикуовог златног печата по први пут носи хералдичку представу штита са пругама и лавовима који корачају. Кружна легенда ове златне буле садржи династичку формулу (*tercii Bele regis filius*), која је раније била присутна само на воштаним печатима.³¹⁶ Иконографске иновације са Емерикуове буле различитог су порекла. Престо са наслоном је свој узор имао у немачким царским печатима, тј. престоним печатима првих штауфовских царева; краљева одора на Емерикуовом печату је, пак, по угледу на печате француског краља Филипа Августа, чија је сестра Маргарита била Емерикуова маћеха.³¹⁷ Неће се сва иконографска решења са Емерикуових печата доследно примењивати на златним печатима потоњих угарских краљева (престо са наслоном је нестао и за дуже време се поново користи ниски престо-клуба без наслона), али је ипак у угарској сигилографској пракси задржан образац да аверс носи *majestas* представу владара, а реверс хералдички штит.³¹⁸

* * *

Андрија II (1205–1235) је први користио двостране воштане печате са аверсом престоног типа (ниски престо-клуба), и хералдичким реверсом (штит са пругама), моделиран на Емерикуовим златним булама, тако да је присутна и династичка формула (*tercii Bele regis filius*) из овог сигилографског обрасца. Но, реверс ових печата није увек отискиван.³¹⁹ На воштаним печатима Беле IV (1235–1270) значајна промена је то што штит на реверсу носи представу двоструког крста.³²⁰ Овај мотив се јавља и на новцу од времена Беле IV, понекад унутар грбовног штита, а понекад самостално. Двоструки крст је имао предисторију као део корпуса угарских краљевских инсигнија. На печатима се први пут јавља на шару који држи

³¹³ Ibid, 61.

³¹⁴ Ibid, 23, 61, 92–93, 161–162.

³¹⁵ Ibid, 29, 65, 100–101, 164–165.

³¹⁶ Ibid, 22, 27–30, 61, 64–65, 104–106, 166–167.

³¹⁷ Ibid, 61, 64–65

³¹⁸ Ibid, 61.

³¹⁹ Ibid, 65–69, 107–111, 114–117.

³²⁰ Ibid, 70, 74, 120–125, 173–175.

краљ Емерик; овакав шар је јединствен у западним сигилографским праксама, и може се наћи само у Византији, премда на новцу, не печатима.³²¹ Белиним дизајном воштаног печата наставили су да се служе и Стефан V (1270–1272), Ладислав IV (1272–1290) и Андрија III (1290–1301), уз додатак трнове круне у средишту крста.³²² Воштани печати од владавине Андрије II до Андрије III имали су промер између 90 и 110 мм, а њихове легенде увек садрже династичке формуле са очевим именом, одн. са дедином именом у случају Андрије III који је престо стекао као унук Андрије II.

Златна була краља Андрије II (67 мм) наставља модел буле његовог брата Емерика, са *maiestas* представом на аверсу и штитом са пругама и лавовима на реверсу, док була (68 мм) Беле IV носи исте представе као и његов воштани печат, што значи да обе садрже и династичке формуле у легендама.³²³

* * *

Изумирањем домаће угарске династије, нови владари странци печате су донекле прилагођавали својим укусима и хералдичко-сигилографским традицијама својих држава и поседа, модификујући грб са двоструким крстом, али тип печата је остао исти – престони аверс и хералдички реверс – само су се димензије увећале (између 97 и 130 мм). На аверсима печата краља Вацлава (1301–1305) и Отона (1305–1307) престо поново добија наслон са готичком архитектуром.³²⁴ На печатима Анжујаца Карла Роберта (1308–1342) и Лудовика I (1342–1382) лево и десно од престола се јавља по један хералдички штит, са анжујским (француским) криновима и угарским амблемима (пруге и двоструки крст),³²⁵ док на печату Лудовикове кћери Марије, угарске краљице *suo jure* (1382–1395) престо добија прави лучни свод изнад краљичине главе.³²⁶ По истом моделу је рађен и први печат Маријиног супруга Сигисмунда Луксембуршког (1387–1437).³²⁷

На Сигисмундовом другом краљевском печату грбови шест круновина су постављени у круг око престола на аверсу и око великог штита са двоструким крстом на реверсу.³²⁸ Његов царски печат коришћен у Угарској има аверс потпуно у традицији царских печата (нпр. владар има затворену круну), док је реверс хералдички, као на претходним угарским печатима.³²⁹

Алберт II Хабзбуршки (1437–1439) и његов син Ладислав V (1453–1457) су на својим печатима представљени са жезлом са двоструким крстом, и грбовима седам, одн. осам круновина око престола.³³⁰ Матија Корвин (1458–1490) и Владислав II Јагелонац (1490–1516) на својим печатима имају престоле са још величанственијом готичком архитектуром на којима су постављени грбови круновина са држачима (анђели), а уместо жезла са двоструким крстом поново је приказано жезло са крином. Реверси њихових печата носе штит са пругама, одн. квадрирани штит са пругама и чешким лавовима, који окружују грбови других

³²¹ Ibid, 69–70. Такође, двоструки крст може имати и директних веза са крсташким походом и Јерусалимом, пошто на неким новцима Андрије II краљ у једној руци држи исукани мач а у другој двоструки крст, а може бити реминисценција на знак крста који се указао цару Константину пред битку на Милвијском мосту, те референца на стварне реликвијаре са честицама часног крста које су угарски краљеви с краја 12. и почетком 13. века поседовали. Исто, 70–72.

³²² Ibid, 72–74, 129–131, 136–145, 149–151. Ово је поново одраз праве реликвије, делића трнове круне које су Арпадовци могли стећи преко породичних веза са династијом Куртене или напуљским Анжујцима, који су сами били у сродству са Лујем IX Светим у чијем се поседу налазила ова реликвија.

³²³ Ibid, 112–113, 120–121.

³²⁴ G. Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum, et reginarum Hungariae*, Budae 1805, t. 11, fig. 1; Érszegi, *Sigilla regum*, 60–61;

³²⁵ G. Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum*, t. 1, fig. 6–7, t. 2, fig. 1, t. 12, fig. 1; Érszegi, *Sigilla regum*, 62–66.

³²⁶ G. Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum*, t. 13, fig. 1; Érszegi, *Sigilla regum*, 66–67.

³²⁷ Posse, *Die Siegel II*, taf. 12, no. 3, 5–6; Érszegi, *Sigilla regum*, 68–69.

³²⁸ Posse, *Die Siegel II*, taf. 14, no. 1–2.

³²⁹ Ibid, taf. 15, no. 1–2; Érszegi, *Sigilla regum*, 68–69.

³³⁰ Érszegi, *Sigilla regum*, 70–71.

круновина, а који држе три анђела изнад којих је затворена круна.³³¹ Готички престо је замењен ренесансним архитектонским престолом са једним куполастим сводом на печату краља Фердинанда I Хабзбуршког (1526–1564), док реверс носи представу једноглавог орла са ореолом (док је још био само краљ Римљана), одн. крунисаног двоглавог орла са ореолима (када је постао цар), са грбовним штитом Угарске на грудима, окруженог грбовима круновина.³³²

Златна була (40 мм) краља Матије има престони аверс, где је краљ представљен на престолу без наслона и са грбом са двоструким крстом испред себе, док је реверс хералдички, са грбом са пругама крунисаним отвореном круном.³³³

* * *

Стефан III је први угарски краљ за кога су посведочени отисци печатног прстена, овалног облика, у функцији контрапечата. Међутим, овај мали типар није утискиван на полеђину печатне грудве, већ на предњој страни, унутар печатне представе престонног печата, и то двапут у празном делу печатног поља, лево и десно од фигуре краља. Данас су од ових отисака остала само овална удубљења, а печатна представа је отпала, али се може се претпоставити да је у питању печатни прстен који су на исти начин користили његови наследници, Бела III и Емерик, и који носи представу коњаника на коњу који касу удесно.³³⁴ Андрија III је користио сигнет са представом *agnus Dei*.³³⁵

Од времена Карла Роберта је, поред сигнета (са иницијалом, К), коришћен и секретум као контрапечат; први пут на једној повељи 1331.³³⁶ Лудовик Велики, његова кћи Марија и зет Сигисмунд, Алберт Хабзбуршки и његов син Ладислав Посмрче, Владислав I Јагелонац, Матија Корвин и Владислав II користили су већи број средњих и мањих печата, секретума и сигнета са хералдичким представама.³³⁷

* * *

Прва угарска краљица чији је печат сачуван била је Марија, супруга Беле IV. Њен печат је по типу исти као печат њеног мужа, двострани округли печат са престоним аверсом и хералдичким реверсом. Краљица седи на престолу без наслона, са отвореном круном и криновим жезлом у десној руци привијеној уз тело, док јој лева рука почива у висини груди. Реверс садржи двоструки угарски крст идентичан оном са печата њеног мужа, само што се не налази унутар штита. Легенда доноси њено име, *Dei gratia* формулу, титулу краљице Угарске, и на реверсу династичку формулу *filie Lascaris imperatoris Grecorum*.³³⁸ Овај печат је послужио као модел за печате свих потоњих супруга угарских краљева, који никад немају штит на реверсу на коме је представљен хералдички двоструки крст, а у легенди истичу краљичино порекло.³³⁹ Тако је Елизабета Куманска, краљица Стефана V, и регент малолетном Ладиславу IV, на аверсу свог првог печата представљена на престолу без жезла, са обе руке у висини груди, и хералдичким реверсом на ком крст израста из крина, а у легенди се назива и *filia imperatoris Cumanorum* и *uxoris Stephani regis Quinti Quarti Bele*

³³¹ G. Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum*, t. 15–16; Érszegi, *Sigilla regum*, 74–75.

³³² Posse, *Die Siegel II*, taf. 26, no. 1–2, taf. 27, no. 1–2; Érszegi, *Sigilla regum*, 76–77.

³³³ Érszegi, *Sigilla regum*, 72–73.

³³⁴ Takács, *Royal Seals*, 52, 62, 96–99, 102–103, 163–164.

³³⁵ Ibid, 18, 58, 150, 184. Иначе, занимљиво је да је у Мађарској пронађен и један бронзани медаљон са представом *agnus Dei* и легендом *Sigillum Adalberti regis*, по свему налик на печат за присталде (*billog*). Само име краља збуњује, али се у њему може препознати неки од угарских краљева који су носили име Бела, премда једини Бела који се у неком извору назива и Адалберт, Бела I, није узет као кандидат; остају, дакле, Бела II, Бела III или Бела IV. Ibid, 18–19, 58.

³³⁶ G. Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum*, t. 1, fig. 4, t. 2, fig. 4; Érszegi, *Sigilla regum*, 24.

³³⁷ G. Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum*, t. 1, fig. 5, t. 4, fig. 5, 7–10, t. 10, fig. 5–7, t. 11, fig. 4, 7–10, t. 12, fig. 2–3, 6–8; Takács, *Royal Seals*, 62.

³³⁸ Takács, *Royal Seals*, 74, 126.

³³⁹ Ibid, 70.

illustris regis filii. На другом печату, који је израђен годинама након мужевљеве смрти, њено куманско порекло је изостављено, а на аверсу краљица сада у десној руци држи криново жезло.³⁴⁰ Ладислављева супруга Изабела Анжујска, на аверсу свог печата додала је резбарени наслон украшен са два крина, а на реверсу је двоструки крст који израста из стабљике крина, украшен драгуљима (сгux gemmata) и дамаскиран криновима; легенда је назива кћери Caruli illustris regis Sicilie.³⁴¹ Фенена, супруга Андрије III, поједноставила је дизајн аверса (престо поново нема наслон), док је реверс незнатно измењен у односу на Изабелин; и она у легенди истиче име свог оца.³⁴²

Први сачувани печат једног сина угарског краља припада Андрији II из времена пре но што је постао краљ, када је као војвода користио велики коњанички печат чији је само фрагмент до данас преживео. На њему је истицао своје порекло кроз династичку формулу, будући да сачувани део легенде садржи реч „regis“ (свакако део синтагме „син краља Беле Трећег“).³⁴³ Његов син Бела IV је као млади краљ имао једностранни младокраљевски печат (73 мм) престоног типа који иконографски и стилски имитира први Андријин престони печат, док је легенда садржала име младог краља, Dei gratia формулу уз додатак voluntate sui patris, те титулу краља Угарске.³⁴⁴ Први двострани печат користио је Стефан V као млади краљ и војвода Штајерске (1258–1270). Аверс овог печата носи majestas представу, док се на реверсу налази представа коњаника у касу налево, са шлемом, копљем са барјаком и хералдичким штитом (штајерски пантер). Легенда поред његове краљевске и војводске титуле садржи и династичку формулу primogenitus Bele Quarti illustris regis.³⁴⁵ Стефанов млађи брат Бела је за живота њиховог оца, као војвода Славоније, Хрватске и Далмације (1260–1269) такође поседовао једностранни коњанички печат. Но, легенда овог печата није садржала никакву династичку формулу.³⁴⁶ Пре но што је дошао на престо 1290, и Андрија III је такође користио једностранни коњанички печат на коме је представљен како у десној руци држи мач, а у левој штит са пругама, што је требало да буде јасан и свестан отклон од хералдичке традиције његовог ривала Ладислава IV – чији је штит носио двоструки крст – и повратак на хералдички дизајн који је користио његов деда Андрија II.³⁴⁷

Бела IV је као млади краљ поседовао и овални сигнет у каролиншком стилу, са представом погрсја ратника са шлемом у профилу и натписом Sigillum regis Bele, који је редовно као контрапечат утискиван на престоне печате његовог оца Андрије II.³⁴⁸

Печати владара јужне Италије и Сицилије. Најранији печати норманских владара Сицилије прате византијску сигилографску традицију. У питању су метални печати који се јављају на повељама сицилијанских владара издатим манастирима. Аверс оловне буле Роберта Гвискарда (1059–1085) има представу Христа Емануила у стојећем положају, како благосиља десном руком док левом држи кодекс, праћену грчким сиглама IC XC и кружном легендом ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, а на реверсу хоризонталну легенду на грчком у више редова која садржи војводино име и титуле.³⁴⁹

Војвода Апулије и Калабрије Рогер Борса (1085–1111) имао је више оловних була истог типа, са хагиографском представом на аверсу (Свети Петар на престолу, одн. погрсје Богородице Одигитрије) праћеном грчким натписима који идентификују светитеље и

³⁴⁰ Ibid, 132–134.

³⁴¹ Ibid, 74, 146–147.

³⁴² Ibid, 152–153.

³⁴³ Ibid, 65, 106, 167.

³⁴⁴ Ibid, 63, 118–119, 172.

³⁴⁵ Ibid, 30, 65, 127–128, 175–176.

³⁴⁶ Ibid, 65, 135, 178.

³⁴⁷ Ibid, 65, 148–149, 183.

³⁴⁸ Ibid, 52, 63, 118, 171–172. Као и сигнети ранијих краљева који су коришћени као контрапечати, и Белин младокраљевски печат утискиван је на сам престони аверс, а не на празан реверс воштаних печата, само што је Белин сигнет, због своје величине, захватио и легенду очевог печата – није било начина утиснути га на празан део печатног поља између фигуре краља и легенде.

³⁴⁹ Engel, *Recherches*, 82, no. 1, pl. 1, no. 1; Bascapè, *Sigilografia I*, 168–169, 174–175, tav. 1, no. 6.

горизонталном грчком легендом у више редова на реверсу, затим један оловни печат са представом крста са натписом IC–XC // NI–KA у квадрантима на аверсу и хоризонталном грчком легендом на реверсу, и најзад један печат који на обе стране носи само хоризонталне грчке легенде. Један тип његове оловне буле са аверсном представом Св. Петра на престолу, пак, на реверсу има хоризонталну латинску легенду, док други тип који на аверсу носи представу Св. Матеја, а на реверсу хоризонтални натпис, сада на обе стране користи само латински језик.³⁵⁰

Борсин наследник, Виљем (1111–1127), наставио је да користи тип оловних була са представом Св. Матеја на аверсу и хоризонталном латинском легендом на реверсу, а сачуван је и један примерак са другачијим аверсом који носи тзв. цветни крст (крст из чијег подножја избијају две витице са лишћем), типични византијски иконографски мотив.³⁵¹

Рогер II од Сицилије (1105–1154, краљ од 1130), још као гроф такође има печат са представом попрсје Богородице на аверсу и хоризонталном грчком легендом на реверсу, али израђен у злату. Међутим, као први краљ Сицилије има оловну булу чији аверс носи Христово попрсје сигнирано грчким сиглама IC XC, док је легенда између две кружнице по ободу на латинском, а на реверсу је по први пут представљен владар са брадом који стоји, у типичном византијском царском орнату и са византијским царским инсигнијама (круна са препендулијама, сакос са лоросом пребаченим преко леве руке у којој држи шар са крстом, док у десној држи дуги лабарум), праћен грчком легендом по ободу. Његова друга оловна була има другачији аверс – овога пута је Христ представљен на престолу, а легенда по ободу је уништена, те се не може идентификовати језик – док је на реверсу замељен распоред лабарума (сада у левој руци) и шара са крстом (сада у десној).³⁵² Сачувана је и једна Рогерова златна краљевска була, која на аверсу има представу Христа на престолу са наслоном, те сигле IC XC, док на реверсу има представу владара упоредиву оној на његовим оловним булама (лабарум у левој руци, а шар са крстом у десној), сада праћену двостубачном вертикалном легендом на грчком.³⁵³

Од краља Виљема II (1166–1189) сачувано је више оловних и једна златна була које су све истог типа као и краљевска оловна була Рогера II – оне на аверсу имају Христово попрсје праћено латинском легендом по ободу, с том разликом да легенда на ободу реверса са представом владара у византијском репрезентативном ставу више није на грчком, но је и она на латинском. Оваквим булама византијског обрасца служио се и Виљемов наследник Танкред (1189–1194).³⁵⁴

Воштани печати су посведочени нешто касније, и појављују се на исправама упућеним црквеним, али и световним дестинатарима. Први сачувани воштани печат је припадао грофу Рогеру I (1072–1101).³⁵⁵ У питању је отисак печатног прстена са античким интаљоном овалног облика који је носио представу Јупитера на престолу. Типар Рогера II за воштане печате такође је био овалног облика, али је носио представу владара у византијском репрезентативном ставу (са лабарумом у десној руци и шаром са крстом у левој), а по ободу и у пољу налазила се легенда на грчком.³⁵⁶ Виљем II и Танкред користе нове воштане печате престоног типа у форми зашиљеног овала (мандорле), на којима су владари сада

³⁵⁰ Engel, *Recherches*, 82–84, no. 2–9, pl. 1, no. 2–5, 6, 9–10; Bascapè, *Sigilografia* I, 168–169, 175, tav. 1, no. 7–9.

³⁵¹ Engel, *Recherches*, 84, no. 10–11, pl. 1, no. 7–8. Дизајн цветног крста Енжел погрешно назива сидром.

³⁵² Engel, *Recherches*, 86, no. 14–16, pl. 1, no. 12–13; Bascapè, *Sigilografia* I, 168–169, 175, tav. 1, no. 11; H. Houben, *Roger II of Sicily*, 119–120; Norman Italy and Sicily, *Lead seal of Roger II*, <<https://mondes-normands.caen.fr/angleterre/archeo/Italie/pouvoir/054.htm>> (22.01.2021), <<https://mondes-normands.caen.fr/angleterre/archeo/italie/pouvoir/054zoom.htm>> (22.01.2021).

³⁵³ Engel, *Recherches*, 85, no. 13, pl. 1, no. 11; Bascapè, *Sigilografia* I, 168–169, 175, tav. 1, no. 10; H. Houben, *Roger II of Sicily*, 119.

³⁵⁴ Engel, *Recherches*, 86–87, no. 18, 20, pl. 1, no. 16; Bascapè, *Sigilografia* I, 175; Norman Italy and Sicily, *Lead seal of William II*, <<https://mondes-normands.caen.fr/angleterre/archeo/Italie/pouvoir/010.htm>> (22.01.2021), <<https://mondes-normands.caen.fr/angleterre/archeo/italie/pouvoir/010zoom1.htm>> (22.01.2021).

³⁵⁵ Engel, *Recherches*, 85, no. 12.

³⁵⁶ Engel, *Recherches*, 86, no. 17, pl. 1, no. 14.

представљени на престолу без наслона, у византијском орнату (са лабарумом у десној руци и шаром са крстом у левој), док је легенда по ободу на латинском.³⁵⁷ Констанца, кћи Рогера II и супруга немачког краља Хенрика VI Хоенштауфена, имала је као suo jure краљица Сицилије (1194–1198) печат овог типа на коме је приказана у византијској одори, са криновим жезлом у десној руци, и левом руком склопљеном на грудима. У легенди по ободу јавља се и њена царска титула – *Constantia Dei gratia Romanorum imperatrix semper augusta regina Sicilie*.³⁵⁸

Констанцин син, Фридерик II Хоенштауфен је као краљ Сицилије (1198–1250) користио воштане печате сличне печатима његове мајке – облика мандорле, где је краљ представљен у византијском орнату на престолу без наслона. Печат истог иконографског типа и облика користио је и током 1212, након што је изабран и крунисан за краља у Немачкој, уз додатак легенди *Romanorum imperator electus*.³⁵⁹ После 1212. Фридерик је израдио је и типичне округле престоње печате, на којима је представљен у западном орнату и на готичком престолу са наслоном; овај тип ће задржати и након царског крунисања.³⁶⁰ Од овог тренутка печати у облику мандорле сицилијанских краљева са *maiestas* представом владара у византијском орнату нестају, будући да Манфред, незаконити син Фридерика II као краљ Сицилије (1258–1266) користи округле печате са представом владара у западном орнату који седи на престолу са наслоном и држи жезло са крином и шар.³⁶¹ Печат последњег Штауфовца, Конрадина (1254–1268), војводе Швапске, краља Сицилије и Јерусалима, носи представу владара у западном орнату на престолу без наслона у облику клупе.³⁶²

Фридерик II чини специфичан случај и по томе што је као краљ Сицилије користио златну булу на чијем је аверсу представљен у западној одори, на престолу фалдисторију, са круном са које висе препендулије, и са лабарумом у левој руци, а шаром у десној. На реверсу се налази монументална представа града изнад и испод које је хоризонтални натпис *Regnum Sicilie*; на ободу тече кружна легенда *Christus vincit, Christus regnat Christus imperat*.³⁶³ Ова була се разликује од була Фридерикових норманских претходника на престолу Сицилије, које су биле потпуно у византијској традицији, и свакако је амалгам византијских и немачких сигилографских образаца. Едмунд Плантагенет, млађи син енглеског краља Хенрија III, као претендент на сицилијански престо након 1255, користио је златне буле са престоним аверсом, али за разлику од норманских и штауфовских *maiestas* представа краљ је овде представљен у потпуно западном орнату, са отвореном круном без препендулија, шаром са крстом и криновим жезлом, како седи на престолу-клучи без наслона, док реверс носи представу његовог троуглог грбовног штита (три лава која корачају, грб Енглеске).³⁶⁴

* * *

Доласком Карла I Анжујског (1266–1285) на сицилијански престо, воштани печати задржавају округли облик, али ускоро постају двострани. Аверс наставља да носи *maiestas* представу владара у западном орнату, са љиљановом круном, шаром са крстом и криновим жезлом, док је престо задржао форму клупе без наслона (повремено са завршецима у виду два лава). Реверс Карловог печата носи представу краља као оклопљеног коњаника, са мачем и грбовним штитом Капета (поље „посејано“ криновима).³⁶⁵ Воштани печати Карла II Напуљског (1285–1309) настављају исти тип, са *maiestas* представом на аверсу и коњаничком

³⁵⁷ Engel, *Recherches*, 86–87, no. 19, 21, pl. 1, no. 15, 17; Bascapè, *Sigilografia I*, 175; Norman Italy and Sicily, *Red seal of William II*, <<https://mondes-normands.caen.fr/angleterre/archeo/Italie/pouvoir/026.htm>> (22.01.2021).

³⁵⁸ Posse, *Die Siegel I*, taf. 24, no. 1; Norman Italy and Sicily, *Seal of Queen Constance*, <<https://mondes-normands.caen.fr/angleterre/archeo/Italie/pouvoir/112zoom.htm>> (22.01.2021).

³⁵⁹ Posse, *Die Siegel I*, taf. 27, no. 1–2, 5, taf. 28, no. 1.

³⁶⁰ Ibid, taf. 27, no. 6–7, taf. 28, no. 1, taf. 29, no. 1–5, taf. 30, no. 1.

³⁶¹ Ibid, taf. 33, no. 3.

³⁶² Ibid, taf. 33, no. 4.

³⁶³ Ibid, taf. 27, no. 3–4.

³⁶⁴ British Museum, *seal-impression*, <https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_OA-3017> (22.01.2021).

³⁶⁵ Y. Metman, *Le sceau de Charles II d'Anjou, roi de Sicile*, Club français de la médaille 49/4 (1975) 88–93.

представом на реверсу, уз измену престола-клуpe са лавовима, која добија украшени балдахин, по угледу на престо са печата савремених француских краљева.³⁶⁶ Ово ће остати стандардни тип печат напуљских краљева током Анжујске династије, о чему сведочи и воштани печат импозантне величине (90 мм) Карла III Драчког (1382–1386) који има још раскошнији престо са куполастим балдахином, лево и десно од кога се налазе два лава која држе крунисане грбовне штитове (породични грб Анжујаца и грб Јерусалимске краљевине).³⁶⁷

Златне буле анжујских краљева Сицилије-Напуља имају престони аверс упоредив аверсу златних була Едмунда Плантагенета – и на њима је краљ представљен у западном орнату, са отвореном љиљановом круном, шаром и криновим жезлом, како седи на престолу-клупи без наслона. Као и код Едмунда, и буле анжујских краљева имају хералдички реверс, са троуглим грбовним штитом Анжујаца (поље „посејано“ криновима, са турнирским оковратником, знаком млађе породичне линије).³⁶⁸

---

³⁶⁶ Y. Metman, *Le sceau de Charles II*, 88–98; SIGILLA (Base numérique des sceaux conservés en France), *Charles Ier de Sicile - Roi de Sicile - grand sceau*, <<http://www.sigilla.org/fr/sgdb/sceau-type/2842>> (22.01.2021).

³⁶⁷ I. Bojničić-Kninski, *Sfragistička izraživanja*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 1/1 (1895) 24–26.

³⁶⁸ Wikimedia Commons, *Charles of Sicily*, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Charles_of_Sicily.jpg> (22.01.2021); Wikimedia Commons, *Pergamena di carlo II d'angiò con sigillo in oro, 1301, 03*, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pergamena_di_carlo_II_d%27angi%C3%B2_con_sigillo_in_oro,_1301,_03.jpg> (22.01.2021).

4. СИГИЛОГРАФСКА ПРАКСА У СЛОВЕНСКИМ ДРЖАВАМА БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА – БУГАРСКА И БОСНА

СИГИЛОГРАФСКА ПРАКСА БУГАРСКИХ ВЛАДАРА

Почеци сигилографске праксе у Бугарској су тесно везани за Византију, и због тога све оно што је речено о материјалима и начинима израде печата важи у начелу и за средњовековне бугарске државе. Печати су израђивани пре свега од олова и воска, ређе од сребра и злата, а ови последњи су били прерогатив царева Првог и Другог бугарског царства који су издавали свечане сребрнопечатне и златопечатне повеле, аргировуље и хрисовуље. Иначе, сачуване су три сребрне буле у Бугарској, једна цара Петра I (927–969) и две (у ствари, само аверсне плочице сребрног печата) цара Јована Александра (1331–1371).¹ Оловне печате су користили и бугарски архијереји, а како је сачувано неколико типара за воштане печате бугарских царева и великаша, те значајан број печатних прстенова бугарске властеле, свакако се може закључити да је бугарско племство користило воштане печате.²

Легенде на печатима су на грчком или словенском језику. Током најранијег периода бугарске државе и Првог бугарског царства старији печати носе грчке натписе, а само су за владавине Петра I сачувани печати са ћириличним натписима на словенском; током Другог бугарског царства преовладавају ћириличне легенде, али постоји и један печат са грчким натписом који се приписује управо поновном утемељитељу Бугарског царства, Јовану Асену I.

Печати раних бугарских владара. У Украјини су пронађена три златна печатна прстена који садрже крстолике монограме на грчком са именом власника које се рашчитава као „Хубрат“, те титулом патрикија. Ови печатњаци су приписани кану Кубрату (владао од 632), оцу Аспаруховом, који је по сведочанствима неких византијских историчара 619. године посетио Цариград, где је био крштен (и где је добио титулу патрикија), а у деценијама након тога владао Великом Бугарском око Азовског мора.³ Крстолики монограми на печатима, истина, не морају да сведоче да је Кубрат остао хришћанин, или икад то и био. Каснији бугарски кан Тервел (701–721), који је вероватно био и остао паганин током целог свог живота, али коме је Јустинијан II доделио високу титулу кесара, користио је оловну булу чији реверс носи крстолики монограм који се разрешава као Θεοτόκε βοήθει, око кога се у четири квадранта око крста налазе каново име и титула на грчком (Τερβελλίου καίσαρος); аверс носи ep face попрсје кана у ратничкој опреми. Дизајн ликовне представе овог печата је настављао иконографију византијских царева Константина IV и Тиберија III, премда са њихових новаца, а не сачуваних печата.⁴

Кан Телериг (768–777) који је морао да напусти Бугарску у касном 8. веку, нашао је уточиште у Цариграду, где се крстио, добио титулу патрикија и оженио једном царском рођаком. Његове оловне буле које на аверсу носе крстолики монограм који се разрешава као Χριστέ βοήθει τῷ σῶ δούλω, а на реверсу хоризонтални натпис + Τελέριγγ θεοφυλάκτω πατρικίω („θεοφυλάκτω“ може бити његово хришћанско име или део титуле „богомчувани патрикије“), свакако потичу из овог периода његовог изгнанства у Цариграду.⁵ Златни медаљони (које неки историчари опредељују као печате) кана Омуртага (814–831) садрже владарско попрсје (са круном која има крст на врху, одевеног у хламиду са масивном фибулом, како у десној руци држи дуги крст) по угледу на попрсја царева на византијским печатима и новцу.

¹ Мушмов, *Монетитџ и печатитџ*, 64–65; Јурукова–Пенчев, *Печати и монети*, 35–38, 48–49, 56–59.

² Ђорданов, *Копнус*, 77–86, 129–144.

³ Ђорданов, *Копнус*, 10–12, бр. 1.1; Petkov, *Voices*, 1, no. 1.

⁴ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/3*, 1441, no. 2672; Јурукова–Пенчев, *Печати и монети*, 17–19; ; Cheynet, *Byzantine Seals*, 110; Ђорданов, *Копнус*, 17–19, бр. 2.2; Petkov, *Voices*, 2, no. 6; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Tervel kaisar (705-718)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.4932>> (22.01.2020).

⁵ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/3*, 1777, бр. 3188; Ђорданов, *Копнус*, 20–21, бр. 2.3; Petkov, *Voices*, 3, no. 7.

Полукружна легенда која тече око попрсја исписана је мешањем грчких и латинских слова (како је случај и код византијских царева у овом периоду) и идентификује га донекле загонетном титулом *κανε συβηγι* (која се можда може превести као „кан по милости божјој“) и именом *Ωμортау*.⁶

Од кнеза Бориса-Михаила (852–889) сачуване су оловне буле које носе попрсје Христа Пантократора на једној страни и попрсја Богородице Оранте на другој, и легенде унутар две концентричне кружнице по ободу у којима се зазива Христ (или Господ), онд. Богородица да сачува кнеза (+ *Χριστὲ/Κύριε βοήθη Μηχαῖλ ἄρχοντα Βουλγαρίας* одн. + *Θεοτόκε βοήθη Μηχαῖλ ἄρχοντα Βουλγαρίας*). Овакве печате ће користити и Михаилов син Симеон (893–927) на почетку своје владавине.⁷ Но, у међувремену, када се Михаило, сада већ монах, вратио у политички живот због паганске реакције свог старијег сина и изабраног наследника Владимира, користио је нове печате чији аверс носи попрсје Богородице са медаљоном Христа и полукружном легендом + *Θεοτόκε βοήθη τῷ σῷ δούλω*, а реверс хоризонталну легенду + *Μιχαῖλ μοναχῷ γεγωνότος* (sic!) *ἐκ Θεοῦ ἄρχοντος Βουλγαρίας* (Богородице, чувај раба својега // Михаила монаха, од Бога постављеног кнеза Бугарске).⁸

Печати царева Првог бугарског царства. Након успона на царство 913, Симеон је почео да користи и нове оловне печате који имитирају печате византијских царева. Аверс задржава хагиографске представе – старо попрсје Богородице са медаљоном Христа, али и нове представе Христа на престолу са наслоном. Но, на реверсима се јавља ликовна представа цара – царско попрсје и представа целе фигуре цара који стоји на даису. Владар је приказан са брадом, крунисан стемом коју красе препендулије, одевен у дивитисион са лоросом који пада преко леве руке, како у једној руци држи шар са крстом, а у другој лабарум (на попрсју) или жезло са крстом украшеним драгуљима (када цар стоји). У легендама по ободу, Симеон се титулише као цар, одн. василевс Ромеја (*Συμεὼν βασιλεὺς, Συμεὼν ἐν Χριστῷ βασιλεὺς Ρομέων*); на једном типу печата имитира се и византијска царска легенда на грчком изведена латиницом.⁹

Симеонов син Петар (927–969) је имао два типа печата, један на коме је приказан са својом супругом Маријом Лакапином и један на коме је сам. Аверси оба типа носе попрсје Христа Пантократора. Реверс заједничких печата садржи царска попрсја – лево Петар, десно Марија – у пуном орнату, како између себе држе патријаршијски крст (или шар са дугим патријаршијским крстом?), баш као што је то случај на печатима византијских царева македонске династије. Различити булотерији овог типа се разликују по легенди која садржи имена владара и титуле *βασιλεῖς Βουλγάρων* или *ἐν Χριστῷ αὐγουστοὶ βασιλεῖς*. Булотеријем овог типа израђен је и јединствен у бугарској сигилографској грађи сребрни печат цара Петра, готово три века старији од најраније сачуване сребрне буле у Византији.¹⁰ На самосталним Петровим печатима реверси носе попрсје цара са брадом у пуном орнату и са шаром у десној руци или са жезлом које носи патријаршијски крст у левој руци. Ови печати имају више варијација легенди: кружна + *Πέτρος βασιλεὺς*, двостубачна вертикална *Πέτρος*

⁶ Юркуова–Пенчев, *Печати и монети*, 22–23; Ђорданов, *Корпус*, 23–26, бр. 2.4; Petkov, *Voices*, 3, no. 9; Ts. Stepanov, *The Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages. The Problem of the Others*, Leiden-Boston 2010, 48; Ц. Степанов, *Imitatio imperii Romanorum (et Christianorum): имперска символика при Българи и Франкив началото на IX век*, Средновековният Българин и „другите“. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов (съст. А. Николов, Г. Николов), София 2013, 93–94; F. Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, I, Leiden–Boston 2019, 576, n. 2.

⁷ Юркуова–Пенчев, *Печати и монети*, 28–29; Ђорданов, *Корпус*, 37–43, бр. 3.2А; Petkov, *Voices*, 33–34, no. 35; I. Jordanov, *Titles and dignitaries in the Preslav court (893–971). The contribution of sigillography*, *Das mittelalterliche Bulgarien, Byzanz und Europa: Festschrift für Vasil Gjuzelev zum 75. Geburtstag* (Hg. A. Schwarcz, P. Soustal, A. Tcholakova), Wien 2014, 56, no. 1.

⁸ Юркуова–Пенчев, *Печати и монети* 24–28; Ђорданов, *Корпус*, 29–36, бр. 3.1А–Б; Petkov, *Voices*, 33, no. 34.

⁹ Юркуова–Пенчев, *Печати и монети*, 29–31; Ђорданов, *Корпус*, 46–54, бр. 3.2Г–Е; Petkov, *Voices*, 34, no. 35; I. Jordanov, *Titles and dignitaries in the Preslav court*, 56–58, no. 1.

¹⁰ Юркуова–Пенчев, *Печати и монети*, 34–38; Ђорданов, *Корпус*, 55–63, бр. 3.3.А; Petkov, *Voices*, 34, no. 36; I. Jordanov, *Titles and dignitaries in the Preslav court*, 58–59, no. 2.А.

βασιλεὺς Βουλγάρων или Пётрос δεσπότης, и по први пут једностубачна вертикална легенда на словенском у виду два монограма који се рашчитавају као Петрџ царџ. Такође, сачуван је и реверс једног булотерија који садржи царско попрсје (пун орнат, шар са крстом) и двостубачну легенду изведену као Петрџ царџ Българомџ.¹¹ Царица Марија Лакапина је имала и властити булотерион, уколико се њој може приписати печат који на аверсу носи представу цветног крста, а на реверсу хоризонтални натпис у три реда у коме се сигиланткиња назива „Марија василиса“.¹²

Постоје и одређене оловне буле из периода Првог бугарског царства које није могуће са сигурношћу приписати иједном од царева, због непостојања легенде. Један од тих печата има на обе стране попрсје Христа Пантократора, а постоје и типови који садрже попрсје Христа Пантократора на аверсу и попрсје владара на реверсу. Најзад, један тип носи попрсје Богородице са медаљоном Христа на аверсу и представу лава који корача удесно (хералдичко лево) на реверсу; на реверсу од кружне легенде се може реконструисати само Βουλγαρίας/Βουλγάρων.¹³

Печати бугарских багатура (престолонаследника?). Посебан тип печата везује се за личности које у Бугарској носе титулу багатура. Сама титула багатура није довољно расветљена, тј. не постоји консензус међу истраживачима око њеног значења и функције коју су носиоци обнашали. Сачувани су печати тројице багатура; именом то су Михаило из 9. или 10. века, те Јован и један анонимни багатур, обојице из 10. века. Аверси печата код Михаила и Јована садрже представу патријаршијског крста на три степеника око кога тече легенда на грчком + ΚΕΒΟΝΘΗΤΩΣΩΔΟΝΛΩ (Κύριε βοήθη τῷ σῶ δούλω – Господе, чувај раба свог), док се на аверсу печата анонимног багатура налази крстолики инвокациони монограм са именом које се не може дешифровати, и са легендом ΤΩ–CΩ–ΔΥ–ΛΩ (τῷ σῶ δούλω). Реверсе свих ових печата испуњавају хоризонталне легенде у више редова које садрже име и титулу (+ Μιχαίλ βαγατουρ кана ιρθι(ι)θυ(ι)νος; + Ἰωάννη βαγατουρ кана ηρθι(ι)θυηνω; Βαγατουρ τῆς βασιλείας τῶν Βουλγάρων). Титула кана ιρθι(ι)θυ(ι)νος са Михаиловог и Јовановог печата можда је исто што и канарти-кен, што је позната туркијска титула наследника кана у значењу „будући кан“, те су овде можда у питању старији синови и редом престолонаследници кнеза, одн. цара Симеона. Но, ова титула се можда треба разумети као кана-и-рихтун, што би требало да означи врховног судију, неку функцију аналогну логотету у Византији.¹⁴

Печати царева Другог бугарског царства. До данас су пронађене две оловне буле које на аверсу носе представу Св. Теодора у стојећем ставу, са копљем у десној руци и штитом у левој, те двостубачним вертикалним натписом Ὁ ἅγιος Θεόδωρος, а на реверсу хоризонталну легенду на грчком која се реконструираше као + Σφραγῆς(sic!) Ἰωάννου βασιλέως(sic!) τῶν Βουλγάρων(sic!). Ови печати су упоредиви са једним печатом кесара Јована Кантакузина, зета цара Исака II Анђела, у коме можда треба и тражити узор за ове печате

¹¹ Юрукова–Пенчев, *Печати и монети*, 38–40; Йорданов, *Корпус*, 63–66, 133, бр. 3.3.Б, 3.1; Petkov, *Voices*, 34, no. 36; I. Jordanov, *Titles and dignitaries in the Preslav court*, 60–62, no. 2.В.

¹² I. Jordanov, *Titles and dignitaries in the Preslav court*, 62.

¹³ Юрукова–Пенчев, *Печати и монети*, 31–34; Йорданов, *Корпус*, 43–46, бр. 3.2Б–В; K. Nenov, *Early Medieval Bulgarian Seals from an Auction*, *Bulgaria Medievalis* 4–5 (2013–2014), 25–27, 36–37.

¹⁴ Юрукова–Пенчев, *Печати и монети*, 40, 43; Йорданов, *Корпус*, 67–75, бр. 4.1–3; Petkov, *Voices*, 34–35, no. 37–39; I. Jordanov, *Titles and dignitaries in the Preslav court*, 63–64, no. 1–2; Т. Славова, *Владелец и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти*, София 2010, 60–62; М. Минкова, И. Иванов, *За значението на надписа върху оловните печати на Йоан и Михаил от началото на християнската епоха, България в световното културно наследство. Материали от Третата национална конференция по история, археология и културен туризъм Пътуване към България* (ред. И. Йорданов), Шумен 2014, 238–246. Уп. К. Попконстантинов, *Новооткрит печат на Михаил багатур и багатурският род на Йоан, Сондоке и Михаил*, *Археология* 1–4 (2008) 68–79; Б. Николова, *Печатите на Михаил багатур канеиртхтин и Йоан багатур канаиртхтин (?). Проблеми на разчитането и атрибуцията*, *Средновековният Българин и „другите“*, 127–135; где се заступа теза да багатури Михаило и Јован нису били престолонаследници са титулама багатура и канарти-кена, већ багатури, тј. службеници престолонаследника са титулом канарти-кена.

бугарског цара Јована. Бугарски истраживачи ове печате приписују цару Јовану Асену I (1190–1196).¹⁵

На другом типу оловног печата који се са сигурношћу може приписати Јовану Асену аверс такође носи представу једног војничког светитеља, овога пута Светога Димитрија, у стојећем ставу, са копљем у десној и штитом у левој руци, али овога пута је двостубачна легенда која идентификује светитеља на словенском. Реверс носи представу цара у стојећем ставу, у пуном орнату и са инсигнијама (круна са крстом и препендулијама, дивитисион са лоросом чији крај пада преко леве руке у којој цар држи акакију, док у десној држи дуги крст), те вертикалну легенду која се рашчитава као Асѣнѣ царѣ Бѣлгаромѣ.¹⁶ Оловне буле цара Борила (1207–1218) су истог типа, једино што цар носи поред лороса и хламиду, те кратко жезло са крстом, док се легенда разликује именом (Борилѣ царѣ Бѣлгаромѣ).¹⁷ Златна була (43 мм) цара Јована Асена II (1218–1241) такође на аверсу носи представу Светог Димитрија, али је светитељ сада представљен како седи на ниском престолу-клуци без наслона, и како држи мач на крилу. На реверсу је цар приказан на округлом даису како у десној руци држи дуги лабарум а у левој шар са крстом; у легенди себи назива и царем Грка (+ Іванѣ Асѣнѣ царѣ Бѣлгаромѣ и Грѣкомѣ).¹⁸

Печати Константина Тиха Асена (1257–1277) мењају представу на аверсу, па сада уместо Св. Димитрија имамо представљеног Св. арханђела Михаила са нимбом и крилима, на златним булама одевеног у хитон са панциром и хламидом како стоји на округлом даису, са корицама мача у левој руци и исуканим мачем у десној руци, а на оловним одевеног у дивитисион са лоросом који пада преко леве руке у којој држи шар са крстом док у десној држи краћи лабарум. На реверсима цар стоји на округлом даису, крунисан ниском круном са препендулијама, одевен у дивитисион са лоросом који му пада преко леве руке у којој држи акакију, док у десној држи дуги лабарум. Златне буле (42 мм) на реверсу имају легенду унутар две кружнице по ободу (+ Кѣнстандинѣ вѣ Христа Бога вѣренѣ царѣ и самодрѣжецѣ Бѣлгаромѣ Асѣнѣ), а оловне двостубачну вертикалну легенду (само се део легенде десно од цара сачувао и реконструирало се као ...Бѣлгаромѣ Асѣнѣ).¹⁹

Печати Јована Александра (1331–1371) на аверсу носе попрсје Св. Николе које прати двостубачна легенда на грчком Ὁ ἅγιος Νικόλαος, а на реверсу стилизовану представу цара у пуном орнату и са инсигнијама (трокута стема са препендулијама, дивитисион са лоросом који пада преко леве руке у којој држи акакију, док десном држи жезло са крстом), те двостубачну легенду Іванѣ Алеѣандрѣ царѣ Бѣлгаромѣ.²⁰ Златни печат (36 мм) са Рилске хрисовуље Александровог сина, Јована Шишмана (1371–1395) неки истраживачи третирају

¹⁵ Ђорданов, *Корнус*, 92–95, бр. 1.2; I. Jordanov, *Byzantine lead seals from the stronghold near Dobri Dol, Plovdiv region*, RN 157 (2001) 452–458, no. 9; R. Mihajlovski, *A Collection of Medieval Seals from the Fortress Kale in Skopje*, *Byzantion* 86 (2016) 281–282, no. 11.

¹⁶ Мушмов, *Монетитѣ и печатитѣ*, 158; Јурукова–Пенчев, *Печати и монети*, 50–51; Ђорданов, *Корнус*, 97–99, бр. 1.3. У бугарској и српској сигилографији усталила се пракса да се код златних печата који на једној страни садрже хагиографску представу, а на другој страни представу владара у византијском репрезентативном ставу, аверсом означава страна са представом цара, а реверсом страна са хагиографском представом.

¹⁷ Мушмов, *Монетитѣ и печатитѣ*, 158–159; Јурукова–Пенчев, *Печати и монети*, 50–51; Ђорданов, *Корнус*, 103–105, бр. 1.5.

¹⁸ Мушмов, *Монетитѣ и печатитѣ*, 160; T. Gerasimov, *Sceaux bulgares en or des XIIIe et XIVe siècles*, *Byzantinoslavica* 21/1 (1960) 63–65; Јурукова–Пенчев, *Печати и монети*, 51–52; Ђорданов, *Корнус*, 107–110, бр. 1.6.

¹⁹ Мушмов, *Монетитѣ и печатитѣ*, 161; T. Gerasimov, *Sceaux bulgares en or*, 65–68; Јурукова–Пенчев, *Печати и монети*, 52–56; Ђорданов, *Корнус*, 115–118, бр. 1.8.А–Б.

²⁰ Мушмов, *Монетитѣ и печатитѣ*, 161–164; T. Gerasimov, *Sceaux bulgares en or*, 68–74; Јурукова–Пенчев, *Печати и монети*, 56–60; Ђорданов, *Корнус*, 119–122, бр. 1.9. Од цара Јована Александара је сачувана једна златна була (38 мм) на хрисовуљи Хиландару са аверсом и реверсом. Но, постоје и сребрне аверсне плочице сачуване посебно, за које Герасимов сматра да су у питању били позлаћени печати, и да се царска канцеларија окренула тој пракси због лоше финансијске ситуације, пошто је позлаћено сребро свакако јефтиније од злата.

као фалсификат из 16–17. века.²¹ Аверс носи попрсје Св. Јована Рилског, са две легенде: између две кружнице по ободу + Сѡи хрисѡвоуль Св(А)т(а)го ѡ(т)ца Іѡанна Рил(ѡ)скаго, а у печатном пољу лево и десно од цара вертикална С(ѡА)т(ѡ)и (І)ѡан(ѡ) Рил(ѡ)ск(ѡ)и. Реверс носи представу цара са нимбом, у пуном орнату и са инсигнијама (круна са препендулијама, дивитисион са лоросом који пада преко леве руке, крстасто жезло у десној руци), исто са две легенде: кружна + Іѡ(анѡ) Шишман(ѡ) ѡѡ Х(рист)а ѡѡрн(и) ц(а)р(ѡ) самодрѡж(еѡ) ѡѡѡм(ѡ) Бљгар(ѡмѡ), и двостубачна вертикална ц(а)рѡ Шишманѡ.

Од цара Шишмана сачувана је и једна оловна плочица која носи исту стилизовану представу цара и две сигле Ѡ НШ лево и десно од цара које се рашчитавају као ц(а)рѡ Ши(шманѡ). Због квалитета ликовне представе и сигли које су изведене у негативу, поједини истраживачи сматрају да је у питању фалсификат,²² а други, пак, да је у питању у ствари типар за печат (али у том случају, на отиску би представа цара била конкавна, као и легенда, која би притом било оријентисана као „Шишманѡ царѡ“).²³

Једнообразност свих печата царева Другог бугарског царства који на реверсу носе представу цара у византијском репрезентативном ставу нарушава оловна була цара Калојана (1197–1207). Аверс носи представу Богородице Оранте која стоји (са сиглама лево и десно од ње на бугарском, СВ БЦА), а реверс хоризонтални бугарски натпис у четири реда (+ Калѡѡ Ѡ Блгарѡм +). Но, истраживачи су готово једногласни у томе да је у питању фалсификат из познијег (Османског) периода.²⁴

Воштани печати бугарских царева нису сачувани, и једино сведочанство о њиховом коришћењу јесте један метални типар за воштане печате чија полеђина има облик шкољке (капица Светог Јакова), и који се приписује Мицу Асену (1256–1257). Овај печатњак носи представу цара у пуном орнату (дивитисион са лоросом и манијакисом, круна са препендулијама и жезло са крстом у десној руци) како јаше на коњу који корача лево, и легенду по ободу коју је Иван Јорданов прочитао као МНУѡ Ѡѡ (Мичѡ царѡ).²⁵

Из периода Другог бугарског царства сачуван је печат само једне бугарске царице са именом Ирина. Епиграфски и иконографски обрасци упућују да сигиланткињу треба тражити у трећој четвртини 13. столећа, тј. током периода владавине Михаила VIII у Византији, због чега се печат не може са сигурношћу приписати ни Ирени Ласкарини Асенини (кћерки Теодора II Ласкариса и унуци Јована Асена II), првој супрузи Константина Тиха, нити Ирени Палеологини (кћерки Михаила VIII Палеолога), супрузи Јована Асена III (1279–1280).²⁶ На аверсу печата представљена је Богородица на престолу са високим наслоном како држи медаљон са Христом на крилу; лево и десно од главе јој се налазе сигле МР ΘV, док се лево и десно од наслона престола налазе сигле К (или М?) и Y. Реверс носи представу царице у стојећем ставу, у пуном орнату и са инсигнијама (висока отворена круна са препендулијама, дивитисион са широким рукавима, са лоросом и манијакисом, у десној руци жезло украшено драгуљима, док се лева рука налази у молитвеном положају у висини груди). Кружна легенда по ободу гласи Ирѡни бљговѡрѡнаа царица Бљгарѡмѡ.²⁷

²¹ Мушмов, *Монетитѡ и печатитѡ*, 162–163; Јурукова–Пенчев, *Печати и монети*, 68; Ђорданов, *Корпус*, 124–127, бр. 1.10.А. Уп. В. Мошин, *Да ли је аутентична Рилска повеља цара Јована Шишмана*, ИЧ 16–17 (1970) 294–297.

²² Јурукова–Пенчев, *Печати и монети*, 60–62.

²³ Ђорданов, *Корпус*, 123, 127–128, 133, бр. 1.10.Б, 3.3.

²⁴ Јурукова–Пенчев, *Печати и монети*, 69; Ђорданов, *Корпус*, 100–102, бр. 1.4; I. Jordanov, *Byzantine lead seals from the stronghold near Dobri Dol*, 457–458; idem, *The Collection of Medieval Seals from the National Archaeological Museum Sofia*, Sofia 2011, 6–7, no. 17. Морамо поменути и Калојанов златни печатни прстен са представом лава или вука, издатом у Ђорданов, *Корпус*, 139–140, бр. 4.4. Приликом проналаска у цркви Светих 40 мученика у Великом Трнову овај сигнет је приписан цару Калојану, али га данас истраживачи смештају у крај 13. или почетак 14. века, тј. склонији су да у њему виде печат неког великаша који је са славним царем делио име. Уп. S. Doncheva, I. Bunzelov, *Signet Rings with Mythical Creatures from Medieval Bulgaria*, Pontica 50 (2017) 355–356.

²⁵ Јурукова–Пенчев, *Печати и монети*, 62–65; Ђорданов, *Корпус*, 111–113, 133, бр. 1.7, 3.2.

²⁶ И. Ђорданов, *Печат на бљгарската царица Ирина (XIII – XIVв.)*, Епохи 23/1 (2015) 47–49.

²⁷ Исто, 46–47, 51.

У средњовековној Босни, печате су користили носиоци јавних власти, што су пре свега били владари – банови и краљеви – али и феудални великаши, својеврсни обласни господари, међу којима су херцези Св. Саве достигли у једном тренутку статус самосталних владалаца. Владари и обласни господари су поред печатења у склопу обављања јавних функција, печате могли користити и у пословима приватног карактера. Остала властела је такође користила печате у приватним пословима, али будући да су њихова овлашћења на баштинским поседима била широка, и њихови печати су у одређеној мери могли да имају јавни карактер.²⁸

Првенствени назив за печат у Босни јесте словенска реч *печать*, и до друге половине 14. века увек је у женском роду, од тада и у мушком, али само спорадично. Реч *пръстенъ* се у босанској сигилографској пракси увек односи на сигнет.²⁹ И назив *знамение*, одн. *зламенение*, којим се првобитно означавао неки знак, у смислу грба, временом се проширио и на печат (и печатњак и печатни отисак). Слична је ситуација и са називом *билигъ*.³⁰ У документима босанских владара састављеним на латинском, као и у латинским (и италијанским) преводима, те пропратним белешкама уз исправе, за печат се користи термин *sigillum* (итал. *sigillo*), али повремено се јавља и *bullā* (*bolla*). Но, *була* не означава металне печате, већ ма који печат, будући да у средњовековној Босни метални печати никада нису израђивани.³¹ Материјал израде је био искључиво восак. Изузетно ретки помени златних печата у короборацији исправа и коришћење термина „хрисовуља“ у регистрацији једне босанске повеље представљају не одраз стварног стања, већ дословно преузимање флоскула из дипломатичког формулара. И у Босни печатни восак је припреман додавањем различитих материја природном воску; то је могла бити смола, али такође и друге смесе, тако да су неке печатне грудве у мањем или већем проценту минерално-земљаног састава (поједине су биле земљаног састава само са воштаном „глазуром“).³² Воштани печати су причвршћивани на исправе на један од два начина – налепљивањем, тј. утискивањем и везивањем на врцу, тј. вешањем, због чега сваки печат може потпасти под једну од две категорије – утиснути или viseћи печати.³³

Што се боје печата тиче, природни восак је варирао од светложутих до тамносмеђих, а поред тога су коришћене различите нијансе зелене (често толико тамне да су готово црне), те црвена. Восак ових боја је у ствари наношен у танком слоју само на месту где је типар отискиван. У случају утиснутих печата типари су постављани директно на тај танак слој који је наливен на подлогу, док је код viseћих печата танак слој воска наливан у претходно обликовану печатну грудву већ поменутог састава и облика који је могао варирати (најпре у облику плочице, а потом од 14. века у облику полукугле, тј. својеврсне зделице или чанка; основе полукугле су могле бити кружне, а од 15. века пре свега у канцеларији Косача и издужене, тј. овалне, па грудве подсећају на половину шљиве). На печатној грудви где је требало налити нови восак ради бољег приањања новог воска претходно су прављени усеци ножем или шиљком. Само су велики двострани печати Котроманића израђивани тако што је восак природне боје наливан и на аверс и на реверс типара, а спајање је вршено тако што је након хлађења између аверса и реверса постављана врпца и нови слој растопљеног воска

²⁸ Anđelić, *Pečati*, 83–84.

²⁹ Čremošnik, *Studije*, 45–46; Исаиловић, *Канцеларије*, 222–223. Посебно је индикативно што је реч печат из словенског позајмљена у средњогорњонемачки управо да значи печатни прстен, као *Petschaft*, што сведочи о развоју самих објеката, али и развоју терминологије за те објекте у словенским језицима – печати су најпре били малих димензија, такви да су се могли носити а прсту, а када су се почели израђивати типари већих димензија, назив прстен се проширио и на њих.

³⁰ Čremošnik, *Studije*, 46; Порчић, *Обрасци*, 145; Исаиловић, *Канцеларије*, 219, 222–223.

³¹ Исаиловић, *Канцеларије*, 222.

³² Anđelić, *Pečati*, 86–87; Čremošnik, *Studije*, 75–76; Исаиловић, *Канцеларије*, 177–178, 221, 229, 233, 247, 292.

³³ Anđelić, *Pečati*, 88; Čremošnik, *Studije*, 81; Д. Јечменица, *Стонска повеља бана Стефана II Котроманића*, ГПБ 3 (2010) 29–46; Исаиловић, *Канцеларије*, 177, 224.

који је служио као адхезив, те је најзад вишак воска после коначног хлађења одсецан а печат је добијао форму правилног кружног диска.³⁴

Врпце на којима су висили печати су најчешће формиране од нити упредене или неупредене свиле, обично обојене у црвено (али је било и других боја, а и врпци састављених од нити више боја), које су могле бити исплетене у плетеницу, или једноставније увијене, те најзад остављене у форми снопа раздвојених кончића; ткане врпце срећу се врло ретко. Овако припремљене врпце су провлачене кроз прорезе или рупице (чији број варира од једне до шест) направљене у листу документа, у плики.³⁵ Утиснути печати су причвршћивани тако што је восак наливан на документ, и то на спој трачице папира која је провлачена са полеђине кроз два прореза у листу; код затворених писама ти прорези на полеђини су прављени тек након пресавијања писма. Други знатно ређи начин утискивања печата (преузет из дубровачке праксе) састојао се у томе што су у листу документа изрезивана 2–3 непотпуна троугла (само по две бочне стране), а онда савијани ка унутра, па преко таквих избочина наливан восак. Преко наливеденог воска је пре утискивања типара могао бити постављен и овлажени папирџ квадратног облика (понекад заротиран 45°), ради заштите, па тек преко њега утиснут типар.³⁶

У употреби висећих или утиснутих печата у средњовековној Босни се уочавају одређене закономерности. Висећи печати су старији, и јављају се од 30-их година 13. века, а утиснути од средине 14. столећа. Утиснути печати се јављају на папирним документима, док су висећи печати постављани на исправе написане на пергаменту, уз свега пар познатих изузетака. Разлози овоме су били првенствено практичне природе: восак за утиснуте печате је теже приањао на пергамент, а печатне грудве висећих печата су својом тежином могле да изазову цепање папира који је био тањи и слабији од пергамента. Но, и карактер документа је вршио одређену улогу у овоме, будући да су на пергаменту писане свечаније повеље, а на папиру писма, признанице и мање свечане нотификационе повеље.³⁷

Наустаљенији облици типара у Босни су кружни и овални, а као посебна форма се јавља и својеврсни осмоугаони овал, тј. издужени осмоугао који су користили превасходно припадници продице Косача.³⁸

Изворна средњовековна босанска терминологија владарских печата одређују их по димензијама – *мала, срџдна и велика печатъ*, те *пръстенъ* и *дуплена* или *обистрана печатъ*. Када су ови појмови превођени на латински, као синониме за пръстенъ имамо *bulla anuli*, *anulare* и *signetum*, за мала печатъ *sigillum minus*, за срџдна печатъ *sigillum mediocris*, за велика печатъ *sigillum majus*, и за дуплена печатъ *sigillum duplex*. Величина печатног прстења, тј. сигнета у Босни се кретала између 15 и 20 мм, печат просечних димензија 25–30 мм означавао је као мала печатъ, а печат просечних димензија 45–50 мм као срџдна печатъ (у латинским документима ипак означавања и као *sigillum majus*), док је једнострана велика печатъ имала пречник око 80 мм. Босански краљевски велики двострани печат – дуплена печатъ – пречника око 110 мм својим димензијама спада у највеће у тадашњој Европи (примера ради, печати анжујских и луксембуршких краљева Угарске су се кретали између 100 и 130 мм, а тек је нешто касније цар Фридерик III Хабзбуршки користио печат величине око 140 мм).³⁹ Употреба одређеног типа типара била је условљена и типом документа. Иако постоји немали број изузетака, за најважнија и најсвечанија документа су коришћени велики печати (двострани печати краљева) и већи средњи печати (банови и великаши) који су и сами били свечанији од печата израђених типарима мањих димензија који су коришћени за мање свечане повеље и писма.⁴⁰

³⁴ Anđelić, *Pečati*, 86–87; Ćremošnik, *Studije*, 76–81; 106–116; Исаиловић, *Канцеларије*, 177–179, 229–234.

³⁵ Anđelić, *Pečati*, 88–90; Ćremošnik, *Studije*, 91–106; Исаиловић, *Канцеларије*, 178, 226–227.

³⁶ Anđelić, *Pečati*, 88–90; Ćremošnik, *Studije*, 81–91, 116–117; Исаиловић, *Канцеларије*, 177–178; 227–228.

³⁷ Anđelić, *Pečati* 88; Исаиловић, *Канцеларије*, 177, 224–226.

³⁸ Ćremošnik, *Studije*, 66–68; Исаиловић, *Канцеларије*, 234.

³⁹ Ćremošnik, *Studije*, 64–66; Исаиловић, *Канцеларије*, 223, 228–229, 539.

⁴⁰ Anđelić, *Pečati*, 84–86; Исаиловић, *Канцеларије*, 177, 240.

Двострани печати (као и тип аверсне представе на њима, *maiestas*, где је приказан владар на престолу) могу се сматрати регалним правом у Босни, будући да се јављају само на исправама краљева из династије Котроманића.⁴¹ И већ помињани црвени восак за печатење је првенствено уведен у Босну као регално право, након крунисања Твртка I. Али за разлику од употребе двостраних печата (и *maiestas* представе), овај краљевски забран је убрзо узурпиран, па су најпре хумски Санковићи непосредно након Тврткове смрти почели да користе црвени печатни восак, а касније и Косаче непосредно пре уздицања на ранг херцештва и Влатковићи у Хуму; у осталим случајевима властела је најчешће користила зелени восак за печатне отиске, знатно ређе природни восак, као што су то чинили раније и босански банови.⁴² Специфични случај представља печат хрватског великаша Младена II Шубића који је у свом капацитету бана Босне искористио бар једном црвени восак, за свој контрапечат у печатној грудви од природног воска.⁴³

Ако се узму у обзир облици типара, њихове димензије и печатне представе, јасно је да се босанска сигилографска пракса може посматрати као део западноевропске сигилографске традиције. Присуство хералдичких мотива, те реткост монограма и потпуно одсуство хагиографских представа и верских мотива – који јесу присутни на средњовековном босанском новцу – на босанским печатима упућује нас да узоре за босанске сигилографске обрасце тражимо у јадранском приморју и Угарском краљевству. Језик легенди на печатима, пак, показује знатнија колебања између две традиције, ако се могу тако назвати. У зависности од ауктора и његове политичко-идеолошке оријентације и владарског програма, могао је бити коришћен словенски језик обично исписан ћириличним уставом или латински језик исписан унцијалом, готицом или хуманистиком, а постоје и двојезични печати.⁴⁴

* * *

У Босни је печат био најважније средство дипломатичке овере од прве половине 13. века па све до краја постојања средњовековних држава ња њеном тлу. Око 90% свих сачуваних владарских и великашких докумената у Босни је било печатењено (премда се мањи број печата потпуно очувао до данас), док су само исправе ниже властеле остајале непечатењене. За типаре се може претпоставити да су израђивани у комунама у приморју или Италији, а само су неки једноставнији печатњаци могли бити производ домаћих занатлија.⁴⁵ Није реткост да су ауктори у недостатку свог печата користили печате својих дедова, очева, браће или претходника у власти (посебно код босанских краљева), или да су, пак, појединци користили печате других живих личности, обично својих сродника да овере документ (као у случају припадника рода Косача и браће Влатковића, где се може говорити о заједничким печатима).⁴⁶ Недоступни типар је могао једноставно бити на другом месту, или је могао бити у поступку израде или поправке. Печатњаци су мењани или због промене у титулатури сигиланта или због механичких оштећења насталих током употребе.⁴⁷ Условно речено, сачувана су два владарска печатњака из средњовековне Босне – онај брибирског кнеза и хрватског бана Павла I Шубића који је у своју титулатуру на печату унео и Босну, и вероватно сигнет Твртка I као краља.⁴⁸

⁴¹ Исаиловић, *Канцеларије*, 236–237, 540.

⁴² Čremošnik, *Studije*, 78–81; Исаиловић, *Канцеларије*, 229–233.

⁴³ Н. Исаиловић, *Повеља бана Павла Шубића и његових синова кнезу Хрватину Стјепанићу*, ГПБ 3 (2010) 13–14.

⁴⁴ Anđelić, *Pečati*, 104–105; Исаиловић, *Канцеларије*, 221, 237–238, 539. И други, шири дипломатички обрасци показују уплив страних утицаја када је у питању канцеларија босанских краљева, као што сведочи појава киноарних слова, калиграфски исписаног потписа и других украса краљевских повеља крајем 14. века, који су тековина дипломатичке традиције владарске канцеларије у Србији, в. Исаиловић, *Канцеларије*, 539.

⁴⁵ Anđelić, *Pečati*, 83, 102–104; Исаиловић, *Канцеларије*, 176–177, 220–222, 525.

⁴⁶ Čremošnik, *Studije*, 60–62; Исаиловић, *Канцеларије*, 86, 236, 238–240.

⁴⁷ Čremošnik, *Studije*, 56–58; Исаиловић, *Канцеларије*, 240, 475.

⁴⁸ J. Belošević, *Pečatnik hrvatskoga bana Pavla I Bribirskog iz Zadra*, *Diadora* 3 (1965) 159–167; Anđelić, *Pečati*, 11–12, 20–21; Исаиловић, *Канцеларије*, 219.

Као што је на средњовековном Западу пракса да ауктор сам печати своју повељу била ретка, такав је случај и у средњовековној Босни, где су забележана укупно три примера (два из канцеларије Владислава, херцега Св. Саве, и један Жарка Влатковића из Хума). Много чешће је печатење документа вршио неки чиновник канцеларије (дијак-писар), а у случају да је требало документ печатити негде изван двора, одн. места где се у том тренутку налазио ауктор, његов опуномоћеник је носио печат, тј. типар са собом и вршио печатење.⁴⁹ Сигнете су по правилу ауктори носили на свом прсту, али су их приликом овере исправа вероватно предавали дијаку да изврши само печатење; остале типаре су, по свој прилици, чували главни дијак или логотет, пошто нема сведочанстава о постојању службе чувара печата.⁵⁰ Печатњак је често био и средство легитимације којим се доказивао статус аукторовог опуномоћеника или посланика и истинитост његовог усменог исказа (тј. да веродостојно преноси жеље свог господара, ауктора); у овом смислу, печат можемо назвати средством овере усмене изјаве.⁵¹

Печати босанских банова. Сви отисци типара босанских банова су висећи. Настарији сачувани печати у Босни се налазе на повељама бана Матеја Нинослава (1232–1253) Дубровнику: први је малих димензија и вероватно је израђен прилагођеном античком гемом или имитацијом оваквих интаљона са ликовном представом орла раширених крила из профила, како полеће са стене, а други средњих димензија има сложену коњаничку композицију, јединствену у балканској и европској сигилографији тог времена (представа два витеза на коњима, са оружјем и штитовима шаржираним косом пругом, који се вероватно огледају у турниру; ова представа има паралелу на босанским стећцима). Други печат има кружну легенду по ободу на словенском (Печать велиега бана Нинослава).⁵²

Брибирски кнез и хрватски бан Павле I Шубић је након освајања у Босни (1305–1312) за себе израдио велики кружни типар (60 мм) на коме се у латинској легенди по ободу између осталог титулише и као *господар Босне*. Овај печатњак од месинга има облик диска са малом дршком у облику кваке на полећини по средини, а ликовна представа садржи пуни грб Шубића (троугли штит са орловским крилом, шлем са челенком-букетом и витичастим плаштом).⁵³ Његов син Младен II (1312–1322) користи печат сличних димензија, али је једини остисак у тој мери оштећен да се на ликовној представи могу разазнати само вињете близу обода са легендом која га на латинском титулише као *бана читаве Босне*. На полећини печатне грудве у црвеном воску је утиснут мали кружни контрапечат са хералдичком представом Шубића (орловско крило) и латинском легендом по ободу.⁵⁴ По сигилографским обрасцима печати ове двојице, условно речено, владара Босне стоје у западној сигилографској традицији коју су они као странци донели из угарске средине. Како је њихова владавина која није покривала целу територију Босне притом била и краткотрајна, ни сигилографски обрасци које су донели са собом нису опстали након њиховог повлачења са политичке сцене у Босни.

Од бана Стефана II Котроманића (1322–1353) сачувани су печатни отисци два кружна типара (50 и 80 мм). Оба садрже представу оклопљеног коњаника у касу лево (хералдичко десно), у пуној турнирској опреми – шлем са челенком (букет) и плаштом, копље са барјаком на коме је грчки крст, штит са косом пругом и покривка за коња са два грчка крста. На већем печату је поље иза коњаника посејано криновима, а легенда у два реда између три кружнице од перли по ободу је на словенском (+ Печать господина Стѣпана бана свободнога господина все земље босанске // оусорске сольске и долне краиске и все земље хльмьске +). На мањем печату спољна легенда је на латинском (Sigillum minus Stephani Dei gratia totius Bosnae bani),

⁴⁹ Anđelić, *Pečati*, 84–85; Čremošnik, *Studije*, 49–52, 62–63.

⁵⁰ Исаиловић, *Канцеларије*, 177.

⁵¹ Anđelić, *Pečati*, 85; Čremošnik, *Studije*, 62–63; Исаиловић, *Канцеларије*, 160, нап. 19.

⁵² Ивић, *Печати и грбови*, 22, бр. 2; Anđelić, *Pečati*, 9–11, бр. 1–2.

⁵³ J. Belošević, *Pečatnik hrvatskoga bana Pavla I Bribirskog*, 159–167; Anđelić, *Pečati*, 11–13, бр. 3.

⁵⁴ Н. Исаиловић, ГПБ 3, 13–14. Повеља иначе носи и печат његовог брата Јурја II, а печат бана Павла Шубића је нестало.

а унутар поља се налази полукружна легенда на словенском (Господинь бань Стѣпань).⁵⁵ Занимљиво је приметити да се штит са косом пругом јавља и на печату бана Нинослава са представом витешког турнира.

Током своје банске владавине, Твртко Котроманић (1353–1391, краљ од 1377) је користио оба стричева типара, а потом је израдио и један свој типар средњих димензија (47 мм) који је до танчина верна копија Стефановог мањег печата, уз промену имена и у латинској и у словенској легенди. Сачувана су и сведочанства да је Твртко као бан користио и печатни прстен и велики печат („... nostri anularis, quia aliud nostrum sigillum majus penes nos non habuimus...“).⁵⁶

Печати босанских краљева. Након крунисања за краља, Стефан Твртко је променио своје печате како би и његови типари одсликавали нове титуле и краљевски ранг. Његов сигнет носи представу главе крунисаног владара (круна са три зупца, дуга коса и брада) унутар осмоугла.⁵⁷ Један Твртков секретум носи хералдичку представу штита (чији се садржај не може разазнати) унутар розете од шест лобуса који је сваки испуњен једним крином; легенда је кружна по ободу, изведена готичком фрактуром и гласи S(igillum) SECRETVM STEPHANI REGIS.⁵⁸ Слично иконографско решење коришћено је и на средњем печату краља Твртка (30 мм), само што овај кружни типар носи представу пуног Твртковог грба – косо постављени штит са косом пругом, и по три крина са обе стране у пољу, шлем са љиљановом круном, плаштом и челенком-букетом. Легенда је на латинском, у кружници по ободу (Stephani Tvertchonis Dei gratia regis Rasiae etc).⁵⁹

Најзад, Твртков велики двострани печат није сачуван, али сам Твртко га помиње у једној својој повељи. Тај типар (тј. аверс и реверс типара за двострани печат) касније је његов наследник Стефан Дабиша (1391–1395) изменио тако што је поновним гравирањем замењено краљево име. Димензије аверсне и реверсне представе су 110 мм. На аверсу се налази мајestas представа која својом монументалношћу и квалитетом оставља далеко иза себе печате Тврткових савременика у западној Европи, а најсличнија је аверсној представи на печатима енглеског краља Едварда III (посебно Бретињи-печата). Краљ је представљен прилично реалистично са брадом и дугом косом, у западној одори са огртачем, како на крилу држи десном руком криново жезло, а левом шар са крстом; на глави има сложену љиљанову круну, а престо на коме седи има висок сводни наслон изведен у форми готичког архитектонског балдахина са три нише; испод краљевих ногу су два лава, а лево и десно од спољних ниша престола налази се по један хералдички штит који придржавају по два анђела, испод и изнад штита (лево, почасно место резервисано је за штит са представом двоглавог орла раширених крила, а десно за штит са дамаскираном косом пругом и по три љиљана на обе стране у пољу).⁶⁰ Реверс носи коњаничку представу једнаке монументалности и квалитета – коњаник у касу десно (хералдичко лево) у оклопу, са шлемом који красе љиљанова круна и челенка-букет, са штитом са дамаскираном косом пругом и по три

⁵⁵ Ивић, *Печати и грбови*, 26, бр. 17; Anđelić, *Pečati*, 13–17, бр. 4–5; Ј. Мргић, *Повеља босанског бана Стјепана II Котроманића којом кнезу Вукославу Хрватинићу даје жупе Бањицу и Врбању са градовима*, ГПБ 1 (2008) 12; Д. Јечменица, *Повеља банице Јелисавете и бана Стефана II кнезу Вукицу Хрватинићу*, ГПБ 2 (2009) 12.

⁵⁶ Anđelić, *Pečati*, 17–18, бр. 6; Д. Јечменица, *Повеља бана Твртка кнезу Влатку Вукославићу*, ГПБ 4 (2011) 11

⁵⁷ Anđelić, *Pečati*, 20–21, бр. 8. Постоји могућност да је овај печатни прстен пронађен у Арнаутовима код Високог 1909. године, будући да облик типара и печатна представа отисака одговарају облику и представи овог печатњака. Један отисак Твртковог сигнета је сачуван на његовом писму Дубровнику од 17. септембра 1380, и према цртежу Јанка Шафарика се могао назрети натпис по ободу који гласи + S T... BOSNE, в. Д. Јечменица, *Пет писама краља Твртка I Дубровчанима о Светодмитарском дохотку и Могорицу*, ГПБ 1 (2008) 57–58.

⁵⁸ Ивић, *Печати и грбови*, 28, бр. 25; Anđelić, *Pečati*, 19–20, бр. 7; П. Драгичевић, *Повеља краља Твртка I којом укида трг соли у Суторини*, ГПБ 3 (2010) 69, 74.

⁵⁹ Anđelić, *Pečati*, 21–23, бр. 9; Д. Јечменица, *Два писма бана и краља Твртка I Дубровчанима о Стонском дохотку*, ГПБ 1 (2008) 45; Порчић–Исаиловић, *Документи*, 244, бр. 11. Код С. Ћирковић, *Писмо краља Стефана Твртка I о уступању куће у Дубровнику*, ГПБ 2 (2009) 63, наводи се да печат са овог писма није сачуван, али на фотографији се јасно види да је у питању грешка, пошто се види отисак овог средњег Твртковог типара преко ромбоидног заштитног папирића.

⁶⁰ Anđelić, *Pečati*, 23–33, бр. 10.

љиљана са обе стране, и са копљем са барјаком. Грб са пругом и љиљанима краси и барјак на копљу и покривач за коња, а печатно поље је посејано криновима унутар розета од четири лобуса. Легенде на аверсу и реверсу се налазе унутар две кружнице на ободу печата, и исто се рашчитавају, премда су биле израђене уз помоћ различитих скраћеница: *Sigillum majus Stephani Tvertconis Dei gracia Rasciae Bossnae Maritimarumque parcium Usorae Inferiorum parcium terrae Holim regis et domini aliis(?)*.⁶¹

Краљ Дабиша је овај типар за велики двострани печат изменио гравирањем свог имена наместо Твртковог (DABISSE).⁶² То је учинио потом и Стефан Остоја (1398–1404, 1409–1418), али је поред уношења свог имена (OSTOIE), заменио и представе на оба грбовна штита на аверсу и на великом штиту који витез држи на реверсу (нова шаржа је љиљанова круна), док су на реверсу грбови на покривачу за коња и барјаку на копљу остали неизмењени (коса пруга и љиљани). Тако измењеним типаром се служио и његов син Стефан Остојић (1418–1421).⁶³ Стефан Твртко II (1404–1409, 1421–1443) је по последњи пут извршио измену типара за велики двострани печат, враћајући поново име TVRTCONIS у легенде на аверсу и реверсу, али одлучивши да задржи нове хералдичке елементе које је Остоја унео. Иако се није сачувао ниједан печат са отиском овог типара на документима самог Твртка II, постоје четири примерка са повеља краља Стефана Томаша (1443–1461) и један са повеље Стефана Томашевића (1461–1463).⁶⁴

Стефан Дабиша је гравирањем свог имена прилагодио и средњи Твртков типар са представом Твртковог пуног грба у готичкој розети од осам лобуса (30 мм); овим печатом се служила и Дабишина удовица и наследница, краљица Јелена Груба (1395–1398).⁶⁵ Стефан Остоја је и на овом типару, поред замене имена DABISSE са OSTOIE, заменио и представу на грбовном штиту – уместо Тврткове косе пруге и шест љиљана, јавља се љиљанова круна. Тим типаром су печатали сам Остоја, његов такмац и сродник Твртко II Твртковић, те унук Стефан Томашевић.⁶⁶

Стефан Дабиша је, пак, вероватно израдио властити сигнет (око 14 мм), будући је представа на отиску Дабишиног прстена упоредива представи на Твртковом сигнету (глава крунисаног владара), али руб печата није осмоугаон, већ овалан, и изведен у форми ниске бисера.⁶⁷ Ово сведочи да сачувани отисак сигнета краља Дабише свакако није израђен јединим познатим Твртковим печатним прстеном, али не може се искључити могућност да је у питању неки други, нама непознати, Твртков сигнет, који је Дабиша могао преузети од свог претходника.

Од краља Стефана Остоје су сачувани отисци једног кружног типара средњих димензија (28 мм) са почетка његове владавине. Печатну представу чини оклопљени коњаник у касу надесно, а иза коњаникових леђа лево уз обод се налази се кратка легенда OSTONNd, што мора бити део легенде која је почиње речју „печать“. Како се овај печат

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid, 25–33, br. 10.

⁶³ Ивић, *Печати и грбови*, 31–32, бр. 38–39; Anđelić, *Pečati*, 36–38, br. 15.

⁶⁴ Ивић, *Печати и грбови*, 35–38, бр. 54–55, 59–60, 66–67; Anđelić, *Pečati*, 39–41, br. 16; С. Рудић, *Повеља краља Стефана Томашевића Дубровнику*, ГПБ 2 (2009) 154, 163; Порчић–Исаиловић, *Документи*, 404, бр. 37

⁶⁵ Ивић, *Печати и грбови*, 29, бр. 30; Anđelić, *Pečati*, 33–34, br. 11.

⁶⁶ Anđelić, *Pečati*, 36, br. 14; А. Фостиков, *Повеља босанског краља Стефана Томашевића Дубровачкој општини о дугу краља Твртка II*, ГПБ 1 (2008) 147, 154; Иста, *Повеља босанског краља Стефана Томашевића Дубровачкој општини о дугу његовог оца краља Томаша*, ГПБ 1 (2008) 159; С. Рудић, *Повеља краља Стефана Томашевића којом наређује својим људима да не ометају Дубровачке трговце*, ГПБ 1 (2008) 165–166, 169–170; Р. Михаљчић, *Повеља краља Остоје којом поново потврђује повластице Дубровчанима*, ГПБ 3 (2010) 131; А. Фостиков, Н. Исаиловић, *Два писма босанског краља Твртка II Твртковића Дубровчанима*, ГПБ 6 (2013) 90; П. Драгичевић, *Девет писама о исплати дубровачких трибута краљу Остоји и дипломатским активностима његових посланика*, ГПБ 11 (2018) 50, 57, 59–60, 62, 65–67.

⁶⁷ Anđelić, *Pečati*, 33, br. 12.

разликује од нових типара које је Твртко увео по краљевском крунисању, у питању је вероватно његов лични печат из времена пре избора за краља.⁶⁸

Твртко II је, пак, израдио четири властита кружна типара средњих димензија. Први (45 мм) има пуни краљевски грб са старим банским грбовним штитом који носи само косу пругу, без кринова. Натпис на словенском тече у два поља између три кружнице по ободу (+ Печатъ господина краља босанскога Твртк- // -а Твртковиџа).⁶⁹ Други типар (45 мм) са пуним краљевским грбом уоквирен је розетом од шест лобуса, а сам грб се састоји штита са новим хералдичким амблемом – љиљанова круна испод које је додато и једно широко слово Т из готичке унцијале (П). Кружна легенда на латинском се рашчитава као + S(igillum) Tvertconis Dei gracia rex Bosne r(?).⁷⁰ Још један Твртков типар истих димензија посведочен је само на исправама краља Стефана Томаша. Представа је веома слична оној са претходног типара, али је ипак јасно да је у нови типар, са новом легендом + S(igillum) domin(i) Tvertconis Dei gracia rex Bosne e(tc).⁷¹ И четврти Твртков типар носио је овакву хералдичку представу и латинску легенду (која се због оштећења отисака не може прочитати), само је мањих димензија (24 мм); овим типаром су се служили сам Твртко, краљ Томаш и вероватно Томашева удовица Катарина.⁷² Најзад, Твртко II је користио и мали типар облика осмоугаоног овала (15×12 мм) на коме се налази представа пуног краљевског грба, али је штит малих димензија, а предност је дата шлеми са круном (без плашта и челенке). Испред шлема, лево, налази се бочно положено ћирилично слово К (IC) а десно иза шлема Т, што су вероватно иницијали „Краљ Твртко“.⁷³

Од краља Томаша и његовог сина Стефана Томашевића нису посведочени властити печати, будући да су њихове сачуване повеље печатењене типарима њихових претходника.⁷⁴

Печати босанских великаша. Од најистакнутијих босанских феудалаца, међу којима су неки стекли статус практично независних обласних господара, сачувани су печати припадника родова Раденовића-Павловића, Хрватинића и Косача, те Николића, Милтеновића-Санковића и Влатковића у Хуму.

Печати Павловића – кнеза Павла Раденовића (†1415), његовог сина војводе Радослава Павловића (†1441), и унука војводе Иваниша (†1450) – садрже монументално-хералдичку представу утврђеног града са бедемима и легенду (код Павла на латинском, код Радослава и Иваниша на словенском). Мали типари су кружног или облика издуженог осмоугла, док су средњи типари сви кружног облика и имају ћириличну легенду која обично почиње формулом „+ Си печатъ“.⁷⁵

⁶⁸ Ивић, *Печати и грбови*, 29–30, бр. 32; Anđelić, *Pečati*, 34–35, бр. 13; Р. Михаљчић, *Писмо краља Стефана Остоје Дубровчанима о Стонском доходу*, ГПБ 2 (2009) 125.

⁶⁹ Ивић, *Печати и грбови*, 30, бр. 34; Anđelić, *Pečati*, 41–42, бр. 17; Р. Михаљчић, *Повеља краља Стефана Твртка Твртковића којом Дубровчанима потврђује Сланско приморје*, ГПБ 4 (2011) 85; П. Драгичевић, *Повеља краља Твртка II Твртковића Дубровнику којом потврђује повеље својих претходника*, ГПБ 11 (2018), 104.

⁷⁰ Ивић, *Печати и грбови*, 33, бр. 46; Anđelić, *Pečati*, 42–43, бр. 18.

⁷¹ Anđelić, *Pečati*, 45–46, бр. 20. Исти печатом се служио вероватно и краљ Томаш на пуномоћју из 1449. Јакову Тести, в. Н. Исаиловић, А. Фостиков, *Исправа краља Стефана Томаша којом овлашћује Јакова Тесту да поврати новац опљачкан под Сињом*, ГПБ 7 (2014) 89; А. Крстић, *Повеља краља Стефана Томаша ердељском војводи Јовану Хуњадију*, ГПБ 7 (2014) 75–76; Порчић–Исаиловић, *Документи*, 389, бр. 34.

⁷² Anđelić, *Pečati*, 43–45, бр. 19; Н. Исаиловић, А. Фостиков, *Уговор краља Стефана Томаша и кнеза Николе Трогиранина о заједничкој трговини*, ГПБ 8 (2015) 79–80; А. Крстић, *Повеља краља Стефана Томаша којом се обавезује на верност Угарској против Турака*, ГПБ 8 (2015) 98; А. Фостиков, Н. Исаиловић, *Повеља краља Стефана Томаша Дубровчанима о слободи трговине*, ГПБ 9 (2016) 90–91. Легенду можда треба реконструисати као S(igillum) STEPH(an)I TVERTCONIS D(ei) G(ratia) REGIS BOSNE.

⁷³ Ивић, *Печати и грбови*, 32, бр. 42; Anđelić, *Pečati*, 46, бр. 21.

⁷⁴ Anđelić, *Pečati*, 46–48.

⁷⁵ Ивић, *Печати и грбови*, 29, бр.31; Anđelić, *Pečati*, 48–49, бр. 22; А. Смиљанић, *Повеља кнеза Павла Раденовића Дубровчанима*, ГПБ 1 (2008) 100 (Павле Раденовић); Ивић, *Печати и грбови*, 32–33, бр. 43–45; Anđelić, *Pečati*, 49–53, бр. 23–26; М. Ивановић, *Повеља војводе Радосава Павловића Дубровчанима*, ГПБ 9 (2016) 77 (Радослав Павловић); Anđelić, *Pečati*, 53–54, бр. 27; С. Рудић, *Повеља војводе Петра и кнеза Николе [Павловића] Дубровнику из 1454. године*, ГПБ 9 (2016) 110–111 (Иваниш).

Хрватинићи су користили кружне типаре са хералдичком печатном представом, тј. пуним грбом (косо постављени штит чија се шаржа не распознаје – можда крило као код Шубића? – те кацига са витичастим плаштом, или са челенком у облику оклопљене руке са мачем, и плаштом). Легенда је на латинском – код Вукослава Хрватинића (†1341/3), или на словенском – код Јурја Војсалића (помен 1434).⁷⁶

Хумски Николићи, потомци кнеза Мирослава, брата српског великог жупана Стефана Немање, користили су печате са хералдичком представом орла спуштених крила. У питању су отисци малих типара, вероватно сигнета, кружног облика са легендом на словенском – код Станиславе, удовице Владислава Николића (1392) – или облика издуженог осмоугла који носи само ћирилични иницијал Г – код кнеза Гргура Вукосалића (†1436).⁷⁷

И Милтеновићи-Санковићи на својим печатима сви користе исто породично знамење – клупа за штављење коже у облику Х. Сам печат Санка Милтеновића (†1370/2) није сачуван, али је на једној писму поред кружне мрље од печатног воска нацртан овај симбол. Једна повела коју су оверила обојица Санкових синова, жупан Бељак (†1391) и кнез Радич († око 1404), носи два мала кружна печата – на Бељаковом симбол Х је постављен у грбовни штит који окружује словенска легенда (+ Печат Бџлићков), а на Радичевом симбол Х је централни мотив који такође окружује словенска легенда (+ Печат кнеза Радича), без штита. Радичев каснији војводски печат има исти дизајн као и његов кнежевски печат, само са новом титулом у легенди.⁷⁸

Од хумске властеле Радивојевића-Влатковића, сачувани су печати браће Иваниша (†1482/3) и Августина Влатковића (†1488), сви такође хералдичког дизајна, сви са латинским легендама, углавном кружног облика или облика издуженог осмоугла (код Иваниша). Хералдичка представа се састоји од пуног породичног грба – косо постављени штит (типа тарча) са три косе пруге, шлем са плаштом и челенком у облику перјанице-букета, или два дугачка пера. Занимљиво је да је један печат израђен типаром војводе Иваниша сачуван на једној признаници његовог брата Августина која носи и Августинов печат, док су на заједничкој признаници њихове браће Тадије и Жарка сачувана два печата израђена такође истим Иванишевим и Августиновим типарима. На две исправе све седморице браће Влатковића и синовца им Павла Петровића отиснут је такође само типар војводе Иваниша Влатковића, а његовим типаром начињена су и три отиска на једној његовој заједничкој признаници са још тројицом браће, на две признанице његове браће Тадије и Жарка, те на једној Иванишевој самосталној признаници. Постоји и један отисак кружног типара малих димензија на једној признаници Жарка, Тадије и Ђурђа Влатковића, али легенда по ободу није читљива, па се не може рећи ком од браће је овај типар (бар номинално) припадао.⁷⁹

После владара из династије Котроманића, у Босни је род Косача оставио за собом највише печата. Велики војвода Сандаљ Хранић (†1435) користио је два мала типара, оба са идентичним садржајем: први има облик издуженог осмоугла, други правог овала. У печатном пољу се налазе слова Сџ са знаком за скрећење изнад, док легенда на ободу гласи +

⁷⁶ Н. Исаиловић, *Повеља кнеза Вукослава Хрватинића којом даје слободу сину Јурја Хранића и Марице*, ГПБ 10 (2017) 76–77; исти, *Повеља кнеза Вукослава Хрватинића којом се утврђује измирење Вука, сина Обрада, и његових сродника из Санице*, ГПБ 11 (2017) 17–18 (Вукослав Хрватинић); Ивић, *Печати и грбови*, 33–34, бр. 47; Anđelić, *Pečati*, 54–55, бр. 28; А. Смиљанић, *Повеља војводе Ђурђа Воисалића којом потврђује баштинске посjede браћи Ђурђевићима*, ГПБ 4 (2011) 124–125 (Јурај Војсалић).

⁷⁷ Anđelić, *Pečati*, 61–62, бр. 32–33; А. Крстић, *Повеља кнеза Гргура Вукосалића којом укида царину пред Стоном*, ГПБ 9 (2016) 25–26. Анђелић Станиславу сматра супругом Владислављевог брата Богише, но вероватније је да је њен супруг, и отац њених синова, био управо Владислав, уп. Палавестра–Спасић–Мрђеновић, *Родословне таблице*, 198, са старијом литературом у фуснотама.

⁷⁸ Ивић, *Печати и грбови*, 28–30, бр. 28–29, 33; Anđelić, *Pečati*, 62–65, бр. 34–36; А. Смиљанић, *Повеља војводе Радича Санковића Дубровчанима*, ГПБ 1 (2008) 76. Ивић сматра да је овај симбол котва, тј. изврнуто сидро, са чиме се слаже и *Стемошник*, *Studije*, 56, док Анђелић у њему види ребус, тј. монограм речи Хљъм, али најпре ће бити у праву Палавестра–Спасић–Мрђеновић, *Родословне таблице*, 181, и Исаиловић, *Канцеларије*, 219, који у овом амблему виде стилизовану клупу за штављење коже.

⁷⁹ Anđelić, *Pečati*, 65–69, бр. 37–41.

Си печатъ Сандалевъ.⁸⁰ Његова браћа, Вук (†1424) и Вукац (†1432) такође су користили печате осмоугаоног облика истог типа, са властитим именом у монограму и легенди. Пажњу привлачи то што један од Вукчевих типара није посведочен отиском ни на једној његовој исправи, већ на документу његовог унука Владислава Херцеговића.⁸¹

Степан Вукчић Косача (†1466, херцег од 1448) је као војвода користио три типара, један кружни и два у форми издуженог осмоугла, са монограмом свог имена и легендом по ободу (+ Си печатъ воеводе Стѣпана). У једној прилици Степан је своја два осмоугаона типара употребио на истом документу издатом у његово и у име његових синова, који носи чак три печатна отиска (два отиска са једног типара, и један са другог).⁸²

Браћа Степан, Радосав и Остоја Драгишић Косача (помен 1437/8) користили су један заједнички типар (сваки је оставио по један отисак на својој исправи), кружног облика и малих димензија са представом грифона или вука који се пропиње, без легенде, што све упућује да се ради о печатном прстену.⁸³

Печати херцега Св. Саве. Када је постао херцег, Степан Вукчић је изменио дизајн свог монограмског печата утолико што је додао љиљанову круну изнад монограма и нову титулатуру у легенду (+ Си печатъ господина херцега Стипана). Поново су посведочени један кружни и два осмоугаона типара; једним од осмоугаоних типара се служила и херцегова удовица Цецилија.⁸⁴ Степан је поседовао и један велики типар са хералдичким дизајном који је сачуван само на једној исправи његовог сина Влатка (†1489). Печатно поље садржи пун херцегов грб (штит тарча са три десне косе пруге, шлем са витичастим плаштом и челенком лава приказаног до пола, како држи барјак са два грчка крста) и латинску легенду по ободу изведену хуманистичким писмом (+ Sigillum illustrissimi domini ducis Stephani Sancti Sabae et regni Bosnae).⁸⁵

Херцег Влатко је имао и два властита округла хералдичка печата средњих димензија, и један мали осмоугаони монограмски печат. Оба хералдичка печата носе сада већ устаљену представу пуног грба Косача, само што један има легенду на словенском (+ Печатъ свитлога херцега Влатка), а други на латинском (+ Sigillum Vlatici ducis Sancti Sabe). Влатков мали типар има монограм са круном од три зупца, а словенска легенда по ободу је идентична оној са првог хералдичког печата; отисци овог типара сачувани су на заједничким признаницама Влатка и брата му Степана, и то увек заједно са отисцима Влатковог ћирилског хералдичког печата.⁸⁶

⁸⁰ Ивић, *Печати и грбови*, 32, бр. 41; Anđelić, *Pečati*, 69–70, бр. 42–43; Р. Поповић, *Повеља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом уступају Дубровчанима свој део Конавала*, ГПБ 4 (2011) 98, 105; Н. Порчић, *Два пуномоћја војводе Сандаља Хранића за Прибисава Похвалића*, ГПБ 8 (2015) 23; Порчић–Исаиловић, *Документи*, 320–321, бр. 27

⁸¹ Ивић, *Печати и грбови*, 32, бр. 40; Anđelić, *Pečati*, 70–71, бр. 44; (Вук Хранић); Ивић, *Печати и грбови*, 36, бр. 58; Anđelić, *Pečati*, 71–72, бр. 45–46; (Вукац Хранић). Будући да је повеља Владислава Херцеговића са отиском Вукчевог типара издата 1451, дакле, за живота Владислављевог оца, можда управо у томе треба тражити објашњење зашто се овим типаром служи Вукчев унук, иако се њиме није служио (или то бар није посведочено) Вукчев син, херцег Степан. Владислав у ово време још увек није имао властитог типара, будући да су раније повеље (почев од 1440) у његово име овераване печатом његовог оца; први Владислављев печат је отиском посведочен тек 1465, в. Anđelić, *Pečati*, 77. Коришћење Вукчевог типара, који је свакако наследио прво Степан, могло је бити неко прелазно решење, пре него што Владислав изрази властити печат, и то тако што му је отац уступио типар који је поседовао, али он сам није користио. Без обзира на тачне разлоге због којих је Владислав користио дедин типар, чињеница да се овај печатњак сачувао у породици толико година након Вукчеве смрти сведочи да су печатњаци, посебно сигнети, посматрани као део породичног наследства који је имао значајну вредност и сврху чак и након што је смрћу првобитног сигиланта престајао бити актуалан.

⁸² Ивић, *Печати и грбови*, 34–35, бр. 51–52; Anđelić, *Pečati*, 73–74, бр. 48–50.

⁸³ Ивић, *Печати и грбови*, 34, бр. 49; Anđelić, *Pečati*, 72–73, бр. 47; С. Рудић, *Потврде браће Драгишић да су подигли свој део од поклада Сандаља Хранића*, ГПБ 6 (2013) 115–116.

⁸⁴ Ивић, *Печати и грбови*, 36–38, бр. 61–62, 70; Anđelić, *Pečati*, 74–77, бр. 51, 53–54; М. Ивановић, *Повеља херцега Стефана Вукчића Дубровчанима*, ГПБ 5 (2012) 83, 86.

⁸⁵ Ивић, *Печати и грбови*, 39, бр. 73; Anđelić, *Pečati*, 75–76, бр. 52.

⁸⁶ Ивић, *Печати и грбови*, 38, бр. 71; Anđelić, *Pečati*, 79–82, бр. 58–60.

Најстарији Степанов син Владислав (†1487/9) је још као војвода израдио властити велики печат истог хералдичког типа као и очев, уз минималне, пре свега стилске разлике на хералдичкој представи, те новом легендом (+ *Sigillum serenissimi domini Vladislaus voievode Bosnae*). Средњи Владислављев кружни типар садржи пуни грб Косача и латинску легенду (+ *Sigillum domini Vladislai terre Chum?*); овај печат је користио касније и његов син Балша († после 1511). Владислављев мали кружни типар је монограмски, са словенском легендом (+ Печать воеводе Владислава).⁸⁷

Најмлађи Степанов син и његов имењак (†1517) поседовао је један мали типар, у облику овала са уобичајеним монограмом имена Стефанъ, само без круне изнад, и са легендом по ободу (+ Печат свитлога Стипана Херцеговића), али су ипак неке исправе издате у његово и Влатково име печатањене са два Влаткова типара.⁸⁸

---

⁸⁷ Ивић, *Печати и грбови*, 38, 41, бр. 68–69, 80; Anđelić, *Pečati*, 77–79, br. 55–57.

⁸⁸ Ивић, *Печати и грбови*, 39, бр. 72; Anđelić, *Pečati*, 82, br. 61.

**Други део: УНУТРАШЊА И СПОЉАШЊА ОБЕЛЕЖЈА СРПСКИХ ВЛАДАРСКИХ
ПЕЧАТА**

5. УНУТРАШЊА ОБЕЛЕЖЈА ПЕЧАТА ИЗ ПРЕДНЕМАЊИЋКОГ РАЗДОБЉА

Постоји укупно седам печата (тј. један печатњак и шест печатних отисака) који се са мање или више сигурности могу везати за владаре на српском етно-политичком простору током периода од досељавања на Балканско полуострво током прве половине 7. века, до владавине рашког великог жупана Стефана Немање у другој половини 12. века. Сви ови печати каснији су од средине 9. века.

На аукцији одржаној 11. јула 2006. године у аукцијској кући Gorny & Mosch, из Минхена, Влада Републике Србије откупила је купасти златни печатњак са алком, висине око 19 мм и пречника печатног поља око 14 мм (Кат. бр. 1).¹ Печатно поље овог типара садржи представу патријаршијског крста на постољу од једног степеника, уоквиреног кружницом од ниски перли коју прекида само постоље крста. Између ове кружнице и још једне потпуне кружнице на ободу печатног поља налази се кружна легенда у негативу која започиње малим грчким крстом (четворокраким, са једнаким крацима) тек незнатно помереним удесно од постоља патријаршијског крста: ΚΕΡΟΙΘ·ΣΤΡΟΝΜΙΡ (+ Κύριε βοήθει(!) Στρούμιρ).² Тибор Живковић је закључио да је у питању печатњак из 9. века који је стога могао припадати Стројмиру, једном од синова кнеза Властимира који је живео у изгнанству у Бугарској у другој половини 9. столећа, и који је познат из византијских извора (*De administrando imperio*).³

За овакав типар не постоји паралела у Византији, али представа са Стројмировог печата – тзв. патријаршијски крст на постољу (степенику) окружен натписом – није ретка. Представа обичног крста на постољу (од три степеника) са кружном легендом јавља се на аверсима печата првих иконоборачких царева (в. изнад, поглавље 2, стр. 28). Жорж Закос је каталогизирао велики број печата византијских царских чиновника који носе представу крста на постољу (најчешће три степеника) од касног 9. века до средине 11. века; поред обичних крстова, јављају се и такозвани патријаршијски крстови (шестокраки, тј. двоструки, са другом попречном гредом), а повремено из постоља израстају две симетричне витице са лишћем (тзв. цветни крстови).⁴ Један број тих печата носи представу патријаршијског крста на постољу, са легендом која се рашчитава као + Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλω, између две кружнице од ниски перли,⁵ што су најсличнији обрасци оном са Стројмировог печата. Такође, будући да је Стројмир Властимировић велики део свог живота провео на бугарском двору, занимљиво је приметити да су бугарски багатури из 9–10. века имали печате са представом патријаршијског крста и кружном легендом + Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλω, додуше, без кружница од ниски перли (в. изнад, поглавље 4, стр. 87).

Читаво столеће након Стројмира, при крају 10. века, три печатна отиска можемо везати за српски политички простор у јадранском приморју. Током 2018. године приликом ископавања на археолошком локалитету Орикум, у јужној Албанији, пронађена је оловна була (22 мм) извесног Николе који се титулише као архонт Захумља (Кат. бр. 2). Вивијан Прижан који је печат објавио, датовао га је у последњу четвртину 10. века.⁶ Аверс печата носи попрсја светитеља епископа са нимбом, без браде, и са омофоријем, а по ободу тече кружна легенда: +Κ ΕΡΟΝΘΤΩΣΩΔΥ (+ Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλω). На реверсу се налази хоризонтална легенда у три реда: +ΝΙΚΟΛ / ΑΟΑΡΧΟΝ / ΤΖΑΧΑΜ (+ Νικολάο ἄρχοντι

¹ Београд, Историјски музеј Србије, инв. бр. Пч. 284. Т. Живковић, *Стројмиров златни печат*, 23; *Печати и печатњаџи у Историјском музеју Србије* (ур. В. Мереник, И. Колај Ристановић), Београд 2016, 47, бр. 1. Димензије су у обе публикације грешком наведене без децималног зареза.

² Т. Живковић, *Стројмиров златни печат*, 24; *Печати и печатњаџи у Историјском музеју*, 47, бр. 1.

³ Т. Живковић, *Стројмиров златни печат*, 24–29; *Печати и печатњаџи у Историјском музеју Србије*, 47, бр. 1.

⁴ Zacos–Nesbitt, *Lead Seals II*, 82–206, бр. 78–351.

⁵ Zacos–Nesbitt, *Lead Seals II*, 87–201, бр. 91, 111а–112б, 141, 147–149, 152, 155–156, 159bis, 162, 167, 170–171, 177, 181, 184–185, 201б, 205–206, 211, 221, 235, 237–239, 246, 255–256, 258, 263, 269–270, 272, 275–276, 278, 284–286, 293, 302а–304, 310, 320, 326, 334–335, 339.

⁶ V. Prigent, *Bulles de plomb inédites pour l'histoire d'Orikos médiéval*, 135, 144.

Ζαχλουμίας/Ζαχλούμων).⁷ Ово је први и једини помен ове историјске личности у неком историјском извору. Прижан износи претпоставку да би овај загонетни архонт Никола можда могао бити захумско-травунијски кнез Драгимир из *Летописа пона Дукљанина* (и тиме брат кнеза Петрислава, те стриц Јована Владимира), под својим хришћанским именом.⁸ И идентитет светитеља остаје загонетка. Епископ је представљен на аверсу „наизглед без браде“, и због те чињенице треба одбацити могућност да је у питању Св. Никола, који се увек приказује са уредно подшишаном кратком брадом; Прижан, пак, даје аргументе зашто представљени светитељ може бити Св. Дујам, који је изузетно поштован у Сплиту, са којим су посебне везе одржавали раније познати захумски кнез Михаило Вишевић и хумска епископија у Стону.⁹

Гистав Шлумберже је у својој публикацији *Sigillographie de l'Empire byzantin* из 1884. године описао у знатној мери оштећену оловну булу (вертикална пукотина по средини, од канала куда је пролазила вршца, и одломљен троугласти комадић на врху пукотине) из Нумизматичког кабинета у Берлину чији је ауктор извесни Петар, архонт Дукље, кога је Шлумберже поистоветио са кнезом Петриславом, оцем Јована Владимира, из *Летописа пона Дукљанина* (Кат. бр. 3). Печат на аверсу садржи попрсје Богородице, која држи медаљон са Христом, између два крстолика монограма који се рашчитавају Θεοτόκε βοήθει; леви монограм почиње са Θ, насупрот је Є, изнад О-Т, испод К; десни монограм почиње са Β (затворена бета), испод је Θ, док О и Η недостају. На реверсу се налази хоризонтална легенда у четири реда: +ΠΕΤΡΥ / ΑΡΧΟΝΤΟ / ΣΔΙΟΚΛΙΑ' / ΑΜΗΝ (+ Πέτρον ἄρχοντος Διοκλίας. Ἀμήν).¹⁰ Представа Богородице између два крстолика монограма који се читају Θεοτόκε βοήθει јавља се на царским печатима у Византији још на почетку 9. века, током владавине Никифора I, премда је тада приказана Богородица Одигитрија целом фигуром, не у попрсју (в. изнад, поглавље 2, стр. 29).

⁷ Ibid, 144, 149.

⁸ Ibid, 146–149.

⁹ Ibid, 144, 149–150. Међутим, да ли је могуће да се због димензија печата, квалитета израде или чак и похабаности само не може уочити брада на представи светитеља? Испод носа светитеља који се јасно уочава налази се дуга конвексна линија која може бити горња усна, али би се у њој можда могли препознати и бркови који се настављају у браду испод усана, само што та брада није уочљива, због похабаности – наиме, ни врат се не може распознати због похабаности. На одређеним оштећеним византијским печатима из 10. или 11. века који носе попрсје Св. Николе такође се не може (лако) уочити брада светитеља, већ само дуга линија изнад горње усне: царског спатариа и куратора Свете Софије, Никите, v. Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Niketas imperial spatharios and kourator of the Great Church (tenth century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4921>> (22.01.2021); асекретиса и хартуларија Николе, v. Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Nicholas asekretis and chartoularios (tenth/eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.97>> (22.01.2021); кувуклисија Никите, v. Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Niketas kouboukleisios (tenth/eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.210>> (22.01.2021); турмарха Кирица, v. Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Kyritzis tourmarches (tenth/eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.1113>> (22.01.2021); и андитског епископа Томе, v. Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Thomas bishop of Andida (tenth/eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.773>> (22.01.2021). Из 10. века постоји и већи број византијских оловних була које на аверсу имају хоризонталну легенду, а на реверсу попрсје Св. Николе, те кружну легенду Κύριε βοήθει τῷ σῶ δοῦλε по ободу, које би у случају да је на печату захумског архонта заиста представљен Св. Никола, биле праве паралеле: Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Leo imperial spatharokoubikoularios (tenth century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.2848>> (22.01.2021); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Kalokyros imperial spatharokandidatos and epi tes megales hetaireias (tenth century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.2258>> (22.01.2021); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Niketas imperial spatharios (tenth century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.884>> (22.01.2021); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Symeon imperial ostiarios and episkeptites (tenth/eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.2839>> (22.01.2021). О типичним представама Св. Николе на византијским печатима, v. E. Stepanova, *The image of St. Nicholas on Byzantine Seals, Studies in Byzantine Sigillography* 9 (2006) 185–195.

¹⁰ G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, 433–434.

Релативно недавно у Црној Гори је пронађена још једна оловна була архонта Петра (Кат. бр. 4). Печат је пронађен случајно, приликом обиласка средњовековног локалитета Облун, североисточно од остатака цркве; ово утврђење се везује за краља Ђорђа Бодиновића у *Летопису попа Дукљанина*. Печат пречника 17 мм на реверсу има мања оштећења: одломљени су клинасти комадићи на врху и на дну, вероватно на местима где је излазила врпца.¹¹ На аверсу се налази представа св. Ђорђа у стојећем ставу, који у десној руци светац држи дугачко копље, а лева рука му је савијена у лакту и придржава мач који виси о појасу (или је то штит који је незнатно укошен); лево и десно од свеца-ратника се налази двостубачна вертикална легенда која се рашчитава као $\Theta \acute{\alpha} \gamma \iota \omicron \varsigma \Gamma \epsilon \acute{\omega} \rho \gamma \iota \omicron \varsigma$. Реверс испуњава хоризонтална легенда у три реда: $K \epsilon \rho \theta / T \omega \varsigma \omega \Delta / \Pi \epsilon \tau \rho \dots$ ($K \acute{\upsilon} \rho \iota \epsilon \beta \omicron \eta \theta \epsilon \iota \tau \tilde{\omega} \sigma \tilde{\omega} \delta \omicron \upsilon \lambda \omega \phi$ $\Pi \acute{\epsilon} \tau \rho \omega$). По палеографским особинама слова, издавач је печат датовоа у 10. век, чиме би овај архонт Петар могао бити исти Петар са Шлумбержеовог печата.¹² Паралеле овом печату међу византијским булама 10. века није лако наћи, и чини се да само знатно оштећени печат извесног Христофора, протоспатара и *epi tou Chrysotriklinou* (10–11. век), показује сличности – на аверсу се налази представа Св. Ђорђа у стојећем ставу, са копљем у десној руци и штитом ослоњеним о тле у левој, праћена сиглом која се рашчитава као $\Theta \acute{\alpha} \gamma \iota \omicron \varsigma \Gamma \epsilon \acute{\omega} \rho \gamma \iota \omicron \varsigma$, док на реверсу тече хоризонтална легенда која почиње истом скраћеницом $K \epsilon \rho \theta$ ($K \acute{\upsilon} \rho \iota \epsilon \beta \omicron \eta \theta \epsilon \iota$) као и Петров печат.¹³

У археолошком музеју у Истанбулу, Жан-Клод Шене је пронашао оловну булу (28 мм) протосеваста Константина, ексусијаста Дукље и Србије, у коме је након датовања печата у другу половицу 11. века препознао дукљанског краља Бодина (Кат. бр. 5).¹⁴ Обе стране печата имају хагиографске представе: аверс попрсје св. Теодора који у десној руци држи копље, а у левој штит, и реверс попрсје св. Ђорђа, који такође држи копље у десној и штит у левој руци; кружне легенде унутар две кружнице по ободу реконструишу се као $+ \dots \epsilon \iota \kappa \omega \nu \varsigma \dots \iota \nu \omega . \varsigma \epsilon \beta \alpha \sigma \tau \omega$ (+ $K \acute{\upsilon} \rho \iota \epsilon \beta \omicron \eta \theta \epsilon \iota \text{ K} \omega \nu \sigma \tau \alpha \nu \tau \acute{\iota} \nu \omega \text{ π} \rho \omega \tau \omicron \sigma \epsilon \beta \alpha \sigma \tau \tilde{\omega}$) и $K \alpha \iota \epsilon \tau \theta \iota \varsigma \alpha \iota \sigma \tau \Delta \iota \omicron \kappa \lambda \iota \alpha \varsigma \varsigma \epsilon \rho$ ... ($\kappa \alpha \iota \epsilon \xi \omicron \upsilon \sigma \iota \alpha \sigma \tau \tilde{\eta} \Delta \iota \omicron \kappa \lambda \iota \alpha \varsigma \kappa \alpha \iota \Sigma \epsilon \rho \beta \acute{\iota} \alpha \varsigma$), док се лево и десно од светитеља налазе двостубачни вертикални натписи $\Theta - \Theta \epsilon - \omicron // \Delta - \omega - \rho \omicron$ ($\Theta \acute{\alpha} \gamma \iota \omicron \varsigma \Theta \epsilon \acute{\omicron} \delta \omega \rho \omicron \varsigma$) и $\Theta - \Gamma \epsilon - \omega - \rho // \Gamma \omicron$ ($\Theta \acute{\alpha} \gamma \iota \omicron \varsigma \Gamma \epsilon \acute{\omega} \rho \gamma \iota \omicron \varsigma$).¹⁵ Из друге половине 11. века сачувано је више византијских оловних була које и на аверсу и на реверсу носе хагиографске представе (најчешће светитељи у стојећем ставу, али и Богородице на трону), сигниране вертикалним натписима, док се легенде које садрже инвокацију ($K \acute{\upsilon} \rho \iota \epsilon \beta \omicron \eta \theta \epsilon \iota \tau \tilde{\omega} \sigma \tilde{\omega} \delta \omicron \upsilon \lambda \omega \phi$), име и титулу сигиланта налазе између две концентричне кружнице по ободу. Такве печате користили су Нестор, „човек“ цара Дуке,¹⁶ и Стефан, митрополит Сера.¹⁷ Печат Евстатија, *epi tou kanikleiou*, разликује се тиме што нема ову устаљену инвокацијску легенду већ метричку

¹¹ M. Zagarčanin, *Novi pečat arhonta Petra*, Nova antička Duklja 6 (2015), 204, 207. У штампаној верзији чланка материјал од кога је израђен печат наведен је као бронза, али на профили аутора на сајту academia.edu начињена је исправка у PDF тексту чланка, те је материјал сада исправно означен као олово, v. Academia, *Novi pečat Arhonta Petra Nova antička Duklja VI, Podgorica, 201-208*, <https://www.academia.edu/31313977/Novi_pe%C4%8Dat_Arhonta_Petra_Nova_anti%C4%8Dka_Duklja_VI_Podgorica_201-208> (13.01.2020). Према писању Portala Analitika, печат је пронашао атлетичар и планинар Борис Савић априла 2015. године и потом га поконио Саборном храму Св. Јована Владимира у Бару, v. Portal Analitika, *Pečat za koji se tvrdi da je arhonta Petra poklonjen Sabornom hramu u Baru*, <<https://portalanalitika.me/clanak/185353/pecat-za-koji-se-tvrđi-da-je-arhonta-petra-poklonjen-sabornom-hramu-u-baru>> (13.01.2020).

¹² M. Zagarčanin, *Novi pečat arhonta Petra*, 204–205. Иначе, легенда на аверсу је у овом издању транскрибована као $S - \Gamma - \epsilon - \omega // \dots - \Gamma - \iota - \omicron - \zeta$. Символ на почетку је оштећен па заоста личи на латинично S, лигатуру за $\kappa \alpha \iota$, али по положају ту једино има смисла да се налази скраћеница за „ $\Theta \acute{\alpha} \gamma \iota \omicron \varsigma$ “ – алфа учртано унутар омикрон, обично представљено као $\omicron$ са тачком у средишту, θ ; дакле, рашчитана легенда би требало да гласи $\Theta \acute{\alpha} \gamma \iota \omicron \varsigma \Gamma \epsilon \acute{\omega} \rho \gamma \iota \omicron \varsigma$.

¹³ Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Christophoros protspatharios epi tou Chrysotriklinou (tenth/eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.2262>> (22.01.2021). Овај печат је епиграфски занимљив стога што користи лигатуру θ за $\omicron \Upsilon$.

¹⁴ J.-C. Cheynet, *La place de la Serbie dans la diplomatie byzantine*, 89–90.

¹⁵ Ibid, 90.

¹⁶ N. Oikonomidès, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*, Washington, DC 1986, 93–94, бр. 95.

¹⁷ Ibid, 94–95, бр. 96.

легенду у двостиху.¹⁸ Све ове буле припадају истом епиграфском обрасцу као и Бодинов печат, што се најбоље огледа у коришћењу лигатуре Ћ за ОУ.¹⁹

Бодинов син Ђорђе је оставио иза себе две оловне буле које су израђене истим типаром (око 22–23 мм) (Кат. бр. 6.1, 6.2). Овај печат је по много чему специфичан. Оба примерка су пронађена у Бугарској, где је његов отац кратко водио побуну против Византије и био проглашен за цара под именом Петар; облик типара није круг него правилни осмоугао; легенда је двојезична. На аверсу се налази представа Светог Ђорђа у стојећем ставу, како у десној руци држи копље, а у левој штит који ослања на тло, и двостубачна вертикална легенда на грчком Ο–Α–Γ–Ι–Ο–С // Γ–Є–Ω–Ρ–Γ–' (Ο ἄγιος Γεώργιος), док реверс носи хоризонтални натпис у четири реда GEOR / REGIS / BODINI / FILIVS (Georgius regis Bodini filius).²⁰ Овај специфични печат нема познатих паралела у Византији. Међутим, као што је раније било речи, сачуван је један печат апулијског војводе из норманске династије, Рогера Борсе (1085–1111), чији аверс носи представу Св. Петра на престолу сигнираног на грчком, а реверс хоризонтални натпис на латинском (в. изнад, поглавље 3, стр. 82). Пажњу привлачи и оловна була Гримоалда, кнеза Барија (1124),²¹ са истим распоредом представа као и на Борсином печату: на аверсу Св. Петар, али овога пута у стојећем ставу, праћен вертикалним натписом Ο ἄγιος Πέτρος, на реверсу хоризонтална легенда на латинском. Сва три печата су, дакле, двојезична, израђена од олова, и садрже представу светитеља који је сигниран на грчком, док је хоризонтална легенда на другој страни изведена на латинском. Паралеле између Ђорђевог печата и печата из јужноиталијанске норманске сигилографске праксе посебно су значајне ако се има у виду да је Ђорђева мајка, краљица Јаквинта, била кћи племића Архириза из Барија.²²

Све наведене оловне буле у српским земљама су израђиване на потпуно исти начин као и у Византији и Бугарској. Оловне плочице су ливене из једног дела, са каналићем за вршцу, а потом откиване у булотерију тако што су постављане између аверсног и реверсног типара, након чега је „глава“ булотерија ударана чекићем, чиме у релативно меком олову утискивана печатна представа.

¹⁸ Ibid, 102–103, бр. 106.

¹⁹ Једна оловна була Василија, митрополита Филипопоља која се не може тачно датовати (рани 10. век–1204), такође припада овом иконографском обрасцу са инвокацијском легендом између две кружнице и хагиографским представама на обе стране сигнираним вертикалним легендама (попрсја Св. Михаила и Св. Јована Богослова), али се у натписима уместо лигатуре користи графичко решење OV; v. Zacos–Nesbitt, *Lead Seals II*, 218, бр. 381.

²⁰ T. Gerasimov, *Un sceau en plombe de Georges, fils du roi Bodine*, *Studia historico–philologica Serdicensia* 1 (1938) 217–218; J. Youroukova, *Nov oloven pečat na Georgi Bodin*, *Numizmatika* 2 (1984) 8–13; Юрукова–Пенчев, *Печату и монету*, 46–48; I. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria II*, Sofia 2006, 98, бр. 115–116; *The Collection of medieval Seals from the NAM Sofia*, 76, no. 151.

²¹ Engel, *Recherches*, 91, pl. 5, no. 10; Bascarpè, *Sigilografia I*, 174–175. И печат баријског судије Ромуалда сачуван на једном документу из 1170. године припада овом типу са аверсном представом светитеља који је сигниран грчким натписом и реверсном хоризонталном легендом на латинском, као и нешто ранији печат баријског катепана Госфрида из 1108. који, истина, аверсну представу Богородице уопште не сигнира, али је сама представа изведена у традицији византијске иконографије. Engel, *Recherches*, 104–105, pl. 3, no. 10, pl. 5, no. 11.

²² Т. Живковић, *Gesta regum Sclavorum II*, 293, 331.

6. УНУТРАШЊА ОБЕЛЕЖЈА ПЕЧАТА НЕМАЊИЋКИХ ВЕЛИКИХ ЖУПАНА И УДЕОНИХ КНЕЖЕВА

Најстарији немањићи печати припадају оснивачу династије, рашком великом жупану Стефану Немањи. О Немањиној сигилографској пракси данас сведоче четири издата печатна отиска (један у међувремену изгубљен), тј. металне буле и један цртеж оловне буле. По један оловни печат Немањине браће Мирослава и Страцимира, један воштани печат Стефана Немањића пре крунисања за краља, и два воштана печата великог хумског кнеза Андреја повећавају обим сигилографског материјала прве две генерације Немањића (прецизније, Завидовића) на десет печата.

Металне буле прве генерације Немањића – Стефана Немање и његове браће – припадају традицији византијске дипломатичко-сигилографске праксе. Са једним значајним изузетком, одреда су у питању оловни печати сачувани независно од докумената; једино је печат са Немањине Хиландарске оснивачке повеље био од злата (позлаћен).¹ Оловне буле су израђиване као и у претходном периоду, од плочица ливених из једног дела, док за изгубљену Немањину златну булу не можемо бити сигурни како је тачно израђена плочица, али је са фотографија јасно да врпца није провучена кроз вертикални канал по средини, већ да такав канал вероватно није постојао, будући да је врпца везана за малу алку која је постављена бочно на печату.² Ово не личи ни на један од три позната начина израде златних була у Византији (од једноделних плочица са каналићем откиваних у булотерију, од две плочице спојене лемљењем пре откивања у булотерију, или од две посебно отковане плочице лепљене адхезивом), а како је ово изолован случај у Немањиној сигилографској пракси, може значити да је било у питању *ad hoc* и посве произвољно техничко решење, можда као последица накнадног постављања печата на повељу, након што је оригинална врпца покидана и није се могла више провући кроз печат (слично је учињено са Душановом златном булом на Тетовској повељи која је због оштећења на исправу била причвршћена помоћу мале алке, в. испод, поглавље 7, стр. 135).

Немањина оловна була са његове повеље Сплиту (око 1191), која се није сачувала, већ ју је Иван Лучић описао и нацртао у свом препису Немањиних сплитских повеља (Кат. бр. 10.1),³ и златна була са Хиландарске повеље, која је данас изгубљена заједно са документом (Кат. бр. 10.2), носе само хоризонталне натписе на обе стране: СФРА–ГІСЧС–ФАНУ–МСГА // ΛΥ–ΖΥΠ–ΑΝΥΤ–ΥΝΕΜ–ΑΝΙΑ (Σφραγίς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια); чини се да оба печата потичу са истог типара (булотерија), будући да је распоред слова по странама печата и редовима истоветан.⁴ Сачуван је заиста велики број византијских оловних печата који садрже само натпис који се наставља на обе стране и који почиње речју „Σφραγίς“, те би се могло рећи да су у другој половини 12. и почетком 13. века овакви печати представљали уобичајени тип печата царских службеника, тј државних чиновника и носилаца високих дворских титула.⁵ Оно што свакако не одговара овом обрасцу јесте материјал од кога је

¹ V. Čajkanović, *Über die Echtheit eines serbisch-byzantinischen Verlobungsringes*, BZ 19/1 (1910) 113; V. Mošin, *Les sceaux de Stephan Nemanja*, Actes du VIe Congrès International des Études Byzantines II, Paris 1948, 305; Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, Баштина 13 (2002) 248; Хекић, *Печати*, 36.

² Фотографија печата се може видети уз издање повеље у Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка повеља*, Осам векова Студенице (ур. епископ жички Стефан и др), Београд 1986, 49–60.

³ Сплит, Надбискупски архив, Каптолски архив, Scrinia B (Lucius), vol. 536, fol. 146^r. М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, ЗФФ 3 (1955) 69–70, 74; Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, 250–252; *Зборник*, 63, бр. 7; Хекић, *Печати*, 36–37.

⁴ V. Čajkanović, *Über die Echtheit eines serbisch-byzantinischen Verlobungsringes*, 111–114; V. Mošin, *Les sceaux de Stephan Nemanja*, 303–306; Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка повеља*, 49–60; Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, 247–248; *Зборник*, 67, бр. 9. Хекић, *Печати*, 36–37. Иако се према издању Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, 247–248, легенде са реверса хиландарског печата реконструишу са обликом ОУ за грчка слова ОУ, након увида у фотографски материјал, јасно је да је ово грешка, и да је доследно коришћена лигатура У, иста она коју и сплитски печат доследно користи за слова ОУ.

⁵ N. Lihačev, *Sceau de Stefan Nemanja*, Byzantion 11/2 (1936) 464; Хекић, *Печати*, 37.

израђен печат за Хиландарску повељу – злато уместо олова. Употреба златних була је у Византији била прерогатив царева, и то прерогатив који је изузетно ретко узурпиран; у време када то чини Немања, у Византији немамо забележен ниједан случај, већ се то дешава тек по паду Византије под крсташе 1204. године, када су деспоти у Епиру за себе приграбили право да се служе златним печатима (в. изнад, поглавље 2, стр. 24, 37). У време када је Немања печатао златом, није посведочено да то чине ни бугарски цареви – прва златна була једног владара Другог бугарског царства је сачувана из владавине Јована Асена II, такође деценијама након Немањиног времена (в. изнад, поглавље 4, стр. 88).⁶ Штавише, за Немању је посредно посведочено још докумената који су можда носили златне печате. Његов син Сава у очевом *Житију* помиње издавање оснивачке златопечатне повеље Манастира Студеница,⁷ а у знатно каснијим повељама бугарског цара Константина Асена и краља Милутина скопском манастиру Св. Ђорђа међу хрисовуљама њихових претходника том манастиру помиње се и Немањина.⁸

Једна добро очувана оловна була (41 мм) Стефана Немање која се данас налази у Нумизматичкој збирци Народног музеја у Београду (Кат. бр. 8) носи на аверсу истоветну легенду као и претходна два печата, премда са мање лигатура и крстом изнад првог реда: +—СΦΡΑΓΙΣ—ΣΤΕΦΑΝΟΥ—ΜΕΓΑΛΥΖΟΥ—ΠΑΝΥΤΟΥ—ΝΕΜΑΝΙΑ... (+ Σφραγίς Στεφάνου μεγάλου ζουλάνου τοῦ Νεμάνια), док се на реверсу налази представа Светог Стефана Првомученика, у стојећем ставу, са нимбом, голобрадог, у ђаконској одори (далматици), са кадионицом у десној и дарохранилницом у левој руци, те двостубачна вертикална легенда ΟΑ—ΓΙ—ΟС // Φ—Є—Φ—Α—Ν—Ο (Ο ἄγιος Στέφανος).⁹ Овај печат је можда био израђен истим типаром као и оловна була из петроградског Ермитажа (32 мм) (Кат. бр. 9), која је доступна само према издању Лихачова чије читање изгледа има грешака, па се коначан суд ипак не може дати (иста иконографска представа Св. Стефана на реверсу – ђакон у стојећем ставу са кадионицом у десној и дарохранилницом у левој руци – као и легенде које се читају на исти начин као и на београдском печату).¹⁰

⁶ Н. Порчић, *Немањини успон на краљевство у светлости дипломатичких и дипломатских сведочанстава*, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића (ур. Љ. Максимовић, С. Пириватрић), Београд 2019, 222, аргументује да је Немања приликом издавања оснивачке повеље Манастира Хиландара, што је свакако било значајна и изузетно свечана прилика, пред собом имао хрисовуље цара Алексија III са златним царским печатима издате истом манастиру, те да је угледајући се на овај сигилографско-дипломатички модел, и Немања своју повељу запечатао златом. Пажњу привлачи и податак из Савиног *Житија* у коме се тврди да је Немањина (несачувана) оснивачка повеља Студенице из периода док је Немања још увек владао као велики жупан такође била златопечатна, в. Свети Сава, *Житије Светога Симеона Немање*, Сабрани списи, Београд 1986, 98.

⁷ *Зборник*, 61, бр. 6.

⁸ Исто, 53, бр. 3.

⁹ Београд, Народни музеј, инв. бр. 057_0.966. Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Немање*, 119–130; Хекић, *Печати*, 38. У домаћој дипломатици и сигилографији уобичајено је да се аверс и реверс металних печата немањинских владара одређују супротно него што је то данас пракса у византијској сигилографији, па се тако страна са хагиографском представом сматра реверсом, док се страна са хоризонталном легендом (код Немање и његове браће), одн. страна са ликовном представом владара (код свих каснијих Немањића, а потом и Лазаревића и Бранковића) сматра аверсом. И ми ћемо се у овде држати таквог именовања, иако смо у претходном поглављу приликом анализе преднемањинских печата користили систем из византијске сигилографије.

¹⁰ N. Lihačev, *Sceau de Stefan Nemanja*, 461–468; M. Laskaris, *Sceaux grecs d'Étienne Nemanja*, 149–150; V. Mošin, *Les sceaux de Stephan Nemanja*, 303–306; Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, 250; Хекић, *Печати*, 38. Чини се да различите димензије нису од значаја, будући да је 41 мм промер оловне плочице за београдски печат која је очевидно значајно већа од печатног поља типара, а петроградски печат је био знатно оштећен, због чега се могао „смањити“. Легенде на аверсу ова два печата су вероватно истоветне, пошто је једина разлика што на београдском печату у 4. реду стоји ΠΑΝΥΤΟΥ, а на петроградском печату према издању N. Lihačev, *Sceau de Stefan Nemanja*, 461, ΠΑΝΟΥΤΟΥ. Код Лихачова готово сигурно постоји штампарска грешка, будући да комбинација ΟΥ нема смисла – логично је или да стоји графичко решење ΟΥ или само лигатура Υ. M. Laskaris, *Sceaux grecs d'Étienne Nemanja*, 149, наводи 4. ред печата из Ермитажа као ΠΑΝΥ ΤΟΥ, где сада облик ΟΥ свакако погрешно стоји уместо ΟΥ (хиперкорекција, као и размак између речи који свакако није постојао на печату). Но, и поред свега наведеног, распоред неких слова из легенде на реверсу петроградског печата

Истом иконографском типу припада и други Немањин оловни печат (45 мм) који се чува у Народном музеју (Кат. бр. 7) – хоризонтална легенда на аверсу која започиње крстом и представа Светог Стефана у стојећем ставу са кадионицом у десној и дарохранилницом у левој руци, праћена двостубачном вертикалном легендом Ὁ ἅγιος Στέφανος на реверсу – само што је Немања на њему титулисан као жупан, а не велики жупан: +...ΦΡΑΓΙΣ–...ΥΠΑΝΥΣΤΕ–...ΑΝΥΤΟΥ–ΝΕΜΑΝΙΑ (+ Σφραγίς ζουπάνου Στεφάνου τοῦ Νεμάνια).¹¹ Чињеница да се Немања на овом печату не титулише као велики жупан, већ само као жупан објашњавана је досад на више начина: Тибор Живковић је сматрао да печат потиче из периода пре Немањиног успона на великожупански престо (1166),¹² чиме би ово био најранији (и тиме невладарски) Немањин печат, док је Срђан Пириватрић изнео хипотезу по којој овај печат уопште и није припадао Немањи, већ његовом сину Стефану (Немањи II), доцнијем Првовенчаном, пре крунисања за краља.¹³ Ми мислимо да се могућност да је у питању печат Немањиног средњег сина мора одбацити, јер зашто би велики жупан Стефан на печату скратио своју титулу коју је иначе доследно користио?

Оловни печат кнеза Страцимира (30 мм) који се такође налази у Народном музеју у Београду (Кат. бр. 11) има хоризонтални натпис +СФР–ΑΓΙΣΣΤΕ–ΦΑΝΥΤΥ–ΣΤΡΑΤΖΗ–Μ...ΡΥ (+ Σφραγίς Στεφάνου τοῦ Στρατζημήρου) на аверсу, а представу Св. Стефана и двостубачну вертикалну легенду Ὁ ἅγιος Στέφανος на реверсу. Светитељ је приказан истим иконографским обрасцем као и на Немањиним печатима – ђакон у стојећем ставу са кадионицом у десној и дарохранилницом у левој руци – али је представа знатно сведенија и стилизованија (детали су малобројнији, у односу на Немањине печате), премда то може бити последица оштећења, будући да је печат знатно похабан.¹⁴

Паралеле за печате Стефана Немање и његовог брата Страцимира са хагиографском представом архиђакона Стефана у византијској сигилографској пракси се могу пронаћи међу оловним печатима царских службеника и припадника аристократије из 12. века са којима српски печати показују велику сличност на иконографском и епиграфском пољу.¹⁵ На реверсима булâ једне личности која је забележена само именом Стефан,¹⁶ затим Стефана Карике,¹⁷ и Стефана Кондостефана Комнина,¹⁸ свети архиђакон је представљен истим иконографским моделом као и на печатима Завидиних синова – у стојећем ставу, са нимбом, голобрад, у ђаконској одори (далматици), са кадионицом у десној и дарохранилницом у левој руци; но, натпис који идентификује светитеља се повремено разликује, па тако печат непознатог Стефана има вертикалну легенду која се рашчитава исто као и на српским печатима Ὁ ἅγιος Στέφανος, док је код Карике и Кондостефана додат и епитет Πρωτομόρτυς. Хоризонталне легенде на аверсима сва три наведена печата су метричке, и у њима се Св.

разликује се од онога што смо ми успели да прочитамо на печату из Народног музеја у Београду; али без фотографије печата из Ермитажа коју Лихачов не доноси, не можемо бити сигурни ни у тачност његове репродукције легенде са реверса. Стога сматрамо вероватним да су ипак у питању грешке издавача, и да се доиста ради о печатима искованим истим булотеријем.

¹¹ Београд, Народни музеј, инв. бр. 057_0.1182. Ј. Петровић, *Печат Стефана Немање*, 27–28; М. Laskaris, *Sceaux grecs d'Étienne Nemanja*, 149–150; V. Mošin, *Les sceaux de Stephan Nemanja*, 303–306; Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Немање*, 119–130; Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, 249; Хекић, *Печати*, 37.

¹² Т. Живковић, *Синови Завидини*, Зборник Матице српске за историју 73 (2006) 12.

¹³ С. Пириватрић, *Манојло I Комнин*, „царски сан“ и „самодржици области српског престола“, ЗРВИ 48 (2011) 98–99.

¹⁴ Београд, Народни музеј, инв. бр. 057_0.1034. Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Страцимира*, Нумизматичар 6 (1983) 131–133; Хекић, *Печати*, 38

¹⁵ Н. Порчић, *Немањићи успон на краљевство*, 222; Хекић, *Печати*, 38

¹⁶ Хекић, *Печати*, 39; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Stephen (eleventh/twelfth century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.1440>> (29.11.2018).

¹⁷ Хекић, *Печати*, 39; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Stephen Karykes (?) (twelfth century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.3223>> (29.11.2018).

¹⁸ А.-К. Wassiliou-Seibt, *Stephanos Kontostephanos Komnenos und sein Siegel. Ein Interpretationsvorschlag*, Captain and Scholar. Studies in memoriam of D. I. Polemis (ed. E. Zachariadou. E. Chrysos), Andros 2009, 347–348; Хекић, *Печати*, 39.

Стефан зазива да штити свог имењака, власника печата; печати Стефана Немање и кнеза Страцимира садрже само њихова имена и титуле (код Немање). Слично решење се среће и на оловном печату кипарског архиепископа Јована (1152–1174) са уобичајеном представом Св. Стефана (у стојећем ставу, са нимбом, голобрад, у далматиници, са кадионицом у десној и можда дарохранилницом у левој руци – печат је знатно похабан, па се не могу уочити сви детаљи): хоризонтална легенда на аверсу се састоји само од имена и титуле власника, нема апотропејске формуле, симболичке инвокације (+) или речи σφραγίς. На реверсу се уз представу светитеља сачувао само крај натписа, Πρωτομάρτυς.¹⁹ Што се епиграфских образаца тиче, начин извођења слова на српским печатима одговара описаним византијским печатима, посебно лигатуре за ΟΥ (Υ) и ΣΤ (Τ). Паралела у иконографији Светог Стефана се може уочити и на византијским оловним булама из 11. века: патрикија Хусенија, стратега Трихилоподије (легенда уз светитеља је Ο ἅγιος Στέφανος Πρωτομάρτυς(sic!)),²⁰ и Стефана, архиепископа града Катепана у Васпраканији (половина печата недостаје, али је вероватно и овде наспрам Ο ἅγιος Στέφανος на другој половини био текст Πρωτομάρτυς),²¹ али се епиграфски стил разликује (нпр. лигатура ΟΥ изведена је као ΟϚ).

Пажњу свакако завређује и чињеница да се иконографски образац који се користи за представљање Св. Стефана јавља и у представи св. ђакона Исавра на печатима драчког архиепископа Константина из 12–13. века – светитељ у стојећем ставу, са нимбом, голобрад, одевен у далматину, са кадионицом у десној и дарохранилницом у левој руци. Најбоље очувани примерак од укупно три отиска са овог Константиновог булотерија, пронађен је 1954. на локалитету Хисар код Лесковца. Да ли је присуство овог печата у области која је у 12. веку била у саставу Жупе Дубочице за коју знамо да ју је цар Манојло Комнин дао на уживање Стефану Немањи индикативно у смислу преузимања византијских сигилографских образаца у рану немањихку сигилографску праксу?²²

Византијски узор у дизајну печата који не могу бити упитни, те квалитет израде натписа и ликовних представа са печата Стефана Немања и кнеза Страцимира упућују нас на закључак да су они своје типаре израђивали у Византији, тј. код грчких печаторезаца или златара.²³

Оловна була кнеза Мирослава Завидовића (Кат. бр. 12) је изгубљена, и данас је позната само према (дорађеном) калку Ћира Трухелке. Оно што је очигледно јесте да је рађена по истом моделу као и оловни печати његове браће. Чини се да је квалитет стилизоване представе ђакона са кадионицом и дарохранилницом на реверсу нижи и од оног на Страцимировом печату; ликовну представу прати и вертикални грчки натпис ΑΓ–С–ΣΤ–Є // Φ–ϛ– Ν–Ο–С (Ο ἅγιος Στέφανος). Језик на аверсу је, међутим, промењен, те стога хоризонтална легенда испред које се налази крст гласи +ΠЄΥϛΤЪ–ΚΙЄЗϛΧΛΙΜЪ–СКОГϛΜΗΡΟ–СЪ...ΒΑ (+ Печать кнеза хлмьскога Миросьлава).²⁴ Ово је досад најранији забележен пример употребе српског (српскословенског) језика на печатима српских владара.

¹⁹ *DO Catalogue* II, 105–106, no. 38.12; Хекић, *Печати*, 39.

²⁰ *DO Catalogue* V, 158, no. 128.1; Хекић, *Печати*, 39; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Chousenios patrikios and strategos of Trichilopodia (?) (eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.718>> (29.11.2018).

²¹ *DO Catalogue* IV, 171, no. 77.1; Хекић, *Печати*, 39–40; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Stephanos archbishop of Katepano of Vaasprakania (eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1106>> (29.11.2018).

²² В. Ивановић, *Печат Константина митрополита Драча из збирке Народног музеја у Лесковцу*, *Лесковачки зборник* 52 (2012) 7–12; Хекић, *Печати*, 40.

²³ Хекић, *Печати*, 41.

²⁴ Р. Anđelić, *Pečat humskog kneza Miroslava*, *GZM* 20 (1965) 277–280; Anđelić, *Pečati*, 55–58, br. 29; Хекић, *Печати*, 40–41. Павао Анђелић, који је први издао овај печат, сматрао је да је дошло до мешања писама у натписима. По његовом читању Трухелкиног калка, на аверсу је последње слово „а“ у речи „Миросьлава“ имало облик из грчке епиграфске мајускуле (Α), док су остала слова „а“ имала уобичајени облик из ћириличног устава (ϛ); у имену Στέφανος на реверсу, Анђелић је уочио облик ϛ из ћириличног устава, а у речи ἅγιος грчко мајускулно Α. Ако је овај закључак да је облик појединих слова преузет из грчког епиграфског писма тачан (тј. да нису у питању деформације слова као резултат оштећења), онда се чини да можемо претпоставити да је

Сачувани печати друге генерације Немањића и њихових рођака Мирославића су сви од воска. Као што је већ споменуто, у питању су један печат Стефана Немањића пре краљевског крунисања и два печата његовог брата од стрица, великог хумског кнеза Андреја. Стефанов печат (Кат. бр. 13) са преписа његове недатиране заклетве Дубровнику (око 1214–1217) у тој је мери оштећен да се могу описати само његова основна обележја. У питању је висећи двострани воштани печат тамножуте боје коме недостају $\frac{3}{4}$ печатне грудве, а опстао је само горњи десни угао печата који се држи на врци од бледоцрвених или жућкастих ланених нити провучених кроз плику документа.²⁵ Досадашњи истраживачи су тврдили да на аверсу могу видети слова хоризонталне легенде, СТЕ²⁶ или Ф²⁷, те реконструисали читаво име Стефан²⁸. Реверсом који је носио ликовну представу су се досад бавили само Грегор Чremoшник и Небојша Порчић – први је погрешно сматрао да се и на реверсу налази само натпис, док је други мишљења да је у питању свакако ликовна представа, и то можда орао.²⁹ У Византији су доста рано постојали печати са представом орла, између 6. и 8. века. У почетку то је био наслеђени римски царски симбол, али је брзо у хришћанској Византији добио нови, хришћански слој симболике, као симбол божанског изасланика, чудесне регенерације, или чак самог Христа.³⁰ Као царски симбол, (двоглавог) орла су у каснијим вековима користили носиоци високих царских титула, попут деспота, севастократора, кесара;³¹ стога, не би било чудно да Стефан Немањић, као севастократор, искористи ову ликовну представу.

Андрејев мали печат (15 мм) потиче са његове заклетве Дубровчанима (пре априла 1235) (Кат. бр. 14), на којој је висео са врпце од плаве свиле провучене кроз две рупе у плики, и са које је данас је откинут. Једностран је и израђен од тамносмеђег воска који је данас готово црн. Печатна представа је похабана и не може се са сигурношћу одредити како је требало читати крстолики монограм који испуњава читаво поље.³² Павао Анђелић је сматрао да се монограм, где су једино видљива слова Р на доњем и горњем краку крста и А у горњем десном углу, треба рашчитати као Андрџа крџџ, јер је тврдио да може распознати и слова К, Ђ, С;³³ Чremoшник је тврдио да су видљива слова А, Р, К и Н, те да је разрешење монограма Андрџа кнез³⁴. У сваком случају, крстолики монограми се јављају у Византији на печатима још од времена цара Јустинијана I; формиран су тако што су у пресеку два крака и на сва четири крака крста постављана одговарајућа слова, а од 7. века су се развили у инвокацијске крстолике монограме који су обично садржали легенду Θεοτόκε βοήθει, Κύριε

булотерион за Мирослављев печат израдио занатлија (печаторезац) превасходно специјализиран за гравирање натписа на грчком језику, пошто има више смисла да се таква грешка поткраде мајстору који има мало или нимало искуства у урезивању ћирилице јер обично изводи натписе грчким писмом; много се мање вероватним чини да би мајстор који има велико искуство у гравирању ћирилице починио овакву грешку.

²⁵ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 20. К. Јиречек, *Уговор Стефана Првовенчаног са Дубровчанима*, Гласник СУД 47 (1879) 305; Чremoшник, *Neznani pečati*, 51–52, tab. 1, sl. 1; Чremoшник, *Studije*, 119, tab. 1, sl. 1; *Зборник*, 85, бр. 13; Порчић, *Документи*, 133–135, бр. 3, т. 4, сл. 3.1; Хекић, *Печати*, 41–42; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 1217xxxx taq – *Stefan Nemanjić A* <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/1217xxxx_taq_%E2%80%93Stefan_Nemanjić_A/charter> (19.01.2021).

²⁶ *Зборник*, 85.

²⁷ Чremoшник, *Neznani pečati*, 52; Чremoшник, *Studije*, 119.

²⁸ К. Јиречек, *Уговор Стефана Првовенчаног са Дубровчанима*, 305.

²⁹ Чremoшник, *Neznani pečati*, 52; Чremoшник, *Studije*, 119; Порчић, *Документи*, 135.

³⁰ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 489.

³¹ ЛССВ, 131–132, грб (С. Ђирковић, С. Рудић).

³² Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 13. Ивић, *Печати и грбови*, 22, бр. 3, таб. 1, сл. 3; Анђелић, *Pečati*, 59, br. 30, tab. 19, sl. 30; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjega vijeka I*, ГЗМ 3 (1948), 132–133; *Зборник*, 131, бр. 28; И. Равић, *Две повеље хумског кнеза Андреја Дубровчанима*, ССА 12 (2013) 11; Порчић, *Документи*, 138, бр. 5, т. 7, сл. 5; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 123504xx taq – *Andrija Humski*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/123504xx_taq_%E2%80%93Andrija_Humski/charter> (19.01.2021).

³³ Анђелић, *Pečati*, 59.

³⁴ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje I*, 132–133.

βοήθει или Христѣ βοήθει, да би најзад током иконокластичке кризе у 8. веку добили и хоризонталне натписе у квадрантима између кракова крста (најчешће ТΩ–СΩ // ΔΥ–ΛΩ).³⁵ Андрејев крст, ако и јесте далека реминисценција оваквих монограма, свакако је специфичан и јединствен у средњовековној српској сигилографској пракси, а и чини се готово извесним да је његова легенда на старословенском.

Већи печат кнеза Андреја (око 65 мм) висио је на врпци од црвене свиле провученој кроз две рупе у плики његове друге заклетве Дубровчанима (1247–1249) (Кат. бр. 19).³⁶ Израђен је од тамносмеђег воска, а данас недостаје око 2/5 печата у горњем делу. Печатно поље испуњава представа орла спуштених крила³⁷ – можда са две главе, али је вероватније само са једном – и легенда између две кружнице на ободу печата. Павао Анђелић је легенду реконструисао као + Си печать велкога хлмскога кнеза Андрѣа,³⁸ али се данас могу прочитати само слова ...ВЕЛНН ХЛЪМЪС...³⁹ С обзиром на то да је титула кнеза у Андрејевим интитулацијама долазила редовно пре епитета велики (в. испод, поглавље 13, стр. 221), могуће је да је Анђелић овде направио грешку бар по питању редоследа речи у титулатури, па се можда треба претпоставити да би исправан редослед и у печатној легенди био *кнез велики хумски*.

Тешко да би се већи Андрејев печат могао сматрати правим хералдичким печатом. Већ смо поменули да је орао био у Византији симбол који су користили носиоци највиших царских достојанстава, и као таквог га је можда усвојио Стефан Немањић на свом великожупанском печату. На Западу, пак, орао је временом од симбола царске власти постао хералдички симбол Светог римског царства (најпре орао са једном главом, а потом са две), али се у иконографији царских печата као такав први пут јавља тек за време луксембуршке династије у првој половини 14. века (в. изнад, поглавље 3, стр. 62); са самог почетка истог века сачуван је печат енглеског барона Ралфа Монтермеа (Ralph de Monthermer), ерла Глостера и Хертфорда и зета краља Едварда I, који на реверсу има хералдички штит са представом орла са једном главом и спуштених крила,⁴⁰ на сличан начин као што је представљен орао на Андрејевом печату. Један од свакако најстаријих приказа орла као

³⁵ Zacos–Veglery, *Lead Seals* I/1, 367, I/2, 847, 971.

³⁶ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 140. Ивић, *Печати и грбови*, 23, бр. 7, таб. 2, сл. 7; Anđelić, *Pečati*, 60–61, br. 31, tab. 19, sl. 31; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* I, 134–135; *Зборник*, 185, бр. 49; И. Равић, *ССА* 12, 12; Порчић, *Документи*, 152–153, бр.11, т. 17, сл. 11; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 1247xxxx tpq – Andrija Humski*, https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/1247xxxx_tpq_%E2%80%93%93%20Andrija_Humski/charter (19.01.2021).

³⁷ Иако се у домаћој литератури овакав орао приказан en face данас обично описује као „орао раширених крила“, в. А. Палавестра, *Историја српског грба – коментари*, *Историја српског грба и други хералдички радови* (прир. А. Палавестра), Београд 2000, 117; Иванишевић, *Развој хералдике*, 225, ранији истраживачи су положај орла чија су крила окренута тако да су сва пера усмерена на доле означавали као „орао у полету“ (С. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба*, Београд 1884, 47–52; Соловјев, *Хералдички амблеми*, 310), или „орао полураширених крила“ (Anđelić, *Pečati*, 60). У енглеској хералдичкој терминологији се за овај положај орла усталио израз „eagle displayed (with) wings inverted“, док су француски и немачки термини „aigle au vol abaissé“, одн. само „Adler“; опис „орао у полету“, пак, одговарао би изразима „eagle rising“, „aigle essorante“, те „auffliegender Adler“, што означава приказ орла из (полу)профила како замахује крилима да би полетео (Н. Gough, *A Glossary of Terms Used in British Heraldry: With a Chronological Table, Illustrative of Its Rise and Progress*, Oxford 1847 s. vv. Disclosed, Displayed; С. Grandmaison, *Dictionnaire héraldique, contenant l'explication et la description des termes et figures usités dans le blason, des notices sur les ordres de chevalerie, les marques des charges et dignités, les ornements et l'origine des armoiries, les rois d'armes et les tournois, etc., avec un grand nombre de planches et d'exemples tirés des armoiries des familles, villes et provinces de France*, Paris 1852, s. v. Aigle; А. С. Fox-Davies, *A Complete Guide to Heraldry*, London 1909, 236–237, fig. 452; А. Палавестра, *Историја српског грба – коментари*, 117). Стога би најтачније ипак било користити описе „орао опуштених крила“ или „орао спуштених крила“ (С. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба*, 43; Соловјев, *Историја грба*, 95; А. Палавестра, *Историја српског грба – коментари*, 117).

³⁸ Anđelić, *Pečati*, 61.

³⁹ *Зборник*, 185, бр. 49; И. Равић, *ССА* 12, 12. Наше читање се слаже са овим издањима.

⁴⁰ Т. Е. Scott-Ellis, Baron Howard de Walden, *Some Feudal Lords and Their Seals*, London 1904, 9–10; А. С. Fox-Davies, *A Complete Guide to Heraldry*, 237.

хералдичке шарже, пак, долази са печата аустријског маркгрофа Леополда Светог (1136), где је маркгроф представљен као коњаник са дугим штитом на коме је као шаржа приказан орао са једном главом;⁴¹ Око 1185. фландријски сенешал Елије од Ваврина (Héliel von Wavrin) користио је печат на коме је централни мотив орао приказан без штита,⁴² а исти хералдички дизајн посведочен је у првој половини 13. века и на печатима аустријског војводе у Медлингу, Хајнриха (умро 1223), и његовог сина и наследника истог имена, те на печату града Беча (1239).⁴³

---

⁴¹ M. Bermann, *Alt- und Neu-Wien: Geschichte der Kaiserstadt und ihrer Umgebungen*, Wien 1881, 224; A. C. Fox-Davies, *A Complete Guide to Heraldry*, 236–237.

⁴² O. Neubecker, *Heraldry: Sources, Symbols, and Meaning* (transl. N. Fry), London 1997, 54.

⁴³ A. Rauch, F. F. von Schrötter, *Oesterreichische Geschichte II*, Wien 1780, 86–92; O. Neubecker, *Heraldry*, 126.

7. УНУТРАШЊА ОБЕЛЕЖЈА ПЕЧАТА НЕМАЊИЋКИХ КРАЉЕВА

Током нешто више од сто година колико су владари средњовековне српске државе носили титулу и ранг краљева, сачувало се 24 печатна отиска и осам описа краљевских печата (рачунајући ту и један цртеж).

Ниједан печат првог српског краља Стефана (Немање II) Првовенчаног није се сачувао, нити имамо икаквих описа његових печата. Тек је иза његовог најстаријег сина и непосредног наследника на престолу, Стефана Радослава, остао један печат. У питању је воштани отисак малих димензија (27 мм) утиснут на Радослављевој повељи Дубровнику из 1234. године (Кат. бр. 15). Како је повеља писана на пергаменту, да би се печат причврстио утискивањем направљена су два хоризонтална прореза кроз које је печат наливен и на задњу страну, зарад сигурнијег приањања.¹ Чремошник је овај начин утискивања воштаних печата назвао српским начином причвршћивања, уз ограду да то тешко може бити српски проналазак, већ да је вероватније да је у питању пракса преузета из Византије или јужне Италије, што тек треба бити доказано детаљним студијама канцеларијске и сигилографске праксе тих области.² И заиста, ова претпоставка се показала тачном, будући да је познато да је свега месец дана касније Дубровник добио простагму од Радослављевог рођака и стрица његове супруге, солунског деспота Манојла (Комнина) Дуке која је печатањем воштаним печатом на исти начин као и повеља бившег српског краља – наливањем воска кроз два хоризонтална прореза.³

Са доста сигурности се може претпоставити да печатна представа на Радослављевом печату припада типу *maiestas*. Краљ је приказан у византијском владарском орнату и са инсигнијама, како седи на престолу за који се чини да је без наслона, са жезлом у десној руци и шаром са крстом у левој. Кружна легенда по ободу није данас читљива, али је јасно да је фигура владара (глава са круном при врху и стопала при дну) натпис делила на два дела. Што се ликовног решења тиче, фигура владара је изведена тако да је десна рука у којој држи жезло савијена у лакту и припијена уз тело, док је лева рука са шаром савијена у лакту и испружена. Због оштећења се не види крст на шару, нити се може са сигурношћу рећи којим се обликом завршава жезло. Престо на коме владар седи се једва назире; сам положај владара на престолу код Радослава је јако неприродан, па изгледа као да краљ стоји испред престола. О изгледу владарске одоре се не може ништа рећи, осим да се назире нешто што би могао

¹ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 38. Ивић, *Печати и грбови*, 21–22, бр. 1; Чремошник, *Studije*, 119–120; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 104; *Зборник*, 129, бр. 27; Порчић, *Документи*, 139, бр. 6; Хекић, *Печати*, 42–43; *Monasterium.net, Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 12340204 – Radoslav*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocuments/Dubrovnik/12340204_%E2%80%93Radoslav/charter> (19.01.2021)

² Чремошник, *Studije*, 87.

³ М. Марковић, *Византиске повеље Дубровачког архива*, 219, сл. 2а,б; R. S. Stefec, *Beiträge zur Urkundentätigkeit epirotischer Herrscher*, 270, 330–332, taf. 2–3а,б. Овај печат је, иначе, значајан из више разлога. То је утиснути двострати печат; утиснути печати су увек у воску и једностранни. Међутим, на Манојловој простагми, и на слој воска који је наливен на позадини је типаром утиснута печатна представа. То говори да је фактички, овај начин причвршћивања печата био негде на пола пута између утиснутих и viseћих печата (најсличнији оним viseћим печатима који се називају *sur simple queue* – када је при дну пергамент засецањем хоризонтално и печатна грудва постављана на тако формирану језичак, v. Oikonomidès, *Quelques remarques*, 126; Fabre, *Sceau Médiéval*, 71; D. Power, *The Declaration of the Norman Church (1205): a study in Norman sigillography, Seals and Their Context in the Middle Ages*, 36). Такође, распоред ликовних представа на Манојловом печату је специфичан. Обично се узима да је у случају византијских була страна са хагиографском представом аверс, а страна са представом цара, тј. владара реверс; на Манојловој простагми на предњој страни пергамент на коме је текст исправе, у восак је утиснут типар са представом деспота и легендом која га идентификује, док је на задњој страни у воску отисак матрице са представом попросја Христа Емануила, што јасно говори која је страна печата у овом случају сматрана предњом страном (аверсом) – она са представом деспота. Такав закључак оснажује и чињеница да једини сачувани воштани отисак једног царског великог печата, онај Константина XI, такође носи отисак типара који садржи представу владара у стојећем ставу, истоветну представи са Константинових була које су садржале и другу страну на којој је приказан Христос испред престола (в. изнад, поглавље 2, стр. 42).

бити лорос пребачен преко леве руке владара; због деформације воска, круна делује као да би могла бити отворена трапезаста круна, и изгледа није имала препендулије.

Радослављев брат и наследник Стефан Владислав оставио је иза себе два воштана печата, а постоји и једно, по свој прилици непоуздано, сведочанство о оловној були овог владара. Применом „српског“ начина причвршћивања печата, који је коришћен за Радослављев печат, најпре је утиснут и печат на повељи краља Владислава Дубровчанима из 1234/5. (Кат. бр. 16). Међутим, тај је печат отпао, вероватно убрзо након печатења (восак лоше приања на пергамент), пошто је замењен краљевим једностраним висећим воштаним печатом малих димензија (промер типара 18 мм), постављеним на врпцу од црвене свиле провучену кроз две широко размакнуте рупе у плики, на средини листа.⁴ И овај печат носи мајestas представу сличну оној са Радослављевог печата, уз одређене разлике: код Владислава се виде обриси ногара престола; јасно је да су краљу ноге савијене у коленима, у природном седећем положају; примећују се препендулије на круни која је можда типа куполасте затворене стеме.⁵ И на овом печату легенда по ободу више није читљива, али је јасно да ју је фигура владара (глава са круном при врху и стопала при дну) делила на два дела.⁶

Паралеле за ова два печата истог типа морамо прво тражити у Византији, где су сви претходни печати српских владара – укључујући ту и деду краљева Радослава и Владислава, великог жупана Немању – обично налазили своје сигилографске узорке. Али, у време владавине Радослава и Владислава, јединствена Византија више не постоји. Географски и политичко-династички српским краљевима најближа наследница Византије јесте држава деспота из породице епирских Анђела; на врхунцу успеха, Теодор Комнин Дука, брат оснивача ове државе, крунисао се за цара у Солуну. Радослав је преко своје мајке Јевдокије био у сродству са царем Теодором, а потом се и оженио његовом кћери Аном.⁷ Питање мајке краља Владислава није још увек разрешено, па се не може искључити могућност да је и он Јевдокијин син, те тиме у сродству са епирским и солунским Анђелима.⁸ Познато је да је краљ Радослав први српски краљ који је ковао новац, и то баш по угледу на новац чланова

⁴ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 70. Ивић, *Печати и грбови*, 22, бр. 4; Ћremošnik, *Studije*, 120–122; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 104; *Зборник*, 137, бр. 30; Порчић, *Документи*, 141–142, бр. 7; Хекић, *Печати*, 42–43; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 123504xx taq – Vladislav A, https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/123504xx_taq_%E2%80%93Vladislav_A/charter (19.01.2021).

⁵ Круну која се састоји од златног обруча украшеног драгуљима и куполасте капе, коју прекривају лучни златни обручи и која је такође украшена драгим камењем и бисерима означаваћемо термином стема, како то чине Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, 68, нап. 19; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 72, нап. 30. Међутим, за ову круну – која има још и ниске бисера причвршћене на бочним странама основног обруча, тј. препендулије, и неретко велики драги камен на врху, орфанос – употребљава се понекад и израз камелаукион, уп. Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских словена: студија из историје средњовековне културе Балкана*, Београд 1953, 242–243.

⁶ Ивић, *Печати и грбови*, 22, бр. 4, видео је део легенде ...ИСАВ КРЛ... и реконструисао је као Владисављев краљ, док је Ћremošnik, *Studije*, 122, видео ...ИСАВ КРА...

⁷ М. Ласкарис, *Византиске принцезе у средњовековној Србији. Прилог историји византиско-српских односа од краја XII до средине XV века*, Београд 1926, 37–48; Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет у првој половини 13. века (1204–1261)*, ЗРВИ 27–28 (1989) 106, 114–119, 123, 131–136; *ИСН I*, 305–308; Б. Ферјанчић, Љ. Максимовић, *Свети Сава и Србија између Епира и Никеје, Свети Сава у српској историји и традицији* (ур. С. Ћирковић), Београд 1998, 16–23; Љ. Максимовић, „Византизми“ краља Стефана Радослава, ЗРВИ 46 (2009) 142–143; И. Коматина, *Ана Дандоло – прва српска краљица?*, *Зборник Матице српске за историју* 89 (2014) 10–12.

⁸ Љ. Ковачевић, *Жене и деца Стефана Првовенчаног*, Глас СКА 60 (1901) 64, сматрао је да је и краљ Владислав Јевдокијин син, али М. Ласкарис, *Византиске принцезе*, 24–25, нап. 3, указују да нема начина ову претпоставку и доказати, док Б. Миљковић, *Сава, Стефан Радослав и Димитрије Хоматин*, ЗРВИ 52 (2015) 267, нап. 58, износи тезу да је Владислав могао бити и син друге по реду супруге Стефана Првовенчаног, мада се у каснијем раду Б. Миљковић, *Непозната кћи Стефана Првовенчаног, Стефан Првовенчани и његово доба* (ур. И. Коматина), Београд 2020, 160, враћа Ковачевићевој тврдњи и сматра да је Владислављева мајка вероватно Јевдокија.

династије Анђела (Комнина Дуке) који су владали у Солуну.⁹ Међутим, сачувани печати ових владара – а није нам познато да је сачуван ниједан печат самог Теодора – другачијег су типа од српских: код деспота Манојла у питању је типични византијски царски печат са представом владара у стојећем ставу на једној и представом Христовог попрсја на другој страни, док је његов братанац, цар Јован, користио два типа, поново типично царски печат са представом владара у стојећем ставу како га благосиља *manus Dei* на једној и представом Христа који стоји на другој страни, те специфичан печат са хоризонталном легендом на једној страни и представом владара кога благосиља Свети Димитрије, заштитник Солуна (в. изнад, поглавље 2, стр. 38). Слични су и печати ромејских василевса из удаљене Никеје, Теодора I Ласкариса и Јована III Дуке Ватаца, са хагиографским аверсом (Св. Теодор Стратилат, Христос) и реверсом који носи представу владара у стојећем ставу (в. изнад, поглавље 2, стр. 38–39).

„Византијски“ печати који умногоступају од овог царског сигилографског обрасца јесу печати латинских царева који су након крсташког освајања 1204. преузели власт у Цариграду. Сигилографска пракса Латинског царства представљала је својеврстан амалгам западноевропских и византијских сигилографских традиција. Све познате металне буле латинских царева доследно носе западну *maiestas* представу на аверсу (краљ са инсигнијама на престолу), док реверси носе западну коњаничку представу или хералдички штит. Од времена последњег латинског цара у Константинопољу, Балдуина II, владар на аверсу је представљен по први пут у византијском орнату и са византијским инсигнијама (дивитисион са лоросом пребаченим преко леве руке,¹⁰ куполаста стема са препендулијама, шар са крстом и жезло са крстом, одн. лабарум), док његови једностранни воштани печати из периода самосталне владавине садрже исту овакву аверсну представу (в. изнад, поглавље 2, стр. 40); но, ови печати који показују највећу сличност са печатима краља Радослава и краља Владислава каснији су у односу на време настанка печата српских краљева, те се стога не може тврдити да су печати Балдуина II могли бити узор за Радослављев и Владислављев печат. *Maiestas* представа се доследно јавља и на угарским печатима још од времена краља Андрије I, али краљ никада није био приказан у византијском орнату, већ искључиво западном (в. изнад, поглавље 3, стр. 77, и даље); на основу оскудне сачуване сигилографске грађе из Другог бугарског царства, цареви из Трнова никад нису имали печате са *maiestas* представом (в. изнад, поглавље 4, стр. 87, и даље).

Међутим, Владислављев већи печат (60 мм) (Кат. бр. 17) са још једне његове повеље Дубровнику (такође недатирана, претпоставља се да је издата око 1236) упућује нас на даље поређење са сигилографским обрасцима латинских царева. У питању је двострани воштани печат причвршћен за документ врпцом од црвене свиле, провученом кроз три рупе испод

⁹ О новчарству краља Радослава в. В. Иванишевић, *Новац краља Радослава*, ЗРВИ 37 (1998) 87–95, посебно 91–94.

¹⁰ Царски костим како је описан у трактату Псеудо-Кодина из друге половине 14. века састоји се од дуге хаљине коју овај аутор назива сакос; старији термин дивитисион он не користи, иако се данас ustalilo да се појмови сакос и дивитисион користе као синоними. У српским изворима до друге половине 13. века ова хаљина првобитно пурпурне боје назива се багреница, и почиње да се слика као тамноцрна; од друге половине 13. века одора српских краљева добија и широке рукаве; в. Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, 65, нап. 2; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 128. Преко одоре која је у почетку била једнобојна а касније богато украшена текстилним орнаментима (мотиви љиљана, коласте аздије, итд), и која има богато украшени поруб на дну, владар носи још и манијакис, тј. контоманиакион (широка огрлица, оковратник), периврахије (траке око мишица), епиманикије (наруквице), и лорос (појас), који се у каснијим византијским и српским изворима назива дијадима, и може бити једноставан (спушта се као уска трака испод манијакиса и обавија хоризонтално око тела) или укрштен (трака се укршта на грудима па потом обавија хоризонтално), и чији слободни завршетак владар обично пребацује преко подлактице једне руке. Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, 65–66; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 128; Д. Војводић, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, Зидно сликарство манастира Дечана (ур. В. Ј. Ђурић), Београд 1995, 265; исти, *Српски владарски портрети у манастиру Дуљевоу*, Зограф 29 (2002–2003), 150. О лоросу детаљније в. Д. Војводић, *Укрштена дијадима и „торакион“*, 249, и даље; М. G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images*, 18–27.

потписа по средини листа.¹¹ На аверсу печатно поље испуњава мајestas представа владара у византијском орнату знатнијег квалитета и већег броја детаља него на претходним краљевским печатима (могу се уочити орфанос и препендулије на круни типа стеме, украшен лорос који пада преко леве владареве руке у којој се налази шар са крстом, а жезло у десној руци готово сигурно је лабарум; престо је богато украшен, са резбареним ногарима и високим наслоном), док се на реверсу налази представа коњаника са шлемом, у касу, са копљем у десној руци, окренутим десно (хералдичко лево). Легенде између две кружнице по ободу се због оштећења печата не могу у потпуности прочитати и реконструисати (...ΛΒΚΡΑΒСХРdШ... – Владислављ краљ всѣхъ рашкихъ..., одн. +СТФЪ...d]ЄНРІВУN). Оно што је најупадљивија сличност Владислављевог двостраног печата, с једне стране, и печата латинских царева, с друге, јесте управо образац у коме аверс носи представу владара in majestate, а реверс представу владара као коњаника. Овакав модел се у Угарској среће знатно касније, и то код Стефана V као војводе и младог краља (1258–1270), док је прва коњаничка представа забележена на једностраном воштаном печату и пре 1205, али такође код угарског принца са титулом војводе – потоњег краља Андрије II који је владао до 1235 (в. изнад, поглавље 3, стр. 81); у Бугарској је сачуван типар који садржи представу цара на коњу који се приписује цару Мицу Асену чија владавина почиње 1256, и који је могао бити део двоструког (бивалвног) печата (в. изнад, поглавље 4, стр. 89). Но, на угарским печатима се коњаник креће улево, док се на латинским печатима, на отисцима печатњака цара Мица Асена и на печату краља Владислава коњаник креће удесно. Иако у литератури не постоји сагласност да је у питању права закономерност – пошто постоје не тако малобројни изузеци у сигилографској грађи – примећено је да се у Француској и Енглеској на печатима коњаник креће удесно, док се на простору немачких земаља и око медитеранског басена коњаник на печатима приказује у кретању улево, што се сматра источњачким обрасцем.¹² Нама се чини да ово упућује да су бугарска и српска сигилографска пракса у овоме црпи своје узоре управо из сигилографске праксе латинских царева.

Одређене разлике које се јављају између Владислављевог печата и була латинских царева са коњаничком представом – Владислав као коњаник има копље, а не мач или скиптар као латински цареви (које дели са печатом угарског младог краља Стефана V чији коњаник такође има копље) – сматрамо за несуштинске и секундарне, будући да се тичу појединости.¹³ Несуштинским разликом сматрамо и то што на Владислављевом двостраном печату престо има наслон који се никад не јавља на печатим латинских царева, док се недоследно јавља на печатима угарских краљева (в. изнад, поглавље 2, стр. 39–40, и поглавље 3, стр. 77–80). Ни то што је материјал израде код латинских царева чешће био метал, а не восак, није од пресудног значаја, будући да су воштани печати подложнији пропадању и уништењу, па то што су се сачували у мањем броју не мора бити резултат свесног настојања. Сличности између латинских и српских печата су, пак, иконографске – поред већ поменутих општих иконографских образаца ту су и детаљи као што су доследност у положају руку владара, па је тако десна рука са лабарумом припијена уз тело и савијена у лакту, а лева рука са шаром је испружена и савијена у лакту, док се код угарских владара

¹¹ Дубровник, Државни архив, Diplomata et acta, 13. stoljeće, br. 86. Ивић, *Печати и грбови*, 22–23, бр. 5–6; Ћremošnik, *Studije*, 120–122; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 104; Марјановић-Душанић, *Идеологија*, 224; *Зборник*, 159, бр. 39; Порчић, *Документи*, 146–147, бр. 8; Хекић, *Печати*, 46; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 1240xxxx cca – Vladislav, <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/1240xxxx_cca_%E2%80%93_Vladislav/charter> (29.11.2018).

¹² M. Prinet, *L'origine du type des sceaux à l'écu timbré*, Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques 3 (1910) 73; cf. J. Roman, *Manuel de sigillographie*, Paris 1912, 81, n. 1; M. Fabre, *Sceau médiéval*, 144, n. 227.

¹³ Иначе, представа коњаника на печату Мица Асена одговара представи са печата Балдуина II, будући да је бугарски цар приказан не у оклопу и са оружјем, већ у византијском царском орнату, са круном са препендулијама, у дивитисиону са манијакисом и лоросом, како држи крстолико жезло, док коњ није у касу, већ у (парадном) ходу (в. изнад, поглавље 4, стр. 89).

доста недоследно јављају варијације у положају руку и распореду инсигнија; сличности су и стилске – византијске одоре на Владислављевом печату и на печатима Балдуина II украшене су готово идентично, квадратном мрежом са по једним масивним кругом у свакој ћелији мреже.¹⁴ На основу свега наведеног, мишљења смо да уочене сличности и паралеле између печата српских краљева и латинских царева због своје упечатљивости могу бити суштинске, док разлике нису пресудне, будући да се тичу детаља. Такође сматрамо да логика не допушта закључак да су оваква два аналогна иконографска обрасца икако могла да се јаве потпуно независно један од другог, на физички блиским просторима и у кратком временском интервалу од неколико деценија. Стога износимо закључак да је одређени утицај из сигилографске праксе латинских царева морао постојати у тадашњој сигилографској пракси српских владара, а није до краја јасно само на који начин је тај утицај стигао и шта је све тачно обухватао. Тај утицај је највероватније могао бити преваходно у виду подстицаја за аналоган вид еклектизма западноевропских и византијских сигилографских традиција који се одвијао у канцеларији латинских царева током шест деценија њихове владавине Цариградом. То што су односи Србије и Латинског царства више пута посведочени као непријатељски на нивоу високе политике, не значи да је проток занатско-уметничких производа морао бити потпуно прекинут, те да због тога није постојао уметничко-иколографски утицај латинског Цариграда у српској држави као продужетак некадашњег византијског утицаја који је стизао из Цариграда. Такође, без обзира да ли су односи латинских и српских владара били мање или више непријатељски, не сме се искључити проток докумената између њих који би омогућио српским краљевима да виде нове царске печате, те да узором на њих осмисле дизајн својих печата.¹⁵

Иван Лучић је преписујући повељу краља Владислава Сплићанима (1237) забележио да је оригинал запечаћен висећим оловним печатом, те је нацртао печат идентичан оном који је нацртао на препису Немањине повеље (за коју је веровао да је припадала Стефану Немањићу, те да су он и Владислав иста личност).¹⁶ М. Динић је сматрао да је Лучић оловни печат који је отпао са Немањине повеље погрешно повезао и са Владислављевом, те да га је то навело да Немању и Владислава сматра за исту особу.¹⁷ Остаје отворено питање да ли је Владислављева повеља доиста имала и краљев печат.

Од два сачувана печата Стефана Уроша I један је воштани, други метални, а постоји и трећи печат, такође од метала, чија је атрибуција спорна. Воштани печат (52 мм) краља Уроша (Кат. бр. 20) очевидно наставља модел реверса Владислављевог двостраног печата. Једнострано печат од воска тамносмеђе боје (са жутиим траговима у горњој десној четвртини и у доњој левој) виси на врци од црвене свиле провученој кроз две рупе у слици (знатно испод текста мало десно од средине листа) уговора краља Уроша Дубровнику о решавању територијалних спорова и другим питањима (23. август 1254).¹⁸ Легенда по ободу која окружује представу коњаника са копљем у касу удесно (ноге коња и копље пробијају кружницу која одваја легенду од ликовне представе) не може се прочитати у потпуности; Алекса Ивић ју је протумачио као + Ст[е]ф[ан]ъ Оур[о]шь ... [кра]ль ... рашькихъ земл..., а

¹⁴ О симболици положаја руке у којој владар држи жезло у западноевропској политичкој теорији, в. изнад, поглавље 3, стр. 67.

¹⁵ Исти закључак смо изнели и аргументовали у Хекић, *Печати*, 46–48, 53–54, премда рад садржи неке омашке – на страни 43–44, погрешно смо навели да се није сачувао ниједан печат солунског деспота, и потом цара, Манојла Комнина Дуке, те нам је промакао и један тип печата његовог синовца, цара Јована – што смо исправили у овој дисертацији, мада ове чињенице не оспоравају наше закључке у чланку.

¹⁶ М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, 71–74 (снимак); Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, 250–252; *Зборник*, 143, бр. 33.

¹⁷ М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, 74.

¹⁸ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 220. Ивић, *Печати и грбови*, 23, бр. 8; *Ћремошник, Студије*, 122–123; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 105; Марјановић-Душанић, *Идеологија*, 224; *Зборник*, 211, бр. 58; Порчић, *Документи*, 159–160, бр. 14; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 12540823 – kralj Uroš A*, <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocuments/Dubrovnik/12540823_%E2%80%93_kralj_Uro%C5%A1_A/charter> (29.11.2018).

Грегор Чремошник је видео слова СТФЪ УРШЬ... Л ВС... РАШ... Л И ПОМО..., што је реконструисао као + Стефанъ Урошь краљ всѣхъ рашкихъ и поморскихъ.¹⁹

Током владавине краља Уроша по први пут након Немањиног времена сигилографским материјалом су посведочени и метални печати. Међутим, олово које је превладавало као материјал израде печата Стефана Немање и његове браће више се не јавља. Метални печати од времена краља Уроша без изузетка су златни, премда нису израђивани од чистог злата као печати византијских царева (в. изнад, поглавље 2, стр. 21–22) и бугарских владара из династије Асена (в. изнад, поглавље 4, стр. 85, 88–89), већ су у питању позлаћени печати. Ово, додуше, отвара питање и на који је начин био израђен једини посведочени златни печат Стефана Немање са оснивачке повеље Хиландару. Како је овај печат данас изгубљен, не може се са сигурношћу утврдити да ли је он био израђен од чистог злата или је само носио позлату, као све касније српске златне буле.

Међутим, иако између Стефана Немање и краља Уроша није сачуван ниједан метални печат, постоје помени докумената које је издавао Стефан Првовенчани у повељама његових наследника. Ови изгубљени документи првовенчаног краља се називају хрисовуљама, а у питању су његова хрисовуља Лимском манастиру,²⁰ хрисовуља скопском манастиру Св. Ђорђа,²¹ и хрисовуља Липљанској епископији.²²

Позлаћени печат (35 мм) са недатиране повеље краља Уроша Хиландару о цркви у Бистрици (Кат. бр. 18) виси са врпце од плаве свиле провучене кроз четири рупе између два дела потписа мало лево од средине листа.²³ Према Синдиком запажању, плочице аверса и реверса су спојене прстеном ширине око 5 мм,²⁴ што би значило да је овај печат израђен на исти или сличан начин као и златне буле у Византији између 11. и 14. века – аверсна и реверсна страна су израђиване као посебне плочице, а потом лемљене и коване у булотерију. На аверсу је приказан владар са нимбом до струка, у пуном орнату и са инсигнијама (круна типа стема са које висе препендулије-кићанке (или је то владарева коса?), дивитисион са раскошно украшеним манијакисом, лоросом и епиманикијима, у десној руци држи жезло са крином на врху, лева је у висини груди, и можда држи акакију. Реверс носи попрсје Св. Стефана у хитону са наборима, како држи – у десној руци која се не види – патријаршијски (шестокраки) крст. На аверсу нимб и две кружнице по ободу између којих тече легенда су линијске, док су на реверсу нимб и спољна кружница по ободу састављене од ниске перли, а унутрашња кружница легенде је линијска; натпис на аверсу гласи +ТТЪФАНЪНРАЉЪШЬССТРЪБЪІКНЪМН (Стѣфанъ краљ Оурошь все срьбьски земли), где је реч „краљ“ грешком утиснута као „нраљ“, а на реверсу легенда по ободу се чита као +...О□УЉЬС'ТГОоТТЪФАН... (+ Хрисовоуль светаго Стѣфана), док се лево и десно од светитеља налази вертикална легенда С–Т–Н // С–Т–С–Ъ (Свети Стефанъ) отиснута у негативу. Овај печат представља изазов за налажење паралела у Византији, пошто је и пре 1204. и пада Византије цар на печатима приказиван целом фигуром у стојећем ставу још од времена династије Комнина, и то је остао једини иконографски модел приказа цара на печатима и у обновљеној Византији; (в. изнад, поглавље 2, стр. 35–36, 40–43). Такође, царски печати од обнове Царства 1261. на аверсу носе увек представу Христа како стоји испред ниског токоса, док су пре тога хагиографске представе вариране, па су никејски и епирски владари бирали и друге светитеље за своје печате (Св. Теодора Стратилата и Св. Арханђела Михаила; в. изнад, поглавље 2, 37–39). Владарски печати из обновљеног Другог бугарског

¹⁹ Ивић, *Печати и грбови*, 23; Чремошник, *Studije*, 122.

²⁰ *Зборник*, 77, бр. 11.

²¹ Исто, 101, бр. 18.

²² Исто, 103, бр. 19.

²³ Мошин, *Повеља краља Владислава*, 26–29; Синдик, *Акта*, 18, бр. 2; Синдик, *Печати*, 232–233, сл. 9–10; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 104–105; *Зборник*, 239, бр. 68. Снимци документа са печатом постоје у Београд: Архив САНУ бр. 7903-а/1 и 8876.Б.20; Народни музеј, бр. А1566; Хиландарски одбор САНУ бр. 1379; Народна библиотека Србије, Ф 2737.

²⁴ Синдик, *Печати*, 233.

царства никад нису носили представу Христа на реверсу, већ представе светитеља-ратника (Св. Теодора, Св. Димитрија, Св. Михаила) приказаних целом фигуром, док се касније јављају и попрсја Св. Николе и Св. Јована Рилског; такође, цар је приказиван увек целом фигуром (в. изнад, поглавље 4, 87–89). Мошинова тврдња да је Св. Стефан приказан иконографијом карактеристичном за Св. Димитрија²⁵ је сувише произвољна и не може се прихватити – током 10, 11. и 12. века на византијским печатима Св. Стефан је приказиван попрсјем, неретко како држи мученички крст у једној руци, а има и случајева када није био одевен у ђаконску далматику или стихар, већ у хитон;²⁶ у српској средини, на фрескама, представа Св. Стефана одевеног у хитон и химатион је такође карактеристична за период немањихке власти.²⁷

Чини се да овај печат краља Уроша представља оригинални сигилографски образац без преседана у том тренутку у земљама византијске сигилографске традиције када је у питању иконографски тип владарског печата. Његов значај такође се огледа и у томе што је у питању, као што је већ поменуто, први златни печат једног српског владара након владавине Стефана Немање. Печаћење златом је био царски прерогатив у Византији који је Немања нарушио приликом издавања повеље Манастиру Хиландару, а можда и приликом издавања повеље Манастиру Студеници. И Урош је свој златни печат поставио на повељу Хиландару. Како су нам од претходних краљева сачувани само печати са њихових повеља Дубровнику, не можемо знати да ли је пракса била да се најсвечаније повеље црквеним дестинатарима печате златним печатима, док се повеље световним дестинатарима печате воском, започета тек у Урошево доба, или је то у његовој канцеларији била наслеђена пракса која се јавила под његовом браћом, или можда чак оцем или дедом.

Оно што је свакако јасно јесте да је Св. Стефан Првомученик очигледно изабран за династичког и владарског (државног) заштитника и као такав јасно истицан на печатима Стефана Немање и потом његових наследника (као и на новцу, в. испод, поглавље 15, стр. 268, и даље), онда када је сигилографски образац то дозвољавао.

На Урошевој повељи манастиру Светих апостола на Лиму (1254–1264) на уплетеној врпци од плаве свиле која је била провучена кроз једну рупу по средини последњег реда

---

²⁵ Мошин, *Повеља краља Владислава*, 26–27.

²⁶ Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Stephen spatharios and epi tes Megales Hetaireias (tenth century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.767>> (11.02.2020); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Stephen (tenth century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.4118>> (11.02.2020); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Theodotos imperial protospatharios and strategos of the Strymon (tenth century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.4929>> (11.02.2020); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Stephen kouboukleisios (tenth/eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4761>> (11.02.2020); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Leo Kaloergates (tenth/eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.3069>> (11.02.2020); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, John bishop of Dadybra (tenth/eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.78>> (11.02.2020); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Stephen (eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.4405>> (11.02.2020); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Stephen (eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.3697>> (11.02.2020); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Nicholas bishop of Dadybra (eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.158>> (11.02.2020); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Elias bishop of Berisse (eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.141>> (11.02.2020); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Kalokyres vestes (eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.231>> (11.02.2020); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, George (eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.1432>> (11.02.2020); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Stephen (eleventh/twelfth century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.5376>> (11.02.2020); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Stephen (eleventh/twelfth century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.2114>> (11.02.2020).

²⁷ Д. Војводић, *Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана у Византији и Србији*, Зидно сликарство манастира Дечана, 543–545.

текста потврде архиепископа Арсенија I, дописане испод потписа Уроша I, и која је данас одвојена од документа „због последица хаварије“ висео је позлаћени печат пречника 60 мм (Кат. бр. 22).²⁸ На аверсу је приказан владар у византијском репрезентативном ставу како стоји на даису, у пуном орнату и са инсигнијама (круна типа стема са које висе препендулије, дивитисион са манијакисом, периврахијима, кружним нашивцима на лактовима и у пределу колена, епиманикијима и лоросом пребаченим преко леве руке, у којој држи акакију, док у десној руци држи жезло са шестокраким крстом на врху), а на реверсу Св. Стефан, такође у стојећем ставу на даису, у далматици – стихару са наборима и ораром, са кадионицом у десној руци, док у левој држи предмет који су ранији истраживачи сматрали за дискос.²⁹ Међутим, не треба искључити могућност да је ипак у питању мала дарохранилница. Легенде по ободу се налазе између две кружнице од ниски перли; на аверсу то је +(ТФѦНЪІСРѦЛЪВХРН(ТАБГѦВЕРННІСРѦЛЪ(...Б(ІСХЪЗМѦЊНМОР(ІСН (+ Стефанъ краљ в Христа Бога верни краљ сръбскихъ земљ и морски), а на реверсу +(ВЕТН(ТЕПАГНЪ ПРЪВ...МУВЕННІСЪАГРЪХНДНЪІСОНЪНПО(ТОѦ (+ Свети Степанъ пръвоученикъ архидиѦконъ и апостољ). Сва слова С су тек благо заобљена, те личе на „(“. У легенди на аверсу титула је необична (два пута се помиње реч краљ, а територијална одредница је морски, уместо уобичајеног поморскихъ); на реверсу су погрешно утиснуте речи Степанъ (као Степагнъ), архидиѦконъ (као агръхидиѦконъ) и апостољ (као постол). Мошинови закључци о бугарским и угарским паралелама и узорима се морају узети са доста резерви – за сличност са златном булом Беле IV и сам Мошин признаје да се своди на исти тип бордуре око легенде (кружнице од ниски перли), те исти тип масивног празног простора између представе владара, али су саме представе потпуно различитог типа (на угарском печату владар седи на престолу, на српском владар стоји на даису);³⁰ сличност са печатом Урошевог савременика, бугарског цара Константина Асена, Мошин је устврдио на основу илустрације једне његове златне буле у старом издању Мушмова,³¹ али тај цртеж даје много реалистичнију представу цара и светитеља но што је то случај на самим печатима где су представе стилизоване у великој мери.³² Уосталом, чињеница да на печату нема Урошевог имена, као и пет залетованих клинаца којим су спојене плочице аверса и реверса, досадашњим истраживачима су сведочиле о премештању, те каснијем датуму настанка печата – име владара забележено само као Стефан упућује на једног од двојице каснијих владара који нису имали регално име Стефан Урош – краља Драгутина, или краља Душана.³³ Накнадно спајање клиновима и лемљењем донекле затамњује питање првобитног спајања печатних плочица, али будући да плочице делују знатно тање но плочице са претходног печата и да су печатне представе знатно деликатније но на претходном печату, чини се да су плочице првобитно отковане посебно и потом вероватно спојене око врпце неком врстом адхезива.³⁴

По издању Миклошича, Душанова повеља Хиландару о даривању Ливаде и Палеокометице (12. децембра 1347) носила је печат са идентичном легендом.³⁵ Миклошић је

²⁸ Соловјев, Два прилога, 41, бр. 8; Мошин, *Повеља краља Владислава*, 29–32; Синдик, *Акта*, 114, бр. 135/137; Синдик, *Печати*, 233, сл. 11–12; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 105; *Зборник*, 225–226, бр. 64. Снимци документа са печатом постоје у Београд: Архив САНУ бр. 7903-2; Народна библиотека Србије, Ф 2861.

²⁹ Мошин, *Повеља краља Владислава*, 29; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 105.

³⁰ Мошин, *Повеља краља Владислава*, 31; за печат Беле IV, в. Takács, *Royal Seals*, 120–121, no. 31.

³¹ Мошин, *Повеља краља Владислава*, 31, где се позива на Мушмов, *Монетитъ и печатитъ*, 161.

³² Јуруква–Пенчев, *Печати и монети*, 55–57, 224, сл. 24–25; Ђорданов, *Корпус*, т.11, сл. 159–160.

³³ *Зборник*, 225–226. Соловјев, *Два прилога*, 41, погрешно доноси овај печат као печат са Душанове повеље о међама коју је издао Хиландару 26. априла 1348, под сигнатуром Хил. 33. За ову изгубљену повељу се данас зна да је у питању фалсификат, и према фотографијама се може видети да је носила другачији печат, уп. М. Ивановић, *Лажна хрисовуља цара Стефана Душана о међама хиландарских поседа на Светој Гори*, ССА 14 (2015) 43, са старијим издањима и литературом.

³⁴ Накнадно спајање аверсне и реверсне плочице клиновима и лемљењем свакако је изведено након што је првобитни адхезив попустио или био уништен, можда тек у тренутку премештања печата на нов документ, а можда и раније.

³⁵ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 124–128, no. 112.

свакако при издавању користио препис ове повеље на пергаменту који је данас изгубљен, али фотографије показују присуство врпце за печат; у издању овог преписа код Димитрија Аврамовића постоји и црно-бели цртеж печата са ове исправе који показује да се ради о печату који се данас налази на Урошевој Лимској повељи.³⁶ Будући да је у питању печат са краљевском титулом, свакако је био премештен и на Душанову повељу о Ливади и Палеокометици, тако да ово не може бити коначни доказ да је у питању Душанов печат.

Краљица Јелена је прва супруга једног средњовековног српског владара за коју примарни извори сведоче да је издавала документа и печатила их. Чинила је то још за живота, одн. владавине свог супруга Уроша, и данас нам је познато укупно три печата ове владарке, сви израђени у воску. Први њен сачувани печат (Кат. бр. 21) са заклетве Дубровчанима (3. фебруар 1267. или 1268) једнострано је воштани печат (35 мм) тамносмеђе боје (са жутим траговима у левој половини) који виси на црвеној врпци, кроз једну рупу, између два дела потписа по средини.³⁷ Видљиво је да је у питању престони тип печата; незнатно похабан и оштећен восак дозвољава да се разазна фигура краљице која седи, са високом отвореном круном са препендулијама, а од престола се виде бочни наслони и ногари. Ми смо од легенде између две кружнице на ободу успели да прочитамо +ЄЛЃНАКРАЛЃЦА...Г... (ПО... (+ Елѓна краљица...), док је Ивић, легенду реконструисао као + ЄЛЃНА КРАЛЃЦА... С ПОМ... (+ Елена кралица рашкихъ земљ и поморскихъ).³⁸ Вероватно је истим типаром израђен и Јеленин печат (Кат. бр. 28) од тамносмеђег воска (35 мм) утиснут на „српски“ начин (на два хоризонтална прореза) између два дела потписа, на средини десне половине доње маргине повеље Дубровнику о виноградима (1289); али је восак у тој мери оштећен да се само назире силуета краљице која седи, те се не може искључити ни могућност да је у питању отисак новог типара.³⁹

Потпуно је сигурно да је другим, и то овалним типаром израђен воштани печат (18×22 мм) (Кат. бр. 30) тамносмеђе боје утиснут на писмо (на полеђини између два дела адресе, мало десно од средине, на траци од папира којом је затворено писмо) краљице Јелене Дубровнику о измирењу Николичиног дуга (пре 18. маја 1304).⁴⁰ Восак је похабан до те мере да се једино назире неодређена силуета владарке која може бити попресе краљице; да ли се

³⁶ Д. Аврамовић, *Описание древности србски на Светој (Атонској) Гори*, Београд 1847, 47–51, бр. 11, т. 8, сл. 9. У овом издању су нацртана и два закивка на печату у облику малих алки који се налазе на идентичним местима као два клина на печату са Лимске повеље. У Архиву Српске академије наука и уметности данас постоји препис на папиру ове Душанове повеље начињен руком архимандрита Онуфрија Поповића 1849. године (из заоставштине Јована Томића, Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 14509/VIII–А–80). На препису је нацртан (у боји) печат идентичан оном са Урошеве Лимске повеље, и оном нацртаном код Димитрија Аврамовића. На црно-белој фотографији из Архива САНУ (8876/60) најранијег преписа Душанове повеље који се више не налази у Манастиру Хиландару види се уплетена врпца, вероватно црвене боје (у Аврамовићевом опису, врпца је наведена као црвена), али се не види печат на врпци, уколико је постојао; начин причвршћивања врпце је готово идентичан као на цртежу архимандрита Онуфрија. А. Фостиков, *Повеља цара Стефана Душана о поклону Ливаде и Палеокометице Хиландару* (Хил. 34), ССА 16 (2017) 29–56, која је издала овај документ на основу каснијег преписа који се данас чува у Хиландару (Хил. 34, А4/14) не задржава се детаљно на питању изгубљеног примерка који је Димитрије Аврамовић публикувао. Но, на основу свега реченог, неоспорна је чињеница да је средином 19. века овај печат висио на препису Душанове повеље о Ливади и Палеокометици. Пре 1940 – када га је Владимир Мошин издао по први пут као печат са Урошеве Лимске повеље (Мошин, *Повеља краља Владислава*, 29–30) – одн. пре 1938. (те године је Мошин боравио у Хиландару, в. Л. Славева, В. Мошин, *Српски грамоти од Душаново време*, Прилеп 1988, 69), овај печат је скинут са Душанове повеље и поново намештен на Урошеву Лимску повељу, користећи и нову врпцу од плаве свиле.

³⁷ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 293. Ивић, *Печати и грбови*, 24–25, бр. 12, таб. 3, сл. 12; Ћремошник, *Studije*, 123–124, tab. 2, sl. 5; *Зборник*, 237, бр. 67; Порчић, *Документи*, 165–166, бр. 16, т. 25, сл. 16.

³⁸ Ивић, *Печати и грбови*, 25; Ћремошник, *Studije*, 123.

³⁹ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 351. Ћремошник, *Studije*, 123–124; *Зборник*, 287, бр. 86; Порчић, *Документи*, 177, бр. 24, т. 29, сл. 24.1.

⁴⁰ Дубровник, Државни архив, *Prilozi arhivskim serijama IVa*, br. 4. Ћремошник, *Studije*, 123–124; *Зборник*, 359, бр. 103; Порчић, *Документи*, 183, бр. 28, т. 32, сл. 28.1.

потврда о овој претпоставци може видети у томе што је једина златна була која се са сигурношћу може приписати њеном мужу носила владарско попрсје, тј. приказ до струка?

Са краљем Стефаном Драгутином не можемо са сигурношћу повезати ниједан сачувани печат, али постоје две упитне атрибуције, једног сачуваног металног печата, и једног изгубљеног воштаног на основу забележеног описа. У књигу *Diversa Cancellariae* за годину 1323. заведен је један акт који је издао Драгутинов син Владислав Клими Држићу о разрешењу рачуна (25. октобар 1323); канцелар је описао и печат којим је разрешница била запечаћена: „... sigillatas sigillo cere albe; in quo sigillo erat ymago unius teste cum capello super capud“. Према његовом сведочењу, легенда је била на словенском и гласи у преводу „Stephanus a dio fidele eservo(sic!)“. ⁴¹ Што се садржаја (ликовне представе и легенде) тиче, Чremoшник мисли да је шешир о коме пише канцелар у ствари круна византијског типа, а да је легенда у оригиналу гласила „Стефанъ рабъ Христоу“ и сматра да пошто у легенди нема Владислављевог имена, већ само Драгутиновог престоног имена Стефан, то упућује на закључак да се Владислав служио очевим типаром, и то можда баш оним којим је Драгутин запечатио повељу Дубровнику о уређивању односа (1281). ⁴² Печаћење белим воском свакако би био преседан у дотадашњој, а и свеукупној сигилографској пракси српских владара, а опис *ymago unius teste cum capello super capud* можда упућује на представу владарског попрсја, сличног оном на златној були Драгутиновог оца Уроша, те потенцијалном попрсју краљице Јелене са њеног другог (овалног) типара. Међутим, сасвим је оправдано запитати се да ли би дубровачки канцелар употребио термин *capellus* да означи краљевску круну коју би вероватно препознао као такву; ⁴³ штавише, ни *слика главе* на печату није ближе одређена речима попут *regis* или *regalis*, што све можда упућује да представа на овом печату није типична владарска представа једног српског краља.

Златна була (32 мм) са повеље једног српског краља Манастиру Хиландару из око 1282. (Кат. бр. 24) могла је такође припадати краљу Драгутину, али и његовом млађем брату Милутину коме су у скорије време неки истраживачи приписали ову повељу. ⁴⁴ У сваком случају, печат виси на црвеној врпца провученој кроз две рупе између главног текста и потписа, по средини листа (испод потписа се налази хоризонтална подеротина, можда од друге две рупе). По томе колико су аверсна и реверсна плочица танке, можемо закључити да је у питању начин израде златних була који се усталио у Византији до 14. века – свака плочица је откивана посебно а потом су око врпце лепљене адхезивом. На аверсу се налази стилизована представа владара са нимбом у византијском репрезентативном ставу како стоји на даису, са круном на глави, типа стема са које висе препендулије, у дивитисиону са манијакисом и лоросом пребаченим преко леве руке (у којој држи акакију?), док у десној руци држи жезло са шестокраким крстом на врху, а на реверсу стилизована представа Св. Стефана са нимбом, у стојећем ставу, такође на даису, у далматици – стихару са наборима и

⁴¹ Дубровник, Државни архив, *Diversa Cancellariae* 7, fol. 46^r. Čremošnik, *Neznani pečati*, 53–54; Čremošnik, *Studije*, 124–125; Н. Порчић, *Писмо краља Владислава II кнезу и опитини Дубровачкој*, ССА 1 (2002) 33–34; Порчић, *Документи*, 195–197, бр. 39, т. 36, бр. 39; Monasterium.net, *Collection: Serbische Herrscherurkunden (1306-1388) 13231025 - Vladislav II.*, <https://www.monasterium.net/mom/BISANU/13231025-Vladislav_II./charter> (23.01.2021).

⁴² Čremošnik, *Neznani pečati*, 53–54, Čremošnik, *Studije*, 125. Са тог документа је сасвим сигурно исечен воштани печат (до 62 мм), па је остала рупа у облику издуженог положеног правоугаоника 10×40 мм, те бледа мрља од воска која окружује рупу, што је траг „српског“ начина утискивања 15 мм испод потписа по средини. v. Čremošnik, *Neznani pečati*, 53; Čremošnik, *Studije*, 124; *Зборник*, 265–266, бр. 77; Порчић, *Документи*, 170–171, бр. 19, т. 26, бр. 19.

⁴³ Н. Порчић, ССА 1, 40.

⁴⁴ В. Мошин, *Средњевековни српски печати*, Уметнички преглед 2 (1939) 7; Синдик, *Акта*, 20, бр. 4; Синдик, *Печати*, 233, сл. 13–14; Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину*, ССА 9 (2010) 4; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 105, сл. 23; *Зборник*, 267–268, бр. 78. На овој повељи краљ је потписан само као Стефан, не Стефан Урош, како се Милутин редовно потписивао, али М. Живојиновић, *Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару?*, ЗРВИ 32 (1993) 129–136, и поред тога повељу атрибуира Милутину, на основу палеографске анализе и анализе садржаја документа који упућују на време настанка повеље између 1284. и 1302, и краља Милутина као ауктора.

ораром, како у десној руци држи кадионицу (или можда дарохранилницу?), а у левој крст. Легенде су вертикалне, у по два стубца лево и десно од ликовних представа: СТЕ–ПДЊБ // ^Pq–SI (Степанъ краљ), одн. +–СТ–НЄ–Тд–Ф–ИЬ // ПР–ЬВО–МУ–ВЕ–НН–КЪ (+ Свети Стефанъ Пръвомоученикъ). Но, натписи обилују грешкама: на аверсу други слог у речи Степанъ је утиснут у негативу, док је за титулу краљ почетно слово К дводелно (ИЅ) и отиснуто на крају речи, и то у негативу; на реверсу име светитеља почиње са Є уместо са С, слово Ђ је после Т а не после Ф, а слово Н је отиснуто у негативу.

За краља Стефана Уроша II Милутина везује се укупно шест печата, од којих су два воштана извесно његова, док су атрибуције четири метална печата упитне. Оба воштана печата – оба смеђе боје – долазе са истог типара (78 мм). Један од њих се налази на повељи краља Милутина Дубровнику којим потврђује повластице које им је дао Драгутин (око 1282), где виси на црвеној врпци провученој кроз три рупе испод потписа, лево од средине листа (Кат. бр. 26.1).⁴⁵ Други је причвршћен на повељу краља Милутина Дубровнику о Брскову (око 1283) помоћу црвене врпце провучене кроз доње две од четири квадратно распоређене рупе испод празнине у средини потписа (Кат. бр. 26.2).⁴⁶ Оба печата су једнострана, са мајestas представом (владар, са круном на глави, типа стема, одевен вероватно у дивитисион са лоросом, седи на престолу са резбареним наслоном и ногарима; у левој руци која је савијена у лакту и испружена држи шар са крстом, у десној која је савијена у лакту и припијена уз тело жезло, можда са крином на врху). Од легенде која тече између две кружнице по ободу на првом печату данас се може на почетку натписа прочитати +СТФ?, те при крају натписа и НХ...ПОМ, а на другом отиску се по средини натписа могу раззнати слова ПО...СТН, нешто даље ...КНХ...П... Ивић је у легенди првог печата успео да прочита и реконструираше + Ст[е]ф[ан]ъ Оур[о]шъ... [кра]љъ... рашких земљъ..., а у легенди другог + Ст[е]фанъ]... ти... оихъ... пом... с... . Тек је Чремошник приметио да се ради о отисцима истог типара и легенду је реконструисао као Стфњ Оурошъ по милости [божигеи] краљ рашкихъ земљъ и поморскихъ.⁴⁷

Један печат од позлаћеног сребра (Кат. бр. 23) се налази на повељи краља Милутина Манастиру Хиландару о оснивању Хрусијског пирга (1302); виси на врпци од црвене свиле провученој кроз три рупе одмах испод потписа по средини листа. На аверсу је представљен владар у византијском репрезентативном ставу како стоји на даису, у пуном орнату, са круном типа стема са које висе препендулије, у дивитисиону са манијакисом, периврахијима и лоросом пребаченим преко леве руке, у којој држи акакију, док у десној руци држи жезло са шестокраким крстом на врху; на реверсу је приказан Св. Стефан у стојећем ставу на даису, у далматици – стихару са наборима и ораром, како у десној руци држи кадионицу, а у левој су досадашњи истраживачи видели јеванђеље.⁴⁸ Но, пре ће бити да није у питању кодекс већ дарохранилница. Легенде се налазе између две кружнице по ободу на аверсу и реверсу, и

⁴⁵ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 316. Ивић, *Печати и грбови*, 24, бр. 10, таб. 2, сл. 10; Ћремошник, *Studije*, 125–126, tab. 2, sl. 7a; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 106; *Зборник*, 275, бр. 81; Порчић, *Документи*, 172, бр. 20, т. 27, сл. 20; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 1282xxxx – Milutin*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/1282xxxx_%E2%80%93Milutin/charter> (19.01.2021).

⁴⁶ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 317. Ивић, *Печати и грбови*, 23–24, бр. 9, таб. 2, сл. 9; Ћремошник, *Studije*, 125–126; *Зборник*, 289, бр. 87; Порчић, *Документи*, 173, бр. 21, т. 27, сл. 21; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 1283xxxx cca – Milutin*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/1283xxxx_cca_%E2%80%93Milutin/charter> (19.01.2021).

⁴⁷ Ивић, *Печати и грбови*, 24; Ћремошник, *Studije*, 125–126. Ивић је погрешно приписао ове печате краљу Урошу I, будући да су и повеље биле атрибуиране овом владару, уп. Ћремошник, *Незнани печати*, 52, нап. 7.

⁴⁸ Мошин, *Повеље краља Милутина*, 62–63; *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I* (ур. В. Мошин), Скопје 1975, 293–294, т. 28, сл. 2; А. Веселиновић, *Оснивачка повеља краља Милутина за хиландарски пирг на мору са Храмом Спасовим*, ССА 9 (2010) 20; *Зборник*, 349–350, бр. 99. Ова повеља је имала занимљиву историју; нестала је из Хиландара пре 1930, потом се 1940. појавила и била откупљена за Музеј кнеза Павла Карађорђевића (данашњи Народни музеј); данас се налази у заоставштини кнеза Павла Карађорђевића на Универзитету Колумбија у Њујорку.

гласе ...ТЄПАНЬГѠХРНСТЄБОЗЄВЕРЪННІЃРДЛЪСЪБГОМ... (Степанъ w Христе Бозе веръни краљъ съ Богомъ), одн. +С...ОМУВЕНІЃЪРЪХНДНЪІЃОНЪДПЛЪЄС (+ Свети Стефанъ Пръвоученикъ архидиѣконъ апостолъ ес?).⁴⁹ На реверсној страни недостаје почетна четвртина обода печата са легендом, део у коме се налази светитељево име; то значи да на аверсној страни недостаје последња четвртина легенде. Можда се у том делу налазило Милутиново краљевско име Оурошъ. Овако рашчитана легенда садржи развијену девоцијску формулу, тј. понављање епитета „w Христе Бозе“ „съ Богомъ“ која није карактеристична за печате (премда јесте за краљевске интитулације и потписе, где се епитет *с Богом* јавља уз девоцију *пресветом милошћу / по милости Божјој*, в. испод, поглавље 13, стр. 221–222). Други сегмент може бити у ствари погрешно читање титуле, „срѣбскихъ земль“, што поставља један нови проблем пред нас, јер онда легенда не може да садржи и Милутиново име Урош, већ само регнално име Стефан које је користио његов брат Драгутин и касније Душан. Да ли је онда овде у питању још један премештен печат чији прави аутор није Милутин?⁵⁰ Без квалитетнијих фотографија, ово мора остати отворено питање. Чињеница је, додуше, да иконографски и епиграфски, овај печат показује изузетно велики степен сличности са печатом премештеним на Лимску повељу краља Уроша (представа светитеља на реверсу је готово идентична, на исти начин изведена, а и представе владара су веома сличне); толики степен сличности да смо склони да закључимо да је типаре за оба печата морао израдити исти мајстор, или мајстори исте радионице, у јако кратком временском размаку. Аверсна и реверсна плочица су спојене вероватно на сличан или исти начин као што је то првобитно учињено на печату који је касније премештен на Лимску повељу краља Уроша.

На фалсификованој повељи (примерак Г) краља Милутина Хиландару којом потврђује поседе манастиру (1303) налази се позлаћени печат (30 мм) на врпци од плаве свиле (Кат. бр. 25).⁵¹ Пошто је повеља очигледан фалсификат, печат је на њу морао бити премештен, и то средином 19. века; можда је то учинио хиландарски монах Никандар приликом сређивања повеља из архиве, како сматра Александра Фостиков.⁵² Душан Синдик не искључује могућност да је у питању печат Стефана Дечанског.⁵³ Приликом поновног намештања и лепљења печатних плочица, врпца је од јачине притиска пробила аверс у доњем делу и реверс у горњем делу, а и делић обода печата при врху где врпца излази је отпао. На аверсу је приказан владар у византијском репрезентативном ставу, са тророгом отвореном круном на глави са које висе препендулије, у дивитисиону са укрштеним лоросом чији је крај пребачен преко леве руке у којој држи акакију, док у десној руци држи жезло са трозупцем на врху; на левој страни се појављује рука из облака која благосиља. Реверс носи устаљену представу Св. Стефана у стојећем ставу, у далматици – стихару са наборима и ораром, можда са кадионицом у левој руци. Легенде се на аверсу и реверсу налазе између две кружнице од ниски перли, и гласе ...ТЄФ4НЪ:УРГѠШЪ:МНЛ...ГѠМЪБЖГѠМЪ:ЃР4... (+ Стефанъ Оурѡшъ милостіѡмъ божиѡмъ краљъ), одн. ...ЫІСТЄФѡНЪ:ПРЪВОМУВЕННКЪ:НѡРХНДНѡО... (+ Свети Стефанъ пръвоученикъ и архидиаконъ); у печатном пољу на аверсу *manus Dei* је сигнирана сиглом ІС ХС, док се на реверсу лево и десно од светитеља налази вертикална

⁴⁹ Мошин, *Повеље краља Милутина*, 62–63; *Споменици на Македонија I*, 293–294; А. Веселиновић, *ССА* 9, 20; *Зборник*, 349–350.

⁵⁰ Претпоставка изнета у *Споменици на Македонија I*, 294, да је у питању печат Првовенчаног потпуно је неутемељена.

⁵¹ Мошин, *Повеља краља Владислава*, 72–73; Синдик, *Акта*, 120, бр. 141/143; Синдик, *Печати*, 233, сл. 15–16; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 106–107; *Зборник*, 364, бр. 104; А. Фостиков, *Збирна повеља краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару*, *ССА* 13 (2014) 80–82. Снимци документа са печатом постоје у Београд: Архив САНУ, 7903-а-8; Народна библиотека Србије, Ф 2867.

⁵² А. Фостиков, *ССА* 13, 82. О делатности монаха Никандра, в. Исто, 82. нап. 13; како ауторка наводи, овај и сувише ревносни архивар не само да је исписивао регесте на документима, него је поједине преписивао, а неке дописивао и потписивао по властитом нахођењу, да није немогуће замислити да је и премештао, тј. намештао отпале печате.

⁵³ Синдик, *Печати*, 233.

легенда С–Т–Ъ–І // С–ТЄ–Ф–ѠN (Светы Стефанъ). У легендама се појављују по два облика слова К – обично К и специфично Ķ без доње хасте – и слова А – мајускулно 4 и минускулно ǫ – а неке речи у одвојене симболом „:“. Manus Dei која из облака благосиља владара се јавља и на византијским царским печатима оног времена (в. изнад, поглавље 2, стр. 41). Посебну пажњу заслужују и три условно речене необичне владарске инсигније – укрштени лорос, тророга круна и трозубац. Укрштени лорос који је био првобитна форма ове инсигније у Цариграду је замењен једноставнијом верзијом која се јавила током друге половине 9. века, да би свој коначни облик добио у другој половини 10. века. Тиме укрштени лорос није потпуно нестао из дворског церемонијала и различитих врста ликовних представа царева у 10. веку – докле је забележен на царским печатима – већ је тај процес текао током читавог 11. века и у првој половини 12. века. Тек се почев од владавине Манојла Комнина па до пада Цариграда 1204. јавља искључиво поједностављена форма лороса. Укрштени лорос ће доживети обнову у царском орнату грчких владара из Солуна и Никеје, и последњи пут ће се јавити за владавине Михаила VIII Палеолога; ова инсигнија није присутна ни на једном печату обновљеног Византијског царства.⁵⁴ Укрштени лорос су преузели и неки владари изван Византије – бугарски цар Симеон, у 11. веку владари Грузије, а у 12. веку су укрштени лорос носили и нормански краљеви Сицилије, и са њим су приказивани и на печатима.⁵⁵ У средњовековној Србији укрштени лорос се као владарска инсигнија јавља у фреско-сликарству током владавине Уроша I, али знатно ређе од једноставног лороса који ће доминирати све до владавине Стефана Дечанског, када се укрштени лорос поново јавља, и добија посебан значај током владавине Стефана Душана.⁵⁶ Првобитни укрштени лорос имао је тзв. Y форму, док је од времена Дечанског прихваћена нова уметничка конвенција из византијског фрескосликарства у којој је укрштени лорос добио X форму.⁵⁷ Занимљиво су Стефан Дечански и његов син Душан у ктиторској композицији Манастира Дуљева представљени како носе две од наведене три специфичне инсигније – укрштени лорос и отворену круну чији врхови имају цветни облик; жезла која држе су оштећена, па се не може знати какав су врх имала. Лорос на дуљевској фресци има X форму, и то је први познати случај ове инсигније на једном српском владарском портрету.⁵⁸ Међутим, лорос на описаном печату има старију, Y форму. Када се укрштени лорос јавља на новцу српских средњовековних владара, у питању је такође Y форма: први пут је забележен у време краља Драгутина, а затим на Душановим царским динарима.⁵⁹ Отворена круна са три врха се такође често јавља на новцу Немањића, поново по први пут на динарима краља Драгутина, где има једноставну или цветну форму.⁶⁰ У владарском жезлу-трозупцу са описаног печата Смиља Марјановић-Душанић види копље;⁶¹ но, у оновременој византијској царској сигилографској грађи није забележен ниједан пример где владар на печату држи копље, али су зато чести случајеви да се на печату цар представља са лабарумом (в. изнад, поглавље 2, стр. 41). Такође, није немогуће у овом трозупцу препознати и жезло са крином, које се јавља на воштаним печатима српских краљева, и новцу, где се такође среће још од времена краља Драгутина.⁶² А како ни на једном другом печату Немањића нема представе владара са

⁵⁴ Д. Војводић, *Укрштена дијадила и „торакион“*, 253–258.

⁵⁵ Исто, 256–257. За печате норманских краљева Сицилије такође в. изнад, поглавље 3, стр. 82–83.

⁵⁶ Исто, 258, и даље.

⁵⁷ Д. Војводић, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, 288–292; исти, *Укрштена дијадила и „торакион“*, 267.

⁵⁸ Д. Војводић, *Српски владарски портрети у манастиру Дуљеву*, Зограф 29 (2002–2003) 150–154.

⁵⁹ Иванишевић, *Новчарство*, т. 1, сл. 2.5, т. 2, сл. 6.9, 6.11, 6.21.

⁶⁰ Исто, т. 2, сл. 2.3, 2.5.

⁶¹ Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 106–107.

⁶² Иванишевић, *Новчарство*, 239, бр. 2.3, 2.4.2, т. 1, сл. 2.3. Није најјасније да ли се на новцу српских средњовековних владара среће лабарум; в. Иванишевић, *Новчарство*, 256, 264, 266, бр. 9.4, 12.1, 14.1, т. 3, сл. 9.4, т. 4, сл. 12.1, 14.1, препознаје ову инсигнију на динарима цара Уроша, краља Вукашина и краља Марка, али не може се искључити могућност да је у питању деформација крста попут онога са жезла упоредивог новца

копљем, да бисмо на основу тога могли да оставимо могућност да је то неки спецификум немањихке сигилографске праксе, ми смо склони да ипак у овом трозупцу видимо чудно изведени лабарум или крин. Због свих наведених иконографских сличности између ове печатне представе и фресака у Дуљеви, и ми смо склонији да се приклонимо Синдиковој атрибуцији овог печата Стефану Дечанском, као што је то учинио и Д. Војводић који је о овој иконографији више пута детаљно писао.⁶³

Позлаћени печат (32 мм) који виси на свиленој црвеној врпци која је испод печата завезана у чвор, десно од потписа на касном препису (15. век) повеље краља Душана Радослави, удови Милшиној (1337), свакако је премештен (Кат. бр. 27).⁶⁴ Састоји се од две посебно израђене печатне плочице залепљене око врпце. По иконографији и композицији ликовне представе, бордури, облику слова, и грешкама при изради типара, аверс овог печата личи на печат са Хиландарске повеље из око 1282. која се може атрибуирати Драгутину или Милутину. Занимљиво је да реверс печата са преписа Душанове повеље Радослави у понечему одудара од аверса – легенда је кружна, а не вертикална као на аверсу, кружнице између којих се налази легенда је од пуне линије а не од ниске перли као бордура на аверсу; да ли то може упутити да не потичу од истог типара, тј. да је ова була накнадно састављена од аверса и реверса различитих печата? У сваком случају, на аверсу налазимо стилизовану представу владара са нимбом у византијском репрезентативном ставу како стоји на даису, са круном на глави, типа стема са које висе препендулије, у дивитисиону са манијакисом и лоросом пребаченим преко леве руке (у којој држи акакију?), док у десној руци држи жезло са шестокраким крстом на врху, а на реверсу стилизовану представу Св. Стефана, у стојећем ставу, такође на даису, у далматици – стихару са ораром, како у левој руци држи кадионицу, а у десној можда дарохранилницу. Легенде гласе V–OPO–ШЬ // ІСР^d (Оурошь краљ); одн. +СТНСТЕП·dНЬПРНВОМОУУЄННІЅЬ· (+ Свети Степанъ привоמוученикъ). У легенди на аверсу слова ОУ су подељена између два реда, скоро као лигатура, али ипак одвојена, а лигатура ШЬ је утиснута наопако, као и слово А у речи „краљ“. Како је име владара на аверсу Урош, овај печат није могао припадати Душану (чије се име у потписима никада не помиње другачије до Стефан), те можемо претпоставити да је припадао краљу Милутину. А ако је ово Милутинов печат, онда би печат са Хиландарске повеље из 1282. (која се такође приписује Милутину) којем је овај печат најсличнији, вероватно био Драгутинов, будући да се на том печату краљ сигнира као Стефан.⁶⁵ Таква врста дистинкције је постојала и на упоредним врстама новца краљева Драгутина и Милутина (Stefanus, наспрам Urosius).⁶⁶

Најзад, печат са једне фалсификоване повеље краља Милутина и сам је повремено третиран као фалсификат у домаћој историографији (Кат. бр. 29). На примерку А повеље краља Милутина Хиландару којом потврђује поседе манастиру (1303) на црвеној врпци провученој кроз две (од можда четири) рупе знатно испод потписа, мало лево од средине листа виси позлаћени печат (41 мм).⁶⁷ Састоји се од две посебно израђене печатне плочице залепљене око врпце. На аверсу је приказан владар у византијском репрезентативном ставу, са круном на глави типа стема са које висе препендулије и са орфаносом, у дивитисиону са укрштеним лоросом чији је крај пребачен преко леве руке у којој држи акакију, док у десној руци држи жезло са крстом на врху. Реверс носи представу Христа испред ниског престола

цара Душана, где крст има форму данашњег тзв. малтешког крста, са масивним крацима који стварају илузију квадрата, уп. Исто, т. 2, сл. 6.11.

⁶³ Д. Војводић, *Укрштена дијадима и „торакион“*, 260–262; исти, *Српски владарски портрети у манастиру Дуљеви*, 152.

⁶⁴ Соловјев, *Два прилога*, 39–40, бр. 1; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 107–108; С. Марјановић-Душанић, С. Марјановић-Душанић, Т. Суботин-Голубовић, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Хиландару*, ССА 9 (2010) 71–73. Снимци документа са печатом постоје у Београд, Архив САНУ 8876/42 и 7903–а–21.

⁶⁵ Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 17–18, нап. 22.

⁶⁶ Иванишевић, *Новчарство*, 91–92.

⁶⁷ Мошин, *Повеље краља Милутина*, 77–78; Кораћ, *Повеља*, 147–148; Синдик, *Акта*, 123, бр. 144/146; Синдик, *Печати*, 233, сл. 17–18; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 107; *Зборник*, 362, бр. 104. Снимци документа са печатом постоје у Београд: Архив САНУ 7903-10; Народна библиотека Србије, Ф 2870.

без наслона (токос), како у левој руци држи јеванђеље а десном благосиља; лево и десно од њега се налазе сигле IC XC (Icoуsъ Xристосъ). Хоризонтална легенда на аверсу која тече лево и десно од владара ВЪ–ЛА / ВА–БЛ / ГОВС–ОН / НРР–Л / Р–А садржи многобројне словне грешке, а нема ни име владара. Оваква легенда се може рашчитати једино као ВЪ Христа Бога благоверни краљ, из чега се види да: скраћеница за „Христа“ почиње са Л уместо са Х; скраћеница за „бога“ почиње затвореним Б (В), док у речи „бл(а)говерни“ то није случај; у истој речи уместо Р стоји О, а Н уместо N; реч „кр(а)ль“ почиње са Р уместо К, а Б је утиснуто наопако; на крају натписа се јавља у негативу утиснуто А које можда припада претходној речи краљ (ако ово слово ипак треба да долази након титуле, поставља се питање које је његово значење). Све ово је навело Душана Синдика да овај печат огласи за фалсификат.⁶⁸ Такође, ни на једном другом златном печату пре Душановог проглашења за цара на реверсу није представљен Христос као на печатима тадашњих византијских царева, већ увек Св. Стефан. Мошин је уочио сличност овог печата и Душановог царског печата са повеље Манастиру Ивируну, због чега је сматрао да је овај печат на фалсификовану Милутинову повељу премештен са неке Душанове повеље из периода док је још био краљ.⁶⁹ У истом правцу је размишљао Драган Војводић који је грешке у натпису покушао да објасни претпоставком да су овај оригинални Душанов печат израдили исти грчки мајстори (те стога невични гравирању српског натписа) који су израдили његов печат са повеље Манастиру Ивируну из јануара 1346.⁷⁰

У прву трећину 14. столећа треба датирати и један нашој историографији одавно познати прстен чији дизајн сведочи да је коришћен као печатњак (сигнет). У питању је тзв. Теодорин прстен пронађен у једном гробу у манастиру Бањској⁷¹ који је раније прилично произвољно приписан мајци Стефана Душана, краљици Теодори.⁷² Данас неки истраживачи гроб у коме је овај печатни прстен пронађен сматрају за гроб Стефана Константина који је за кратко наследио свог оца, краља Милутина.⁷³ С обзиром на то да и димензије упућују да је у питању мушки прстен, овај златни сигнет са округлим печатним пољем на коме се налази представа двоглавог орла вероватно треба убројити међу малобројне сачуване владарске печатњаке, и то као једини печатни прстен једног српског краља (или младог краља) који је данас познат.

За краља Стефана Уроша III Дечанског везују се три печата, сва три позлаћене буле, а забележен је и један опис његовог воштаног печата. Уз италијански препис (9. фебруар 1326) краљеве повеље Луки Лукаревићу о разрешењу рачуна (Штимље, 11. јануар 1326) опис печата гласи: „...sigillo ipsius domini regis pendenti munitam cum cera gialla et seta rubea in quo sigillo erat scolpita quedam umago regalis“.⁷⁴ Јасно је, дакле, да је у питању висећи печат од жутог (природног) воска који је висио на врци од црвене свиле, но прилично лапидарна опаска да је на печату угравирана краљева слика нам не дозвољава да са сигурношћу закључимо који је тип ликовне представе у питању. Но, имајући у виду да је на осталим воштаним печатима Немањића преовладала мајestas представа, сва је прилика да се и овде ради о тој представи.

⁶⁸ Синдик, *Акта*, 123, бр. 144/146; Синдик, *Печати*, 233; *Зборник*, 362.

⁶⁹ Мошин, *Повеље краља Милутина*, 77–78.

⁷⁰ Д. Војводић, *Укрштена дијадима и „торакион“*, 262, и посебно нап. 70. Но, печат из Ивируна са којим Војводић упоређује овај печат такође је на српском, али на њему оваквих грешки у урезивању легенде нема, што значајно слаби Војводићев аргумент.

⁷¹ Иванишевић, *Развој хералдике*, 227.

⁷² Детаљно о месту Теодориног гроба расправља Б. Тодић, *Једно теже питање наше историографије: где је сахрањена краљица Теодора*, *Саопштења* 46 (2014) 51–72, где показује да то по свој прилици није био Манастир Бањска.

⁷³ Б. Тодић, *Једно теже питање наше историографије* 59–60, 69–70; М. Поповић, *Средњовековне сахране у цркви манастира Бањска*, *Саопштења* 48 (2016) 23–24, 35–37, 49–52.

⁷⁴ Дубровник, Државни Архив, *Diversa Cancellariae* 8, fol. 49^r. Čremošnik, *Neznani pečati*, 54; Čremošnik, *Studije*, 128; Д. Јечменица, *Разрешница краља Стефана Уроша III Дечанског за Дубровчанина Луку Лукаревића*, *ССА* 7 (2008) 39, 43; Порчић, *Документи*, 198–199, бр. 41, т. 37, бр. 41.

Једним типаром (44 мм) Стефана Дечанског израђена су две позлаћене буле. Прва (Кат. бр. 34.1) виси на врпци од пурпурне свиле, провученој кроз рупе испод потписа на оригиналу повеље Стефана Дечанског манастиру Хиландару о селу Добродољани и поседима у Хотачкој метохији (9. јули 1327).⁷⁵ Други позлаћени печат израђен овим типаром (Кат. бр. 34.2) висио је на тамној врпци кроз четири рупе одмах испод потписа по средини листа на препису (15. век) повеље цара Душана манастиру Хиландару којом суди и потврђује права и поседе (2. маја 1355).⁷⁶ Оба примерка се састоје од две посебно израђене печатне плочице залепљене око врпце. На аверсу је приказан владар у византијском репрезентативном ставу, са круном на глави, типа стема са које висе препендулије, одевен у дивитисион са укрштеним лоросом чији је крај пребачен преко десне руке у којој држи акакију, док у левој руци држи жезло са крстом на врху; из облака десно од фигуре краља се појављује рука која благосиља, сигнирана НС ХС. Реверс носи представу Св. Стефана у стојећем ставу, у далматици – стихару са ораром, како у левој руци држи кадионицу, у десној дарохранилницу (који доста подсећа на кодекс јеванђеља). Легенде између две кружнице од ниски перли по ободу гласе +СТЕФДНЪУРОШЬІРДЛАПОМНЛОСТНБНЕНСРБСІЌЗСНС (+ Стефанъ Оурошь краљ по милости божиеи србскои земли), одн. +СТЫСТЕФДНЪ БПРЪ□ОМУУЄННІЉЪНДРХНДНІЌОН (+ Светы Стефанъ прьвомоученикъ и архидиаконъ); лево од фигуре владара на аверсу се налази вертикални натпис Ѣ–ШЬ–ІР –Л (Оурошь краљ), а на реверсу двостубачна вертикална легенда С–Т–Ы–Н // С–ТЄ–Ф–НЪ (Светыи Стефанъ). У легенди на аверсу уместо речи „земл“ утиснуто је „зсис“; на реверсу у имену „Стефанъ“ полуглас се јавља два пута (прво као лигатура Н и Ђ, а затим и као посебан словни знак); у вертикалној легенди „Оурошь“ слова ОУ и Р су лигатура. Овај печат најсличнији је печату са фалсификоване повеље (примерак Г) краља Милутина Хиландару којом потврђује поседе манастиру (1303) – на оба је владар приказан на сличан начин (здепасто, са широком одором која допире високо изнад чланака), у истом орнату (укрштени лорос), како га благосиља рука Господња из облака; такође, легенда на оба печата садржи титулатуру краљевства по милости божјој. Међутим, печат са фалсификоване Милутинове повеље садржи неке посве чудне инсигније – трозубо жезло (лабарум) и трозубу круну, а и квалитет израде ликовне представе је нешто нижи. Занимљиво је, међутим, да се за разлику од печата са Милутинове повеље, на овом печату Дечанског на оба примерка јасно виде краљева стопала у нечему што могу бити чизме, пошто се одора завршава високо изнад чланака. Ктиторске фреске Стефана Дечанског у Дуљеву на које смо већ реферисали када смо говорили о печату са Милутинове повеље владаре приказују обуvene у црвене чизме са мамузама, што је редак случај, пошто се обично српски владари, по угледу на византијске цареve, представљају у плитким шиљатим царским ципелама које се називају *сапогъ* (τζαγγία).⁷⁷

Трећа позлаћена була (50 мм) која је припадала Стефану Дечанском (Кат. бр. 32) виси на црвеној врпци пришивеној за лист између два реда краљевог потписа, по средини листа на Милутиновој Улијарској повељи (1321) која је у ствари доказани фалсификат из средине 15.

⁷⁵ Синдик, *Акта*, 24, бр. 9; Синдик, *Печати*, 233–234, сл. 21–22; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 106; С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару*, ССА 2 (2003) 30; Monasterium.net, Collection: *Serbische Herrscherurkunden (1306-1388)*, 13270709 - Stefan Decanski, <https://www.monasterium.net/mom/BISANU/13270709-Stefan_Decanski/charter> (23.01.2021). Снимци документа са печатом постоје у Београд: Архив САНУ 7903-а/16 и 8876.Г.29; Народна библиотека Србије, Ф 2744.

⁷⁶ Соловјев, *Два прилога*, 42, бр. 12; Синдик, *Акта*, 47, бр. 40; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 108; Марјановић-Душанић, *Идеологија*, 57; М. Копривица, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушчицу и трг Книнац*, ССА 15 (2016) 111, 122–123. Печат је заједно са повељом нестао 1930. године. Снимци документа са печатом постоје у Београд, Архив САНУ, 8876.3.66 а,б (само реверс).

⁷⁷ Д. Војводић, *Српски владарски портрети у манастиру Дуљеву*, 150, и цртеж 2 на стр. 145, цртеж 7 на стр. 157.

века, те због тога овај печат мора бити или премештен или је и сам каснији фалсификат.⁷⁸ Састоји се од две посебно израђене печатне плочице залепљене око врпце. Аверс носи представу владара у византијском репрезентативном ставу, са круном на глави типа стема са које висе препендулије, у дивитисиону са кружним нашивцима на лактовима, епиманикијима и укрштеним лоросом чији је крај пребачен преко леве руке у којој држи акакију, док у десној руци држи жезло са крстом на врху. На реверсу је приказан Свети Стефан у стојећем ставу, у далматици – стихару са ораром, са капом(?) на глави, како у левој руци држи кадионицу, у десној предмет који готово сигурно јесте јеванђеље; окружују га петолисне розете, осам са десне стране и две са леве, и једна већа шестолисна розета са десне стране. На ободу аверса и реверса се налази бордура од две кружнице између којих је простор испуњен наизменично ређаним петолисним розетама и крстићима. Између ових бордура и ликовних представа налазе се по две кружнице од ниски перли између којих се налазе кружне легенде; на аверсу +ПОМАТНБЖНІЄНСТЄФДНЅРДЬЃШЪТРЕТН (+ По милости божијеи Стефанъ краљ Ѓрошь Трети), док на реверсу фигура Св. Стефана улази у поље за легенду и дели је на два дела +СТЄФДНЬПРЬВО–МОУВЄННІЃЪ× (+ Стефанъ Прьвомоученикъ). Синдик сматра да чињеница да се Дечански у легенди назива Стефан Урош Трећи, а да испред имена светитеља нема епитета „свети“, може сведочити о каснијем датуму настанка печата.⁷⁹ Ми и чињеницу да је Св. Стефан приказан са кодексом уместо дарохранилнице сматрамо за додатни аргумент закључку о фалсификату, будући да је на неким ранијим печатима Стефанова дарохранилница заиста изведена тако да подсећа на кодекс, што је фалсификатора могло збунити ако је такве печате користио као модел. Такође, ово је једини пример где је архиђакон Стефан приказан са неком врстом капе на глави, која је можда скуфија или митра.

Стефан Душан је једини српски владар од кога су сачувани и печати из периода док је носио титулу младог краља. У питању су два отиска његовог младокраљевског типара (70 мм), али оба на повељама које је издао након 1331, током своје владавине као краљ. Први печат (Кат. бр. 33.1) је израђен на печатној грудви од природног воска преко ког је наливен црвени восак за отисак и висе на црвеној врпци провученој кроз пет рупа између два веома широко размакнута дела потписа по средини листа Душанове повеље Дубровчанима о додатним условима за уступање Стонског рата (19. мај 1334);⁸⁰ други печат (Кат. бр. 33.2) од природног воска је висио на врпци од плаве свиле на повељи краља Душана за дубровачку властелу о укидању требињске царине (26. октобар 1345), али је у међувремену отпао са врпце и данас се чува посебно.⁸¹ Ликовна представа је типа мајestas: владар са круном, типа стема са које висе препендулије, одевен вероватно у дивитисион, како у десној руци савијеној у лакту и припијеној уз тело држи жезло, а у левој руци савијеној у лакту и испруженој шар са крстом, седи на престолу са резбареним ногарима и високим наслоном. По ободу се налазе две кружнице између којих тече легенда исписана ћириличним уставом (карактеристични облици слова ђ за А и Ћ за К) која се на основу оба примерка може

⁷⁸ *Споменици на Македонија* I, 319; Синдик, *Акта*, 122, бр.143/145; Синдик, *Печати*, 234, сл. 23–24; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 106; *Зборник*, 531, бр. 147. Снимци документа са печатом постоје у Београд, Народна библиотека Србије, Ф 2869.

⁷⁹ Синдик, *Печати*, 234.

⁸⁰ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 998. Ивић, *Печати и грбови*, 25, бр. 13, таб. 3, сл. 13; Соловјев, *Два прилога*, 38, бр. 4; *Ћремошник, Студије*, 128–129, таб. 3, сл. 9а; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 107; Марјановић-Душанић, *Идеологија*, 56; Д. Јечменица, *Друга стонска повеља краља Стефана Душана*, *ССА* 9 (2010) 57–58; Порчић, *Документи*, 218–220, бр. 54, т. 49, сл. 54; *Monasterium.net, Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 13340519 – Dušan*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13340519_%E2%80%93_Du%C5%A1an/charter> (19.01.2021).

⁸¹ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 999. Ивић, *Печати и грбови*, 25, бр. 14, таб. 3, сл. 14; Соловјев, *Два прилога*, 38, бр. 9; *Ћремошник, Студије*, 129, таб. 3, сл. 9б; Н. Порчић, *Повеља краља Стефана Душана Дубровчанима о царини слуге Дабичива*, *ССА* 5 (2006) 90–91; Порчић, *Документи*, 227–228, бр. 61, т. 53, сл. 61; *Monasterium.net, Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 13451026 – Dušan*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13451026_%E2%80%93_Du%C5%A1an/charter> (19.01.2021).

реконструисати као + Стефанъ по милости божијеи млади краљ српски; лево и десно од фигуре владара налази се двостубачна вертикална легенда Стефанъ млади краљ.

Из периода Душанове самосталне владавине као краља, сачуван је један његов воштани печат. Такође му се приписује једна позлаћена була, док је атрибуција другог позлаћеног печата спорна, а постоје и три описа његових воштаних печата. Душанов краљевски типар (око 62 мм) за воштане печате посведочен је само једним отиском који је знатно оштећен. Овај печат (Кат. бр. 35) жуте боје од природног воска се налазио на недатираној повељи краља Душана Дубровчанима о надокнади за узету робу (1331?), али је данас од повеље откинут и чува се посебно.⁸² Печат је био утиснут, о чему сведочи велика рупа у облику шестоугла у доњем делу и испод простора између два дела потписа по средини која је могла настати откидањем печата причвршћеног на „српски“ начин. Ликовна представа је престола. Владар са круном на глави, седи на престолу са резбареним ногарима и високим наслоном који се на оба краја завршава крином; у испруженој левој руци држи шар, у десној руци припијеној уз тело жезло, можда са крином на врху. Обод печата са кружним натписом је скоро потпуно отпао, само се лево од главе владара види завршетак легенде ...MOPЪC..., вероватно од одреднице „поморских земаља“. Алекса Ивић је од легенде успео да прочита ...ANI...MOPCЪK... и печат је сматрао за Милутинов, датујући га између 1305. и 1307. године.⁸³ Чремошник га исправно препознаје као печат са Душанове недатиране повеље Дубровнику.⁸⁴ Дејан Јечменица је у скорије време изнео претпоставку да је повеља издата по свој прилици крајем 1331. године.⁸⁵ Сви наведени истраживачи су сматрали да је отисак начињен неким Милутиновим типаром, али то сигурно не може бити типар којим су израђена Милутинова два позната воштана печата, јер се уочавају одређене разлике на сачуваним отисцима (пре свих, врх жезла који се код Милутина налази непосредно изнад наслона, док је код Душана високо изнад, те положај краљевих рамена и начин на који су руке савијене у лакту – код Милутина имамо оштар угао, док је код Душана облик прилично неприродан, те изгледа као да су краљеве руке полукружне). Стога је вероватније да је Душан имао типар чији нам је отисак сачуван само на овој повељи, него да се служио досад непознатим типаром свога деде.

У *Diversa Cancellariae* уз италијански препис (2. октобар 1342) повеље краља Душана о измирењу дуга Марина и Михе Бунића (Неродимље, 10. септембар 1340) забележено је да је повеља била оверена печатом краља Душана. Дат је и кратак опис печата: *sigillata sigillo cere gialle cum figura regali intus sedenti et lictoris circa sigillum*.⁸⁶ Дакле, ради се о печату од жутог (природног) воска са *maiestas* представом, и свакако са легендом. Уз италијански препис Душанове повеље Дубровнику о измирењу дуга Циве Бунића (Призрен, 30. септембар 1341) такође се даје опис печата: *„sigillate cum sigillo cere pendentis gialle sculte figure regie sedentis in sedia“*.⁸⁷ И овога пута је јасно да се ради о отиску типара са *maiestas* представом, као и да је по начину причвршћивања у питању висећи печат. Вероватно је и овај печат израђен истим типаром којим је оверена и повеља Марину и Муху Бунићу годину

⁸² Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беčki број 994. Ивић, *Печати и грбови*, 24, бр. 11, таб. 2, сл. 11; Чремошник, *Studije*, 130, таб. 3, сл. 9с; Д. Јечменица, *Повеља краља Стефана Душана Дубровчанима о трговини*, ССА 10 (2011) 20–21; Порчић, *Документи*, 205–207, бр. 48, т. 41, сл. 48; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 133112xx cca – Dušan*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/133112xx_cca_%E2%80%93_Du%C5%A1an/charter> (19.01.2021).

⁸³ Ивић, *Печати и грбови*, 24.

⁸⁴ Чремошник, *Studije*, 130.

⁸⁵ Д. Јечменица, ССА 10, 27.

⁸⁶ Дубровник, Државни архив, *Diversa Cancellariae* 13, fol. 118^r. Чремошник, *Neznani pečati*, 54–56; Чремошник, *Studije*, 131–132; Д. Јечменица, *Две разрешне повеље краља Стефана Душана за Дубровчане Марина, Муху и Живу Бунића, закупце царина у Зети и Призрену*, ССА 13 (2014) 68, 71; Порчић, *Документи*, 224–226, бр. 59, т. 52, бр. 59.

⁸⁷ Дубровник, Државни архив, *Diversa Cancellariae* 13, fol. 118^v. Чремошник, *Studije*, 130; Д. Јечменица, ССА 13, 72, 74–75; Порчић, *Документи*, 226–227, бр. 60, т. 52, бр. 60.

дана раније. А тај типар можда може бити један од два Душанова типара за воштане печате који смо претходно описали (младокраљевски или краљевски).

Већ споменуто повељу Марину и Миши Бунићу пратило је и пропратно писмо за дубровачке власти чији садржај није преведен, али је канцелар забележио да је било оверено печатом чији релативно детаљан опис наводи: „...sigillatam cum cera, quasi in medio intus sculta una cimera cum cruce, palla desuper, et super pallam ramos arborum“.⁸⁸ Из овога се види да се ради о воштаном отиску хералдичког печата који носи представу шлема са крстом, плаштом, и гранама изнад плашта, првом такве врсте у средњовековној српској држави о којем имамо податке. С обзиром на ликовну представу, а будући да је њиме оверено писмо, може се претпоставити да се ради о типару малих димензија, сигнету.

Једина златна була (51 мм) која се приписује Душану као краљу (Кат. бр. 31) виси са црвене врпце, провучене вероватно кроз четири рупе знатно испод потписа по средини на месту пресавијања плике на повељи Стефана Дечанског манастиру Хиландару о међама поседа у Хотачкој метохији и Богородичиној цркви у Призрену (8. фебруар 1327).⁸⁹ Састоји се од две посебно израђене печатне плочице залепљене око врпце. Аверс носи представу владара у византијском репрезентативном ставу на даису, са круном на глави типа стема са орфаносом и препендулијама, у дивитисиону са манијакисом и лоросом чији је крај пребачен преко леве руке у којој држи акакију, док у десној руци држи жезло са шестокраким крстом на врху. Реверс је хагиографски, са представом Св. Стефана у стојећем ставу на даису, у далматиници – стихару са наборима и са ораром; у десној руци држи кадионицу, у левој малу четвртасту дарохранилницу. По ободу између две кружнице од ниски перли се налазе легенде +СТЕФДНІРДЛВСЕСРБСКІНХЪСЕМАНПОМОРСІНХЪ (+ Стефанъ краљ все! србскихъ земл и поморскихъ), одн. +СТЕФДНЪПРЪВОМУНЪСЪДРХНДНДЏСОНЪНДПОСТОЛЪ (+ Стефанъ Првмоученикъ архидиакоњ и апостољ); на аверсу реч „земл“ почиње у негативу утиснутим словом Z; уместо речи „все“ граматички исправан облик би био „всехъ“. Иконографски и епиграфски, овај печат у одређеној мери показује сличности са печатом премештеним на Лимску повељу краља Уроша и са печатом са Милутинове повеље о оснивању Хрусијског пирга; усудили бисмо да кажемо да делује као да је позлаћена була са повеље о међама Хотачке метохије рађена по узору на ове наведене печате.

На фалсификованој повељи цара Душана Хиландару о међама манастира (26. април 1348) која је изгубљена између 1925. и 1953. године на врпци од тамне свиле кроз две рупе одмах испод потписа по средини листа висио је златни печат коме се такође губи траг (Кат. бр. 36).⁹⁰ Први издавач печата, Соловјев, направио је пометњу, тиме што је донео опис и фотографију печата са Урошеве Лимске повеље.⁹¹ На фотографији целе повеље која постоји, види се само реверс печата, али је снимак недовољно јасан да се сви детаљи уоче.⁹² Ипак, препознају се представа Св. Стефана који стоји и држи кадионицу и делови легенде унутар две кружнице по ободу реверса коју су Соловјев и Мошин у каснијем издању читали као +СТЫНСТЕФАНЪПРЪВОМОУУЄННКЪХВЪ (+ Свети Стефанъ Првмоученикъ Христовъ), док су исти издавачи на аверсу препознали лик краља и кружну легенду по ободу +СТФНЪВХАВЪРННКРА·САМОДРЖЦЪВСЪХСРБСКНПО[МОРСКНХЪЗЕМЛЪ] (+ Стефанъ въ Христа вѣрни краљ самодрѣжць всѣх србски ѿ поморскихъ земль), што се свакако разликује од читања легенде печата са Лимске повеље; њихов је закључак да је питању

⁸⁸ Дубровник, Државни архив, *Diversa Cancellariae* 13, fol. 118^r. Čremošnik, *Neznani pečati*, 54–56; Čremošnik, *Studije*, 131–132; Д. Јечменица, *ССА* 13, 68, 71; Порчић, *Документи*, 224–226, бр. 59, т. 52, бр. 59.

⁸⁹ Синдик, *Акта*, 23, бр. 8; Синдик, *Печати*, 233, сл. 19–20; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 106, сл. 24; С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару*, *ССА* 5 (2006) 69–70; *Monasterium.net, Collection: Serbische Herrscherurkunden (1306-1388), 13270208 - Stefan Decanski*, <https://www.monasterium.net/mom/BISANU/13270208-Stefan_Decanski/charter> (23.01.2021). Снимци документа са печатом постоје у Београд: Архив САНУ, 7903–a/15a и 8876.Г.27; Народна библиотека Србије, Ф 2743.

⁹⁰ М. Ивановић, *ССА* 14, 43.

⁹¹ Соловјев, *Два прилога*, 41, бр. 8.

⁹² Београд, Архив САНУ, 8876-Ж-59.

аутентичан Милутинов печат који је премештен на ову повељу цара Душана.⁹³ Но, име Стефан и краљевска титула сведоче само да је – уколико није у питању фалсификат – печат премештен на ову царску повељу, али нема довољно аргумената да се за правог ауктора печата прогласи Милутин, па то може бити и Душан као краљ. Иначе, реверс овога печата показује велику сличност са реверсом познатих златних була кнеза Лазара (види испод, поглавље 9): легенда је идентична, али ликовна представа светитеља је попут одраза у огледалу представе са Лазаревог типара, и чини се да празно поље око светитеља испуњава већи број цветића но на Лазаревом типару.

---

⁹³ Соловјев–Мошин, *Грчке повеље*, 336–337, бр. 44.

8. УНУТРАШЊА ОБЕЛЕЖЈА СРПСКИХ ЦАРСКИХ ПЕЧАТА

Кратак период од четврт века током којег је постојало Српско царство у сигилографској грађи данас је репрезентован са 24 печатна отиска и пет описа печата (рачунајући ту и два цртежа).

Цар Душан је средњовековни српски владар од кога је сачуван убедљиво највећи број печата, тј. печатних отисака. Поред његова два младокраљевска печата и три краљевска, сачувано је можда чак 20 отисака Душанових царских печата (атрибуција једне позлаћене буле Душану је упитна), што укупан број Душанових сачуваних печата доводи до 25, а број његових познатих типара можда чак до 15, где су један младокраљевски типар, три краљевска и седам царских посведочени отисцима, а описима су посведочена три или четири типара за воштане печате (један краљевски хералдички типар, можда два краљевска престопа типара – за које не можемо знати да ли је један или су оба у ствари исти онај познати краљевски престони типар – и најзад један царски типар). Поред тога, постоји и цртеж једног вероватног фалсификата печата цара Душана.

И из периода Душанове царске владавине имамо само један опис воштанога печата, али је у питању изузетно штур и помало загонетан опис – у белешци уз италијански препис (26. октобар 1346) писма цара Душана дубровачком кнезу о Светодмитарском дохотку (пре 26. октобра 1346) каже се да је ово писмо носило „сера gialla, sirigo et bombice“ (жути восак, свилу и папир).¹ Свила се свакако односи на врпцу, али како није познат ниједан случај да је висећи воштани печат отискиван преко заштитног папира, биће да је у питању ипак утиснути печат, у воску природне боје наливеом преко трачице папира и врпце којом је писмо затворено.² Као што се види, из овог описа не можемо ништа рећи о типару, тј. ликовној представи на печату, и зато остаје отворено питање – којим је типаром утиснут воштани печат, можда неким од Душанових краљевских типара (аналогно чињеници да је Душан користио свој младокраљевски типар у годинама када је већ краљевао самостално), или је већ по царском крунисању израдио и нове типаре за воштане печате?

Сви сачувани Душанови царски печати су одреда златне (позлаћене) буле, и чини се готово извесним да су све ове буле израђене на исти начин као што су у том периоду израђиване златне буле у Византији – аверсна и реверсна плочица су откиване посебно, а потом лепљене око врпце адхезивом. Сигурно је да су већ и неке позлаћене буле српских краљева израђиване на исти начин. Оно што је ново када су у питању метални печати цара Душана јесте што се сви начелно могу поделити у два иконографска типа према томе коју ликовну представу носе на реверсу.

Старом типу печата са представом владара на аверсу и Св. Стефана на реверсу припада шест Душанових печата и један печат цара Уроша, сви израђени истим Душановим типаром (33 мм): са Тморанске повеље краља Милутина (око 1300, током Синдикове анализе 1998. године печат се одвојио са врпце од црвене свиле – провучене кроз можда четири рупе у горњем делу слике, мало испод потписа по средини листа – на којој је висео) (Кат. бр. 39.1);³ са фалсификата Душанове краљевске повеље протосевасту Хрељи (оригинал од 6. маја 1334, висе на црвеној врпци кроз можда две рупе између два дела потписа по средини)

¹ Дубровник, Државни архив, Reformationes 13, fol. 97^v. Н. Порчић, *Писма немањихких владара Дубровчанима о подизању Светодмитарског дохотка*, ССА 7 (2008) 17–18; Порчић, *Документи*, 229–230, бр. 62, т. 54, бр. 62

² Порчић, *Документи*, 229.

³ Мошин, *Повеља Карејској ћелији*, 71–72, сл. 4; Мошин, *Повеље краља Милутина*, 61–62; Кораћ, *Повеља*, 148–149; Синдик, *Акта*, 21–22, бр. 6; Синдик, *Печати*, 234, сл. 27–28; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 108; Марјановић-Душанић, *Идеологија*, 39; *Зборник*, 331–332, бр. 93. Снимци документа са печатом постоје у Београд: Архив САНУ 7903-а/5 и 8876.В.20; Народна библиотека Србије, Ф 2741. Ваља напоменути да су данас одбачене Мошинове произвољне атрибуције појединих царских печата који се налазе на Милутиновим повељама самом краљу Милутину (Мошин, *Повеља Карејској ћелији*, 70–73; исти, *Српско царство*, Хришћанско дело 4 (1939) 270–284; Мошин, *Повеље краља Милутина*, 62), који је тобож своје амбиције ка Византији испољавао кроз присвајање царске титуле на печатима након брака са Симонидом.

(Кат. бр. 39.2);⁴ са повеље којом цар Душан потврђује дарове Иванка Пробиштитовића цркви Светог Јована Крститеља у Штипу (1350, виси на црвеној врпци, кроз четири рупе испод потписа по средини) (Кат. бр. 39.3);⁵ са повеље цара Душана Дубровнику о дуговима (20. септембар 1349, виси на црвеној врпци кроз две рупе кроз слику мало испод простора између два дела потписа по средини) (Кат. бр. 39.4);⁶ са повеље цара Душана Дубровнику о требињској царини (20. септембар 1349, виси на црвеној врпци кроз четири рупе кроз слику знатно испод потписа по средини) (Кат. бр. 39.5);⁷ са фалсификоване повеље цара Душана цркви св. Николе у Добрушти (пре 20. децембра 1355; висио је на краткој врпци кроз четири рупе између два дела доњег реда потписа по средини листа, али је изгубљен заједно са повељом 1930. године) (Кат. бр. 39.6);⁸ и са повеље цара Уроша Дубровнику о правима трговаца (25. април. 1357, виси на црвеној врпци провученој кроз четири рупе 35 мм испод потписа десно од средине) (Кат. бр. 39.7).⁹ На аверсу овог печата приказан је владар у византијском репрезентативном ставу како стоји на даису,¹⁰ са купастом круном на глави, типа стема са које висе препендулије, одевен у дивитисион са лоросом; у десној руци држи жезло са шестокраким крстом на врху, док је лева рука у висини груди, и чини се да у њој не држи акакију. Реверс носи представу Светог Стефана у стојећем ставу на даису, у ђаконској далматини – стихару са ораром, у десној руци држи кадионицу, а у левој можда свитак, свакако не уобичајену дарохранилницу. Бордура се и на аверсу и на реверсу састоји од по једне кружнице од ниски перли, а обе легенде су хоризонталне, и стојеће фигуре их деле по средини: +G-XCΠ / EBO-ZEP / □O □ EP-NHЧa / PCΠΦa-NE □ CE / EMΛ-HCPIC (+ GX Христe Бозe правоверни цар Стефанe все земли српске), одн. O+ / HΠ / CΠ-EΦdH / EP-□OM / VV-ENH / COPG (+ Свети Стефанe Првoмoучeник opг?). У натписима се уочавају карактеристична слова – правоугаоно В (□) које нема увек попречне потезе (□), затворено Б (В), Т са три усправна потеза (Π); такође, слово З у „з(е)мли“, крст и слово С, те слог ТИ у „с(ве)ти“ су утиснути у негативу, а двопотезно слово К у речи „првoмoучeник“ је

⁴ Соловјев, *Два прилога*, 40, бр. 3; Кораћ, *Повеља*, 148–149; Синдик, *Акта*, 29, бр. 16; Синдик, *Печати*, 234, сл. 29–30; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 108; В. Петровић, *Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрелин прилог манастиру Хиландару у Штипу и Струмици*, ССА 13 (2014) 11. Снимци документа са печатом постоје у Београд, Народна библиотека Србије, Ф 2751.

⁵ Соловјев, *Два прилога*, 41–42, бр. 10; Кораћ, *Повеља*, 148–149; Синдик, *Акта*, 44, бр. 35; Синдик, *Печати*, 234, сл. 25–26; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 108, сл. 22; В. Алексић, *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу*, ССА 8 (2009) 71. Снимци документа са печатом постоје у Београд: Архив САНУ, 8876.3.62; Народна библиотека Србије, Ф 2766.

⁶ Београд, Архив САНУ, Стара збирка, бр. 409/5. Ивић, *Печати и грбови*, 25–26, бр. 15–16, таб. 3, сл. 15–16; Соловјев, *Два прилога*, 38, бр. 11; Кораћ, *Повеља*, 148–149; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 108; Д. Јечменица, *Хрисовуља цара Стефана Душана Дубровчанима са два пратећа акта*, ССА 11 (2012) 49; Порчић, *Документи*, 254–255, бр. 76, т. 69, сл. 76.

⁷ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1001. Кораћ, *Повеља*, 148–149; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 108; Д. Јечменица, ССА 11, 45–46; Порчић, *Документи*, 253–254, бр. 75, т. 68, сл. 75; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 13490920 – *Dušan 2*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13490920_%E2%80%93Du%C5%A1an_2/charter> (19.01.2021).

⁸ Соловјев, *Два прилога*, 42, бр. 13; Кораћ, *Повеља*, 148–149; Синдик, *Акта*, 39, бр. 29; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 108. С. Мишић, *Хиландарски фалсификат хрисовуље Стефана Душана за манастир Светог Николе у Добрушти*, ССА 15 (2016) 132, погрешно овај печат сматра Милутиновим, водећи се Мошиновим закључцима из старијег издања, Ј. Славева, В. Мошин, *Српски грамоти од Душаново време*, 39. Снимци документа са печатом постоје у Београд, Архив САНУ 8876.3.69 а, б (само реверс).

⁹ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1011. Кораћ, *Повеља*, 148–149; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 109; М. А. Чернова, *Хрисовул царя Стефана Уроша Дубровчанам*, ССА 12 (2013) 88; Порчић, *Документи*, 274–277, бр. 87, т. 78, сл. 87; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 13570425 – *car Uroš 1*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13570425_%E2%80%93car_Uro%C5%A1_1/charter> (19.01.2021).

¹⁰ Соловјев, *Два прилога*, 38–42, као и Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 108, став владара и светитеља на овим печатима су погрешно окарактерисали као клечање на јастуку (даису), вероватно због гломазног даиса и чудних пропорција ових стилизованих представа (део тела испод појаса заиста може да делује несразмерно у односу на торзо на обе представе).

подељено између претпоследњег и последњег реда натписа. Облик ОРГ који следи овако подељеном слову К мора бити деформисана скраћеница за реч „архидијакон“. Због чињенице да је већина ових була премештена, не можемо знати када је цар Душан почео да користи овај типар; најранији датум (*terminus post quem non*) који се добија на основу примерака са Душанових повеља Дубровнику јесте 20. септембар 1349.

На повељи (оригинал или препис?) цара Уроша манастиру Хиландару о поклону старца Романа са браћом (11. март 1365) на црвеној врпци, причвршћен са задње стране листа (можда због ојачања постављеног на предњу страну листа које је онемогућило постављање печата на том месту?), виси позлаћени печат (34 мм) (Кат. бр. 41).¹¹ На аверсу се налази представа владара у византијском репрезентативном ставу на даису, са круном на глави, типа стема са које висе препендулије, у дивитиисону са лоросом, како у десној руци држи жезло са шестокраким крстом на врху, а лева рука се налази у висини груди (можда држи акакију?). На реверсу је приказан Свети Стефан у стојећем ставу, на даису, са нимбом, како у десној руци држи кадионицу, у левој свитак. Обе представе су знатно стилизоване. Бордура на обе стране је по једна кружница од ниски перли. Фигура на аверсу је сигнирана хоризонталним сиглама +СФЪ и Ѳ (+ Стефанъ царъ) лево и десно поред главе, а фигура на реверсу на исти начин +СТН и СФЪ (+ Свети Стефанъ); испод ових сигли се налазе вертикалне легенде у два стубца: ВССС-РЪБС-ІСЄЏ-ЄМ^Λ // НПО-МОРЪ-СІСС-НГР-ІС (все србске земље и поморске и грчкѡмъ), одн. ПРВ-ОМЎ-УЄИН-ІС // НАР-ХНД-ЪІ-С-ОИЪ (Првомоученикъ и архидѣконъ). У легенди на аверсу слово Z је утиснуто у негативу као ξ, а на реверсу оба слова N су утиснута у негативу, као И. Владарево име Стефан упућује да је у питању још један Душанов печат,¹² будући да се цар Урош потписивао као Стефан Урош.¹³ Како је у питању повеља издата деценију након Душанове смрти, или можда чак препис те повеље, ако ово и јесте Душанов печат, он је премештен, јер се не чини вероватним да би Урош користио очев типар толико година након његове смрти.

Новом иконографском типу металних печата припада у ствари најранији познати царски типар за позлаћене печате, израђен и пре царског крунисања на Васкрс 1346. године. Овај типар је посведочен једним отиском (41 мм) (Кат. бр. 42) на Душановој повељи Ивируну којом српски цар ослобађа овај светогорски манастир од пореза и потврђује му повластице (јануар 1346).¹⁴ Печат виси на пурпурној врпци кроз две рупе комотно испод потписа по средини листа. На аверсу је представљен владар са нимбом у византијском репрезентативном ставу на даису, са круном на глави, типа стема са које висе препендулије, одевен у дивитисион са манијакисом, периврахијима, епиманикијима и лоросом чији крај пада преко леве руке у којој држи акакију, док у десној руци држи жезло са двоструким крстом на врху. Промена која овај печат чини првим представником новог иконографског типа састоји се у томе што на реверсу овог печата представа Св. Стефана уступа место представи Христа са обичним нимбом, како стоји испред престола без наслона, и благосиља десном руком, док у левој руци држи јевађеље-кодекс, сигниран ІС ХС лево и десно од главе. Бордура на обе стране је по једна кружница од ниски перли. Легенда на аверсу је вертикална у два стубца лево и десно од фигуре цара и гласи +-СТ-ЄФ-dN-ЪБЛ-d // ГО-КЕ-РН-НЧ-РЪ (+ Стефанъ благоверни царъ).

¹¹ Синдик, *Акта*, 57–58, бр. 53; Синдик, *Печати*, 234–235, сл. 41–42; Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару о дару калуђера Романа*, ССА 5 (2006) 143–144. Снимци документа са печатом постоје у Београд: Архив САНУ, Историјска збирка 7903/с-16 и 8876.И.80; Народна библиотека Србије, Ф 2780.

¹² Синдик, *Акта*, 57–58, бр. 53; Синдик, *Печати*, 234–235; Р. Михаљчић, ССА 5, 143–144, прелазе преко чињенице да печат не носи Урошево име без иједне речи, а тек је Порчић, *Обрасци*, 223, нап. 2, опрезно изнео сумњу у атрибуцију печата цару Урошу.

¹³ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици: 13. Потпис*, Глас Српске краљевске академије 106 (1923) 43–44; Марјановић-Душанић, *Идеологија*, 59.

¹⁴ Соловјев, *Два прилога*, 40–41, бр. 5; Соловјев-Мошин, *Грчке повеље*, 36–37 бр. 6; Кораћ, *Повеља*, 147; AA XIX. *Actes d'Iviron IV. De 1328 au début du XVIe siècle* (par J. Lefort, N. Oikonomidès, Denise Papachryssanthou, V. Kravari, avec la collaboration d'Н. Métrevéli), Paris 1995, 112–113, no. 89, pl. 16.

У хронологији Душанових царских печата друго место вероватно припада златном печату (39 мм) који је причвршћен тамноцрвеном врпцом провученом кроз две рупе пробушене кроз плику на његовој повељи Цркви Св. Николе у Барију (1346), за коју постоје сумње да је фалсификат (Кат. бр. 43.1).¹⁵ Овај незнатно оштећен печат (врпца је пробила аверсну плочицу при врху) по иконографском типу и бордури упоредив је са претходним печатом, уз мање разлике – жезло у владаревој десној руци има једноставан крст на врху, цар нема нимбус, а јасно се види да је одевен у дивитисион широких рукава, док Христос има крстолики нимбус – те нову двостубачну легенду на аверсу: СТС–Ф4НЬ–ВБХ^С4–Б4 // ВЂ–РНН–Ч4–РЂ (Стефанъ въ Христа бога вѣрни царь). Због посведочених истих легенди сматрамо да су типаром којим је утиснут печат са повеље Цркви Св. Николе морали бити израђени и данас изгубљени печат са Душанове повеље којом потврђује старе и дарује нове поседе и повластице Манастиру Филотеју (Кат. бр. 43.2) и такође изгубљени печат са повеље којом се потврђују поседе и повластице Манастиру Ивируну (Кат. бр. 43.3), обе из априла 1346; повеља Филотеју је данас изгубљена заједно са печатом, док је са ивиронске повеље нестало само печат.¹⁶

Познато је пет отисака са још једног типара (око 33–35 мм) цара Душана који на аверсу има представу владара у репрезентативном византијском ставу на даису, без нимба, у пуном царском орнату и са инсигнијама, а на реверсу представу Христа који стоји испред ниског токоса: са фалсификоване повеље (примерак В) краља Милутина Хиландару којом потврђује поседе манастиру (1303, виси на црвеној врпци кроз најмање две рупе далеко испод потписа по средини листа) (Кат. бр. 37.1);¹⁷ са интерполисаног преписа повеље краља Милутина Хиландару о куповини три аделфата за Карејску келију (1317, висио је на врпци од црвене свиле провученој кроз четири рупе знатно испод потписа по средини, али је услед хаварије одвојен у периоду између 1973–1998) (Кат. бр. 37.2);¹⁸ са преписа Душанове Тетовске повеље (1343–1345, виси на врпци од пурпурне свиле тако што је залетовано ојачање на врху печата са кога полази алка кроз коју је провучена и везана врпца, причвршћена знатно испод потписа на самој доњој ивици листа по средини) (Кат. бр. 37.3);¹⁹ са тзв. „Зографске легенде“, фалсификоване сводне хрисовуље манастира Зографа, на коју је премештен са повеље цара Душана манастиру Зографу из 1346. године (виси на црној врпци) (Кат. бр. 37.4);²⁰ са фалсификата (примерак Б, с почетка 15. века) повеље цара Душана цркви Св. Петра Коришког (17. мај. 1355, виси на црвеној врпци провученој кроз две рупе између

¹⁵ Бари, Архив базилике Св. Николе, Periodo Angioino, L. 22. Кораћ, *Повеља*, 148; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 109; С. Ћирковић, *Повеља цара Душана општини Дубровачкој о исплати 200 перпера годишње цркви Светог Николе у Барију*, ССА 4 (2005) 87–88; Monasterium.net, *Collection: Serbische Herrscherurkunden (1306-1388)*, 13460820 - Dusan, <<https://www.monasterium.net/mom/BISANU/13460820-Dusan/charter>> (23.01.2021).

¹⁶ *Actes de l'Athos VI. Actes de Philothee* (ed. L. Petit, E. Kurtz, V. Korablev), Sankt Peterburg 1913, 27, no. 9; Соловјев, *Два прилога*, 41, бр. 6; Кораћ, *Повеља*, 148; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 109 (погрешно датирање, јануар 1346); AA XIX. *Actes d'Iviron IV*, 116, no. 90.

¹⁷ Кораћ, *Повеља*, 144–145; Синдик, *Акта*, 124, бр. 145/147; Синдик, *Печати*, 234, сл. 35–36; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 108; *Зборник*, 363, бр. 104. Снимци документа са печатом постоје у Београд: Архив САНУ 7903-а/8г; Народна библиотека Србије, Ф 2871.

¹⁸ Мошин, *Повеље краља Милутина*, 65; Кораћ, *Повеља*, 144–145; Синдик, *Акта*, 119, бр. 140/142; Синдик, *Печати*, 234, сл. 33–34; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 108; *Зборник*, 483–484, бр. 131. Снимци документа са печатом постоје у Београд: Архив САНУ 7903-а/11; Народна библиотека Србије, Ф 2866.

¹⁹ Кораћ, *Повеља*, 144–146; Синдик, *Акта*, 125, бр. 146/148; Синдик, *Печати*, 234, сл. 37–38; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 108; М. Копривица, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хтетовском манастиру*, ССА 13 (2014) 163–164. Снимци документа са печатом постоје у Београд: Архив САНУ 7903-а/31а,б; Народна библиотека Србије, Ф 2872.

²⁰ *Actes de l'Athos IV. Actes de Zoographou* (ed. L. Petit, E. Kurtz, V. Korablev), Sankt Peterburg 1907, 169–174; L. Mavromatis, *Le chrysobulle de Dušan pour Zoographou*, Byzantion 52 (1982) 352, n. 2, pl. 4; Мошин, *Повеља Карејској ћелији*, 71, сл. 3; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 108; С. Pavlikianov, *The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zoographou 980-1600. Critical Edition and Commentary of the Texts*, Sofia 2014, 590–591, fig. 20–22, 633–634. Снимци документа са печатом постоје у Београд, Архив САНУ 8867-б-8 и 8866-13 (печат, само аверс).

два неједнака дела потписа по средини листа) (Кат. бр. 37.5).²¹ На основу снимака повеља, те описа печата и печатних легенди код ранијих издавача (Соловјева и Мошина) чини се да нема сумње да су овим истим типаром морали бити израђени и данас изгубљени печати са две повеље које су нестале 1930. године – са повеље Душана као краља Хиландару којом даје Хрусијском пиргу село Гајдарохор (1345, висио је на црвеној врпци провученој кроз две рупе испод белешке о записивању) (Кат. бр. 37.6),²² и са повеље цара Душана манастиру Хиландару о селу Лесковљани (10. август 1354, висио је на црвеној свиленој врпци, провученој кроз четири рупе, испод белешке о записивању, по средини листа) (Кат. бр. 37.7)²³ – што укупан број отисака са овог типара повећава на седам. Ликовне представе на овим печатима су стилизоване и, чини се, нижег квалитета него на претходно описаним Душановим царским булама; владар је приказан без нимба, не виде се препендулије ни део лороса који виси преко руке;²⁴ Христ (сигниран IC XC) је приказан са крстоликим нимбом, испред сведеног престола који се састоји само од линија три концентрична правоугаоника, како у левој руци држи кодекс, а десном не благосиља као на претходним печатима већ у њој држи неразвијени свитак. Бордура на аверсу и реверсу се састоји од по једне кружнице од ниски перли, а вертикална легенда на аверсу гласи СФЪ-ЧДРЪ-СРБИѢ-ХЪН-П // О-МО-Р-СІѢН-ІСѢВЪ-ЗМ-А (Стефанъ царъ србскихъ и поморскихъ и грчкѣхъ? земљь); царево име је изведено као монограм; прво слово речи „царь“ је утиснуто у негативу, док се у скраћеници која се разрешава као „грчкѣхъ“ јавља ижица.

Истом типу са представом владара на аверсу и Христа на реверсу припада и печат (Кат. бр. 38) са фалсификоване повеље Андроника II Манастиру Филотеју из друге половине 13. века или из 14. века који је највероватније пребачен са Душанове повеље Филотеју из септембра 1347. године.²⁵ У питању је једини сачуван Душанов царски печат са аверсном легендом на грчком. Владар је приказан са нимбом, круном типа стема, манијакисом, лоросом, периврахијама, епиманикијама, акакијом у левој руци и жезлом са једноставним крстом у десној, а легенда је изведена у два стубца око стојеће фигуре цара и гласи +Ϡ-ЄФ-δΝΟ-ЄЄΝ-ΧΡ-Ι // ...Ο-ΟΘ-ЄΟ-ΠΙϠ-Ϡ ΟΒ...-СІА-ЄС (+ Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεύς).

По много чему је јединствен печат (30 мм) цара Душана (Кат. бр. 40) који виси на плавој врпци кроз четири рупе мало испод владарског потписа по средини листа интерполисаног примерка А повеље краља Милутина Хиландару којом оснива Хрусијски

²¹ Соловјев, *Два прилога*, 42, бр. 14; Кораћ, *Повеља*, 144–145; Синдик, *Акта*, 48–49, бр. 42; Синдик, *Печати*, 234, сл. 31–32; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 108; С. Мишић, *Хрисовуље цара Стефана Душана о Светом Петру Коршиком са сабора у Крупиштима*, ССА 11 (2012) 70. Снимци документа са печатом постоје у Београд: Архив САНУ, 8876.3.67а,б; Народна библиотека Србије, Ф 2770.

²² Соловјев, *Два прилога*, 40, бр. 4; Мошин, *Повеља Карејској ћелији*, 71; *Споменици на Македонија I*, 359, таб. 38; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 108; Д. Живојиновић, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хрусијском пиргу о поклону села Гајдарохора*, ССА 6 (2007) 84–85. Уп. Синдик, *Акта*, 34, бр. 22, где се погрешно тврди да се на фотографији повеље не виде ни печат ни трагови печатења, али очигледно је Синдик користио неку одсечену фотографију, пошто се на фотографији у *Споменици на Македонија I*, 359, таб. 38, види свилена врпца, но, нажалост, не и печат.

²³ Соловјев, *Два прилога*, 42, бр. 11; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 108; С. Бојанин, *Повеља цара Стефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 126–127. Снимци документа са печатом постоје у Београд, Архив САНУ, 8876.3.64.

²⁴ Треба напоменути да је Соловјев, *Два прилога*, 40–42, на отисцима са овог типара цара Душана свитак (акакију) који владар држи у левој руци погрешно идентификовао као мач, чиме се води и Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 108, док се у С. Марјановић-Душанић, *Владар као ратник. Прилог изучавању немањихке идеологије*, ЗФФ 16 (1989), 139, нап. 71, тврди да се на отиску који је ауторка имала прилике да види пре ради о неспретно изведеној акакији или шару са крстом, али се ипак оставља могућност да се на другим примерцима о којима Соловјев говори уместо ове инсигније ипак јавља мач. То никако не може бити тачно, будући да увид у фотоматеријал показује да су сви наведени отисци израђени истим типаром, те тиме и печатне представе морају бити истоветне.

²⁵ V. Kravari, *Nouveaux documents du monastère de Philothéou*, Travaux et memoires 10 (1987) 333–334, app. 1, pl. 13; D. Korać, *The Newly Discovered Charters of Stefan Dušan*, ZRVI 27–28 (1989) 206–207; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 109.

пирг и даје му поседе (оригинал око 1309).²⁶ По ликовној представи аверса се може закључити да је овај печат настао по западним узорима: представљен је светитељ без браде, са нимбом, до струка, са митром латинског типа на глави, како у левој руци држи епископски штап – латинску патерицу, а десну у молитвеном положају у висини груди, док реверс носи представу Христа са крстоликим нимбом на престолу са наслоном, такође приказан до струка. Ликовне представе и натписи су угравирани, а не рађени техником рељефа као на осталим печатима. Легенда на аверсу је хоризонтална у три реда оивичених масивним линијама, а фигура светитеља је дели по средини: БѢ-ГОВ / БРНИЦР-БСТ / ЄФѢН-Б (Благовѣрни царь Стефанъ).

У публикацији *Грчке повеље српских владара* тврди се да на повељи деспота Угљеше којом потврђује манастиру Зографу посед око ког је манастир водио спор са епископом Јериса (фебруар 1369) постоји печат и даје се опис аверса са читањем легенде: у питању је владарска представа и натпис СТФНЬ ЦРЬ СРБ... И ПОМОРСКИ (Стефанъ царь срб... и поморски).²⁷ Међутим, друга издања ове повеље не само што не помињу печат, него се ни на фотографијама целе повеље не види да је печат икад постојао,²⁸ што свакако упућује да је у питању грешка издавача и да овај печат, који би по опису одговарао печату цара Душана са представом цара на аверсу и Христа на реверсу сачуваном у седам примерака, никада није постојао.

Италијански препис тобожње Душанове повеље Котору о потврди старих и даривању нових поседа (Призрен, 1351) садржи короборациону формулу „*havemo bulado cum la bolla postra d'oro*“, а занимљиво је да је издавач из средине 18. века, Бернардо Нани, уз овај документ и нацртао печат цара Душана (Кат. бр. 44).²⁹ На аверсу је представљен владар са брадом, у одори која се завршава високо изнад чланака, са чизмама на ногама, круном на глави која личи на бискупску митру, жезлом са патријаршијским крстом у левој руци и шаром са крстом у десној руци. На реверсу се налази истоветна представа, само као одраз у огледалу, па је сад жезло у десној владаревој руци, а шар у левој. Легенде теку између две кружнице по ободу, и премда цртежи показују одступања, ми смо мишљења су разлике можда резултат оштећења и/или илустраторовог непознавања ћирилице, те да су изведене на исти начин и да се могу прочитати као +СТЄФѢНЬ:МНЛОСТНЮ:БОЖНОМ:ЧѢРЬ:СЄРБЛЕМЬ:ГЄРІКОМЬ (+ Стефанъ милостию божиомъ царь Срьблемь и Грькомь). Ово би по нама значило да би обе стране овог печата била израђене истим типаром. Цртеж је свакако морао бити израђен на основу неког постојећег печата. Премда се овај печат готово сигурно има сматрати за фалсификат, ликовна представа (здепаст владар у краћем сакошу), те положај легенде (између две кружнице по ободу), њен садржај (владар по милости бојјој) и начин извођења (речи одвојене са две тачке) подсећа на отиске два типара Стефана Дечанског на којима се јавља *manus Dei*. Чињеница да се на которском фалсификату јавља шар уместо акакије у владаревој руци, што би био јединствен случај на златним булама Немањића, може се објаснити грешком печаторесца или илустратора, који је лако акакију која се на печатима неректо представља са кружним проширењима на крајевима могао погрешно протумачити као шар са крстом, будући да му немањићка иконографија и њена симболика нису морале/могле бити познате. Владарева круна показује сличност са трокутом

²⁶ В. Мошин, *Повеља краља Милутина Карејској ћелији*, 72; Синдик, *Печати*, 11; Синдик, *Акта*, 118, бр. 139/141; Синдик, *Печати*, 234, сл. 39–40; *Зборник*, 435–436, бр. 121. Снимци документа са печатом постоје у Београд: Архив САНУ 7903-а/9а,б; Народна библиотека Србије, Ф 2865.

²⁷ Соловјев–Мошин, *Грчке повеље*, 268–279, бр. 306.

²⁸ *Actes de l'Athos IV. Actes de Zoographou*, 98–101, no. 43; С. Pavlikianov, *The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of Zoographou*, 372–379, no. 43, pl.110–112.

²⁹ В. Nani, *De duobus imperatorum Russiae nummis. Editio altera, monetis, ac documentis adhuc ineditis aucta, sine loco 1752*², 13–18, т. 2, сл. 18. Занимљиво је да Соловјев, *Два прилога*, 39, нап. 1, каже како је Нани свој препис и цртеж базирао на нотарски овереном препису Душанове тобожње повеље Котору из 1476. године који се чува у Задарском архиву, док сам В. Nani, *De duobus imperatorum Russiae nummis*, 13, каже како се ова повеља на словенском језику са златном булом налази у ризници Цркве Св. Трифуна у Котору. В. и Ј. Шафарик, *Грађа за српску сфрагистику*, Гласник ДСС 9 (1857) 288, и т. 4, сл. 1.

стемом са каквом је Душан приказан на свом печату са представом Св. Стефана на реверсу, а препендулије које недостају на цртежу могу се можда препознати у коси и ушима владара које су прилично истакнуте на цртежу.

Од цара Уроша сачувани су такође само златни (позлаћени) печати, укупно четири, од тога један фалсификат, а од два воштана печата су сачувани само описи. У дубровачкој канцеларијској књизи током новембра 1366. заведена су два писма цара Уроша која се тичу светодмитарског дохотка и која су данас изгубљена; ове две белешке доносе опис два печата цара Уроша израђених истим типаром. Између 9. и 11. новембра се помиње писмо о исплати стонског дохотка калуђеру Серафиму оверено печатом са представом лава („... litteras auctenticas domini imperatoris, suo vero sigillo cum figura leonis sigillatas“),³⁰ а 23. новембра се помиње писмо о исплати светодмитарског дохотка кнегињи Гојислави Војиновић, такође оверено печатом са представом лава („... litteram domini imperatoris cum bulla leonis“).³¹ У питању су, дакле, отисци са једног хералдичког типара цара Уроша. Лав је, баш као и орао, био један од симбола царског достојанства у Византији којим су се поред цара смели служити и носиоци титула деспота, севастократора, кесара, и као такав је преузет у средњовековну српску хералдику.³² То што се у другом опису печат назива булом не може значити да је у питању метални печат; није позната ниједна позлаћена була Немањића која би на аверсу или реверсу носила представу лава или ма коју другу представу која није владарска или хагиографска (представе Св. Стефана, а касније и Христа Пантократора), што значи да су описани Урошеви печати могли бити само воштани отисци. А како су њима оверена писма, може се претпоставити да је у питању типар најмањих димензија, највероватније сигнет.

Повељу Дубровнику о правима трговаца од 25. априла 1357, како је већ речено, Урош је печатао позлаћеном булом израђеном Душановим типаром (Кат. бр. 39.7). Печат (33 мм) на Урошевој повељи Дубровнику о безбедности трговаца (29. септембар 1360) (Кат. бр. 48) виси на врпци од црвене свиле, провученој кроз четири рупе мимо слике 10 мм испод потписа лево од средине.³³ Занимљиво је да су и аверс и реверс израђени истим типаром, тако да обе стране носе идентичну представу Св. Стефана у стојећем ставу на даису, у ђаконској далматици – стихару са ораром, како у левој руци држи свитак, а у десној кадионицу. Бордура на обе стране је по једна кружница од ниски перли, а хоризонтална легенда коју фигура светитеља дели на пола је изведена као ѐ+ / НП / СП–ЃФдН / СПР–□ОМ / √У–ЃНН / СОРГ (+ Свети Стефане Првемоученик орг?). Уочава се велика сличност са реверсом Душановог типара са представом владара и Св. Стефана (који је и Урош користио 1357. године), али на основу разлика које се могу уочити на ликовној представи (рука светитеља у којој држи кадионицу и сама кадионица су под различитим угловима; нимбус око главе светитеља је кружан, док на Душановом печату има два зареза на раменима; црте лица су изведене невештије) и у легенди (у речи „Стефане“ слова А и Н су у лигатури, док су на отиску Душановог типара јасно одвојена; слова С – и други потез из слова К – су издуженија од оних на Душановом типару) може се са сигурношћу рећи да није у питању исти типар.

Уколико бисмо желели да дамо релативну хронологију Урошеве употребе ових типара онда је јасно да је по очевој смрти 20. децембра 1355. Урош користио очев типар; *terminus ante quem* non за израду новог типара је 25. април 1357, када је забележено (први и

³⁰ К. Jireček, *Dohodak stonski, koji su Dubrovčani davali srpskom manastiru sv. Arhangjela Mihajla u Jerusalimu*, Zbornik u slavu Vatroslava Jagića, Berlin 1908, 540; Ćremošnik, *Neznani pečati*, 55–56; Ćremošnik, *Studije*, 133.

³¹ *Monumenta Ragusina. Libri Reformationum IV* (ed. J. Tkalčić, J. Gelcich), Zagreb 1896, 69; Ćremošnik, *Neznani pečati*, 55–56; Ćremošnik, *Studije*, 133.

³² *ЛССВ*, 131–132.

³³ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1015. Ивић, *Печати и грбови*, 27, бр. 18–19, таб. 4, сл. 18–19; Кораћ, *Повеља*, 148–149; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 109; Порчић, *Документи*, 277–278, бр. 88, т. 82, сл. 88; *Monasterium.net, Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 13600929 – car Uroš*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13600929_%E2%80%93_car_Uroš> (19.01.2021).

једини пут) да је Урош користио Душанов типар; након тог датума, а пре 29. септембра 1360, Урош је почео да користи нови типар; међутим, како су сви дотадашњи златни печати немањичких владара уз реверсну представу Св. Стефана имали и аверсну представу владара, ни сам Урош није могао бити изузетак, па морамо закључити да је Урошев нови типар који је настао након 25. априла 1357. првобитно имао и аверсну страну која је носила представу владара у византијском репрезентативном стојећем ставу, али је до 29. септембра 1360. тај типар остао без аверсне плочице (да ли губитком или оштећењем, не можемо знати, али ако је у питању нови типар, логичнијим се чини губитак). Алтернативна претпоставка да је и типар из 1360. такође наслеђени Душанов печатњак, поставио би пред нас више нелогичности и потешкоћа. Зашто би Душан израдио два готово идентична типара и користио их упоредо? – имало би смисла само да је након губитка или уништења првог типара Душан дао да се изради замена, нови печатњак истог иконографског типа. Зашто би и пет година након очеве смрти Урош још увек користио очев типар? – просто је неочекивано да тако дуго Урош није израдио ниједан свој типар, а уколико јесте израдио свој типар, зашто би користио очев печат, и то „крњи“ типар поред својих типара? Израда оваквог печата са два реверса је инцидентална и упућује да је у питању била нужност, тј. да у датом тренутку није био доступан ниједан други типар за златне печате, те да је сигилант морао да се снађе тако што ће уместо недостајућег аверса да двапут употреби реверс.

Да је други типар (употребљен 1360) заиста Урошев типар који имитира очев, можда сведочи и један познати, али данас изгубљени Урошев печат (Кат. бр. 45). Повеља (препис?) краља Душана Манастиру Хиландару о властелину Рудлу и његовим поседима (28. март 1345?), била је опремљена златним печатом који је висио на врпци од црвене свиле, провученој кроз средњу од пет рупа мало испод потписа по средини; повеља је изгубљена 1930. године, а са њом се губи траг и печату.³⁴ Према опису Александра Соловјева, аверс је носио представу владара у византијском репрезентативном ставу, са круном на глави и жезлом са шестокраким крстом на врху у једној руци, док је на реверсу приказан Свети Стефан у стојећем ставу, са кадионицом у десној руци; легенде гласе УРШ О ЧР (Оурошь царь), одн. +С ПН СПЅФАНЅ ПР□ОМУЧЅННК СОРГ (+ Свети Стефана Првомоученик орг), што значи да је у питању Урошев печат премештен на Душанову повељу.³⁵ Одмах у очи пада сличност са реверсом Душановог типара који је и Урош користио 1357. године, али и печатом са Урошове повеље Дубровнику из 1360. Но, пошто је печат нестао, и будући да је Соловјевљев опис штур, а снимака и цртежа нема, не може се са сигурношћу рећи да ли је ово управо целовит отисак Урошевог типара који је пре 29. септембра 1360. остао без аверсне плочице, али смо ми склони да претпоставимо да јесте.

Фалсификована повеља цара Уроша манастиру Св. Арханђела у Јерусалиму о Стонском дохотку (2. јуни 1358) опремљена је позлаћеним печатом (Кат. бр. 47) који виси на дебљој уплетеној врпци од црвене свиле, раније провученој кроз два отвора просечена између текста и потписа по средини, а данас одвојеној од документа. И сам печат се сматра фалсификатом.³⁶ Аверс носи представу владара са нимбом у византијском репрезентативном ставу на даису, са круном на глави, типа стема са које висе препендулије, у дивитисиону са манијакисом и лоросом пребаченим преко десне руке, у којој држи жезло са шестокраким крстом на врху, док се лева рука налази у висини груди (њом можда држи свитак?). На реверсу је приказан Свети Стефан у стојећем ставу, али до струка, са нимбом, у ђаконској далматизи – стихару са наборима и ораром; у левој руци држи кадионицу (а у десној можда дарохранилницу?). Између две обичне кружнице по ободима аверса и реверса налазе се

³⁴ Соловјев, *Два прилога*, 40, бр. 2; Синдик, *Акта*, 35, бр. 23; С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла*, ССА 9 (2010) 76.

³⁵ Соловјев, *Два прилога*, 40; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 108.

³⁶ *Actes de l'Athos V. Actes de Chilandar II* (ed. L. Petit, V. Korablev), Sankt Peterburg 1915, 523, no. 49; Синдик, *Акта*, 52–53, бр. 47; Синдик, *Печати*, 235, сл. 43–44; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 109; Ђ. Бубало, *Фалсификована повеља цара Стефана Уроша о Стонском дохотку*, ССА 2 (2003) 118–120. Снимци документа са печатом постоје у Београд: Архив САНУ 8876.И.73; Народна библиотека Србије, Ф 2774.

легенде +сѣПдНЪВЪХ^сѣѣБЛдГГОФР'ННПРЪЛДУРОШ (+ Степанъ въ Христа бога благовѣрни царь? Оурошь) и +Пъ□ОМУВЕП□І[ѣѣРХНДНІd]СОИЪСТЕФѣИЪ (+ Првмоученикъ архидиѣаконъ Стефанъ). На аверсу почетак легенде није директно изнад темена владара као на свим претходним печатима (на 12 сати) већ је померен мало лево (11 сати), и то стога што се чини да је слог СТ у имену Степанъ утиснут тако што је најпре директно изнад темена владара урезан крст за почетак легенде који је онда претворен у Т а лево од њега је додато мало С и испред њега нови крст; сама легенда има више грешака – П из Степанъ нема горњи потез који га затвара, Ф је утиснуто место слога „ВѢ“ у благовѣрни, те бесмислени облик ПРЪЛД уместо титуле (за коју Душан Синдик, сматра да треба да се чита као краљ;³⁷ но, чини се да ПРЪ може бити лоше утиснуто ЦРЪ, тј. титула може бити цар, како мисли Ђорђе Бубало,³⁸ али Л и Д који следе немају никаквог смисла). Цела легенда на реверсу је отиснута у негативу, са изузетком словâ Н у речима архидиѣаконъ и Стефанъ, док Н у првмоученикъ има само усправне потезе (П), слово Р је утиснуто наопако, а слово Н је затворено, па личи на правоугаоно В (□). Све ово заиста упућује на закључак да је и сам печат каснији фалсификат.

И италијански препис још једног которског фалсификата, овога пута цара Уроша о потврди поседа (Скадар, после 21. децембра 1355) садржи короборациону формулу („bulassemo con la consveta nostra bula d'ogo“), и цртеж печата (Кат. бр. 46).³⁹ На аверсу је представљен владар без браде, у одори која се завршава високо изнад чланака, са чизмама на ногама, круном на глави која личи на бискупску митру, жезлом са патријаршијским крстом у десној руци и шаром са крстом у левој руци. На реверсу се налази истоветна представа, само као одраз у огледалу, па је сад жезло у левој владаревој руци, а шар у десној. У легендама које теку између две кружнице по ободу уочавају се мање разлике, али ми сматрамо да су и овде разлике можда резултат оштећења и/или илустраторовог непознавања ћирилице, те да су легенде изведене на исти начин и да се могу прочитати као +СТЕФѣН:8РОШ:МНТЮБОЖМЧѣРСЕРБЛЕМ:НГЕРІСОН (+ Стефанъ Оурошь милостию божиомъ царь Срѣблемъ и Грѣкомъ), што би значило да су обе стране овог печата била израђене истим типаром. Овај цртеж печата показује изузетну сличност са печатом нацртаним на фалсификованој повељи цара Душана Котору који смо већ описали – и који сам показује велику сличност са печатима Стефана Дечанског – осим што је рука владара у којој држи шар са крстом овога пута припијена уз тело, што мало подсећа на печат са повеље цара Уроша манастиру Хиландару о поклону старца Романа са браћом (11. март 1365), који је можда припадао Душану. И круна са препендулијама које су знатно удаљене од главе владара са печата на Урошевој повељи Хиландару, можда се могу препознати у куполастој круни и лепршавој коси владара на цртежу. Међутим, печат са Урошеве Хиландарске повеље носи представу владара са брадом, у дугом дивитисиону, како стоји на даису, те му се ноге и чизме не могу видети, а легенда је вертикална, не кружна.

³⁷ Синдик, *Печати*, 235.

³⁸ Ђ. Бубало, *ССА* 2, 119.

³⁹ V. Nani, *De duobus imperatorum Russiae nummis*, 38–42, т. 2, сл. 19; међутим, Нани не доноси цео текст повеље, са короборацијом, уп. F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1 (1867) 146–148, br. 15. В. и J. Шафарик, *Грађа за српску сфрагистику*, 288, и т. 4, сл. 2.

9. УНУТРАШЊА ОБЕЛЕЖЈА ПЕЧАТА ОБЛАСНИХ ГОСПОДАРА

Обједињавајућа нит у проучавању печата средњовековних српских владара током два столећа, од друге половине 12. до друге половине 14. века, били су Немањићи. У овом периоду сигилографска пракса српских владара била је у ствари сигилографска пракса Немањића. Међутим, смрћу цара Душана, то се мења, будући да почиње растакање српског политичког простора, да би се након смрти цара Уроша Српско царство и дефинитивно распало, и номинално и фактички. Оваква ситуација је на историјску позорницу извела велики број личности које се у историографији називају обласним господарима. За проучавање сигилографске праксе српских владара у другој половини 14. века неопходно је обухватити сигилографски материјал који су иза себе оставили ови великаши који су били ти који су фактички владали појединим деловима (некадашњег) Српског царства.

Обласни господари се нису појавили истовремено у свим областима српског политичког простора, нити су сви подједнако дуго утицали на политичка збивања; често се тек нестанком старије генерације млађој генерацији отварао пут до успона. Најзад, нису ни сви обласни господари били подједнако моћни, а обим њихових „држава“ значајно се разликовао. Стварни ранг обласног господара није био одређен поседовањем неке звучне титуле, а увећање обима његове области и стицање веће моћи није морало да прати – и није увек ни пратило – и добијање високих титула.

Пространим областима у грчким земљама Српског царства загосподарили су брат цара Душана, Симеон Палеолог, деспот у Епиру, који се прогласио за цара у Костуру 1356, затим Душанов шурак Јован Комнин Асен, који је владао као деспот у Валони, те Душанов сродник Радослав Хлапен који је створио своју област око Водена и Верије, али није понео ниједну високу титулу.¹ Великаши који су који су почели да стварају своје области у српским земљама, такође нису носили звучне титуле. У Зети је то био најпре властелин Жарко, те браћа Балшић (Страцимир, Ђурађ I и Балша II) који су га вероватно потиснули и већ око 1360. створили своју област у доњој Зети, а у Македонији око Прилепа браћа Вукашин и Угљеша (Мрњавчевићи).² Војислав Војиновић створио је своју област на пространој територији од Дрине до Јадрана (укључујући и Хум) чиме је постао најмоћнији обласни господар у Србији и практично засенио цара Уроша, иако је носио само релативно скромне титуле кнеза и великог кнеза. Након Војислављеве смрти 1363. његову област је постепено преузимао његов братанац Никола Алтомановић, док је на суседним територијама (између Ибра, Западне и Јужне Мораве) своју област почео да формира Лазар Хребелановић. Ова двојица великаша су такође носили скромне титуле – Лазар титулу кнеза, а Никола титулу жупана.³ После Војислављеве смрти најмоћнији обласни господари постају браћа Вукашин и Угљеша. Стицање огромне моћи у њиховом случају пратило је и стицање високих титула, па је Вукашин 1365. добио титулу краља и постао царев савладар, док је Угљеша, са титулом деспота постао владар Серске области којом је пре тога владала царица-удова Јелена (монахиња Јелисавета).⁴ Након погибије краља Вукашина (1371), његов син Марко је наследио краљевску титулу, али је Вукашинова област знатно смањена.⁵ Високу царску титулу у српским областима носио је и деспот Јован Драгаш, глава породице Драгаша (наследника севастократора Дејана) са значајном облашћу у Македонији након Маричке битке.⁶ Лазар Хребелановић, који је током осме деценије 14. века постао најмоћнији обласни господар у старим српским земљама, проширивши своју власт на цело Поморавље, а на

¹ Михаљчић, *Крај царства*, 13–22, 110–111, 239–240; *ИСН I*, 568–570, 573–577.

² *Историја Црне Горе II-2* (ур. М. Ђуровић), Титоград 1970, 5–8, 12–13, 17–21; Михаљчић, *Крај царства*, 26–27, 40–43, 55–57, 61–62, 102; *ИСН I*, 571, 577–582, 584–586.

³ Михаљчић, *Крај царства*, 33–40, 43–55, 62–63, 111–122, 191–200, 212–214, 239; *ИСН I*, 578–582, 591–592; *ИСН II*, 25–26.

⁴ Михаљчић, *Крај царства*, 23–25, 57–60, 79–97, 100–111, 123–124; *ИСН I*, 586–591, 595–600.

⁵ Михаљчић, *Крај царства*, 168–173; *ИСН I*, 602; *ИСН II*, 23–24.

⁶ Михаљчић, *Крај царства*, 173–180, 237; *ИСН II*, 21–23.

северу до Саве и Дунава, до краја живота је носио скромну титулу (великог) кнеза.⁷ Међутим, бројни обласни господари, како у српским, тако и у грчким областима, нису носили никакве титуле: Александар Асен који је наследио Јована Комнина Асена и током седме деценије 14. века владао облашћу око Валоне и Канине,⁸ затим Константин, брат и наследник деспота Јована Драгаша након 1378,⁹ Балшићи, господари обе Зете који су успели да се прошире на Призрен, Конавле, Требиње, поседе Асена у Албанији (Берат, Валона, Химара) и област Драча,¹⁰ те браћа Црнојевић са релативно скромном облашћу у горњој Зети у последњим деценијама 14. века.¹¹ Без титуле је остао и господар косовске области и Скопља, Вук Бранковић, син севастократора Бранка Младеновића, а сусед и зет кнеза Лазара, који је врхунац моћи достигао тек након Лазареве смрти (1389).¹² У последњој деценији 14. века, погибијом турских вазала краља Марка и Константина Драгаша, њихове области су се утопиле у османску државу. Из састава некадашњег Српског царства опстајале су још само Турцима вазалне државе Балшића у Зети, Бранковића на Косову, Лазаревића у сливу три Мораве, те врањска област кесара Угљеше Влатковића.¹³

Обласни господари су иза себе оставили укупно 27 печатних отисака који су потицали од 23 личности. Међу обласним господарима од којих су сачувани печати најзаступљенији су великаши из историјског језгра старих српских земаља, укључујући ту и јадранско приморје; највећи део од укупног броја сачуваних печата обласних господара припада управо овим великашима из породица Балшић, Бранковић и Лазаревић, док су породице Црнојевића, Војиновића-Алтомановића и Мрњавчевића заступљене знатно мањим бројем личности које су печатиле, као и мањим бројем сачуваних печатних отисака. Из грчких земаља некадашњег Душановог царства, сачуван је само један печат Александра Асена. Неки од најзначајнијих и најмоћнијих обласних господара, попут краља Вукашина, Николе Алтомановића или кнеза Лазара, оставили су иза себе печате. За неке друге моћне великаше, попут кнеза Војислава Војиновића и Драгаша у српским земљама, те деспота Угљеше и епирских Немањића-Палеолога у грчким областима, сачувала су се сведочанства о коришћењу печата, али не и сами печати. Од обласних господара који су деловали дужи низ година, попут Радослава Хлапена или краља Марка, пак, нису се сачувала ни сведочанства о печатењу, тако да немамо апсолутно никаквих сазнања о њиховим сигилографским праксама. Исти је случај и са првом генерацијом Душанових истакнутих великаша који су релативно брзо нестали са политичке сцене након Душанове смрти, попут деспота Јована Оливера,¹⁴ севастократора Дејана, кесара Прељуба, па најзад и са Душановом удовицом, која је владала Серском облашћу око читаву деценију, и њеним братом, деспотом Јованом Комнином Асеном.¹⁵

⁷ Михаљчић, *Крај царства*, 152, 203, 208, 214–215, 217, 220–221; *ИСН* II, 10–20, 26, 28, 41–43

⁸ Михаљчић, *Крај царства*, 127; *ИСН* I, 593.

⁹ Михаљчић, *Крај царства*, 177–180, 239.

¹⁰ *Историја Црне Горе* II-2, 22–33, 36–37, 42–70, 72–82; Михаљчић, *Крај царства*, 125–137, 190–191, 202–207; *ИСН* II, 26–28, 51–52, 54, 58. Једино је Балша II у понео звучну титулу „дуке драчког“; упитно је да ли је најстарији брат Страцимир носио титулу жупана.

¹¹ *Историја Црне Горе* II-2, 50, 54, 58–59, 63–65, 67–68; *ИСН* II, 51, 55–56, 58.

¹² Михаљчић, *Крај царства*, 98, 103, 112, 121, 169, 200–201, 217–219; *ИСН* II, 24, 28, 48–51, 54, 56–58.

¹³ *ИСН* II, 54–55.

¹⁴ Од деспота Оливера сачуван је један печат, али из времена пре проглашења Српског царства, док је носио неупоредиво скромнију титулу великог слуге, па се стога не може убројити у владарске печате чак ни као печат обласног господара, јер ма колико био моћан – ако не и најмоћнији – великаш на Душановом двору, Оливер у том тренутку није могао себи узети ниједан владарски прерогатив. Детаљније о овом печату, в. Синдик, *Печати*, 230–231.

¹⁵ Душанов шурак, деспот Јован Асен, оставио је иза себе три документа, сва три позната из преписа у дубровачкој канцеларијској књизи, в. Порчић, *Документи*, 296–299, бр. 212–214. Лист канцеларијске књиге на којем се налази последњи од ова три преписа носи и кружну мрљу малих димензија која је остала иза воштаног печата са оригинала писма. Међутим, сва ова три документа су издата за живота цара Душана (1350), те смо стога сматрали да се не могу укључити међу исправе обласних господара који су иступали као самостални властодршци, па тако ни овај остатак печата Јована Комнина Асена није у том смислу сведочанство о печату једног српског владарца.

Сачуван сигилографски материјал обласних господара ће бити обрађен по породицама, а редослед породица ће бити територијални, крећући се од грчких области, преко језгра традиционалних српских земаља, до јадранског приморја, притом водећи рачуна о хронологији успона породица обласних господара унутар ове три веће групације.

Немањићи-Палеолози. Од чланова породице цара Симеона Уроша Палеолога по свој прилици није сачуван ниједан печатни отисак. Не чини се вероватним да је једна оловна була (30 мм) приписана деспотици Марији Ангелини Дукени Палеологини, Симеоновој кћери, и супрузи деспота Томе Прељубовића, премештена на повељу Теодора Цимпеаса манастиру Лаври (април 1304)¹⁶ могла заиста припадати последњој немањићкој принцези. На овом печату са аверсном представом Богородице са Богомладенцем на престолу и реверсном представом владарке у репрезентативном стојећем ставу сигиланткиња је сигнирана као „Марија пресрећна августа Дукена Палеологина“ (подвукао Б. Х.). Марија Ангелина себе доследно назива *василисом* („царица“, титула која припада супрузи деспота), док је *августа* титула којом се сигнира супруга владајућег цара на печатима (в. изнад, поглавље 2, 42–43).

Асени. Из породице деспота Јована Комнина Асена, само је једна личност оставила иза себе печатни отисак који је сачуван. То је Александар, господар Канине и Валоне, наследник и вероватно син деспота Јована Комнина Асена.¹⁷ Он је поседовао је хералдички типар (70 мм) којим је запечаћена његова повеља Дубровнику (1368) (Кат. бр. 50).¹⁸ Испод текста по средини листа наливен је восак смеђе боје преко кога је стављен кружни комадић папира па је преко тога утиснут типар, због тога је већина слова у легенди тек овлаш отиснута, те је легенда између две кружнице по ободу већим делом нечитљива. Лева половина печата данас је уништена, тј. отпала, али је јасно да се у печатном пољу налази представа шлема (*heaume*), тј. кациге (*casque*), окренуте хералдичко лево, са венцем (*tortil*) и плаштом (*lambrequins*) изнад кога се налази челенка (*cimier*) коју чини пар крила, и између крила једно перо (*une plume accostée de deux demi-vols éployés*). Легенда између две кружнице по ободу је отиснута у негативу (што значи да је на типару грешком урезана у позитиву), и данас су видљива само слова ...СНП...РДГНддВ... (...си печать...? Алеџандра господина Авлоне).

Мрњавчевићи. Иза браће Вукашина и Угљеше који су се вртоглавом брзином уздигли до најмоћнијих властодржаца у држави Немањића остали су један печатни отисак и један посве загонетан цртеж. Од краља Вукашина сачувао се један печатни отисак. На његовој повељи којом потврђује повластице Дубровнику (5. април 1370) причвршћен је viseћи печат од смеђег воска (54 мм) (Кат. бр. 52) на врци од црвене свиле, провученој кроз четири рупе, и то две изнад последњег реда главног текста, а две испод накнадних белешки, мало десно од средине.¹⁹ Печат је изузетно добро очуван, те се између две кружнице по ободу лако чита легенда +БЛ4ГОВЪРНА4СР4ЛЪВАЉ4ШНН4ПРЪСТЕНЪ (+ Благовѣрна краљ Вљкашина пръстенъ), а ликовна представа је такође добро видљива, али је ипак погрешно тумачена од првих истраживача као владарско попресе;²⁰ у питању је, у ствари, хералдичка представа. Приказан је шлем, са плаштом, изнад којег се налази челенка – јастуче

¹⁶ AA X. *Actes de Lavra III. De 1329 à 1500* (par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos et D. Papachryssanthou), Paris 1979, 225, app. 20, no. 7.

¹⁷ М. Антоновић, *Област Валоне и Канине под српском влашћу (1343-1417)*, ЗФФ 18 (1994) 152.

¹⁸ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1019. Ивић, *Печати и грбови*, 27, бр. 21, таб. 4, сл. 21; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 13680902 – Aleksandar Valonski*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13680902_%E2%80%93%93_Aleksandar_Valonski/charter> (19.01.2021).

¹⁹ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1020. Ивић, *Печати и грбови*, 27, бр. 22, таб. 4, сл. 22; Ћремошник, *Studije*, 133, таб. 4, сл. 11; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 109; С. Ћирковић, *Повеља краља Вукашина Дубровнику којом потврђује повеље ранијих српских владара*, ССА 4 (2005) 166; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 13700405 – Vukašin*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13700405_%E2%80%93%93_Vuka%C5%A1in/charter> (19.01.2021).

²⁰ Ивић, *Печати и грбови*, 27; Ћремошник, *Studije*, 133.

са четири кићанке (un coussin garnie de quatre houppes) изнад којег је постављена женска глава, анфас, са високом круном и минђушама (une tête et col de femme couronnée et bouclée, posée de face); шлем и челенку окружују две палмине? гране (le tout accosté de deux palmes), а цела композиција је окренута десно.

Једна повеља Вукашиновог брата Угљеше из периода док је био велики војвода носи поменути загонетни цртеж. У питању је простагма којом Угљеша потврђује поседе Манастиру Кутлумушу (октобар 1358), и која између два дела потписа има цртеж једнакостраничног троугла који на левом краку са унутрашње стране има три шиљка једнаке дужине, међусобно једнако удаљених (УГЛЕША А ВЕЛІ^К ВГОЕВОΔΔ).²¹ Једина претпоставка досадашњих истраживача о значењу овог знака јесте да је у питању цртеж стилизованог великовојводског шатора са три барјака који је представљао хералдичко знамење Угљеше као великог војводе. Уколико је ова претпоставка тачна, овакво знамење се својом функцијом приближава печату.

Војиновићи. Војиновићи који су дали двојицу моћних обласних господара, кнеза Војислава Војиновића и жупана Николу Алтомановића оставили су иза себе један печатни отисак (Никола) и два цртежа (Војислав). На писмима кнеза Војислава Дубровнику којим јемчи безбедност дубровачким трговцима (пре 16. јула 1362)²² и којим обавештава о склопљеном миру у Оногошту (око 2. августа 1362)²³ налазе се загонетни цртежи од значаја за сигилографске истраживања. Оба цртежа су истог основног облика – два висока троугла између којих се налази облик налик на печурку (ΔΩΔ). На првом писму цртеж се налази испод последњег реда текста, десно од средине, и фигура је обојена црним мастилом којим је и нацртана. На другом писму фигура је необојена и налази се делом у последња два реда текста, а делом испод текста, и то тако да дели последњу реченицу на следећи начин:

... и да | знате
втиде ми печать напрѣдъ да та коу оудати мою | печать

Оно што сазнајемо из ове несвакидашње короборационе формуле јесте да у тренутку слања писма кнез Војислав није код себе имао свој печат, тј. типар (који је остао код неког другог лица из кнежеве пратње која је отишла пре њега) и да је зато решио на писму „удати“ свој печат. Чремошник је глагол удати протумачио као учртати, те је закључио да је Војислав нацртао свој грб, некакво сидро, како је то неколико година касније учинио и Санко Милтеновић у Хуму.²⁴ Има и мишљења да је овде нацртан у ствари сам печатњак, са све дршком, а не печатна представа са тог типара.²⁵ Оно што је још занимљивије јесте да оба Војислављева писма носе остатке утиснутих воштаних печата (на првом писму то су две подеротине и кружна жућкаста мрља између њих на полеђини писма, а на другом два хоризонтална прореза десно од цртежа кроз које је на полеђини провучена уска папирна трачица око које се налази овална воштана мрља), баш као и код жупана Санка.²⁶ Положај

²¹ P. Lemerle, A. Solovjev, *Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumus (Mont Athos)*, *Seminarium Kondakovianum* 11 (1940) 142–146.

²² Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta, Miscelanea I*, br. 2. Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару. Повеље и писма цара Уроша и кнеза Војислава упућене Дубровнику*, ПКЈИФ 39/3–4 (1973) 228; Порчић, *Документи*, 300, бр. 216, т. 83, сл. 216; *Monasterium.net, Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 13620714 cca – Vojislav*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13620714_cca_%E2%80%93_Vojislav/charter> (19.01.2021).

²³ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, већки број 1003. П. Драгичевић, *Писмо кнеза Војислава Војиновића којим обнавља мир са Дубровником*, *ССА* 12 (2013) 92–93; Порчић, *Документи*, 301, бр. 217, т. 92, сл. 217; *Monasterium.net, Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 13620822 cca – Vojislav*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13620822_cca_%E2%80%93_Vojislav/charter> (19.01.2021).

²⁴ Чремошник, *Студије*, 55–56.

²⁵ Исаиловић, *Канцеларије*, 219.

²⁶ Чремошник, *Студије*, 55–56.

остатака одговара месту на коме би био наливен восак у сврху затварања писма печатом, што упућује да су ова писма била затворена воском иако није било типара за утискивање печатне представе у восак. Такође, сврха цртежа у првом писму ниједном речју није поменута,²⁷ те није објашњено шта би цртеж требало да представља. Војислављева писма су написана у размаку од пет недеља, због чега се треба запитати да ли Војислав све ово време није имао свој печатњак при себи, и ако су заиста оба писма само затворена воском, а уместо печатног отиска је био нацртан „печат“, због чега онда Војислав објашњава сврху цртежа тек у другом писму, али не и у првом?

Писмо жупана Николе Алтомановића којим од Дубровника тражи да му се исплати светодмитарски доходак (18. новембар 1369) оверено је његовим малим воштаним печатом (17 мм) (Кат. бр. 51) утиснутим на полеђини троугласто савијеног писма. Од кружне легенде по ободу видљиво је још само слово О, вероватно из аукторовог имена, док је због оштећења (већи комад са обода на десној половини печата је отпао, као и комадић у средини) ликовна представа прилично загонетна – виде се ноге и глава животиње која корача хералдичко десно са благо подигнутом десном предњом ногом, можда вука (*loup passant*) или једнорога (*licorne passante*).²⁸

Лазаревићи. Од кнеза Лазара сачувано је пет печатних отисака. У питању су три воштана печата и две златне буле, од чега је једна фалсификат. Најзад, откривен је и један загонетни типар овог великаша. Од других чланова ове породице пре утемељења Српске деспотовине сачуван је и један воштани печат кнегиње Милице из периода удовиштва и један воштани печат којим се Милица послужила да овери повељу издату у своје и у име својих синова.

У светогорском манастиру Пантелејмону налазе се две повеље које носе печатне отиске са једног Лазаревог хералдичког типара. На интерполисаном препису (крај 15. века) повеље кнеза Лазара Св. Пантелејмону којом манастиру дарује Спасову цркву у Хвосну (1380) налази се воштани печат (око 45–55 мм) (Кат. бр. 59.1) утиснут на „српски“ начин између два дела потписа по средини,²⁹ а на повељи којом Лазар потврђује Мусин дар манастиру (1380) виси воштани печат (око 55 мм) (Кат. бр. 59.2) у заштитном омотачу од папира, белим танким концем привезан за кратку тамну врпцу провучену кроз два хоризонтална прореза (или три рупе?) између два дела потписа лево од средине листа.³⁰ Кружна легенда која тече ободом по сведочењу издавача гласи +ПО МИЛОСТИ БОЖИ СТЕФАНЪ ВЪ ХРИСТА БОГА ВЕРН КНЕЗ ЛАЗАР, а печатна представа се састоји од посведоченог Лазаревог хералдичког обележја – шлема, са челенком коју чине волујски рогови (*une paire de cornes de taureau*).

Кнежево писмо Дубровнику о исплати дохотка јерусалимским калуђерима (пре 31. августа 1388) на полеђини мало испод средине листа уз десну маргину носи једноставно утиснути (налепљени) печат од тамножутог воска (43 мм) (Кат. бр. 63).³¹ Печатну представу

²⁷ Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару*, 232–234.

²⁸ Дубровник, Државни архив, *Prilozi arhivskim serijama IVa*, br. 10. *Monasterium.net, Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 13691118 *taq* – Nikola Altomanović, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13691118_taq_%E2%80%93Nikola%20Altomanovi%C4%87/charter> (19.01.2021).

²⁹ Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 27; *AA XII. Actes de Saint-Pantéléemôn* (par P. Lemerle, G. Dagron et S. Ćirković), Paris 1982, 175, no. 8B, pl. 51B; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 110; Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 147–161, бр. 7, 290, сл. 7. Снимци документа са печатом постоје у Београд, Архив САНУ 1400, бр. 86.

³⁰ Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 27; *AA XII. Actes de Saint-Pantéléemôn*, 176, no. 9, pl. 52; Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 165, 167, 169, бр. 8, 293, сл. 8-2; *Monasterium.net, Collection: Serbische Herrscherurkunden (1306-1388)*, 13800901 *byz - Lazar*, <https://www.monasterium.net/mom/BISANU/13800901_byz-Lazar/charter> (23.01.2021). Снимци документа са печатом постоје у Београд, Архив САНУ 1400, бр. 9.

³¹ Дубровник, Државни архив, *Prilozi arhivskim serijama IVa*, br. 17. *Čremošnik, Neznani pečati*, 56–58, tab. 1, sl. 3; Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 27; *Čremošnik, Studije*, 134, tab. 4, sl. 12; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 110; Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 216–217, бр. 14, 317, сл. 14-2; *Monasterium.net, Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 13880831 *taq* – Lazar, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13880831_taq_%E2%80%93Lazar/charter>

такође сачињава шлем, са челенком коју чине волујски рогови, и плаштом који се завршава перлама; цела композиција је окренута хералдичко лево. Између две кружнице по ободу тече легенда +ПОМНА⁰СТНБЖНСТФНЬВЪХ⁴...4БЛ4Г°ВЪ^РННК^СНЬ3Л434РЪ (+ По милости божије Стефанъ въ Христа Бога благовѣрни кнезь Лазарь). Опис печатне представе, димензије и читање легенди дозвољавају претпоставку да су овај печат и два Лазарева печата са повеља Манастиру Св. Пантелејмона израђени истим типаром (димензије печатних отисака дозвољавају да је промер типара којим су израђена два печата из Св. Пантелејмона заиста негде око 43–45 мм, а читање легенди код издавача можда има грешака). Но, ову претпоставку не можемо проверити, будући да су једини снимци печата из Св. Пантелејмона који су нам тренутно доступни лошег квалитета, а и један од печата је фотографисан са заштитним омотом.³²

Једина Лазарева оригинална златна (позлаћена) була (55 мм) (Кат. бр. 57.1) виси на црвеној врпци провученој кроз четири рупе између два дела потписа по средини листа повеље Хиландару о поседима за издржавање болнице (након 1. септембра 1379).³³ Иконографским типом овај печат наставља стару немањихку традицију печата са представом владара и Св. Стефана. На аверсу је, дакле, приказан владар у византијском репрезентативном ставу на даису, са круном на глави, типа стема, у дивитисиону са манијакисом, периврахијима, епиманикијама и лоросом који је пребачен преко леве руке у којој држи акакију, док у десној руци држи жезло са крстом на врху; окружују га биљни орнаменти (две гране са оштрим лишћем које „израстају“ испод даиса). Реверс носи представу Св. Стефана у стојећем ставу на даису, са нимбом у ђаконској далматици – стихару са наборима и ораром, како у десној руци држи кадионицу, а у левој дарохранилницу; окружује га шест шестолисних цветића (или звездица) са десне стране и седам са леве стране. Легенде се налазе на ободу, између две кружнице и гласе +В+ВЪХАБАБЛГОВѢРННІСНЄЗЪЛАЗАРЪ (+ В + Въ Христа Бога благовѣрни кнезь Лазарь), одн. +СТЫІСТЄФАНЪПРЪВОМОУУЄННІСЪХВЪ (+ Светы Стефанъ Првмоученикъ Христовъ). На почетку аверсне легенде типара је, као што се види, грешком двапут урезано +В. Позлаћени печат израђеним истим овим типаром (Кат. бр. 57.2) налази се и на повељи Хиландару којом Лазарев син, деспот Стефан дарује манастиру годишњи приход од 100 литара сребра из Новог Брда (1413), на коју је причвршћен уз помоћ црвене врпце провучене кроз две рупе мало испод потписа по средини листа.³⁴ Да ли је био у праву Андрија Веселиновић који је сматрао да је деспот и четврт века након очеве смрти искористио његов печат за оверу повеље,³⁵ или је и ову повељу задесила судбина многих повеља из немањихког периода на које су премештани печати са других повеља, због чега су се нпр. печати цара Душана нашли на повељама краља Милутина, не можемо знати. Чини нам се, ипак, вероватнијим да је у питању премештање печата, с обзиром да је повеља издата 24 године након Лазареве смрти, и будући да је деспот Стефан поседовао властите типаре за златне буле који су посведочени изворним материјалом. Оба наведена отиска са Лазаревог типара пример су старог техничког решења које су за израду златних була Немањихи користили најчешће – две печатне плочице су откиване посебно, а потом лепљене око врпце.

(19.01.2021); Monasterium.net, *Collection: Serbische Herrscherurkunden (1306-1388), 13880831 taq - Lazar*, <https://www.monasterium.net/mom/BISANU/13880831_taq-Lazar/charter> (23.01.2021).

³² Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 27, децидирано тврди да сва три наведена отиска долазе са истог типара.

³³ Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 27–28; Синдик, *Акта*, 68, бр. 66; Синдик, *Печати*, 235, сл. 45–46; Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 131–132, 133, 136, бр. 5, 276–277, сл. 5. Снимци документа са печатом постоје у Београд: Архив САНУ 8876.К.98; Народна библиотека Србије, Ф 2794.

³⁴ Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 27–28; Синдик, *Акта*, 77, бр. 77; Синдик, *Печати*, 235, сл. 47–48; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 110; А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Хиландару о даривању 100 литара сребра годишње од рудника Ново Брдо*, ССА 12 (2013) 122, 130–131. Снимци документа са печатом постоје у Београд: Архив САНУ 8876.Л.107; Народна библиотека Србије, Ф 2805.

³⁵ А. Веселиновић, ССА 12, 130–131.

На позном врдничком препису (око 1700) Лазареве оснивачке повеље Раваница (1380) налази се фалсификована златна була кнеза Лазара (Кат. бр. 108).³⁶ Печат (95 мм) виси на вишеструкој црним тракама увезаној и уплетеној црвеној врпци, провученој унакрст кроз три (или четири?) рупе на пресавијеном делу пергамента испод потписа по средини; врпца улази у печат кроз један отвор и излази кроз два на дну. На аверсу је приказан владар у византијском репрезентативном ставу, са отвореном круном на глави (три врха у облику крина), у раскошном дивитисиону широких рукава са манијакисом, периврахијима и лоросом, како обема рукама испред себе држи жезло са крстом на врху; окружују га биљни орнаменти – два крупна крина око ногу и један лево од главе, симетрично крстоликом жезлу са друге стране. Реверс носи представу Христа на ниском престолу, испред полукружног свода, како благосиља са обе раширене руке; окружују га такође два крупна крина, а сигниран је ИС–ХС (Исоусь Христось). Легенде теку између две кружнице од ниски перли по ободу: +ВЪХѠБѠБЛАГОВЕРНИКНСЪЛАДЗДРЪГНЪВЪСОІСРБСКОИИПОМ°РІЄЗЕМЛИ (+ ВѠ Христа Бога благоверни кнесъ ЛазарѠ господинѠ вѠсоі србскои и поморіе земли), одн. +ВЪЗНЕСЕСЕВЪСЛАДВЕХСЕБЕНДШЪРДДОСТЪСЪТВОРИУЧЕНИКОМЪ (+ ВѠзнесе се вѠ славе ХристѠ Боже нашѠ радостѠ сътвори оученикомѠ). Да је у питању фалсификовани печат упућују одређене спољашње и унутрашње одлике печате као што су врпца којим је причвршћен, и која улази кроз један отвор а излази кроз два, те стил израде ликовне представе, али пре свега садржај и епиграфски стил легенди, који се не могу упоредити ни са другим Лазаревим печатима, нити и са једним печатом неког српског средњовековног владара.

Најзагонетнији сигилографски материјал кнеза Лазара је његов недавно пронађени типар (Кат. бр. 53). У питању је бронзана квадратна плочица (страница око 78 мм) пронађена у остави заједно са новцем кнеза Лазара током археолошких ископавања на локалитету средњовековног Рудника (Дрење, посед С. Марковића) током 2015. године. На полеђини плочице у горњем десном углу налази се косо утиснуто слово А, док предња страна носи круг уцртан унутар квадратног облика плочице (око 60 мм).³⁷ У средишту круга се налази хералдичка представа а по ободу између две концентричне кружнице тече легенда у негативу: +СНІЄХЪРЪГАНДІІЄЗДАДЗДРДОВЕСРЪСІЄЗЕМЛЄ (+ Снїе харѠ господина кнеза Лазара све сръске! земле). Хералдичку представу сачињава шлем, са челенком коју чине волујски рогови, и плаштом; шлем и челенку окружују две палмине гране (le tout accosté de deux palmes), а цела композиција је окренута хералдичко лево. Реч харѠ из легенде је позајмљеница из грчког која означава милост. Због свог некарактеристичног облика (квадратна плочица без икакве алке или дршке којом би се типар држао приликом израде печата у воску) и натписа, упитно је да ли се заиста ради о печатњаку за израду отисака у воску. Легенда у негативу и материјал израде (бронза) без сумње наводе на закључак да је била у питању алатка за прављење отисака у меком материјалу. Занимљиво је да се у доњим угловима на предњој страни плочице налази по једно мало полусферично удубљење. Ово као да упућује да је постојала и друга плочица која је у тим угловима имала полусферична испупчења, тј. да су рупице на нашој плочици некаква лежишта за правилно налегање друге плочице.

Кнегиња Милица је по Лазаревој погибији као монахиња Јевгенија печатила властитим типаром. Њим је отиснут воштани печат (32 мм) (Кат. бр. 68) који виси на плавој врпци провученој можда кроз четири рупе кроз плику знатно испод потписа по средини листа кнегињине повеље светогорском манастиру Лаври Св. Атанасија о враћању грешком отуђених поседа (1. август 1398).³⁸ Дизајн печата је веома једноставан, и садржи само

³⁶ Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 50, 55, 63, 89, бр. 4а, 256–257, сл. 4а.

³⁷ Д. Радичевић, Д. Јечменица, *Натпис на рудничком типару кнеза Лазара*, *Натписи и записи* 2 (2016) 10–14.

³⁸ Čremošnik, *Neznani pečati*, 59–60, tab. 1, sl. 5; AA XI. *Actes de Lavra IV. Études historiques – Actes serbes – Compléments et Index* (par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, et D. Papachryssanthou, avec la collaboration de S. Ćirković), Paris 1982, 187, no. 7, pl. 7; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 231–232, 234, бр. 3/2, 274, сл. 3/2. Снимци документа са печатом постоје у Београд, Архив САНУ 8876-137.

горизонталну легенду у четири реда: +СУНІА / МОНАХІ / ...АКНЕСГ / ННІА (+ Евгениа монахина кнегиня).

Неколико година раније, кнегиња-монахиња Јевгенија је са својим синовима Стефаном и Вуком издала повељу Лаври о повластицама за манастирске поседе (после 1. септембра 1394) на којој виси воштани печат (70 мм) (Кат. бр. 65), на врпци која је провучена можда кроз три рупе комотно испод потписа мало десно од средине листа и која улази у печатну грудву кроз један прорез а излази кроз два прореза при дну; врпца са печатом је данас откинута од повеље.³⁹ Печатно поље испуњава хералдичка представа – лево окренут шлем, са плаштом и челенком коју чине волујски рогови – а по ободу између две кружнице тече легенда од које се може прочитати +БѣГѡВѢРНАГОНХСТОЛѸБНВѣГѡ... Н...БѢЛѢГѢ (+ БлагѡвѢрнаго и христороубиваго кнеза?... бѢлѢгѢ). Печат показује велику сличност са хералдичким печатима кнеза Лазара, а како се не може знати чије је име било у легенди, не може се одбацити претпоставка Грегора Чремошника да се Лазарева удовица са синовима послужила мужевљевим типаром за израду овог печата.⁴⁰

Бранковићи. Од Вука Бранковића сачувана су три печатна отиска са три различита типара – два воштана печата и једна златна була – а познато је да је поседовао још два типара, али је за њих посведочено да их је користила његова удовица, док сам Вук није оставио ниједан отисак са тих типара. Мара и Вукови синови су користили и један заједнички печат, позлаћену булу.

Печат од природног воска (Кат. бр. 61) висио је на врпци од црвене свиле провученој кроз четири у ромб распоређене рупе 30 мм испод текста по средини листа Вукове повеље Дубровнику којом потврђује повластице (20. јануар 1387); преко печатне грудве од природног воска наливен је танак слој црног воска у који је утиснут типар (18 мм).⁴¹ Печатна представа је хералдичка и састоји се од лава који корача хералдичко удесно са благо подигнутом десном предњом шапом и главом окренутом уназад, са круном као огрлицом око врата (lion passant regardant colleté d'une couronne),⁴² а окружује је легенда по ободу +...ПЕУѢТВѢЛЫЦ...ВНЦ (+ Сиа печать Вьлка Бранковица?).

На споју пресавијеног затвореног писма Вука Бранковића Дубровнику о исплати дохотка јерусалимским калуђерима (пре 31. августа 1388) налазио се утиснути печат од смеђег воска (21 мм) (Кат. бр. 62) који је оштећен приликом отварања писма.⁴³ Поново је у питању печат хералдичког типа, са представом животиње која се благо пропиње, окренуте на леву страну; можда је у питању лав, као на претходном печату (lion rampant contourné). Међутим, како се глава животиње налазила баш на месту где је печат преполовљен отварањем писма, делић воска са главом животиње је отпао, те се глава лава не распознаје. Будући да је торзо изузетно масиван, могли бисмо претпоставити и да је у питању бик (taureau furieux contourné), коме би више одговарао положај ногу какав је на печату представљен – предње ноге благо повијене ка унутра у колену. Може се одбацити

³⁹ Čremošnik, *Studije*, 135, нар. 188; AA XI. *Actes de Lavra IV*, 185, по. 6, pl. 6; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 110; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 224, 226–227, бр. 3/1, 270, сл. 3/1. Снимци документа са печатом постоје у Београд, Архив САНУ 8876-136.

⁴⁰ Čremošnik, *Studije*, 135.

⁴¹ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1029. Ивић, *Печати и грбови*, 28, бр. 27, таб. 5, сл. 27; Čremošnik, *Studije*, 135, таб. 4, сл. 13а; М. Шуица, Т. Суботин-Голубовић, *Повеља Вука Бранковића Дубровнику*, ССА 9 (2010) 100; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 113870120 – *Branković Vuk A*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13870120_%E2%80%93_Brankovi%C4%87_Vuk_A/charter> (19.01.2021).

⁴² Čremošnik, *Neznani pečati*, 58–59; Čremošnik, *Studije*, 135, у овој животињи због деформације услед оштећења воска видео је кентаура.

⁴³ Дубровник, Државни архив, *Prilozi arhivskim serijama IVa*, бр. 46. Čremošnik, *Neznani pečati*, 58–59, таб. 1, сл. 4; Čremošnik, *Studije*, 135–136, таб. 4, сл. 13б; С. Бојанин, *Писмо Вука Бранковића Дубровчанима о исплати Стонокког дохотка јерусалимским калуђерима*, ССА 11 (2012) 108, 110–112; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 113880831 *taq* – *Branković Vuk*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13880831_taq_%E2%80%93_Brankovi%C4%87_Vuk/charter> (19.01.2021).

претпоставка Грегора Чремошника који је у овој животињи видео кентаура (ког је „препознао“ и на претходном Вуковом хералдичком печату),⁴⁴ будући да делић који недостаје није довољно велики да садржи људски торзо кентаура са главом. Чремошник је покушао и да прочита кружни натпис на ободу као Сиња печат Вљка Бранковица.⁴⁵ Данас се јасно могу распознати само слова +...ΙϚ...ΠΕΥΔΤЪ, и са потпуном сигурношћу можемо рећи да је последња реч у легенди печат, што онда значи да је једино могуће читање „+... Вљка Бранковица печат“.

Једини златни печат Вука Бранковића (Кат. бр. 54) сачуван је на његовој недатираној повељи Манастиру Хиландару којом поклања село Гадимљу, где виси на жутој врпци провученој кроз два вертикална и два хоризонтална прореза мало испод текста по средини листа.⁴⁶ На овом печату се по први пут уочава једна техничка иновација која није позната у Византији, и посведочена је само једном у Бугарској: то су мале цевчице на горњем и доњем рубу печата кроз које улази и излази врпца.⁴⁷ Аверс носи представу владара у византијском репрезентативном ставу, са круном на глави, типа стема, у дивитисиону са манијакисом, периврахијима, кружним нашивцима на лактовима и у пределу колена, епиманикијима, и лоросом пребаченим преко десне руке у којој држи свитак, док у левој руци држи жезло са крстом на врху; окружују га биљни орнаменти (две гране са оштрим лишћем). На реверсу је приказано попрсје Богородице Одигитрије са богомладенцем Христом, обоје сигнирани: лево од Богородице вертикалне сигле ΜΡ-ΘΥ (Μήτηρ Θεοῦ), изнад Христа хоризонталне ΙϚ ΧϚ (Ισοϋς Χρισος). На аверсу се налази хоризонтална легенда у два реда коју фигура владара дели на пола: ΓΗϚ / ΒΗϚ-ΚΗϚ (Господинъ Вљкъ).

По Вуковој смрти једним његовим типаром (19 мм) се послужила његова удовица Мара Лазаревић Бранковић да у своје и у име својих синова овери повељу Дубровнику којом потврђују повластице (29. децембар 1405); печат од тамнозеленог или црног воска наливеног на грудву од тамносмеђег воска (Кат. бр. 72) виси на врпци од уплетених црвених свилених конаца, кроз шест рупа 30 мм испод текста по средини листа.⁴⁸ Печат не садржи ликовну представу, већ печатно поље испуњава аукторов монограм ВЉЪ (Вљкъ); слова Л, Ђ и К су у лигатури, а испод натписа се налазе вињете.

Вук је имао још један сличан монограмски типар (33 мм) који је његова удовица користила. Но, са овог типара (Кат. бр. 70) није сачуван ниједан воштани отисак, већ је сам типар искоришћен да се печати повеља Маре Бранковић и њених синова којом Манастиру Св. Павла дарују поседе и приход (3. октобар 1403?), тако што је окачен на уплетену врпцу светле боје.⁴⁹ Ово је јединствен случај у средњовековној српској, а колико нам је познато, и у средњовековној европској сигилографској пракси, да се на повељу постави сам типар. Уколико је ова исправа оригинал, може се претпоставити да су ауктори сами поставили овај типар као печат на повељу. Иначе, монограм је изведен нешто другачије него на претходном печату, па су сада у речи ВЉЪ (Вљкъ, урезано у негативу, што значи да је на отиску натпис текао у позитиву) само слова Л и К у лигатури, а Ђ недостаје; испод монограма се поново налазе вињете, а испред слова В звездица од четири крака и четири цртице које означавају сјај.

Годину дана након што је Мара са синовима последњи пут употребила један Вуков печат да запечати документ, посведочен је отисак заједничког печата Бранковића. У питању

⁴⁴ Čremošnik, *Neznani pečati*, 59; Čremošnik, *Studije*, 135.

⁴⁵ Čremošnik, *Neznani pečati*, 59; Čremošnik, *Studije*, 135.

⁴⁶ М. Грковић, *Хрисовуља Вука Бранковића Хиландару*, ПКЛИФ 43/1–2 (1977), 63, 66, сл. на 73. Снимак без издања се налази у В. Мошин, *Да ли је аутентична Рилска повеља цара Јована Шишмана?*, 275–300.

⁴⁷ В. Мошин, *Да ли је аутентична Рилска повеља цара Јована Шишмана?*, 297.

⁴⁸ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1047. Ивић, *Печати и грбови*, 30, бр. 36, таб. 6, сл. 36; Čremošnik, *Studije*, 136, tab. 4, sl. 13c; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 14051229 – Brankovići A*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocuments/Dubrovnik/14051229_%E2%80%93_Brankovi%C4%87i_A/charter> (19.01.2021).

⁴⁹ Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, Мешовита грађа 6 (1978) 191, бр. 3. Снимци документа са печатом постоје у Београд, Хиландарски одбор САНУ, 1787 и 7121-3.

је златна була (46 мм) (Кат. бр. 73) која виси на црвеној врпци провученој кроз четири рупе знатно испод потписа по средини листа повеље Маре Бранковић и њених синова којом Хиландарској болници дарују 100 унчи сребра од трга у Хочи (15. октобар 1406).⁵⁰ Као и Вукова була, и овај печат има цевчицу за врпцу. На аверсу су приказане фигуре тројице браће, сви једнако обучени у дивитисионе широких рукава са манијакисом, периврахијима, епиманикијима и лоросом чији крај пада преко леве руке; сваки од браће има отворену круну на глави, у десној руци крст, у левој акакију. Највиши је Гргур у средини (сигниран хоризонталном легендом Гр̄гоур̄, и то тако што му се лево од главе налази слог ГР̄Ј са Г и Р у лигатури, а десно од главе слог ГҮ / Р, где је Р у другом реду, испод Г и Оу), чија круна има пет зубаца, затим Ђурађ десно од њега (сигниран вертикалним натписом Гоур̄г̄г̄ целом дужином фигуре, по ободу печата лево: ГҮ–Р̄–Г–Ј), а најнижи Лазар на левој страни (сигниран вертикалном легендом Лазар̄, и то тако што се изнад главе где се налази слог ΛdZ, а дужином целе фигуре лево по ободу печата слова Р–Ј једно испод другог), обојица са трозубим крунама. Реверс овог печата је истог типа као и реверс једине златне буле Вука Бранковића – попрсје Богородице Одигитрије са богомладенцем Христом, само што су обоје сигнирани легендама у негативу: Μ–VΘ (Μήτηρ Θεοῦ) лево по ободу печата, и ΙΙ–Χ (Ισοῦς Χριστός) изнад и десно од Христовог нимба.

Балшићи. Господари Зете из породице Балшића оставили су за собом девет печата, са чак девет различитих типара, свих са хералдичким представама. Писмо браће Ђурђа, Страцимира и Балше II Дубровнику о укидању царине на Дању (17. јануар 1368) носи печат од зеленог воска (22 мм) (Кат. бр. 49), утиснут на „српски“ начин, између два дела последњег реда текста, мало лево од средине.⁵¹ Легенда на печату тече у круг по ободу, али због великих оштећења, данас се са сигурношћу може препознати само + на почетку и слова Ш...4 (ш...а) на крају. Алекса Ивић је легенду прочитао као + Си б̄л̄л̄г Горга... киа,⁵² а Чремошник је могао да прочита само Си... б̄л̄л̄... шика.⁵³ Печатна представа је глава вука отворених чељусти, окренута ка левој хералдичкој страни (une tête de loup contournée).

Печат Ђурђа Балшића на повељи Дубровнику о потврди слободе трговине (Дубровник, 30. новембар 1373) знатно је оштећен (Кат. бр. 53). Од печата у црвеном воску наливеном на црнозелену воштану грудву (око 41 мм), утиснутог на „српски“ начин (у доњем десном делу, испод текста, десно од белешке о записивању), остао је само клинасти исечак са делом печатне представе.⁵⁴ Може се назрети само шлем, са плаштом, окренут лево, без могућности да се реконструише кружна легенда, уколико је постојала.

Ђурађ Балшић је своју повељу Дубровнику у којој обећава да неће узнемиравати босанске поданике на путу за Дубровник (30. мај 1374/1376) печатао тамнозеленим воштаним печатом (око 50 мм) (Кат. бр. 56), причвршћеним на „српски“ начин испод текста, десно од средине листа.⁵⁵ Печат је у тој мери оштећен да се сачувао само клинасти исечак из

⁵⁰ Синдик, *Акта*, 76–77, бр. 76; М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, ЗРВИ 21 (1982) 183–212; Синдик, *Печати*, 235, сл. 53–54; Ђ. Бубало, *Повеље Маре Бранковић и синова јој Гргура, Ђурђа и Лазара манастиру Хиландару*, ПКЈИФ 65–66 (1999–2000) 100–101, 105. Снимци документа са печатом постоје у Београд: Архив САНУ 8876.Л.108; Народна библиотека Србије, Ф 2804.

⁵¹ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1018. Ивић, *Печати и грбови*, 27, бр. 20, таб. 4, сл. 20; Чремошник, *Студије*, 136; С. Рудић, *Повеља Балшића Дубровчанима*, ССА 9 (2010) 96–97; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 13680117 – Balšići A*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13680117_%E2%80%93_Bal%C5%A1i%C4%87i_A/charter> (19.01.2021).

⁵² Ивић, *Печати и грбови*, 28.

⁵³ Чремошник, *Студије*, 136.

⁵⁴ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1022. Чремошник, *Студије*, 136; С. Рудић, *Повеља Ђурђа I Балшића Дубровнику*, ССА 8 (2009) 101, 107; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 13731130 – Balšići*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13731130_%E2%80%93_Bal%C5%A1i%C4%87i/charter> (19.01.2021).

⁵⁵ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1042. Чремошник, *Студије*, 136, таб. 5, сл. 14b; С. Рудић, *Повеља Ђурђа I Балшића Дубровчанима*, ССА 8 (2009) 111, 115; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 13740530 ? – Balšići*, <<https://www.monasterium.net/>

средине, а цео обод недостаје, те се не може знати садржај ни да ли је уопште постојала кружна легенда. Печатну представу је чинио пун грб Ђурђа Балшића – косо положени штит са изрезом, тзв. „тарча“? (*l'écu en targe couché*) на коме се налази хоризонтална трака (*chargé d'une fasce*; трака је испуњена шаром која се понавља, али због ситних димензија немогуће је рећи да је у питању шаржирање траке или само дамаскирање – *diarré*), а изнад штита се налази шлем, можда са плаштом који се наставља из челенке коју чини глава вука отворених чељусти, исплаженог језика и са огрлицом (*une tête et col de loup lampassé colleté*), док преко штита прелази копље барјака (*fanion*) који се вијори испред кациге; цела композиција је окренута хералдичко лево. Иако су оба печата Ђурђа Балшића знатно оштећена, на основу уочених детаља печатне представе чини се да нису израђени истим типаром.

На повељи Балше II Дубровнику којом потврђује трговачке повластице (20. новембар 1379) налази се воштани печат (Кат. бр. 58) утиснут на „српски начин“ 30 мм испод текста по средини.⁵⁶ Иако је преко воштане грудве од зеленог воска наливен и црвени восак за отисак типара, сам отисак је захватио и зелени део грудве. Облик типара је положени овал (21×18 мм). Печатна представа се састоји од главе вука отворених чељусти, исплаженог језика, са огрлицом око врата, окренуте ка хералдичкој десној страни (*une tête et col de loup lampassé colleté*), а легенда по ободу је већим делом нечитка, јасна су само слова на почетку +СНП... Но, Ивић и Чremoшник су успели да легенду прочитају као + Си печатъ господина Гјурга и Балше.⁵⁷

На другој Балшиној повељи Дубровнику о трговачким повластицама (24. април 1385), налази се округли печат од црвеног воска (30 мм) (Кат. бр. 60), утиснут између два дела последњег реда текста по средини листа.⁵⁸ Печатна представа је поново пуни грб – косо положени штит са изрезом, тзв. „тарча“ на коме је представљена глава вука, одсечена по правој линији (*chargé d'une tête de loup courée*); изнад штита је постављен шлем, типа „кофа“ (*Kübelhelm*); са леве и десне стране се налазе гранчице (*le tout accosté de deux rameaux*); цела композиција је окренута хералдичко десно. Легенда између две кружнице по ободу је нечитка; Алекса Ивић је уочио слова ... мли... Ба... д..., Божидар Шекуларац ...Балса, а Чremoшник само ...Бал ...⁵⁹

Писмо Ђурђа Страцимировића Балшића Дубровнику о исплати стонског дохотка јерусалимским калуђерима (пре 31. августа 1388) било је затворено утиснутим печатом од зеленог воска (на средини леве ивице полеђине квадратно пресавијеног писма) (Кат. бр. 64) облика усправног овала (14×16 мм).⁶⁰ Печатну представу чини шлем са круном (*couronne*), на којој се као челенка налази глава вука отворених чељусти (*une tête et col de loup*); цела композиција окренута ка левој страни и уоквирена правоугаоником око кога тече легенда,

---

[mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13740530_%E2%80%93Bal%C5%A1i%C4%87i/charter](https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13740530_%E2%80%93Bal%C5%A1i%C4%87i/charter)> (19.01.2021).

Ивић, *Печати и грбови*, 27–28, бр. 23, таб. 4, сл. 23, погрешно печат приписује властелину Гргуру из Конавала, што је грешка настала због погрешног читања имена Гјургъ и места издавања исправе у Конавлима.

⁵⁶ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1025. Ивић, *Печати и грбови*, 28, бр. 24, таб. 4, сл. 24; Чremoшник, *Studije*, 137, таб. 5, сл. 14d; С. Рудић, *Повеља Балше II којом потврђује Дубровчанима привилегије добијене од брата му Ђурђа*, ССА 10 (2011) 105–106; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 13791120 – Balšići, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13791120_%E2%80%93Bal%C5%A1i%C4%87i/charter> (19.01.2021).

⁵⁷ Ивић, *Печати и грбови*, 28; Чremoшник, *Studije*, 137.

⁵⁸ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1027. Ивић, *Печати и грбови*, 28, бр. 26, таб. 5, сл. 26; Чremoшник, *Studije*, 137, таб. 5, сл. 14e; Б. Шекуларац, *Дукљанско–зетске повеље*, Титоград 1987, 173; С. Рудић, *Повеља дуче драчког Балше II Дубровчанима*, ССА 11 (2012) 104–105; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 13850424 – Balšići, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13850424_%E2%80%93Bal%C5%A1i%C4%87i/charter> (19.01.2021).

⁵⁹ Ивић, *Печати и грбови*, 28; Чremoшник, *Studije*, 137; Б. Шекуларац, *Дукљанско–зетске повеље*, 173.

⁶⁰ Дубровник, Државни архив, *Prilozi arhivskim serijama IVa*, бр. 16. Чremoшник, *Neznani pečati*, 60, таб. 1, сл. 6; Чremoшник, *Studije*, 137, таб. 6, сл. 14f; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 13880831 taq – Balšići, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13880831_taq_%E2%80%93Bal%C5%A1i%C4%87i/charter> (19.01.2021).

али се због малих димензија и оштећења – већи део обода печата недостаје – натпис не може прочитати.

Константин Балшић је оверио своју повељу Дубровнику о пријатељству (13. новембар 1395) печатом од зеленог воска (Кат. бр. 67), утиснутим испод краја текста мало лево од средине.⁶¹ Типар је специфичан по томе што је седмоугаоног облика (око 38 мм), и што прекида балшићку праксу коришћења вучје главе као хералдичке шарже, а што је вероватно последица Константиновог ривалства са рођаком Ђурђем II Страцимировићем, од кога је могао пожелети да се удаљи и на хералдичком плану, о чему ће касније још бити речи. У сваком случају, на тророгом штиту представљен је двоглави орао спуштених крила и са круном између две главе (*chargé d'une aigle à deux têtes au vol abaissé, surmontée d'une couronne*); штит окружују две гране ситних листова (*l'écu accosté de deux rameaux*), а цела композиција се налази унутар готичке розете од четири лобуса и четири трна, тзв. „*quadrilobo fiorentino*“ (*le tout dans un quadrilobe à redents*). Бордура по ободу која одваја легенду од печатне представе се састоји од ниске перли и прати седмоугаони облик. Легенда започиње незнатно десно од највише централне тачке седмоугла (13 часова) и гласи +СН...П...БГОСПОДНН...ІСОСТАДННА (+ Сиа печать господина Костадина).

Последња два печата Балшића сачувана су на њиховим повељама Млетачкој републици. На повељи Јелене Лазаревић-Балшић о миру са Млечима (1409) утиснут је, комотно испод текста, печат од зеленог воска (33 мм) (Кат. бр. 76), данас знатно оштећен (око 2/3 печата недостаје, рачунајући ту и цео руб).⁶² На повељи њеног сина Балше III којом потврђује мир са Млечима (1413) испод текста мало лево од средине, утиснут је печат (62 мм) (Кат. бр. 78) и то тако што је преко зеленог воска постављен петоугаони папир и преко папира је утиснут типар.⁶³ Ови печати израђени округлим типарима носили су традиционалну хералдичку композицију Балшића са вучјом главом.⁶⁴ На Балшином печату свакако се могу уочити штит са прорезом на коме се представа једва може назрети, можда глава вука окренута лево? (*chargé d'une tête de loup contournée*), изнад штита шлем, са плаштом и челенком коју чини глава вука отворених чељусту (*une tête et col de loup*); цела композиција је окренута хералдичко десно, а уоквирују је две концентричне готичке розете – спољашња има осам лобуса, унутрашња шест. Од ликовне представе на печату његове мајке, пак, препознатљиви су само обриси штита изнад кога се налази шлем са челенком коју чини глава вука отворених чељусту; и овде је цела композиција је окренута хералдичко десно, а уоквирују је две концентричне готичке розете, непознатог броја лобуса. Легенде између две кружнице по ободу се не могу прочитати ни на једном печату, будући да је Јеленин отисак оштећен (цео обод недостаје), а Балшин недовољно јако утиснут преко папирића, због чега је легенда нечитљива, с изузетком почетне речи +SIGI... (+ *Sigillum ...*). Немогућност утврђивања имена сигиланата у легендама отвара питање чији је тачно типар Јелена искористила да запечати своју повељу, тј. да ли је поседовала властити типар или се као

⁶¹ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беčki број 227. *Čremošnik, Neznani pečati*, 60–61, tab. 1, sl. 7; *Čremošnik, Studije*, 137–138, tab. 6, sl. 14g; Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 180; *Monasterium.net, Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 13951113 – Balšići*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13951113_%E2%80%93Bal%C5%A1i%C4%87i/charter> (19.01.2021).

⁶² Венеција, Државни архив, *Miscellanea, atti diplomatici e privati*, kutija 32, br. 960. *Čremošnik, Studije*, 138; Порчић-Исаиловић, *Документи*, 280, бр. 21, т. 26, сл. 21; *Monasterium.net, Collection: Serbian Medieval Documents in the State Archives of Venice, 1409-10-27_Jelena Balsic*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbMedDocsInVenice/1409-10-27_Jelena_Balsic/charter> (19.01.2021).

⁶³ Венеција, Државни архив, *Miscellanea, atti diplomatici e privati*, kutija 33, br. 978. *Čremošnik, Studije*, 138; Порчић-Исаиловић, *Документи*, 283, бр. 22, т. 28, сл. 22; *Monasterium.net, Collection: Serbian Medieval Documents in the State Archives of Venice, 1413-01-30_Balsa_III*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbMedDocsInVenice/1413-01-30_Balsa_III/charter> (19.01.2021).

⁶⁴ *Čremošnik, Studije*, 138, погрешно сматра да су и печат Балше III са повеље из 1413. и печат његове мајке са повеље из 1409. израђени истим типаром, будући да је на оба уочио исти дизајн. Међутим, Порчић-Исаиловић, *Документи*, 280, 283, бр. 21–22, утврдили су да су печати различитих димензија, што значи да никако нису могли потицати са истог типара.

удовица служила мужевљевим, будући да су међу малобројним сачуваним печатима супруга обласних господара забележене обе праксе. Мада и код Балше део легенде са именом сигиланта не можемо прочитати, примери коришћења очевог типара код обласних господара су дубиозни (бар кад су ти обласни господари самостални, тј. кад не деле власт и/или кад се не налазе под старатељством мајке).

Црнојевићи. На повељи браће Стефана и Радича Црнојевића Дубровнику којом обећавају пријатељство и слободу трговине на својој територији (1395) утиснут је печат у воску (Кат. бр. 66) наливеном на траку папира провучену кроз два вертикална прореза знатно испод текста мало десно од средине, и то тако што је преко воска постављен папирни неправилног облика на који је утиснут типар облика усправног овала (17 мм).⁶⁵ Печатна представа је хералдичка и сачињава је штит изнад кога се налази шлем, са челенком; читава композиција је стилизована, а окренута је хералдичко десно.

На Првој цетињској повељи Ивана Црнојевића (1485) на црвено-златној врпци провученој кроз две рупе мало испод потписа по средини листа висио је двострани позлаћени печат (46 мм) (Кат. бр. 100), али је данас одвојен од повеље.⁶⁶ На једној страни се налази хоризонтална легенда у пет редова ·+· / ·НВАНЬ· / ЦЪРНОЄВН / ІЪ·ГОСПОД / АРЬ·ЗЄТС / ІН (+ Ивань Църноевикъ господарь зетски), а на другој хералдичка представа двоглавог орла спуштених крила, чије су обе главе крунисане (*une aigle à deux têtes au vol abaissé couronné*); бордура и на аверсу и на реверсу је кружница од ниски перли.

---

⁶⁵ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беčki број 1179. С. Рудић, *Повеља Радича и Стефана Црнојевића Дубровнику*, ССА 7 (2008) 157, 160; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 1395xxxx – Crnojevići*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/1395xxxx_%E2%80%93_Crnojevi%C4%87i/charter> (19.01.2021).

⁶⁶ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 534, по. 453; Н. Дучић, *Врањина у Зети и крисовуље на Цетињу*, Гласник СУД 10 (1870) 191; *Саздање Цетиња. Извори и легенде* (прир. Р. Ротковић), Титоград 1984, слика након стр. 32; Б. Шекуларац, *Дукљанско–зетске повеље*, 199, 202.

10. УНУТРАШЊА ОБЕЛЕЖЈА ПЕЧАТА СРПСКИХ ДЕСПОТА

За нешто више од сто година колико су припадници породица Лазаревић, Бранковић и Бериславић носили титулу српских деспота иза њих су остала 54 печатна отиска, што је више од трећине укупног сачуваног сигилографског материјала српских средњовековних владара. Од тога, 36 печата припада деспотима који су владали у Србији (1402–1459), док 18 печата долази од титуларних српских деспота у Угарској (1459–1535).

Владајући деспоти Србије. Поред једног печатног отиска са повеље Лазаревића светогорском манастиру Лаври из 1394. за који не можемо знати да ли је израђен Лазаревим или типаром младог кнеза Стефана, имамо сачуваних 13 печата који су засигурно израђени властитим типарима (њих 7) Стефана Лазаравића након што је постао деспот 1402. године. Од тога је десет отисака израђено у воску, а три су метални печати, од којих је један могући фалсификат.

Хронолошки најстарији отисак израђен је заједничким деспотовим типаром са братом Вуком; једностранни печат од црвеног воска (наливеденог на грудву од природног воска) (Кат. бр. 71) виси на врпци од уплетених црвених конаца провученој кроз шест рупа испод потписа и између два дела белешке о милосницима, по средини, на повељи којом деспот потврђује повластице Дубровнику (2. децембар 1405).¹ Типар (70 мм) је хералдичког типа, са представом шлема, са челенком коју чине волујски рогови, и плаштом који се завршава перјем; цела композиција је окренута хеладичко лево. Легенда тече у два реда између три кружнице по ободу: +БЛГОВЕРННХСОЛЮБНВНГНЪДЄСПОТСТЄФАНЪ* // НБЛГОВЕРННХСОЛЮБНВНГНЪВЛЪСТФАНЪ (+ Благоверни и христорољубиви господињ деспотъ Стефанъ, и благоверни и христорољубиви господињ Влъкъ Стефанъ).

Хералдичким типаром (70 мм) са представом пуног грба израђена су три Стефанова воштана печата: отисак на повељи Лаври којом се манастиру дарују поседи (5. јануар 1407, виси на црвеној врпци кроз шест рупа комотно испод потписа по средини листа) (Кат. бр. 74.1);² отисак у црвеном воску на грудви од природног воска на повељи Манастиру Милешеви којом се дарује пет села (око 1414, виси на уплетеној тамноцрвеној свиленој врпци, провученој кроз шест пробијених рупица – по три паралелно – по средини, које раздвајају потпис на два дела) (Кат. бр. 74.2);³ и отисак на повељи Лаври којом се манастиру дају поседи и приходи у замену за одржавање помена (20. јануар 1427, виси на уплетеној црвеној врпци, провученој кроз шест рупа између два неједнака дела потписа лево од средине листа, која улази у печат кроз један отвор, а излази расплетена кроз три) (Кат. бр. 74.3).⁴ Ликовну представу чини мали штит неправилног троугластог облика, наопако окренут са представом косе траке од десна ка левом, лево и десно од које се налазе два крина (*chargé d'une bande accompagnée de deux fleurs-de-lys*; трака је испуњена шаром која се понавља, али због ситних димензија немогуће је рећи да је у питању шаржирање траке или само

¹ Дубровник, Државни архив, Acta Sanctae Mariae Maioris, беџки број 1046. Ивић, *Печати и грбови*, 30, бр. 35, таб. 6, сл. 35; Ćremošnik, *Studije*, 138–139, таб. 6, сл. 15а; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 110; М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама*, 95–96; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 45, бр. 1/28, 117, сл. 1/28, 459, сл. 26; А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима*, ССА 10 (2011) 152–153; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 14051202 – Lazarević Stefan A.*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/14051202_%E2%80%9393_Lazarevi%C4%87_Stefan_A/charter> (19.01.2021).

² Ćremošnik, *Neznani pečati*, 62–64; Ćremošnik, *Studije*, 139–140, таб. 7, сл. 15; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 110; AA XI. *Actes de Lavra IV*, 189, по 8, рл. 9; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 240, 243, 245, бр. 3/3, 278, сл. 3/3. Снимци документа са печатом постоје у Београд, Архив САНУ 8876-139.

³ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви*, ССА 2 (2003) 194–195; Ђ. Бубало, *Средњовековне повеље у архиву манастира Савине*, ИЧ 49 (2002), 112; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 363, бр. 7, 368, сл. 7. Снимци документа са печатом постоје у Београд, Архив Историјског института, кутија 12, бр. 74.

⁴ Ćremošnik, *Neznani pečati*, 62–64; Ćremošnik, *Studije*, 139–140; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 110; AA XI. *Actes de Lavra IV*, 194, по. 10, рл. 12; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 261, 263–264, бр. 3/6, 289, сл. 3/6. Снимци документа са печатом постоје у Београд, Архив САНУ 8876-140.

дамаскирање – diapré); изнад штита се налази шлем димензија знатно већих од штита, окренут анфас (taré de face), са челенком коју чине волујски рогови између којих се налази двоглави орао спуштених крила (une aigle à deux têtes au vol abaissé, enclos dans une paire de cornes de taureau), и плаштом раздељеним на два дела који се завршавају крином. По ободу печата унутар две кружнице тече легенда +В^ЬХР^СТ4БГ4БАГ0ВР_НННХР_СТоЛУБ^НВН ГД^ННЬСР^ЬЛЄМЫП^ОДУ^Н4ВНЮДЕСПОТЬСТЕФ4НЬ* (+ Вь Христа бога благоверни и христороубиви господинь Срблем ѿ Подоунавию деспоть Стефань).

На повељи којом деспот Стефан обнавља повластице Манастиру Лаври (после 1. септембра 1414) виси воштани печат (50 мм) (Кат. бр. 79) причвршћен врпцом провученом кроз шест рупа далеко испод потписа по средини листа.⁵ Печатна представа је такође хералдичка – шлем, са челенком коју чине волујски рогови, и плаштом; цела композиција је окренута хералдичко десно, а по ободу печата унутар две кружнице тече нечитка легенда.

Пет печатних отисака који се налазе на деспотовим писмима његовим поданицима на угарским поседима је изгледа начињено једним истим типаром малих димензија (18–19 мм); свих пет печата су утиснути, свих пет су израђени од црвеног воска, и то тако што је типар утиснут директно на наливени восак на писму грађанима Ривлодомина о хватању преступника (28. октобар 1417) (Кат. бр. 80.1)⁶ и на писму деспотовим званичницима о продаји соли (15. јун 1424, восак наливен преко трачице папира провучене кроз два вертикална прореза) (Кат. бр. 80.5),⁷ док је на писмима грађанима Сатмара и Неметија о посланству (Кат. бр. 80.2),⁸ о дохотку (Кат. бр. 80.3)⁹ и о пуномоћју посланику Стефану Петра од Ремете (Кат. бр. 80.4) (сва три издата 28. октобра 1417)¹⁰ преко наливеног воска постављен квадратни папирић, заротиран за 45°, па преко преко њега утиснут типар. Због оштећења код обичних воштаних печата, и због овлаш отискивања типара код печата са заштитним папирићима, печатна представа и легенда се не могу најбоље разазнати. Јасно је да хералдичку представу чини шлем, са челенком коју чине волујски рогови, али се не види да ли је присутан и плашт, нити на коју је страну окренута цела композиција (можда десно?). Од кружне легенде по ободу се само на једном примерку може прочитати +ГОС...ОД... (+ Господинь деспоть Стефань?). Но, како су четири исправе из 1417. издате истог дана у Београду, и како су отисци истих димензија, за примерке са писама грађанима Сатмара и Неметија се може претпоставити да су начињени типаром којим је утиснут и примерак са писма грађанима Ривлодомина; готово је сигурно да је тај веома оштећен отисак са писма

⁵ AA XI. *Actes de Lavra IV*, 193, no. 9, pl. 11; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 254, бр. 3/5, 284, сл. 3/5. Снимци документа са печатом постоје у Београд, Архив САНУ 8876-139а.

⁶ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 53966, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/115186/>> (21.01.2021). Thalloszy–Aldassy, *Codex*, 62–63, no. 127; Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 11417-10-28_Stefan_Lazarevic_2*, <https://www.monasterium.net/mom/RSCartersHun/1417-10-28_Stefan_Lazarevic_2/charter> (23.01.2021).

⁷ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 11375, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/126324/>> (21.01.2021). Thalloszy–Aldassy, *Codex*, 71; А. Крстић, *Писмо деспота Стефана Лазаревића својим угарским службеницима о правима павлинског манастира Светог Лаврентија код Будима*, ССА 12 (2013) 135; Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 1424-06-15_Stefan_Lazarevic_A*, <https://www.monasterium.net/mom/RSCartersHun/1424-06-15_Stefan_Lazarevic_A/charter> (23.01.2021).

⁸ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 53967, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/115187/>> (21.01.2021). Thalloszy–Aldassy, *Codex*, 63–64, no. 128; Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 1417-10-28_Stefan_Lazarevic_3*, <https://www.monasterium.net/mom/RSCartersHun/1417-10-28_Stefan_Lazarevic_3/charter> (23.02.2021).

⁹ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 53968, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/115188/>> (21.01.2021). Thalloszy–Aldassy, *Codex*, 61, no. 125; Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 1417-10-28_Stefan_Lazarevic_4*, <https://www.monasterium.net/mom/RSCartersHun/1417-10-28_Stefan_Lazarevic_4/charter> (23.01.2021).

¹⁰ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 53965, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/115185/>> (21.01.2021). Thalloszy–Aldassy, *Codex*, 62, no. 126; Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 1417-10-28_Stefan_Lazarevic_1*, <https://www.monasterium.net/mom/RSCartersHun/1417-10-28_Stefan_Lazarevic_1/charter> (23.01.2021).

грађанима Ривлодомина начињен типаром којим је начињен и отисак са писма о продаји соли упућеног деспотовим званичницима 1424. године.

Једна позлаћена була (64 мм) (Кат. бр. 69) деспота Стефана премештена је на недатирану повељу монахиње Јевгеније и њених синова Вука и Стефана, из времена пре но што је овај последњи постао деспот, којом хиландарском пиргу Св. Василија дарују село Ливоч (између 1394. и 1402); данас виси на врпци од црвене свиле која је концем привезана за старију врпцу, што као и титула деспота, те трагови могућег печатења воском, све упућује на премештање.¹¹ За разлику од Лазаревих златних була, овај печат као и печати Бранковића има цевчице на горњем и доњем рубу печата кроз које пролази врпца, једино што су и ове цевчице знатно шире но оне на печатима Бранковића и спљоштене, те имају издужени овални пресек. Иконографијом овај печат припада царском типу са представом владара и Христа. На аверсу је, дакле, приказан деспот у византијском репрезентативном ставу, са отвореном круном западног типа на глави (три врха у облику крина) са које висе препендулије, у дивитисиону са манијакисом и лоросом чији је крај пребачен преко леве руке у којој држи акакију, док у десној руци држи крст. Реверс носи представу Христа који стоји, како у левој руци држи јеванђеље, а десном благосиља, праћеног сиглама IC XC (Исоус Христос). Легенда аверса тече у два реда између три кружнице по ободу, а фигура владара главом и стопалима залази у натписно поље: +ВЪХРНСТѢБЛАѢГОВЕРННДЕС—ПО—ТЬСТЕФѢНЪГДНЪВЪВЪ // СЕНСЪРПСКЕЗЕ—МЛЕНИОДУНѢВЪНЮ (+Въ Христа благоверни деспотъ Стефанъ господинъ въ всеи сръпске земле и подоунавѣю).

Истом иконографском типу припада и деспотова позлаћена була (62 мм) (Кат. бр. 77) која виси на црвеној врпци кроз четири рупе знатно испод потписа по средини листа Стефанове повеље о куповини аделфата од Манастира Хиландара (8. јун 1411).¹² И она такође има две широке цевчице за врпцу. Ликовне представе се незнатно разликују од представа на претходно описаном печату (деспот има нешто краћу браду), а главна разлика је у легенди која тече између три кружнице по ободу аверса и сада гласи +ВЪХ^С4БГ4БАГОВЕРННДЕ—СПОТЬСТЕФ4НЪГДНЪВСЕСРЪБС // ІСНІЄЗЕМЛІЄНІ—ОДОВН4ВСІНІЄ (+Въ Христа Бога благовѣрни деспотъ Стефанъ господинъ все сръбские земле и подоунавские).

Трећи позлаћени (бронзани?) печат са две широке цевчице за врпцу деспота Стефана (70 мм) (Кат. бр. 75) виси на врпци од црвене свиле провученој кроз шест рупа одмах испод потписа по средини листа савременог преписа деспотове повеље Манастиру Лаври о даривању поседа (5. јануар 1407).¹³ Аверс носи представу деспота у византијском репрезентативном ставу, са отвореном круном западног типа на глави (три врха у облику крста?), у једноставној одори са појасом; обе руке су подигнуте у висини груди, шака десне руке је отворена, у левој руци држи крст. На реверсу је приказан Свети Стефан у стојећем ставу, са нимбом, у ђаконској далматици – стихару са ораром, како у десној руци држи кадионицу, у левој дарохранилницу. Легенда на аверсу такође тече између три кружнице а фигура владара дели кружнице на два дела: +ВЪХРНСТѢБЛАѢГОВЕР—ННІХРСТОЛУѢВНГНЪС // РБЛЕМЪДЕСПО—ТЬСТЕФѢНЪ (+Въ Христа Бога благоверни и христороубиви господинъ Срблемъ деспотъ Стефанъ); Св. Стефан на реверсу је сигниран хоризонталном легендом у три реда коју фигура светитеља дели на пола: СТН—СТ / ПСЕ—Ф4 / НЪ (Свети Стефанъ). Необична представа владара чији се орнат разликује од византијског орната на претходним деспотовим златним печатима, те материјал израде (позлаћена

¹¹ Синдик, *Акта*, 74–75, бр. 74; Синдик, *Печати*, 235, сл. 49–50; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 110–111; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 165, 168, 170, бр. 2/2, 205–206, сл. 2/2. Снимци документа са печатом постоје у Београд: Архив САНУ 8876.Л.105; Народна библиотека Србије, Ф 2802.

¹² Синдик, *Акта*, 78, бр. 78; Синдик, *Печати*, 235, сл. 51–52; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 110; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 193, бр. 2/5, 218–219, сл. 2/5. Снимци документа са печатом постоје у Београд: Архив САНУ 8876.Л.109; Народна библиотека Србије, Ф 2806.

¹³ AA XI. *Actes de Lavra IV*, 189–190, no. 8, pl. 10; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 249, 252, бр. 3/4, 282, сл. 3/4. Снимци документа са печатом постоје у Београд, Архив САНУ 8876-138.

бронза), као и грешка у легенди на реверсу где се у имену светитеља јављају два слова Т, и мајускулно (Т) и минускулно (П), могу довести у питање аутентичност печата; међутим, што се ликовне представе тиче, немамо више златних печата деспота Стефана, као ни његових наследника, да бисмо могли да закључимо да се увек доследно користио једино византијски царски орнат у приказивању владара на овим печатима. Значајно је што и овај печат има цевчице за врпцу, попут друге две Стефанове буле, те була Бранковића, што је техника која је коришћена само пред крај 14. и почетком 15. века, и вероватно би било тешко имитирати је у каснијим вековима, како сматра Владимир Мошин.¹⁴

Сви познати сачувани печати, укупно 18 отисака, са типарâ деспота Ђурђа Вуковића Бранковића су воштани; од тога 13 отисака је оставио деспот Ђурађ за живота, а пет отисака његова кћи Мара која се служила једним његовим типаром. Једним Ђурђевим већим типаром (70 мм) израђена су четири висећа печата на: деспотовој повељи Дубровнику којом се Општини потврђују опште повластице (13. децембар 1428, отисак у печатној грудви од природног воска виси на врпци од уплетене црвене свиле – провученој кроз пет рупа 25 мм испод текста, мало лево од средине – која улази кроз један отвор у печатну грудву, а излази кроз три) (Кат. бр. 81.1);¹⁵ деспотовој повељи светогорском Манастиру Св. Павла којом потврђује поседе које је даривао челник Радич (1430, отисак у црвеном воску наливеом преко печатне грудве од природног воска виси на црвеној врпци провученој кроз осам рупица изнад и између два дела потписа по средини листа) (Кат. бр. 81.2);¹⁶ деспотовој повељи Дубровнику којом се Општини по други пут потврђују опште повластице (17. септембар 1445, отисак у црвеном воску наливеом преко печатне грудве од природног воска виси на црвеној врпци провученој кроз шест рупа у средини потписа по средини листа) (Кат. бр. 81.3);¹⁷ и деспотовој повељи Лаври којом манастиру дарује поседе и приходе у замену за помен (16. фебруар 1452, отисак у црвеном воску наливеом преко печатне грудве од природног воска виси на црвеној врпци – провученој кроз пет рупа комотно испод потписа по средини листа – која улази кроз један отвор у печатну грудву, а излази кроз три) (Кат. бр. 81.4).¹⁸ Типом овај печат наставља сигилографски образац хералдичког типара са пуним грбом Ђурђевог ујака, деспота Стефана. У печатном пољу приказан је штит малих димензија, наопако окренут, са представом косе траке од десна ка левом, лево и десно од које се налазе два крина (трака је испуњена шаром која се понавља, али због ситних димензија немогуће је рећи да је у питању шаржирање траке или само дамаскирање); изнад штита се налази шлем знатно већих димензија, окренут анфас, са челенком коју чине волујски рогови између којих се налази лав или вук у ходу, са подигнутом десном предњом шапом (*un lion passant, одн. un lion passant, enclos dans une paire de cornes de taureau*), и плаштом раздељеним на два дела који се завршавају крином. Легенда која тече између две кружнице по ободу гласи + ВЪХСТ4БГ4БЛГОВЪРНННХРСТОЛЮБНВНГОСПОДННЪСРЪБЛЪСМЪПОДУН4ВПОГУРЪГЪ (+ В Христа бога благовѣрни и христоробиви господињ Срблем и Подоунавию Гоурьгъ). Као и на Стефановом печату са којим дели и стил израде, централно место на Ђурђево

¹⁴ В. Мошин, *Да ли је аутентична Рилска повеља цара Јована Шишмана?*, 297.

¹⁵ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1069. *Ћремошник, Studije*, 140–141, таб. 7, сл. 16а; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 111; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 14281213 – Branković Đurađ A*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/14281213_%E2%80%93_Brankovi%C4%87_%C4%90ura%C4%91_A/charter> (19.01.2021).

¹⁶ Д. Синдик, *Српске повеље у манастиру Светог Павла*, 195, бр. 7; С. Pavlikianov, *The Mediaeval Slavic Archives of the Athonite Monastery of Kastamonitou*, *Cyrrilomethodianum* 20 (2015) 186–187. Снимци документа са печатом постоје у Београд, Хиландарски одбор САНУ, 1790-1 и 7127-9.

¹⁷ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1097. Ивић, *Печату и грбови*, 35, бр 56, таб. 9, сл. 56; *Ћремошник, Studije*, 140–141; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 111; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 14450917 – Branković Đurađ 2A*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/14450917_%E2%80%93_Brankovi%C4%87_%C4%90ura%C4%91_2A/charter> (19.01.2021).

¹⁸ *Ћремошник, Studije*, 140–141; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 111; *AA XI. Actes de Lavra IV*, 197, no. 12, pl. 16. Снимци документа са печатом постоје у Београд, Архив САНУ 8876-141.

печату не припада штиту, већ шлему са челенком коју – као и на Стефановом печату – чине волујски рогови; али између рогова на печату деспота Ђурђа се не налази двоглави орао спуштених крила као код деспота Стефана, већ звер у ходу, највероватније лав. О томе да је шлем са челенком најзначајнији сегмент овако компонованог грба сведочи управо то што је деспот Ђурађ изабрао да у челенци истакне свој индивидуални хералдички амблем, представу звери, док је на штиту задржао хералдичку шаржу свог претходника – косу траку и кринове. Иначе, Грегор Чремошник погрешно сматра да је представа на штиту припадала искључиво деспоту Ђурђу, те да је деспот Стефан морао имати другачију представу на штиту на свом великом хералдичком типару. Како је Чремошнику био доступан само некавалитетан снимак отиска Стефановог типара он није могао знати да су представе на Стефановом и Ђурђевом штиту готово до детаља једнаке (Ђурђеви кринови су мало заобљенији и оба оријентисана у истом смеру, што са Стефановим није случај; а шара на попречној греди код Ђурђа је изведена са нешто више потеза). Што се звери у челенци тиче, Чремошник износи неутемељену претпоставку да је у питању грифон, „сасвим необичног састава“ – труп и реп лављи, шапе су канце орла, али је глава вучја, а недостају орловска крила.¹⁹ Поред челенке у хералдичком амблему, једина друга разлика између великог печата деспота Стефана и деспота Ђурђа јесте садржај печатног натписа – у легенди Ђурђевог печата недостаје титула деспота. Ово свакако упућује на временски размак у коме је израђен овај Ђурђев печат; како је хералдички амблем свакако преузет од деспота Стефана и модификован, а пошто ниједним другим извором – сигилографским, нумизматичким и хералдичким уопште (в. испод, поглавље 15, стр. 279, и поглавље 16, стр. 292) – није посведочено да је Ђурађ пре но што је наследио власт од деспота Стефана користио овакав грб, то се мора претпоставити да је печат израђен након смрти деспота Стефана (19. јул 1427), када је Ђурађ већ држао власт у Србији. Но, како се он на овом печату титулише као *господин*, без употребе титуле деспота, овај печат је морао настати пре но што је Ђурађ ту титулу понео (вероватно јул 1429).²⁰

Вероватно је описаним великим Ђурђевим типаром израђен и отисак у печатној грудви (90 мм) (Кат. бр. 84) којом је оверена повеља деспота Ђурђа Ватопеду о потврди поседа које манастиру дарује челник Радич (после 28. марта 1432). У питању је црвени воштани печат који виси на врпци од црвене свиле провученој кроз доњу маргину документа, чију су легенду издавачи прочитали као +ВЪ ХРИСТА Б(О)ГА ВЕРНИ И ХР(І)СТОЛЮБИВИ ГОСПОДИНЪ СРЪБЛЕМ И ПОДЪНАВИУ ГЮРГЪ.²¹ Разлика између две легенде може лако бити последица грешке издавача у читању легенде са ватопедског печата, а димензије печатне грудве од 90 мм дозвољавају јој да понесе отисак кружног типара промера 70 мм.²²

Један тешко оштећен печат од црвеног воска (55 мм) (Кат. бр. 83) виси на врпци од (црвене?) неуплетене свиле провученој кроз шест рупа између два дела потписа по средини листа на повељи деспота Ђурђа којом челнику Радичу потврђује поседе које му је даривао деспот Стефан (после 1. септембра 1429).²³ Штури опис издавача нам једино омогућава да закључимо да печат сигурно није отиснут деспотовим великим хералдичким типаром (70 мм), пошто димензије печатне грудве то не дозвољавају. Да ли је у питању неки од малих хералдичких типара деспота Ђурђа (око 20 мм) можемо само нагађати, мада би у том случају

¹⁹ Чремошник, *Studije*, 141. Уп. Ивић, *Печати и грбови*, 35, где је звер из челенке идентификована као вук, што не можемо олако одбацити. Питању хералдичке звери деспота Ђурђа вратићемо се касније, у поглављу 16, стр. 293–294.

²⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 119, нап. 89, 135–137.

²¹ М. Lascaris, *Actes Serbes de Vatopedi*, *Byzantinoslavica* 6 (1935–1936) 182–183, no. 8; С. Pavlikianov, *The Mediaeval Slavic Archives of Kastamonitou*, 184–185.

²² Међутим, Михаило Ласкарис који је први издао повељу није описао ликовну представу са печата, која је свакако морала постојати. Коначни суд се, пак, не може дати без фотографије печата – која није доступна – како би се утврдило да ли је у питању печат са хералдичком представом и да ли је легенда изведена на исти начин као и на Ђурђевом великом хералдичком типару.

²³ С. Pavlikianov, *The Mediaeval Slavic Archives of Kastamonitou*, 173–176. Снимци документа са печатом постоје у Београд, Архив САНУ 8885-2.

ово била вероватно највећа печатна грудва у коју је утиснут један овако мали Ђурђево типар, више но двоструко већег промера од пречника типара.

На Ђурђевој повељи Св. Пантелејмону којом овом светогорском манастиру потврђује поседе и приходе које је даривао деспот Стефан (јул 1429) налази се печат (22 мм) од жутог (природног) воска (Кат. бр. 82) који виси на црвеној врпци провученој кроз пет рупа мало испод текста мало лево од средине листа. Према издавачима, печатна представа је хералдичка.²⁴ Можемо само претпоставити да је у питању представа шлема са роговима, попут оне на мањим типарима деспота Стефана, те представа на мањим типарима самог деспота Ђурђа које је он сам користио али и које је користила његова кћи Мара, о којима ће бити речи даље у тексту.

На писму деспота Ђурђа његовим поданицима у Дебрецину (19. јул 1433) одмах испод текста по средини листа на папирну трачицу провучену кроз два вертикална прореза наливен је црвени восак, а преко наливеденог воска је постављен квадратни папирић, заротиран за 45°, и преко њега је утиснут типар (око 20 мм) (Кат. бр. 85).²⁵ Печатна представа се састоји од шлема, са челенком коју чине волујски рогови, и плаштом; цела композиција је окренута хералдичко десно. Легенда тече по ободу унутар две кружнице и гласи +ГОСПОДННЬГЮР4ГЪ (+ Господињ Гюрагъ). С обзиром на то да ни легенда овог печата не садржи деспотску титулу, већ само титулу *господина*, настанак овог типара такође би требало везати за период од смрти деспота Стефана до тренутка када је Ђурађ и сам понео титулу деспота (јул 1427 – јул 1429). И хералдички амблем иде у прилог оваквом датовању, пошто шлем са роговима није посведочен као хералдички амблем Бранковића пре него што је Ђурађ Вуковић наследио свог ујака. Тако се осим изостанка деспотске титуле овај печат ничим другим не разликује од касније посведочених Ђурђевох малих типара који садрже и деспотску титулу.

Отисак једног таквог Ђурђевог малог хералдичког типара (19 мм) (Кат. бр. 86) утиснут је на десној ивици полеђине по средини деспотовог писма угарском палатину Матији Палоцу о жалбама грађана Дебрецина (2. јун 1435).²⁶ Преко наливеденог воска је постављен квадратни папирић, заротиран за 45°, а преко њега је утиснут хералдички типар са идентичном ликовном представом као на претходном печату, али су кружнице по ободу унутар којих тече легенда сад састављене од ниски перли, а легенда гласи +ГДНЬДЕСПОТЬГЮРГЪ (+ Господињ деспоть Гоургъ).

На споразуму деспота Ђурђа и угарских посланика о условима мира са Турцима (21. мај 1449) одмах испод последњег реда текста по средини листа утиснут је печат од црвеног воска (19 мм) (Кат. бр. 87), данас незнатно оштећен по ободу.²⁷ Хералдичка печатна представа је готово идентична оној са претходног печата, али се легенда унутар две кружнице од ниски перли по ободу печата разликује и гласи ...ОСПОДННЬДЕСПОПЬ ГЮРГЪ (+ Господињ деспоть Гюргъ).

²⁴ AA XII. Actes de Saint-Pantélémon, 189, no. 15, pl. 56. Снимци документа са печатом постоје у Београд, Архив САНУ 1400, бр. 15.

²⁵ Дебрецин, Архив Хајду-Бихарске жупаније, HU HBML IV.A.1021/a. HBML tks. 18. Thalloczy–Aldassy, *Codex*, 95–96, no. 169; Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 1433-07-19 Djuradj Brankovic*, <https://www.monasterium.net/mom/RSSchartersHun/1433-07-19_Djuradj_Brankovic/charter> (23.01.2021). Снимци документа са печатом постоје у Будимпешта, Мађарски државни архив, DF 278797, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/138941/>> (21.01.2021).

²⁶ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 54930, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/141377/>> (21.01.2021). Ивић, *Печати и грбови*, 35, бр. 53, таб. 9, сл. 53; Čremošnik, *Studije*, 141, tab. 8, sl. 16c; Thalloczy–Aldassy, *Codex*, 97–98, no. 173; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 111; Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 1435-06-02 Djuradj Brankovic*, <https://www.monasterium.net/mom/RSSchartersHun/1435-06-02_Djuradj_Brankovic/charter> (23.01.2021).

²⁷ Београд, Архив САНУ, Историјска збирка, 13191. J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarorszagon* X, Pest 1853, 243–244, no. 115; Ивић, *Печати и грбови*, 34, бр. 50, таб. 8, сл. 50; Čremošnik, *Studije*, 141, tab. 7, sl. 16b; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 111.

Ђурђев пети мали хералдички типар (21 мм) искоришћен је за печатење његовог писма Јаношу Лекешу (10. август 1450) тако што је утиснут у црвени восак наливен на папирну траку провучену кроз две рупе на десној ивици полеђине по средини (Кат. бр. 88).²⁸ Печатно поље испуњава хералдичка представа шлема, са челенком коју чине волујски рогови, и плаштом. И овде је цела композиција је окренута десно, али се види разлика у урезивању шлема који је нешто гломазнији и спљоштенији но на претходним типарима, а новост је и што легенда +ГНЪДЕСПОТЬГЮРГЪ (+ Господињ деспотъ Гюргъ) која тече између две кружнице по ободу не почиње директно изнад челенке (12 сати), но испред визира шлема (9 сати).

Печат деспота Ђурђа са споразума о измирењу са Јаношем Хуњадијем (7. август 1451) (Кат. бр. 89) виси на црвеној врпци провученој кроз два прореза кроз слику кроз четврти ред текста одоздо по средини листа.²⁹ На печатну грудву од природног воска наливен је црвени восак у који је утиснут типар (22 мм), али је део црвеног воска из средине отпао, па се од хералдичке представе виде само рогови из челенке. Натпис који тече унутра две кружнице по ободу је такође оштећен због пукотина у воштаној грудви које су и проузроковале отпадање танког слоја црвеног воска, али се јасно чита +ГНЪДЕС...ОТЬ...ЮРГЪ (+ Господињ деспотъ Гюргъ); легенда је, чини се, идентична оној са претходно описаног печата, и она такође почиње бочно (9 сати). Како су и димензије два печата готово исте, није немогуће да ова два отиска потичу са истог типара. Иначе, ова повеља има и други печат, причвршћен на исти начин, десно од Ђурђевог печата. У питању је отисак типара смедеревског митрополита Атанасија (који није употребио свој властити типар, већ типар претходног митрополита, што сазнајемо из легенде печата која као сигиланта идентификује митрополита Саватија),³⁰ такође израђен у црвеном воску наливеном преко грудве од природног воска.

На повељи којом деспот Ђурађ дарује поседе Манастира Враћевшнице градчанском митрополиту Венедикту (6. септембар 1456) налази се печат (20 мм) (Кат. бр. 90) утиснут у црвеном воску наливеном на грудву од природног воска која је данас откинута са врпце од уплетене црвене свиле на коју је поново причвршћена обичним тамним концем.³¹ Сам типар је изгледа био лоше утиснут, тако да се данас само назире обриси хералдичке представе (рогови из челенке?), и кружница по ободу између којих је текла легенда од које нема ни трага.

На основу 13 описаних печата деспота Ђурђа видимо да је сигурно посведочено пет његових хералдичких типара, један већи (70 мм) и четири мања (сваки око 20 мм), а како су неки отисци оштећени (или су нам били доступни само штури описи), можебити да се тај број треба увећати на укупно 10 типара које је деспот за живота користио, од тога два велика (70 мм и око 90 мм), можда један средњи (око 55 мм), и седам мањих типара (око 20 мм).

Поред тога, један Ђурђев типар (22 мм) користила је и његова кћи Мара, удовица турског султана и помајка великог Мехмеда II Фатиха. Са тог типара сачувано је пет отисака, сви утиснути у црвеном воску, тј. налепљени: на амирисиној повељи Дубровнику којом потврђује да је од Општине примила стонски доходак за јерусалимске калуђере (4. новембар 1470, утиснут директно у восак наливен на трачицу провучену кроз прорезе, одмах из краја последњег реда текста мало десно од средине листа) (Кат. бр. 95.1);³² на писму Дубровнику

²⁸ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 55463, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/161868/>> (21.01.2020). Thalloszy–Aldassy, Codex, 165, no. 232; Monasterium.net, Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 1450-08-10_Djuradj_Brankovic, <https://www.monasterium.net/mom/RSCartersHun/1450-08-10_Djuradj_Brankovic/charter> (23.01.2021).

²⁹ Београд, Архив САНУ, Историјска збирка 13195. G. Fejér, *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, regni Hungariae gubernatoris, argumentis criticis illustrata*, Budae 1844, 149–157.

³⁰ М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 92.

³¹ Д. Синдик, *Српске повеље у манастиру Светог Павла*, 200, бр. 13. Снимци документа са печатом постоје у Београд, Хиландарски одбор САНУ 1789 и 7130-7131.

³² Дубровник, Државни архив, Diplomata et acta, беџки број 1165. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 514, no. 436; Ивић, *Печати и грбови*, 39, бр. 74, таб. 14, сл. 74; Ћремошник, *Studije*, 142, tab. 8, sl. 16e; Monasterium.net, Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 14701104 – Branković Mara,

koјим Општину извештава о сусрету са дубровачким посланицима (18. децембар 1473, утиснут директно у восак наливен на трачицу провучену кроз прорезе, на полеђини уз леву ивицу око 60 мм од доње ивице) (Кат. бр. 95.2);³³ на писму Дубровнику којим Општину извештава о другом сусрету са дубровачким посланицима (12. март 1475, утиснут на папирић који је постављен преко наливеног воска на трачици провученој кроз прорезе, на полеђини уз леву ивицу око 50 мм од доње ивице) (Кат. бр. 95.3);³⁴ на писму Дубровнику којим Општину извештава о трећем сусрету са дубровачким посланицима (после 7. јануара 1476, утиснут на квадратни папирић који је заротиран за 45° у односу на оријентацију писма и који је постављен преко наливеног воска на трачици провученој кроз прорезе, на полеђини уз леву ивицу око 60 мм од доње ивице) (Кат. бр. 95.4);³⁵ и на писму Дубровнику којим Општину извештава о четвртном сусрету са дубровачким посланицима (18. април 1479, утиснут на квадратни папирић који је заротиран за 45° у односу на оријентацију писма и који је постављен преко наливеног воска на трачици провученој кроз прорезе, на полеђини уз леву ивицу око 60 мм од доње ивице) (Кат. бр. 95.5).³⁶ Отисак од 18. децембра 1473. се на први поглед чини различитим од осталих печата, али у питању је само оштећење због кога је представа шлема деформисана, тј. отисак је похабан. Отисак од 12. марта 1475. је оштећен у знатној мери, али се може назрети шлем са роговима, о чему сведочи и први издавач писма на којој се овај печат налази,³⁷ те можемо претпоставити да је у питању отисак са истог типара којим су израђена и преостала четири печата. Печатно поље испуњавају представа шлема, са челенком коју чине волујски рогови, и плаштом, окренуте хералдичко десно, те легенда +ГНЪДЕСПОТЬГЮРГЪ (+ Господињ деспотъ Гјургъ) која тече између две кружнице по ободу, и која почиње испред визира шлема (9 сати).

Грегор Чремошник је увидео да су сви Марини печати отисци једног типара њеног оца, различитог од типара којим је отиснут печат са деспотовог писма Матији Палоцу (1435) и од типара којим је израђен печат са споразума о условима мира са Турцима постигнутог између деспота и угарских посланика (1449).³⁸ Највише сличности овај типар у Марином поседу показује са печатом са деспотовог писма Јаношу Лекешу (1450) и са печатом са споразума о измирењу између деспота Ђурђа и Јаноша Хуњадија (1451), која су и сами можда отисци са једног типара, не два. Чремошнику ова два печата нису била позната. На њима, као и на отисцима Мариног типара, легенде почињу у правцу визира шлема, а облик и распоред слова у свим легендама је исти. Али шлем на Мариним печатима се чини да није идентичан шлему са печата на писму Лекешу, осим уколико тај отисак није знатно деформисан, што је могуће; на печату са споразума са Хуњадијем део отиска на коме је шлем недостаје, па немамо са чиме упоредити овај типар и Марине печате. Стога не можемо бити

---

https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/14701104_%E2%80%93_Brankovi%C4%87_Mara/charter (19.01.2021).

³³ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1168. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 517, no. 440; Чремошник, *Studije*, 142, tab. 8, sl. 16f; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 14731218 – Branković Mara, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/14731218_%E2%80%93_Brankovi%C4%87_Mara/charter> (19.01.2021).

³⁴ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1161. *Monumenta Serbica*, 536, no. 455; Чремошник, *Studije*, 142; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 14750312 – Branković Mara, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/14750312_%E2%80%93_Brankovi%C4%87_Mara/charter> (19.01.2021).

³⁵ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1167. *Monumenta Serbica*, 537, no. 457; Чремошник, *Studije*, 142; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 14760107 *tpq* – Branković Mara, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/14760107_tpq_%E2%80%93_Brankovi%C4%87_Mara/charter> (19.01.2021).

³⁶ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1162. *Monumenta Serbica*, 536, no. 456; Чремошник, *Studije*, 142, tab. 8, sl. 16d; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 14790418 – Branković Mara, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/14790418_%E2%80%93_Brankovi%C4%87_Mara/charter> (19.01.2021).

³⁷ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 536, no. 455.

³⁸ Чремошник, *Studije*, 142.

сигурни да ли је овим посведочен нови, пети хералдички типар деспота Ђурђа, који се нашао у Марином поседу по очевој смрти, или је у питању исти онај типар (један од два?) за који је сигурно посведочено да га је деспот користио почетком 50-их година 15. века.

У повељи султаније Маре манастирима Хиландару и Св. Павлу о даривању посуда Св. Павлу (21. мај 1466) налази се короборациона формула „запечатих мовмъ печатію, на печатіе бѣлг свети Гѣврѣгѣ на коњу проболь змаіа“.³⁹ Тридесет година касније, Марина снаха Ангелина и Марини братанци Ђорђе и Јован, печатају своју повељу истом Манастиру Св. Павла позлаћеном булом чији реверс носи представу Св. Ђорђа на коњу како убија аждају (в. испод, стр. 165). Вероватно се и код Маре ради о позлаћеној були чији је реверс описала у короборацији. Како се Мара служила очевим типаром за утискивање воштаних печата, можда је и њен печат са повеље Хиландару и Св. Павлу израђен за деспота Ђурђа. У том случају, ово би било једино сведочанство о металним печатима деспота Ђурђа.

Изворним материјалом је посведочено да је деспот Лазар Бранковић током своје краткотрајне владавине користио три типара; са сваког од њих сачуван је по један отисак. На повељи деспота Лазара Дубровнику о подизању поклада деспота Ђурђа (12. август 1457) виси на врпци од уплетене црвене свиле провученој кроз пет(?) рупа одмах испод текста мало лево од средине листа грудва од природног воска у коју врпца улази на један отвор, а излази расплетена на три.⁴⁰ Преко природног наливен је црвени восак у коме је остављен отисак типара (67 мм) (Кат. бр. 91) са хералдичком представом. Пуни грб деспотов сачињава косо положени штит, са представом лава који се пропиње између волујских рогова (*chargé d'un lion rampant enclos dans une paire de cornes de taureau*); изнад штита се налази шлем типа „бат“ (*Kolbenhelm*), са челенком коју чине волујски рогови између којих се налази лав који се пропиње (*un lion rampant enclos dans une paire de cornes de taureau*), и плаштом раздељеним на два дела који се завршавају многобројним вињетама.⁴¹ Цела композиција је окренута хералдичко десно, а у простор за легенду између две кружнице по ободу залазе рогови челенке, због чега легенда +МНЛОСПШЮ+БЖІСЮ+ГНЊ+СРЪБЛІЄМЪ+ДЕСПОПЪ ЛѢЗРЪ* (Милостію божією господињ Срблем деспотъ Лазаръ) почиње незнатно десно од највише тачке печата (1 сат на часовнику) а завршава се незнатно лево од највише тачке (11 сати).

Писмо којим је деспот Лазар Дубровнику још једном потврдио да је преузео поклад, те пренео Општини вести из Угарске и Турске (22. децембар 1457) запечаћено је другим Лазаревим печатом и то тако што је на полеђини на левој ивици 60 мм од доње ивице наливен восак преко кога је потом постављен квадратни папирић, заротиран за 45°, а преко њега је утиснут типар (37 мм) (Кат. бр. 94).⁴² И овај Лазарев мањи типар је хералдички, а на њему је приказан штит, са представом лава окренутог хералдичко десно, како се пропиње између волујских рогова; штит окружују две гранчице (*l'écu accosté de deux rameaux*).⁴³

³⁹ Р. Ђук, *Повеља царице Маре манастирима Хиландару и Светом Павлу*, ИЧ 24 (1977) 105. На повељи се налазе и рупе кроз које је можда пролазила врпца за печат, о чему ће касније бити речи.

⁴⁰ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 15. stoljeće, br. 280 (bečki broj 1108). Ивић, *Печати и грбови*, 37, бр. 63, таб. 12, сл. 63; Сremošnik, *Studije*, 142–143, tab. 9, sl. 17a; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 111; Н. Порчић, *Документи Лазара и Стефана Бранковића о подизању поклада деспота Ђурђа*, Иницијал 2 (2014) 218, сл Л1: печат; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 114570812 – *Branković Lazar*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/14570812_%E2%80%93_Brankovi%C4%87_Lazar/charter> (19.01.2021).

⁴¹ М. Спремић, *Деспот Лазар Бранковић*, ЗРВИ 50/2 (2013) 907, погрешно описује грб са овог печата, тврдећи да се на штиту поред лава налази и двоглави орао.

⁴² Дубровник, Државни архив, *Prilozi arhivskim serijama IVa*, br. 63. Сremošnik, *Studije*, 143–144; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 111; Н. Порчић, *Документи Лазара и Стефана Бранковића о подизању поклада деспота Ђурђа*, 222, сл. Л3: полеђина; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 14571222 – *Branković Lazar*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/14571222_%E2%80%93_Brankovi%C4%87_Lazar/charter> (19.01.2021).

⁴³ М. Спремић, *Деспот Лазар Бранковић*, ЗРВИ 50/2 (2013) 907, погрешно описује и овај печат; по његовој тврди, хералдички амблем поред штита садржи и шлем са роговима,

Између две кружнице по ободу тече легенда +ГОСПОДННЬ+ДЕСПОТЬ+ЛдЗдРЬ (Господинь деспоть Лазарь).

Печат од црвеног воска (на грудви од природног воска) (Кат. бр. 93) који виси на врпци од црвене свиле провученој кроз доњу маргину Лазареве повеље ризничару Радославу о потврди поседа (4. децембар 1457) деспот је морао запечатити непознатим, трећим типаром, будући да је промер овог отиска 20 мм.⁴⁴ То значи да је морао бити израђен најмањим типаром деспота Лазара, приближно истих димензија које су имали и мали хералдички типари деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Бранковића са представом шлема са волујским роговима; међутим, како нам није доступна ниједна фотографија овог печата, о представи која испуњава печатно поље се може само нагађати.

Лазарев слепи брат Стефан који га је за кратко наследио изгледа је читавог живота користио један типар (око 25 мм), са кога су сачувана три отиска. Још за братовљевог живота њиме је печатао: своју прву повељу Дубровнику о подизању очевог поклада коју је издао истог дана кад и Лазар (12. август 1457, отисак у црвеном воску на грудви од природног воска виси на врпци од уплетене зелене свиле провученој кроз пет? рупа, одмах испод краја текста по средини, која улази на један отвор, а излази расплетена на три) (Кат. бр. 92.1);⁴⁵ и другу повељу Дубровнику о покладу (14. децембар 1457, отисак у црвеном воску на грудви од природног воска виси на врпци од уплетене црвене свиле провученој кроз четири рупе, одмах испод текста по средини листа, која улази на један отвор, а излази расплетена на три) (Кат. бр. 92.2).⁴⁶ Две деценије касније, након пропасти Српске деспотовине, овим типаром Стефан је запечатао писмо Дубровнику којим Општини препоручује своју породицу (1. октобар 1476), и то тако што је на трачицу провучену 20 мм испод последњег реда текста, по средини тог реда, а лево од средине листа, наливен восак преко кога је постављен квадратни папирић, заротиран за 45°, а преко њега је утиснут типар (Кат. бр. 92.3).⁴⁷ Печатно поље испуњавају хералдичка представа – шлем, окренут хералдичко десно, са челенком коју чини лав који се пропиње између волујских рогова, и плаштом који прелази у вињете – и легенда +ДЕСПОТГВНІСЬ+СТЕПАНЬ (Деспотгвникъ Степанъ) између две кружнице по ободу.⁴⁸

Титуларни српски деспоти у Угарској. Последњи одраз средњовековне српске државности наставио је да постоји и након пада Смедерева под Турке 1459. године. Својеврсне Reliquiae reliquiarum средњовековне Србије биле су титула и поседи српских деспота у Угарској. Први деспот који је деспотску титулу примио од угарског краља, Вук Гргуревић, син старијег Лазаревог и Стефановог слепог брата Гргура, и унук деспота Ђурђа Вуковића Бранковића, држао је у животу и сигилографске обрасце српске деспотовине. Они се огледају у два отиска његовог јединог познатог типара (око 32 мм) којим је Вук печатао повељу славонском подбану Ладиславу Гребенском (1. јануар 1475, утиснут у црвени восак наливен три троугласте рупице пробушене на средини листа, преко последња два реда

⁴⁴ M. Lascaris, *Actes Serbes de Vatopedi*, 183–184, No. 9.

⁴⁵ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 15. stoljeće, br. 281 (беčki број 1109). Ćremošnik, *Studije*, 144, tab. 9, sl. 18a; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 111; Н. Порчић, *Документи Лазара и Стефана Бранковића о подизању поклада деспота Ђурђа*, 219, сл. С1. На сајту Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 14570812 – Branković Stefan, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/14570812_%E2%80%93_Brankovi%C4%87_Stefan/charter> (19.01.2021), налази се фотографија погрешног документа – повеље цара Уроша Дубровнику од 24. априла 1357. године.

⁴⁶ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 15. stoljeće, br. 284 (беčki број 1112). Ивић, *Печати и грбови*, 37, бр. 64, таб. 12, сл. 64; Ćremošnik, *Studije*, 144; Н. Порчић, *Документи Лазара и Стефана Бранковића о подизању поклада деспота Ђурђа*, 221, сл. С2: печат; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 14571214 – Branković Stefan, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/14571214_%E2%80%93_Brankovi%C4%87_Stefan/charter> (19.01.2021).

⁴⁷ Дубровник, Државни архив, *Prepiska XV*, 384-4 (раније Prilozi arhivskim serijama IVa, br. 75). Ćremošnik, *Studije*, 144, tab. 9, sl. 18b; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 14761001 – Branković Stefan, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/14761001_%E2%80%93_Brankovi%C4%87_Stefan/charter> (19.01.2021).

⁴⁸ Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 111, погрешно наводи титулу као „деспоть“.

текста) (Кат. бр. 96.1)⁴⁹ и повељу загребачком надбискупу (1. јун 1478, утиснут тако што је на средини листа, преко последњег реда текста наливен восак преко кога је постављен квадратни папирић, заротиран за 45°, а потом је преко њега овлаш утиснут типар) (Кат. бр. 96.2).⁵⁰ Печатна представа је хералдичка и чине је косо положени штит (l'écu couché), са представом лава који се пропиње између волујских рогова, изнад кога се налази шлем типа „бат“, са челенком коју чине волујски рогови између којих се налази лав који се пропиње, и са плаштом раздељеним на два дела који се завршавају многобројним вињетама; цела композиција окренута је десно. Кружна легенда је исписана на заставици (banderole) која окружује грб по ободу печата и гласи *ГНЊ*ДССПОПЪ*ВУЦЪ (Господинь деспоть Воукъ). Овај типар је по Вуковој смрти користила и његова удовица Барбара Франкопан, да изради три отиска којим је печатила своја три писма Ладиславу Гребенском, сада угарском вицепапатину: од 22. марта 1487 (црвени восак је наливен на трачицу провучену кроз два прореза по средини листа на полеђини око 30 мм од десне ивице, а затим је преко њега постављен квадратни папирић, заротиран за 45°, преко кога је овлаш утиснут типар) (Кат. бр. 96.3),⁵¹ од 19. јуна 1487 (црвени восак је наливен на споју пресавијеног писма, на трачицу провучену кроз два прореза по средини листа на полеђини око 10 мм од десне ивице, а затим је преко њега постављен квадратни папирић, заротиран за 45°, преко кога је овлаш утиснут типар) (Кат. бр. 96.4),⁵² и од 11. марта 1488 (печат је причвршћен на идентичан начин као и претходни) (Кат. бр. 96.5).⁵³ Тиме укупан број сачуваних отисака са овог типара деспота Вука достиже пет.

Од породице Стефана Бранковића пре но што су његови синови стекли деспотске титуле сачувано је укупно четири печата – по један воштани печат деспотице Ангелине, Ђорђа и Јована, те једна заједничка златна була ове три личности.

Старији син слепог Стефана Бранковића, Ђорђе (потоњи владика Максим), имао је хералдички типар упоредив оном његовог рођака Вука Гргуревића. Тим типаром је печатио заклетву коју је са мајком, деспотицом-монахињом Ангелином и братом Јованом дао Фредерику III Хабзбуршком (1479), на којој се налазе четири висећа воштана печата. Свака од четири печатне грудве од природног воска која је висила на врци од пергаментна која улази кроз једну рупу а излази кроз две имала је наливен црвени восак за печатни отисак; печати Ђорђа (Кат. бр. 97) и Јована (Кат. бр. 98) су у потпуности очувани, са Ангелининог отиска (Кат. бр. 99) недостаје око половина круга од црвеног воска, а са четвртог печата је црвени восак потпуно отпао, па се не може рећи да ли је заиста припадао Ђорђевој и Јовановој сестри Марији, како се претпоставља.⁵⁴ Печатно поље Ђорђевог типара (35 мм) испуњава штит, са представом волујске главе, анфас, са прстеном у носу (chargé d'un rencontre de buffle); изнад штита се налази шлем типа „бат“, са челенком коју чине волујски рогови између којих се налази лав у ходу, и плаштом раздељеним на два дела који се завршавају многобројним вињетама; цела композиција је окренута десно, а рогови из челенке и штит деле простор за легенду унутар две кружнице за по ободу на два дела, тако да је

⁴⁹ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 100842, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/202928/>> (21.01.2021).

⁵⁰ М. Месић, *Gradja mojih razprava u „Radu“*. Listine i izprave, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 5 (1873) 120–121, br. 15. Црно-бели снимак повеље са печатом се налази у Будимпешти, Мађарски државни архив, DF 252066, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/208225/>> (21.01.2021).

⁵¹ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 101031, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/222624/>> (21.01.2021).

⁵² Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 101037, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/223081/>> (21.01.2021).

⁵³ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 101052, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/224058/>> (21.01.2020).

⁵⁴ Lj. Thallóczy, *K historiji despotске porodice Brankovića*, GZM 5 (1893) 216, sl. 6–8; idem, *Bruchstilcke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina III (red. M. Hoernes), Wien 1895, 357, fig. 6–8; idem, *Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok*, Budapest 1909, 370–372; Ивић, *Печату и грбови*, 39–40, бр. 75–77, таб. 14, сл. 75–77; Čremošnik, *Studije*, 144–145, tab. 10, sl. 19a–b.

легенда изведена као +ГСПДНН–ЪГЮРѢГЪѠ (+ Господињ Гюрагъ). Јованов печат (37 мм) има идентичну хералдичку представу на печату, једино се легенда разликује и гласи +ГСПОДНН–ЫГѠѢНЬ. (+ Господињ Ївань). Ангелинин печат је био нешто другачијег дизајна. Иако јој као жени не приличи пун грб са штитом, шлемом и челенком, њен хералдички типар (39 мм) носио је штит, са представом анђела спуштених крила, у профилу, окренутог десно, како држи барјак са двоглавим орлом у десној руци (chargé d'un ange, posé de profil, les ailes abaissées, tenant de sa main sénestre une bannière, chargé d'une aigle à deux têtes au vol abaissé); унутар две кружнице по ободу тече легенда +ΔЄ...ГГЄΛΗΝ4 (+ Деспотица Ангелина)

Ангелина, Ђорђе и Јован су иза себе оставили и заједнички златни печат, као што је то био случај готово век раније са синовима Вука Бранковића (Гргур, Ђурађ, Лазар). Ова златна була (40 мм) (Кат. бр. 103) виси на повељи троје Бранковића којом дају 500 златника годишње светогорском Манастиру Св. Павла (11. март 1495), и причвршћена је црвеном врпцом провученом кроз две рупе у плики испод потписа по средини.⁵⁵ На аверсу су приказане три фигуре – мајка у средини, лево и десно од ње њени синови, сви са високим отвореним крунама чији су врхови са по три крина, Ђорђе (лево) и Јован (десно) одевени једнако, док се Ангелинина раскошна одора разликује у понечему. Сво троје су сигнирани легендама; лево од Ђорђа по ободу и испод ногу му тече вертикални натпис Г^СПО–Д^ЄЕП–ОТЬГ–НЕ–ЄГЇЕ (Господињ деспотъ Гњургіе), а на исти начин је десно по ободу и испод ногу сигниран деспот Јован Г^СПО–Д^ЄЕ–ПОТ–Г–ІЃѠ (Господињ деспотъ Ївань), док је Ангелина сигнирана хоризонталном легендом у два реда изнад све три фигуре као Г^СПО^СДЕПО / ЧѢГГЛІН\Ѣ (Госпогѣ деспотица Ангелина). Реверс носи представу Светог Ђорђа без нимба, у оклопу, на коњу који трчи улево, како копљем убија аждају под копитима коња, а кружна легенда по ободу почиње незнатно лево од највише тачке печата (11 сати) и гласи +СТІВАКОМ^УННЄГНЄЄГЇЕПОМА^УНРѢБНСВОЕ (+ Свети великомоучениче Гњургіе помилоуи раби свое).

Ђорђе Бранковић је као деспот користио два типара која су посведочена сачуваним печатним отисцима. На повељи којом породице Бранковић (Ђорђе и Јован), Кишхорват и Бериславић изјављују да за угарског краља прихватају Максимилијана Хабзбуршког (1. новембар 1490) налазе се три утиснута печата, сва три под једним заштитним папирићем непосредно испод текста, мало лево од средине; први слева, највећи и једини од црвеног воска, отисак је са типара (око 36 мм) деспота Ђорђа (Кат. бр. 101).⁵⁶ Дизајн печата је истоветан дизајну печата Ђорђевог оца, деспота Стефана – представа шлема, окренутог десно, са челенком коју чини лав који се пропиње између волујских рогова, и плаштом који прелази у вињете. Легенда ГНЪДЕСПОПѢГЪОРГЪ (Господињ деспотъ Гњоргъ) не испуњава целом дужином простор између две кружнице по ободу, тако да последњу трећину испуњавају вињете. Алекса Ивић је сматрао је да се међу волујским роговима налази звезда; такође, доноси и погрешне податке о повељи и начину причвршћивања, али како се датум и опис слажу, свакако је у питању исти печат.⁵⁷

Ђорђе је користио и један посве нови и јединствен хералдички типар у средњовековној српској сигилографској пракси. На мировном уговору између Максимилијана Хабзбуршког и Владислава II Јагелонца (7. март 1492) налази се мноштво viseћих воштаних печата, међу њима и један деспота Ђорђа (Кат. бр. 102.1) на врпци од

⁵⁵ Д. Синдик, *Српске повеље у манастиру Светог Павла*, 202–203, бр. 16; К. Митровић, *Повеља деспота Ђорђа, Јована и Ангелине Бранковић манастиру Светог Павла*, ССА 6 (2007) 209–210. Снимци документа са печатом постоје у Београд: Хиландарски одбор САНУ 7132–7135 (1798–1800); Народна библиотека Србије, Ф 1837.

⁵⁶ Беч, Аустријски државни архив, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Urkundenabteilung: Ungarische Urkundenabteilung U 1147 / REP 16 313 (AUR 1490 XI 01). Čremošnik, *Studije*, 145, tab. 10, sl. 19c. Црно-бели снимци документа са печатом постоје у Будимпешта, Мађарски државни архив, DF 287324, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/227990/>> (21.01.2021). Захваланост дугујемо доц. др Жарку Вујошевићу који нам је љубазно уступио снимке у боји које је начинио у Аустријском државном архиву.

⁵⁷ Ивић, *Печати и грбови*, 40, бр. 78, таб. 15, сл. 78.

црвених свилених кончића.⁵⁸ Типар има облик усправно издуженог осмоугла, и вероватно је у питању печатни прстен, а печатно поље испуњава сложена хералдичка представа каква досад није сретана на печатима Бранковића – зашиљени штит (*l'écu en accolade*) са представом двоглавог орла спуштених крила, са два грбовна штита испод канци, десни са представом лава који се пропиње, окренутог хералдичко лево, леви са три пара пруга (*chargé d'une aigle à deux têtes au vol abaissé, à deux écussons sous les membres, le premier, à dextre, chargé d'un lion rampant contourné, le second, à sénestre, chargé de trois buelles*). Овим типаром је израђен и печат (Кат. бр. 102.2) који је утиснут на повељу деспотице Ангелине, деспота Ђорђа и деспота Јована Андрији Боту о надокнади штете (Илок, 30. април 1495).⁵⁹ У питању је печат израђен тако што је мало испод последњег реда по средини листа наливен црвени восак преко кога је постављен квадратни папирић, заротиран за 45°, а преко њега је овлаш утиснут издужени типар (20×16 мм); због слабог отиска и оштећења, печатна представа се тешко разазнаје, али се јасно уочавају обриси осмоуганог типара и представе орла са грбовним штитовима испод канци. Док су двоглави орао и лав породични хералдички амблеми Лазаревића-Бранковића, штит са пругама је нови елемент, свакако преузет из Угарске. Занимљиво је да се четрдесетак година раније штит са квартирима, испуњен пругама и представом гаврана и двоструког крста, одн. два лава и два гаврана нашао на две емисије новца које су заједнички ковали деспот Ђурађ Бранковић и Јанош Хуњади између 1451. и 1455, поводом веридбе и венчања Ђурђевог унука Јелене Цељске и Хуњадијевог сина Матије Корвина.⁶⁰ Двоструки крст и поље испуњено хоризонталним пругама су угарски краљевски хералдички симболи, присутни и на угарским краљевским печатима у средњем веку (в. изнад, поглавље 3, стр. 78–79),⁶¹ док су лав и гавран хералдичка обележја самог Хуњадија који се појављују у пољима квадрираног штита који му је краљ Угарске дозволио да користи као свој грб повељом од 1. фебруара 1453.⁶²

Ђорђевог млађем брату Јовану као деспоту се не може са сигурношћу приписати ниједан аутентични печат, само један могући фалсификат. На фалсификованој ктиторској повељи деспота Јована Бранковића Манастиру Крушедолу (1496) налазио се, по сведочанству Миклошича, висећи печат (Кат. бр. 104) са легендом СИИ ПЕЧАТЬ ИЖЕ МЛТІЮ БЖІЕЮ ІСОА ДЕСПОТ СРБСКЫИ (Сии печать иже милостию божіею Івань деспотъ србскыи).⁶³ С обзиром на статус документа, и сам печат је вероватно фалсификат.

Од првог припадника породице Бериславић који је понео деспотску титулу, Јована (Иваниша) Бериславића, сачувала су се два печатна отиска. Једном се послужио осмоугаоним хералдичким типаром (сигнетом) деспота Ђорђа (који је очигледно у неком тренутку прешао у његове руке, преко супруге Јелене Јакшић) да изради воштани отисак (Кат. бр. 102.3) који виси на трачици од жуте свиле као један од многобројних печата којима је оверена повеља Угарских сталежа о бирању краља (13. октобар 1505).⁶⁴

Заклетву палатина Емерика Перењија, илочног херцега Ловре, калочко-бачког надбискупа Гргура Франкопана и деспота Иваниша краљу Владиславу Јагелонцу и његовом сину Лајошу (3. март 1508) сва четворица ауктора су оверила својим печатима; печат деспота

---

⁵⁸ Lj. Thallóczy, *K historiji despotске porodice Brankovića*, 212–213, sl. 5; L. Thallóczy, *Bruchstilcke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer*, 353, fig. 5; Ивић, *Печату и грбови*, 40–41, бр. 79, таб. 15, сл. 79; Ћремошник, *Studije*, 145, tab. 10, sl. 19d; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 111.

⁵⁹ Београд, Архив САНУ, Историјска збирка бр. 36. Thallóczy–Aldassy, *Codex*, 292–293, no. 410. Снимци преписа документа са цртежом печата постоје у Будимпешта, Мађарски државни архив, DF 32755, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/236857/>> (21.01.2021). То што је овде печат нацртан само са представом орла без грбовних штитова испод канци је очигледна грешка преписивача.

⁶⁰ Иванишевић, *Новчарство*, 193–194, 299, таб. 8, сл. 47.1–2.

⁶¹ Takács, *Royal Seals*, 39–48, 69–72.

⁶² Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 24762, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/165166/>> (19.01.2020).

⁶³ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 541–542, no. 463.

⁶⁴ Будимпешта, Мађарски државни архив, DF 287378, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/257890/>> (21.01.2021). Ивић, *Печату и грбови*, 41, бр. 81, таб. 15, сл. 81.

Иваниша (Кат. бр. 105) последњи је печат десно, утиснут тако што су на трачицу од папира провучену кроз два прореза испод текста наливени кругови од црвеног воска за сва четири печата, па преко постављен један правоугаони папир на који су утиснути типари.⁶⁵ Иако је типар овлаш утиснут, препознају се обриси осмоугаоног типара и представе орла са два штита испод канци. Али јасно се види да су штитови косо положени, што значи да ово не може бити отисак са Ђорђевог сигнета, где штитови стоје усправно; десни штит можда носи представу лава који се пропиње, док се на левом шаржа не може разазнати.

Два типара Иванишевог сина, Стефана Бериславића, претпоследњег српског деспота у Угарској, посведочена су са по једним отиском сваки. Печат на писму удовице деспота Стефана Бериславића, Каталине Баћањи, брату Фрањи од 1. марта 1542. године (Кат. бр. 107) утиснут је преко комада папира који је постављен на наливени восак.⁶⁶ Типар облика издуженог усправног осмоугла је носио представу двоглавог орла спуштених крила, са два косо положена и симетрична грбовна штита испод канци, десни са представом лава који се пропиње, леви са два пара пруга (*une aigle à deux têtes au vol abaissé, à deux écussons couchés et adossés sous les membres, le premier, à dextre, chargé d'un lion rampant, le second, à sénestre, chargé de deux burelles*); са леве стране орла се налази латинично слово С, а са десне латинично Д (*l' aigle accostée de deux lettres S et D*). Алекса Ивић сматра да су слова С и Д скраћенице од *Stephanus despotus*, али је изнад орла видео главу бика *en face*, коју окружују лав који се пропиње, са десне стране, и ждрал, подигнутих крила, са леве.⁶⁷ Због оштећења не може са сигурношћу рећи да је заиста у питању волујска глава, а лева фигура ће пре бити грифон него ждрал (*l' aigle surmontée d'un rencontre de buffle, accosté et supporté par un lion rampant et un griffon rampant affrontés*). Можда је овај отисак израђен истим типаром као и печат деспотовог оца на заклетви Владиславу Јагелонцу и његовом сину Лајошу, будући да се на оба отиска могу уочити представе орла са косо постављеним штитовима испод канци. Међутим, ако ово није типар израђен за деспота Стефана Бериславића, већ сигнет његовог оца (или можда чак неког од последњих Бранковића – ни ова опција се не може потпуно искључити), онда слово S може да стоји само за реч *sigillum* (*Sigillum despoti*). Такве осмоугаоне сигнете су користили немачки владари крајем 14. и током 15 века, а посебно је занимљиво што је један осмоугаони сигнет цара Максимилијана садржао сличан грб (премда са шлемом, плаштом и челенком), и четири иницијала царевог имена и титуле распоређених лево и десно од грба (в. изнад, поглавље 3, стр. 63), на сличан начин као што су распоређена слова на деспотовом сигнету. Такође, грифони се као држачи грбова јављају на неким другим Максимилијановим печатима (в. изнад, поглавље 3, стр. 62).⁶⁸

Овим типаром, који је свакако још један печатни прстен који наставља образац осмоугаоног сигнета наслеђеног од Ђорђа Бранковића, изгледа није израђен печат (Кат. бр. 106) са писма деспота Стефана и мајке му Јелене Јакшић Бранковић Бериславић палатину Стефану Баторију о Фрањи Бешењију (Брод на Сави, 5. март 1522).⁶⁹ На преклопу правоугаоно затвореног писма, нешто лево од средине, наливен је тамноцрвени (или смеђи природни) восак на који је затим постављен квадратни комад папира заротиран за 45°, и преко њега је утиснут типар. Папир са печата је знатно оштећен и печатна представа се може само назрети, али се чини да је типар овалан, мада може бити и осмоугаони; но, јасно се

⁶⁵ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 82273, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/263348/>> (21.01.2021).

⁶⁶ Ивић, *Печати и грбови*, 41, бр. 83, таб. 16, сл. 83; А. Ивић, *Историја Срба у Угарској: од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459–1690)*, Загреб 1914, 114, нап. 17.

⁶⁷ Ивић, *Печати и грбови*, 41.

⁶⁸ Животиња која би могла бити ждрал или грифон, чини се извесним, није преузета са породичног грба Бериславића, будући да је њега сачињавао једноставан хералдички дизајн са косим пругама. Такав грб јавља се на печату којим су Бериславићи оверили заједничку повељу са браћом Бранковић и браћом Кишхорват цару Максимилијану, о којој смо говорили изнад, стр. 165, нап. 56; в. М. Karbić, *Plemićki rod Borića bana*, Slavonki Brod 2013, 115–116.

⁶⁹ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 25642, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/296186/>> (21.01.2021). Thalloszy–Aldassy, *Codex*, 358–359, no. 471.

учава да печатно поље испуњава гломазан штит кога нема на печату којим се служила Стефанова удовица. Унутар штита при дну као да се могу назрети два мала, косо постављена и симетрична штита.

Последњи српски деспот у Угарској, Павле Бакић, имао је доиста свој печат, али то није био деспотски већ његов породични (племићки) типар, будући да је то достојанство добио од краља Фердинанда Хабзбуршког тек пар недеља пред погибију 1537. године – због чега највероватније никада није ни сазнао да је постао деспот – а печатни отисак његовог типара је посведочен још 1533. године.⁷⁰

---

⁷⁰ Ивић, *Печати и грбови*, 41, бр. 82, таб. 16, сл. 82; N. Lemajić, *Bakići, porodica poslednjeg srpskog despota*, Novi Sad 1995, 86, 98–101.

11. СПОЉАШЊА ОБЕЛЕЖЈА СРПСКИХ ВЛАДАРСКИХ ПЕЧАТА

Унутрашња обележја печата, тј. ликовне представе и печатне легенде свакако доносе највише података који оправдано заокупљују пажњу истраживача. Печати нису само средство овере, већ и средство владарске (ре)презентације, и управо унутрашња обележја печата омогућавају изношење претпоставки и закључака о владарском орнату и инсигнијама власти, а на семиотичком нивоу о владарској идеологији и схватању власти, о управљачкој и војној политици владара, њиховим амбицијама и претензијама, те најзад омогућавају поређење са другим медијима за владарску репрезентацију, као нпр. новцем или фрескама. Међутим, и спољашња обележја печата, где сврставамо материјал израде (и боју), облик печатне грудве, облик типара, димензије, једностраност/двостраност, начин причвршћивања, премда не увек тако „речито“, обезбеђују нам увид у функционисање дипломатичке праксе, владарске идеологије и политичке оријентације српских владара (нпр. презентација владара кроз коришћење златних печата). На крају, вредне су помена и неке чињенице везане за израду и постављање печата на документа које немају непосредан значај за анализирање улоге печата као средства дипломатичке овере или средства владарске репрезентације, с обзиром на то да су оне биле неизоставан део печатења у канцеларији српских владара. Такви су на пример начин на који су израђивани метални и воштани печати, те уплетање и провлачење врпци за висеће печате кроз рупе или прорезе на исправама. Стога након детаљног анализирања и спољашњих и унутрашњих одлика печата српских владара по периодима треба сумирати податке о спољашњим обележјима печата пре но што пређемо на анализирање печата српских владара у ширем контексту, тј. њиховој улози у аутентификацији докумената и владарској (ре)презентацији, те везама са нумизматичком и хералдичком праксом српских владара.

Од сачуваних 86 воштаних печата српских владара, 40 њих су висећи, док су 46 утиснути. Све оловне и позлаћене буле биле су висеће. Најстарији воштани печати Андреја Хумског и Стефана Немањића су висећи, док се први сачувани утиснути печат (и то на тзв. „српски“ начин који је преузет вероватно из државе епирских Анђела) налази на повељи краља Радослава. Међу воштаним печатима свих каснијих српских краљева (и једне краљице) чешће су сачувани висећи печати него утиснути. У периоду царства воштани печати нису сачувани, али постоје три сведочанства о њиховом коришћењу (описи), док међу сачуваним печатима обласних господара преовлађују утиснути воштани печати: сви сачувани печати Балшића су утиснути, док су утиснути и по један сачуван печат Александра Асена, Николе Алтомановића и браће Радича и Стефана Црнојевића; међу сачуваним печатима кнеза Лазара, Вука Бранковића, Лазаревића и Бранковића имамо скоро подједнако заступљене висеће и утиснуте печате, док је једини сачуван печат краља Вукашина висећи. Утиснути печати током доба обласних господара често имају заштитни папирић који је постављен на наливени восак и тек је преко њега отиснут типар. Код сачуваних печата из периода Деспотовине имамо поново скоро подједнако заступљене висеће и утиснуте печате, док међу сачуваним печатима деспота у Угарској ипак преовладавају утиснути печати; код свих утиснутих деспотских печата типари су чешће отискивани преко заштитног папирића него директно на наливени восак. Треба имати на уму да је у немањићком периоду (краљеви и цареви) тип документа оно што одређује начин причвршћивања воштаних печата – печати на повељама су висећи, док су писма печатења утиснутим печатима.¹ У доба обласних господара и деспота у Угарској, оваква закономерност се губи, па се сада утиснути печати могу појавити, као нпр. код Балшића или деспота Вука Гргуревића, и на повељама и мировним уговорима, али се чини да је опстала у сигилографској пракси владајућих деспота Србије који доследно писма печате утиснутим печатима, а повеље висећим.

¹ Иако се тзв. „српски“ начин причвршћивања конвенционално сврстава у утиснуте печате, он се у ствари може сматрати ближим висећим печатима, или бар прелазном формом, а коришћен је на повељама. В. изнад, поглавље 7, стр. 112, нап. 3.

Релативно малобројни воштани печати Немањића су, сем два изузетка, израђивани од природног воска, чија боја и нијанса варирају од жутих до тамносмеђих тонова, што је вероватно последица справљања воска за печатење, тј. додавања различитих смола смеси. Први изузетак јесте печат Владислава, сина краља Драгутина, који нам је познат само на основу описа из дубровачке канцеларијске књиге,² и који је по том сведочанству био израђен од белог воска. Други изузетак је висећи печат на повељи краља Душана Дубровчанима о додатним условима за уступање Стоњског рата од 19. маја 1334 (Кат. бр. 33.1). Печатна грудва је и овде израђена од природног воска, али је пре утискивања типара наливен танак слој црвеног воска у коме се налази печатна представа. Стога је јасно да се код Немањића црвени восак никад није усталио у сигилографској пракси као што је то касније постао случај у Босни где се црвени восак појавио као краљевски прерогатив (в. изнад, поглавље 4, стр. 92). Код обласних господара такође срећемо употребу црвеног воска веома ретко, само код Балшића. По један утиснути печат Ђурђа I Балшића (Кат. бр. 55) и Балше II Балшића (Кат. бр. 60) израђен је у потпуности од црвеног воска, а један утиснути печат Балше II (Кат. бр. 58) израђен је тако што је на исправу наливен најпре тамнозелени восак преко чијег је средишта потом наливен и црвен восак, али је типар склизнуо и оставио отисак преко оба слоја воска. Остали печати Балшића израђени су од зеленог воска. Печати Бранковића су други пример одступања од коришћења само природног воска, па су тако по један висећи печат Вука Бранковића (Кат. бр. 61) и његове удовице и синова (Кат. бр. 72) преко грудве од природног воска имали наливен танак слој црног (или тамнозеленог?) воска у који је отиснут типар. Црвени восак поново срећемо код српских деспота. Поједини висећи печати деспота Стефана Лазаревића (Кат. бр. 71, 74.2) и деспота Ђурђа Вуковића (Кат. бр. 81.2–4) имају наливен танак слој црвеног воска преко грудве од природног воска, док је то случај са свим висећим печатима деспота Лазара Бранковића и Стефана Бранковића. Код деспота у Угарској висећи печати деспотице Ангелине Бранковић (Кат. бр. 99), Јована Бранковића (Кат. бр. 98) и деспота Иваниша Бериславића (Кат. бр. 102.3) имају наливен танак слој црвеног воска, као и један висећи печат Ђорђа Бранковића (Кат. бр. 97), док његов други висећи печат (Кат. бр. 102.1) има танак слој зеленог воска наливен преко грудве од природног воска. Сви утиснути печати српских деспота у Србији и потом у Угарској, без обзира да ли је типар отискиван директно у воску или преко заштитног папирића, израђивани су у потпуности од црвеног воска.

Висећи воштани печати у српској сигилографској пракси обично нису имали печатну грудву знатно већих димензија од пречника печатног поља типара, какав је то био случај у Босни. Печатна грудва висећег печата краља Вукашина (Кат. бр. 52) је била око 15 мм већег промера од типара који је у њу утиснут. Један печат деспота Ђурђа Вуковића (Кат. бр.) имао је печатну грудву димензија од чак 90 мм, али је по свој прилици на њему утиснут типар чији је пречник био 70 мм, што је исто био случај са другим Ђурђевим печатима (Кат. бр. 81.1–4) који су носили отисак његовог највећег типара од 70 мм, а печатна грудва висећег печата деспота Лазара (Кат. бр. 91) која је носила такође његов највећи типар од 67 мм је такође била неких 20 мм већег промера од типара. Примери највеће разлика између промера типара и промера печатне грудве јесу један висећи печат деспота Ђурђа Вуковића (Кат. бр. 89), чија печатна грудва од око 50 мм носи отисак типара од 22 мм, док је код висећих печата Стефана Бранковића (Кат. бр. 92.1, 92.2) типар пречника око 25 мм утиснут на печатне грудве пречника такође око 50 мм. Најчешћи облик типара био је кружни, док су малим бројем заступљени: овални печатњаци, током периода немањићких краљева, али само код једне краљице (Кат. бр. 30), те током доба обласних господара, код Балшића (Кат. бр. 58, 64) и Црнојевића (Кат. бр. 66); сигнети облика усправног издуженог осмоугла код последњих Бранковића у Угарској, и код Бериславића (Кат. бр. 102.1–3, 105, 107); као и један седмоугаони печат Константина Балшића (Кат. бр. 67).

² Дубровник, Државни архив, *Diversa Cancellariae* 7, fol. 46^r. Čremošnik, *Neznani pečati*, 53–54; Čremošnik, *Studije*, 124–125; Н. Порчић, *ССА* 1, 33–34, 39–40; Порчић, *Документи*, 195–197, бр. 39, т. 36, бр. 39.

Димензије печатног поља воштаних печата се крећу од око 14 мм до 78 мм. Треба рећи да је најмањи примерак у ствари први сачувани печат у српском корпусу, типар за воштане печате кнеза Стројимира (Кат. бр. 1). Следећи воштани печат, онај хумског кнеза Андреја Мирославића (Кат. бр. 14), такође је малих димензија, 15 мм. Једностранни престони печати краљева Радослава (Кат. бр. 15) и Владислава (Кат. бр. 16) су пречника 27, одн. 18 мм, док велики печати краља Владислава (Кат. бр. 17) и краља Уроша (Кат. бр. 20) имају пречнике 60, одн. 52 мм. Хумски кнез Андреј користио је и већи типар (Кат. бр. 19), са представом орла, чији је пречник износио 65 мм. Под краљем Милутином престони печати (Кат. бр. 26.1, 26.2) достижу пречник 78 мм, што је уједно највећи воштани печат у српском корпусу. Отада се димензије највећих воштаних типара српских владара незнатно смањују, па су Душанови младокраљевски престони печати (Кат. бр. 33.1, 33.2) пречника 70 мм, његов краљевски престони печат (Кат. бр. 35) око 62 мм, а хералдички печати Александра Асена (Кат. бр. 50) 70 мм, краља Вукашина (Кат. бр. 52) 54 мм, кнеза Лазара (Кат. бр. 59.1, 59.2, 63) око 43–45 мм, Ђурђа I Балшића (Кат. бр. 56) 50 мм, Балше III Балшића (Кат. бр. 78) 62 мм, кнеза и деспота Стефана Лазаревића (Кат. бр. 71, 74.1–3) и деспота Ђурђа Вуковића Бранковића (Кат. бр. 81.1–4) 70 мм, и деспота Лазара Бранковића (Кат. бр. 91) 67 мм. Након тога типари димензија до 78 мм нису коришћени. Ово би значило да велики типари српских владара нису достигли категорију великих печата на западноевропском нивоу, за које се обично узима да су имали пречник од 80 или више милиметара. Примера ради, престони печати угарских краљева из династије Арпадоваца су се кретали између 75 и 116 мм, престони печати угарских краљева из страних династија (14–16. век) имали су промер између 97 и 130 мм (в. изнад, поглавље 3, стр. 78–79). Велики двострани печати са престоним аверсом босанских краљева имали су промер 110 мм (в. изнад, поглавље 4, стр. 91), док је промер печата анжујског краља Напуља Карла III Драчког износио 90 мм (в. изнад, поглавље 3, стр. 84). Воштани престони печати латинског цара Балдуина II, пак, били су по димензијама ближи престоним печатима српских краљева, са промером од 45 мм (в. изнад, поглавље 2, стр. 40).

Најмањи типари, димензија око 20 мм, неретко сигнети, и печатњаци до око 40 мм јављају се током свих периода у којима пратимо српске сигилографске обрасце (са изузетком периода царства из ког нису сачувани воштани печати). Тако су округли печати краљице Јелене (Кат. бр. 21, 28) пречника око 35 мм, док њен овални типар (Кат. бр. 30) има димензије 18×22 мм. Пречници округлих печата Балшића се крећу између 22 и 41 мм, док њихови су њихови овални типари (Кат. бр. 58, 64) имали димензије 21×18 мм и 14×16 мм. Пречници типара за воштане печате Вука Бранковића су износили између 18 и 33 мм. Печат жупана Николе Алтомановића (Кат. бр. 51) има промер од 17 мм, кнегиње Милице као монахиње Јевгеније (Кат. бр. 68) 32 мм, а овални печат браће Стефана и Радича Црнојевића (Кат. бр. 66) висине је 17 мм. Мали типар деспота Стефана (Кат. бр. 80.1–5) имао је пречник око 19 мм, бројни мали типари деспота Ђурђа (укључујући и онај који је користила његова кћи Мара) били су промера између 19 и 22 мм, док је његов син Лазар користио један мањи типар (Кат. бр. 93) од око 20 мм, и један већи (Кат. бр. 94) од 37 мм. Деспот Стефан Слепи имао је типар (Кат. бр. 92.1–3) пречника око 25 мм, деспот Вук Гргуревић (Кат. бр. 96.1–5) око 32 мм, округли печати Ђорђа Бранковића (Кат. бр. 97, 101) били су пречника 35 и 36 мм, а његов осмоугаони сигнет којим су се касније служили и Бериславићи (Кат. бр. 102.1–3) имао је димензије 20×16 мм, док су његова мајка Ангелина (Кат. бр. 99) и његов брат Јован (Кат. бр. 98) имали округле печате пречника 39 и 37 мм.

Метални печати били су округлог печатног поља, осим печата Ђорђа Бодиновића чији је типар био осмоугаон (Кат. бр. 6), и имали су пречник који се креће од 17 мм до чак 70 мм. Најмањи печат је недавно откривена була дукљанског архонта Петра, а највећи једна позлаћена була деспота Стефана из Хиландара. Оловне буле преднемањићких владара се крећу између 17 и 28 мм, док оловне буле Стефана Немање и његове браће имају промер између 30 и 43 мм. Прва позлаћена була краља Уроша је димензија 35 мм (Кат. бр. 18), док се остале краљевске буле крећу између 30 и 60 мм. Највећи примерци (44 и 50 мм) припадају

краљу Стефану Дечанском (Кат. бр. 32, 34.1, 34.2), и краљу који је на печатима (51 и 60 мм) сигниран само као Стефан (Кат. бр. 22, Кат. бр. 31); то што су ови печати димензијама ближи булама краља Стефана Дечанског, но булама краљева Милутина и Драгутина по нашем мишљењу само је додатни аргумент да се ови печати атрибуирају Стефану Душану као краљу. Димензије позлаћених була поново опадају током периода Царства, кад су се Душанови и Урошеви царски печати кретали између 30 и 41 мм, а затим расту током периода обласних господара, када су позлаћене буле кнеза Лазара (Кат. бр. 57.1, 57.2) биле промера 55 мм, а Гргура, Ђурђа и Лазара Вуковића Бранковића (Кат. бр. 73) 46 мм. Три позлаћене буле деспота Стефана (Кат. бр. 69, 75, 77) биле су још крупније, и њихови промери су износили 62, 64 и 70 мм, док је позлаћена була деспотице Ангелина и њених синова Ђорђа и Јована (Кат. бр. 103) пречника 40 мм, а була Ивана Црнојевића (Кат. бр. 100) 46 мм. Фалсификована була кнеза Лазара (Кат. бр. 108) која је кривотворина око 1700. године има пречник од чак 95 мм. Тиме су позлаћене буле српских краљева Стефана Дечанског и Душана, као и позлаћене буле деспота Стефана, својом величином превазилазиле димензије златних була византијских царева, где се под Палеолозима промер ових печата кретао између 27 и 38 мм (в. изнад, поглавље 2, стр. 22), као и димензије златних (позлаћених) царева Другог бугарског царства, чији је промер износио између 36 и 43 мм (в. изнад, поглавље 4, стр. 88–89). С друге стране, најраније буле српских краљева – Уроша I, Драгутина и Милутина – као и буле српских царева димензијама типара (30–35 мм)³ одговарају управо већим примерцима златних була династије Палеолога. Гледано у целини, пак, позлаћене буле српских владара најсличније су по димензијама златним булама угарских краљева, где се код краљева из династије Арпадоваца промер печата кретао између 27 и 68 мм, док је златна була краља Матије имала пречник од 40 мм (в. изнад, поглавље 3, стр. 78–80).

Све буле српских владара почев од краља Уроша I су позлаћене, тј. нису израђене од чистог злата. Ово је значајно одступање од византијске и бугарске сигилографске праксе, где су најсвечанији печати за царске хрисовуље израђивани од злата. Бар једном позлаћеном булом се у Византији служио брат цара Михаила VIII (в. изнад, поглавље 2, стр. 43), док се у Другом бугарском царству са коришћењем позлаћених печата уместо златних започело за владавине Јована Александра (в. изнад, поглавље 4, стр. 88, нап. 20). Можда управо чињеница да су српски владари користили позлаћене металне плочице за своје „златне“ буле објашњава нешто крупније димензије ових печата него што је то био случај у Византији и Бугарској, будући да је позлаћивање печата захтевало мање злата него израђивање читавих печата од злата.

Врпце висећих печата биле су израђене углавном од црвене (понекад готово пурпурне) свиле, а јављају се још и врпце од плаве, жуте и зелене свиле, једна двобојна врпца, као и једна врпца од ланених нити светле боје. Укупно осам печата је причвршћено на повеље уз помоћ врпци од плаве свиле: један воштани печат кнеза Андреја (Кат. бр. 14), једна позлаћена була краља Уроша (Кат. бр. 18), позлаћена була премештена на препис Лимске повеље краља Уроша (Кат. бр. 22), једна була краља Стефана Дечанског премештена на фалсификовану повељу краља Милутина Хиландару (Кат. бр. 25), воштани печат краља Душана на повељи Дубровнику 1345. године (Кат. бр. 33.2), једна Душанова царска була на повељи Филотеју (Кат. бр. 38) и једна његова царска була премештена на Хрусијску повељу краља Милутина (кат. бр. 40), те печат кнегиње Милице (Кат. бр. 68). Примећује се да су поједине златне буле које висе на плавим врпцама (Кат. бр. 22, 25, 40) премештене на преписе или фалсификате манастирских повеља. С друге стране, два воштана печата која су причвршћена плавим врпцама висе на оригиналним исправама Дубровнику (Кат. бр. 14, 33.2), а на оригиналним манастирским повељама то је случај са једним воштаним печатом

³ Код појединих Душанових царских була које се чувају у светогорским манастирима (Кат. бр. 42–43) биле су нам доступне само димензије печатних плочица за које се приликом увида у фотоматеријал примећује да су веће од отиска типара, и чини се да би празан обод плочице могао бити ширине 5–10 мм, тако да би они примерци чији се пречник креће између 39 и 41 мм у ствари могли носити отисак типара пречника око 30–35 мм.

(Кат. бр. 68), као и са две позлаћене буле (Кат. бр. 18, 38). Јасно је, стога, да не можемо говорити ни о каквој правилности коришћења врпци плаве боје, будући да печати који су причвршћени плавим врпцама нису сконцентрисани на један период или владавину једног владара, нити је увек у питању пример аутентичне праксе печатења (тј. у питању је премештање печата). Врцом од жуте свиле причвршћена је само једна була Вука Бранковића (Кат. бр. 54). На врпци од зелене свиле виси само један воштани печат *деспотовића* Стефана Бранковића (Кат. бр. 92.1), сачуван на оригиналној исправи Дубровнику. Но, ни овде не може бити речи о било каквој правилности (нпр. да је зелена врпца резервисана за Стефана који у овом тренутку нема владарски статус), пошто је већ на следећој исправи овог ауктора Дубровнику, свега неколико месеци касније, печат (Кат. бр. 92.2) причвршћен помоћу врпце од црвене свиле (Стефанов статус се у међувремену није променио, пошто је још увек био жив његов брат, деспот Лазар, који је такође користио црвене врпце, Кат. бр. 91). Двобојну врпцу, од нити црвене и златне (жуте?) свиле, користио је Иван Црнојевић (Кат. бр. 100). Најзад, на препису заклетве Дубровчанима Стефана Немањића, који је израдио дубровачки писар, оштећени воштани печат (Кат. бр. 13) виси на врпци од жућкастих ланених нити. Употреба обичног ланеног канапа за причвршћивање печата давно је примећена као одлика сигилографске праксе дубровачке канцеларије и била је један од аргумената да се документу на коме се печат налази утврди статус преписа.⁴ Стога се овај један случај може елиминисати пошто није аутентична одлика српске сигилографске праксе, те можемо рећи да су врпце за причвршћивање печата српских владара без изузетка биле израђиване од свиле. У питању је најчешће неуплетена свила, али поједини примерци из краљевског и царског периода, те доба обласних господара, састоје се од већег бројаfino уплетених свилених кончића (Кат. бр. 26.2, 33.2, 43.1, 71, 72), док су код неких нити свиле сачињавале плетенице, од којих су најлепши примерци сачувани код деспота Ђурђа Вуковића (Кат. бр. 81.1, 81.3) и Стефана Бранковића (Кат. бр. 92.1, 92.2).

Врпце viseћих печата су најчешће провлачене кроз одређен број рупица начињених у листу исправе. У великожупанском и краљевском периоду у питању је обично парни број рупа (најчешће две, распоређене хоризонтално или вертикално, затим четири, постављене у квадрат), ређе непарни (једна, три, постављене у троугао, или пет, од којих су четири постављене у квадрат и пета по средини испод њих), некад начињених кроз плику. У царском периоду најчешће су у питању две или четири рупе, понекад начињене кроз плику, а само је једном у питању провлачење кроз средњу од пет рупа. И у доба обласних господара, сачувани печати су се најчешће качили на врпце провлачене кроз две рупе и кроз четири квадратно или ромбоидно распоређене рупе, ређе три у троугао распоређене рупе, понекад начињене у плики, и једном кроз шест рупа распоређених три пута по две. У деспотском периоду најчешће је у питању овако распоређених шест рупа, или пет, а ређе две, три, четири, или осам. Када су у питању четири и пет рупа, врпца је дијагонално укрштана, када је у питању шест рупа, онда је врпца кроз четири рупе провлачена дијагонално, а кроз две хоризонтално (некад кроз првих четири дијагонално, а кроз последње две хоризонтално на лицу документа, некад на наличју); када је у питању осам рупа, онда је врпца провлачена на лицу документа кроз прве и последње две хоризонтално, а кроз средњих четири дијагонално.

Израда, тј. отискивање воштаних печата такође показује извесну разноврсност. Најједноставнији начин био је обичним притиском типара на печатни восак. Међутим, рано је уочено да је неретко процес израде воштаног печата био обрнут, тј. да је танак слој воска гњечен на типар, потом вишак воска са обода уклањан одсецањем, и најзад налепљиван на документ у случају утиснутих печата, одн. налепљиван на претходно припремљену печатну грудву у случају viseћих печата.⁵ У случају сачуваних печата српских владара коришћена су оба начина израде воштаних печата. За печате причвршћене на „српски“ начин, Чремошник

⁴ G. Čremošnik, *Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku*, *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku* 1 (1952) 77; Порчић, *Документи*, 135.

⁵ Čremošnik, *Studije*, 111–112.

тврди да су сви израђивани тако што је типар са већ изгњеченим танким слојем воска утискиван на печатни восак наливен на прорезе у документу.⁶ Међутим, ми уопште не можемо бити сигурни да је ово случај са печатима српских краљева причвршћених на „српски“ начин (Кат. бр. 15, 28, 35), због тога што су временом ивице деформисане. Али то свакако јесте био случај са печатом Балшића на писму Дубровнику о укидању царине на Дању (Кат. бр. 49); с друге стране, печат на повељи Балше II Дубровнику (Кат. бр. 58) свакако није могао бити израђен на овај начин. Наиме, печатна грудва на прорезима је начињена од зеленог воска, али се у једном делу налази и црвен восак који је очигледно накнадно наливен, и затим је типар требало утиснути преко црвеног воска, али је он склизнуо, па печатна представа заузима и црвени и зелени део печатне грудве. Директно утиснути печати српских владара који су карактеристични за доба обласних господара и српских деспота јесу морали бити израђивани претходним гњечењем воска на типар, а затим прилепљивањем на документ, јер су њихове ивице толико правилне, да без икакве сумње сведоче о одсецању вишка воска на типару. Штавише, чини се да је ово бар понекад био и процес израде утиснутих воштаних печата са заштитним папирићем из времена обласних господара и деспота, јер на неким примерцима на којима је заштитни папирић скинут (Кат. бр. 50, 101), види се да је восак потпуно правилног облика, што пред нас поставља питање у ком је тренутку папирић постављен, јер се не чини вероватним да је папир такође гњечен на типару. На другим примерцима печата са заштитним папирићем, пак, јасно је да је заштитни папир постављен на наливен восак на повељи и да је тек преко њега отискиван типар (Кат. бр. 95.3–4), будући да је восак испод папирића знатно шири од димензија типара и види се да је неправилног облика. Најупитније је на који су начин израђивани висећи воштани печати. Чremoшник је изгледа сматрао да је приликом израде висећих воштаних печата Немањића танак слој воска гњечен на типар, а затим је восак са типара налепљиван на претходно припремљену печатну грудву.⁷ Свакако је у праву за двострани воштани печат краља Владислава (Кат. бр. 17), будући да су аверс и реверс израђени посебно и тек онда спојени око врпце. Да ли су претходним гњечењем воска на типар израђивани и печати великих жупана, хумских кнежева и немањићких краљева, мање је сигурно, јер су данас сви њихови једнострани воштани печати искрзаних обода па се не може препознати граница другог слоја воска, оног са типара. Исто тако ово не мора бити случај ни са висећим печатима Вука Бранковића, како Чremoшник сматра,⁸ и његових наследника. Али то јесте био случај код висећих воштаних печата српских деспота, можда са малобројним изузецима, свакако заједничког печата деспота Стефана и његовог брата (Кат. бр. 71), будући да се и по ободу ове печатне грудве од природног воска налази слој црвеног воска, а не само у делу у коме је отиснут типар.

„Српски“ начин причвршћивања утиснутих печата настао је вероватно у византијској средини (будући да је био познат и епирским/солунским Анђелима у првој половини 13. века), свакако због чињенице да восак тешко приања на пергамент. Директно налепљивање воштаног печата на равну подлогу пергамента, тј. наливање воска директно на пергамент резултовало би лаким отпадањем таквог печата. Восак је свакако боље приљањао на папирну подлогу, због чега су неки воштани печати на папиру причвршћивани на овај једноставнији начин. Но, у доба обласних господара, Балшићи су користили „српски“ начин утискивања на папирним исправама. Повремено су на восак на полеђини додавали папирић зарад бољег прилепљивања, што је престављало прелаз ка новом начину утискивања воштаних печата. Нови начин се састојао у томе да су на месту предвиђеном за восак и даље прављена два прореза у папиру, чешће вертикална но хоризонтална. Али на полеђину овако начињене трачице више није наливен восак, већ је кроз прорезе провлачена нова трачица папира чији су крајеви спајани на лицу документа, а затим је преко њих наливен печатни восак. Овај

⁶ Ibid, 87.

⁷ Ibid, 113.

⁸ Ibid.

начин утискивања забележен је код Војиновића-Алтомановића и раних Црнојевића, а можда и код кнеза Лазара (Кат. бр. 63), те касније и код српских деспота, на њиховим документима упућеним западним дестинатарима. Када су на овај начин затварана писма, онда су прорези прављени тек након што би писмо било преклопљено, па је трачица провлачена кроз оба слоја папира и тиме фактички држала писмо затвореним.

С друге стране, постојао је још један начин да се обезбеди додатно приањање воска на површину документа. Поново је први пут забележен током доба обласних господара, на повељама последњих Балшића Млецима, писаним на пергаменту. На месту предвиђеном за наливање воска најпре је прављено неколико прореза зашиљеног облика (V); на њих је онда наливан восак, али су овако настали троугласти одсечци могли бити и повлачени на горе, да би ушли дубље у печатни восак. И овај начин утискивања воштаних печата, који је свакако прилагођен из западне сигилографске праксе, посведочен је касније на документима српских деспота писаним на пергаменту и упућеним западним дестинатарима.

На затвореним писмима воштани печати су имали и практичну сврху да обезбеде затварање писама. У немањићком периоду потпуни печат сачуван је само на писму краљице Јелене (Кат. бр. 30). Вредно је пажње да из овог воштаног печата на горњој и доњој страни вире делови танке трачице папира. Вероватно треба претпоставити да су преклопљена писма – а свакако ово писмо – пре печатења обмотавана танком трачицом папира (или неким другим материјалом) која је спајана на размаку између два дела адресе, а потом је на тај спој наливан восак за печатење. Неки сличан процес затварања писма свако је посведочен штурим описом једног Душановог писма затвореног „*sera gialla, siriço et bombiçe*“ (жутиим воском, свилом и папиром).⁹ Можда су овде око преклопљеног писма обмотани и папирна трака и танка свилена врпца, па тек онда нанет восак за печат. У сваком случају, овај начин затварања писама је напуштен током доба обласних господара, када је восак за печатење могао бити нанет директно на преклоп затвореног писма, због чега је овакав печат морао бити преломљен да би се писмо отворило, или је, као што је већ поменуто, трачица папира провлачена кроз прорезе начињене у преклопљеном писму.

Метални печати су такође могли бити израђени на различите начине. Оловне буле преднемањићких владара, као и оне Стефана Немање и његовог брата Страцимира су израђене на исти начин као што су оловне буле израђиване у Византији и Бугарској. Печатне плочице су изливане из једног дела, са вертикалним каналом у средини за провлачење врпце. Код првог сачуваног позлаћеног печата једног немањићког краља (Кат. бр. 18) аверсна и реверсна плочица спојене су прстеном ширине око 5 мм, што значи да је ова була вероватно израђена на начин на који су израђивани златни печати византијских царева између 11. и 14. века – аверс и реверс су изливани као посебне плочице, а потом лемљени, па откивани у булотерију. Све друге позлаћене буле српских краљева, а потом и позлаћене буле српских царева израђиване су тако што су аверсна и реверсна плочица откиване посебно, а потом су лепљене адхезивом око врпце. Овај начин се задржао и током доба обласних господара у канцеларији кнеза Лазара, док су позлаћене буле Бранковића носиле једну техничку иновацију која је посведочена још само у Бугарској, и то једном: у питању су мале цевчице на горњем и доњем рубу печата кроз које улази и излази врпца. Такав начин спајања позлаћених печата око цевчице за врпцу користио је и деспот Стефан Лазаревић. За последњу сачувану булу српских деспота у Угарској (Кат. бр. 103) није јасно на који је начин израђена, једино је сигурно да на њој цевчица за врпцу није присутна.

---

⁹ Дубровник, Државни архив, Reformationes 13, fol. 97^v. Н. Порчић, ССА 7, 17–26; Порчић, *Документи*, 229–230, бр. 62, т. 54, бр. 62.

**Трећи део: СИГИЛОГРАФСКА ПРАКСА СРПСКИХ ВЛАДАРА У ШИРЕМ
КОНТЕКСТУ**

12. ПЕЧАТИ КАО СРЕДСТВО ДИПЛОМАТИЧКЕ ОБЕРЕ

Сведочанства о печатењу као извор за дипломатичко-сигилографске обрасце српских владара. Премда је сачуван релативно мали број печата средњовековних српских владара – 144 печатна отиска и четири типара – постоје и сведочанства да су документи који данас немају печат били печатењени. На бројним исправама налазе се остаци печата и трагови печатења (оштећене печатне грудве, врпце са којих су печати скинути, мрље од воска, прорези и рупе за постављање печата), а у тексту самих исправа се налази на помене печата, у короборационим формулама, док се у белешкама о записивању могу наћи и помени печата али и детаљни описи печата. Понекад су се уз документе сачували и цртежи печата, мада се овде ради о изузетно малом броју примера. Такође, називи повеља – хрисовуљ, златопечатно слово и сл. – сведоче о томе да су конкретни документи били печатењени златним печатима.

Наведена посредна сведочанства о печатима, као што је већ речено, срећемо у 221 исправи. Описе печата који су могли бити и изузетно детаљни – и са њима ретке цртеже које третирамо као сликовне пандане описима (укупно 15 докумената са оваквим сведочанствима о печатењу) – већ смо обрадили приликом анализирања спољашњих и унутрашњих одлика српских владарских печата, пошто су нам подаци добијени на овај начин омогућили реконструкцију садржаја појединих печата који нису сачувани. Када су у питању остале врсте сведочанстава о печатењу, са остацима печата посведочено је 39 докумената, са остацима печата и поменом два, са траговима печатења 51, са траговима и поменом један, са траговима и називом 27, са траговима, поменом и називом два, затим само са поменом печата 44 документа, са поменом и називом пет, и најзад, 35 исправа као једино сведочанство о печату носе назив – хрисовуљ или златопечатно слово (в. изнад, Увод, табела 2, стр. 9–10). Као што смо већ истакли, неки документи садрже више од једног сведочанства о печату – два сведочанства јављају се у 39 случајева, три сведочанства у три случаја.

Дистрибуција сачуваних докумената који носе сведочанства о печатењу показује да се њихов број повећава идући од преднемањихког раздобља до краљевског периода, где се уочава нагли скок, а затим почиње да опада до доба деспота, па тако код преднемањихких владара постоје само два сведочанства, код великих жупана и удеоних кнежева три, док се у краљевском периоду тај број пење на 70, у царском опада на 57, у доба обласних господара на 48, а код деспота на 41. Но, треба и напоменути да нису у свим раздобљима присутне све врсте сведочанстава, као и да неке од врста немају исту дистрибуцију као када је у питању укупан број сведочанстава (нпр. назив хрисовуљ који се најчешће јавља у царским документима), што се може видети на основу приложене табеле.

Табела 3. Укупан број сачуваних докумената са сведочанствима о печатењу распоређен према врсти сведочанства и периоду (број оригинала у загради)

	Преднемањ. Владари	Велики жупани и удеони кнежеви	Краљеви	Цареви	Обласни господари	Деспоти
Остаци печата			10 (10)	3(3)	5 (5)	21 (21)
Остаци печата и цртеж					1 (1)	
Остаци, цртеж и помен печата					1 (1)	

Остаци и помен печата						2 (2)
Трагови печатења		2 (1)	30 (22)	2 (2)	8 (6)	9 (8)
Трагови и опис печата						1 (1)
Трагови печатења и помен			1(1)			
Трагови печатења и назив			4 (1)	20 (13)	3 (3)	
Трагови, помен и назив				1 (1)	1 (0)	
Описи/ цртежи		1 (0)	6 (0)	3 (0)		
Цртеж и помен печата				2 (0)		
Помен печата	2 (0)		9 (0)	4 (0)	21 (1)	8 (0)
Помен и назив				4 (1)	1 (1)	
Назив документа			10 (5)	18 (8)	7 (6)	

Две чињенице се морају имати на уму кад су у питању сведочанства о печатењу. Најпре, као и кад су сачувани печати у питању, најрелевантнија је статистика која узима у обзир оригинале са сведочанствима; то што преписи немају никакво сведочанство о печатењу не може се узети као валидни аргумент *ex silentio* да оригинал није био печатењен. Друга чињеница јесте да различите врсте сведочанстава немају подједнаку снагу доказа.

Наиме, остаци печата, тј. воштане грудве чија је печатна представа уништена у потпуности тако да се не може реконструисати њен садржај, као и целовите мрље од воска, сведоче о сигилографској пракси српских владара готово у истој мери као и сачувани печати са распознатљивим печатним легендама и ликовним представама, будући да су доказ коришћења печата као средства овере и средства (ре)презентације. На основу остатака се без сумње може рећи на који је начин печат био причвршћен (висећи или утиснут), а такође нам омогућавају да релативно прецизно одредимо величину печата. Материјал ових печата, сасвим је јасно из напред реченог, јесте восак. Једино што нам ова врста онемогућава да сазнамо јесте на који је начин владара представљен на свом печату, у ликовном смислу, те по питању титулације.

Трагови печатења – врпце, рупе и прорези, те размаци у потпису повеље или адреси писма доносе мање информација него остаци печата. Врпце без икакве сумње сведоче да је био у питању висећи печат, али не говоре ништа о материјалу печата. О томе можемо закључивати само посредно. На сигурнијем смо терену када су у питању размаци у адреси писама – они су свакако били предвиђени за постављање утиснутих печата, и то најмањих димензија (сигнети). Већи број рупа малих димензија на документима могао је да служи за провлачење врпци висећих печата, али у неким случајевима, бар теоријски, и за боље

приањање наливеног воска за утиснути печат. Два хоризонтална прореза који формирају танку трачицу су најчешће служили за утискивање воштаних печата на „српски“ начин, али су забележени и случајеви где је кроз њих провлачена врпца. Најзад, када се трагови нађу уз назив хрисовуљ (или неку варијацију овог термина), и даље се не може са апсолутном сигурношћу закључивати о материјалу печата, јер је у деспотском периоду забележено више случајева да су хрисовуље печатење воском, премда увек висећим печатима израђеним највећим деспотским типаром (в. испод, стр. 200).

Описи и помени уз преписе са различитим нивоом детаља сведоче о присуству печата на оригиналу, па тако на основу њих можемо сазнати материјал израде, начин причвршћивања, тип ликовне представе, а некад чак и посредно претпоставити димензије печата, тј. да ли су у питању мали, средњи или велики типари за воштане печате; помени у короборацији докумената су обично мање детаљни, мада постоји и пример детаљног описа у короборацији једне манастирске повеље. Поред ове основне типологије печата, помени могу да посведоче и терминологију која се тиче правне снаге печата.

Назив хрисовуљ или нека варијација овог термина на грчком и српском, начелно треба да сведочи о присуству златног (позлаћеног) печата на документу. То што преписи који садрже назив хрисовуљ (15) не носе доиста и позлаћене печате, никако не сведочи да оригинали нису носили позлаћене буле Међутим, када ни оригинали који садрже овај назив (19) не носе ниједно друго сведочанство о печатењу као што су трагови (врпце или бар рупице/прорези за врпце), то онда имплицира да на таквим документима позлаћене буле никад нису ни постављене. У једном случају из доба обласних господара, у хрисовуљи Драгаша, забележена је короборација: „утврдисмо знамениемъ и бѣлѣгомъ царьскимъ и въ мѣсто злата своеручно сие подѣписасмо“ (подвукао Б.Х.),¹ што сведочи да је хрисовуља могла бити без златног печата, али да је то изгледа ипак перципирано као специфична ситуација која се морала некако другачије *ad hoc* надоместити и посебно напоменути. Овај случај пред нас поставља питање зашто нешто слично није учињено и код 19 докумената који носе назив хрисовуљ, као и код два документа који уз назив имају и помен у короборацији, који се сматрају за оригинале, а не носе икакве трагова печатења.

* * *

Свих 39 остатака долази са оригиналних докумената, а и два остатка у комбинацији са поменом и два остатка у комбинацији са цртежом такође се налазе на оригиналним документима. Из периода краљевине сачувало се десет остатака воштаних печата. Повеља краља Драгутина Дубровнику о условима за продају вина и меда (после 1276), на прорезима за „српски“ начин причвршћивања, начињеним комотно испод потписа по средини листа, има кружну мрљу од воска (пречник око 32 мм).² На Драгутиновој повељи Дубровнику о уређивању односа (1281) уочава се рупа у облику издуженог положеног правоугаоника 10×40 мм, што је траг „српског“ начина утискивања 15 мм испод потписа по средини,³ бледа мрља од воска која окружује рупу сведочи да је у неком тренутку печат промера око 40 мм са ове повеље одсечен или једноставно отпао. Најзад, на повељи сада већ бившег краља Драгутина Дубровнику о трговачким повластицама (после 1313) сачувао се делић тамножутог воштаног печата (димензије печатне грудве око 32 мм) између прореза који су направљени за причвршћивање на „српски“ начин, али је површина печата уништена, те од печатне представе ништа није преостало.⁴

¹ П. Драгичевић, *Повеља "царице" Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове бащинске цркве у Архиљевици*, ССА 10 (2011) 90.

² Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 305. *Зборник*, 271–272, бр. 79; Порчић, *Документи*, 169–170, бр. 18, т. 26, бр. 18.

³ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 314. *Čremošnik*, *Neznani pečati*, 53; *Čremošnik*, *Studije*, 124; *Зборник*, 265–266, бр. 77; Порчић, *Документи*, 170–171, бр. 19, т. 26, бр. 19.

⁴ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 979. М. Динић, *Однос између краља. Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955) 54–55; *Зборник*, 453–454, бр. 124; Порчић, *Документи*, 184, бр. 29, т. 33, бр. 29. За

На писму краља Милутина жупану Твртку о заплени имовине Дубровчанима (пре 15. јуна 1284), на исти „српски начин“ је био причвршћен печат од смеђег воска (димензије грудве око 32 мм), од кога је до данас такође остао само средишњи делић воска са уништеном печатном површином.⁵ На повељи краља Милутина Ратачкој опатији о потврђивању дарова краљице Јелене (15. март 1306) на црвеној врпци провученој кроз четири прореза у плики висила је печатна грудва од жутог воска непознатих димензија којој је печатна површина уништена.⁶ Писмо краља Милутина Дубровнику о исплати Светодмитарског дохотка (пре 28. октобра 1313) печатено је утискивањем воштаног печата преко трачице провучене на полеђини између два дела адресе по средини, где се још увек може видети мрља од воска, промера око 13–14 мм.⁷ И на каснијем писму краља Милутина о исплати Светодмитарског дохотка (пре 27. октобра 1320) уочава се мала смеђа мрља од воска (око 10 мм) између два дела адресе на полеђини, мало лево од средине.⁸

Мрља од воска (око 10 мм) између два дела адресе на полеђини, лево од средине уочава се на писму Стефана Дечанског Дубровнику о исплати Светодмитарског дохотка (пре 25. октобра 1325).⁹ Писмо Стефана Дечанског Дубровнику о разрешењу дугова Андрије Пештића (15–28. јул 1326) носи мрљу од воска (око 15 мм) између два дела адресе на полеђини.¹⁰ На писму Стефана Дечанског Дубровнику о Светодмитарском дохотку (пре 3. децембра 1328) налази се мрља од воска (13–14 мм) између два дела адресе на полеђини.¹¹

На основу димензија остатака Драгутинових печата, као и димензија печата са писма краља Милутина жупану Твртку, јасно је да ови описани печати нису могли потећи са неког типара попут оног од 78 мм (Кат. бр. 26) којим је Милутин печатао повеље Дубровнику, већ да су у питању морали бити мањи краљевски типари. На преосталим писмима краља Милутина и писмима Стефана Дечанског воштане мрље имају промер између 10 и 15 мм, што сведочи да су свакако оверавана најмањим краљевским типарима. Најзад, познато је да је краљица Јелена, супруга Уроша I, једно писмо печатила типаром малих димензија, и то овалним, 18×22 мм (Кат. бр. 30). Ове најмање типаре, вероватно сигнете, можда треба повезати и са печатом краља Душана на једном његовом писму који се у дубровачком опису назива секретумом (в. испод, стр 194), као и са хералдичким печатом краља Душана који такође посведочен на једном писму. Остаци печата пред нас постављају питање да ли поред ових најмањих типара, и великих престоних типара, можемо претпоставити и постојање

ову повељу Дубровнику најпре се сматрало да ју је издао Стефан Првовенчани, али је Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I-1, 40, палеографском анализом утврдио да је знатно млађа, па је претпоставио да је аутор Стефан Дечански у периоду док је био намесник Зете. М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, 54–55, приписао ју је бившем краљу Драгутину из времена после помирења са Милутином.

⁵ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 326. *Ћремошник*, *Studije*, 126–127; *Зборник*, 283–284, бр. 84; Порчић, *Документи*, 174–175, бр. 22, т. 28, бр. 22.

⁶ Венеција, Државни архив, *Miscellanea, atti diplomatici e privati*, kutija 10, br. 344. Г. Чремошник, *Оригинални документи јужно-словенских владара у Млетачком архиву*, Споменик СКА 93 (1940) 124–125; *Ћремошник*, *Studije*, 127; С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Милутина опатији Св. Марије Ратачке*, ССА 1 (2002) 22; *Зборник*, 393–399, бр. 106; Порчић-Исаиловић, *Документи*, 209, бр. 2; *Monasterium.net, Collection: Serbian Medieval Documents in the State Archives of Venice, 1306-03-15_cca_Milutin*, https://www.monasterium.net/mom/SerbMedDocsInVenice/1306-03-15_cca_Milutin/charter (21.01.2021); *Monasterium.net, Collection: Serbische Herrscherurkunden (1306-1388) 13060315 - Milutin*, <<https://www.monasterium.net/mom/BISANU/13060315-Milutin/charter>> (23.01.2021). Овај остатак печата се данас не налази уз документ и сматра се изгубљеним.

⁷ Дубровник, Државни архив, *Prilozi arhivskim serijama IVa*, br. 5. *Ћремошник*, *Studije*, 127; Н. Порчић, ССА 7, 11–13, 18–26; *Зборник*, 413–414, бр. 112; Порчић, *Документи*, 185, бр. 30, т. 33, бр. 30.

⁸ Дубровник, Државни архив, *Prilozi arhivskim serijama IVa*, br. 69. *Ћремошник*, *Studije*, 127; Н. Порчић, ССА 7, 13–14, 18–26; *Зборник*, 495–496, бр. 135; Порчић, *Документи*, 188–189, бр. 33, т. 34, бр. 33.

⁹ Дубровник, Државни архив, *Prilozi arhivskim serijama IVa*, br. 6. *Ћремошник*, *Studije*, 128; Н. Порчић, ССА 7, 14–15, 18–26; Порчић, *Документи*, 197, бр. 40., т. 37, бр. 40.

¹⁰ Дубровник, Државни архив, *Prilozi arhivskim serijama IVa*, br. 70. Н. Порчић, *Акт краља Стефана Уроша III о разрешењу рачуна Дубровчанина Андрије Пештића*, ССА 2 (2003) 25; Порчић, *Документи*, 203, бр. 46, т. 40, бр. 46.

¹¹ Дубровник, Државни архив, *Prilozi arhivskim serijama IVa*, br. 8. *Ћремошник*, *Studije*, 128; Н. Порчић, ССА 7, 15–16, 18–26; Порчић, *Документи*, 204–205, бр. 47, т. 40, бр. 47.

треће димензије краљевских воштаних печата чији су типари имали промер око 32мм, или су на печатне грудве ових димензија ипак утискивани најмањи типари? Будући да су сачувана два печата, могуће са истог типара, краљице Јелене који имају промер 35 мм (Кат. бр. 21, 28), и како су се и ти печати, као и печати краља Драгутина, налазили на повељама, чини се логичнијим да би ипак био у питању трећи тип печата, тј. да овде говоримо о постојању средњег печата немањићких владара промера око 32–35 мм који је изгледа коришћен и на неким повељама и на неким писмима.

Из царског периода сачувало се три остатка воштаних печата. На писму цара Душана Дубровнику о дугу Марка Васиљевића (септембар 1348) налази се рупа неправилног облика на месту где је на полеђини између два дела адресе по средини био утиснут печат (око 16 мм), и од кога је остала и бледа мрља од воска.¹² Сличан је случај и са писмом цара Душана Дубровнику о дугу Лавре Вукасовића (септембар 1348), где се на полеђини између два дела адресе по средини налази се мрља од воштаног печата (око 17 мм).¹³ Писмо цара Уроша Дубровнику о питањима купа и властелина Жарка (јануар 1357) има изузетно бледу, једва видљиву мрљу од воска (око 15 мм) између два дела адресе на полеђини.¹⁴ Дакле, и као цареви, немањићи владари су наставили да своја писма Дубровнику оверавају најмањим печатима димензија 15–17 мм. Стога треба претпоставити да су неким таквим сигнетом израђене и *bullae leonis* цара Уроша које се помињу у дубровачким канцеларијским књигама као печати на његовим писмима.

Пет остатака воштаних печата која потичу из доба обласних господара долазе са докумената кнеза Лазара, његових наследника и Вука Бранковића. Повеља кнеза Лазара манастиру Лаври о потврди дара властелина Црепа (после 1. септембра 1375) има велику мрљу од воска мало испод текста, по средини листа, можда између два дела сада избледелог потписа.¹⁵ На повељи кнеза Лазара манастиру Лаври о даривању 100 литара сребра годишње (8. август 1381) на црвеној врпци провученој кроз четири рупе посред потписа на средини листа налази се знатно оштећена воштана печатна грудва на којој се не распознаје печатна представа.¹⁶ Знамо већ да је овај владар користио воштане печате на повељама манастиру Пантелејмону (Кат. бр. 59). Оба Лазарева пантелејмонска печата израђена су вероватно типаром којим је израђен и његов печат на једном писму Дубровнику (Кат. бр. 63), а то је можда случај и са овим печатима на повељама Манастиру Лаври (ипак, овој претпоставци се мора приступити опрезно, будући да нам нису познате димензије печатних грудви из Лавре). Ако су заиста у питању отисци са истог типара, у питању је печат димензија 43 мм, колико износи пречник типара којим је печатадено писмо Дубровнику. По својим димензијама овај типар је најсличнији средњем печату немањићких краљева и краљица чији се промер кретао око 35 мм, те хералдичком типару краља Вукашина чији промер износи 54 мм. Но, без обзира којим типаром су ови печати били израђени, јасно је да је Лазар воском печатао и манастирске повеље, и писма световним дестинатарима. Оваква пракса изгледа није посведочена у немањићко доба; на повељи Стефана Дечанског манастиру Хиландару о даривању цркве Богородице Призренске (8. фебруар 1327) налази се хоризонтална рупа (дужине око 55 мм) знатно испод потписа по средини настала откидањем трачице између два прореза начињених као за „српски“ начин причвршћивања,¹⁷ али ово никако не може бити непобитан доказ да је ова повеља заиста и печатадена воском.

¹² Дубровник, Државни архив, Prilozi arhivskim serijama IVa, br. 66. Порчић, *Документи*, 246–247, бр. 72, т. 60, бр. 72.1.

¹³ Дубровник, Државни архив, Prilozi arhivskim serijama IVa, br. 64. Порчић, *Документи*, 243–244, бр. 70, т. 60, бр. 70.1.

¹⁴ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1002. М. А. Чернова, *Писмо цара Стефана Уроша дубровчанам*, ССА 9 (2010) 88; Порчић, *Документи*, 260–262, бр. 81, т. 72, бр. 81.

¹⁵ Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 17–21, бр. 1; AA XI. *Actes de Lavra IV*, 181–183, no. 4, pl. 4.

¹⁶ Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 171–175, бр. 9; AA XI. *Actes de Lavra IV*, 184–185, no. 5, pl. 5; Monasterium.net, *Collection: Serbische Herrscherurkunden (1306-1388), 13810808 - Lazar*, <<https://www.monasterium.net/mom/BISANU/13810808-Lazar/charter>> (23.01.2021).

¹⁷ С. Мишић, ССА 5, 66.

На полеђини писма Лазаревића Дубровнику о заложеном појасу (6. август 1392), мало испод адресе, налази се мрља од воштаног печата промера око 17 мм.¹⁸ Ово сведочи да је у питању свакако мали типар, највероватније сигнет.

Повеља Вука Бранковића Манастиру Хиландару о даривању манастира св. Ђорђа код Скопља (после 1. септембра 1376) данас носи половину воштане печатне грудве (промера око 15 мм) утиснуте на „српски“ начин, испод потписа по средини.¹⁹ На повељи Вука Бранковића Дубровнику о потврди повластица (после 1389) налазио се печат утиснут на српски начин, далеко испод текста, али данас се ту налази само рупа неправилног кружног облика (око 28 мм), док по ивицама још има заосталог воска.²⁰ Теоријски, на печатне грудве овог промера могао се утиснути један од Вукових малих типара који се крећу између 18 и 21 мм (Кат. бр. 61–62, 72). Дакле, и Вук Бранковић је попут кнеза Лазара воском печатио и манастирске повеље и писма световним дестинатарима, и то увек малим типарима.

Од српских деспота сачувао се 21 остатак воштаних печата, сви утиснути. На писму деспота Стефана ердељском епископу о спору око прихода (18. фебруар 1417) налазе се остаци црвеног воска на левој ивици полеђине по средини.²¹ Облик типара делује да би могао бити овалан, што би га чинило јединственим међу Стефановим типарима који су сви кружни, тако да ће пре бити да је у питању деформација воштане грудве. Стефаново писмо сатмарском жупану (comes) Стефану Реметском (1412–1420?) било је затворено тако да се на полеђини налазе остаци преломљеног округлог воштаног печата (око 20 мм),²² а исти је случај и са његовим писмом жупанима Стефану Реметском и Бенедикту Химфију (1413–1420?).²³ Ова два печата су свакако могла бити израђена малим хералдичким типаром деспота Стефана посведоченим другим отисцима на деспотовим писмима (в. изнад, поглавље 10, стр. 155–156). На повељи деспота Ђурђа грађанима Дебрецина о потврди повластица (5. мај 1429) налази се мрља од воска на траци провученој кроз два прореза мало испод текста по средини листа.²⁴ Писмо деспота Ђурђа Јаношу Хуњадију о спорним поседима Дебрецина (24. јун 1448) данас је знатно оштећено, али се на позадини види мрља од воска на месту где се некад налазила трачица преко које је налепљен печат (пречника око 20 мм).²⁵ Деспотово писмо Јаношу Лекешу о заточењу Јаноша Хуњадија (21. април 1450) носи воштане мрље два

¹⁸ Дубровник, Државни архив, Prilozi arhivskim serijama IVa, br. 26. Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 19, бр 1/1, 87–88, сл. 1/1.

¹⁹ С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића о даровању скопског манастира Светог Георгија манастиру Хиландару*, ССА 8 (2009) 119, 124–125.

²⁰ Дубровник, Државни архив, Diplomata et acta, bečki broj 1021. С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића којом потврђује привилегије Дубровнику*, ССА 10 (2011) 109, 113.

²¹ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 53925, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/113625/>> (21.01.2021). Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 1417-02-18_Stefan_Lazarevic*, <https://www.monasterium.net/mom/RSSchartersHun/1417-02-18_Stefan_Lazarevic/charter> (23.01.2021)

²² Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 56516, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/311861/>> (22.01.2021). А. Крстић, *Два необјављена латинска писма деспота Стефана Лазаревића*, Иницијал 3 (2015) 204–205; Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 1411-10-06_?_Stefan_Lazarevic*, <https://www.monasterium.net/mom/RSSchartersHun/1411-10-06_Stefan_Lazarevic/charter> (22.01.2021).

²³ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 56517, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/311862/>> (22.01.2021). А. Крстић, *Два необјављена латинска писма деспота Стефана Лазаревића*, 204–205; Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 1411-06-04_?_Stefan_Lazarevic*, <https://www.monasterium.net/mom/RSSchartersHun/1411-06-04_Stefan_Lazarevic/charter> (22.01.2021).

²⁴ Н. Исаиловић, А. Фостиков, *Повеља господина Ђурђа Бранковића којом потврђује слободу грађанима Дебрецина*, Мешовита грађа 33 (2012) 58–59; Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 1429-05-05_Djuradj_Brankovic*, <https://www.monasterium.net/mom/RSSchartersHun/1429-05-05_Djuradj_Brankovic/charter> (23.01.2021).

²⁵ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 80916, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/158667/>> (23.01.2021); Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 1448-06-24_Djuradj_Brankovic*, <https://www.monasterium.net/mom/RSSchartersHun/1448-06-24_Djuradj_Brankovic/charter> (23.01.2021).

печата (пречника око 22 мм), једна поред друге, у доњем десном углу полеђине комотно изнад доње ивице;²⁶ ова два печата могла су бити израђена једним од неколико малих типара деспота Ђурђа. И друго писмо деспота Ђурђа Јаношу Лекешу о заточењу Јаноша Хуњадија (24. јун 1450) на полеђини такође носи делић црвеног воска од кружног печата, у доњем десном углу, комотно изнад доње ивице.²⁷ Мрља од црвеног воска (око 24 мм) налази се и око папирне трачице провучене кроз две рупе на десној ивици полеђине мало ниже од средине на Ђурђевој писму којим наређује Лекешу да преда списе војводи Вукосаву и магистру Јовану (13. јануар 1452).²⁸ На полеђини писма деспота Ђурђа папском легату Карвахалу о борбама код Београда (13. јул 1456) налази се велика кружна мрља (73–75 мм) која можда потиче од воштаног печата.²⁹

Остаци печата прве двојице деспота којим су била затварана писма свакако су израђени неким од најмањих типара ове двојице владара, а то је случај вероватно и са печатом са повеље деспота Ђурђа Дебрецину. С друге стране, Ђурђево писмо папском легату је можда носило отисак већег типара овог владара чији је промер износио 70 мм (Кат. бр. 81).

Писмо деспота Вука Гргуревића, хрватског бана Ладислава Егерварија и јајачког бана Петра Доција угарском краљу Матији Корвину (новембар 1480) било је оверено једним кружним печатом од воска црвене боје, пречника око 17 мм, утиснутим на левом рубу полеђине листа; од печата је данас видљива само мрља од воска.³⁰ Иако је деспот Вук потписан на првом месту, не може се са сигурношћу рећи коме од ауктора је печат припадао. Деспотово писмо Јовану Сурану (2. март 1481) било је затворено воштаним печатом, али се и од тог печата данас сачувала само кружна мрља од црвеног воска на преклопу овог квадратно затвореног писма.³¹ По димензијама мрља, може се са сигурношћу рећи да ова два печата нису начињена Вуковим већим типаром (32 мм) са пуним грбом. На писму деспота Вука султану Бајазиту II (мај 1483) налази се велика полукружна мрља до воска на левој маргини мало испод средине листа,³² тако да би ово могао бити отисак његовог познатог хералдичког типара. Писмо деспотице Барбаре Франкопан Бранковић вицепалатину Ладиславу Гребенском (15. август 1489) било је затворено воштаним печатом од кога је данас остала само кружна мрља од црвеног воска на преклопу овог квадратно затвореног писма, лево од средине.³³ По димензијама воштане мрље, чини се да ово писмо није било

---

²⁶ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 55456, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/161368/>> (21.01.2021); Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 1450-04-21_Djuradj_Brankovic*, <https://www.monasterium.net/mom/RSShartersHun/1450-04-21_Djuradj_Brankovic/charter> (23.01.2021).

²⁷ Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 1450-06-24_Djuradj_Brankovic*, <https://www.monasterium.net/mom/RSShartersHun/1450-06-24_Djuradj_Brankovic/charter> (23.01.2021). Црно-бели снимци документа постоје у Будимпешта, Мађарски државни архив, DF 285900, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/161654/>> (21.01.2021).

²⁸ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 55495, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/163707/>> (21.01.2021); Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 1452-01-13_Djuradj_Brankovic*, <https://www.monasterium.net/mom/RSShartersHun/1452-01-13_Djuradj_Brankovic/charter> (23.01.2021).

²⁹ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 55597, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/171361/>> (21.01.2021). Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 1456-07-13_Djuradj_Brankovic*, <https://www.monasterium.net/mom/RSShartersHun/1456-07-13_Djuradj_Brankovic/charter> (23.01.2021).

³⁰ Порчић–Исаиловић, *Документи*, 414–416, бр. 40, т. 65, сл. 40.

³¹ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 95411, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/213179/>> (21.01.2021). Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 1481-03-02_Vuk_Brankovic*, <https://www.monasterium.net/mom/RSShartersHun/1481-03-02_Vuk_Brankovic/charter> (23.01.2021).

³² Н. Радојчић, *Пет писма с краја XV века*, Јужнословенски филолог 20 (1954) 355, бр. 3. Снимци документа постоје у Београд, Архив САНУ, 10070-3

³³ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 103962, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/226336/>> (21.01.2021).

затворено Вуковим великим типаром који је деспотица-удова Барбара користила на својим другим писмима.

На повељи Јелене Јакшић манастиру Хиландару о даривању 100 дуката годишње (11. јун 1503) налази се кружна рупа (око 35 мм) испод потписа на средини са остацима воска на ободу, што сведочи о пропадању утиснутог печата.³⁴ Како знамо да је Јелена морала наследити по смрти деспота Јована Бранковића његов хералдички сигнет који је потом од ње добио њен други муж, Иваниш Бериславић, није нелогично претпоставити да је Јелена свакако задржала, а можда и користила, и друге типаре свог првог мужа након његове смрти (а пре но што се преудала). Димензијама, овај типар готово да одговара печату којим се Јован Бранковић служио пре но што је добио деспотску титулу (Кат. бр. 98), па можда можемо претпоставити да је касније израђен и сличан деспотски типар за овог владара који је Јелена користила.

Писмо деспота Иваниша Бериславића београдском бану Ђорђу Канишком о пропалом нападу на Смедерево (18. март 1505) било је затворено воштаним печатом од кога је данас остала само овална мрља од црвеног воска на преклопу затвореног писма.³⁵ Још једно писмо деспота Иваниша београдском бану Ђорђу Канишком (27. мај 1505) било је затворено воштаним печатом од кога је данас остала само овална мрља од црвеног воска на преклопу затвореног писма,³⁶ што је случај и са деспотовим писмом бановима Хрватске, Далмације и Славоније Ђорђу Канишком и Јовану Хампу Чаковечком (12. април 1509),³⁷ те његовим писмом Ђорђу Канишком као бану Хрватске, Далмације и Славоније у којем га обавештава о турским заробљеницима и доласку „брата“ Фрање (8. мај 1509).³⁸ На писму деспота Иваниша и Фрање Бериславића Стефану Егерварију о штићенику Ђорђу Славковићу (6. јул 1509) први од два печата лево припада деспоту.³⁹ Утиснут је тако што су на преклопу квадратно затвореног писма наливени кругови од црвеног воска за два печата, а преко њих постављен правоугаони папирић преко кога су утиснути типари; међутим, вероватно је приликом утискивања восак пробио папир, будући да је данас печатна представа у потпуности уништена. Једино се може уочити да је деспотов типар је издуженог облика, али није јасно да ли је у питању био осмоугао (као на његовим познатим типарима), или неки други, можда овални облик. Најзад, писмо деспота Иваниша Ђорђу Канишком којим га деспот обавештава да не може доћи у Јајце (6. јун 1504) било је затворено воштаним печатом од кога је данас остала само кружна мрља од црвеног воска на преклопу затвореног писма.⁴⁰ Овални облик воштаних мрља упућује нас на закључак да су ови печати утискивани једним од два сигнета деспота Иваниша који су имали облик издуженог осмоугла; да ли је то био случај и са печатом иза кога је остала кружна мрља, или је у питању ипак трећи, кружни типар, не можемо знати.

Последњи остатак печата припада титуларном деспоту Стефану Бериславићу. На преклопу његовог затвореног писма угарском палатину Стефану Баторију о слању племића Путника (11. јануар 1522) такође се налази кружна мрља од црвеног воска.⁴¹ Ни овде не

---

³⁴ К. Митровић, *Повеља деспотице Јелене Јакшић манастиру Хиландару*, ССА 7 (2008) 195–196.

³⁵ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 25442, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/256585/>> (21.01.2021).

³⁶ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 25444, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/257106/>> (21.01.2021).

³⁷ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 25509, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/265388/>> (21.01.2021).

³⁸ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 25512, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/265550/>> (21.01.2021).

³⁹ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 25519, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/265833/>> (21.01.2021); Thalloczy–Aldassy, *Codex*, 335, no. 446.

⁴⁰ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 25433, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/254482/>> (21.01.2021).

⁴¹ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 23602, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/295872/>> (21.01.2021).

можемо знати да ли је отисак начињен једним од познатих сигнета деспота Стефана, или пак неким новим, кружним типаром.

Једини документ са остацима печата и цртежом потиче од кнеза Војислава Војиновића. Већ смо споменули његово писмо Дубровнику којим јемчи безбедност дубровачким трговцима (пре 16. јула 1362);⁴² ово писмо садржи загонетни цртеж печата, али такође и трагове печатења – две подеротине и кружну жућкасту мрљу (15–17 мм) између подеротина на полеђини писма. И једини документ са остацима печата, цртежом и поменом печата долази са писма кнеза Војислава. У питању је његово писмо којим Дубровчане обавештава о склопљеном миру у Оногшту (око 2. августа 1362),⁴³ које поред два хоризонтална прореза десно од цртежа кроз које је на полеђини провучена уска папирна трачица око које се налази овална воштана мрља (висине око 18 мм), садржи још и загонетну короборациону формулу „...и да знате втиде ми печать напрѣдъ да га коу оудати мою печать“ са цртежом. Положај воштаних мрља на писмима одговара месту на коме би био наливен восак у сврху затварања писма печатом, што упућује да су ова писма била затворена воском иако није било типара за утискивање печатне представе у восак. Ова чињеница сведочи да су две функције печата у овим конкретним ситуацијама раздвојене – печата као средства дипломатичке овере и печата као средства затварања писма и гарантовања неизмењеног стања. Такође, ово показује да печат није изгубио своју функцију средства овере – у тренутку када ауктор није имао свој типар код себе, он је и даље употребио восак за затварање писма, а у самим писмима је нацртано загонетно знамење које је требало да преузме функцију печата као средства овере; у једном писму је и напоменуто у короборацији да цртеж знамења треба да надомести недостатак печатне представе.

Са остацима печата и поменом сачувана су само два документа, оба током доба српских деспота – по један од деспота Ђурђа Бранковића и деспота Иваниша Бериславића. На повељи деспота Ђурђа Дионисију од Киштаркања и Јовану од Апага о даривању поседа (20. април 1443) налази се мрља од црвеног воштаног печата (око 26 мм) са обе стране кроз три рупице знатно испод последњег реда текста по средини листа, а у самом тексту короборациона формула „nobisque soliti sigilli impressione roborari“.⁴⁴ С обзиром на димензије мрље, у питању је свакако неки од његових малих типара.

На повељи деспота Иваниша о посредовању у купопродаји између калочког надбискупа и београдског војводе (30. април 1505) налази се овална мрља од воска, преко два троугласта прореза кроз који је наливен восак за печат, по средини незнатно испод текста, док се у короборацији налази синтагма „sigillo nostro“.⁴⁵ Овај печат је могао бити начињен утискивањем деспотовог шестоуглог сигнета или евентуално неким овалним типаром.

* * *

Што се трагова печатења тиче, од 51 документа који их носи, 39 су оригинали. Од великих жупана и удеоних кнежева сачувана су два документа са траговима. Један је оригинал, хиландарска повеља Стефана Немањића, са шест краћих хоризонталних прореза на три прегиба у најнижем истуреном делу листа који је некада формирао двоструко превијену плику,⁴⁶ а други препис повеље Дубровнику жупана Радослава, сина и наследника хумског

⁴² Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, Miscelanea I, br. 2. Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару*, 228; Порчић, *Документи*, 300, бр. 216.

⁴³ Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1003. П. Драгичевић, *ССА* 12, 92–93; Порчић, *Документи*, 301, бр. 217.

⁴⁴ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 13719, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/152254/>> (21.01.2021). Thalloszy–Aldassy, *Codex*, 142–143, no. 205; Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 1443-04-20_Djuradj_Brankovic*, <https://www.monasterium.net/mom/RSScharters/Hun/1443-04-20_Djuradj_Brankovic/charter> (23.01.2021).

⁴⁵ Будимпешта, Мађарски државни архив, DF 226508, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/256882/>> (21.01.2021).

⁴⁶ *Зборник*, 79–83, бр. 12.

кнеза Андреја, са две рупе кроз једноструку плику формирану знатно испод текста по средини, тј. укупно четири рупе.⁴⁷ Иако начин на који су направљени прорези на повељи Стефана Немањића одговара припремању повеље за печатење на „српски“ начин (утискивањем воштаног печата), с обзиром на чињеницу да је у питању повеља великог жупана Хиландару, упоредива оснивачкој повељи Стефана Немање, нама се чини вероватнијим да је кроз ове прорезе била провучена врпца висећег (можда металног, златног/позлаћеног?) печата; тим пре што се на прорезима не примећују остаци воска, а и начињени су преко плике, што није уобичајено за „српски“ начин печатења. Рупе начињене на препису повеље хумског жупана Радослава Дубровнику требале су да служе за постављање врпце висећег печата, свакако воштаног. Наиме, сличан пример имамо са преписом заклетве Дубровнику коју је издао Стефан Немањић као жупан, где је на њега пренет Стефанов воштани печат (в. изнад, поглавље 6, стр. 109, и поглавље 11, стр. 173). Дакле, иако је и препис Радослављеве повеље начињен у Дубровнику, можемо претпоставити да је печат који је требало да носи (или је и носио) морао бити Радослављев оригинал, а с обзиром на то да је његов отац на повеље Дубровнику постављао само воштане печате, немамо разлога да сумњамо да је то био случај и са Радослављевим печатом.

Документи из краљевског периода чувају далеко највише трагова печатења, чак 30, и то распоређених на следећи начин – један на исправи краља Владислава,⁴⁸ два краља Уроша I,⁴⁹ два краља Драгутина,⁵⁰ осам краља Милутина,⁵¹ осам Стефана Дечанског,⁵² и девет Стефана Душана.⁵³ На манастирским повељама српских краљева као трагови се јављају већи

---

⁴⁷ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* I, 139–139; *Зборник*, 205–209, бр. 56–57; Порчић, *Документи*, 155–159, бр. 13.2, т. 18, бр. 13.2.

⁴⁸ *Зборник*, 149–150, бр. 35; Порчић, *Документи*, 147–148, бр. 9, т. 13, бр. 9.

⁴⁹ *Зборник*, 235–236, 249–251, бр. 66, 73; Порчић, *Документи*, 164–165, бр. 15, т. 24, бр. 15; Ђ. Бубало, *Средњовековне повеље у архиву манастира Савине*, 100–103; исти, *О преписима повеље краља Уроша I храму Светог Николе у Хвосну (1276/77)*, ССА 3 (2004) 169–183.

⁵⁰ *Зборник*, 273–274, 455–471, бр. 80, 125–126; Порчић, *Документи*, 167–169, бр. 17, т. 26, бр. 17; Ђ. Бубало, *Неколико запажања о повељи краља Милутина за манастир Бањску*, Манастир Студеница. 700 година Краљеве цркве (ур. Љ. Максимовић, В. Вукашиновић), Београд, 2016, 19–27.

⁵¹ Čremošnik, *Studije*, 125, 127; С. Божанић, *Повеља краља Милутина барској породици Жаретића*, ССА 6 (2007) 11; *Зборник*, 107–109, 277–280, 285–286, 343–347, 353–354, 357–358, 451–452, 505–506, бр. 21, 82, 85, 98, 100, 102, 123 138; Ђ. Бубало, *Неколико запажања о повељи краља Милутина за манастир Бањску*, 19–27; Порчић, *Документи*, 175–176, 178–182, 186–187, 190–192, бр. 23, 25–27, 31, 35, т. 28, бр. 23, т. 30, бр. 25.1, т. 32, бр. 26–27, т. 34, бр. 31.

⁵² Н. Дучић, *Врањина у Зети и крисовуље на Цетињу*, 187; Čremošnik, *Neznani pečati*, 54; Čremošnik, *Studije*, 125 (погрешна атрибуција повеље Милутину), 127–128; Б. Шекуларац, *Врањинске повеље 13–15. вијек*, Титоград 1984, 59–62; С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару о спору око међа Крушевске метохије*, ССА 3 (2004) 4; С. Ћирковић, *Повеља краља Стефана Уроша III Дечанског Дубровчанима из 1321 године*, ССА 5 (2006) 43; В. Тријић, *Повеља краља Стефана Дечанског манастиру Светих апостола Петра и Павла на Лиму*, ССА 5 (2006) 53; С. Мишић, ССА 5 (2006) 66; Н. Порчић, *Повеља краља Стефана Дечанског Дубровчанима из 1326. године*, ССА 6 (2007) 19; Порчић, *Документи*, 192–193, 199–200, 201–202, бр. 36, 43–44, т. 35, бр. 36, т. 38, бр. 43, т. 39, бр. 44.1; Monasterium.net, *Collection: Serbische Herrscherurkunden (1306-1388) 1322xxxx tpq - Stefan Decanski*, <https://www.monasterium.net/mom/BISANU/1322xxxx_tpq-Stefan-Decanski/charter> (23.01.2021); Monasterium.net, *Collection: Serbische Herrscherurkunden (1306-1388), 132409xx tpq - Stefan Decanski*, <https://www.monasterium.net/mom/BISANU/132409xx_tpq-Stefan-Decanski/charter> (23.01.2021).

⁵³ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 119–120, по. 109; С. Новаковић, *Хрисовуља краља Стефана Душана манастиру Трескавачком*, Гласник СУД 41 (1875) 356–361; *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија IV* (ур. В. Мошин, Ј. Славева), Скопје 1981, 69–92; Б. Шекуларац, *Врањинске повеље*, 55–58, 63–67; Синдик, *Акта*, 37–38, бр. 27; С. Марјановић-Душанић, *Хрисовуља краља Душана о даровању манастира Св. Николе Мрачког у Орехову манастиру Хиландару*, ССА 2 (2003) 56; Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Св. Николе у Добрушци*, ССА 4 (2005) 51; С. Марјановић-Душанић, Т. Суботин-Голубовић, *Повеља краља Стефана Душана о поклону Хиландару цркве Св. Ђорђа и села Полошко*, ССА 6 (2007) 56; Ђ. Бубало, *За ново, критичко издање трескавачких хрисовуља краља Душана*, ССА 7 (2008) 207–229; М. Ивановић, *Хрисовуља краља Стефана Душана којом хиландарском тиргу у Хрусцији поклања Цркву Св. Богородице у Липљану*, ССА 13 (2014) 39; В. Алексић, *Повеља краља Стефана Душана охридској Цркви Богородице Перивленте*, ССА 14 (2015) 23–39; Б. Зарковић, *Повеља краља Стефана Душана којом прилаже манастиру Врањини село Брчеле*, ССА 15 (2016) 38; Порчић, *Документи*, 207–208, бр. 49.

број рупа за провлачење врпце висећег печата десет пута, и још три пута су врпце заиста и сачуване на манастирским повељама. С обзиром да у краљевском периоду на манастирским повељама нису сачувани никакви други печати до позлаћене буле, и све ове повеље су вероватно биле печатењем оваквим металним печатима. Вероватно је и једна повеља краља Стефана Дечанског (Хиландару о даривању цркве Богородице Призренске),⁵⁴ која знатно испод потписа има правоугаону рупу насталу откидањем трачице између два прореза, у ствари носила висећи печат на врпци. Наиме, иако су овакви прорези најчешће прављени за постављање утиснутих воштаних печата (на „српски“ начин), на фотографији ове повеље се по ободу рупе не уочавају остаци воска. Сличну ситуацију претпостављамо и за повељу младог краља Душана манастиру Врањини која испод потписа има масивну рупу која је могла настати од прореза.⁵⁵ За повељу младог краља Стефана Дечанског манастиру Врањини Нићифор Дучић је у 19. веку забележио да су печати „покидани, и само се мјеста познају где су били“.⁵⁶ И ово је највероватније био висећи печат. Једноставно, досад нема ниједне индикације на основу које бисмо претпоставили да су немањихки краљеви печатали манастирске повеље воштаним печатима на „српски“ начин. На основу сачуване грађе можемо закључити да је та пракса започела тек у доба обласних господара. Но, последње две исправе, с обзиром да су у питању повеље младих краљева, можда ипак нису носиле висеће металне печате, јер није посведочено да су млади краљеви користили позлаћене буле.

Повеље краљева Драгутина и Милутина манастиру Бањској сачуване су у својеврсној збирној исправи у облику књиге у Истанбулу (Библиотека Сараја), која обухвата Милутинову повељу, Драгутинову повељу и повељу архиепископа Никодима. Старији истраживачи су махом сматрали да је у питању препис оригиналних докумената, док је Ђорђе Бубало недавно доказивао да ова исправа може бити сам оригинал, издат у једној посве специфичној ситуацији.⁵⁷ У сваком случају, пажње је вредна чињеница да су у предњој корици овог кодекса, са унутрашње стране постојала у два удубљења, а у задњој корици једно, што је старије истраживаче навело на закључак да је препис припремљен за печатење печатима двојице краљева и архиепископа, те је стога имао снагу оригинала.⁵⁸ Ђорђе Бубало такође сматра да су ово могле бити јамице за печате, али претпоставља да ти печати уопште нису морали бити двостране златне буле, већ једностране воштани печати, или чак нека чудна форма златне буле где је само једна плочица причвршћена, тј. уметнута у корице ове повеље.⁵⁹

На повељама српских краљева Дубровнику као трагови печатења сачувале су се врпце двапут, а хоризонтални прорези три пута (у два случаја данас је трачица између прореза откинута). Врпце свакако сведоче о висећим печатима, а прорези о „српском“ начину утискивања воштаних печата; само за једну несталу повељу краља Душана имамо сведочанство Франца Миклошича⁶⁰ да је са ње откинут печат, па не можемо знати да ли је у питању висећи или утиснути печат. У сваком случају, пре времена краља Душана не постоји ниједно сведочанство о коришћењу металних печата на повељама Дубровнику. Први помен долази из латинске верзије Душанове Прве стонске повеље (1333), где се у короборацији наводи да је документ печатењем златним печатом (но, златни печат се у верзији на српском не помиње).⁶¹ Стога смо ми склонили да претпоставимо да су све повеље српских краљева Дубровнику са траговима печатења пре времена краља Душана оригинално носиле воштане печате, и то највећих димензија, престоног типа. У сваком случају, сигурно је да су размаци

⁵⁴ С. Мишић, ССА 5, 66.

⁵⁵ Б. Шекуларац, *Врањинске повеље*, 55–58.

⁵⁶ Н. Дучић, *Врањина у Зети и крисовуље на Цетињу*, 187.

⁵⁷ *Зборник*, 455–471, бр. 125–126; Ђ. Бубало, *Неколико запажања о повељи краља Милутина за манастир Бањску*, 19–27.

⁵⁸ *Зборник*, 455–456.

⁵⁹ Ђ. Бубало, *Неколико запажања о повељи краља Милутина за манастир Бањску*, 27.

⁶⁰ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 119–120, по. 109; Порчић, *Документи*, 207–208, бр. 49.

⁶¹ Порчић, *Документи*, 208, бр. 50.

између два дела адресе на пет писама српских краљева упућених Дубровнику остављени за утиснуте воштане печате, премда се не могу уочити остаци воска. На основу сачуваних остатака печата на другим писмима Немањића, те других сведочанстава (описи), немамо разлога да сумњамо да су писма оверавана најмањим типарима (вероватно сигнетима).

Најзад, и на једној повељи краља Милутина световним дестинатарима (Жаретићима) о присуству печата сведоче четири рупе у средини потписа.⁶² У питању је био, дакле, висећи печат на врпци. Претпостављамо и је и овде, као и на повељама Дубровнику, то био воштани печат престоног типа.

Из царског периода трагови печатења као једино сведочанство су се сачували на два документа цара Уроша, и то на повељи којом се прописује да Дубровчани имају исплаћивати Стонски доходак манастиру Богородице Синајске, и на повељи о слободи кретања и заштити дубровачких трговаца (иначе, оба документа су издата истог дана, као и једна хрисовуља која данас носи само врпцу позлаћеног печата, в. испод у овом поглављу, стр. 191, нап. 91). На првој исправи је у питању једна рупа испод потписа-менологема по средини која је можда начињена у сврху провлачења врпце за печат,⁶³ а на другој два мала прореза у прегибу папира испод менологема.⁶⁴ Међутим, можебити да су у питању само оштећења. Стога печат можда никад није постојао на повељи о исплати Стонског дохотка. На повељи којом се регулишу права дубровачких трговаца, пак, постоји и кружни траг оксидације печата који својим пречником од око 32 мм одговара познатим булама цара Душана и Уроша са њихових дубровачких исправа. Но, због положаја овог трага и чињенице да се налази на полеђини исправе, не може се са апсолутном сигурношћу рећи да се ради о трагу печата са ове повеље. У сваком случају, менологем у исправама српских цара не упућује увек на документе који се не печате (в. испод, стр 210), тако да то не може бити аргумент ове две исправе заиста нису носиле печат.

Од обласних господара сачувано је осам докумената са траговима печатења – један Константина Драгаша, три кнеза Лазара, три Вука Бранковића и његових наследника, и један Ђурђа Страцимировића Балшића. Код Драгаша су у питању рупе на повељи црквеном дестинатару.⁶⁵ Од две повеље кнеза Лазара црквеним дестинатарима, једна између два дела потписа по средини носи хоризонталне прорезе,⁶⁶ а друга четири рупе распоређене у ромб.⁶⁷ Трећој Лазаревој повељи упућеној Дубровнику недостаје доњи део документа, а овакво оштећење је могло настати као последица уклањања печата.⁶⁸ И препису (концепту?) повеље једне манастирске повеље Вука Бранковића недостаје масивни део хартије испод текста,⁶⁹ док се на исправи која је такође препис или концепт једне манастирске повеље његових наследника налази једна рупа.⁷⁰ Једно писмо Ђурђа Бранковића Дубровнику пре но што је постао деспот има два симетрична вертикална прореза која би могла да буду резултат оштећења, али можда су могли бити начињени за потребе причвршћивања печата,⁷¹ свакако утиснутог, с обзиром да је у питању писмо. Код Ђурђа Страцимировића Балшића су у питању четири у квадрат распоређене рупе у простору између краја текста и белешке о

---

⁶² С. Божанић, ССА 6, 11; *Зборник*, 451–452, бр. 123; Порчић, *Документи*, 186–187, бр. 31, т. 34, бр. 31

⁶³ Порчић, *Документи*, 270–271, бр. 85, т. 76, бр. 85.

⁶⁴ Исто, 268–270, бр. 84, т. 75, бр. 84

⁶⁵ AA XII. *Actes de Saint-Pantéléémon*, 180–181, no. 11.

⁶⁶ Ibid, 174–176, no. 8; Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 147–161, бр. 7.

⁶⁷ Синдик, *Акта*, 71, бр. 69; Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 201–208, бр. 12; Monasterium.net, *Collection: Serbische Herrscherurkunden (1306-1388)*, 138801xx - Lazar, <<https://www.monasterium.net/mom/BISANU/138801xx-Lazar/charter>> (23.01.2021).

⁶⁸ Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 191–200, бр. 11.

⁶⁹ С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића којом ослобађа манастир Хиландар плаћања „Турског данка“*, ССА 9 (2010) 148, 154–155.

⁷⁰ Д. Синдик, *Српске повеље у манастиру Светог Павла*, 193–194, бр. 5. Иако Синдик каже да трагова печатења нема, на фотографији се могу назрети оштећења или рупице.

⁷¹ К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892) 76, бр. 75.

милоснику на повељи Дубровнику.⁷² Код Балшића није сачуван или посведочен ниједан viseћи печат, тако да су рупе на Ђурђевој повељи, ако нису резултат оштећења, вероватно начињене за наливање воска за утиснути печат. Код Драгаша, који су у својој дипломатичкој пракси знатно доследније од других обласних господара следили Душанову царску традицију, можемо претпоставити да се ради о рупама за врпцу viseћег, вероватно позлаћеног, печата. С обзиром да су Лазаревићи и Бранковићи на манастирским повељама постављали и воштане и позлаћене печате, не можемо бити сигурни који би се од та два налазио на повељама које носе рупе и оштећења. Једино за Лазарев документ са хоризонталним прорезима можемо бити сигурни да је у питању причвршћивање воштаног печата на „српски“ начин; за Лазареву повељу Дубровнику, пак, треба претпоставити воштани печат (због оштећења не може се знати да ли је био viseћи или утиснути), с обзиром на то да ни на једној повељи њега и његових наследника Дубровнику није сачуван метални печат.

Из доба Деспотовине сачувало се осам, а од деспота у Угарској један докуменат са траговима печатења, распоређених на следећи начин: три исправе деспота Стефана Лазаревића, четири деспота Ђурђа Вуковића Бранковића, један деспота Лазара Бранковића, и један деспота Ђорђа Бранковића са породицом. Све три исправе деспота Стефана су повеље упућене црквеним дестинатарима (два манастирима и један деспотици-монахињи Јевпраксији) које садрже пет кратких прореза,⁷³ и шест рупа,⁷⁴ а на једном недостаје део листа испод потписа по средини,⁷⁵ што је оштећење које је могло настати при уклањању печата, или је једноставно отцепљење проузроковано тежином viseћег печата. Преостала два трага без сумње сведоче да су повеље биле оверене viseћим печатима, али с обзиром на то да је деспот Стефан на манастирске повеље постављао и велике воштане печате и позлаћене буле, не можемо претпоставити који су печати овде били у питању.

Од две манастирске повеље деспота Ђурђа једна носи седам рупа испод потписа,⁷⁶ а друга је оштећена и има велику подеротину која је настала откидањем печата.⁷⁷ На две Ђурђеве повеље световним дестинатарима – челнику Радичу⁷⁸ и Дубровнику⁷⁹ – налазе се црвене (или тамно ружичасте) врпце viseћих печата, а исти је случај и на једној повељи деспота Лазара Дубровнику.⁸⁰ Готово сигурно су сви ови документи носили viseће печате; за повеље световним дестинатарима немамо разлога да сумњамо да су у питању воштани печати, и то вероватно са великих деспотских типара. Исти је случај вероватно био и са манастирским повељама, али одређена резерва мора постојати. Наиме, иако није сачувана ниједна позлаћена була деспота Ђурђа, његова кћи Мара је можда једну своју манастирску повељу оверила позлаћеном булом (в. изнад, поглавље 10, стр. 162), а како знамо да је Мара користила очеве типаре за воштане печате (в. изнад, поглавље 10, стр. 160–161), можда треба претпоставити да је и овде то био случај, те да су позлаћене буле деспота Ђурђа постојале.

Најзад, на повељи деспота Ђорђа Бранковића са породицом манастиру Хиландару налазе се два широко размакнута прореза дуж прегрива пликe, можда од две рупе кроз плику предвиђене за врпцу печата (три овалне рупе од којих се две налазе поред прореза су свакако

⁷² Б. Шекуларец, *Дукљанско–зетске повеље*, 173–177; М. Премовић, *Повеља Ђурђа II Страцимировића Балшића Дубровчанима*, ССА 15 (2016) 151.

⁷³ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића деспотици Евпраксији*, ССА 1 (2002) 134.

⁷⁴ Соловјев–Мошин, *Грчке повеље*, 298–305, бр. 40; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 371–378, бр. 8, 379–382, сл. 8.

⁷⁵ А. Веселиновић, *Три повеље из XV века за манастире Тисмена и Водица*, ССА 8 (2009) 184.

⁷⁶ М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 180–181.

⁷⁷ П. Поповић, С. Смирнов, *Миниатура породице деспота Ђурђа на повељи манастиру Есфигмену из 1429*, ГСНД 11 (1932) 109–110.

⁷⁸ К. Pavlikianov, *The Mediaeval Slavic Archives of Kastamonitou*, 160–172.

⁷⁹ Дубровник, Државни архив, Беч 1096.

⁸⁰ Н. Порчић, *Документи Лазара и Стефана Бранковића о подизању поклада деспота Ђурђа*, 215–239.

последница оштећења приликом накнадног склапања повеље).⁸¹ Како је на једној другој манастирској повељи сачувана позлаћена була ово троје Бранковића, ако су ово заиста рупе за врпцу, можебити да је и овде употребљен метални печат, мада не можемо искључити ни могућност да су и последњи Бранковићи, попут њихових претходника, користили и воштане печате на манастирским повељама.

Забележен је само један документ који носи и трагове печатења и детаљан опис печата, и то у периоду након пада Деспотовине. Као што је већ споменуто, у питању је султанија Мара која је у повељи манастирима Хиландару и Св. Павлу описала свој печат у короборацији („на печатіе бѣлег свети Гѣвѣр҃гїе на коню проболѣ змаїа“), док се мало испод текста по средини налазе три или можда четири рупе кроз које је била провучена врпца овог (вероватно златног) печата.⁸²

Постоји један документ са траговима печатења – црвеном врпцом – и поменом печата. У питању је већ поменути оригинал латинске редакције повеље краља Душана Дубровнику о продаји Стона из јануара 1333. Повеља садржи короборацију „nostram bullam auream appendi mandavimus“⁸³ која треба да упућује на присуство златног печата, тј. позлаћене буле краља Душана, али сумњу у то може да изазове што се у српској верзији не налази помен златног печата, нити се повеља назива хрисовуљем.

Са траговима печатења и називом хрисовуљ из краљевског периода сачувано је укупно четири исправе упућене манастирима, по две повеље Стефана Дечанског и Стефана Душана. На оригиналној хрисовуљи Стефана Дечанског, у питању су рупе за врпцу,⁸⁴ а исти је случај и са његовим могућим фалсификатом,⁸⁵ и фалсификатом краља Душана Хиландару о цркви у Штипу,⁸⁶ док је данас изгубљена фалсификована повеља краља Душана манастиру Трескавцу поседовала трагове отргнутог печата.⁸⁷ Може се са доста сигурности претпоставити да је оригинална хрисовуља носила позлаћену булу, као и да су на наведене фалсификате премештени оригинални позлаћени печати.

Документи са траговима печатења који садрже и назив хрисовуљ или неку његову варијанту су далеко бројнији током периода Царства и броје укупно 20 примера; од тога 14 исправа је издао цар Душан, а шест цар Урош. На црвене врпце наилазимо на грчкој хрисовуљи цара Душана манастиру Ксиропотаму,⁸⁸ на данас изгубљеном позном препису хрисовуље цара Душана Хиландару о куповини Ливаде и Палеокомитице,⁸⁹ на српској хрисовуљи цара Душана манастиру Пантелејмону,⁹⁰ на хрисовуљи цара Уроша Дубровнику о

---

⁸¹ К. Митровић, *Повеља деспота Ђорђа Бранковића о прихватању ктиторства над Хиландаром*, ССА 5 (2006) 230.

⁸² Р. Ћук, *Повеља царице Маре манастирима Хиландару и Светом Павлу*, 103–116.

⁸³ Порчић, *Документи*, 208, 211, бр. 50.

⁸⁴ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, ССА 8 (2009), 12; Monasterium.net, *Collection: Serbische Herrscherurkunden (1306-1388), 132405xx tpq - Stefan Decanski*, <https://www.monasterium.net/mom/BISANU/132405xx_tpq-Stefan_Decanski/charter> (23.01.2021).

⁸⁵ С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Светог Николе Мрачког у Орехову*, ССА 1 (2002) 55–68; Monasterium.net, *Collection: Serbische Herrscherurkunden (1306-1388), 13300909 - Stefan Decanski*, <https://www.monasterium.net/mom/BISANU/13300909-Stefan_Decanski/charter> (23.01.2021)

⁸⁶ В. Петровић, ССА 13, 4.

⁸⁷ Ђ. Даничић, *Три српске хрисовуље*, Гласник ДСС 11 (1859) 130–138, бр. 1; *Споменици на Македонија IV*, 101–126.

⁸⁸ Соловјев–Мошин, *Грчке повеље*, 84–93, бр. 12; *Archives de l'Athos. III. Actes de Xéropotamou* (par J. Vompaire), Paris 1964, 183–189, no. 25.

⁸⁹ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 124–128, бр. 112; *Actes de l'Athos. Actes de Chilandar II*, 489–493, no. 37. О судбини печата са ове повеље и његовом коначном „почивалишту“ већ је било речи, в. изнад, поглавље 7, стр. 118–120.

⁹⁰ Архимандрит Леонид, *Стара српска писма. Из руског манастира св. Пантелејмона у Светој Гори*, Гласник СУД 7 (1868) 236–237, бр. 2; *Акты русского на святом Афоне монастыря Св. великомученика и целителя Пантелејмона* (изд. Ф. Терновский), Киев 1873, 356–357, no. 48; AA XII. *Actes de Saint-Pantéléémon*, 157–159, no. 1; С. Божанић, *Повеље цара Стефана Душана манастиру Св. Пантелејмона*, ССА 15 (2016) 57.

односу Општине и которске властеле на Мљету,⁹¹ и на хрисовуљи цара Уроша Дубровнику о уступању земље од Љуте до Курила.⁹² На рупе за врпцу viseћег печата или подеротине настале од таквих рупа приликом уклањања печата наилазимо на хрисовуљи цара Душана Хиландару о потврди и проширењу Лужачког метоха,⁹³ на позном препису (17. век) хрисовуље цара Душана Карејској келији о поседима и приходима келији и хиландарској болници⁹⁴, на грчкој хрисовуљи цара Душана манастиру Лаври о потврди старих и даривању нових поседа и прихода,⁹⁵ на грчкој хрисовуљи цара Душана манастиру Пантелејмону о даривању поседа,⁹⁶ на препису хрисовуље цара Душана Хиландару о потврди поседа,⁹⁷ на Душановој хрисовуљи Ватопеду о потврди поседа,⁹⁸ на савременом препису повеље цара Душана Карејској келији о даривању села Косорића,⁹⁹ на препису друге Душанове хрисовуље Карејској келији о даривању села Косорића,¹⁰⁰ на грчкој хрисовуљи цара Душана манастиру св. Ђорђа у Завлантији о враћању поседа и потврди повластица,¹⁰¹ на хрисовуљи цара Душана хиландарском метоху Св. Петра Коришког,¹⁰² на Душановој хрисовуљи Дубровнику о општим повластицама (на полеђини се види црвена мрља од укрштене врпце печата и кружни траг остао од оксидације печата),¹⁰³ на препису хрисовуље цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу,¹⁰⁴ на хрисовуљи цара Уроша Хиландару о даривању селишта Патрикијево Хиландарском пиргу,¹⁰⁵ на хрисовуљи цара Уроша Дубровнику о склапању мира,¹⁰⁶ и на препису хрисовуље цара Уроша манастиру Лаври о потврди поседа.¹⁰⁷ Немамо превише разлога да сумњамо да су оригиналне хрисовуље доиста и носиле позлаћене печате, а да су на преписе манастирских хрисовуља такви печати премештени. Премештање позлаћених печата на преписе или чак фалсификате немањићких манастирских хрисовуља сведочи о значају печата као дипломатичког састојка и средства овере, па и средства (ре)презентације – у визури монаха, једна хрисовуља је једноставно морала да носи златни печат да би имала снагу доказног материјала.

Најзад, из доба обласних господара сачувала су се три документа са траговима печатења и називом хрисовуљ, по један деспота Угљеше, породице Драгаш и Лазаревића. На

⁹¹ Р. Михаљчић, *Мљетске исправе цара Уроша*, ССА 3 (2004) 79, 82, помиње печат, али се са приложеног снимка види да је у питању само врпца; Порчић, *Документи*, 267–268, бр. 83, т. 74, бр. 83.

⁹² М. А. Чернова, *Грамота цара Стефана Уроша Дубровчанам о даренији земљи од Љуты до Курила*, ССА 11 (2012) 91–100; Порчић, *Документи*, 272–273, бр. 86, т. 77, бр. 86.1.

⁹³ Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана за Хиландар о Лужачкој метохуји*, ССА 5 (2006) 100–103.

⁹⁴ Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве Јерусалимског*, ССА 1 (2002) 70; исти, *Карејске хрисовуље Стефана Душана*, ИЧ 50 (2003) 39–41, 47–49.

⁹⁵ Соловјев–Мошин, *Грчке повеље*, 116–123, бр. 16; *AA XI. Actes de Lavra III*, 35–39, no. 128.

⁹⁶ Соловјев–Мошин, *Грчке повеље*, 124–131, бр. 17; *AA XII. Actes de Saint-Pantéléemôn*, 146–153, app. 3.

⁹⁷ *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија III* (ур. В. Мошин, Л. Славева), Скопје 1980, 425–446, бр; С. Мишић, М. Копривица, *Општа хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару*, ССА 14 (2015) 66.

⁹⁸ Соловјев–Мошин, *Грчке повеље*, 138–147, бр. 18; *AA XXII. Actes de Vatopédi II. De 1330 à 1376* (par J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros, K. Smyrlis), Paris 2006, 211–216, no. 97.

⁹⁹ Д. Живојиновић, *Скопска хрисовуља цара Душана за келију Светог Саве Јерусалимског у Кареји*, ССА 7 (2008) 60, 63–64.

¹⁰⁰ Д. Живојиновић, *Велика прилепска хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве*, ССА 7 (2008) 72, 77–78.

¹⁰¹ Соловјев–Мошин, *Грчке повеље*, 162–167, бр. 21.

¹⁰² С. Мишић, ССА 11, 59–63.

¹⁰³ Д. Јечменица, ССА 11, 35–36; Порчић, *Документи*, 249, бр. 74.

¹⁰⁴ Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу*, ССА 2 (2003) 92, каже да ова повеља није оверена печатом, иако се на приложеној слици уочавају најмање две рупе испод белешке о записивању по средини које се не чине као оштећења.

¹⁰⁵ М. Убипарип, *Две повеље цара Уроша у архиву манастира Хиландара*, ПКЛИФ 67 (2001) 99–111.

¹⁰⁶ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 169–171, no. 151; Порчић, *Документи*, 280–282, бр. 90, т. 84, бр. 90.

¹⁰⁷ Соловјев–Мошин, *Грчке повеље*, 200–207, бр. 28; *AA XI. Actes de Lavra IV*, 179, no. 2; М. Штетић, *Хрисовуља цара Стефана Уроша Великој Лаври Св. Атанасија којом потврђује Манастир Свих Светих*, ССА 16 (2017) 74, 76–77.

хрисовуљи Драгашâ манастиру Пантелејмону о потврди старих и даривању нових поседа сачувала се црвена врпца (из око 1372–1377?),¹⁰⁸ док се на Угљешиној повељи манастиру Лаври о даривању рибака (1371) одмах испод потписа налази мали прорез који је можда служио провлачењу врпце,¹⁰⁹ а на хрисовуљи Лазаревића манастиру Пантелејмону о даривању и потврди поседа (1400) четири ромбоидне и ромбоидно распоређене рупе између два дела патријарховог потписа по средини листа.¹¹⁰ У питању су, дакле, били висећи печати, али док се са доста извесности за Драгаше може претпоставити да је у питању заиста позлаћени печата, за деспота Угљешу и Лазаревића то никако не мора бити случај, посебно код Лазаревића који су доста одступали од дипломатичко-сигилографских традиција цара Душана.

Код два документа која носе чак три сведочанства о печатењу у питању су трагови печатења, помен печата и назив хрисовуљ; један долази од цара Уроша, други од деспота Угљеше. На хрисовуљи цара Уроша *сестри* кесарици Ирине налазе се остаци црвене врпце провучене кроз две рупе одмах испод потписа мало десно од средине листа, а у самом документу срећемо короборациону формулу „потврдихъ и записахъ царскимъ знамениємъ“.¹¹¹ Препис хрисовуље деспота Јована Угљеше манастиру Хиландару можда носи трагове рупа за висећи печат. Но, преко оштећеног дела документа испод потписа где су се можда налазили прорези за врпцу данас је прелепљен папир новијег датума. Такође, постоји короборациона формула „утврдихъ знамениємъ царскимъ“.¹¹²

Као што смо већ напоменули, не доносе сви трагови печатења довољно података за закључивање о материјалу и типу печата који су изгубљени, него до тих закључака можемо доћи само посредно. Наиме, на основу свих других података о сигилографској пракси Немањића, за врпце на њиховим манастирским повељама можемо претпоставити са доста сигурности да су носиле металне, позлаћене печате. С друге стране, врпце на немањићким повељама Дубровнику (свакако у периоду пре Душанове владавине), по свој прилици су у тренутку издавања докумената носиле воштане печате, и то највећих димензија са *majestas* представом. Размаци у адреси на писмима немањићких владара упућених Дубровнику служили су постављању утиснутих печата, вероватно израђених сигнетима (свакако типарима најмањих димензија). Већи број рупа малих димензија на немањићким документима упућеним Дубровнику готово сигурно је служио за провлачење врпци висећих печата, а прорези на овим документима су предвиђени највероватније за утискивање воштаних печата на „српски“ начин. Међутим, на манастирским повељама Немањића можда би пре требало претпоставити да су и прорези служили за провлачење врпци висећих металних печата, као што је за то служио и већи број рупица. Са наступањем доба обласних господара, а потом и периода Деспотовине, напуштамо поље извесности, јер су забележени случајеви да су манастирске повеље печатење воском, и то утискивањем печата мањих димензија чешће него причвршћивањем уз помоћ врпце, тако да нам присуство врпци, прореза, рупица и размака на овом типу докумената не сведочи о материјалу печата. Код породице обласних господара код којих су сви сачувани печати утиснути, па и они на

¹⁰⁸ Архимандрит Леонид, *Стара српска писма*, 253–256, бр. 7; *AA XII. Actes de Saint-Pantéléemôn*, 169–172, по. 6; Г. Бојковић, *Повеља деспота Драгаша и брата му Константина Манастиру Светог Пантелејмона*, ССА 16 (2017) 121, 123–125. И познији препис ове повеље по свему судећи носи црвену врпцу, иако издавач Г. Бојковић, ССА 16, 122, тврди да се на фотографији документа не виде трагови печатења већ само ознака X на месту предвиђеном за печат; на основу увида у фотографију, јасно је да је „ознака X“ у ствари укрштена врпца провучена кроз четири рупе.

¹⁰⁹ М. Lascaris, *Deux „chrysobulles“ serbes pour Lavra*, X3 1 (1966) 11–19; *AA XI. Actes de Lavra IV*, 180–181, по. 3.

¹¹⁰ Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 299–313, бр. 4/2, 339, сл. 4/2.

¹¹¹ *AA XI. Actes de Lavra IV*, 177–179, по. 1; Б. Зарковић, *Хрисовуља цара Стефана Уроша кесариси Јерине*, ССА 16 (2017) 59–61. Ово је, дакле, један од два документа српских владара који има чак три сведочанства о печатењу.

¹¹² С. Бојанин, *Повеља деспота Јована Угљеше о даровању села Акротир и катуна Зарвинце манастиру Хиландару*, ССА 7 (2008) 99, 101. Уколико постоје рупе за врпцу, ово би био други од два документа који има чак три сведочанства о печатењу.

повељама, као што је то случај код Балшића нпр, за рупице које изгледају као да су начињене за провлачење врпце ипак је вероватније да су служиле за боље приањање наливеног воска.

* * *

Помени печата као једино сведочанство о печату нису карактеристични за оригиналне документе – само један оригинал из доба обласних господара садржи короборацију са поменом печата, док су у осталим случајевима у питању преписи или фалсификати. У преднемањићком периоду сачувано је само два помена печата, на тзв. Мљетским или Локрумским фалсификатима. У једном од ових докумената који се приписује стратегу Србије и Захумља Љутовиду налази се короборациона формула „cum nostro uullotirio signatum est supra“. Облик *uullotirium*, булотерион, овде можда означава печатњак као средство којим је печат израђен, или вероватније сâм печатни отисак у олову, што је забележено и у Византији, премда су такви случајеви ретки. Постоје озбиљне индикације да је овај документ настао на основу аутентичног предлошка,¹¹³ а употреба термина „булотерион“ прилагођена латинском језику по нама је додатни аргумент за такав закључак: фалсификатор из каснијих времена једноставно не би имао разлога, а ни начина, да искористи овакву короборацију са овим специфичним термином уколико није пред собом имао неку сличну аутентичну формулацију. Други локрумски фалсификат са короборационом формулом „meo signaculo sigillatas“ који се приписује извесном бану Славагосту је знатно проблематичнији, будући да садржај документа не доноси никакве аргументе у прилог аутентичности.¹¹⁴ Термин *signaculum*, као што смо већ истакли, на Западу је могао да буде коришћен да значи било који печатни отисак, али је могао бити и синоним за *signetum*, што је свакако печат најмањих димензија (па био он израђен печатним прстеном или неким другим малим типаром).

Ниједно од ова два сведочанства не нарушава општу слику стања у сигилографској пракси владара српских земаља од 10. до 12. века која се оцртава на основу изворне грађе – сви посведочени печати из тог периода били су оловне буле, као што је био и печат стратега Љутовида, а отисак начињен неким типаром налик Стројимировом свакако би се могао назвати *signaculum*, као што се то чини за тобожњи Славагостов печат.

Из периода немањићких краљева сачувало се девет докумената са поменом печата као јединим сведочанством – један код Стефана Радослава, два код Милутина, два код Стефана Дечанског, и четири код Душана. Повеља краља Радослава је фалсификат који садржи короборациону формулу „con la bolla nostra cosueta sigillavi“.¹¹⁵ Обична була која се помиње вероватно ни у визури фалсификатора није требало да значи метални печат, већ је реч *bolla* овде синоним за печат. Уношење короборације са поменом печата у фалсификат, чак и да никад није израђен фалсификовани печат, сведочи о тежњи да се документ представи као аутентичан, јер фалсификатори/наручиоци фалсификата свакако разумеју значај печата као средства овере, а донекле и значаја као средства (ре)презентације који је скопчан са овером документа.

¹¹³ Т. Живковић, *Gesta regum Sclavorum* II, 282, 326–327. Живковић је мишљења да је ова исправа морала заиста постојати, као и њен ауктор, али да је сачувана у познијем препису, а аргумент му је то што је сложена византијска титула којом се Љутовид у повељи титулише потврђена *Тактиконом* из Ескоријала, као и датирање индиктом који пада у 1039/40. годину, што одговара периоду у који *Летопис пона Дукљанина* смешта сукоб Љутовида и дукљанског архонта Стефана Војислава. R. Vojvoda, *Dalmatian Illuminated Manuscripts written in Beneventan Script*, 152–159, на основу палеографске анализе закључује да је у питању препис са интерполацијама (из 12. века) оригиналне Љутовидове повеље из средине 11. века.

¹¹⁴ Т. Живковић, *Gesta regum Sclavorum* II, 327–328. Аутор ни овде не одбацује могућност да је ова личност – која се иначе не помиње ни у једном другом извору, па ни *Летопису пона Дукљанина* – могла постојати као бан Босне између владавина бана Борића и бана Кулина. R. Vojvoda, *Dalmatian Illuminated Manuscripts wrtten in Beneventan Script*, 164–166, палеографском анализом утврдила је да је исправа писана у другој половини 12. века, а да је на полеђини запис из 13. века где се Славагостова титула помиње не као „бан“ већ као „кнез“.

¹¹⁵ *Зборник*, 119–121, бр. 24.

Латински препис повеље краља Милутина Шарлу од Валоа такође садржи короборациону формулу „... sigilli nostri fecimus munimine roborari“,¹¹⁶ а италијанском препису једног недатираног Милутиновог писма Дубровнику претходи белешка на латинском у којој се наводи да је краљево писмо „sigillatas suo sigillo“.¹¹⁷ У *Diversa Cancellariae* уз италијански препис повеље-разрешнице краља Стефана Дечанског Андрији Пештићу и пратећег писма дубровачким властима (између 1. и 17. јуна 1323) налазили су се по свој прилици описи печата, али ти делови текста су данас нечитљиви. На основу фрагмената ...*ali ser...* истраживачи су претпостављали помен печата са одређењем *regali serenissimi*; но, није чак ни јасно да ли су се ови помени/описи односили на повељу, писмо или оба акта.¹¹⁸ Италијански препис Душанове разрешне повеље за Павла и Франа Рестића (пре 21. фебруара 1340) садржи пратећу белешку на латинском која помиње да је оригинал био оверен „*cum cere sigillo domini regis Rasxie*“.¹¹⁹ Преостали помени печата из краљевског периода долазе из белешки (на латинском) уз дубровачке преписе (на италијанском) писама краља Душана: „... *sigillatas sigillo proprio ipsius domini regis*“;¹²⁰ „... *bullatas suo sigillo secreto*“;¹²¹ „...*sigillatam suo sigillo proprio*“.¹²² Један од ових преписа садржи и короборациону формулу „*questa lectera è suggellata col sugello de reame con do bolle*“; у питању је препис писма краља Душана о Стонском дохотку који је носио два отиска краљевог „тајног“ печата („... *bullatas duobus sigillis secretis ipsius domini regis*“).¹²³ За Душанову повељу једино имамо сведочанство о материјалу израде (восак), док одреднице припадности „наш“, „његов“ и „властити“ не сведоче о материјалу или типу печата који је искоришћен за печатење. Међутим, с обзиром на оно што већ знамо о сигилографској пракси немањићких краљева, Милутинова повеља је готово сигурно била оверена његовим великим воштаним печатом престоног типа, а то је по свој прилици био случај и са разрешним повељама Стефана Дечанског и краља Душана, док су писма Дубровнику морала бити оверена воштаним отисцима малих типара (сигнета). Томе додатно сведоче и помени Душанових „тајних“ печата на његовим писмима; наиме, иако је на Западу секретум начелно био посебан тип печата мањих димензија од великог печата, а већих од димензија печатног прстења, ипак су сигнети француских краљева понекад носили легенду која их је називала *sigillum secretum / seel secret* (в. изнад, поглавље 3, стр. 70). Треба напоменути и да у случају два писма у којима Душан обавештава Општину да су њени грађани измирили своје дугове, користи се термин *sigillum proprium*; када су пак, у питању веровна писма којима Душан Општини налаже да своја дуговања њему исплате неком посреднику, дубровачки канцелари користе фразу *sigillum secretum* да означе краљев печат, али у самом преводу једног од докумената короборациона формула садржи фразу *sugello de reame*, што свакако упућује на неку варијацију израза „печат краљевства ми“. Посебан случај и апсолутни преседан у српској сигилографској пракси представља вест да је Стефан Душан једно своје писмо оверио са два печата (*bullatas duobus sigillis secretis...*; ...*sugello de reame con do bolle*). Најлогичније би било претпоставити да је писмо оверено са два отиска једног Душановог типара, као што је

¹¹⁶ L. Mavromatis, *La Serbie de Milutin entre Byzance et l'Occident*, Byzantion 43 (1973) 124, 148–150.

¹¹⁷ Н. Порчић, *Два писма краља Милутина о закупу тргова Мачва и Липник*, ССА 10 (2011) 6; Порчић, *Документи*, 189–190, бр. 34, т. 35, бр. 34.

¹¹⁸ Дубровник, Државни Архив, *Diversa Cancellariae* 7, fol. 1^v. Н. Порчић, Н. Порчић, *Акт једног српског краља о разрешењу рачуна Дубровчанина Андрије Пештића*, ССА 2 (2003) 12, 16, нап. 12; Порчић, *Документи*, 193–195, бр. 37–38, т. 36, бр. 37–38.

¹¹⁹ Д. Јечменица, *Разрешна повеља краља Стефана Душана за Павла и Франа Растаћа*, ССА 15 (2016) 20–21; Порчић, *Документи*, 223, бр. 56, т. 50, бр. 56.

¹²⁰ *Čremošnik, Studije*, 131; Д. Јечменица, *Две разрешнице краља Стефана Душана за Дубровчанина Домању Менчетића са браћом*, ССА 8 (2009) 46–48; Порчић, *Документи*, 217–218, бр. 53, т. 48, бр. 53.

¹²¹ М. Пуцић, *Споменици српски II*, 9–10, бр. 11; *Čremošnik, Studije*, 131.

¹²² М. Пуцић, *Споменици српски II*, 9–10, бр. 11; *Čremošnik, Studije*, 131.

¹²³ М. Пуцић, *Споменици српски II*, 11, бр. 12; *Čremošnik, Studije*, 131; Порчић, *Документи*, 214–216, бр. 51, т. 47, бр. 51.

посведочено сачуваним отисцима на једном писму босанског краља Дабише Дубровнику.¹²⁴ Индикативно је, међутим, да је у тој белешци најпре исписано *bullatas sigillo secreti*, што је потом преправљено у *duobus sigillis secretis*.¹²⁵ Да ли то можда треба да нас упути на ситуацију да су утиснута два печата јер први печат није (довољно добро) испунио практичну сврху печата као средства затварања; или је писмо можда морало бити отворено, па накнадно поново запечаћено? Или се можда ради о ситуацији у којој је Душан поставио најпре један отисак сигнета који се деформисао или оштетио приликом уклањања типара, па је израђен још један отисак? Доказна снага печата на Западу је била условљена препознавањем печатне представе и недвосмисленошћу легенде – печат није могао бити признат као *sigillum authenticum* ако је био оштећен у тој мери да ови услови нису испуњени (в. изнад, поглавље 3, стр. 47–48). У том случају он не може бити „добро познат“ destinatarима и другим заинтересованим странама. А то је свакако битно када је у питању веровно писмо краљевом представнику за исплату данка у Дубровнику. На основу информација које су нам доступне, све ове опције су подједнако могуће.

Из периода царства сачувана су четири помена печата, три у белешкама уз италијанске преписе повеља цара Душана, и један у короборацији преписа повеље краља Уроша. Код Душана се наводи само да су исправе у питању печачене царевим златним булама: „o privilegio che ne fo ceduto per lo imperator Stephano cum la sua bolla d'oro pendente“ (повластица коју нам је доделио цар Стефан са његовим златним висећим печатом),¹²⁶ „sigillatum bulla aurea“ (печаћен златним печатом);¹²⁷ „bolla d'argento indorada pendente“ (висећа позлаћена була).¹²⁸ Ови штуре помени печата нам само говоре о материјалу печата и начину причвршћивања, без описа ликовне представе, због чега остаје отворено питање којим типаром (типарима) су ови печати могли бити отиснути – с обзиром на то да су destinatари били комуна Скадар, млетачки дужд и један Дубровчанин, да ли можемо претпоставити да је за ове златне буле коришћен типар са представом владара на аверсу и Св. Стефана на реверсу који су Душан и његов син користили на повељама Дубровнику?

У препису повеље краља Уроша митрополиту Јакову Серском који се налази испод преписа Душанове повеље митрополиту Јакову постоји короборациона формула „подписа краљевство ми образом краљевства ми“.¹²⁹ Ова короборација се унеколико разликује од короборације Душанове повеље са којом је Урошева повеља заједно преписана, тиме што не помиње царско знамење, већ користи израз „образ краљевства ми“ који можда треба да упути на постојање и Урошевог печата на оригиналу овог документа.

Свакако су најбројнији помени печата у документима обласних господара – посведочени су 21 пут. Од тога један помен среће се у документу деспотице Марије Ангелине Палеологине, један у документима Драгаша, пет у документима породице Бранковића, два у документима Лазаревића, шест у документима породице Балшића, четири у документима Мркше, сина зетског властелина Жарка, и два у документима позних Црнојевића.

Грчка повеља деспотице Марије Ангелине Палеологине Немањић брату монаху Јоасафу садржи короборациону формулу „ја ... која сам утиснула часни и животворни крст

¹²⁴ Штетошник, *Studije*, 55; А. Фостиков, *Четири писма босанског краља Стефана Дабише Дубровачкој општини о босанским дохоцима*, ССА 7 (2008) 133–134, 138. И на још једном Дабишином писму Дубровнику из 1392. наливен је восак за два печатна отиска, али је типар утиснут само једном, в. А. Фостиков, ССА 7, 131–132, 138.

¹²⁵ Порчић, *Документи*, 214.

¹²⁶ С. Ћирковић, *Превод повеље цара Стефана Душана граду Скадру*, ССА 6 (2007) 114; Порчић–Исаиловић, *Документи*, 231–232, бр. 7

¹²⁷ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike* III, Zagreb 1872, 72, br. 109; Порчић–Исаиловић, *Документи*, 239–240, бр. 9

¹²⁸ Дубровник, Државни архив, *Diversa Cancellariae* 18, fol. 105^r. Д. Јечменица, *Повеља цара Стефана Душана за Дубровчанина Мароја Гучетића*, ССА 12 (2013) 69; Порчић, *Документи*, 258–259, бр. 79, т. 71, бр. 79.

¹²⁹ Архимандрит Леонид, *Стара српска писма*, 247–248, бр. 4; *Споменици на Македонија* III, 411; AA XII. *Actes de Saint-Pantéléémon*, 164–167, по. 4; Г. Бојковић, *Повеља цара Стефана Душана и краља Стефана Уроша митрополиту серском Јакову*, ССА 15 (2016) 96.

на ово даровно ... писмо“ (подвукао Б. Х.),¹³⁰ што можда упућује да се на документу налазио отисак у воску типара са крстом.

У повељи Константина Драгаша и његове мајке Јевдокије манастиру Ивируну о налази се короборациона формула „утврдисмо знамениемъ и бѣлѣгомъ царскимъ“.¹³¹ Оваква короборација долази из немањихке царске дипломатичке традиције (в. испод, стр. 198) и сведочи да су Драгаша настојали да у својој дипломатичкој пракси доследно одрже царске обрасце. Међутим, један документ за који се верује да поседује трагове печатења (три широко размакнуте рупе, горња одмах испод потписа) сведочи да је оваква короборација бар једном проширена код Драгаша, па тако у повељи Хиландару о даривању манастира Архилевице гласи „утврдисмо знамениемъ и бѣлѣгомъ царскимъ и въ мѣсто злата своеручно сие подыписасмо“.¹³² Ово вероватно упућује да повеља никад није била снабдевена златним печатом, те да рупе које постоје на овом акту нису за врпцу печата. У овом случају, златни печат који се код Драгаша подразумева из фразе „царско знамење и белег“ био је замењен својеручним потписом.

У препису повеље Лазаревића Дубровчанину Живулину Станишићу (15. јул 1399) налази се короборациона формула „законном печатию господства ни печатисмо“, а у белешци о записивању израз „bullatam sigillo suprascripti domini despotti“.¹³³ Белешка о препису, као и сам препис, настала је знатно касније (10. октобар 1404), те није нелогично да Стефан Лазаревић буде поменут као деспот; међутим, то би могло и да упућује на чињеницу да је након стицања нове титуле, деспот поставио и нови печат на стару повељу. И препис повеље Стефанове мајке, кнегиње-монахиње Јевгеније, Дубровчанину Мароју Лебровићу садржи короборациону формулу „печатисмо нашомъ печатию“.¹³⁴

Код Бранковића се помени печата јављају у препису једног писма Дубровнику и у преписима четири повеље Ђурђа Вуковића Бранковића Млецима о склапању мира у име деспота Стефана Лазаревића. Препис писма Бранковића Дубровнику садржи две короборационе формуле, „този смо печать поставили“, и „подъ свѣмъ законномъ печѣтию“.¹³⁵ Преписи Ђурђевих повеља садрже короборације „cum prefati magnifici domini Georgii impensione sigilli roboravi“,¹³⁶ „fo soto sigilladi de li sigilli de le sora dite parte“,¹³⁷ „domini Georgii impressione sigilli“,¹³⁸ „nos Georgius antedictus ... fieri iussimus et nostri sigilli impressione muniri“.¹³⁹ Треба приметити да се код Лазаревића и Бранковића епитети уз печате у короборацијама, поред личне припадности и начина причвршћивања (висећи и утиснути) тичу и правне снаге (законна печать). Овај епитет је посведочен још само једном у време цара Душана (в. испод, стр. 198)

¹³⁰ Соловјев–Мошин, *Грчке повеље*, 290–297, бр. 39.

¹³¹ М. Живојиновић, Т. Суботин-Голубовић, *Акт господина Константина Драгаша и царице Евдокије манастиру Ивируну*, ХЗ 11 (2004) 287–293; АА XIX. *Actes d'Iviron IV*, 189–190, app. 3.

¹³² П. Драгичевић, ССА 10, 90.

¹³³ Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 31–32, бр. 1/14, 101, сл. 1/14.

¹³⁴ Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 36–37, 1/20, 107, сл. 1/20.

¹³⁵ К. Јиречек, *Споменици српски*, 60–61, бр. 52.

¹³⁶ S. Ljubić, *Listine o одношajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike VIII*, Zagreb 1886, 248–253; Порчић–Исаиловић, *Документи*, 313, бр. 26; Monasterium.net, *Collection: Serbian Medieval Documents in the State Archives of Venice, 1423-08-12_Djuradj_Brankovic*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbMedDocsInVenice/1423-08-12_Djuradj_Brankovic/charter> (21.01.2021).

¹³⁷ S. Ljubić, *Listine VIII*, 277–278; Порчић–Исаиловић, *Документи*, 346–347, бр. 29; Monasterium.net, *Collection: Serbian Medieval Documents in the State Archives of Venice, 1424-08-26_Djuradj_Brankovic*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbMedDocsInVenice/1424-08-26_Djuradj_Brankovic/charter> (21.01.2021).

¹³⁸ S. Ljubić, *Listine o одношajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike IX*, Zagreb 1890, 7–14; Порчић–Исаиловић, *Документи*, 348–355, бр. 30; Monasterium.net, *Collection: Serbian Medieval Documents in the State Archives of Venice, 1426-04-22_Djuradj_Brankovic*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbMedDocsInVenice/1426-04-22_Djuradj_Brankovic/charter> (21.01.2021).

¹³⁹ S. Ljubić, *Listine IX*, 14–17; Порчић–Исаиловић, *Документи*, 367–371, бр. 32; Monasterium.net, *Collection: Serbian Medieval Documents in the State Archives of Venice, 1426-11-11_Djuradj_Brankovic*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbMedDocsInVenice/1426-11-11_Djuradj_Brankovic/charter> (21.01.2021).

Четири преписа повеља Балшића садржи короборационе формуле са поменом печата, а пратеће белешке потврђују његово присуство: „miser Gorgi mese el so sigillo e conferma questo scritto de so man“, у белешци израз „sigillate suo sigillo“;¹⁴⁰ „bullatis et factis presentibus scripturis“, испод текста стоји ознака LS, коју би требало разрешити као loco sigili,¹⁴¹ „fessemo bollar de nostra bolla“, у белешци израз „bollada de la so bolla“);¹⁴² „mettemo la nostra bolla“, у белешци „litera autentica supradicta cum bulla“.¹⁴³ У белешкама уз италијанксе преписе повеље Балше III Балшића манастиру св. Николе на Прасквици и повеље Балше III Балшића монаху Данилу налазе се изрази „eius bulla bullatum“.¹⁴⁴ Буле из свих ових помена на латинском и италијанском свакако су термини за означавање печата од воска, будући да не постоји никаквих индиција да су Балшићи користили ишта сем воска као материјал за израду печата, и то увек утиснутих.

Од зетског великаша Мркше Жарковића, сина властелина Жарка, није сачуван ниједан печат, али преписи четири његове исправе садрже помен печата у короборационим формулама, понекад и у пропратним белешкама: „запечатихъ мвомъ печатию“, а у белешци израз „bullata cum sigillo ipsius domini“;¹⁴⁵ „момъ печатию рекохъ печатити“;¹⁴⁶ „момъ печатью печатихъ“;¹⁴⁷ „Дмитъръ писа и печати“, а у пропратном писму ову повељу Мркша означава као „книгу съ печатию момъ“.¹⁴⁸ Мркша, дакле, печат не означава никако другачије до *мота печатъ*.

Најзад, у препису из 18. века повеље Ивана Црнојевића Белошевићима и Бајчићима налази се короборациона формула „печатисмо печатію м... обычномъ“.¹⁴⁹ Може се претпоставити да је други епитет, поред *обычна*, гласио *мота*. Иванов син, Ђурађ Црнојевић, оставио је свој тестамент у виду затвореног писма супрузи Елизабети Ерицо. Овај документ се није сачувао у оригиналу, али постоје преписи-преводи на италијански који се данас чувају у Државном архиву Венеције и који сведоче да је писмо било оверено Ђурђевићим великим печатом, како стоји у короборационој формули „sigillai con lo mio sigillo grande per mazor fede“.¹⁵⁰ С обзиром да је у питању затворено писмо, ово је морао бити велики воштани печат.

Из периода власти деспота постоји укупно осам докумената са поменима печата као јединим сведочанством о печатању. За преписе деспотских исправа Стефана Лазаревића везује се шест помена печата, а за преписе исправа Ђурђа Вуковића Бранковића две. Преписи повеља и писама деспота Стефана упућених његовим цариницима или Дубровчанима само идентификују печат по припадности: „бѣше печакѣнь Деспотовѣмъ печатѣмъ“;¹⁵¹ „bullae eiusdem domini despotti bullatam“;¹⁵² „подъ његовѣмъ печѣтию“;¹⁵³ „книге подъ печатию господина Деспота“ (двапут, у преписима једне повеље и једног писма).¹⁵⁴ У латинском препису повеље деспота Стефана Млечима о потврди мира налази се

¹⁴⁰ S. Ljubić, *Listine o одношajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke republike IV*, Zagreb 1874, 244–245, br. 351; Порчић–Исаиловић, *Документи*, 248, бр. 12; Monasterium.net, *Collection: Serbian Medieval Documents in the State Archives of Venice, 1388-02-28_Djuradj_II_Balsic*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbMedDocsInVenice/1388-02-28_Djuradj_II_Balsic/charter> (21.01.2021).

¹⁴¹ S. Ljubić, *Listine o одношajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke republike V*, Zagreb 1875, 97–99, br. 103.

¹⁴² S. Ljubić, *Listine V*, 118–121, br. 124; Порчић–Исаиловић, *Документи*, 263–267, бр. 18.

¹⁴³ S. Ljubić, *Listine V*, 139, br. 143; Порчић–Исаиловић, *Документи*, 278, br. 20.

¹⁴⁴ М. Антоновић, *Оснивачка повеља Балше III Балшића манастиру Светог Николе на Прасквици*, ССА 5 (2006) 209.

¹⁴⁵ К. Јиречек, *Споменици српски*, 45, бр. 30.

¹⁴⁶ Исто, 47–48, бр. 34.

¹⁴⁷ Исто, 49, бр. 37.

¹⁴⁸ Исто, 50–51, бр. 40.

¹⁴⁹ Б. Шекуларац, *Дукљанско–зетске повеље*, 207–214.

¹⁵⁰ Порчић–Исаиловић, *Документи*, 418–420, бр. 41.

¹⁵¹ Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 85–86, бр. 1/59, 151, сл. 1/59.

¹⁵² Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 52–53, бр. 1/30, 119, сл. 1/30.

¹⁵³ Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 64–65, бр. 1/41, 130, сл. 1/41.

¹⁵⁴ Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 81–82, бр. 1/56, 148, сл. 1/56.

короборациона формула „nostrique despotatus sigilli cum appensione roborari“.¹⁵⁵ Каснији од два преписа повеље деспота Ђурђа Дубровнику о покладу Руђине Мркшине садржи помен печата, „подъ праавѣмъ печатью реченѣга господара срѣпскѣга“,¹⁵⁶ док позни препис деспотове повеље за цех кројача у Нађбањи садржи наредбу о печатењу „... jussimus, nostri proprii soliti sigilli impressione roborari“.¹⁵⁷

Из наведеног видимо да се и у деспотском периоду епитети печата тичу личне припадности / припадности по титули, те начина причвршћивања (висећи и утиснути), а само српски помен садржи израз *праава печать*.

Документи са поменом печата и називом хрисовуљ су прилично ретки; у питању су пет исправа, три повеље цара Душана и једна повеља цара Уроша из периода Царства, те повеља Драгаша из доба обласних господара.

У препису хрисовуље цара Душана Котору постоји короборациона формула „печатисмо златимъ печатью закономъ“,¹⁵⁸ а препис његове хрисовуље митрополиту Јакову Серском садржи короборациону формулу „царьскимъ обычнимъ знаменiemъ“.¹⁵⁹ Најзад, у препису Душанове хрисовуље хиландарском метоху Св. Петра Коришког короборациона формула гласи „утврди овај хрисовуљ знамењем царским и словом златопечатним“.¹⁶⁰ Два преписа хрисовуље цара Уроша которским властелинима Басету Биволчићу и Трипету Бући о даривању острава Мљета у короборацији помињу печатење; аутентични савремени препис садржи формулацију „иже се и записа знаменiemъ царскимъ“, док у другом препису короборација гласи „Записах же и подпечатих азъ“. Најзад, прерађени препис-превод на италијански начињен за млетачког провидура Далмације у 17. веку садржи короборацију „col mio bollo et sigillo d'oro sigillato“, али пратећа белешка преписивача наводи да је оригинал био оверен „col sigillo imperiale in cera rossa“. Помен воштаног печата у белешци преписивача свакако се мора искључити као грешка.¹⁶¹

Хрисовуља Драгаша манастиру Пантелејмону садржи короборациону формулу „утврдисмо знаменiemъ и бѣлѣгомъ царскимъ“.¹⁶²

У комбинацији са називом „хрисовуљ“, овакве формулације упућују на закључак да су ови печати били од злата (тј. позлаћени, на основу онога што знамо о материјалу сачуваних златних була цара Душана). Термин *знамење* је коришћен као синоним за печат, и додатно одређиван епитетима *царско* и *обично*; и епитет *законна* се могао придодати уз реч *печать*, што је забележено и касније код Лазаревића и Бранковића (в. изнад, стр. 196). Као синоним за овај израз вероватно се треба сматрати и синтагма *праава печать* која је једном употребљена за владавине деспота Ђурђа Бранковића (в. изнад, стр. 198). А оба израза

¹⁵⁵ S. Ljubić, *Listine IX*, 17–18; Порчић–Исаиловић, *Документи*, 364–365, бр. 31; Monasterium.net, *Collection: Serbian Medieval Documents in the State Archives of Venice, 1426-07-25 Stefan Lazarevic*, <<https://www.monasterium.net/mom/SerbMedDocsInVenice/1426-07-25 Stefan Lazarevic/charter>> (21.01.2021).

¹⁵⁶ М. Пуцић, *Споменици српски II*, 117–118, бр. 135.

¹⁵⁷ Н. Исаиловић, А. Крстић, *Повеља деспота Ђурђа Бранковића за цех кројача у Нађбањи*, Мешовита грађа 41 (2020) 16, 20–21.

¹⁵⁸ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 149–152, no. 130

¹⁵⁹ Архимандрит Леонид, *Стара српска писма*, 241–247, бр. 4; *Споменици на Македонија III*, 407–423, бр. 5; *Archives de l'Athos, Actes de Pantéléémôn*, 164–167, no. 4; Г. Бојковић, *ССА 15*, 95.

¹⁶⁰ С. Мишић, *ССА 11*, 66, 69.

¹⁶¹ Порчић, *Документи*, 262–267, бр. 82.1–3, т. 73, бр. 82.1. Занимљиво је да је издавач неаутентичног преписа на српском (82.2) у Србско-далматинској магазинѣ 16 (1851) 167–169 (непотписано), забележио да је документ имао и цртеж печата са кружном легендом по ободу „Стефанъ Урошъ мѣтїю бжеію црѣ Срблеѣ игръкомъ“, али да се у печатном пољу налази текст „Неролимъ еже златопечатни Хрисовои бѣѣиѣа w котора“. Постојање оваквог печате је очигледно немогуће, будући да немањићке царске буле нису биле епиграфског типа, и то још са кружном легендом по ободу и легендом у печатном пољу, али је занимљиво да је кружна легенда слична легенди са цртежа печата Урошевог которског фалсификата издатог у В. Nani, *De duobus imperatorum Russiae nummis*, 38–42, т. 2, сл. 19; в. изнад, поглавље 8, стр. 140.

¹⁶² Архимандрит Леонид, *Стара српска писма*, 249–252, бр. 6; *AA XII. Actes de Saint-Pantéléémôn*, 172–174, no. 7; С. Божанић, *Повеља деспота Јована Драгаша, брата му Константина и мајке им царице Јевдокије Манастиру Св. Пантелејмона*, *ССА 16* (2017) 108.

свакако сведоче о доказној снази печата као средства овере – *sigillum authenticum* који на документу има *јавну веру*. Наиме, у јужној Европи, где је правна традиција Рима наставила да живи, јавни нотаријат је вршио оверу аката постављањем нотарског знака, тзв. *manus publica*, који је означавао да се документу има поклонити јавна вера, док је у државама које су настале од германских краљевина такву функцију вршио *sigillum authenticum* (в. изнад, поглавље 3, стр. 47–48). Српски владари чије су се канцеларијска пракса и документарна продукција развијале и под западним утицајима, посебно у кореспонденцији са дестинатарима из Приморја, користили су ове изразе као индицију доказне снаге њихових печата. Слични семиотички постулати вероватно се налазе и иза Душановог изрази *царьско обычно знамение*, те *обычна печать* из једне повеље позних Црнојевића упућене домаћим дестинатарима, као и иза синтагме истог значења, *bolla consueta*, у једном которском фалсификату краља Радослава. То су *убичајени* печати, дакле они који су добро познати, *bene cognita et famosa*, што је одлика печата као *sigilla authentica*.

Неке формулације из короборација изгледају као да имплицирају учешће самих ауктора у печатењу – „печатих“, „печатисмо“, „постависмо печат“ (*mettemo*), „утврдисмо знамењем и белегом царским“. Но, овде се пре ради о формулаичним исказима као делу обрасца документа, који не би требало да упућује на својеручно печатење од стране ауктора документа; сва је прилика да је печатење вршио неки чиновник владарске канцеларије, како је то најчешће био случај и на Западу.¹⁶³ На то упућују формулације типа „рекох да се печати“, „учинисмо да се печати“ (*fessemo bollar*) и „наредисмо да се отиском нашег печата обезбеди“ (*iussimus et nostri sigilli impressione muniri*), из чега је јасно да владар само издаје налог за печатење.

* * *

Најмање непосредно сведочанство о печатењу, назив *хрисовуљ* или нека варијација тог појма, попут *златопечатно слово*, *златопечатно и свенастојеће слово*, те најзад плеонастичка конструкција *златопечатни хрисовуљ*, и грчке формулације *χρυσόβουλλος* и *χρυσόβουλλος λόγος*, као једино сведочанство о печатењу јавља се у краљевском периоду десет пута, од тога пет пута у оригиналима – два пута код Стефана Дечанског¹⁶⁴ и три пута код Стефана Душана¹⁶⁵ – и пет пута у преписима – два пута код краља Милутина¹⁶⁶ и три пута код Душана.¹⁶⁷ Назив као једино сведочанство о печатењу документа у царском периоду јавља се 18 пута, где су присутне и нове формулације *настојећи хрисовуљ*, *свесветли хрисовуљ*, *извесно и златопечатно слово*, *χρυσόβουλλος τῆς βασιλείας μου* и *χρυσόβουλλον βεβαίουν και ἔπικυροῦν*. Од наведеног броја осам исправа су оригинали, и све потичу од цара Душана,¹⁶⁸ а девет су преписи, од којих седам потичу од цара Душана,¹⁶⁹ а

¹⁶³ Čremošnik, *Studije*, 49–51.

¹⁶⁴ М. С. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880) 1–68; М. Грковић, *Прва хрисовуља манастира Дечани*, Београд 2004, 64–80.

¹⁶⁵ М. С. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 69–137; V. Kravari, *Nouveaux documents du monastère de Philothéou*, 299–302, no. 3; Ђ. Бубало, *Почетак треће дечанске хрисовуље*, ССА 6 (2007) 71; С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана старцу Григорију*, ССА 12 (2013) 21.

¹⁶⁶ *Зборник*, 315–329, 499–504, бр. 92, 137.

¹⁶⁷ Соловјев–Мошин, *Грчке повеље*, 6–17, 28–35, бр. 2, 5; I. Dujčev, *Cartulary A of the Saint John Prodromos Monastery*, London 1972, 230–247; Ж. Вујошевић, *Хрисовуља краља Стефана Душана манастиру Св. Петра и Павла на Лиму*, ССА 3 (2004) 45, 49; AA XII. *Actes de Vatopédi II*, 195–198, no. 92.

¹⁶⁸ С. Новаковић, *Хрисовуља цара Стефан Душана гробу мајке му краљице Теодоре*, Споменик СКА 9 (1891) 3–7; Соловјев–Мошин, *Грчке повеље*, 64–71, 94–103, 110–115, 168–173, 184–189, бр. 9, 13, 15, 20, 22, 25; AA VI. *Actes d'Esphigménou* (par J. Lefort), Paris 1973, 139–147, no. 22–23; AA XIII. *Actes de Docheiariou* (par N. Oikonomidès), Paris 1984, 182–184, no. 25; AA XV. *Actes de Xénophon* (par D. Papachryssanthou), Paris 1986, 207–210, no. 29; V. Kravari, *Nouveaux documents du monastère de Philothéou*, 302–308, no. 4; Monasterium.net, *Collection: Serbische Herrscherurkunden (1306-1388), 13431025 - Dusan*, <<https://www.monasterium.net/mom/BISANU/13431025-Dusan/charter>> (23.01.2021). Једна од ових исправа је и хрисовуља цара Душана манастиру Светог Стефана у коме се налази гробно место његове мајке. Ранији истраживачи су сматрали да је у питању манастир Бањска, али скорије је Б. Тодић, *Једно теже питање наше историографије*, 51–72, доказивао да се

два од цара Уроша,¹⁷⁰ и најзад један фалсификат хрисовуље цара Душана.¹⁷¹ У доба обласних господара назив документа се као једино сведочанство о печачењу јавља седам пута, од тога шест пута у оригиналима – у трима грчким хрисовуљама цара Симеона Палеолога,¹⁷² у једној српској хрисовуљи краља Вукашина,¹⁷³ у једној српској хрисовуљи његовог брата деспота Јована Угљеше,¹⁷⁴ те у једној грчкој хрисовуљи истог великаша¹⁷⁵ – и једном у препису или концепту повеље Лазаревића манастиру Хиландару.¹⁷⁶

Посебно је занимљиво што се у деспотском периоду јављају по две повеље деспота Стефана и деспота Ђурађа које иако носе назив који имплицира постојање златног печата, заправо имају висеће воштане печате. Тако повеља деспота Стефана Манастиру Лаври из 1407. године којом монашкој обитељи дарује поседе у короборацији користи фразу „златопечатник Царства ми“ иако је сама исправа оверена причвршћивањем висеће воштане печатне грудве у коју је утиснут деспотов велики хералдички типар са пуним грбом.¹⁷⁷ Двадесет година касније деспот је, како би обезбедио себи одржавање годишњег помена, поново Лаври издао повељу о даривању која је у датуму названа хрисовуљем, али је и ова исправа оверена висећим воштаним печатом који носи отисак истог деспотовог типара.¹⁷⁸ Пред крај живота, и деспот Ђурађ је себи желео да обезбеди годишњи помен у истом манастиру, због чега је 1452. године Лаври издао даровницу која се у датуму назива хрисовуљем, али као и код његовог претходника, носи висећи воштани печат са отиском великог хералдичког типара који садржи деспотов пун грб.¹⁷⁹ Знатно раније, 1432. године, деспот Ђурађ је поседе које је челник Радич даривао Манастиру Ватопеду потврдио повељом која се у датуму назива хрисовуљем, иако носи висећи једностранни печат са отиском неког деспотовог великог типара (можда истог оног којим је израђен и претходни печат).¹⁸⁰

* * *

Као и када су у питању сачувани печати, највећи број докумената са сведочанствима о печачењу се сачувао за Стефана Душана током његове владавине као краља и цара. У питању је чак 65 докумената са сведочанством о печачењу, што чини нешто мање од трећине свих сачуваних сведочанстава о печачењу. Значајан број докумената са сведочанствима о

овде ипак мора радити о неком другом манастиру посвећеном овом светитељу. С. Pavlikianov, *The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of Zographou*, 553–559, сматра Душанову грчку повељу манастиру Зографу фалсификатом, иако су ранији истраживачи сагласни да је у питању оригинал, како смо је и ми третирали.

¹⁶⁹ Соловјев–Мошин, *Грчке повеље*, 76–83, 178–183, 194–199, бр. 11, 24, 27; L. Vénou, *Le Codex B du Monastère Saint-Jean Prodrome (Serres). A (XIIIe–XVe siècles)*, Paris 1998, 176, по. 49; С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псачи манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 138–139; АА XXII. *Actes de Vatopédi II*, 198–202, по. 93; Ж. Вујошевић, *Хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару о селу Потолину*, ССА 5 (2006), 115–116, 119; В. Алексић, *Два преписа потврдне хрисовуље цара Стефана Душана поводом оснивања Манастира Ваведења пресвете Богородице, задужбине севастократора Дејана у селу Архиљевици код Прешева*, ССА 12 (2013) 34, 37, 43–45; Ж. Вујошевић, *Архиљевичка хрисовуља цара Стефана Душана*, Иницијал 1 (2013) 241–254; С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, ССА 13 (2014), 183.

¹⁷⁰ Р. Михаљчић, ССА 3 (2004) 72–73; исти, *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 153, 155; Порчић, *Документи*, 262–267, бр. 82, т. 73, бр. 82.1.

¹⁷¹ В. Мошин, *Повеље цара Стефана Душана о Арханђеловом манастиру у Јерусалиму и о манастиру Св. Николе на острву Врањини*, Археографски прилози 3 (1981) 15–21.

¹⁷² Соловјев–Мошин, *Грчке повеље*, 216–239, 250–257, бр. 31–32, 34.

¹⁷³ С. Ђирковић, *Повеља краља Вукашина властелину Новаку Мрасоровићу*, ССА 1 (2002) 100.

¹⁷⁴ С. Ђирковић, *Повеља деспота Јована Угљеше властелину Новаку Мрасоровићу*, ССА 1 (2002) 94–95.

¹⁷⁵ АА XXII. *Actes de Vatopédi II*, 367–369, по. 137.

¹⁷⁶ М. Шуица, *Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведења Богородичиног у Ибру*, ССА 3 (2004) 112.

¹⁷⁷ АА XI. *Actes de Lavra IV*, 189, по. 8; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 240, 243, 245, бр. 3/3.

¹⁷⁸ АА XI. *Actes de Lavra IV*, 194, по. 10; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 261, 263–264, бр. 3/6.

¹⁷⁹ АА XI. *Actes de Lavra IV*, 197, по. 12.

¹⁸⁰ М. Lascaris, *Actes Serbes de Vatopedi*, 182–183, No. 8; С. Pavlikianov, *The Mediaeval Slavic Archives of Kastamonitou*, 184–185.

печаћењу се везује и за краљеве Милутина (16) и Стефана Дечанског (18), затим цара Уроша (17), те деспоте Стефана Лазаревића (12) и Ђурђа Вуковића Бранковића (18). Од породице Балшића сачувало се седам докумената са сведочанствима, колико и од деспота Иваниша Бериславића; од краља Драгутина и кнеза Лазара по пет; од породице Драгаш четири, као и од породице Лазаревић, те деспота Угљеше, и Мркше Жарковића; од цара Симеона, Вука Бранковића и деспота Вука Гргуревића Бранковића по три документа; по два документа се везују за краља Стефана Владислава I и његовог брата Стефана Уроша I, кнеза Војислава Војиновића, ране Бранковиће (удовицу и синове Вука Бранковића); са само једним документом који носи сведочанства о печаћењу повезују се недовољно познате личности раних српских владара Љутовида и Славагоста, затим Стефана Немање, Стефана Првовенчаног, краља Стефана Радослава и хумског жупана Радослава, те против-краља Владислава II, деспотице Марије Ангелине Палеологине Немањић, краља Вукашина, кнегиње Милице, и најзад деспота Лазара Бранковића, султаније Маре Бранковић, позних Бранковића (удовице и синова деспота Стефана Бранковића), деспотице Барбаре Франкопан Бранковић, деспотице Јелене Јакшић Бранковић, Ивана Црнојевића, Ђурђа Црнојевића и деспота Стефана Бериславића.

Дакле, од 366 докумената који су неком тренутку носили печат, за 90 аутор је био или се тврди да је био Стефан Душан, што је готово четвртина. Са деспотом Ђурђем Вуковићем Бранковићем се повезују 31 печаћен документ, што је скоро троструко мање; затим са деспотом Стефаном Лазаревићем 25 докумената, са краљем Милутином 22, са краљем Стефаном Дечанским 21, са царем Урошем 21, са Балшићима 16, са кнезом Лазаром 11, са деспотом Иванишем Бериславићем девет, са краљем Драгутином, Вуком Бранковићем и султанијом Маром Бранковић по шест, са Стефаном Немањом, краљем Урошем I, породицом Лазаревић, раним Бранковићима (удовицом и синовима Вука Бранковића), и деспотом Вуком Гргуревићем Бранковићем по пет, са краљем Владиславом I, деспотом Угљешом, породицом Драгаш, Мркшом Жарковићем, деспотом Лазаром Бранковићем, деспотицом Барбаром Франкопан Бранковић, деспотом Ђорђем Стефановићем Бранковићем и Црнојевићима по четири, са краљицом Јеленом (супругом Уроша I), царем Симеоном Палеологом, деспотом Стефаном Бранковићем и деспотом Стефаном Бериславићем по три, са дукљанским архонтом Петром, Ђорђем Бодиновићем, Стефаном Немањићем, хумским кнезом Андрејем, краљем Радославом, кнезом Војиславом Војиновићем, краљем Вукашином, кнегињом Милицом, позним Бранковићима (удовицом и синовима деспота Стефана Бранковића) и деспотом Јованом Бранковићем по два, и са захумским архонтом Николом, краљем Бодином, Љутовидом, Славагостом, кнезом Страцимиром, хумским кнезом Мирославом, хумским жупаном Радославом, против-краљем Владиславом II, Александром Асеном, Николом Алтомановићем, деспотицом Маријом Ангелином Палеологином, деспотицом Ангелином Бранковић и деспотицом Јеленом Јакшић Бранковић по један.

Када се узме у обзир да је од Стефана Душана сачувано и највише докумената у српском корпусу, 114, број од 90 печата значи да је око 79% његових докумената носило печат, а на оригиналима (којих је код Душана тек 42) тај постотак се пење на 88% (37 докумената); оба податка, дакле, одсликавају нешто виши степен печаћења него што је то случај у целокупном корпусу (74% за све документе, одн. 85% за оригинале). С друге стране, знатно виши степен печаћења него што је то случај у целокупном корпусу јавља се код његовог оца Стефана Дечанског, где је од 22 документа 21 носио печат, што је преко 95%, док је чак 100% његових оригинала (13) носило печат. Ово је највиши постотак употребе печата на оригиналима пре времена деспота у Угарској код којих су практично сви документи носили печате, што је свакако последица прилагођавања њихове документарне праксе узусима дипломатичке традиције угарске средине (а које је приметно и у латинским исправама владајућих деспота Србије упућеним угарским дестинатарима).

Заједничко и вишеструко печаћење. Случајева да више особа, чланова исте породице, користи један, заједнички печат, релативно је мало међу српским владарима у средњем веку, и ови случајеви долазе из отприлике истог периода, након пада Српског

царства и на самом почетку владавине деспота Стефана, са једним изузетком који потиче из периода деспотâ у изгнанству.

Хронолошки најстарији пример забележен је вероватно на повељи браће Стефана и Радича Црнојевића Дубровнику из 1395. године. У питању је воштани отисак хералдичког типара без легенде, тако да и поред формулације „наша печатъ“ у короборацији исправе не можемо знати да ли је заиста у питању заједнички типар двојице браће, или, пак, типар једног брата који се користи испред целе породичне заједнице, што је такође случај из средњовековне српске сигилографске праксе коме ћемо се касније вратити.

Први без икакве сумње посведочени заједнички печат долази са почетка владавине деспота Стефана. Повеља којом деспот потврђује повластице Дубровнику (1405) оверена је печатом у чијој легенди се као сигилант, поред деспота Стефана, идентификује и његов брат, господин (Стефан) Вук. Ликовна представа овог печата, пак, не садржи посебне фигуралне приказе иједног од браће, већ је хералдичка, шлем са роговима, што значи да је управо (непотпуни) грб искоришћен као породични амблем обојице браће.

Годину дана касније, на повељу Маре Бранковић и њених синова Хиландарској болници, постављена је позлаћена була која носи владарске представе тројице Мариних и Вукових синова, Гргура, Ђурђа и Лазара, и легенду која их сваког по имену идентификује.

И друга заједничка златна була потиче из сигилографске праксе породице Бранковић, али након пада Деспотовине. У питању је позлаћени печат са повеље Ангелине, удовице деспота Стефана Бранковића и њених синова, Ђорђа и Јована, светогорском Манастиру Св. Павла из 1495. године. Аверс печата поново носи представу три личности који су сигнирани именима титулама као деспотица Ангелина, деспот Ђорђе (Георгије) и деспот Јован.

Иако су заједнички печати изузетно ретки – забележено је тек четири случаја – документи са више ауктора чланова једне породице су чешћи, а питању печатења оваквих повеља се приступало на више начина. Сва је прилика да је писмо браће Ђурђа, Страцимира и Балше II Дубровнику о укидању царине на Дању (1368) било запечаћено само печатом најстаријег брата испред целе породице (ако је веровати реконструкцијама легенде од стране истраживача који су имали прилике да виде печат док је био знатно мање дотрајао).

Кнегиња Милица је, као монахиња Јевгенија, са својим синовима 1394. године издала повељу Манастиру Лаври која је оверена воштаним печатом у чијој се легенди не може прочитати име кнеза коме је припадао, тако да ово веома лако може бити типар њеног мужа Лазара, или пак типар младог кнеза Стефана, али у сваком случају је у питању индивидуални печат употребљен испред целе породице ауктора.

Ако код кнегиње-монахиње Јевгеније и њених синова није сигурно да ли су користили типар свог мужа, одн. оца, томе нема сумње код Јевгенијине кћери Маре и њених синова са Вуком Бранковићем. Њихова повеља Манастиру Св. Павла (3. октобар 1403?) носи не отисак, већ сам типар (у форми округле плочице) преминулог Вука Бранковића као печат, а повеља породице Бранковић Дубровнику из 1405. године носи воштани отисак још једног Вуковог типара; оба ова печата су монограмска и садрже само Вуково име. Питање како је и када поменути типар доспео на повељу Св. Павлу пред нас поставља више питања него што даје одговора (да ли су га уопште сами Бранковићи поставили, или је постављен накнадно, в. испод, поглавље 14, стр. 258–259), али печат са дубровачке повеље су несумњиво поставили Мара и њени синови. Свакако је, као што смо поменули, сачуван заједнички печат Бранковића; но, то је позлаћена була на једној манастирској исправи. На повељи Дубровнику, где су поставили воштани печат, за утискивање су изабрали да искористе Вуков типар. Да ли је ово учињено са јасном намером да се више ауктора документа који су сви наследници покојног Вука представе као јединствена породица кроз свог родоначелника?

Трећи вид печатења исправа више ауктора чланова исте породице илуструје заклетва деспотице Ангелине Бранковић и њених синова Фредерику III Хабзбуршком (1479), на којој се налазе четири висећа воштана печата. Прва три печата су свакако индивидуални печати деспотице-удове, Ђорђа и Јована Бранковића, док је последња печатна грудва, по сведочењу

Алексе Ивића, остала без црвеног слоја воска са утиснутим типаром, због чега се само може изнети претпоставка да је у питању печат Ђорђевице и Јованове сестре Марије.¹⁸¹

Иако су, како смо видели, Ђорђе и Јован Бранковић обојица поседовали индивидуалне типаре и пре но што су добили деспотске титуле, на повељи којом породице Бранковић (Ђорђе и Јован), Кишхорват и Бериславић изјављују да за угарског краља прихватају Максимилијана Хабзбуршког (1490) налазе се три утиснута печата, испред сваке породице по један; за браћу Бранковић, то је био печат израђен типаром старијег брата Ђорђа.

Једним Ђорђевим типаром (новим осмоугаоним сигнетом) оверена је и повеља коју су заједнички издали деспотица Ангелина, деспот Ђорђе и деспот Јован Андрији Боту 1495. године.

Најзад, писмо деспота Стефана Бериславића и његове мајке Јелене Јакшић палатину Стефану Баторију из 1522. оверено је такође само једним воштаним печатом, али како овај типар није садржао легенду, сасвим је могуће да је употребљен типар Стефановог оца, деспота Иваниша.

* * *

Већ смо споменули један случај вишеструког печатањења повеље више ауктора чланова једне породице. Пре овог конкретног примера у породици Стефана и Ангелине Бранковић, забележен је само један случај исправе са два печата. У питању је споразум о измирењу деспота Ђурђа са Јаношем Хуњадијем (1451). Документ носи два печата утиснута на исти начин у црвени восак наливен преко печатне грудве од природног воска. На првом месту лево, виси Ђурђев печат, док се десно налази печат смедеревског митрополита Атанасија, за који је из короборације јасно да је искоришћен као додатно средство гаранције и аутентификације. Ниједан други овакав случај није познат из српске сигилографске праксе у средњем веку. Посебно је занимљиво и то што сам Атанасије није користио свој властити типар, већ типар свог претходника на митролитској катедри, будући да легенда идентификује као сигиланта митрополита Саватија.

Сасвим је збуњујућ помен два отиска „тајног“ печата у белешци уз италијански препис писма краља Душана Дубровнику о Стонском дохотку (пре 29. јуна 1333, „... bullatas duobus sigillis secretis ipsius domini regis“), као и у самој короборацији документа („questa lectera è suggellata col sugello de reame con do bolle“).¹⁸² Био би то сасвим једиствен случај у српској сигилографској пракси да један ауктор оставља два отиска истог типара на документу. Које нам тачно информације доноси сам опис? Помињање була у короборацији не мора нужно да упућује на двострани метални печат, тј. позлаћену булу, пошто је *bulle* синоним за *sigillum*; дакле, може бити ма који печат. То што се помиње два отиска секретума, упућује нас да одбацимо и могућност да је у питању могао бити случај у коме је на полеђину печатне грудве једностраног воштаног печата утиснут секретум као контрапечат, што је забележена пракса на хришћанском Западу у средњем веку, и да претпоставимо да је можда у питању ситуација у којој је први печат или лоше отиснут (било да се печатна представа оштетила, или да писмо њиме није успешно затворено), или ситуација у којој је писмо морало бити накнадно поново запечаћено након што је већ једном било отворено (в. изнад, поглавље 12, стр. 194–195).

Преостали примери вишеструког печатањења тичу се исправа које је издало више ауктора различитих породица. Поново је у питању један већ поменути случај, на повеља којом породице Бранковић, Кишхорват и Бериславић за угарског краља прихватају Максимилијана Хабзбуршког (1490); сваки од три печата потиче од „главе“ једне од

¹⁸¹ Ивић, *Печати и грбови*, 39–40.

¹⁸² М. Пуцић, *Споменици српски* II, 11, бр. 12; Čremošnik, *Studije*, 131; Порчић, *Документи*, 214–216, бр. 51, т. 47, бр. 51.

наведених породица чији се сви чланови наводе по имену у тексту исправе, али очигледно оверавају повељу као породичне заједнице, само једним печатом.

Заклетва палатина Емерика Перењија, илочног херцега Ловре, калочко-бачког надбискупа Гргура Франкопана и деспота Иваниша краљу Владиславу Јагелонцу (1508) носи печате све четворица ауктора, али су овде као правни субјекти свакако у питању четири појединца, који сваки својим властитим печатом оверава заједнички издату исправу.

Као специфични вид вишеструког оверавања везан за сигилографску праксу српских деспота можемо поменути и мировни уговор Максимилијана Хабзбуршког и Владислава II Јагелонца (1492) на ком се налази мноштво viseћих воштаних печата угарских магната, међу њима и један деспота Ђорђа Стефановића Бранковића, те повељу Угарских сталеза о бирању краља (1505) на којој се међу многобројним viseћим воштаним печатима мађарских великаша налази и печат деспота Иваниша Бериславића.

Коришћење туђих и наслеђивање типара. Због малог броја сачуваних воштаних печата и великог броја премештених позлаћених була немањићких владара, не можемо знати у којој је мери у држави Немањића било присутно коришћење типара својих претходника, тј. наслеђивање типара.

Без сумње се треба искључити могућност да је краља Стефан Владислав I своју повељу Сплићанима (1237) печатио viseћим оловним печатом израђеним типаром његовог деде Стефана Немање. Пре ће бити да је тачно објашњење Михаила Динића који сматра да је приликом преписивања Владислављеве повеље Иван Лучић оловни печат који је отпао са Немањине повеље погрешно повезао и са Владислављевом, те да га је то навело да Немању и Владислава прогласи за истог владара.¹⁸³

Прво сведочанство о коришћењу наслеђеног типара долази нам од Драгутиновог сина Владислава (II). За Владислављеву разрешницу Клими Држићу из 1323. у књизи *Diversa Cancellariae* канцелар је унео опис печата којим је била запечаћена („... sigillatas sigillo cere albe; in quo sigillo erat ymago unius teste cum capello super capud“), те легенду која је у оригиналу била на словенском (у преводу „Stephanus a dio fidele e servo“).¹⁸⁴ Међутим, оригинална разрешница са печатом није сачувана. Уколико је канцелар у праву да је сигилант у легенди забележен само као Стефан, свакако би у овом печату требало видети отисак неког типара бившег краља Драгутина, што би значило да је у питању први забележени случај коришћења наслеђеног (конкретно, очевог) типара у српској сигилографској пракси.

Први сачувани печатни отисак једног српског владара израђен туђим типаром налази се на повељи цара Уроша Дубровнику из 1357. Ову исправу Урош је печатио позлаћеном булом израђеном Душановим типаром са представом цара на аверсу и Св. Стефана на реверсу. Печат на Урошевој повељи Дубровнику о безбедности трговаца три године касније израђен тако да су и аверс и реверс отиснути реверсном плочицом типара која је у великој мери слична реверсу претходног печата, али се ипак ради о другом типару; но, како реверс не садржи име сигиланта, не може се знати да ли је у питању био још један наслеђени типар од цара Душана, или нови типар цара Уроша.

Наслеђивање типара посведочено је код малог броја обласних господара. Можда је то случај са воштаним печатима на повељи Јелене Лазаревић Балшић о миру са Млечима (1409); пошто се име сигиланта због оштећења не може прочитати, не може се искључити могућност да је Јелена као удовица наставила да користи неки типар свог мужа Ђурђа Страцимировића Балшића.¹⁸⁵

¹⁸³ М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, 74.

¹⁸⁴ Дубровник, Државни архив, *Diversa Cancellariae* 7, fol. 46^r. Čremošnik, *Neznani pečati*, 53–54; Čremošnik, *Studije*, 124–125; Н. Порчић, *ССА* 1, 33–34, 39–40; Порчић, *Документи*, 195–197, бр. 39, т. 36, бр. 39; Monasterium.net, *Collection: Serbische Herrscherurkunden (1306-1388) 13231025 - Vladislav II.*, <https://www.monasterium.net/mom/BISANU/13231025-Vladislav_II./charter> (23.01.2021).

¹⁸⁵ Као што је већ поменуто, Čremošnik, *Studije*, 138, погрешно сматра да је и печат на повељи Јелениног сина Балше III којом потврђује мир са Млечима (1413) израђен истим типаром као и Јеленин. Но, каснији

Ни за воштани печат са повеље кнегиње-монахиње Јевгенија и њених синова Стефана и Вука Лазаревића Манастиру Лаври (1394) не можемо знати да ли је израђен типаром кнеза Лазара или типаром новог кнеза Стефана, будући да је име иза титуле кнеза у легенди похабано. Оно што је свакако сигурно јесте да је монахиња Јевгенија неколико година касније користила властити типар, што никако не искључује могућност да је по Лазаревој погибији преузела његове типаре и користила их чак и пет година по његовој смрти.

Оваква пракса је свакако посведочена за Лазареву и Миличину кћерку Мару Бранковић, будући да је повеља коју је издала са својим синовима Дубровнику 1405. године печатањем воштаним отиском типара једног Вука Бранковића; повеља Вукове удовице и синова Манастиру Св. Павла (3. октобар 1403?) носи један сам типар Вука Бранковића као печат, али је нејасно када је и зашто тај типар постављен на повељу (в. испод, поглавље 14, стр. 258–259).

Марина унука и имењакиња, Ђурђева кћи султанија Мара, користила је бар један типар свог оца деспота Ђурђа, чак и две деценије након његове смрти, будући да је тим типаром оверила пет исправа Дубровнику у периоду 1470–1479. Печат са Марине повеље манастирима Хиландару и Св. Павлу (1466) познат је само на основу описа из короборације повеље, те нема начина утврдити ни материјал израде, као ни да ли је у питању њен властити печат или отисак израђен неким непосведоченим типаром деспота Ђурђа; чак и да је Марин печат био позлаћена була, то што од деспота Ђурђа није посведочен ниједан златни печат не може бити коначни доказ да се и у овом случају Мара није послужила његовим типаром.

Након смрти деспота Вука Гргуревевића Бранковића, његова удовица Барбара Франкопан Бранковић је користила његов типар, којим је израдила најмање три воштана печата у периоду 1487–1488. године.

Питање наслеђивања типара код последњих Бранковића и Бериславића у Угарској није до краја најјасније, будући да су неки отисци знатно оштећени, али се поред неких неоспорних чињеница морају изнети и неке претпоставке. Нема сумње да је осмоугаони сигнет којим се послужио деспот Ђорђе Стефановић Бранковић да овери мировни уговор Максимилијана Хабзбуршког и Владислава II Јагелонца (1492), те повељу коју су заједнички издали деспотица Ангелина, деспот Ђорђе и деспот Јован Андрији Боту (1495) остао у употреби у деспотској породици и након Ђорђевог повлачења и замонашења. Свакако га је морао користити и његов брат, деспот Јован, а потом је морао припасти Јовановој удовици, деспотици Јелени Јакшић Бранковић која га је потом морала предати свом другом мужу и новом деспоту Иванишу Бериславићу, будући да је Иваниш повељу Угарских сталежа о бирању краља (1505) оверио управо овим типаром. Другим типаром, такође осмоугаоним печатним прстеном, чијим је отиском оверена заједничка заклетва палатина Емерика Перењија, илочног херцега Ловре, калочко-бачког надбискупа Гргура Франкопана и деспота Иваниша краљу Владиславу Јагелонцу (1508), можда је печатањем и повеља удовице његовог сина, деспотице Каталине Баћањи Бериславић из 1542, што би значило да је овај типар наследио и користио најпре Иванишов син, деспот Стефан Бериславић, а потом његова удовица. Међутим, како типар којим се служила деспотица-удова Каталина не носи легенду, већ само сигле S и D које се могу разрешити као *sigillum despoti*, а носи хералдички дизајн сличан оном са Ђорђевог осмоугаоног сигнета, без икаквих видљивих додатака из хералдичке традиције Бериславића, није немогуће да је овај Иванишов печатни прстен такође првенствено припадао последњим Бранковићима и био преношен у деспотској породици све до деспотице Каталине Баћањи. Чак и да ова последња претпоставка није тачна, стиче се утисак како је печатно прстење код последњих Бранковића и Бериславића свакако имало статус породичног наслеђа везаног за деспотску титулу; а без легенди које именом идентификују сигиланта, није било никаквих већих препрека да сигнети добију статус трансперсоналне инсигније деспотске власти. Наслеђивање типара посведочено је и у

истраживачи показали су да је промер Јелениног типара био упола мањи но промер Балшиног типара, Порчић–Исаиловић, *Документи*, 280, 283, бр. 21–22. Ови печати су, дакле, истог дизајна, али не потичу са истог типара.

најближем суседству средњовековне Србије, код босанских банова и потом краљева, као и у породици Косача, премда је у овом последњем случају мање реч о трансперсоналној инсигнији власти, а више о породичном наслеђу, дакле о легитимизацији кроз наглашавање порекла (в. изнад, поглавље 4, стр. 93, и даље).

Короборација и печат. Од 366 исправа које су у неком тренутку носиле печат, у 54 се јавља короборација са поменом печата, што је око 15%. Од тога броја, 37 короборација је забележено у документима који данас више не носе печат, већ само неко сведочанство о печатењу, а само 16 короборација долази из исправа које и данас поседују печат. Ако се узме у обзир да данас 134 документа средњовековних српских владара носи печат, свега у око 12% ових исправа печат се помиње као средство овере. То значи да одсуство короборације са поменом печата никако не може да се употреби као аргумент *ex silentio* за одсуство печата на некој исправи.

Први случај коришћења печатне короборације у неком сачуваном документу је уједно и први помен термина *печатъ* у повељи једног српског владоца: у питању је већ помињана повеља краљице Јелене Дубровнику из 1267/1268. године која носи њен воштани печат са *maiestas* представом.¹⁸⁶ Препис Милутинове повеље Карејској ћелији о куповини аделфата из 1317. године носи позлаћену булу цара Душана, али помен златног печата у короборацији сведочи да је и оригинал морао имати овакав печат, што ову повељу чини другим забележеним примером документа са печатом који помиње печат.¹⁸⁷

Наредна три помена печата у исправама које печате заиста и носе долазе из канцеларије Балшића: „наша печать“ се помиње у короборацији писма браће Балшић Дубровнику о укидању царине на Дању (1368),¹⁸⁸ док короборација латинске повеље Јелене Лазаревић-Балшић о миру са Млещима (1409) користи термин *bullā nostrā*,¹⁸⁹ а короборација италијанске повеље њеног сина Балше III којом потврђује мир са Млещима (1413) садржи синтагму *nostra bolla uxada*.¹⁹⁰

Повеља браће Црнојевића Дубровнику којом обећавају пријатељство и слободу трговине на својој територији (1395) која носи њихов воштани печат такође у короборацији користи синтагму „наша печать“,¹⁹¹ а у короборацији оснивачке повеље Ивана Црнојевића Манастиру Цетиње (1485) среће се синтагма „печать наша wбычна“.¹⁹²

Споразум о измирењу деспота Ђурђа и Јаноша Хуњадија (7. август 1451) писан на латинском не само што носи два висећа воштана печата – један деспота Ђурђа, а други смедеревског митрополита Атанасија – већ у короборацији и помиње оба печата: „*sigillum nostrum, quo utimur, ac etiam sigillum reverendissimi patris, Domini Athanasii, metropolitani de dicta Zendrew*“.¹⁹³

И у канцеларији Ђурђевић синова Лазара и Стефана израђене су три исправе које и носе печат и садрже помен печата у короборацији: на повељи деспота Лазара Дубровнику о подизању поклада деспота Ђурђа (12. август 1457) налази се отисак његовог великог типара са пуним грбом, док се у короборацији каже да „постави господство ми своју печать висукю“,¹⁹⁴ у Стефановој повељи о истој материји и издатој истог дана такође поред воштаног печата срећемо и короборацију „поставих мою печать висукю“,¹⁹⁵ а исти је случај и са његовом повељом поводом исте материје од 14. децембра 1457. године, која садржи сличну синтагму „поставихъ свою печать висукю“ у короборацији.¹⁹⁶

¹⁸⁶ *Зборник*, 237, бр. 67; Порчић, *Документи*, 165–166, бр. 16.

¹⁸⁷ *Зборник*, 483–484, бр. 131.

¹⁸⁸ С. Рудић, *ССА* 9, 96–97.

¹⁸⁹ Порчић–Исаиловић, *Документи*, 280, бр. 21, т. 26, сл. 21.

¹⁹⁰ Порчић–Исаиловић, *Документи*, 283, бр. 22, т. 28, сл. 22.

¹⁹¹ С. Рудић, *ССА* 7, 157, 160

¹⁹² Miklosich, *Monumenta Serbica*, 534, no. 453.

¹⁹³ G. Fejér, *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad*, 149–157.

¹⁹⁴ Н. Порчић, *Документи Лазара и Стефана Бранковића о подизању поклада деспота Ђурђа*, 218.

¹⁹⁵ Исто, 219.

¹⁹⁶ Исто, 221.

Две латинске исправе последњих Бранковића у Угарској које носе њихове воштане печате садрже и реч *sigillum* у короборацији: повеља којом породице Бранковић (Ђорђе и Јован), Кишхорват и Бериславић изјављују да за угарског краља прихватају Максимилијана Хабзбуршког (1. новембар 1490),¹⁹⁷ и повеља деспотице Ангелине, деспота Ђорђа и деспота Јована Андрији Боту о надокнади штете (Илок, 30. април 1495).¹⁹⁸ Мировни уговор између Максимилијана Хабзбуршког и краља Владислава II Јагелонца (7. март 1492) који је својим печатом оверио, између осталих, и Ђорђе Бранковић, садржи короборацију у којој налазимо синтагму „*sigilla nostra*“.¹⁹⁹

Најзад, повеља Угарских сталежа о бирању краља (13. октобар 1505) која носи многобројне печате угарских великаша, па и печат деспота Иваниша Бериславића, такође садржи у короборацији синтагму „*sigillorum nostrorum*“,²⁰⁰ а иста фраза се среће и у короборацији заклетве палатина Емерика Перењија, илочног херцега Ловре, калочко-бачког надбискупа Гргура Франкопана и деспота Иваниша Бериславића краљу Владиславу Јагелонцу и његовом сину Лајошу (3. март 1508), коју су сва четворица оверила својим печатима.²⁰¹

Помен печата у короборацији се јавља у исправама упућеним западним дестинатарима 38 пута, а 12 докумената са поменом печата у короборацији било је намењено дестинатарима са српских или византијских простора, док је 26 од тих исправа писано српским језиком, 15 латинским, осам италијанским и један грчким. Из ових бројки можда можемо закључити да су српски владари помињање печата у короборацији преузели од западних чинилаца са којима су имали документарну размену и прилагодили најпре српским исправама упућеним тим западним дестинатарима, а да је потом печатна короборација продрла и у друге српске исправе, и изузетно ретко и у грчке.

Печат и друга средства овере. Поред печата, још се два средства овере могу у средњовековној српској дипломатичкој грађи посматрати као посебни дипломатички обрасци – белешке о сведоцима и потпис.²⁰² Белешке о сведоцима се јављају у 82 исправе средњовековних српских владаоца,²⁰³ што је их чини најређим средством овере. Потпис је свакако чешћи, и јавља се у 286 исправа,²⁰⁴ што чини тек нешто преко 57%. Но, овај податак не може ваљано да сведочи о заступљености потписа, будући да је потпис често изостављан у преписима и преводима, због чега је битно истаћи да је чак 191 оригинална исправа српских владара носила потпис,²⁰⁵ од укупног броја оригинала који износи 270, што је око 71%. То је значајно мање од 85% оригинала (230/270) који су носили печат. (в. изнад, Увод, стр. 10).

Међутим, када су у питању језици докумената на којима је потпис присутан, расподела није уједначена, већ напротив: оригинални грчки документи у 100% случајева имају потпис (процент опада на 95% код свих докумената на грчком), оригинални латински, пак, само у 43% (29% код свих докумената на латинском), а оригинални српски у 73% (60%

¹⁹⁷ Беч, Аустријски државни архив, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Urkundenabteilung: Ungarische Urkundenabteilung U 1147 / REP 16 313 (AUR 1490 XI 01).

¹⁹⁸ Thalloczy–Aldassy, *Codex*, 292–293, no. 410.

¹⁹⁹ Будимпешта, Мађарски државни архив, DF 287345, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/229774/>> (21.01.2021).

²⁰⁰ Будимпешта, Мађарски државни архив, DF 287378, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/257890/>> (21.01.2021).

²⁰¹ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 82273, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/263348/>> (21.01.2021).

²⁰² Порчић, *Обрасци*, 182.

²⁰³ Исто.

²⁰⁴ Исто, 190. Поред 273 дипломатичке јединице које је аутор уврстио у своју статистику, ми додајемо још једну исправу деспота Ђурђа са потписом и 12 исправа српских деспота у Угарској које носе потпис, а које аутор није унео у корпус докумената српских средњовековних владара.

²⁰⁵ Исто. Број од 191 оригинала са потписом чини 175 исправа које је аутор уврстио у своју статистику, увећан за једну исправу деспота Ђурђа и свих 12 исправа српских деспота у Угарској које носе потпис, будући да су ових 13 докумената оригинали, те три повеље Дубровнику које су раније третиране као преписи.

код свих докумената).²⁰⁶ Што се печата тиче, они су били присутни на 75% код грчких оригинала (око 60% код свих грчких докумената), као и на око 82% латинских оригинала (60% код свих латинских докумената), те на око 83% српских оригинала (69% код свих српских докумената).²⁰⁷ Чини се због тога да је потпис био више условљен обрасцем самог документа који је варирао у зависности од дипломатичке традиције из које је прилагођен у канцеларију српских владара (византијске или латинске), а да је печат био много „самосталнији“ дипломатички састојак. Део разлога за то можда треба тражити и у чињеници да је печат ипак био упечатљивије средство владарске (ре)презентације од потписа, због свог визуалног карактера. „Самосталност“ сигилографских образаца се огледа и у чињеници да док се језик владарских потписа ретко не подудара са језиком основног текста исправе (од 28 грчких оригинала са потписима шест има потпис на српском, од 22 латинских оригинала са потписима два имају потпис на српском), доминантан језик печатних легенди након најранијих периода (преднемањихког и великожупанског) постаје и до краја постојања српских средњовековних државних творевина остаје српскословенски, па се тако печата са легендом на српскословенском причвршћују на исправе на грчком (током царског периода) или латинском (током доба обласних господара и доба српских деспота).

* * *

Ови статистички подаци свакако нам сведоче и да је значајан број докумената садржао по два средства овере, и потпис ауктора и печат. Управо због чињенице да одређен број преписа и превода не доноси потпис који је оригинал можда носио, и овде је најрелевантнија статистика код оригинала. Од 270 оригинала из корпуса докумената српских владара, њих 150 је носило („прави“, титулациони) потпис и печат, још седам докумената је имало менологем и печат (током царског периода), а једна исправа са печатом је на месту предвиђеном за потпис имала уписан датум (током доба обласних господара), што је укупно 158 оригиналних докумената са ова два средства овере, тј. око 59% оригинала. Уколико се статистички подаци анализирају за сваки период засебно, добићемо, пак, нешто другачију слику: у преднемањихком периоду једини оригинални документ (повеља кнегиње Десиславе) има само једно средство овере; код великих жупана (и њима придодатим хумским господарима) од укупно шест оригиналних докумената, три носе потпис и печат (50%); у краљевском периоду тај однос је 54/61 (89%); у царском периоду 33/43 (77%); у доба обласних господара 26/69 (38%); у доба деспота 42/90 (47%). С обзиром на то да је узорак оригинала из преткраљевског периода веома мали, било који закључак мора се узети само релативно. Најпре, оригинална латинска повеља кнегиње Десиславе не носи ни потпис ни печат, већ листу сведока.²⁰⁸ Од шест оригиналних докумената немањихких великих жупана и хумских кнежева, сви су повеље; четири од ових повеља је упућено Дубровнику,²⁰⁹ док су две манастирске повеље.²¹⁰ Манастирске повеље су на српском, а од дубровачких повеља две су на српском, две на латинском и ту су у питању дестинатарски концепти. Од ових шест оригинала само једна српска повеља Дубровнику (хумског кнеза Андреја) не носи потпис, док је ово средство овере присутно на преосталих пет исправа великих жупана и удеоних кнежева. Печат је присутан на укупно четири повеље, оне писане српским језиком. Две манастирске повеље великих жупана носиле су и потпис и печат. Латинске повеље Дубровнику имају само потписе, а од српских једна има само печат, а једна и потпис и печат. Да ли овакав однос сведочи о чињеници да је потпис сматран за значајнији дипломатички

²⁰⁶ Исто, 190. Разлике су поново резултат одузимања три каптолске исправе и додавања 25 исправа које аутор није укључио у корпус докумената српских средњовековних владара.

²⁰⁷ Исто, 210–211. Разлике су поново резултат одузимања три каптолске исправе и додавања 25 исправа које аутор није укључио у корпус докумената српских средњовековних владара.

²⁰⁸ Порчић, *Документи*, 282–284, бр. 201.

²⁰⁹ Исто, 129–133, 138–139, 152–153, бр. 1–2, 5, 11.

²¹⁰ *Зборник*, 67–70, 79–84, бр. 9, 12.

састојак и „јаче“ средство овере у овом периоду не може се са сигурношћу рећи, због разноврсности саме изворне грађе која је истовремено и јако оскудна.

У краљевском периоду доступан нам је знатно већи узорак оригиналних докумената, њих 61. Потпис је посведочен 58 пута, печат 55 пута, а оба ова средства овере заједно, како што је већ речено, 54 пута. Од укупно 61 исправа 59 је писано на српском, а само по једна Душанова краљевска повеља издата је на латинском и на грчком; од 59 српских исправа, 46 су повеље, а 13 писма. Писма српских краљева су упућена Дубровнику,²¹¹ сем једног које је упућено српском властелину (жупану Твртку),²¹² дакле, сва световним дестинатарима. Српске повеље су биле упућене манастирима и црквеним дестинатарима (26),²¹³ Дубровнику (19)²¹⁴ и другим световним дестинатарима (1);²¹⁵ и једина грчка повеља је била упућена световним дестинатарима (архонтопулима из Зихне),²¹⁶ као и једина латинска повеља (Дубровнику).²¹⁷ Иначе, Душанова грчка повеља се децидирано назива хрисовуљом, док је код српских повеља црквеним дестинатарима то случај осам пута. Чини се да је потпис на краљевским исправама био неизоставни састојак, неvezано за тип документа или дестинатара, с обзиром на то да су два оригиналним исправама (манастирским повељама) на којима није посведочен завршеци оштећени, па се може претпоставити да су и оне носиле потписе. Што се писама тиче, само два најранија писма Дубровнику (краља Владислава и краља Уроша I) уз потпис не садрже и печат, док сва остала садрже оба средства овере. И две најраније оригиналне краљевске манастирске повеље (краља Владислава) носиле су потпис, али не и печат, а преостале две манастирске повеље на којима печат није посведочен ни посредно имају оштећења, па се тако не може знати да ли заиста никада нису имале печат. Најзад, једна манастирска повеља (младокраљевска Стефана Дечанског) носила је само печат, али је у питању је исправа позната само на основу извода из 19. века па се не може са сигурношћу рећи да оштећен оригинал није садржао и потпис.²¹⁸ Стога се чини да је већ од времена краља Уроша постало уобичајено да све исправе српских краљева носе и потпис и печат, док изгледа да пре тога писма световним дестинатарима нису печатањена.

У царском периоду на 43 оригинална документа прави интитулациони потпис је посведочен 31 пут, менологем још 10 пута, печат 35 пута, а два средства овере заједно, како што је већ речено, 33 пута. У броју оригиналних исправа удео оних писаних грчким сада се увећава, па су од 43 оригинала 16 на грчком језику, а 27 на српском. Од грчких оригиналних докумената, 15 су хрисовуље,²¹⁹ а један је писмо,²²⁰ док су од српских оригинала њих 24

²¹¹ Порчић, *Документи*, 147–148, 164–165, 170–171, 181–185, 188–189, 197, 201–202, 203–205, бр. 9, 15, 19, 26–28, 30, 33, 40, 44, 46–47.

²¹² Исто, 174–175, бр. 22.

²¹³ Н. Дучић, *Врађина у Зети и хрисовуље на Цетињу*, 187; М. С. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 1–68; А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, 127–129, бр. 64; Б. Шекуларац, *Врађинске повеље*, 55–58, 59–62, 63–67; С. Мишић, *ССА* 2, 31–33; М. Грковић, *Прва хрисовуља манастира Дечани*, 64–80; С. Мишић, *ССА* 3, 5–7; С. Марјановић-Душанић, Т. Суботин-Голубовић, *ССА* 6, 55–67; Ђ. Бубало, *ССА* 6, 71–78; С. Мишић, *ССА* 8, 12–19; *Зборник*, 147–148, 161–164, 239–240, 267–270, 331–334, 349–352, 423–425, 455–472, 519–522, бр. 34, 40, 68, 78, 93, 99, 117, 125–126, 144; С. Мишић, *ССА* 12, 21–29; М. Ивановић, *ССА* 13, 39–47; Порчић, *Документи*, 190–192, бр. 35; Порчић-Исаиловић, *Документи*, 208–222, бр. 2.

²¹⁴ Порчић, *Документи*, 139–147, 159–164, 165–170, 171–174, 175–180, 184–185, 192–193, 199–200, 205–208, 218–220, 227–228, бр. 6–8, 14, 16–18, 20–21, 23–25, 29, 36, 43, 48–49, 54, 61.

²¹⁵ Исто, 186–187, бр. 31.

²¹⁶ V. Kravari, *Nouveaux documents du monastère de Philothéou*, 229–302, по. 3.

²¹⁷ Порчић, *Документи*, 208–214, бр. 50.

²¹⁸ Н. Дучић, *Врађина у Зети и хрисовуље на Цетињу*, 187.

²¹⁹ *Actes de l'Athos VI. Actes de Philothee*, 27, по. 9; Соловјев-Мошин, *Грчке повеље*, 64–71, 124–131, 152–167, бр. 9, 17, 20–21; *AA III. Actes de Xéropotamou*, 183–189, по. 25; *AA VI. Actes d'Esphigménou*, 139–147, по. 22–23; *AA X. Actes de Lavra III*, 35–39, по. 128; *AA XIII. Actes de Docheiariou*, 182–184, по. 25; *AA XV. Actes de Xénophon*, 207–210, по. 29; *AA XIX. Actes d'Iviron IV*, 112–123, по. 89–90; *AA XXII. Actes de Vatopédi II*, 211–216, по. 97; V. Kravari, *Nouveaux documents du monastère de Philothéou*, 302–308, по. 4. Издавачи у *AA XII. Actes de Saint-Pantéléémôn*, 147–149, апп. ПШ-С, третирају Душанову повељу Св. Пантелејмону из 1348. као један од неколико фалсификата, насупрот ранијих истраживача који су овај примерак сматрали за оригинал, што и ми овде чинимо; С. Pavlikianov, *The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of Zographou*, 553–559, сматра Душанову

повеле (међу којима 14 које се децидирано називају хрисовуљама), а три су писма. Сва писма, српска упућена Дубровнику (3),²²¹ и грчко упућено једном властелину (протостратору Станиши), садрже менологем, а не потпис, док су писма Дубровнику носила и печате. Све грчке хрисовуље су упућене манастирима; 13 је вероватно носило и потпис и печат, или је бар требало да носи, пошто је на некима једино сведочанство о печатењу назив; једна грчка хрисовуља је можда носила само печат, а једна само потпис. Српске повеле сачуване у оригиналу су упућене манастирима и црквеним дестинатарима (8), те световним дестинатарима (16), међу којима најчешће Дубровнику (12). Српских хрисовуља црквеним дестинатарима је шест, од чега је пет носило и потпис и печат, а једна само печат (али крај није сачуван, па је сва прилика да је носила и потпис), док је од две повеле црквеним дестинатарима које се не називају децидирано хрисовуљама једна носила потпис (али са остављеним размаком у средини потписа, можда за печат?), а једна само менологем.²²² Од 12 повеља упућених Дубровнику,²²³ хрисовуљама се називају шест и оне су све носиле и потпис и печат, док су од осталих шест, четири носиле менологем и печат (по две цара Душана и цара Уроша), једна само менологем (цара Уроша) и једна само потпис (цара Уроша). Од четири српске повеле упућене световним дестинатарима (српској властели),²²⁴ две се називају хрисовуљама и оне су носиле и потпис и печат, а преостале две носе само потписе. Из свега наведеног можемо закључити да је у канцеларији српских царева прилично доследно поштовано правило да хрисовуље имају носити и потпис и печат цара, док је код других повеља постојало колебање, па су најчешће носиле менологем, уз који је понекад додаван печат, и то златна була (што је био случај под царем Душаном за повеле издате Дубровнику, можда и под Урошем), а понекад само потпис.

Након релативно високог постотка присуства два средства овере, потписа и печата у периоду немањих краљева и царева, тај проценат се у доба обласних господара знатно смањило. Међутим, ни обласни господари нису хомогена скупина по овом питању, па се тако на оригиналним документима неких од њих никад не јављају два средства овере, као што је то случај код Александра Асена, Балшића и Војиновића-Алтомановића. Код епирских Немањих-Палеолога, Мрњавчевића, Драгаша, Лазаревића, Бранковића и Црнојевића ситуација је сложенија. За ове породице, као и за претходно поменуте породице обласних господара, треба се стога окренути дипломатичком обрасцу документа како би се уочиле одређене закономерности.

Треба рећи да су малобројни оригинални документи Војислава Војиновића (2)²²⁵ и Николе Алтомановића (1)²²⁶ писма, и да она уопште нису носила потписе, само печате. Једина исправа Александра Асена која такође носи само печат, али не и потпис је, пак, повеља.²²⁷ Сви ови документи су писани српским језиком и упућени Дубровнику. С друге

грчку повељу манастиру Зографу фалсификатом, иако су ранији истраживачи сагласни да је у питању оригинал, како смо је и ми третирали.

²²⁰ АА, II. *Actes de Kutlumus*, 229–230, app. II.

²²¹ Порчић, *Документи*, 243–244, 246–247, 260–262, бр. 70, 72, 81.

²²² *Акты Пантелеимона*, 356–361; С. Новаковић, *Хрисовуља цара Стефана Душана гробу мајке му Теодоре*, 3–7; М. Убипарип, *Две повеле цара Уроша у архиву манастира Хиландара*, 103–104; С. Бојанин, ССА 4, 119–134; Д. Живојиновић, ССА 5, 100–103; С. Мишић, ССА 11, 59–63; И. Коматина, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару*, ССА 13 (2014) 207–218.

²²³ Порчић, *Документи*, 249–255, 259–260, 267–282, бр. 74–76, 80, 83–90.

²²⁴ С. Бојанин, *Повеља цара Стефана Уроша којом потврђује дар великог војводе Николе Стањевића манастиру Хиландару*, ССА 1 (2002) 103–115; М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени посета између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 143–166; В. Алексић, ССА 8, 73–74; Б. Зарковић, ССА 16, 59–61.

²²⁵ Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару*, 232–234; П. Драгичевић, ССА 12, 91–100.

²²⁶ Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 13691118 *taq* – Nikola Altomanović, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13691118_taq_%E2%80%93%20Nikola%20Altomanovi%C4%87/charter> (19.01.2021).

²²⁷ Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, 13680902 – Aleksandar Valonski, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13680902_%E2%80%93%20Aleksandar%20Valonski/charter> (19.01.2021).

стране, оригинални документи Балшића су и повеље и писма, писани и српским, латинским или италијанским, упућени Дубровнику и Млецима и једном манастиру. Од укупно 11 њихових оригиналних исправа, десет носи само печат, и то су документи упућени Дубровнику²²⁸ или Млецима,²²⁹ док једна, српска повеља манастиру Морачник,²³⁰ носи само потпис (но, завршетак ове повеље је оштећен). Од раних Црнојевића који су били савременици Балшића сачуван је један оригинални документ, српска повеља Дубровнику, и она такође не носи потпис, већ само печат.²³¹ Од преостале три оригиналне српске повеље Црнојевића из друге половине 15. века две су издате манастирима, а једна световним дестинатарима (Лешевићима). Само повеља Цетињском манастиру²³² носи потпис и печат, док преостале две немају ниједно од ових средстава овере; повеља манастиру Врањини је данас позната само у изводу,²³³ а повеља Лешевићима садржи листу сведока као средство овере.²³⁴

Оригиналне исправе епирских Немањића-Палеолога су повеље писане на грчком и четири од укупно седам докумената носи и потпис и печат, док су код Драгаша у питању повеље на српском и однос је исти (4/7). Код епирских Немањића, манастирске простагме су, њих три, носиле само менологем,²³⁵ хрисовуље (исто три, две манастирске и једна световном дестинатару) потпис,²³⁶ а због њиховог назива се претпоставља постојање и златних печата, мада ниједан од ових печата није сачуван, нити постоје трагови о њиховом причвршћивању. Постојање утиснутог печата се претпоставља и на даровници деспотице Марије Ангелине Палеологине њеном брату (монаху Јоасафу) која такође носи потпис.²³⁷ Код Драгаша све њихове оригиналне повеље упућене манастирима (седам, од којих се две децидирано називају хрисовуљама) носе потписе,²³⁸ док четири носе и неко сведочанство о печату (назив, помен у короборацији и/или трагове); због чињенице да је једном посебно напоменуто да је повеља својеручно потписана уместо постављања златног печата, чини се извеснијим претпоставити да су остале четири повеље Драгаша у којима не постоји ова напомена заиста и биле печате. Мрњавчевићи су иза себе оставили 11 оригиналних исправа од којих је једна сигурно носила потпис и печат, док се за пет постојање печата уз потпис може претпоставити. У питању су документи на грчком или српском, упућени црквеним или световним дестинатарима. Грчке хоризме, њих две, једна простагма и једна хрисовуља Угљеше Мрњавчевића, све упућене манастирима, носе потписе, а за хрисовуљу се можда треба претпоставити и постојање печата.²³⁹ Српске хрисовуље деспота Угљеше и краља Вукашина, њих четири, носе потпис; по једна хрисовуља деспота Угљеше и краља Вукашина

²²⁸ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 173–180; С. Рудић, *ССА* 8, 102–103, 112; исти, *ССА* 9, 93–98; исти, *ССА* 10, 103–107; исти, *ССА* 11, 101–106; *Monasterium.net, Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479), 13880831 taq – Balšići*, <https://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/13880831_taq_%E2%80%93Bal%C5%A1i%C4%87i/charter> (19.01.2021).

²²⁹ Порчић-Исаиловић, *Документи*, 279–287, бр. 21–22.

²³⁰ Б. Шекуларац, *Врањинске повеље*, 103–108.

²³¹ С. Рудић, *ССА* 7, 157–160.

²³² Miklosich, *Monumenta Serbica*, 530–534, no. 453. Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 197–207, насупрот ранијих истраживача, сматра да је у питању аутентични канцеларијски препис, а не оригинал документа.

²³³ П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости* I (прев. Д. Чупић), Цетиње – Сремски Карловци 1993, 529.

²³⁴ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 232–235.

²³⁵ Соловјев-Мошин, *Грчке повеље*, 208–215, 240–249, бр. 29–30, 33.

²³⁶ Исто, 214–239, 250–257, бр. 31–32, 34.

²³⁷ Исто, 290–297, бр. 39.

²³⁸ *AA XII. Actes de Saint-Pantélémon*, 169–174, 180–181, no. 6–7, 11; М. Живојиновић, Т. Суботин-Голубовић, *Акт господина Константина Драгаша и царице Евдокије манастиру Ивируну*, 287–293; Ж. Вујошевић, *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о поклонима војводе Дмитра*, *ССА* 9 (2010) 111–133; исти, *Повеља браће Драгаша Хиландару о Цркви Св. Власија*, *ССА* 10 (2011) 71–86; П. Драгичевић, *ССА* 10, 87–102.

²³⁹ Р. Lemerle, А. Solovjev, *Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumus*, 142–146; *AA XXII. Actes de Vatopeđi II*, no. 133, 137; С. Pavlikianov, *The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of Zographou*, 372–379, no. 43.

су упућене једном српском властелину,²⁴⁰ а две деспота Угљеше црквеним дестинатарима,²⁴¹ од којих једна поред назива хрисовуљ можда поседује и додатно сведочанство да је заиста печатањена (трагови – прорези за печат, или оштећења?). Преостале три српске повеље браће Мрњавчевић које се не називају децидирано хрисовуљама носе потпис, а једна и печат; две повеље деспота Угљеше су такође упућене манастирима,²⁴² а Вукашинова повеља са воштаним печатом Дубровнику.²⁴³ Из свега реченог се види да су Мрњавчевићи увек потписивали своје повеље, чак и када је то било у супротности са обрасцем документа (Угљешина простагма), док је печат искоришћен само за повељу Дубровнику.

Најзад, код Лазаревића и Бранковића имамо сачувано 14 одн. 11 оригинала, и сви су на српском језику – код Лазаревића је девет исправа носило и потпис и печат, а код Бранковића само један документ. Од исправа кнеза Лазара и његових наследника до 1402. године, манастирских повеља је укупно 11,²⁴⁴ али само једна децидирано носи назив хрисовуљ; вероватно су све ове повеље носиле потпис (али је једној, Лазаревој повељи Лаври о даровима властелина Црепа, завршни део потпуно избледео, па се данас не може рећи са сигурношћу), а печат није постојао само на једној. С друге стране, једна повеља и два писма издати Дубровнику су носили само печате.²⁴⁵ Код Бранковића до 1427. године од 11 оригинала шест су манастирске повеље,²⁴⁶ и поново само једна носи назив хрисовуљ; од ових повеља две носе потпис и печат, хрисовуља има печат, а на месту предвиђеном за потпис је унет датум, још две имају само печат, а једна нема ни потпис ни печат. Преосталих пет оригиналних докумената Бранковића су упућени Дубровнику,²⁴⁷ од тога су три повеље и два писма, и ниједна од ових исправа нема потписе, већ су носиле само печате.

Видимо, дакле, да су у доба обласних господара зетски и албански великаши (Александар Асен, Балшићи, Црнојевићи) своја писма и повеље издаване Дубровнику и Млечима (на било ком од три језика – српском, латинском или италијанском) увек печатали, док је једини потпис сачуван на повељи једном манастиру. Рашки обласни господари (Војиновићи-Алтомановићи, Лазаревићи и Бранковићи) су своја писма и повеље Дубровнику, увек на српском, такође само печатали, али су њихове манастирске повеље, такође на српском, махом носиле и потпис и печат, а веома ретко само једно од ова два средства овере. Код властеле из грчких области Душановог царства, уочава се шаренило образаца. Епирски Немањићи-Палеолози су настојали да прате грчке образце, па на простагмама користе менологеме, а на хрисовуљама потписе, но нема доказа да су њихове хрисовуље носиле и златне буле. Манастирске хрисовуље Драгаша (на српском) увек су носиле потписе, а чини се нешто извеснијим да су на њима – осим сигурно на једној хрисовуљи (в. изнад, стр. 196) – постојали и златни печати који се нису сачували. Најзад, за Мрњавчевиће се сачувао највећи број образаца. На грчким манастирским документима није поштован образац простагме, па једини примерак носи потпис, а не менологем, што је случај и са хоризмама, те хрисовуљама за које осим назива нема непосредних доказа да су носиле златне печате. Једина српска повеља Мрњавчевића Дубровнику има потпис и печат, док

²⁴⁰ С. Ћирковић, ССА 1, 93–102.

²⁴¹ Р. Lemerle, А. Solovjev, *Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumus*, 134–142; АА XI. *Actes de Lavra IV*, 180–181, no. 3.

²⁴² АА XII. *Actes de Saint-Pantélémon*, 167–168, no. 5; К. Pavlikianov, *Unknown Slavic Charter of the Serbian Despot John Uglješa in the Archive of the Athonite Monastery of Vatopedi*, X3 12 (2008), 57–67.

²⁴³ С. Ћирковић, ССА 4, 161–172.

²⁴⁴ Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 17–21, 129–138, 147–161, 163–170, 171–175, 201–208, бр. 1, 5, 7–9, 12; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 163–173, 223–228, 229–235, 293–298, 391–405, бр. 2/2, 3/1, 3/2, 4/1, 10.

²⁴⁵ Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 191–200, 215–217, бр. 11, 14; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 19, бр. 1/1.

²⁴⁶ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 277–279, no. 259; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типници, поменици, записи и др*, Споменик СКА 3 (1890) 32–33; М. Грковић, *Хрисовуља Вука Бранковића Хиландару*, 59–75; Ђ. Бубало, *Повеље Маре Бранковић и синова јој Гргура, Ђурђа и Лазара Хиландару*, 65–66, 80–99, 100–105; С. Бојанин, ССА 8, 119–128.

²⁴⁷ К. Јиречек, *Споменици српски*, 76, бр. 75; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1*, 151–154, бр. 155; М. Шуица, Т. Суботин-Голубовић, ССА 9, 99–109; С. Бојанин, ССА 10, 109–116; исти, ССА 11, 107–113.

српске манастирске и властелинске хрисовуље и повеље увек носе потпис, а само на једној хрисовуљи постоји и додатно сведочанство да је можда и заиста била печажена. Стога можемо рећи да је за обласне господаре било незамисливо да манастирска повеља не садржи потпис, а у зависности од тога која је породица обласних господара била у питању, њему је обично придодаван и печат. С друге стране, у исправе упућене Дубровнику готово никад није уношен потпис, већ су само печажене, уз значајан изузетак краља Вукашина који је на своју повељу Дубровнику поред потписа поставио и печат. За повеље упућене властелинима, дакле, световним дестинатарима унутар државе, узорак је сувише мали да би се донео било какав закључак.

Током деспотског периода од укупно 90 исправа потпис је носило 47, печат 83, а оба 42. Након што је постао деспот, од Стефана Лазаревића се сачувало 18 оригиналних исправа, од тога 10 на српском и осам на латинском. Сва документа на српском су повеље, а сва документа на латинском су писма. Српске повеље су упућене црквеним дестинатарима, тј. манастирима и деспотици-монахињи Јевпраксији (9)²⁴⁸ и Дубровнику (1),²⁴⁹ без обзира на дестинатара и без обзира да ли одређене као хрисовуље или не, све повеље носиле су и деспотов потпис и његов печат. С друге стране, писма су махом упућена световним дестинатарима, њих седам,²⁵⁰ а само једно црквеном лицу (католичком епископу);²⁵¹ писма световним дестинатарима носе само печате, а писмо црквеном дестинатару и потпис. Дакле, као новина у односу на период обласних господара је то да су током Стефанове деспотске владавине и повеље Дубровнику носиле и потпис поред печата, а не само печат, као раније. Оригинали деспота Ђурђа броје 26 исправа, од тога 12 на српском и 14 на латинском. Поново су сви српски документи повеље (само две се називају хрисовуљама), док је међу латинским повеља три, а писма 11. Српске повеље су упућене црквеним дестинатарима (7)²⁵² и световним (5).²⁵³ Обе хрисовуље су упућене манастирима и носиле су потпис и печат, а од осталих десет српских повеља неке су имале и потпис и печат (5), а неке само печат (4), док је једној повељи оштећен завршетак, те не можемо знати на који је начин била оверена. Да ли ће повеље на српском носити само печат или и потпис и печат више изгледа није зависило од дестинатара, пошто од повеља Дубровнику две носе и потпис и печат, а једна само печат, од повеља другим световним дестинатарима једна и потпис и печат, једна само печат, а од повеља црквеним дестинатарима две и потпис и печат, а две само печат. Латинске повеље (3) упућене су световним дестинатарима и носе само печат.²⁵⁴ И Ђурђево латинско писма су упућена махом такође световним дестинатарима (9),²⁵⁵ и носе пет пута само печат, три пута потпис уз печат, и једном изгледа само потпис, док су два његова писма упућена црквеном дестинатару (папском легату),²⁵⁶ и оба су сигурно имала потпис, али изгледа само једно и

²⁴⁸ А. Веселиновић, ССА 1, 131–142; исти, ССА 2, 193–202; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 191–199, 237–246, 253–257, 259–267, 371–382, бр. 2/5, 3/3, 3/5, 3/6, 8; А. Веселиновић, ССА 8, 187–188; исти, ССА 12, 121–132;

²⁴⁹ А. Веселиновић, ССА 10, 151–164.

²⁵⁰ Thalloszy–Aldassy, *Codex*, 61–64, no. 125–128; А. Крстић, ССА 12, 133–143; исти, *Два необјављена латинска писма деспота Стефана Лазаревића*, 197–209.

²⁵¹ Thalloszy–Aldassy, *Codex*, 59–60, no. 120.

²⁵² Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије...*, 5–6; АА XI. *Actes de Lavra IV*, бр. 11–12; АА XII. *Actes de Saint-Pantéléémon*, no. 15; *Есфигменска повеља деспота Ђурђа* (ур. П. Ивић, В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић), Београд 1989, 10–11; С. Pavlikianov, *The Mediaeval Slavic Archives of Kastamonitou*, 184–187.

²⁵³ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 352–355, 433–438, no. 300, 350–351; С. Pavlikianov, *The Mediaeval Slavic Archives of Kastamonitou*, 160–176.

²⁵⁴ G. Fejér, *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad*, 149–157; J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon X*, 243–244, no. 115; Thalloszy–Aldassy, *Codex*, 142–143, no. 205.

²⁵⁵ Thalloszy–Aldassy, *Codex*, 95–98, 158–159, 165–166, 191, no. 169, 173, 228, 232, 234, 255; Н. Исаиловић, А. Фостиков, *Повеља господина Ђурђа Бранковића којом потврђује слободу грађанима Дебрецина*, 57–68; Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 1448-06-24_Djuradj_Brankovic*, <https://www.monasterium.net/mom/RSCartersHun/1448-06-24_Djuradj_Brankovic/charter> (23.01.2021).

²⁵⁶ В. Макушев, *Прилози к српској историји 14. и 15. века*, Гласник СУД 32 (1871) 192–194; Thalloszy–Aldassy, *Codex*, 204–206, no. 273.

печат. Дакле, код деспота Ђурђа се уочава већ значајно растакање формализованих образаца овере које смо учили код деспота Стефана, што је опет донекле у складу са дипломатичком традицијом породице Бранковић пре но што је Ђурађ наследио деспота Стефана. Последњи документи издати у Србији деспота Лазара сачувани у оригиналу броје укупно шест исправа, од чега су свих шест носиле печат, а једна и потпис. Пет је упућено Дубровнику,²⁵⁷ од чега су четири повеље и једно писмо, и све ове исправе носиле су само печат, а једна повеља издата српском властелину (ризничару Радославу)²⁵⁸ носила је и потпис и печат.

Након пада Деспотовине, од исправа Стефана Бранковића и његове породице у оригиналу се сачувало осам докумената, од тога четири на српском,²⁵⁹ на латинском три²⁶⁰ и један на немачком.²⁶¹ Српски документи су једно писмо Дубровнику самог Стефана и три манастирске повеље његових наследника, а латински и немачки документи су повеље. Манастирске повеље, од којих је једна децидирано названа хрисовуљом носиле су потписе и печате, а писмо Дубровнику, као и све повеље на латинском и немачком упућене световним дестинатарима само печате. Од султаније Маре сачувано је укупно шест оригинала, сви на српском, од чега су сви носили печат, а ниједан потпис. Један од ових докумената је манастирска повеља,²⁶² преосталих пет су писма Дубровнику.²⁶³ Од деспота Вука Гргуревећа и његове удовице Барбаре познато нам је 13 оригинала, од чега су девет носили потпис, девет печат, а оба средства овере шест. Од 13 оригиналних исправа, на српском је пет писама,²⁶⁴ и она су сва упућена Османлијама, а на латинском је осам исправа, од тога две повеље²⁶⁵ и шест писама.²⁶⁶ Латинске повеље, упућене световним или црквеним дестинатарима су све биле оверене само печатом, а латинска писма и потписом и печатом. Вукова српска писма су била оверена три пута само потписом, једном и потписом и печатом, а за једно писмо немамо информација нити о једном средству овере. Најзад, од деспотице Јелене Јакшић, њеног другог мужа, деспота Иваниша Бериславића, њиховог сина деспота Стефана, и Стефанове удовице Каталине Баћањи, сачувано је укупно 13 оригинала, од којих су сви носили печате, десет потпис, и такође десет и потпис и печат. На српском је писана само једна манастирска повеља Јелене Јакшић²⁶⁷ која је носила и потпис и печат, а на латинском три повеље²⁶⁸ и девет писама упућене световним дестинатарима;²⁶⁹ латинске

²⁵⁷ Н. Порчић, *Документи Лазара и Стефана Бранковића о подизању поклада деспота Ђурђа*, 215–239.

²⁵⁸ М. Lascaris, *Actes Serbes de Vatopedi*, 183–184, no. 9.

²⁵⁹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 518–519, no. 442; *Actes de l'Athos III. Actes d'Esphigménou* (L. Petit, W. Regel), Sankt Peterburg 1906, 45–46, no. 24; К. Митровић, ССА 5, 231; иста, ССА 6, 211–213.

²⁶⁰ Lj. Thallóczy, *K historiji despotske porodice Brankovića*, 21 Thalloczy–Aldassy, *Codex*, 292–293, no. 410; F. Šišić, *Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496)*, *Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 37 (1934) 308–309; Будимпешта, Мађарски државни архив, DF 287345, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/229774/>> (21.01.2021)

²⁶¹ Lj. Thallóczy, *K historiji despotske porodice Brankovića*, 215–216.

²⁶² Р. Ђук, *Повеља царице Маре манастирима Хиландару и Светом Павлу*, 103–116.

²⁶³ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 514, 516–517, 535–537, no. 436, 440, 455–457.

²⁶⁴ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-2*, 487–488; Н. Радојчић, *Пет писама с краја XV века*, 353–355.

²⁶⁵ М. Mesić, *Gradja tojih razprava u „Radu“*, 120–121, br. 15; Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 100842, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/202928/>> (21.01.2021).

²⁶⁶ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 95411, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/213179/>> (21.01.2021); DL 101031, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/222624/>> (21.01.2021); DL 101037, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/223081/>> (21.01.2021); DL 101052, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/224058/>> (21.01.2021); DL 103962 <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/226336/>> (21.01.2021); Порчић–Исаиловић, *Документи*, 414–416, бр. 40.

²⁶⁷ К. Митровић, ССА 7, 196–198.

²⁶⁸ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 82273, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/263348/>> (21.01.2021); DF 226508, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/256882/>> (21.01.2021); DF 287378, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/257890/>> (21.01.2021).

²⁶⁹ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 23602, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/295872/>> (21.01.2021); DL 25433, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/254482/>> (21.01.2021); DL 25442, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/256585/>> (21.01.2021); DL 25444, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/257106/>> (21.01.2021); DL 25509, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/265388/>> (21.01.2021); DL 25512,

повеле су носиле само печате, а писма потписе и печате. Из свега наведеног се може закључити да су српски деспоти у Угарској приликом документарне продукције на латинском повеље оверавали само печатима, а писма потписима и печатима, што код владајућих деспота у Србији ни у једном тренутку није формализовано, и готово сигурно је у питању прилагођавање угарској дипломатичкој традицији. Што се српских исправа након пада Деспотовине тиче, ретке манастирске повеље су наставиле углавном да носе и потпис и печат, а писма упућена Дубровнику само печате, што је изгледа формализовано још током владавине деспота Лазара.

* * *

Поред контекстуалне везе владарског потписа и печата која је очевидна и при посве површном поређењу (в. следеће поглавље, 13. *Титулатура на владарским печатима и у текстовима владарских докумената*), знатно мање се може рећи о функционалној вези ова два елемента, тј. средства дипломатичке овере, у документима српских владара. Битан моменат у настојању да се та веза проучи мора бити повеља породице Драгаш Хиландару о даривању манастира Архилевице са својом короборацијом „утврдисмо знамениємъ и бѣлѣгомъ царскимъ и въ мѣсто злата своеручно сие подьписасмо“,²⁷⁰ за коју је већ више пута речено да сведочи о томе да је у овом конкретном случају уместо златног печата као главно средство овере искоришћен својеручни потпис. Ово би могло да нам говори и о схватању печата, потписа и самог чина овере, бар у канцеларијској пракси Драгаша. Уколико је битно нагласити да је потпис изведен властитом руком владара, то онда треба да значи да ово није био случај са другим хрисовуљама Драгаша које су садржале печат, али да је у једној изванредној прилици као што је ова, када се из неког разлога не може поставити златни печат, можда сматрано за потребно да ауктор на неки други начин буде непосредно укључен у оверу документа.

Из наведеног следи да у визури Драгаша и њихових писара печат никако није могао бити тек споредни украс документа, већ напротив, суштинско средство овере документа, због семиотичке везе коју је остваривао између документа и ауктора. Та веза је очевидно била јача него у случају потписа ауктора који је у нормалним приликама изводио писар. А како се не може очекивати да су сами Драгаша на своје повеље качили својом руком златне печате, и тиме узимали већег учешћа у печатењу него у потписивању, следи да веза ауктор–документ која се остварује кроз печат није физичка, кроз физички контакт током печатења, већ репрезентацијска. Печат је аукторов имаго и симулакрум, и као такав његова еманација. Тек када је ауктору тај симулакрум ускраћен, потребно је да се веза са документом изнова постигне, овога пута физичким контактом кроз својеручни потпис. У својој „слици“ на печату, ауктор је непрекидно присутан, док то није случај са потписом, чини се, све док га не изведе својом руком.

Нешто другачији приступ су можда имали Балшићи, будући да се за Ђурађа Страцимировића Балшића у његовој повељи Млецима од 28. фебруара 1388 напомиње да је и поставио печат и да се својеручно потписао. Израз „mese“ (постави) овде не мора се тумачити као да је овај великаш лично печатао исправу, јер свакако је могао и наредити свом писару да се у восак утисне његов типар, али синтагма „confirma... de so man“ (потврди... својом руком) ипак би требало да упути на потпис изведен властитом руком ауктора. Ако је то случај, не можемо знати да ли су се Балшићи, и сам Ђурађ, увек својеручно потписивали, или само у посебним приликама, као што је случај са повељом којом се дају трговачке повластице Млечанима у граду Улцињ.

Печат, комплеционе формуле и рекогниција. Део текста исправе који говори о поступку настанка документа, тј. комплеција, такође може да донесе одређене податке о

<<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/265550/>> (21.01.2021); DL 25519, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/265833/>> (21.01.2021); DL 25642, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/296186/>> (21.01.2021). А. Ивић, *Историја Срба у Угарској*, 114, нап. 17.

²⁷⁰ П. Драгичевић, ССА 10, 90.

печату, тачније о самом печачењу исправе. Наиме, компледија обично помиње одлуку о записивању правног чина у форми документа, али може да описује и сам чин записивања.²⁷¹ Међутим, у свега три случаја компледионе формуле садрже и помен печата, тј. сам чин овере документа печатом. Најранија компледија која се осврће и на печачење долази из времена краља Милутина. Интегрални текст његове повеље Жаретићима завршава се речима „а писа калогјеръ Антоније и печати“.²⁷² Писар ове повеље је био, дакле, једно свештено лице, тј. монах. О писарима докумената Немањића у суштини поседујемо оскудне информације, тако да за ову личност не можемо бити сигурни ни да ли је радио код краља Милутина као писар у сталној служби, или је српски краљ једноставно искористио присуство овог писменог монаха да му запише документ који је требало да изда.²⁷³ Без обзира која је од ових околности у питању, Антоније је био тај који је након својеручног чина записивања повеље и поставио краљев воштани печат (данас изгубљен) на ову исправу. Следећа компледија са оваквим короборативном формулацијом долази из времена краља Душана. Његова Друга стонска повеља, печачена младокраљевским висећим печатом у воску црвене боје завршава се речима „а Цоцанъ прѣручи и подписа и запечати на Добрушти“.²⁷⁴ За Цоцана, тек нешто мало боље познатог него што је слуђај са монахом Антонијем, међутим, из формулације сазнајемо да није својеручно писао краљеву повељу, већ ју је „преручио“ – наложио записивање, тј. пренео владарев налог о записивању писару који је сам чин записивања исправе извршио,²⁷⁵ а по свршетку овог посла, Цоцан је ову повељу потписао и на њу поставио печат. Тиме се његова улога у издавању овог документа у суштини може описати као рекогносцентска.²⁷⁶ Рекогниција подразумева процес провере исправе након записивања да би се утврдило да ли је владарев налог доследно и веродостојно преточен у документ, а пре овере. Као рекогносценти се јављају нпр. референдари меровиншких краљева (в. изнад, поглавље 3, стр. 51) којима су били поверени краљевски печати да њима након рекогниције врше оверу исправе. У Византији, ту функцију су вршили највиши чиновници царске канцеларије – *epi tou kanikleiou*, велики логотет, месазон (в. изнад, поглавље 2, стр. 24–25) – пре но што је цар својеручно потписивао повељу, и пре но што је постављен печат.²⁷⁷ Цоцанова улога овде изгледа ипак највише одговара управо меровиншком референдару, јер је он изгледа својеручно печатио повељу (тј. утискивао типар у висећу печатну грудву која је претходно причвршћена на документ). Међутим, с обзиром да остале компледије из времена Немањића немају помен печачења, не можемо са сигурношћу знати како је тачно изгледао процес печачења, тј. ко је вршио печачење у већини случајева. На Западу су и сами владари могли узети учешћа у печачењу докумената, било утискивањем типара, било накнадним контрапечачењем постављеног печата (в. изнад, поглавље 3, стр. 45, 49), али су ипак најчешће печачење вршили чиновници канцеларије, и то неретко чиновници нижег ранга, не канцелари.²⁷⁸ За Немањићку Србију немамо доказа да су владари својеручно утискивали типаре приликом печачења (нити је и у једном случају сачуван контрапечат), што не мора значити да ово апсолутно никада није био случај. С обзиром на оскудна сведочанства, не можемо знати ни да ли су печачење претежније вршили службеници владара који су давали налог за писање (који обнашају функцију логотета) и друге личности које посредују између владара и непосредног извршиоца записивања, и потом врше рекогницију, попут Цоцана, или сами непосредни извршиоци, тј. писари, попут монаха Антонија.

Ове вести нам не говоре ништа ни о томе ко је био надлежан за чување краљевских типара. У западним монархијама (в. изнад, поглавље 3, стр. 69, 74), па и у Византији (в.

²⁷¹ Порчић, *Обрасци*, 162.

²⁷² Исто, 164; Вујошевић, *Канцеларија*, 213; Порчић, *Документи*, 186, бр. 31.

²⁷³ Вујошевић, *Канцеларија*, 214.

²⁷⁴ Порчић, *Обрасци*, 165; Вујошевић, *Канцеларија*, 198; Порчић, *Документи*, 220, бр. 54.

²⁷⁵ Порчић, *Обрасци*, 165; Вујошевић, *Канцеларија*, 192.

²⁷⁶ Вујошевић, *Канцеларија*, 198.

²⁷⁷ Исто, 53–54.

²⁷⁸ Čremošnik, *Studije*, 49.

изнад, поглавље 2, стр. 24–25), постојали су посебни службеници који су чували највеће/најсвечаније типаре својих владара, или су ти типари поверавани управницима владареве канцеларије. И за Босну се претпоставља (в. изнад поглавље 4, стр. 93) да су краљевске типаре чували логотет или главни дијак. Да ли је то случај био и код српских владара, те да су и они своје велике типаре поверавали на чување логотетима као начелницима канцеларије, можемо само претпоставити. На Западу су забележени и случајеви, премда у посебним околностима, да су сами владари или нпр. њихове супруге чували типаре и предавали их својим службеницима само у тренутку када су сачињени документи требали бити печатањем, након чега су службеници канцеларије враћали типар монарху (в. изнад, поглавље 3, стр. 74–75). Такође, пошто су у оба поменута случаја исправâ српских владара са податком о печатању у комплецији у питању повеље, не можемо знати да ли је приликом издавања писама процес био другачији, с обзиром на то да су писма печатањем мањим типарима, вероватно сигнетима који су се стално налазили на самој личности владара. На Западу је пракса да владар сам печата своја документа, као што је речено, генерално била ретка, а то је случај и у Босни, где се претпоставља да су печатање вршили писари којима су владари предавали сигнет том приликом (в. изнад, поглавље 4, стр. 93). Међутим, у времену обласних господара у Србији имамо забележен бар један случај где се мали типар или сигнет изгледа током дужег временског периода није налазио уз личност владара. Код већ помињаних писама Војислава Војиновића Дубровнику (в. изнад, поглавље 9, стр. 144–145) касније писмо сведочи да је кнежев печат „отишао напред“, па му није био доступан да њиме овери своја писма. Оваква ситуација је изгледа трајала најмање пет недеља, с обзиром на то да су оба ова писма издата у том временском распону имала цртеж који је требало да замени печат као средство овере (премда се само у каснијем писму то изричито и каже). Дакле, кнез Војислав је изгледа некоме поверио свој сигнет на дужи период; морамо одбацити могућност да му је печатњак одузет, тј. украден, јер би ту чињеницу свакако поменуо у писму, можда чак и упозорио да све потенцијалне исправе са отиском тог типара нису аутентичне, тј. да не потичу од њега, како је то обично чињено на Западу у таквим случајевима (в. изнад, поглавље 3, стр. 75). Да ли је свој типар поверио неком свом чиновнику (писару) или посланику-опуномоћенику, или можда чак члану породице, не можемо знати.

Комплеција са короборативном формулацијом, тј. поменом печата, јавља се и током доба обласних господара у једној повељи зетског великаша Мркше Жарковића, и гласи „Дмитрьъ писа и печати“;²⁷⁹ у друге две прилике, Мркша у короборацији наводи да је своје исправе (за)печатио својим печатом (једно писмо, и једна повеља), а у једној повељи да је „рекао печатити“ (в. изнад, стр. 197). Шта нам тачно сви ови подаци говоре о печатању у, условно речено, канцеларији овог великаша? У овом једном случају, Дмитар, који је био Мркшин дијак (као такав се помиње у једној од повеља, „дијак господства ми Дмитрь“),²⁸⁰ након што је повељу својеручно записао, на њу је поставио и печат. Вероватно је Дмитар то учинио и када је у питању Мркшина повеља коју је такође записао, а за коју је овај властелин „рекао“ да се печата; можда је то случај и са трећом повељом коју је писао Дмитар, а за коју се у короборацији наводи да ју је Мркша „печатио“ својим печатом. Најзад, за писмо које не помиње писара, и за које Мркша каже да га је „запечатио“ својим печатом не можемо искључити могућност да је заиста сам Мркша утиснуо свој сигнет на њега.

Печат за позивање на суд. Поред функције печата као средства овере писаних исправа о чему имамо највише сведочанстава за средњовековне српске владаре, ретки помени у изворној грађи нам омогућавају да реконструишемо још једну функцију печата у средњовековној држави Немањића. Не треба сметнути с ума да је у средњем веку где је писменост била ретка, значај печата као визуалног медија који преноси информацију о

²⁷⁹ Порчић, *Обрасци*, 170.

²⁸⁰ К. Лиречек, *Споменици српски*, 47–48, бр. 34.

власнику печата огромна. О том значају сведочи пар одредби из правних споменика немањићких владара.

У жичким хрисовуљама Стефана Првовенчаног се наводи да се „не позива архиепископов човек пред краља без краљевог печата, и ако је коме нешто дужан архиепископов човек да се позива с краљевим печатом краљу“.²⁸¹ Дакле, при позивању поданика са архиепископског властелинства на краљев суд, то је чињено краљевим печатом. Шта тачно подразумева позивање на суд печатом одгонетава нам Душанов законик. Члан 62 Законика који регулише позивање на суд прописује да се оно има вршити печатом, осим у случају велможа („властела велики“) који су позивани судијским писмом.²⁸² С обзиром да се само велможама уручује писани позив за суд, мора се искључити могућност да се код позивања печатом подразумевала нека исправа оверена печатом. Ни у једној од ових одредби се не помиње ко позивање печатом врши, али о томе сазнајемо из члана 56 Душановог законика,²⁸³ где се одређује да то чини службеник по имену пристав.²⁸⁴ Позивање на суд печатом, дакле, пристав је могао вршити само тако што је сам објекат печата показивао позваном као знак легитимације, овлашћења које му је дато за вршење дужности, тј. као средство овере усмене изјаве, у овом случају позива на суд. Оно што не знамо и никако не можемо закључити из овако срочених формулација јесте како је изгледао тај печат који је пристав користио у овим приликама. Присталди угарских краљева о којима је било речи (в. изнад, поглавље 3, стр. 77), а који су вршили исту функцију позивања на суд, користили су позлаћене бронзане печате са представом истоветном оној са краљевских престоних печата; ти печати су се називали *billog*, што је иначе чињеница вредна пажње, с обзиром на то да се можда ради о позајмљеници из словенског (белег). Епитет *краљев* у помену печата у жичким хрисовуљама је превише уопштен да би нам дозволио да закључимо да се овде подразумева краљевски печат са *maiestas* представом као што је то био случај у Угарској. Такође, ништа не можемо рећи ни о материјалу овог печата који је пристав носио приликом позивања на суд. Чињеница да су у Угарској то били метални печати упућује на закључак да је разлог томе био трајност материјала, те да су такви печати могли бити коришћени више пута. Краљев обични престони печат од воска који би био израђиван сваки пут кад је присталд имао некога позвати на суд би свакако био непрактичан за ову сврху, јер је могао бити оштећен или уништен и пре но што би присталд стигао да изврши позив. Чини се, дакле, да је принцип функционисања *билога* био попут онога како се данас користе значке као легитимације полицајаца и других службених лица. Треба ли онда претпоставити да је и пристав у немањићкој Србији био снабдевен печатом сличним *билогу* угарских присталда, не можемо бити потпуно сигурни, али нама се оваква могућност чини посве логичном.

Печатом су, дакле, у средњем веку „оверавани“ и људи, тј. њихове усмене изјаве – прецизније речено, као што су сенатски гласници у старом Риму носили златне сигнете као својеврсно средство легитимације и мандата који им је дат (в. изнад, поглавље 1, стр. 17), тако су и поједини службеници владара у средњем веку своју функцију вршили печатом. За то примера има и из суседства немањићке Србије – у Дубровачкој републици, кнежев службеник је одлазио у места дубровачког дистрикта са кнежевим налозима и његовим печатом који је доказивао легалност, тј. веродостојност службениковог исказа и служио као видљив знак овлашћења које му је дато да испуни налог.²⁸⁵ У Босни је као средство легитимације изгледа могао бити коришћен сам типар, када је опуномоћеник, тј. посланик требало усмено да пренесе поруку и налог свог господара (в. изнад, поглавље 4, стр. 93).

²⁸¹ ЛССВ, 512, печат 2 (Д. Синдик); *Зборник*, 92, 95, бр. 14–15; Н. Кршљанин, *Краљ као заштитник цркве: правна анализа жичких повеља Стефана Првовенчаног*, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића, Београд 2019, 444.

²⁸² *Душанов законик* (прир. Ђ. Бубало), Београд 2010, 87, 171.

²⁸³ Исто, 86, 169.

²⁸⁴ ЛССВ, 587, пристав (А. Веселиновић).

²⁸⁵ ЛССВ, 512.

Објашњење како је печат могао да врши ову функцију свакако лежи на семиотичкој равни. Како смо већ поменули (в. поглавље 3, стр. 49), личност владара је присутна у његовом печату, владарева личност еманира на печат, што би онда значило да је на онтолошкој равни владар кроз печат присутан и у свом службенику. Један такав пример били би и референдари меровиншких краљева, службеници канцеларије који су вршили рекогницију докумената (в. изнад, поглавље 3, стр. 51–52). Краљ је референдарима поверавао свој печат који су они потом на документ и отискивали; истовремено, сам типар је оно што је референдарима давало легитимитет. Дакле, аукторова личност не еманира само у његов печат, већ и на све што је са печатом физички повезано, били то документи или људи. Овај постулат мора да важи и за приставе српских владара који су вршили позивање на суд.

13. ТИТУЛАТУРА НА ВЛАДАРСКИМ ПЕЧАТИМА И У ТЕКСТОВИМА ВЛАДАРСКИХ ДОКУМЕНАТА

Потпис и печат несумњиво стоје и у одређеној контекстуалној вези, будући да је легенда печата често упоредива са номенклатуром и титулатуром из потписа. Тиме су повезани и са интитулацијом из протокола документа онда када она садржи владарево име и титуле (што у српској пракси често није случај, већ је титулатура замењена формулом „краљевство/господство/царство ми“). Наравно, због још више ограниченог простора за извођење легенде него што је то био случај са интитулацијом или потписом, формулација владарске титулатуре је на печатима у начелу нешто једноставнија у поређењу са формулацијом интитулација и потписа најсвечанијих повеља. Тако нпр. на краљевским булама Немањића за манастирске повеље срећемо легенде које садрже само име и титулу, док је оваква сажета формула присутна само у потписима мање свечаних докумената као што су писма.

Печатна легенда је свакако најиндивидуалнији елемент на печату, с обзиром на то да владарске представе могу бити и типске, а хералдички амблеми се могу наслеђивати међу члановима исте породице и међу сукцесивним владарима. Заједно са ликовним печатним представама, легендом владар истиче свој легитимитет и право на власт која се отелотворује у личности тренутног властодршца. Степен подударности између номенклатуре и титулатуре на печатима и ових елемената у дипломатичким састојцима самог текста исправе (интитулација, потпис) сведочи да они имају заједничко исходиште у политичкој идеологији владара.

Титулатура српских великих жупана и удеоних кнежева. Сачувани потписи Стефана Немање и његовог брата Мирослава су посве специфични случајеви. Сходно заклетвеним изјавама сведока чијој форми и обрасцу исправа одговара, на Немањиној повељи Дубровнику се налазе потписи Немање и његовог брата (које вероватно нису сами уписали, јер су по свему судећи изведени истом руком): „џъ вели жупанъ кљнь се и подьписахъ“ и „џъ кнезь Мирославъ кљнь се и подьписахъ“.¹ Велики жупан се чак и не потписује властитим именом, већ само титулом, док његов брат наводи своју титулу у најсведенијем облику (кнез, без географске одреднице или неког другог одређења власти). Мирослављев потпис на његовој повељи Дубровнику састоји се од једноставног грчког крста између чијих се кракова налази текст „кръсть кнеза Миросълава“, а сличан је и случај Немањине Хиландарске повеље, где текст између кракова крста гласи „кръсть Симеоновъ и подьписание“.² У овом случају, Стефан Немања користи своје ново (схи)монашко име уместо мирског, и сходно томе, изоставља своју негдашњу световну титулу; оно што је посебно занимљиво јесте што је ипак уз овакав потпис старац Симеон искористио печат који садржи и његово мирско име и пређашњу титулу. Име и титула су, дакле, у овим потписима дати у најсведенијем облику. С друге стране, интитулација Стефана Немање из преписа његове сплитске повеље гласила је слично његовом потпису, овога пута са личним именом: „Az veli хуран Немана“, док је у његовој хиландарској повељи својеврсна интитулација помињање пређашње световне титуле монаха Симеона – „и постави ме велиега жоупана нареченаго въ свѣтѣмъ крѣштени Стѣфана Неману“.³ Интитулација у Мирослављевој повељи Дубровнику која је била дестинатарски концепт гласи Ego comes Miroslavus,⁴ чиме одговара формули лична заменица + титула + народно име у којој је јавља и Немањина интитулација у повељи Сплиту. Овакве формулације већ личе на печатне легенде Стефана Немање и његове браће. Немањини метални печати носе легенде чија формулација гласи: печат + хришћанско име (Стефан) + титула (велики жупан) + народно име (Немања), на грчком, као што је сличан случај и са печатом његовог брата Страцимира, где формулација

¹ Зборник, 48, бр. 1; Порчић, *Обрасци*, 194; Порчић, *Документи*, 130, бр. 1.

² Зборник, 57, 69, бр. 4, 9; Порчић, *Обрасци*, 195; Порчић, *Документи*, 133, бр. 2.

³ Зборник, 64, 68, бр. 7, 9; Порчић, *Обрасци*, 64; Вујошевић, *Канцеларија*, 219.

⁴ Зборник, 57, бр. 4; Порчић, *Документи*, 133, бр. 2.

гласи печат + хришћанско име (Стефан) + народно име (Страцимир), док на Мирослављевој оловној були формулација гласи печат + титула (кнез) + одређење власти (хумски) + народно име (Мирослав).

Мирослављеву интитулацију његов син Андреј проширује додавањем одређења власти након титуле, па тако читамо „А кнез вели хльмьски Андрѣи“ у његовој повељи Дубровнику из 1214–1235, тј. „Ѣ кнез вели хльмьски Андрѣи“ у његовој повељи Дубровнику из 1247/1249, а у једном случају, на његовој повељи Трогиранима (1214–1241) и додавањем девоције (*Dei gratia* формула) пре титуле, што у латиничном препису гласи *Ja ro milosti Bozi chnez ueli Harmarschi Andrij*.⁵ Андреј наставља и Мирослављеву потписну формулу (крст + титула + име), али његов једини потпис на повељи Дубровнику из око 1247/1249. сâм графички знак крста поставља испред текста „крст кнеза Андрѣи“, и исте је величине као и остала слова.⁶ Легенда печата са ове повеље вероватно је садржала титулатуру *кнез велики хумски Андреј*, те је тиме показивала слагање са његовим интитулацијама. Но, Андрејев печат са раније повеље Дубровнику садржи крстолики монограм са словима на крају кракова, али и између њих. Ово би могло сведочити да је старији дизајн потписа кнеза Мирослава са крстом око кога су уписане титула и име послужио као узор за израду првог Андрејевог печата, што би упућивало на јачу контекстуалну везу потписа и печата него у генерацији његовог оца и стричева.

И једини потпис потоњег првог српског краља Стефана Првовенчаног док је још увек носио великожупанску титулу (са његове Хиландарске повеље) наставља образац потписа из прве генерације Немањића, али га унеколико модификује и усложњава додатком епитета и одређења власти, тј. географске одреднице, па тако након орнаментног крста на четири степеника следи текст „кръсть велиега жоупана Стефана, мѣстьнаго господина всѣи Српсѣѣ земли“.⁷ Интитулација исте повеље садржана је у формулацији „мене любвьѣна его сына Стефана велиега жоупана и севастократора“.⁸ Каква се титулатура налазила на једином његовом сачуваном великожупанском печату, не можемо знати, због оштећења воштане печатне грудве са његове повеље Дубровнику (1214–1217). Интитулација „S(tephanus) eadam (sc. Dei) gratia et sancta oratione vestra magnus iurpanus totius Servye“ са Стефановог писма папи Иноћентију III⁹ треба се узети као условљена формом, тј. језиком и дестинатаром коме је писмо намењено; но, свакако је занимљиво да се овде јавља *Dei gratia* формула по први пут у његовој титулатури.

Промене у титулатури српских владара након краљевског крунисања. Већ од времена Стефановог крунисања за краља и у генерацији његових синова, интитулације почињу да се устаљују на формулу име + девоција + титула + одређење власти, чему би повремено били додавани и епитети. Одређење власти је варирало (али је могло бити и у потпуности одсутно), па је код Стефана Првовенчаног могло имати опширни облик са поменом појединачних приморских области (Диоклитије, Травуније, Далмације) и Хума након свих српских земаља, док вишечлано одређење власти код Владислава и Уроша I (као и краљице Јелене) почиње да се повлачи пред двочланим (све српске/рашке земље и поморске) или једночланим (краљ српски). Стефанову девоцију *по милости Божјој* краљ Радослав замењује девоцијским епитетом византијског порекла *У Христа Бога верни*, а Владислав се враћа на *Dei gratia* формулу (*милошћу Божјом, помоћу Божјом*, или оба). Ова основна формула је допуњавана различитим епитетима уз титулу краља (*велики краљ, венчани први краљ*, и сл.) и секундарном титулом (*намесни господин, господин*), док и Радослав, и Владислав, и Урош I истичу ознаку порекла (династичка формула – *унук Светога Симеона, син првовенчаног краља Стефана*). Најзад, Урош користи епитет *самодрица* и својеврсну двоструку девоцију (*пресветом милошћу* уз титулу краља, и додаток

⁵ Зборник, 132, 158, 186, бр. 28, 38, 49; Порчић, *Документи*, 138, 152–153, бр. 5, 11.

⁶ Зборник, 186, бр. 49; Порчић, *Обрасци*, 195; Порчић, *Документи*, 153, бр. 11.

⁷ Зборник, 83, бр. 12; Порчић, *Обрасци*, 195.

⁸ Зборник, 82, бр. 12; Вујошевић, *Канцеларија*, 219.

⁹ Вујошевић, *Канцеларија*, 219.

с Богом уз епитет самодршца).¹⁰ У овом периоду потписи краљева (и краљице Јелене) почињу да прате основни интитулациони образац име + девоџија + титула + одређење власти, коме би повремено били додавани и епитети, као на Мљетској повељи Стефана Првовенчаног – „Стефанъ по милости божиеи *вѣнчанни* краљ и *самодржѣць* все сръпске земље и поморьскѣ“ (подвукао Б. Х.).¹¹ У потпису се, дакле, тек сада по први пут јавља *Dei gratia* формула, као и епитет *самодршца*.

На основу свега четири сачуване легенде са печата Стефанових синова и његове снахе Јелене – „Владиславъ краљ всѣхъ Рашкихъ...“ (Кат. бр. 17), „Стѣфанъ краљ Оурошъ все сръбьски земли“ (Кат. бр. 18), „Стефанъ Урошъ краљ всѣхъ рашкихъ и поморскихъ?“ (Кат. бр. 20), и „Елѣна краљица...“ (Кат. бр. 21) – можемо рећи са сигурношћу да су девоџија и епитети одсутни, тако да је формула титулације из легенде печата пратила сведени основни образац име + титула + одређење власти. Што се одређења власти тиче, пак, оно показује сличне тенденције и трендове као и одређење власти у потписима и интитулацијама, где су присутна једночлана одређења (нека варијација помињања српске или рашке земље), двочлана (српске земље и поморске) и вишечлана (где се додају још и Дукља, Далмација, Травунија и Захумље).¹² Ово последње решење се можда може уочити у загонетном фрагменту легенде са реверса Владислављевог двостраног печата, ...ϠΙЄНΡΙΒΥΝ... (Тривуније?).

Током владавине краљева Драгутина и Милутина интитулацију сложене форме све чешће замењује сажета интитулација у форми *владарске заменице* византијског порекла „краљевство ми“ (и „господство ми“ код Драгутина након повлаћечења са престола) која се први пут јавила код краља Радослава уз интитулацију сложене форма, а као једини облик интитулације користи се у документима краља Уроша.¹³ Када се код Милутина јавља сложена интитулација, често је присутна династичка формула са помињањем оца и деде (најразвијенија у повељи Бањској где се помињу Немања-Симеон, Сава, Стефан Првовенчани и Урош I); одређење власти уз титулу, када је присутно, обично је двочлано, а све чешће јављање епитета самодршца је једном модификовано у синтагму *самодржавни краљ*.¹⁴

Под Драгутином и Милутином наставља да се проширује интитулациони потписни образац име + девоџија + титула + одређење власти преузимањем новог елемента из византијске дипломатичке праксе, девоџијског епитета у *Христа Бога благоверни* и/или *христољубиви*. Но, исто тако, у значајном броју случајева (што је условљено типом докумената) развој се кретао у супротном смеру, ка сажимању владарског потписа на формулу име + титула (или титула + име). Географска одредница власти која је показивала знатно шаренило у претходном периоду сада се уједначава, тако што након ишчезавања рашких земаља и појединачних назива области у приморју остаје као најчешће решење двочлана формулација која помиње *све српске и поморске земље*, а изузетно ретко једночлана формулација са поменом само *српских земаља*. Најзад, „двоструку“ девоџију која се јавила у интитулацији Уроша I сада повремено срећемо и у потписима српских краљева (*по милости Божјој* уз титулу краља, и додатак *с Богом* уз епитет самодршца).¹⁵

Легенда са воштаних печата краља Милутина (Кат. бр. 26.1, 26.2) јасно сведочи да је између имена и титуле са одређењем власти убачена и девоџија *по милости Божјој*, док две позлаћене буле које се сигурно могу везати за ове владаре (Кат. бр. 24, 27) садрже

¹⁰ Вујошевић, *Канцеларија*, 219–221; Ћ. Бубало, *Територијална компонента краљевске титуле Немањића*, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића, 250, 274–279, 286–287..

¹¹ Порчић, *Обрасци*, 195.

¹² Исто, 196.

¹³ Исто, 65; Вујошевић, *Канцеларија*, 220–221; Порчић, *Документи*, 139–140, бр. 6.

¹⁴ Вујошевић, *Канцеларија*, 221–225; Ћ. Бубало, *Територијална компонента краљевске титуле Немањића*, 279–281.

¹⁵ Порчић, *Обрасци*, 197–198; Вујошевић, *Канцеларија*, 221–225; Ћ. Бубало, *Територијална компонента краљевске титуле Немањића*, 279–281.

најсведенији, сажети интитулациони образац у легенди, име + титула (*Стефан*, одн. *Урош краљ*). Садржај одреднице власти на Милутиновом печату не може се са сигурношћу утврдити, будући да је легенда оштећена на оба примерка. Оно што је јасно јесте да мора бити двочлана и да други део чини помен *поморских земаља*; да ли први део чини помен *рашких земаља*, како су то мислили ранији издавачи, или је ипак у питању решење аналогно потписима, са поменом *српских земаља*, не можемо заиста знати. Један опис печата из дубровачке канцеларијске књиге (*Diversa Cancellariae*) који се приписује краљу Драгутину доноси и превод српскословенске легенде печата на италијански као „Stephanus a dio fidele e servo“;¹⁶ што делује као незграпно преведена варијација Драгутинове интитулације „*та Стефанъ Христоу Богуоу благовѣр`нъ рабъ*“ и потписа „*благовѣрнъ рабъ Христоу Стефанъ прѣжде бив`ши кралъ*“, тј. њихова сведена форма, налик потпису самог Владислава на овом документу, који је преведен као „*Servo de Christo signor Vladislavo*“.¹⁷

Девочија у форми *милошћу Божјом* између имена и титуле је присутна и на позлаћеном печату који је вероватно припадао Стефану Дечанском, а не Милутину (Кат.бр. 25). Њу замењује нови епитет у *Христа Бога (благо)верни* који се – убачен између имена и титуле са одређењем власти – јавља на примерцима златних була које смо ми склонили да припишемо краљу Душану (Кат. бр. 22, 23), а не неком од ранијих краљева. Најзад, девоцијски епитет присутан је и на печату који је вероватно фалсификат, а који не садржи ни име краља ни одређење власти (Кат. бр. 29). Одредница власти је и на овим печатима двочлана, само у модификованом облику *српских земаља и морских* (Кат. бр. 22), што може бити резултат грешке печаторесца. Уколико је старо читање једног оштећеног примерка (Кат. бр. 23) тачно, одредница власти је одсутна, а уместо тога је присутна крња девоција додата након титуле са епитетом, као у *Христа бога верни краљ с Богом*. Нама се пре чини да је у питању грешка у читању као резултат оштећења или погрешно угравираних слова, те да овде такође треба видети одређење власти које може бити једночлано (помиње само *српске земље*, или „Србљем“) или двочлано (*српске и поморске*).

Најзад, можда је занимљиво приметити да династичке формуле са помињањем оца, па и деде, као вид владарске легитимизације из интитулација српских краљева нису никад пронашле пут до печатних легенди, као што је то био случај у Угарској, где су се династичке формуле појавиле у легендама печата средином 12. века, током владавине Стефана III (в. изнад, поглавље 3, стр. 77, и даље). Ова два процеса, додуше, не морају бити – и вероватно нису – директно повезани, будући да су немањићи краљеви подстицај да означе своје претке у интитулацији црпили из становишта о светородности Немањине династије. Но, не треба заборавити да је начин на који су Немањићи градили светородност своје династије свакако понешто дуговао и узорима из Арпадске династије која такође има владаре светитеље чији се култови негују – Стефана (I) и Ладислава (I).¹⁸

И током владавине Стефана Дечанског, упоредо са сажетом интитулацијом „*краљевство ми*“ јавља се и опширна формулација, са *Dei gratia* формулом, двочланим одређењем власти (*све српске и поморске земље*), епитетом *самодржац*, и повремено са развијеном династичком формулом (директни преци до Немање-Симеона) и уместо девоције специфичним епитетима *Богом помиловани* и *Богом просвећени* (sc. краљ).¹⁹ Девоција *по милости Божјој* опстаје као сегмент опширног потписа у време Стефана Дечанског, напоредо са новим епитетом у *Христа Бога благоверни* који је нешто ређе замењује, а наставља да се користи и сажети тип (име + титула). Одредница власти и у потпису остаје двочлана, најчешће у облику који помиње *све српске и поморске земље*.²⁰ У легендама печата Стефана Дечанског који су сви позлаћене буле присутна је само девоција *по милости Божјој* између имена и титуле са одређењем власти (Кат. бр. 34.1, 34.2), одн. испред имена и титуле

¹⁶ Порчић, *Документи*, 195–197

¹⁷ Порчић, *Обрасци*, 197; Вујошевић, *Канцеларија*, 224; Порчић, *Документи*, 196.

¹⁸ Марјановић-Душанић, *Идеологија*, 276–279.

¹⁹ Вујошевић, *Канцеларија*, 225–227; Ђ. Бубало, *Територијална компонента краљевске титуле Немањића*, 279.

²⁰ Порчић, *Обрасци*, 199.

(Кат. бр. 32); и један типар за воштане печате младог краља Душана (Кат. бр. 33.1, 33.2) садржи девоцију између имена и титуле са одређењем власти. У овом периоду, дакле, није посведочена појава епитета у *Христа Бога (благо)верни* у печатним легендама. Одредница власти, пак, сажетија је него у интитулацијама и потписима, па се не користи двочлани образац са поменом *српских и поморских земаља*, већ само *српска земља*, на печатима Стефана Дечанског (Кат. бр. 34.1, 34.2), одн. придевски облик (млади краљ) *српски* код Душана (Кат. бр. 33.1, 33.2).

Уколико смо у праву по питању атрибуције неколико премештених примерака (Кат. бр. 22, 23, 31) краљу Душану, нови образац име + (девоцијски) епитет + титула + одређење власти (двочлано) по први пут се јавља и преовладава у печатним легендама тек током владавине краља Душана, када доминира и у потписима.²¹ Девоцијски епитет *У Христа Бога верни* по први пут се након времена краља Радослава јавља управо током Душанове краљевске власти и у опширним интитулацијама које наликују опширним интитулацијама његовог оца (девоција, двочлано одређење власти, епитет *самодржац*, повремено развијена династичка формула, специфични епитети *Богом помиловани* и *Богом просвећени*).²² Одредница власти у печатним легендама током периода Душанове краљевске власти, за разлику од периода краљевања Стефана Дечанског, сигурно је двочлана (Кат. бр. 22, 31), тако да помиње *(све) српске и (по)морске земље* (на једном примерку, Кат. бр. 23, одредница власти можда не постоји, или ако постоји, можда је ипак једночлана, са поменом само *српских земаља*).

Ако је читање легенде једног данас изгубљеног Душановог краљевског позлаћеног печата (Кат. бр. 36) тачно, у овом периоду посведочен је по први пут (а и једини пут код неког Немањића) у печатној легенди и епитет *самодржац* – који је у интитулацијама посведочен од времена Уроша I,²³ а у потписима још од времена Стефана Првовенчаног²⁴ – уметнут између титуле са епитетом у *Христа Бога верни* и географске одреднице *свих српских и поморских земаља* (Стефанъ въ Христа вѣрни краљ самодржць всѣх србски ѿ поморскихъ земль).

Одраз Душанових освајања и успона на царство у титулатури српских владара.

Опширна интитулација се Душановим уздизањем на царство највише променила у односу на претходни период у одређењу власти (двочлана одредница садржи етнониме Србима и Грцима, а вишечлана још и Поморје, западне стране, Дис, Албанију), и у девоцијском епитету који сада гласи *У Христа Бога благоверни* (подвукао Б. Х.) и повремено има додатке *христољубиви* или *Богом постављени*.²⁵ Царски период не доноси значајну промену ни у обрасцу потписа, осим што као и у ранијим периодима, премда сада чешће, постоји могућност пермутације у редоследу сегмената опширног потписа, а опстаје и сажети тип (име + титула / титула + име) присутан и у свим претходним периодима.²⁶ Сличан је случај и са легендама печата у овом периоду. Присутан је сажети тип, без одређења власти (име и титула, код Кат. бр. 45), као и опширни, са девоцијским епитетом али без одређења власти (име + епитет + титула, у различитом редоследу, код Кат. бр. 40, 42, 43.1, 43.2, 43.3), са одређењем власти али без епитета у *Христа бога (благо)верни* (име + титула + одређење власти, код Кат. бр. 37.1–7, 41), одн. са оба та елемента (епитет + титула + име + одређење власти, код Кат. бр. 39.1–7); фалсификати из овог периода садрже образац у коме се титула са епитетом у *Христа бога благоверни* у византијском маниру налази између два дела имена (Кат. бр. 47.), одн. стари образац са девоцијом *милошићу Божјом* између имена и титуле са одређењем власти (Кат. бр. 44, 46).

²¹ Исто.

²² Исто, 69; Вујошевић, *Канцеларија*, 227–232.

²³ Вујошевић, *Канцеларија*, 219–232.

²⁴ Порчић, *Обрасци*, 195–200.

²⁵ Исто, 70–71; Вујошевић, *Канцеларија*, 232–239; Ђ. Бубало, *Територијална компонента краљевске титуле Немањића*, 284–286.

²⁶ Порчић, *Обрасци*, 199–203.

Са великим територијалним увећањем под Стефаном Душаном као краљем, и сегмент одређења власти је у опширном обрасцу интитулација претрпео значајне промене, па је стара формула која помиње све српске и поморске земље, коришћена и током владавине Стефана Дечанског, модификована тиме што је уз све српске земље додата синтаagma *чесник грчким странама / Грцима*.²⁷ Истовремено је и опширни образац потписа измењен, па је стара формула проширена тако да поред свих српских и поморских земаља најчешће помиње још и грчке области, а ређе и бугарске, те најзад географска имена замењује етнонимима *Србљем и Грцима*. По проглашењу царства управо овај последњи образац са двочланим етнонимом преовладава, и у интитулацијама,²⁸ и у потписима српских царева,²⁹ са повременим додатком *Поморја, (деспотата) Западних страна, Диса, Бугара и Албаније/Арбанаса*. Ни на једном краљевском печату није посведочен нови образац са оваквим трочланим или вишечланим одређењем власти. Хронолошки најстарији Душанови царски печати у легенди уопште ни не садрже одредницу власти; на каснијим печатима одредница је или једночлана, тако да помиње све српске земље (Кат. бр. 39.1–7), или трочлана, тако да помиње сасвим сигурно (*све*) *српске и поморске* и можда *грчке земље* (Кат. бр. 37.1–7), или етноним *Грцима* (Кат. бр. 41); један Душанов и један Урошев фалсификат (Кат. бр. 44, 46) имају једнообразну двочлану одредницу са етнонимима, *Србљем и Грцима*. Треба истаћи да Поморје и поморске земље које се помињу у царској титулатури нису више старе поморске земље српских краљева, дакле, колективни назив за земље на источној обали Јадрана којима влада српски краљ, већ ови термини у царском периоду означавају јонско и егејско приморје.³⁰

Што се интитулација у грчким повељама тиче, оне су увек сажетог типа, заменичке, облика $\eta \beta α σ ι λ ε ι α \mu ο υ$ (царства ми).³¹ Бројни царски потписи на грчком који показују готово једнообразност у формулацији име + девоцијски епитет + титула + епитет *самодржац* + двочлано одређење власти ($\Sigma \tau \acute{\epsilon} \phi \alpha \nu \omicron \varsigma \ \acute{\epsilon} \nu \ \chi \rho \iota \sigma \tau \acute{\omicron} \tau \acute{\omega} \ \theta \epsilon \acute{\omicron} \ \pi \iota \sigma \tau \acute{\omicron} \varsigma \ \beta α σ ι λ ε \acute{\upsilon} \varsigma \ \kappa α ι \ \alpha \upsilon \tau \omicron \kappa \rho \acute{\alpha} \tau \omega \rho \ \Sigma \epsilon \rho \beta \acute{\iota} α \varsigma \ \kappa α ι \ \rho \omicron \mu α \nu \acute{\iota} α \varsigma$),³² немају свог пандана у печатним легендама, будући да је сачуван само један Душанов позлаћени печат (Кат. бр. 38) са легендом на грчком која гласи $\Sigma \tau \acute{\epsilon} \phi \alpha \nu \omicron \varsigma \ \acute{\epsilon} \nu \ \chi \rho \iota \sigma \tau \acute{\omicron} \tau \acute{\omega} \ \theta \epsilon \acute{\omicron} \ \pi \iota \sigma \tau \acute{\omicron} \varsigma \ \beta α σ ι λ ε \acute{\upsilon} \varsigma$, што одговара српском обрасцу печатне легенде име + епитет + титула. Сви грчки образци, и интитулације, и потписа, и печатне легенде свакако су резултат подражавања образаца из дипломатичке и сигилографске праксе савремених византијских царева (в. изнад, поглавље 2, стр. 40, и даље).

Дакле, уз одређене ограде због великог броја промештених печата који замагљују хронологију, за контекстуалну везу између садржаја интитулације, потписа и печатне легенде у немањићкој Србији можемо рећи да је основни тренд касније увођење нових елемената титулатуре у печатне легенде него у интитулације и потписе, те доминација сведеније форме образаца у печатним легендама него у интитулацијама и потписима, несумњиво због техничких ограничења (мање простора).

Владарска титулатура код обласних господара. Растакање Српског српског царства под царем Урошем којим је започело доба обласних господара изазвало је велики потрес у дипломатичкој пракси, што се читава у дипломатичким образцима не- и пост-немањићких владалаца. Код краља Вукашина и деспота Угљеше доследност немањићким дипломатичким моделима је на релативно високом нивоу, што не чуди с обзиром на званични савладарски положај краља Вукашина. Његова интитулација у повељи Св. Пантелејмону следи опширни образац цара Уроша (са вишечланом географском одредницом, *Dei gratia* формулом и епитетима *благверни* и *Богом постављени*), али у повељи Дубровнику јавља се специфична

²⁷ Порчић, *Обрасци*, 70–71; Вујошевић, *Канцеларија*, 230–232; Ђ. Бубало, *Територијална компонента краљевске титуле Немањића*, 281–284, 287.

²⁸ Вујошевић, *Канцеларија*, 232–241; Ђ. Бубало, *Територијална компонента краљевске титуле Немањића*, 284–286.

²⁹ Порчић, *Обрасци*, 201–202; Ђ. Бубало, *Територијална компонента краљевске титуле Немањића*, 284–286.

³⁰ Ђ. Бубало, *Територијална компонента краљевске титуле Немањића*, 286.

³¹ Вујошевић, *Канцеларија*, 271.

³² Порчић, *Обрасци*, 192.

формулација „таковије дари и кралевству ми дарова и постави ме господина земљи србьској и Грькомъ и западнимъ странама“.³³ Оба сачувана потписа овог владара су опширног типа, и један доследно прати немањићи образац, премда нешто ређу формулацију девоцијски епитет + име + титула (въ Христа Бѡга благовѣрни и христвлюбиви Вљкашинъ краљ), док је други посве незграпне формулације која садржи име, девоцијски епитет, титулу и одређење власти (краљ Вљкашинъ благовѣрны Срблемъ и Грькомъ).³⁴ Његов једини печат (Кат. бр. 52) садржи реч *прстен* на крају, тако да је први део у падежу, али и даље садржи опширни немањићи тип титулације девоцијски епитет + титула + име (Благовѣрна краљ Вљкашина...); одредница власти, која је у интитулацији вишечлана, а у потпису двочлана и у форми етнонима, на печату је одсутна.

Интитулација великог војводе Угљеше у његовој грчкој повељи Кутлумушу гласи εὐὼ Οὐγλεσις μέγας βοεβόδας, док се у његовим деспотским грчким повељама јављају заменичке интитулације ἡ βασιλεία μου и једном облик εὐὼ. У српским повељама, јављају се интитулације опширног обрасца или сажетог (титула+име), по угледу на оне краља Вукашина и цара Уроша, или заменичке (царство ми).³⁵ Угљеша једини донекле доследно наставља двојезични образац потписа из царске праксе, те на грчком користи и сажети тип име + титула и опширни тип име + девоцијски епитет + титула + епитет *самодржац*, коме недостаје само одређење власти (Ἰωαννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς δεσποτης και αὐτοκράτωρ ὁ Οὐγκλεσης);³⁶ уочава се пракса дељења имена, у оба типа, тако да име Јован долази на почетку, а име Угљеша након титуле, одн. епитета самодржац. Овај високи степен доследности немањићком моделу када је у питању потпис можда упућује да је Угљеша, уколико је имао грчке печате, њих моделирао на сигилографском обрасцу Душановог грчког печата (Кат. бр. 38). Српски потписи деспота Угљеше такође се јављају у сажетом типу име + титула (Угљеша велики војвода; овај потпис се налази на грчкој повељи Кутлумушу са чијом интитулацијом показује подударане), одн. титула + име (најчешће као деспот Јован Угљеша, али једном и у грчком редоследу, Јован деспот Угљеша), и у опширном типу девоцијски епитет + титула + име, поново без одређења власти (благовѣрны деспотъ Іваннь Углешъ).³⁷ Угљешини потенцијални српски печати могли су садржати управо ову опширну титулацију, као што је то случај на једином печату краља Вукашина.

Најзад, Драгаши, који ако и нису били у најближим родбинским односима са српским царевима, свакако јесу настојали да опонашају њихове дипломатичке обрасце, и премда нису сачувани њихови печати, њихово постојање је индиректно посведочено. Ови печати су свакако доследно настављали неке царске сигилографске обрасце, ако је судити по томе да су се Драгаши релативно доследно наслањали на дипломатичке праксу српских царева када је у питању образац интитулације и потписа. У српским повељама користе устаљене немањиће сажете интитулације са заменичким облицима (господство/царство ми), или формулом заменица + титула + име, док развијене интитулације убацују неки од епитета (обично девоцијски) између заменице и титуле, и не садрже одређење власти. Једино грчка интитулација Константина Драгаша одступа од царског обрасца обликом εὐὼ ὁ Κωνσταντίνος, ὁ κατὰ πρόσταξιν τοῦ παντοδυναμοῦ Θεοῦ τὴν ἡγεμονίαν τοῦ παρόντος τόπου κρατήσας (Ја, Константин, који по вољи свемогућег Бога владам овим местом); документ у

³³ Исто, 72; С. Ћирковић, ССА 1, 100–101; исти, *Повеља краља Вукашина Дубровнику којом потврђује повеље ранијих српских владара*, ССА 4 (2005) 162–163; Вујошевић, *Канцеларија*, 241.

³⁴ Порчић, *Обрасци*, 204.

³⁵ Архимандрит Леонид, *Стара српска писма*, 248–249; Соловјев–Мошин, *Грчке повеље*, 258–267, бр. 35; Р. Lemerle, A. Solovjev, *Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumus (Mont Athos)*, 134–142; M. Lascaris, *Deux „chrysobulles“ serbes pour Lavra*, 11–19; С. Ћирковић, ССА 1, 94–95; AA XXII. *Actes de Vatopédi II*, 353–354, 367–369, no. 133, 137; С. Бојанин, ССА 7, 100–102; K. Pavlikianov, *Unknown Slavic Charter of the Serbian Despot John Uglješa*, 60; Порчић, *Обрасци*, 72; С. Pavlikianov, *The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of Zographou*, 372–379, no. 43.

³⁶ Порчић, *Обрасци*, 193.

³⁷ Исто, 204.

коме се јавља овај облик, пак, можда је превод са српског.³⁸ Код потписа су Драгаши ређе користили сажети тип титула + име, а чешће опширни тип девоцијски епитет (у *Христа Бога благоверни* или само *благоверни*) + име + титула, такође без одређења власти. Као и код деспота Угљеше, понекад је коришћен грчки редослед који је подразумевао уметање титуле између два дела имена (Јован деспот Драгаш).³⁹

Други обласни господари који су стајали у мање блиским везама са централном царском влашћу мање су се наслањали на царску традицију Душанове владавине, па тиме и на царске дипломатичке обрасце. За кнеза Војислава Војиновића и његовог синовца и наследника Николу Алтомановића, затим наследника деспота Јована Комнина Асена у Валони, Александра Асена, те ране Црнојевиће знамо да поседују печате које постављају на своје документе, али не наилазимо на њихове потписе.⁴⁰ Њихове интитулације су сажете, облика титула + име, код кнеза Војислава Војиновића⁴¹ и жупана Николе Алтомановића⁴² (посведочене на писмима), тј. и без титуле, код Црнојевића (али уз помен „браће“, на повели),⁴³ или опширне, са додатком одређења власти, код Александра Асена (на повели).⁴⁴ У породици Црнојевића и током 15. века интитулације су углавном сажете, са титулом и именом, а опширни образац испред тога додаје и девоцију милошћу Божјом.⁴⁵ Потпис се тек спорадично јавља, свега два пута, а од тога код Ивана Црнојевића има опширни образац девоцијски епитет + титула + одређење власти + име, са епитетом који је удвојен елементом који је преседан у српској дипломатичкој пракси, и варијацијом титуле господин (вѣ Христа бога благовѣрнии и Богвмъ хранимии господаръ зетскы Иванъ Църноевикъ).⁴⁶ Легенда са јединог Ивановог печата (Кат. бр. 100) је нешто сведенија и има формулу име + титула + одређење власти, али користи исту варијацију титуле *господар* (Иванъ Църноевикъ господаръ зетски). Нешто је другачији случај са Мркшом Жарковићем који се, иако нема прави потпис ни у једном свом документу, користи комплетионим белешкама (господинъ Мркша учини) које малтене врше исту функцију,⁴⁷ док код интитулација користи два сажета обрасца, један за писма (вѣдъ брата ви Мркше / братъ вашъ Мркша), други за повеље (гаа господинъ Мркша).⁴⁸ Нема сумње да је и овај великаш свакако задржао употребу печата, премда ниједан примерак није сачуван.

Не може се са сигурношћу рећи да ли је одбацивање потписа као дипломатичког састојка и средства овере, а задржавање употребе печата јасан знак да је печат у неку руку конзервативнији дипломатички образац посматран као „јаче“ средство овере, као и да ли је код ових обласних господара у питању идеја о владарској (ре)презентацији кроз причвршћивање печата на документ – иако су неки од ових великаша били изузетно моћни обласни господари, бар формално никад нису били у рангу немањићких краљева и царева.

Обрасци интитулације код Балшића показују велику разноврсност и преплитање српске и латинске дипломатичке традиције, али неке доследности се уочавају – основна титула је *господин*, а епитети су релативно ретки (нпр. *самодржавни* се јавља два пута, а у *Христа Бога благоверни* само једном), док је девоција *милошћу Божјом* (*Dei gratia*) готово неизоставан део; најзад, географска одредница се у српским исправама јавља ретко, као Зета и Поморје, док је у латинским сведена на Зету.⁴⁹ Интитулација у пар повеља Вука Бранковића показује специфично наслањање на традицију Немањића у томе што не само да

³⁸ Исто, 72–73.

³⁹ Исто, 204.

⁴⁰ Исто, 203.

⁴¹ Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару*, 228; П. Драгичевић, *ССА* 12, 93; Порчић, *Обрасци*, 72.

⁴² М. Пуцић, *Споменици српски* II, бр. 30–31; Порчић, *Обрасци*, 72.

⁴³ С. Рудић, *ССА* 7, 158–159; Порчић, *Обрасци*, 72.

⁴⁴ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 178–179, no. 163.

⁴⁵ Порчић, *Обрасци*, 73–74.

⁴⁶ Исто, 207.

⁴⁷ Исто, 203.

⁴⁸ К. Жиречек, *Споменици српски*, 45–51, бр. 30, 33–34, 37, 40; Порчић, *Обрасци*, 72.

⁴⁹ Порчић, *Обрасци*, 73.

раби образац девоџија (која може бити изузетно развијена) + име (понекад са патронимом) + ознака порекла, већ се у њиховој најранијој исправи уз *Dei gratia* формулу у девоџији помиње и цар Урош (По милости Божијей и господина ни прѣв`сокааго цара Стефана Оурѡша, самодрѣж`ца всѣхъ Срьб`скихъхъ земль и Грьчьскихъхъ и помѡр`скихъхъ, на Грьгоурь и брать ми Влькъ, синове великааго севастократора Бранка господина же граду Сѡхридоу); сведеније варијанте поред заменице и имена садрже још девоџију *по милости Божјој*, или епитет *раб Христов* (у Вуковим повељама), одн. само име (у Вуковим писмима). У повељама Вукове удовице и њихових синова, интитулације прате опширни Вуков образац, са још развијенијом девоџијом и бројнијим епитетима уз имена свих чланова породице, а у писмима прате Вуков сажети образац који садржи само имена чланова породице, док се образац титула (господин/госпођа) + име повремено раби у оба типа докумената.⁵⁰

Код Балшића и Бранковића потпис није потпуно одсутан, али је приметан висок степен „уздржаности“ по питању овог дипломатичког састојка. Код Балшића сачувано је три потписа, један на латинском и два на српском, а од тога један на тешко оштећеном оригиналу. Балшићки српски потписни образац је опширни, девоџијски епитет + секундарна титула + име + девоџија + одређење власти (въ Христа Бога благовѣрни господинъ Балша милостию Божиемъ господинъ Зети и къ тому), и то тако да показује, поред наслањања на немањићку традицију, и утицај западњачке праксе, кроз коришћење завршног сегмента одреднице власти који одговара латинском *etc*; западњачки модел је усвојен за латински потпис Ђурђа Страцимовића Балшића који има формулу име + титула + одређење власти, испред које се додаје придев *ваш* као знак исказивања поштовања дестинатару (*vester Georgius Stracimiri dominus Sente, etc*).⁵¹ Код Бранковића је у питању пет српских исправа с потписима, од којих су две оригиналне. Оригинални потпис Вука Бранковића има сведену форму са епитетом и именом, и гласи „Азь рабъ Христу Влькъ“, што паралелу има само међу раним немањићким краљевима, где се јављају епитет скромности *раб грешни* код краља Владислава I и девоџијски епитет *благоверни раб Христу* који је користио тада бивши краљ Драгутин; друга оригинална исправа има у ствари датум уписан на месту потписа. Преписи у два случаја рабе устаљен формулар потписа девоџијски епитет + титула + име (у првом случају уз додатак владарског имена, Въ Христа Бога благовѣрни господинъ Стефанъ Влькъ, а у другом са именима свих четворо чланова породице, Въ Христа Бога благовѣрньи господинъ Грьгоурь и господинъ Ђоураћ и Лазарь и госпожда и мати ихъ Мара).⁵²

С друге стране, и Балшићи и Бранковићи редовно печате своје документе. Легенде њихових воштаних печата удаљавају се од легенди немањићких печата; најпре, присутна је готово увек детерминација *печат* или *овај печат*, након чега следи име сигиланта, понекад са патронимом (Кат. бр. 61, 62), чему понекад претходи и невладарска титула господин (Кат. бр. 67). Изузетак су позлаћена була Вука Бранковића (Кат. бр. 54) која настоји да у великој мери опонаша немањићки сигилографски образац истоветном владарском иконографијом, што доводи до противречног коначног решења да је Вук представљен у пуном царском орнату, али сигниран само као *господин Вук*, те позлаћена була његових синова (Кат. бр. 73) која модификује овај образац увођењем представе све тројице сигиланата, представљених

⁵⁰ Miklosich, *Monumenta Serbica*, 269–272, 277–279, no. 252, 259; М. Пуцић, *Споменици српски* II, бр. 74, 76, 78–79, 95–96; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типични споменици, записи и др.*, Споменик СКА 3 (1890) 32–33; К. Жиречек, *Споменици српски*, 52, 60, 76, бр. 42, 52, 75; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I-1, бр. 164; М. Грковић, *Хрисовуља Вука Бранковића Хиландару*, 59–75; Ђ. Бубало, *Повеље Маре Бранковић и синова јој Грѣура, Ђурђа и Лазара манастиру Хиландару*, 80–99, 100–105; Р. Михаљчић, И. Шпадијер, ССА 6, 158–160; С. Бојанин, ССА 8, 121; исти, ССА 9, 150; М. Шуица, Т. Суботин-Голубовић, ССА 9, 99–109; С. Бојанин, ССА 10, 111; исти, ССА 11, 108.

⁵¹ Порчић, *Обрасци*, 193, 203, 207.

⁵² Исто, 196–197, 203, 207. Постоји и један препис где је потпис по свом нахођењу дописао можда монах Никандар средином 19. века, покушавајући, очигледно, да имитира неке оригиналне обрасце кнеза Лазара и Бранковића – Во Хрѣста Бга блговхрньи Волко Бранковиць господарь Серблемь и Подунаю, в. М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља: Прилог српској дипломатици*, Историјски Гласник 1–2 (1983) 48; С. Бојанин, ССА 9, 155–156.

такође у владарском орнату који не приличи великашима без владарске титуле, коју стога не могу да у легенди додају свом имену (легенда више не садржи чак ни титулу *господин*, што је по свој прилици резултат мања простора).

Претходно наведене тенденције у дипломатичким обрасцима међу обласним господарима концентрисале су се код великашке породице која ће обновити средњовековну српску државност у опсегу најсличнијем немањићком – Лазаревића. Иако је њихов родоначелник, кнез Лазар, носио ниску невладарску титулу, малтене је доследније од иједног другог обласног господара употребљавао дипломатичке и сигилографске обрасце из традиције немањићких царева на које није могао формално полагати права. Тако је његова опширна интитулација (у повељама) готово неизоставно садржала епитет (*у Христа Бога*) *благоверни*, додатак владарског имена *Стефан* уз лично име, нешто ређе епитете *самодржавни/самодржац*, и географске одреднице, једночлане (*Српској земљи* или *Србима*) или двочлане (уз додатак *Подунавља*), док је сажети образац садржао титулу и име (у писмима).⁵³ У Лазаревим документима у већини случајева је присутан и потпис, и то опширног типа (у повељама) који не само што прати немањићи образац девоцијски епитет + име + титула који користе Вукашин, Угљеша и Драгаши, већ повремено садржи и одређење власти од чега су се ови истакнути великаши устручавали. Значајно је и присвајање немањићког владарског имена Стефан које употпуњује титулацију у потписима као *У Христа Бога благоверни Стефан кнез Лазар*. Одредница власти је двочлана, и садржи етнонине као и код српских царева; из немањићке традиције долази први елемент, *Србље*, док други елемент који због фактичког стања никако није могао да буде *Грци* или *Поморје* постаје *Подунавље*. Последња модификација била би у једном случају укључивање секундарне титуле *господин* пре одређења власти.⁵⁴ Печатне легенде кнеза Лазара прате опширни потпис девоцијски епитет + име + титула, али без уметања владарског имена Стефан када је у питању типар за његове позлаћене буле (Кат. бр. 57. 1, 57.2). Но, један (или два јако слична) типара за воштане печате посве неуобичајено оживљавају елементе који су били у употреби током немањићког краљевског периода, па тако титулација на печатима има формулу девоција + девоцијски епитет + титула + име, уз уметање владарског имена између девоције и епитета (По милости божијеи Стефанъ въ Христа Бога благовѣрни кнезь Лазаръ, код Кат. бр. 63, одн. По милости божијеи Стефанъ въ Христа бога верни кнез Лазар код Кат. бр. 59.1, 59.2). Потпуни преседан представља загонетни Лазарев типар са легендом „Снѣ харъ господина кнеза Лазара све сръске(sic!) земље“ (Кат. бр. 53). Лазареве амбиције у погледу подражавања Немањића такође се читавају не само у чињеници да је користио позлаћене буле, већ да је попут Бранковића, на њима представљен владарском иконографијом коју карактерише пун царски орнат који Лазару са титулом кнеза никако не приличи.

Лазареви наследници до 1402. године задржавају сажете и опширне обрасце интитулације, уз значајнију измену увођењем епитета *благочастиви/-а* који потискује епитет *благоверни/-а*.⁵⁵ У овом периоду ће се ипак осећати одређена колебања када је у питању образац потписа: његова удова Милица ће у једном случају искористити сажети тип потписа име + титула (Евгента монаха кнегинна), а њихови синови ће користити опширне потписе типа девоцијски епитет + титула + име, или сажети тип са додатком секундарне титуле *господин* испред титуле и имена Стефана Лазаревића, одн. имена Вука Лазаревића (господинъ кнезь Стѣфанъ и братъ му господинъ Влькъ). Одређење власти се враћа употреби немањићког обрасца географске одреднице из периода краљевине уз додатак секундарне титуле *господин* (и господинъ вѣсе Сръпские и Подоунавские земље), одн. употреби етнонима уз додатак девоције и епитета *самодржац* (Стефанъ кнезь въ Христа Бога благовѣрнии и по милости Божии господинъ и самодръжьць Сръблемъ и Подоунавью).⁵⁶

⁵³ Порчић, *Обрасци*, 74–75; Вујошевић, *Канцеларија*, 241–243.

⁵⁴ Порчић, *Обрасци*, 203, 205.

⁵⁵ Порчић, *Обрасци*, 74–75; Вујошевић, *Канцеларија*, 243–244.

⁵⁶ Порчић, *Обрасци*, 205–206.

Легенда јединог Миличиног печата (Кат. бр. 68) у потпуности понавља садржај њеног потписа, а печат који је могао припадати и кнезу Лазару и његовом сину Стефану пре добијања деспотског венца (Кат. бр. 65) враћа се форми девоцијски епитет + титула + име, у падежу испред речи *белег* (Благовѣрнаго и христороубиваго кнеза?...), што је сличније једином печату краља Вукашина него воштаним печатима кнеза Лазара.

Владарска титулатура српских деспота. Током деспотске владавине Стефана Лазаревића, образац опширне интитулације је постепено достигао висок степен формализације, па је уз варијанту на српском са епитетом (азь иже въ Христа Бога благочъстивою вѣрою деспот Стефанъ и по милости Божіеи господинъ Срѣблемъ) примат ипак преузео облик девоција + секундарна титула + одређење власти + титула + име (милостию Божиєю господинъ Срѣблемъ деспотъ Стефанъ), док на латинском недостаје секундарна титула, а редослед осталих елемената је измењен (*Stephanus Dei gratia despotus Rasscie*). У писмима се, пак, раби сажети образац са титулом и именом.⁵⁷ Образац потписа се колебао на почетку Стефанове деспотске владавине, па је најпре подразумевао формулу девоцијски епитет + секундарна титула + одређење власти + титула + име; убрзо, међутим, девоцијски епитет (*у Христа Бога благоверни и христороубиви*) замењује стара немањихка девоција *милошћу Божјом*. Одређење власти након почетних колебања са трочланом и двочланом одредницом (въ сви Земли срѣбскои и Поморіу и Подунавскимъ странама, одн. всемъ Срѣблемъ и Подунавию) учвршћује се на једночлану формулу (*всемъ*) *Срѣблемъ*. Само један деспотов потпис на латинском је познат, и он у начелу прати образац који први пут срећемо код Ђурђа Страцимировића Балшића, будући да садржи име, титулу и одређење власти, уз епитет поштовања према дестинатару, али се као и у српским потписима деспотовим, додаје девоција, те нешто мења редослед елемената (*Stephanus Dei gratia despotus Rasscie, etc, frater vester*).⁵⁸ Легенде на позлаћеним булама деспота Стефана показују велику сличност са обрасцем његовог опширног кнежевског потписа девоцијски епитет + титула + име + секундарна титула + одређење власти (Въ Христа благоверни деспотъ Стефанъ господинъ въ всеи срѣпске земле и подоунавѣи, код Кат. бр. 69, Въ Христа Бога благовѣрни деспотъ Стефанъ господинъ все срѣбскиѣ земле и подоунавскиѣ, код Кат. бр. 78), док могући фалсификат позлаћене буле (Кат. бр. 75) показује значајно одступање променом редоследа у девоцијски епитет + секундарна титула + одређење власти + титула + име, уз удвајање епитета, а скраћење одреднице власти на један елемент (Въ Христа Бога благоверни и христороубиви господинъ Срѣблемъ деспотъ Стефанъ), што одговара општем обрасцу Стефановог првог деспотског потписа. Први Стефанов хералдички типар за воштане печате који је заједнички са братом му Вуком (Кат. бр. 71) има формулу печатне легенде девоцијски епитет + секундарна титула + титула + име, поновљену за обојицу браће, и оба пута са удвојеним девоцијским епитетом *благоверни и христороубиви* (Благоверни и христороубиви господинъ деспотъ Стефанъ, и благоверни и христороубиви господинъ Влькъ Стефанъ), што се може упоредити са њиховим потписима пре но што је Стефан стекао деспотску титулу. Други Стефанов хералдички типар за воштане печате (Кат. бр. 74.1–3) проширује претходни образац уметањем двочлане одреднице власти између секундарне титуле *господин* и титуле *деспот* (Въ Христа бога благоверни и христороубиви господинъ Срѣблемъ ꙗ Подоунавию деспотъ Стефанъ); ово одговара обрасцу легенде са могуће фалсификоване деспотове позлаћене буле и самим тим, обрасцу деспотовог првог потписа. Најзад, његов мали типар за воштане печате (Кат. бр. 80.1–5) вероватно има сажету формулу титула + име испред које је додата и секундарна титула *господин*, што је такође карактеристично за Стефанове потписе пре 1402. године. Видимо, дакле, да су најзастуљенији образци деспотове интитулације и потписа са оживљеном старом девоцијом одсутни из његових печатних легенди.

⁵⁷ Исто, 75; Вујошевић, *Канцеларија*, 244–247; А. Крстић, *Два необјављена латинска писма деспота Стефана Лазаревића*, 206–208.

⁵⁸ Порчић, *Обрасци*, 193, 206.

Стога, уз одређене ограде, можемо рећи да је, као и током целог немањихког периода, и код Лазаревића образац печатне легенде нешто конзервативнији од образаца интитулације и потписа, будући да спорије прихвата новине које се јављају у тим обрасцима.

Формализација интитулације приметна је и код Ђурђа Вуковића Бранковића као деспота, па опширни српски образац има формулу упоредиву оној из интитулације деспота Стефана – девоцијски епитет и/или девоција + секундарна титула + одређење власти + титула + име (въ Христа бога благовѣрнии милостію Божіею господинъ Срѣблемъ деспотъ Гюрьгъ), повремено са свечаним продужецима (нпр. по дарованноу ми вѣт владыкы моего Христа сана же и власти и сдрѣжителю), док сажети садржи само титулу и име. Ђурђево латинске интитулације су такође пратиле образац деспота Стефана са девоцијом између имена и титуле са одређењем власти, додајући титулу *господина Албаније* (*Georgius Dei gratia regni Rascie despotus et Albanie dominus*).⁵⁹ Српски потписи деспота Ђурђа доследно настављају образац деспота Стефана, девоција + секундарна титула + одређење власти + титула + име, са једночланом одредницом власти, као *млошћу Божјом господин Срѣблем деспот Ђурађ*. И код латинских потписа образац у начелу одговара латинском обрасцу деспота Стефана, име + девоција + титула + одређење власти + епитет поштовања према дестинатару, али уз извесне модификације, па тако редовно срећемо и додатак *et Albanie dominus* у одредници власти, а у каснијим годинама Ђурђево владавине први део одреднице власти се из *Rascie despotus* мења у *regni Rascie despotus*.⁶⁰ Печатна легенда са већег Ђурђевог типара (Кат. бр. 81.1–4, 84), међутим, остаје конзервативнија, па имитира образац са великог печата деспота Стефана, девоцијски епитет + секундарна титула + одређење власти + име, уз промену имена сигиланта, и изостанак титуле деспота коју у тренутку израде печата Ђурађ није носио (Въ Христа бога благовѣрни и христоробиви господинъ Срѣблем и Подоунавѣю Гоурѣгъ). Легенде малих типара деспота Ђурђа (Кат. бр. 86–89, 95.1–5) такође копирају легенду са малог типара деспота Стефана, са обрасцем титула + име испред кога је додата и секундарна титула *господин*. Изузетак је само печат отиснут једним Ђурђевим малим типаром (Кат. бр. 85), који је, као и Ђурђев велики типар (Кат. бр. 81.1–4, 84), израђен након што је Ђурађ наследио свог ујака, а пре него што је понео титулу деспота (јул 1427 – јул 1429); овај печат носи само секундарну титулу *господин* и име.

Опширни образац интитулације је и током владавине деспота Лазара Бранковића задржао сада већ устаљену формулу девоција + секундарна титула + одређење власти + титула + име (милостію Божіею господинъ Срѣблемъ деспотъ Лазарь), а сажети формулу која садржи само титулу и име.⁶¹ Интитулације Стефана Бранковића биле су сажете: за живота деспота Лазара титула испред имена је гласила *господин* (једном се додаје и ознака порекла, „синь господина деспота Гюргга“), а касније *деспот*.⁶² Лазар Бранковић је оставио само један српски потпис за собом који у потпуности одговара потпису деспота Ђурђа, уз измену имена ауктора (Милостію божіею господинъ Срѣблемъ деспотъ Лазарь); иза Лазаревог брата Стефана није остао ниједан документ са потписом (сасвим у складу са дипломатичком традицијом Бранковића док су још били обласни господари).⁶³ Легенда са великог Лазаревог печата (Кат. бр. 91) идентична је његовом потпису, што значи да је тек под деспотом Лазарем формулар са девоцијом присутан у потписима још од почетка владавине деспота Стефана уведен у печатну легенду; дакле, око пола века касније. Средњи Лазарев типар (Кат. бр. 94), пак, наставља легенду са малих типара деспота Стефана и деспота Ђурђа (Господинъ деспотъ Лазарь). Легенду „Деспотвѣикъ Степанъ“ са малог печата Стефана Бранковића (Кат. бр.

⁵⁹ Исто, 77–78; Вујошевић, *Канцеларија*, 247–251.

⁶⁰ Порчић, *Обрасци*, 193, 208; Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 1448-06-24_Djuradj_Brankovic*, <https://www.monasterium.net/mom/RSCChartersHun/1448-06-24_Djuradj_Brankovic/charter> (23.01.2021).

⁶¹ Вујошевић, *Канцеларија*, 251.

⁶² Miklosich, *Monumenta Serbica*, 518–519, no. 442; Н. Порчић, *Документи Лазара и Стефана Бранковића о подизању поклада деспота Ђурђа*, 215–239.

⁶³ М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, 184; Порчић, *Обрасци*, 208.

92.1–3) немамо са чим упоредити, и не знамо да ли је његов потпис током очевог и братовљевог живота можда имао нешто опширнију формулу, бар уз додатак секундарне титуле господин (девоција као невладајућем члану породице би му тешко приличила, као и одредница власти).

Интитулације деспота Вука Гргуревића Бранковића посведочене су у његовим латинским повељама; образац изоставља девоцију, па садржи само име и титулу са одређењем власти (*Wok despotus regni Rascie etc, Wok Rascie despotus etc*).⁶⁴ Српски потписи деспота Вука, сачувани су на његовој кореспонденцији са турским султаном и због тога представљају спецификум; из одреднице власти нестаје Србија, што одражава фактичко стање, те садрже образац титула + име у једном случају, одн. формулу титула + име уз додатак секундарне титуле и одређења власти *капетан босанских градова*, а на почетку се додаје нови епитет скромности, *Царства ти склав*. Промену фактичког стања одражавају и Вукови латински потписи на писмима, па тако опширни образац из времена деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Вуковића Бранковића губи девоцију и своди се на формулу име + одређење власти + титула (*Wlk regni Rasie despotus*). У једној прилици је сигурно да је његово потпис на латинском био проширен тако да садржи и титулу јајачког бана (*Despotus Wok Racie, atque Jayze banus*).⁶⁵ Оно што се уочава јесте да је у латинским исправама постојала одређена закономерност у томе да се јавља само интитулација или само потпис – писма садрже потписе, а повеље интитулације. Легенда са јединог сачуваног Вуковог печата (Кат. бр. 96.1–5) изведена је на српском, и има образац секундарна титула + титула + име (Господинь деспоть Воукъ) који пре копира образац са мањих и средњих типара ранијих деспота, него што одражава промењено фактичко стање. Код Вукове удовице Барбаре чини се да долази до разградње унутрашње форме потписа, будући да се сва њена три сачувана потписа разликују: у два случаја се потписује именом и одредницом удовиштва, и то једном у скраћеној форми (*Barbara condam dezpoti*), а други пут у проширеном облику (*Barbara relicta condam Wk dezpoti*), док се у једном случају потписује обрасцем име + титула, уз додатак секундарне титуле *госпођа* (*Domina Barbara despotissa etc*). Одредница удовишта се налази и у јединој њеној интитулацији (*Barbara relicta condam Wok despoti Rascie*).⁶⁶ Будући да се Барбарина интитулација јавља на једном писму, овде ипак не може бити речи о закономерности ученој код деспота Вука, да писма садрже потписе, а повеље интитулације.

Интитулације последњих Бранковића сачувале су се на српском у њиховим манастирским повељама, и сва три примерка се разликују, тако да две сажете интитулације гласе „госпогга ми и маика и ња и братъ ми Ивань“ и „въ Христа Бога благовѣрныхъ Георгие и Иоаннь“ а развијена „азъ иже въ Христа бога благовѣрны и христоролюбивы деспоть Іваннь и съ въжълубленною благочъстивою и христвллюбивою матерію моею деспотицею кура Анггелиною“.⁶⁷ Латинске повеље браће Бранковић имају интитулације устаљеног деспотског обрасца, али сада без девоције, као и код деспота Вука. Најзад, један њихов документ на немачком (заклетва Фридрику III Хабзбуршком) садржи интитулацију која помиње Ђорђа, Јована и Ангелину без икаквих титула (браћа деспотску титулу у том тренутку нису још увек

⁶⁴ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 95411, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/213179/>> (21.01.2021); DL 100842, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/202928/>> (21.01.2021). М. Месић, *Градја тојих разправа и „Radu“*, 120–121, бр. 15.

⁶⁵ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 95411, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/213179/>> (21.01.2021). Порчић, *Обрасци*, 193–194, 208.

⁶⁶ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 101031, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/222624/>> (21.01.2021); DL 101037, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/223081/>> (21.01.2021); DL 101052, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/224058/>> (21.01.2021); DL 103962 <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/226336/>> (21.01.2021). Једини пример Барбарине интитулације долази са њеног писма од 11. марта 1488 (DL 101052), где је интитулација на почетку писма и физички одвојена од остатка текста тако да практично изгледа као потпис изнад текста писма, а не испод.

⁶⁷ К. И. Невострујев, *Три хрисовуље у Хиландару*, Гласник СУД 25 (1869) 274; *Actes de l'Athos III. Actes d'Esphigmenou*, 45–46, по. 24; К. Митровић, ССА 5, 231. Четврти примерак долази са једног фалсификата, повеље деспота Јована Крушедолу, v. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 541–542, по. 463.

носила), само уз ознаку порекла, као *синови покојног Стефана, деспота из Србије* (Wir Jörg und Hanns gebrüder weilent Steffans dispoten aus der Syrfey sün und Angela ir mueter).⁶⁸ Потпис као дипломатички састојак након периода високе формализације под владајућим деспотима у Србији, међу титуларним деспотима у Угарској поново доживљава процес растакања, и његова улога као средства овере пада у засенак, а сам потпис постаје тек нешто мало више од обичног украса документа. Потписи последњих Бранковића јављају се углавном на њиховим повељама светогорским манастирима, четири пута, и то тако да изгледа као да нема никакве формализације и доследности: први пример представља потпис деспота Ђорђа који је у ствари реконструкција монаха Никандра (Геврџие деспотъ милостию Бвжииею гвсподаръ Срѣблемъ), док код аутентичних два садрже елементе старог обрасца, девоција + секундарна титула + титула + име, а један избацује девоцију, и враћа девоцијски епитет, али у облику у *Христа Бога благочастиви и христољубиви*, након чега следе титуле и имена Ангелине, Ђорђа и Јована.⁶⁹ Једини потпис на писму посведочен је на латинском у веровном писму деспота Јована за његовог брата упућеног млетачком дужду, и овај потпис наставља стари деспотски образац са девоцијом (Johannes Dei gratia regni Rassie despotus).⁷⁰ Рани печати све троје Бранковића (Кат. бр. 97–99) имају легенде сажетог типа, само са титулом и именом: *Господињ Гюрагъ, Господињ Иванъ, и Деспотица Аггелина*, а нови печат титуларног деспота Ђорђа (Кат. бр. 101) наставља образац печатне легенде са старих средњих и малих деспотских типара – титула + име, уз додатак секундарне титуле *господин*. Исти образац сажете легенде проширене секундарном титулом среће се и на заједничкој златној були све троје Бранковића (Кат. бр. 103) као *Госпогѣ деспотица Аггелина, Господињ деспотъ Геврџие* и *Господињ деспотъ Иванъ*. Најзад, печат деспота Јована који би могао бити фалсификат (Кат. бр. 104), садржи опширни образац легенде девоција + име + титула + одређење власти, у падежу будући да долази после формуле *Ово је печат* незабележене на иједном другом печату српских деспота у Србији или Угарској; одредница власти није етноним као у потпису његовог брата, већ придев *српски*. Занимљиво је уочити да потписи са повеља упућених светогорским манастирима, као и легенда златне буле, за деспота Ђорђа користе црквенословенски облик његовог имена *Георгије*, а легенде воштаних печата користе облик *Ђурађ/Ђорђе*.

Као и током претходних периода немањићке или деспотске власти у Србији, печатна легенда и током доба последњих Бранковића показује већи степен конзервативности од образаца интитулације и потписа; но, док је током периода Деспотовине конзервативност значила каснију формализацију у односу на ове обрасце, сада конзервативност супротно значи доследније настављање сигилографских образаца ранијих деспота са вишим степеном формализације, наспрам растакању образаца у интитулационим и потписним формулама титуларних деспота. Међутим, упоредо са чувањем старе сигилографске традиције, јављају се и нови обрасци, отелотворени у Ђорђевог деспотском сигнету (Кат. бр. 102.1–3) који уопште не садржи легенду, а сама иконографија печатне представе се мења значајно.

Српска интитулација удовице деспота Јована, Јелене Јакшић, која се јавља у њеној повељи Хиландару потпуно одступа од бранковићких модела – не помиње чак ни деспотичино име, већ само верски обојене епитете скромности (азъ грѣшнаа и недостоинаа раба твоа).⁷¹ Интитулације њеног другог мужа, деспота Иваниша Бериславића, настављају устаљени латински образац титуларних деспота, са именом, титулом и одређењем власти (Johannes Beryzlo /regni/ Rascie despotus).⁷² Српски потпис Јелене Јакшић на повељи

⁶⁸ F. Šišić, *Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu*, 308–309; L. Thallóczy, *Bruchstilcke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer*, 356; Thallóczy–Aldassy, *Codex*, 292–293, no. 410;

⁶⁹ Порчић, *Обрасци*, 208–209.

⁷⁰ Порчић–Исаиловић, *Документи*, 429–431, бр. 42.

⁷¹ К. Митровић, *ССА* 7, 196–198.

⁷² Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 82273, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/263348/>> (21.01.2021); DF 226508, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/256882/>> (21.01.2021); DF 287378, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/257890/>> (21.01.2021).

Хиландару показује даље модификовање образаца последњих Бранковића, будући да користи формулу девоцијски епитет + секундарна титула + име + девоција + титула + одређење власти (въ Христа бога благоверна госпоѓа Елена милостию божією деспотица Срѣблемь),⁷³ а две деценије каснији заједнички потпис на латинском са сином Стефаном Бериславићем показује модификацију латинског обрасца усвојеног током владавине њеног другог супруга, деспота Иваниша Бериславића. Потписи деспота Иваниша примењују опширни образац име + одређење власти + титула (*Johannes Beryzlo regni Rascie despotus*) који је се наслања на стари латински образац деспотских потписа, али користи и сажети облик без одређења власти (*Johannes /Beryzlo/ despotus*).⁷⁴ И Стефан Бериславић у једном случају када се потписује сâм користи опширни тип име + одређење власти + титула (*Stephanus Beryzlo regni Rascie despotus etc*), али у већ поменутом случају у коме се потписује заједно са мајком, образац представља модификацију сажетог типа без одреднице власти (*Elena relicta condam despoti ac filius ejus Stephanus Beryzlo modernus despotus etc*). Код Јелене се уочава наставак старијег обрасца којим се користила и деспотица Барбара Франкопан Бранковић, где се означава као удовица негдашњег деспота.⁷⁵ Најзад, удовица Стефана Бериславића, Катарина Баћањи има потпис који прати образац име + епитет + титула (*Catharina de Batthuan condam despotissa*).⁷⁶ У периоду током кога су Бериславићи држали деспотску титулу, можда није израђен ниједан нови деспотски типар, већ су преузети типари последњих Бранковића (Кат. бр. 102.3, 105–107), и то сигнети без праве легенде, само са сиглама S и D које уколико не скраћују име и титулу Стефана Бериславића могу се разрешити и као *sigillum despoti*, те се стога обрасци потписа немају с чиме упоредити.

Интитулациони и потписни обрасци су код Бериславића наново уједначени и формализовани, а и уочава се закономерност, као и код деспота Вука, да су писма садржала само потписе, а повеље само интитулације (мада су обе примера повеља деспота Иваниша у ствари повеље које није издао он сам, већ их је издао већи број ауктора, угарских великаша). Стари сигилографски обрасци, пак, из периода Деспотовине у виду већих (средњих) хералдичких типара коначно су нестали, а сачували су се само сигнети настали у угарској средини на фону западне сигилографске традиције.

---

⁷³ К. Митровић, ССА 7, 196–198.

⁷⁴ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 25519, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/265833/>> (21.01.2021); DL 25442, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/256585/>> (21.01.2021), DL 25444, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/257106/>> (21.01.2021); DL 25509, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/265388/>> (21.01.2021); DL 25512, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/265550/>> (21.01.2021); DL 25433 <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/254482/>> (21.01.2021). Thalloczy–Aldassy, *Codex*, 335, no. 446;

⁷⁵ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 23602, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/295872/>> (21.01.2021); DL 25642, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/296186/>> (21.01.2021). Thalloczy–Aldassy, *Codex*, 358–359, no. 471.

⁷⁶ А. Ивић, *Историја Срба у Угарској*, 114, нап. 17.

14. ПЕЧАТИ У ФУНКЦИЈИ ВЛАДАРСКЕ РЕПРЕЗЕНТАЦИЈЕ

Знатно већа бројност печата који су присутни на исправама средњовековних српских владара него што је случај са потписима и белешкама о сведоцима, упућује нас на закључак да печат ни у једном тренутку није изгубио своју основну функцију средства дипломатичке овере у српској средини; ни у једном тренутку он није постао само пуки украс на документу који треба да манифестује престиж и високи статус ауктора документа. Но, његова дипломатичка функција никако не искључује његову идеолошку функцију. Печат је сам по себи, услед свог семиотичког одређења као средства репрезентације омогућавао и презентацију властодршца, управо кроз инхерентни престиж и високи статус ауктора који је манифестовао. Поседовање печатњака је још од антике било знак статуса и ранга, а у средњем веку су сами елементи технике отискивања типара постали манифестација престижа, будући да су одређени материјали и боје печатних отисака, те врпци временом постали прерогатив врховне (царске/краљевске) власти, и на Истоку и на Западу. Још више него спољне одлике печата, унутрашње одлике, тј. садржај печатне представе репрезентује ауктора. Тек збир читавог низа сложених семиотичких односа печат претвара у еманаацију ауктора, али не сме се занемарити значај саме печатне представе, тј. иконографије и легенде на њој које доприносе томе да печат доиста буде имаго или симулакрум ауктора. Иконографија је по правилу таква да слика на печату представља тип, не индивидуу, али у средњем веку се индивидуални идентитет једино и може дефинисати кроз припадање типу, баш као што сваки појединац има тачно место у сталешкој структури средњовековног феудалног друштва. Најзад, легенда је онај најиндивидуалнији елемент на печату, али тај степен индивидуализације није услов *sine qua non*, јер у супротном не би могли постојати бројни средњовековни печати који не носе никакву легенду, нити би пракса коришћења туђих печата била толико распрострањена. Више него кроз ишта друго, појединац у средњем веку је дефинисан припадањем породици, лози и крвној линији која му и пре рођења одређује тачан положај унутар сталешког друштва, те стога наслеђивање типара у породици није неуобичајено за средњи век.

Византијски иконографски обрасци у сигилографској пракси најранијих српских владара. Будући да су прве средњовековне државне творевине Срба по досељавању на Балкан настајале под окриљем Источног царства, тј. Византије, и почеци дипломатичке праксе у српским државама су везани за византијску дипломатичку праксу. Премда аутентичних сведочанстава о документарној продукцији на територији средњовековних српских земаља нема све до пред крај 12. века, спорадична сигилографска грађа је сачувана и за раније векове. Географска провенијенција ових примерака није спорна, али личности за које се везује ретко су довољно познате историји, одн. повезивање власника најранијих печата са историјским личностима одговарајућег имена је у најбољем случају несигурно.

Извесни Стројимир (Кат. бр. 1), дукљански архонт Петар (Кат. бр. 3, 4) и захумски архонт Никола (Кат. бр. 2) као власници најстаријих сачуваних печата српских владара се поистовећују са кнезом Стројимиром Властимировићем (друга половина 9. века), кнезом Петриславом и (можда) кнезом Драгимиром (крај 10. века) само на основу оквирног датовања печата на основу епиграфских специфичности и сличности у именима/титулама које су поседовали. Садржај печатне представе ни у једном другом смислу не може нам дати додатни аргумент за ове атрибуције. Сви наведени печати садрже легенде на грчком језику, и ликовне представе које прате доминантну иконографију за оновремену византијску сигилографску праксу. Ови властодршци, чак и да нису доиста истоветни са личностима са којима их идентификујемо, неоспорно су били укључени у византијски државно-правни систем. Из других извора знамо да су византијски цареви владаре словенских држава на Балкану у овом периоду титулисали као архонте, а савремена сигилографска грађа из суседне Бугарске сведочи да су и словенски владари себе тако титулисали у легендама. Недостатак ове титуле на Стројимировом печатњаку упућује да уколико је у питању доиста Стројимир Властимировић, печатњак мора потицати из периода након његовог протеривања из Србије,

након чега се склонио у Бугарску, чиме је и лишен титуле коју је раније држао заједно са двојицом браће. Иконографија патријаршијског крста са Стројимировог печатњака присутна је у оновременој бугарској сигилографској пракси, али не на печатима кнежева, већ њихових наследника, који се, изгледа, крију иза загонетних титула багатура и кана-ирихтуна.

Баш као и бугарски кнежеви век раније, и владари Дукље и Захумља користе оловне печате са хагиографским ликовним представама и грчким легендама које приличе византијским царским чиновницима. Међутим, у Бугарској се иконографија променила након Симеоновог посезања за царском круном, и то тако што је уз хагиографске представе, своје место на печату нашла и ликовна представа владара; у српским областима оваквог тектонског поремећаја у односима снага са Византијом није било, и стога сигилографски материјал сведочи пуну „симфонију“ сигилографске праксе српских владара са државно-правним оквиром Византије. Српски владари 10. века су себе кроз употребу оловних печата устаљеног садржаја представљали као поданике свог суверена, византијског цара, и од осталих провинцијских чиновника василевса са Босфора њихови печати су се разликовали само титулатуром. То не значи да власт цара у овим областима није могла бити доведена у питање, о чему у извесној мери сведоче наративни извори; печатна иконографија и сигилографски обрасци, свакако као део ширих дипломатичких образаца преузетих из Византије, били су, чини се, конзервативна форма и нису се лако мењали под утицајем дневно-политичких прилика.

Овакав закључак о конзервативној форми сигилографских образаца изнети само на основу печата архоната Петра и Николе било би сувише произвољно. Међутим, око један век млађи печат дукљанско-српског ексусијаста Константина (Кат. бр. 5) такође може да сведочи да су једном прихваћени византијски сигилографски обрасци опстајали и остајали у византијском државно-правном оквиру. Иза ове личности се не може крити нико други до дукљански краљ Бодин који је већи део свог живота провео као непријатељ и борац против Византије.¹ Па опет, његов оловни печат се суштински не разликује од образаца прихваћених током владавине дукљанских и захумских архоната век раније. Иконографија печата је и даље хагиографска, у оквирима сигилографских образаца чиновничких печата 11. века, а легенда је оно што га разликује од тих печата, будући да садржи, поред његовог високог византијског дворског достојанства протосеваста, и владараску титулу ексусијаста Дукље и Србије која је требало да буде одраз његове фактичке титуле краља коју византијски државно-правни и политичко-идеолошки вокабулар није садржао.²

Штури описи у поменима печата короборационих формула исправа локрумских фалсификата стратега Србије и Захумља Љутовида и бана Босне Славогоста уклапају се сасвим у сигилографске обрасце из овог периода сигилографске праксе српских владара. Короборација Љутовидове исправе, за коју има индиција да може бити позни препис оригиналне повеље, гласи „cum nostro uullotirio signatum est supra“, чиме би сведочила да је овај документ био оверен оловном булом; облик *uullotirium*, булотерион, овде можда означава печатњак као средство којим је печат израђен, али може бити и термин којим се назива сâм печатни отисак у олову, што је забележено и у Византији, премда су такви случајеви ретки. Други локрумски фалсификат бана Славогоста са короборационом формулом „meo signaculo sigillatas“, уколико је такође препис постојеће повеље, обликом *signaculum* сведочи да је исправа могла бити оверена печатним отиском малих димензија. Наиме, овај термин је могао бити синоним за *signetum* (в. изнад, Увод, стр. 2), што је свакако печат најмањих димензија, без обзира да ли је израђен печатним прстеном или неким другачијим малим печатњаком, те се стога може помислити да је Славогостова исправа могла носити отисак са типара налик на Стројимиров печатњак.

Последњи сигилографски образац из слабо осветљеног периода преднемањихких владара српских земаља доноси прве значајне новине. По први пут су присутни утицаји

¹ ИСН I, 190–196; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX–XII век)*, Београд 2006, 91–92, 97–102.

² П. Коматина, *Византијска титула Константина Бодина*, ЗРВИ 48 (2011) 61–76.

западне сигилографске праксе, будући да поред реверса који садржи представу светитеља (сигилантовог имењака) који је сигниран грчким натписом, аверс оловног печата Бодиновог сина Ђорђа (Кат. бр. 6.1, 6.2) носи легенду на латинском, што у византијском културном кругу није забележено још од рановизантијског периода. Но, Ђорђево оловне буле нису јединствен и први случај оваквог сигилографског обрасца који представља амалгам византијске и западне сигилографске традиције. Такви примери су познати и у јужној Италији која је прилично дуго остала у византијској сфери утицаја. У изворима добро посведочене везе између јужне Италије и Бодинове државе управо и имају објаснити генезу новог сигилографског обрасца у Дукљи, ако знамо да је Ђорђева мајка и Бодинова супруга Јаквинта била изданак угледне породице из Барија, где су отприлике у исто време такође забележени овакви печати са оваквим специфичним обликом еклектизма. Генеза ове две иновације је морала бити заједничка и међузависна, будући да не делује вероватно да би те иновације настале независно једна од друге на географски блиском простору у кратком временском размаку.

За српске земље у копненом залеђу којим су владали рашки велики жупани у 12. веку није се сачувала сигилографска грађа која би посведочила живе везе са државама западног хришћанства. Те везе су свакако постојале у периоду власти Вукановића када је у питању Угарска,³ али из овог периода сигилографских сведочанстава нема. Тек са ступањем Немањића на историјску позорницу у другој половини 12. века малобројни сигилографски материјал баца светло на сигилографске обрасце српских владара. Ти обрасци код Стефана Немање (Кат. бр. 7–10) и његовог брата, кнеза (Стефана) Страцимира (Кат. бр. 11) настављају сигилографску традицију раних архоната и краља Бодина. Иконографија немањићких оловних була са светим Стефаном се ни по чему не разликује од устаљених хагиографских представа које носе печати византијских царских чиновника, а легенда печата остаје грчка. Једино је код Стефана Немање посведочен корак ка укључивању властите владарске идеологије кроз печатну легенду, тиме што је титула Стефана Немање забележена као *(велики) жупан*, уз минимално прилагођавање грчком језику (*μέγας ζουβάνος* у одговарајућем падежу). Ова чињеница је значајна, будући да знамо да је Немања од византијског цара Манојла Комнина и пре ступања на владарски престо добио одређени *царски сан*,⁴ али за разлику од краља Бодина век раније, није изабрао да на свом печату истакне и византијску дворску титулу, већ само домаћу владарску титулу. Баш како што се у аренги Хиландарске повеље Немања јасно позиционира у васељени у којој су Грци цареви, тако да он српским земљама влада као велики жупан, таква владарска идеологија налази свој одраз и у његовим сигилографским обрасцима. Немањина политичка идеја водила је јасна кроз оба ова медија – и аренда јасно показује да је Немања на нижем хијерархијском од цариградског василевса, али да у својој држави суверено влада као од Бога постављени владар, а печатни обрасци настављају исту идеолошку нит. Немања је велики жупан, али иконографија печата показује да је његов ранг испод ранга византијског цара, будући да иконографија његовог печата не садржи владарску представу како је то већ вековима случај у Византији, већ хагиографску представу која одликује иконографију на печатима царских поданика. На аналоган случај наилазимо у Другом бугарском царству, где је први цар Јован Асен I, иако је посегнуо за царском титулом (која је у Бугарској после изумирања Симеонове и Самуилове династије пре Асена тек спорадично и увек неуспешно оживљавана), за своје прве печате такође изабрао нецарску иконографију са хагиографском представом карактеристичном за византијске чиновнике.

Међутим, ако су унутрашњи састојци Немањиних печата говорили о његовим „скромним“ владарским амбицијама, спољашње одлике његовог печата са оснивачке повеље Хиландару (Кат. бр. 10.2) одударују од ових тенденција. Печат који садржи само натпис, што

³ ИСН I, 199–208; Т. Живковић, *Портрети српских владара*, 127–132, 134–139, 145–152.

⁴ С. Пириватрић, *Манојло I Комнин*, „царски сан“ и „самодржици области српског престола“, ЗРВИ 48 (2011) 89.

је такође карактеристично за печате царских чиновника у позној Византији, овога пута је израђен од злата (или од неког другом метала са позлатом?). У Византији је златни печат био искључиви прерогатив цара, док су на Западу поред каролиншких царева, а потом и владара Светог римског царства, златне буле користили и краљеви (пре свих, Сицилије и Угарске у значајној мери, а у Француској и Енглеској тек спорадично). Немања је у овом случају вероватно опонашао златни печат са повеље Хиландару коју је издао византијски цар Алексије III Анђео са којим је био орођен. Коришћење злата за израду Немањиног печата свакако не упућује на закључак да је Немања себи дозволио да се види равним у достојанству василевсу са Босфора. Коришћење злата је овде питање владарске презентације у другом смислу. Владарска (ре)презентација је скопчана са ширим дипломатичким обрасцима. Једна исправа која регулише материју као што је оснивање манастирске владарске задужбине је, ако не по свим формалним захтевима, онда свакако суштински, била посматрана као златопечатно слово/хрисовуљ, и Немања као ктитор/ауктор није могао да одступи од најрепрезентативнијег спољног обележја такве исправе, златног печата.

Да је немањићка Србија у освит 13. века, иако и даље у византијској сфери утицаја, кренула посебним и особеним путем развоја, сведочи и печат Немањиног брата Мирослава (Кат. бр. 12). Реверс носи, као и код Немање и Страцимира, представу Св. Стефана сигнираног грчком легендом, али аверс овога пута садржи словенску легенду са Мирослављевим именом и титулом хумског кнеза. Ово показује да је немањићка сигилографска пракса, премда и даље у оквирима византијске сигилографске традиције, у један суштински конзервативан дипломатички образац динамично уносила иновације које сведоче о перцепцији сопствене власти и о владарској идеологији. Словенски језик је много „храбрије“ закорачио у текст докумената, тако да су Немањине повеље на српскословенском (Хиландарска, Сплитска) и даље носиле његове печате са грчком легендом, али „стидљиво“ словенски језик се у овом периоду полако пробија и у сигилографске обрасце. Тиме српски владари утиру свој властити државно-правни пут унутар Византијског комонвелта, јасно бирајући да се представљају као српски владари на првом месту, уместо као вазали/постављеници византијског цара.

Промене сигилографских образаца које су уследиле у другој генерацији Немањића вероватно не могу бити сагледане у правом светлу, с обзиром на оскудни изворни материјал. Фрагмент само једног печата великог жупана Стефана (Немање II) Немањића (Кат. бр. 13) и два знатно оштећена печата његовог брата од стрица, хумског кнеза Андреја Мирославића (Кат. бр. 14, 19) омогућавају само најуопштеније закључке о сигилографској пракси ових властодржаца. Восак као материјал израде ових печата није потпуно нови моменат у сигилографској пракси српских владара, јер упркос томе што су сви до тог тренутка сачувани печатни отисци оловне буле, Стројимиров печатњак као најранији сигилографски извор сведочи да је код српских владара, као и у Византији, восак такође коришћен за печатење, само је већа пропадљивост материјала утицала да ови отисци не преживе до данашњих дана. Но, као што је и у Византији постојао устаљен обичај када цар користи металне а када воштане печате, такво решење је вероватно преузето и код владара у српским земљама. Сва три воштана печата ауктора из друге генерације Немањића сачувана су на исправама дестинатарима условно речено западне провенијенције, будући да је у питању Дубровачка Општина. У питању су такође дестинатари лаици, не духовне установе, што је још важнија дистинкција. И током следећег периода, периода немањићких краљева, остаће обичај да документарна продукција намењена Дубровнику носи воштане печате: све повеље краљева Радослава, Владислава, Уроша I, Милутина и Душана (као и краљице Јелене, супруге Уроша I) Дубровнику на којима су се сачували печати (или трагови печатења) имају воштани отисак (в. изнад, поглавље 7, стр. 112, и даље). Пре проглашења царства једино сведочанство о металном печату на једној исправи издатој Дубровнику везано је за Прву стонску повељу Стефана Душана, где се само у латинском примерку помиње да је печатења златним печатом

(чега у српском примерку нема).⁵ У Византији је цар воштане печате постављао на исправе намењене дестинатарима ниског ранга, свакако нижег од оних којима су били намењени документи са оловним и златним печатима. С друге стране, на повељама немањићких краљева манастирима, сви до данас сачувани печати су одреда позлаћене буле.

Иако код сигилографске грађе прве и друге генерације Немањића постоји дихотомија, будући да и Немање и његове браће имамо само металне печате, а од Стефана и Андреја само воштане печате, можемо одбацити претпоставку да је ово резултат потпуне преоријентације у избору материјала за печате. У стварности, пре ће бити да је ово питање околности под којима је изворни материјал дошао до нас; чини се да нема места сумњи у то да је којим случајем до данас опстао печат са неке повеље Стефана Немањића издате црквеном дестинатару, он би морао бити метални. Не можемо, међутим, исто рећи за коришћење воска у сигилографској пракси Стефана Немање. Наиме, од његове две повеље са печатима, једна је упућена Манастиру Хиландару (Кат. бр. 10.2), а друга Сплиту (Кат. бр. 10.1), и обе носе металне печате; златан печат оснивачка повеља Хиландару, као што је већ поменуто, а оловни печат Немањина повеља Сплиту.⁶ Његова повеља Дубровнику, пак, не носи никакав печат. У питању је свакако исправа настала у дубровачкој канцеларији, као и исправа кнеза Мирослава из 1190.⁷ Али ауктори су се у оба случаја ипак „потписали“ на овим исправама, па су исто тако могли да поставе и печат, али то из неког разлога није учињено.

Начин на који се владар презентовао кроз издавање повеље манастиру се разликовао од начина на који се владар представљао приликом издавања исправа дестинатарима лаицима; то се примећује и код Немање, с обзиром да повеља издата Хиландару носи златни печат који је у византијској сигилографској традицији и дипломатичкој етикецији био рангиран изнад и оловног и воштаног печата, а повеље Сплиту оловни печат. Да ли је у перцепцији великожупанске власти и владарској идеологији његовог сина дошло до одређених промена, те је сада Стефан Немањић сматрао да је однос снага у његовим пословима са Дубровником такав да себи може дозволити да користи воштани печат који имплицира нижи ранг дестинатара, тј. да ли је Стефан Немањић свој положај у односима са Дубровником видео у другачијем светлу но што је Немања видео свој положај у односима са Сплитом? Не може се, додуше, искључити ни могућност да је оловни печат као сигилографски образац (са својом конотацијом везаности за Византију, па и потчињености према њој) у канцеларији Стефана Немањића једноставно изашао из употребе, а његову функцију у свему преузео воштани.

Ово је само једно тумачење; друго тумачење би померило фокус са схватања великожупанске власти и владарске идеологије ауктора на схватање положаја и ранга дестинатара. Једноставно, можда је Сплит посматран као дестинатар вишег ранга коме приличи и печат вишег ранга. Треће објашњење би се тицало формалних својстава докумената – разлика у материјалу печата је везана за тип документа, тј. за документе који обрађују различиту материју користе се различити печати. Обе исправе, и Немањина Сплиту, и Стефанова Дубровнику, су по наменском типу уговори; први има интитулациони образац, друга заклетвени, будући да повеља Сплиту регулише конкретно питање положаја сплитских трговаца у Немањиној држави, а повеља Дубровнику најопштије уређује међусобне односе ауктора и дестинатара.⁸ Наменски тип ових докумената би, стога, наводио на супротне

⁵ Порчић, *Документи*, 208, бр. 50.

⁶ Ваља напоменути да се за печат који се познат само на основу цртежа Ивана Лучића који је он додао свом препису Немањине повеље Сплиту нигде децидирано не каже да је од олова, већ само да висећи и тренутно одвојен од документа; но, како је Лучић исти печат нацртао испод преписа Владислављеве повеље Сплиту, јер је погрешно Стефана Немању и Стефана Владислава сматрао за истог владара, и ту јасно означио материјал израде као олово, чини се да нема места сумњи да је печат са Немањине повеље заиста оловна була, в. М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, 70–71.

⁷ *Зборник*, 45–48, бр. 1.

⁸ Порчић, *Обрасци*, 319–320.

закључке – заклетвени образац имплицира схватање да се обе уговорне стране посматрају као равне једна другој, и третирају се као да су истог или сличног ранга, док се интитулациони образац се приближава промулгационом обрасцу у коме се уређивање односа у ствари третирају као чиновни „стварања милости“ дестинатару од стране српског владара, чиме би неоспорно српски владар био страна вишег ранга. Према таквој унутрашњој логици документа, свакако је Немања у својој повељи Сплиту имао да дестинатара посматра као уговорну страну нижег ранга, а Стефан Немањић у заклетви Дубровчанима је поступао са дестинатарима као себи равнима.

Дакле, формална својства исправа не могу објаснити разлику у презентацији владара у овим случајевима, тако да бисмо ми објашњење ипак везали за извесну промену у схватању великожупанске власти и владарске идеологије која је у односу на Немањину владавину наступила током Стефанове владавине. Не треба сметнути са ума да је Стефанова повеља Дубровнику издата свега неколико година, или чак непосредно пред његово краљевско крунисање, које је дужи низ година морало бити припремано. У склопу таквих настојања, није неочекивано да је на Стефановом двору и детаљније разрађивана владарска идеологија а схватање Стефанове великожупанске власти редефинисано. На крају, није без значаја ни то да су се услови за Стефанове крунисање стекли и због чињенице да је под налетом крсташа деценију раније Византија престала да постоји као целина, а претензије на универзалну власт царева из удаљене Никеје нису могле остављати исти дојам на једног подређеног владара као што то био случај са неприкосновеном влашћу цара Ромеја који је столовао у граду на Босфору, будући да су вакуум настао падом Византије настојали да попуне и бугарски цареви и латински императори Цариграда, а потом и некрунисани владари из династије епирских Анђела.

За један печат Андреја Мирославића (Кат. бр. 19) нема сумње да носи представу орла спуштених крила, док су изнете претпоставке да иста представа испуњава и реверс јединог сачуваног Стефановог печата. Већ је истакнуто да се овај симбол на српском простору у ово време не може јавити као потпуно формиран хералдички дизајн, већ може бити у питању само копирање византијске царске симболике где је двоглави орао био ознака царске власти и стога коришћен у владарској иконографији, те у орнату царева, али и нижих достајанственика царског ранга (деспота, севастократора, кесара). Стефан Немањић који је након брака са византијском принцезом овенчан и титулом севастократора, имао је пуно право да овај симбол унесе у свој орнат и да га користи у иконографији кроз различите медије, те тиме и на печатима. Након што је на овај начин царски орао прихваћен у иконографији сигилографских образаца, он се никако не би морао изгубити након 1204. када је у Стефановој визири његова византијска титула могла изгубити свој престиж. Ово је у складу са нашим закључцима да једном прихваћена иконографија у сигилографским обрасцима показује конзервативне тенденције и одржава се упркос промени фактичког стања.

Битна чињеница која говори о пресликавању схватања немањићке власти на сигилографске обрасце јесте нестанак грчког језика из печатне легенде и устаљивање легенде на словенском језику. И рашки велики жупани и хумски (велики) кнежеви бирају да себе јасно истакну као српске владоце, тиме позиционирајући српски државни ентитет и идентитет у породицу држава на Балкану онакву каквом је види још Немања у аренги Хиландарске повеље.

Увођење владарске представе у (ре)презентацију владара на печатима српских краљева. Ма колико конзервативне тенденције у односу на фактичко стање сигилографски обрасци српских владара показивали, уздизање на ранг краљевине није могло да не покаже тренутни утицај на сигилографску праксу. Иако нема сачуваних краљевских печата Стефана Првовенчаног након краљевског крунисања, нема сумње да се значајна промена у односу на његове великожупанске печате морала одиграти. У сваком случају, воштани печати његове тројице синова који су сукцесивно владали Србијом наредних пола века, краљева Радослава (Кат. бр. 15), Владислава (Кат. бр. 16–17) и Уроша (Кат. бр. 20), показују да је на печатима

прихваћена иконографија карактеристична још само за печате латинских царева; ова два просторно и временски блиска обрасца који се огледају у амалгаму иконографских традиција из византијских сигилографских образаца и западних сигилографских образаца стога морају бити повезана. Заједничко за обе иконографске традиције била је представљање саме слике, *имага* владара на печату. Тип представе владара на престолу, *in majestate*, као и секундарне коњаничке представе, преузет је из западне печатне иконографије, док су инсигније власти и владарски орнат у латинском Цариграду такође најпре били у западној традицији, да би тек касније биле уведене византијске инсигније и орнат, који су, пак, на печатима српских краљева присутни од почетка. Уколико се прихвати теза да је импулс за нову иконографију на српским печатима доиста дошао из латинског Цариграда, то би значило да је у латинским сигилографским обрасцима од почетка постојало колебање између западних и византијских модела бар кад је у питању владарски орнат, што за српску сигилографску праксу није посведочено у грађи. Међутим, треба приметити да су на овим воштаним печатима, што се најбоље примећује на двостраном печату краља Владислава, српски краљеви приказани у лорос-костиму⁹ који се састоји од украшеног дивитисиона са манијакисом и лоросом чији слободни крај пада преко подлактице владара, и са круном у облику (затворене) куполасте стеме са перпендулијама. Другачији је случај са најранијим представама српских краљева на фрескама – тамо су приказани са крунама у облику једноставног обруча са камарионом, и у хламида-костиму који се састоји поново од дивитисиона, сада богато украшеног коластим аздијама различитог садржаја (двоглави орлови, четворолист, и сл), преко кога владар носи хламиду, дуги огртач причвршћен фибулом на рамену; хламида је такође украшена различитим орнаменталним мотивима, као и златним тавлијама. Српски краљеви на фрескама почињу да се приказују у лорос-костиму и са куполастом стемом тек од времена Уроша I, мада Драган Војводић, насупрот старијим истраживачима, сматра да је до ове промене могло доћи још за време краља Владислава, с тим да се његове фреске у новом орнату нису сачувале.¹⁰ Ову промену Војводић везује за период након битке на Клокотници (и специфичну ситуацију у којој је обнова Ромејске империје у Цариграду деловала онемогућеном поразом Теодора Анђела) и смрти архиепископа Саве I (који је морао бити главни заговорник византијског политичког богословља) почетком 1236. године.¹¹ Владислављев двострани печат који се датује управо око 1236. године несумњиво носи представу владара у лорос-костиму и са куполастом стемом, али не смемо у томе видети непобитни доказ за Војводићеву претпоставку, будући да се и на представама владарâ на једностраном Владислављевом печату као и на печату краља Радослава могу препознати лорос-костим и куполасте стеме пре него хламида-костим и обручи са камарионом. Типари за све ове печате су могли бити израђени годинама пре Савине смрти, па и битке на Клокотници у случају Радослављевог печата.

Оно што нова иконографија на печатима говори о презентацији првих српских краљева јесте да немањићи владара у овом периоду настоје да се јасно и недвосмислено одвоје од припадника бочне гране династије, хумских Мирославића, и тиме истакну свој владарски, суверени и сизеренски положај. Иконографија упоредна оној са краљевских печата није забележена на печатима хумског кнеза Андреја, који је био њихов савременик, као што је био и савременик њиховог оца. Ово представља јасно одступање од времена Стефана Немање и његове браће која су имала удела у власти у његовој држави, када су сигилографски обрасци све тројице браће били истоветни. У генерацији синова Стефана Првовенчаног јачају тенденције за централизацијом и концентрацијом власти у рукама Немањине гране династије, чији чланови носе нову краљевску титулу. Њихов нови статус им дозвољава и присвајање сигилографских образаца са иконографијом која приличи владарима највишег ранга међу које су, добијањем круне из Рима, и сами ступили. Док су српски

⁹ За разлику лорос- и хламида-костима, в. М. G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images*, 12–27.

¹⁰ Д. Војводић, *Ка царском достојанству краљевске власти. Владарске инсигније и идеологија у доба првих Немањића*, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића, 322–348.

¹¹ Исто, 349–350.

владари закључно са Немањом кроз своју сигилографску праксу себе позиционирали унутар оквира византијске државно-правне традиције, српски краљеви се кроз своју презентацију на досад помињаним печатима позицинирају у једну полицентричну мрежу држава на Балкану, као равноправни владари са суверенима осталих држава, а хијерархијски надређени сизерени својих сродника унутар своје државе. Ово померање у идеолошком одређењу власти Немањића се може приметити у другим дипломатичким обрасцима нешто раније него на печатима, будући да је арена Немањине повеље Хиландару садржала такво схватање великожупанске власти у коме је српски владар укључен у хијерархијску лествицу владара на чијем врху стоји византијски василевс; дакле, не као његов директни подређени, него ипак од Бога постављени суверен, само нижег ранга и престижа.¹² Печати се, стога, на основу малобројног сачуваног изворног материјала чине као конзервативнији дипломатички састојак.

Легенде на словенском језику са Владислављевих и Урошевих печата¹³ недвосмислено показују да иако је иконографија као део сигилографског обрасца опонашала западне и византијске моделе који су пре тога већ дали својеврстан амалгам у сигилографским обрасцима латинских царева, самосвојност и властити државни идентитет који је развијан још од времена великожупанске власти били су угаони камен презентације немањићких краљева кроз документарну продукцију као српских владара, тј. владалаца државе која има своје место у полицентричној мрежи држава на Балкану од којих је разликује њена етногенеза и етно-лингвистички критеријум одређења власти сваког немањићког владара.

Посебно значајно питање везано за краљевску (ре)презентацију пред нас поставља Урошев воштани печат, који за разлику од већег печата његовог брата Владислава, носи само коњаничку представу, без мајestas представе. Оклопљени коњаник је витез, хришћански ратник, и као такав је играо битну улогу у владарској идеологији Немањића. Изгледа да је Урош I посебно настојао да створи такву слику о себи код својих савременика, ако је судити на основу тога да се овај српски краљ помиње као *invictissimus rex* у мировном уговору Котора и Дубровника из 1257, и да га један савремени наративни извор пореди са библијским Исусом Навиним, парагоном хришћанског ратника.¹⁴

Воштани печати српских краљева су сачувани и за период до 1345, али су након 1276. знатно ређи од сачуваних позлаћених була које су коришћене у истом периоду. Познато је и неколико воштаних печата само на основу описа у дубровачким канцеларијским књигама. За један типар краља Драгутина постоји помен у дубровачкој канцеларијској књизи *Diversa Cancellariae* који доноси превод српскословенске легенде печата на италијански као „Stephanus a dio fidele e servo“, и шутири опис ликовне легенде као „umago unius teste cum capello super capud“.¹⁵ Можда се у овом опису треба видети некакво краљевско попрсје владара крунисаног стемом са које висе препендулије, попут представе са позлаћене буле Драгутиновог оца, краља Уроша, а легенда можда одражава политичку реалност након предаје престола и врховне власти млађем брату Милутину, пошто подсећа на скраћену варијанту Драгутиновог потписа „благовѣрнъ рабъ Христу Стефанъ прѣжде бѣвши крал“.¹⁶ Политичку реалност би вероватно требало видети и као узрок одступања од устаљених иконографија за воштане печате немањићких краљева које чине мајestas представа и

¹² Марјановић-Душанић, *Идеологија*, 61.

¹³ За Радослављев печат, на коме је легенда у потпуности нечитљива, не можемо са сигурношћу рећи да није могла бити на грчком, будући да се краљ Радослава сасвим оправдано сматра за владара чије деловање на свим пољима у одређеној мери карактеришу „византинизми“, в. Љ. Максимовић, „Византинизми“ краља Стефана Радослава, 139–147.

¹⁴ С. Марјановић-Душанић, *Владар као ратник*, 138, 141; Марјановић-Душанић, *Идеологија*, 223–225.

¹⁵ Порчић, *Документи*, 195–197

¹⁶ Порчић, *Обрасци*, 197. Такође је вредно помена да је Владислављев потпис на исправи коју је оверно овим печатом који се приписује његовом оцу преведен као *Servo a Christo Signor Vladisclao*, што би без сумње у оригиналу требало да је гласило „Раб Христов господин Владислав“, в. Порчић, *ССА* 1, 35, 44–45.

коњаничка представа. Штавише, како је то примећено,¹⁷ за ову представу нема индиција да је уопште у питању представа владара (нема помена круне, орната или неке владарске инсигније, нити је представа уопште названа „краљевском“, што је у другим дубровачким белешкама чињено приликом помена печата српских краљева).

Након повлачења са престола, Драгутину више није приличило да користи ове представе резервисане за презентацију суверених српских владара, због чега је морало да се потражи ново иконографско решење. Тим пре што је мајestas представу користио краљ Милутин на свом типару посведоченом са два отиска на његовим исправама Дубровнику (Кат. бр. 26.1, 26.2). Легенда овог печата је садржала владарско име Стефан Урош, девоцију *по милости Божјој*, и титулу са одредницом власти *краљ рашких/српских? земаља и поморских*.

За један воштани печат Стефана Дечанског такође је сачуван шури опис у књизи *Diversa Cancellariae* који печатну представу наводи само као „*umago regalis*“,¹⁸ због чега не можемо бити сигурни да ли је и овде у питању мајestas представа. Нешто су опширнији описи три печата краља Душана. Два су свакако носила мајestas представу као што се из описа сазнаје („*figura regali intus sedenti*“; „*figure regie sedentis in sedia*“),¹⁹ док трећи по први пут сведочи о пробоју хералдике у сигилографску праксу српских краљева. У питању је печат који има „*in medio intus sculta una cimera cum cruce, palla desuper, et super pallam ramos arbogum*“.²⁰ Овакав тип хералдичког дизајна који садржи шлем са челенком се среће нумизматичкој грађи која се везује за Стефана Душана.²¹ Неки од ових типова новца су испод витешке кациге имали и мали и неугледни грбовни штит, али је јасно да је најистакнутији елемент у свим тим хералдичким композицијама била управо кацига са челенком, што је у суштини одлика оновремене немачке хералдичке праксе, за разлику, рецимо, од француске и англо-норманске праксе где је најистакнутији сегмент хералдичког дизајна грбовни штит са својим шаржама.²² Хералдички дизајн је у суштини посебан вид владарске (ре)презентације о коме ће бити речи нешто касније.

Једини примерак Душановог краљевског воштаног печата са његове повеље Дубровнику (Кат. бр. 35) у тој мери је оштећен да је јасно само да садржи мајestas представу и легенду која у одредници власти садржи (по)морске земље. Сама визуална презентација се, дакле, није променила, а како су се Душаново схватање краљевске власти и владарска идеологија одразили на легенду његовог печата не можемо знати. Два отиска његовог младокраљевског типара са знатно каснијих, краљевских исправа Дубровнику (Кат. бр. 33.1, 33.2) показују да је и млади краљ који се не може сматрати сувереним владаром док је његов отац на српском престолу себе (ре)презентовао на печатима кроз мајestas представу, попут владајућег краља, као што је то раније била пракса у Угарској (в. изнад, поглавље 3, стр. 81). Коришћење краљевских образаца на печатима младог краља иде и даље од тога, па и легенда печата као и легенде печата владајућих краљева садржи девоцију (по милости Божјој) и одређење власти уз титулу (млади краљ српски). Чином придруживања престолонаследника у власти са титулом младог краља, краљевска власт је еманирала кроз њега на исти начин на који је еманирала и из личности владајућег краља, јер је на крају крајева то иста од Бога дата краљевска власт, транс- и надперсонална.

Вредно је пажње и приметити да су престони печати немањихких краљева са једним јединим изузетком (Владислав I) једностранни. У Угарској је међу арпадовским краљевима,

¹⁷ Порчић, ССА 1, 40.

¹⁸ Ćremošnik, *Neznani pečati*, 54; Ćremošnik, *Studije*, 128; Д. Јечменица, ССА 7, 39; Порчић, *Документи*, 198–199, бр. 41, т. 37, бр. 41.

¹⁹ Ćremošnik, *Studije*, 130; Д. Јечменица, ССА 13, 68, 72; Порчић, *Документи*, 226–227, бр. 60, т. 52, бр. 60.

²⁰ Дубровник, Државни архив, *Diversa Cancellariae* 13, fol. 118^r. Ćremošnik, *Neznani pečati*, 54–56; Ćremošnik, *Studije*, 131–132; Д. Јечменица, ССА 13, 68; Порчић, *Документи*, 224–226, бр. 59, т. 52, бр. 59.

²¹ Иванишевић, *Новчарство*, 86, 120–122, 244–245, бр. 6.4–7, т. 1, сл. 6.4–7.

²² Палавестра–Спасић–Мрђеновић, *Родословне таблице*, 50; О. Neubecker, *Heraldry*, 158; Соловјев, *Историја срба*, 24; Иванишевић, *Развој хералдике*, 216.

тачније код Андрије II (1205–1235) који је први користио двостране воштане печате, забележено извесно колебање, па је тако на воштаним печатима насупрот аверса са *maiestas* представом само повремено отискиван и (хералдички) реверс (в. изнад, поглавље 3, стр. 78). Да ли се може онда претпоставити да је и код немањинских краљева постојала слична пракса, тј. да су и други краљеви, а не само Владислав I, имали поред престоног аверса за воштане печате и коњанички реверс који је посведочен само код Владислава, а такви примерци за остале краљеве једноставно нису сачувани (јер су двострани печати ређе отискивани)? Ако и није оправдано претпоставити овакву праксу за позније краљеве (почев од Драгутина и Милутина), свакако се пред нама налази једини воштани печат Уроша I који сасвим супротно садржи само коњанички аверс. Да ли је Урош заиста једини српски краљ који није имао престоно воштани печат, или отисак таквог типара за аверс једноставно није сачуван, и да ли су постојали двострани воштани печати овог краља са престоним аверсом и коњаничким реверсом? О овим питањима се на основу познате сигилографске грађе, нажалост, може само нагађати.

* * *

Досад смо говорили о воштаним печатима раних српских краљева сачуваним на исправама упућеним световним дестинатарима, одреда дубровачким властима. Ситуација се разликује када је дестинатар црквена установа, као што се види на примеру позлаћене буле која се једина без сумње може приписати краљу Урошу I, будући да виси на његовој повељи манастиру у Бистрици (Кат. бр. 18). Самим избором материјала, Урошева була се уклапа у сигилографски образац који се јавља још на Немањиној Хиландарској повељи. Но, садржај печатне представе и иконографија је чине следећим кораком у схватању власти и владарској идеологији. За разлику од Немањиних оловних печата који носе само хагиографске представе Св. Стефана, Урошева була поред представе светитеља на аверсу садржи и представу владара, што је први такав случај на једном металном печату средњовековних српских владара. Увођење владарске представе у сигилографске обрасце као знак схватања суверености своје власти и редефинисања владарске идеологије испратили смо на воштаним краљевским печатима, а исто је приметно и у сигилографској пракси владара Првог и Другог бугарског царства након посезања за царском круном. Међутим, иконографија са воштаних печата је својеврстан амалгам византијских и западних сигилографских традиција са српском легендом као самосвојним и дефинишућим елементом, док је иконографија са првог позлаћеног краљевског печата продукт искључиво сигилографских традиција византијског културног круга. Но, и овде се самосвојност српског обрасца исказује кроз извесне промене које показују да је копирање сигилографских образаца печата византијских чиновника карактеристично за први период сигилографске праксе средњовековних српских владара ствар прошлости. И овде је легенда на обе стране печата на словенском, у чему прати и језик повеље. Сама иконографија, иако припада владарском типу, не доноси представу владара у репрезентативном стојећем ставу карактеристичном за печате византијских царева пре 1204. и након 1261, те владара Другог бугарског царства. Уместо тога, владар је представљен у пуном византијском царском орнату са инсигнијама власти до струка, што је било иконографско решење карактеристично за Византију ранијих векова и Прво бугарско царство. Разлози за избор оваквог иконографског решења за први познати позлаћени печат једног српског краља остаће нам непознаница, будући да ће код свих наредних српских краљева (Драгутина, Милутина, Стефана Дечанског и Душана) овај образац нестати и уступити место иконографском типу са владарском представом која садржи целу фигуру краља у тзв. репрезентативном византијском ставу.

Позлаћени печати Урошевих синова, унука и праунука, дакле, сви припадају истом иконографском обрасцу, са представом Св. Стефана целом фигуром на реверсу и представом владара у репрезентативном ставу на аверсу. Сам дизајн печата, положај легенде (увек на словенском), стил и квалитет ликовне представе знатно варирају, али због честе праксе премештања печата на повељама Хиландару током каснијих векова, за многе од ових печата

не можемо бити сигурни ком владару припадају, па тиме чак ни ком веку, због чега се готово не могу хронолошки пратити тенденције у овим пољима. Тек за неке печате је због истог стила печатне представе без сумње сигурно да су морали настати у истом историјском тренутку или у кратком временском интервалу као резултат рада исте радионице/мајстора печаторесца, чему у прилог говоре и суштински исти обрасци печатне легенде на тим примерцима.

Стога ми два позлаћена печата са истим дизајном аверса, али са реверсом који се разликује, сматрамо за хронолошки најстарији скуп који се има приписати краљевима Драгутину и Милутину, како је то чинио Владимир Мошин.²³ Печат са повеље српског краља Хиландару из око 1282. године (Кат. бр. 24) и печат премештен на препис Душанове повеље Радослављевој удовици Милши (Кат. бр. 27) имају готово до најситнијих детаља изведену истоветну владарску представу на аверсу и кратку двостубачну вертикалну легенду која садржи у првом случају име Стефан, а у другом Урош, те оба пута титулу краља, док се на реверсу светитељ у оба случаја сигнира као Свети Стефан првомученик (премда на печату краља *Стефана* у форми двостубачне вертикалне легенде, а на печату краља *Уроша* у форми кружне легенде по ободу).

Следећи скуп садржи три печата, сва три са именом краља Стефана, због чега се може приписати краљу Драгутину или краљу Душану, који се доследно потписују својим владарским именом Стефан, мада ни краљ Стефан Дечански не може потпуно бити искључен из атрибуције, будући да се у малобројним случајевима и он потписује само као Стефан, а не Стефан Урош (Ш).²⁴ Први примерак (Кат. бр. 22) налази се на повељи краља Уроша I Лимском манастиру, али данас имамо изворе које јасно показују да је на ову повељу премештен са једне Душанове царске повеље (о куповини Ливаде и Палеокометице за Хиландар). Други примерак (Кат. бр. 23) налази се на повељи краља Милутина о оснивању Хрусијског пирга. Ова два печата носе готово идентичне ликовне представе владара и светитеља; оба поседују легенде између две кружнице од ниски перли по ободу у којима са светитељ сигнира као Свети Стефан првомученик, архиђакон и апостол, а краљевој титулатури се додаје епитет у *Христа бога верни*. Због тога смо ми склонили да ове печате припишемо краљу Душану, будући да овај епитет током његове владавине почиње да доминира у титулационим формулама аката, док се у Драгутиново и Милутиново време тек стидљиво јављао (в. изнад, поглавље 13, стр. 222–224). Трећи примерак (Кат. бр. 31) сачуван на повељи краља Стефана Дечанског манастиру Хиландару о међама поседа у Хотачкој метохији и Богородичиној цркви у Призрену показује извесну стилску сличност у извођењу ликовних представа и печатних легенди по ободу са два претходна печата, због чега мора припадати блиском временском оквиру. Међутим, легенда на аверсу више нема епитет у *Христа бога верни*, али је зато светитељ и даље сигниран као Свети Стефан првомученик, архиђакон и апостол. Титулатура на сва три печата вероватно треба да садржи одредницу власти као „(све) српске и поморске земље“. У томе се презентација владара на печатима овог другог скупа највише разликује од печата првог скупа – као дотад у потписима и у легендама воштаних печата, сада се одређење власти јавља и на позлаћеним булама.

Трећи скуп печата српских краљева чине три позлаћене буле са два различита типара који носе име Стефана Уроша. Први примерак са фалсификоване повеље краља Милутина Хиландару из 1303. (Кат. бр. 25) представља преседан у дотадашњим сигилографским обрасцима позлаћених була, будући да је владар на аверсу представљен са новим и неубичајеним инсигнијама – уместо затворене куполасте византијске стема са препендулијама краљ носи отворену тророгу круну са препендулијама, на себи има укрштени лорос уместо једноставног лороса који је присутан на свим другим печатима, у руци уместо уобичајеног крстоликог жезла држи трозубац у коме се можда могу препознати неспретно изведени лабарум или жезло са крином, а стопала владара су приказана тако да се

²³ Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 17–18, нап. 22.

²⁴ Порчић, *Обрасци*, 201.

чини да на њима треба препознати чизме, уместо византијских царских ципела (цангија). Овакав вид (ре)презентације владара са специфичним не-византијским инсигнијама власти (круном и чизмама), као и укрштеним лоросом карактеристичан је за иконографију фресака у Манастиру Дуљеву, задужбини краља Стефана Дечанског (представа владарских жезала на фрескама је уништена, па се не може знати облик њиховог врха). Друга два примерка са једног типара (Кат. бр. 34.1 и 34.2) такође садрже представу владара у чизмама и са укрштеним лоросом, али без неуобичајене круне и жезла, будући да је сада круна затворена куполаста стема са препендулијама, а жезло са крстом на врху. Сва три примерка имају на аверсу представу *manus Dei* која благосиља краља, карактеристичну за оновремене византијске царске печате, а светитељ на реверсу је у кружној легенди по ободу сигниран као Свети Стефан првомученик и архиђакон. Кружне легенде на аверсу се знатно разликују, и премда обе садрже девоцију *милошћу Божјом / по милости Божјој* уз титулу краља, само друга два примерка садрже и одредницу власти као „српској земљи“. Девоција присутна у интитулацијама и потписима претходника Стефана Дечанског, као и на воштаним печатима краља Милутина (Кат. бр. 26.1, 26.2), и током владавине Стефана Дечанског остаје присутна у интитулацијама и потписима, а примат над њом преузима епитет у *Христа Бога (благо)верни* тек током владавине краља Душана (в. изнад, поглавље 13, стр. 222–224). Девоција и *manus Dei* као посебни знаци милости Божје на краљу чине се најприкладнијим управо за Стефана Дечанског, с обзиром на његов оспоравани долазак на власт и потребу да се додатно легитимише на власти као законити наследник и владар наспрам других претендента. Девоција *по милости Божјој* је присутна и на златној були која је без сумње припадала Стефану Дечанском, будући да је на њој сигниран као Стефан Урош Трећи (Кат. бр. 32), па стога не би требало сумњати да сва четири печата припадају Стефану Дечанском.

Уколико први скуп златних була припишемо краљевима Драгутину и Милутину, трећи Стефану Дечанском, а други краљу Душану, уочићемо још неке правилности које су можда планске – димензије печата (печатне плочице и печатно поље типара су истог пречника) у начелу расту идући од Драгутина и Милутина (32 мм обе), преко Стефана Дечанског (30–50 мм), до краља Душана (51–60 мм). Такође, само прва скупина печата има двостубачне вертикалне легенде уз представу владара, док су код друге и треће скупине легенде изведене између две кружнице по ободу. Положај легенде пре тежи устаљивању него сталном наизменичном измештању, о чему сведоче савремени печати царева династије Палеолога (в. изнад, поглавље 2, стр. 40–41), премда је овде случај обрнут – старију кружну легенду је до владавине Андроника III потиснула двостубачна вертикална легенда.

Најзад, титулатуру српских краљева у печатним легендама ове три скупине печата искористили смо као аргумент за њихово приписивање појединим владарима, покушавајући да одређене сегменте титулације као специфичне повежемо са одређеним владарима, и то кроз поређење са њиховом титулатуром у вансигилографском материјалу. Чини се да се сличан поступак не може применити на садржај печатних легенди које сигнирају Св. Стефана. Наиме, у самим исправама српских владара овај светитељ се помиње релативно ретко – први пут у санкцији Друге жичке повеље Стефана Првовенчаног, а затим и у санкцији Лимске повеље Уроша I, оба пута само као „Првомученик Стефан“²⁵ Најразвијенија легенда на печатима садржи облик са три епитета – првомученик, архиђакон и апостол. Са истим епитетима он се јавља више пута у повељи краља Милутина манастиру Бањској („...светаго првомоученика апостола же и архидиакона Стефана“),²⁶ док се у аренги Милутинове Хрусијке повеље из 1313–1316. помиње само са епитетима првомученика и архиђакона, као и у аренги Душанове повеље истом пиргу о поклону цркве у Липљану (сачуваној у три преписа), те у аренги Душанове повеље гробном месту његове мајке у манастиру Св.

²⁵ *Зборник*, 95, 230, бр. 15, 64.

²⁶ Исто, 458, бр. 125. У санкцији ове повеље, међутим, светитељ се јавља само са епитетом првомученика, в. Исто, 469.

Стефана.²⁷ Дакле, када су у питању епитети овог светитеља у самим повељама, не може се уочити никаква закономерност или хронолошка условљеност.²⁸

Једна изгубљена Душанова краљевска златна була чији је само реверс познат на основу снимка лошег квалитета (Кат. бр. 36), носи легенде које одуарају од легенди са печата из скупа краља Стефана који смо ми приписали Душану. Наиме, иако су у титулатури присутни и даље епитет у *Христа бога верни*, и одредница власти *све српске и поморске земље*, додат је нови епитет самодржац, што је први и једини пут да се овај епитет јавља на једном печату неког српског владара. Овај епитет византијског порекла (аутократор) и уопште идеја самодржавности су у српској средини присутни у наративним и дипломатичким изворима још од Немањиног времена, тако да се њихова појава не може везати за стицање краљевске круне, како се то раније мислило. Истицање самодржавности у немањинској владарској идеологији и схватању власти одражава прихватање западне идеологије политичког полицентризма, у којој је Бог извор власти сваког самосталног владара ма ког ранга.²⁹ Овакво становиште се значајно разликује од византијског учења о царској власти које заступа идеал о централизованом владавини ромејског василевса над васељеном. Српски краљеви су у свом односу према византијском цару настојали да поштују хијерархију тако што су испољавали идеалну подређеност цару као врховном владару хришћанске васељене. Но, како су своју власт сматрали датом од Бога, то су манифестовали и употребом титуле самодршца, затим издавањем повеља као владарске милости, те најзад ширењем кроз књижевност и ликовну уметност опште слике о владару којом су се суштински изједначавали са царем.³⁰ Коришћење царског орната и инсигнија власти забележено у визуалним медијима као што су фреске, новац, а свакако и печати, један је вид тог суштинског изједначавања са византијским царем.

Душанова изгубљена була специфична је и по начину на који сигнира светитеља у кружној реверсној легенди. Ово је први и једини пут на немањинским печатима да легенда гласи „Свети Стефан првомученик Христов“, али се иста легенда јавља још једном у доба обласних господара. У питању је реверс оригиналних позлаћених була кнеза Лазара (Кат. бр. 57.1, 57.2). Штавише, представа Св. Стефана са овог Душановог печата показује велику стилско-иконографску сличност, готово истоветност, са представом овог светитеља на Лазаревим булама.

Из краљевског периода сачуван је и један по много чему специфичан позлаћени печат. Ова була са фалсификата повеље краља Милутина Хиландару из 1303. (Кат. бр. 29) на аверсу носи представу владара у пуном орнату и са инсигнијама који је уз доста словних грешака сигниран само као у *Христа бога благоверни краљ*, а на реверсу представу Христа испред ниског престола. Владар, занимљиво, на себи носи укрштени лорос, који се јавља само још на печатима Стефана Дечанског; но, на тим печатима лорос има старију тзв. Y форму, а на печату анонимног краља лорос готово добија нову X форму која се јавља на представама владара живописаних на фрескама током владавине Стефана Дечанског и Стефана Душана.³¹ Чињеница да је на реверсу представљен Христ, а не Св. Стефан, те владарски орнат са укрштеним лоросом, навела је неке истраживаче да овај печат сматрају за премештени

²⁷ С. Новаковић, *Хрисуљца цара Стефан Душана гробу мајке му краљице Теодоре*, 6; Д. Војводић, *Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана у Византији и Србији*, 555; *Зборник*, 439, бр. 121; М. Ивановић, *ССА* 13, 41, 50, 53.

²⁸ На основу резултата досадашњих истраживача који су доступни у литератури стиче се утисак да нам ни фреске овог светитеља из немањинског периода не могу дати значајног материјала за поређење, будући да тамо где се натписи уз фреске могу прочитати, најчешће гласе *Свети Стефан*, уз повремене додатке епитета првомученика, в. М. Ћоровић-Љубинковић, *Одраз култа св. Стефана у српској средњовековној уметности*, *Старинар* 12 (1961) 45–60.

²⁹ Марјановић-Душанић, *Идеологија*, 61.

³⁰ Исто, 61, 69–72, 75–80.

³¹ Д. Војводић, *Укрштена дијадима и „торакион“*, 267; исти, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, 288–292.

аутентични печат Стефана Душана непосредно пред његово уздизање на царство.³² Но, иако се укрштени лорос јавља на живописима Стефана Душана, он није забележен ни на једном његовом печату; уз многобројне друге словне грешке на печату, чак и име краља недостаје, што по нашем мишљењу пре упућује на чињеницу да је у питању невешто кривотворење каснијег фалсификатора који је свакако пред собом имао неки Душанов печат са представом Христа на реверсу као узор.³³ Да је ово аутентични печат краља Душана, нова иконографија реверса би било антиципирање Душанових царских сигилографских образаца које би се по нашем мишљењу косило са идеолошким постулатима усвајања нових царских сигилографских образаца након Душановог уздизања на царство.

* * *

Најзад, током краљевског периода по први пут се јављају и печати супруге и мајке српских владара. Једино сведочанство о овоме су три воштана печата краљице Јелене, супруге Уроша I и мајке краљева Драгутина и Милутина, којима је она печатила исправе Дубровнику (Кат. бр. 21, 28, 30) током мужевљевог живота, али и током периода у ком су Србијом сукцесивно владали њени синови Драгутин и Милутин. Прва два примерка, вероватно отисци истог типара, свакако садрже мајestas представу са краљицом која седи на ниском престолу. Поново је ситуација упоредива са Угарском (са којом је Јелена можда имала породичних веза³⁴), где су сачувани печати супруга владајућег краља са мајestas представом. Трећи печат је са посебног, овалног типара, и не може се са сигурношћу утврдити какву је печатну представу носио, мада можда би требало у обрисима силуете препознати краљичино попрсје. Легенда је фрагментарно читљива само на првом печату, и јасно је само да садржи име, епитет (или девоцију), титулу, и можда одређење власти. Чињеница да и краљица на свом печату користи владарску представу која упућује држање суверене власти показује да се краљевска власт чији је носилац и коју отелотворује мушки представник светородне лозе Немањића преноси на чланове његове уже породице; супруге и престолонаследници владајућег краља су такође у крајњој инстанци владари *по милости Божјој* у српској држави.

Одраз уздизања на царство у немањићким сигилографским обрасцима и нови импулси из византијске традиције. Из сигилографске праксе српских царева није сачуван ниједан примерак печатног отиска у воску. На писмима цара Душана (2) и цара Уроша (1) остале су мрље од воштаних печата којим су била затворена, а на основу два дубровачка описа јасно је само да је цар Урош поседовао типар који је на себи носио представу лава.³⁵

³² Мошин, *Повеље краља Милутина*, 77–78; Д. Војводић, *Укрштена дијадима и „торакион“*, 262, и посебно нап. 70.

³³ Занимљиво је да су у време распада српског царства у Македонији ковани динари који показују велику сличност са динарима краља Вукашина, са реверсом епиграфског типа који не садржи име владара већ само титулу, (ВБ ХА БА) БЛАГОВЪРНИ КРАЉЪ; ове врсте новца такође се понекад приписују Вукашину чије бројне емисије такође имају епиграфски реверс са истоветном титулацијом, или се, пак, сматрају за ковања из времена његовог сина, краља Марка. Иванишевић, *Новчарство*, 156, 158–159, 268, бр. 16.1–4, т. 4, сл. 16.1–4. Да ли ова чињеница можда упућује да је и печат анонимног краља са идентичном легендом могао потећи од краља Вукашина? Тиме би донекле могли објаснити и појаву Христа на реверсу, будући да је представа Христа који стоји испред ниског престола након Душановог уздизања на царство засигурно постала део иконографског корпуса коришћеног у сигилографским обрасцима; штавише, Христ који стоји испред ниског престола се јавља и на наведеним ковањима анонимног краља, те на неким врстама новца краља Вукашина; в. Исто, 142–146, 264–266, бр. 12.1–10, т. 4, сл. 12.1–10. Уп. Исто, 257–258, бр. 9.10.1–2, т. 3, сл. 9.10, где аутор од појаве једне врсте новца цара Уроша (9.10) препознаје у правоугаонику иза Христа супеданеум (даис). Међутим, нама се чини да је овај наводни супеданеум релативно сувише крупних димензија у односу на фигуру Пантократора да би могао бити у питању управо супеданеум, и престо без наслона аналоган оном са Душанових царских була нам делује као вероватније решење како за ово ковање цара Уроша, тако и за сва каснија ковања, укључујући ту и наведене емисије краља Вукашина и анонимног краља које понављају ту у хагиографску представу.

³⁴ G. L. McDaniel, *On Hungarian–Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena*, *Ungarn Jahrbuch* 12 (1982–1983) 43–50.

³⁵ *Monumenta Ragusina. Libri Reformationum* IV, 69; К. Јирећек, *Dohodak stonski, koji su Dubrovčani davali srpskom manastiru sv. Arhangjela Mihajla u Jerusalimu*, 540; Čremošnik, *Neznani pečati*, 55–56; Čremošnik, *Studije*, 133.

Иако је лав, попут двоглавог орла, био један од царских симбола у Византији којим су се поред цара смели служити и носиоци других царских достојанстава (деспот, севастократор, кесар) у смислу који не одговара западној хералдици, и као такав је био употребљен вековима раније на печату владара Првог бугарског царства (в. изнад, поглавље 4, стр. 87), тренутак у коме је он присутан у српској сигилографској пракси ипак упућује да је представа звери већ почела да се употребљава као хералдички дизајн. Као хералдички дизајн, лав ће бити чест мотив на новцу обласних господара, а и усталиће се у сигилографским обрасцима породице Бранковић.

С обзиром на недостатак материјала потребног за било какво детаљно разматрање царских сигилографских образаца на воштаним печатима, последице посезања за царском круном се могу читавати само у сигилографским обрасцима позлаћених царских була (Кат. бр. 37–48). Могу се пратити четири линије уплива новог схватања власти и владарске идеологије немањићких царева у (ре)презентацији владара на печатима, и све се тичу редефинисања положаја српских владара у хијерархији владара балканских држава средином 14. столећа. Најпре, две најочигледније иновације као резултат промене фактичког стања, тј. политичке реалности огледа се у измени титулатуре српских владара у печатним легендама које садрже нову царску титулу уместо краљевске и ново одређење власти које стару одредницу са српским и поморским земљама проширује поменом грчких земаља, тј. Грка. Трећа линија уплива је поновно јављање грчког језика као језика печатне легенде након након века и по апсолутне доминације словенског језика у печатним легендама, премда је тај повратак могао бити и јако скромних размера, будући да је данас сачуван само један примерак са неког типара који је носио грчку легенду (Кат. бр. 38). Четврта иновација је увођење новог иконографског типа царских була који јекоришћен упоредо са старим типом. Сачуване су Душанове и Урошеве позлаћене буле (Кат. бр. 39.1–7, 41, 45, 48) које прате вековни немањићи образац са представом владара на аверсу и представом Св. Стефана, династичког заштитника, на реверсу. Но, оне се донекле стилски саображавају византијским царским обрасцима тог времена – представе од реалистичнијих какве су на булама немањићких краљева постају сведене и стилизоване, легенде са обода се обично премештају у два ступца око фигура владара и светитеља – а димензије печата такође се смањују (око 33 мм), па сада одговарају онима византијских царских була. Истовремено са овим типом печата се, по први пут, користи и традиционални византијски царски образац са представом владара на аверсу и Христа на реверсу (Кат. бр. 37–38, 40, 42–43). Ове буле такође својим димензијама прате византијске моделе (у питању су пречници типара, пре свега, који износе око 33 мм и када промер целе печатне плочице достиже око 40 мм). Вредно је пажње, међутим, да се на неким печатима оба типа јављају неочекивани иконографски елементи који их одвајају и од ранијих српских образаца и од византијских узора, као што су приказ Св. Стефана са кадионицом и свитком у рукама, уместо уобичајеног приказа светитеља са кадионицом и дарохранилицом, или приказ Христа са кодексом и свитком у рукама уместо устаљене представе Христа који у левој руци држи кодекс док десном благосиља.³⁶

Иако смо више пута истакли да су сигилографски обрасци и посебно њихова иконографија један од конзервативнијих дипломатичких образаца, они су истовремено били средство планске промоције нове владарске идеологије и стварања нове политичке реалности, обично у преломним тренуцима као што су стицање краљевске и царске круне. Тако су Душанови први печати са царском титулом и представом Христа на реверсу (Кат. бр. 42, 43.1–3) израђени у периоду пре царског крунисања 1346, у месецима када је сâмо крунисање припремано након Душановог проглашења за цара крајем 1345. године. У ствари,

³⁶ Видети планску одлуку владара у иконографском решењу да се и Св. Стефан и Христос прикажу са свитком налик на акакију карактеристичну за представу владара на овим и другим печатима Немањића поставља пред нас питање коју би симболику ови свици носили и каква је њихова улога у репрезентацији цара. С друге стране, претпоставити да је ово техничко решење резултат грешке или произвољности приликом гравирања типара чини се као приписивање превише слободе мајстору печатаресцу у одабиру иконографије, с обзиром на то колики је значај за цара Душана морала имати (ре)презентација на печатима. В. и Кораћ, *Повеља*, 154–155.

нови сигилографски обрасци су били део тих припрема. Стефан Душан је обезбеђивао један по један елемент (проглашење за цара, употреба царских дипломатичких образаца, крунисање царским венцем) потребан за трансформацију српског краља у цара (Срба и Грка) у очима остатка хришћанске васељене. За сваког владара из византијског културног круга са аспирацијама на царство, једини прамодел и прототип који се може следити је василевс Ромеја из Цариграда; одатле долазе церемонијал, орнат, инсигније власти и иконографија као средства (ре)презентације и средства манифестације царске идеологије. Не једном, већ двапут, тим су путем пошли бугарски владари, најпре Симеон, а потом Асени. Тако да је Душан пред собом имао и један модел који је представљао спајање идеје о једном универзалном и вечитом царству са идејом о царству као последњем степенику успона владара једне суверене (словенске) државе. Царство Ромеја је вечно, а власт јединог василевса је неокрњива, тако да ниједан други владар не може бити његов идеолошки конкурент. Политичка реалност у којој неки владар ипак успе да се на фактичком плану изједначи са византијским царем се мора прилагодити у наведене идеолошке постулате, те се мора изнаћи нови *modus vivendi*. То је урађено у титулатури и владарској идеологији бугарских царева, а потом и српских царева.

Византија је владарима Првог бугарског царства признавала само титулу царева Бугарске (*βασιλεὺς Βουλγαρίας*), али то није спречавало амбициозног Симеона, који је настојао да се успне на престо у Цариграду, да своју титулу формулише као *βασιλεὺς Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων*, што је изазвало протест Романа Лакапина, који је више оспоравао уношење етнонима „Ромеји“ у титулатуру, него саме царске титуле василевса.³⁷ Царска титула, али ограничена на Бугарску, била је уступак на који је легитимни цар Ромеја са Босфора био спреман, јер је управо представљао теоријску досетку како би власт Цариграда остала идеолошки неокрњена; уношење Ромеја у титулатуру бугарских царева је представљало управо рушење таквог идеолошко-теоријског концепта. То, наравно, није спречило Симеона, који је настојао да Цариград освоји, да се на печатима титулише и само као *βασιλεὺς Ῥωμέων*³⁸ (в. изнад, поглавље 4, стр. 86). Владари Другог бугарског царства су се релативно доследно на словенском титулисали као цареви Бугара, и само су поново амбиције једног цара (Јована Асена II) да искористи тренутну политичку ситуацију како би се домогао цариградског престола (који се у том тренутку налази под латинском влашћу) дале повод да се титулатура прошири додавањем и Грка,³⁹ што се може пратити и кроз печатне легенде (в. изнад, поглавље 4, стр. 88). Током латинске власти над Цариградом, епирски владари који су се прогласили за царе у Солуну, цареви у Никеји и цареви у Трапезунту су сви истовремено настојали да обнове Византију, те су сви себе сматрали легитимним царевима Ромеја; након што је Никеја преузела примат, и из трке искључила државу епирских Анђела, а 1261. и ушла у град на Босфору, владари Трапезунтског царства из породице Великих Комнина су након краткотрајног отпора најзад такође морали да признају универзалну власт Палеолога у Цариграду, и да се задовоље скромном титулом царева целог Истока, Ивирије и Прекоморја, никако царева Ромеја како су се до 1282. називали.⁴⁰

Можда поучен овим историјским примерима, Душан, без обзира на своје стварне намере да освоји град на Босфору и тако се попне на цариградски престо⁴¹ одлучује се за тактизирање у својој званичној дипломатичкој пракси, и избегава провокацију да себе назове

³⁷ Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској титули*, ЗРВИ 12 (1970) 72–73.

³⁸ Исто, 73.

³⁹ Исто.

⁴⁰ Исто, 74

⁴¹ Марјановић-Душанић, *Идеологија*, 87, 91–93; С. Пириватрић, *Улазак Стефана Душана у Царство*, ЗРВИ 54 (2007) 381–383. Данас се истраживачи углавном слажу да је Душан прешао неколико фаза у свом односу према Византији, од „учествовања“ у власти, преко неке врсте неједнаког савладарства у коме се признаје примат цариградског василевса, али само као кораке до Душанове крајње амбиције – освајања града на Босфору. У таквом жељеном развоју догађаја, Душан је свакако планирао замену „трошне“ Византије једним словенско-грчким царством.

царем Ромеја, већ се задовољава да буде цар Србије и Романије (βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας), одн. цар српских и грчких земаља / цар Србљем и Грцима.⁴² Као такав он се презентује кроз царске потписе. Као таквог га признаје и византијски цар Јован V Палеолог, са територијалним ограничењем на Србију, баш као што је вековима раније цариградски василевс признао Симеону титулу цара Бугарске.⁴³ Међутим, Душанови сигилографски обрасци, одн. печатне легенде, показују нешто нијансиранију ситуацију. Најпре, одређење власти може бити потпуно одсутно, чак и у грчкој легенди (Кат. бр. 38, 40, 42–43). Ово је био неретко и случај са легендама печата владара Првог бугарског царства, али само ретко у легендама печата владара Другог бугарског царства (в. изнад, поглавље 4, 86–89). Посебан сигилографски образац под царем Душаном представљају и печати са представом Св. Стефана на реверсу, док је владар на аверсу сигниран само као цар свих српских земаља (Кат. бр. 39.1–7) или као цар све српске земље, и поморске и Грка (Кат. бр. 41). Овај образац је Душан Кораћ већ идентификовао као део дипломатичког обрасца за дестинатаре из традиционалних српских земаља (српску властелу, Дубровник), док су обрасци са представом Христа на реверсу (Кат. бр. 37–38, 40–43), од којих неки садрже и одредницу власти која је увек трочлана (српске, поморске и грчке земље) (Кат. бр. 37.1–7) намењени дестинатарима из новооосвојених византијских области, укључујући ту и манастире на Светој Гори, међу њима и Хиландар.⁴⁴ Треба рећи да су поједини печати са представом Св. Стефана, дакле они намењени дестинатарима из српских земаља, доспели у Хиландар, који спада у дестинатаре којима су намењени печати са представом Христа. Но, ово се може се објаснити тиме што су печати са представом Св. Стефана првобитно налазили на повељама српским властелинима који су завештали своје поседе Хиландару, па су те повеље тек по смрти ових властелина доспеле у Хиландар. То је био случај са једином оригиналном повељом у Хиландару која носи печат са представом Св. Стефана, повељом Иванку Пробиштитовићу; остале повеље из Хиландара које носе печате са представом Св. Стефана су или фалсификати (Душанова повеља властелину Хрељи, Душанова повеља Цркви Св. Николе у Добрушти) или су припадале другим владарима (Милутинова Тморанска повеља), што значи да су печати на њих премештени са повеља попут оне Иванку Пробиштитовићу.⁴⁵ То што је, пак, на Душанову повељу Цркви Св. Николе у Барију постављен печат са представом Христа, за који је речено да је намењен дестинатарима из новооосвојених византијских области, може се објаснити тиме што је Душан и у Италији хтео да своју власт легитимише представљајући се као цар „Романије“.⁴⁶

Треба подсетити како је и у западној Европи забележена пракса да владари користе различите сигилографске обрасце у свакој од области која има своју државну традицију, па тако имамо случај царева у Немачкој из луксембуршке и хабзбуршке династије (в. изнад, поглавље 3, стр. 62), премда је то први пут посведочено тек за владавине Сигисмунда Луксембуршког; дакле, деценијама након Душанове смрти, што свакако значи да не постоји никаква директна узрочно-последична веза између ове две појаве. Али остаје чињеница да су и немачки цареви и цар Душан имали посебне сигилографске обрасце за царске земље, и посебне обрасце за земље којима су владали по наследном, тј. породичном праву (за немачке цареve то су Угарска и Аустрија). То значи да у суштини оба ова решења имају исто идеолошко исходиште, у смислу да су и немачки цареви и српски цар своју власт легитимисали и реафирмисали различитим представама у различитим земљама. Најзначајнија разлика између ова два обрасца је и код немачких царева и код Душана била другачији реверс.

У византијским областима је утемељење Душанове царске власти у чињеници владања над деловима византијске државе морало бити реафирмисано и, што је још битније,

⁴² Марјановић-Душанић, *Идеологија*, 87.

⁴³ Исто, 88–89.

⁴⁴ Кораћ, *Повеља*, 150–153.

⁴⁵ Исто, 150–151.

⁴⁶ Исто, 153.

презентовано кроз традиционалну византијску царску иконографију печата са представом Христа, јер је само таква печатна иконографија приличила цару. С друге стране, у старим српским земљама цар је морао и даље да се презентује као што су то чинили његови преци и претходници из светородне лозе Немањића, јер је из те чињенице црпио легитимитет; Немањићи су као српски краљеви за заштитника у својој власти имали Св. Стефана. Власт над српским земљама није се визуално могла на печатима презентовати никако другачије до представом Св. Стефана. Царска власт се није могла визуално презентовати на печатима никако другачије до представом Христа. Нешто више од века раније за презентацију владара на печатима српских краљева преузета је суштински царска иконографија владара који носи пуни царски орнат и инсигније власти (као и у другим визуалним медијима, попут фреско-сликарства); стога, представа владара у српској иконографској традицији није имала механизам да ефикасно прикаже дистинкцију између краља и цара. Бугарска сигилографска традиција није могла да понуди техничко решење на које се Душан могао угледати, будући да су владари и Првог и Другог бугарског царства „прескочили“ једну лествицу у хијерархији држава (краљевску), и тиме од првог тренутка византијску царску иконографију прилагодили за презентацију царске власти у Бугарској; стога не чуди да на печатима владара Другог бугарског царства није забележен образац са представом Христа на реверсу – насупрот представе владара у византијском репрезентативном ставу у пуном орнату и са инсигнијама власти, увек стоји неки светитељ који је изабран, чини се, према преференцама и афинитетима тренутног владара да би одговарао његовом схватању власти, владарској идеологији и потреби за (ре)презентацијом неког специфичног аспекта те идеологије: Св. Теодор, Св. Димитрије, Св. Михаило, Св. Никола, Св. Јован Рилски (в. изнад, поглавље 4, стр. 87–89).

Па ипак, један сачувани печат цара Душана премештен на Милутинову повељу о оснивању Хрусијског пирга (Кат. бр. 40), у потпуности напушта устаљене српске и новоусвојене византијске сигилографске обрасце, будући да на аверсу садржи представу непознатог светитеља до струка, одевеног као римокатоличког епископа (са митром и патерицом-крозијером), уз легенду „Благовѣрни царь Стефанъ“, а на реверсу носи представу Христа на престолу са наслоном, сигнираног IC XC, такође некарактеристичну за печате византијских царева обновљене Византије која је последњи пут забележена на печатима царева из династије Комнина (в. изнад, поглавље 2, стр. 35).

* * *

Најзад, треба рећи и нешто о промени презентације српског владара на печатима у још једном значајном сегменту који је можда повезан са уздизањем на царство, тачније са владарском (ре)презентацијом Стефана Душана. За разлику од ранијих немањићких краљева који своје исправе Дубровнику печате искључиво воштаним печатима, већ код Душана као краља постоји сведочанство о коришћењу металног печата. У питању је латинска верзија Душанове Прве стонске повеље (1333), где се у короборацији наводи да је документ печатен златним печатом; но, златни печат се у верзији на српском не помиње.⁴⁷ Оно што је, међутим, сигурно, јесте да су и Душан као цар и потом његов син Урош на повеље Дубровнику постављали позлаћене буле (Кат. бр. 39.4–5, 39.7, 48), и то оне са тзв. српским сигилографским обрасцем који на реверсу садржи представу Св. Стефана. Након узимање царске круне, Душан је сматрао да у својим пословањима са Дубровачком Општином свој новостечени престиж може на прави начин презентовати тако што ће за најсвечаније повеље које су раније носиле велики воштани печат са *maiestas* представом сада користити позлаћене царске буле. Будући да једини опис воштаног царског печата сведочи да је био у питању отисак са (хералдичком) представом лава (вероватно израђен сигнетом), можемо се с правом запитати да ли су печати са представом немањићког владара на престолу преживели Душаново уздизање на царство, или је овај стари сигилографски образац тим чином заувек

⁴⁷ Порчић, *Документи*, 208, бр. 50.

одбачен, због своје иконографије која га је везивала за краљевску власт и чинила га суштински не-царским сигилографским обрасцем.

* * *

Један сачувани фалсификат печата цара Уроша типом одговара обрасцу који на реверсу носи представу Св. Стефана (Кат. бр. 47). Међутим, много су занимљивији примерци златних печата царева Душана (Кат. бр. 44) и Уроша (Кат. бр. 46) са њихових которских повеља који су познати само на основу цртежа издавача из 18. века. Ови печати који могу бити фалсификати, или произвољни цртежи издавача, специфични су по томе што обе стране оба печата носе представу владара, те кружне легенде по ободу које Душана и Уроша титулишу као *милошћу божјом цара Срба и Грка*. Ако су цртежи, пак, веродостојни, пред нама су две могућности, будући да постоје малобројне разлике између једне и друге стране на оба печата. Уколико су цртежи прецизне копије фалсификованих печата које је илустратор имао пред собом, разлике су последица непрецизности фалсификатора печата. Уколико су, пак, цртежи веродостојни, али недовољно прецизни, разлике су кривица илустратора, а и једна и друга страна на оба печата које је илустратор имао пред собом у ствари су биле идентичне. Ово би значило да су обе стране рађене типаром за аверсну представу, и то свакако не би био случај без преседана, јер је цар Урош једни повељу Дубровнику оверио булом (Кат. бр. 48) којој су обе стране израђене типаром за реверс, те обе носе представу Св. Стефана.

Сигилографски обрасци обласних господара и доминација хералдичке иконографије. Растакање српског царства и изумирање династије Немањића један је од оних тектонских потреса при којима конзервативни сигилографски обрасци нису могли да остану непромењени.

Ипак, цар Урош, његов стриц Симеон, као и Урошев савладар, краљ Вукашин (са братом, деспотом Угљешом), сваки на свој начин, пратили су Душанову идеолошку линију схватања српске царске власти. Од те линије највише се удаљио цар Симеон. Сасвим оријентисан на своје царско палеолошко порекло, Симеон је себи дозволио оно што Душан није, те је одредницу власти „Романија“ променио у „Ромеји“, стављајући чак Ромеје (Грке) којима је превасходно владао испред Срба у својој титулатури.⁴⁸ Краљ Вукашин у својој титулатури неретко избегава одредницу власти, а када је присутна онда је краљ Србљем и Грцима; Угљеша на се на грчком титулише по истом принципу као и Душан, само што није цар и самодржац, већ деспот и самодржац, али избегава географско одређење власти или етнониме.⁴⁹ Угљеша је посебно имао разлога да избегне икакву провокацију укључивањем у своју титулу византијских/грчких земаља или Ромеја/Грка, будући да је настојао да се помири са Цариградом и зацели раскол који је настао Душановим поступцима. Будући да је иза ове тројице владара једва остало сигилографског материјала, не можемо знати на који начин су се нови и прилагођени идеолошки концепти манифестовали у (ре)презентацији владара на печатима. Једини сачувани печат краља Вукашина (Кат. бр. 52) долази са исправе Дубровнику. У устаљеној немањићкој краљевској сигилографској традицији, овај печат је израђен од воска. У немањићком маниру, Вукашин је сигниран као благоверни краљ. Али иконографија је хералдичка и садржи представу шлема са плаштом и развијеном челенком, попут изгубљеног Душановог печата који нам је познат само на основу описа у дубровачкој канцеларијској књизи *Diversa Cancellariae*. Урош је, пак, употребљавао своје позлаћене буле да печати исправе Дубровнику. Да ли се у овоме треба видети планско спровођење царске идеологије – за краља Вукашина су остали резервисани стари краљевски сигилографски обрасци који су коришћени пре 1346. године, док се Урош истовремено служи новим царским обрасцима – не можемо знати, будући да последњи сачувани златни печати или сведочанства о њима на Урошевим исправама потичу из 1362, дакле пре Вукашиновог

⁴⁸ Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској титули*, 75.

⁴⁹ Порчић, *Обрасци*, 193, 204.

добијања круне и успостављања сложених односа моћи који су до Вукашинове смрти дефинисали централну власт у Српском царству. Занимљиво би било знати и да ли је Вукашинова сигилографска пракса укључивала и печате са *majestas* представом, тј. да ли су ови печати опстали и током краткотрајног постојања Српског царства али као прерогатив искључиво сигилографске праксе савладара са титулом краља (Уроша током Душанове владавине, и Вукашина током Урошеве владавине).

Хералдички печат краљ Вукашина показује општу тенденцију сигилографских пракси обласних господара – коришћење хералдичке иконографије на печатима. Властодршци који нису показивали никакве претензије да своју власт утемеље на Душановој царској идеологији, користе готово искључиво хералдичке печате: Александар Асен (Кат. бр. 50), Никола Алтомановић (Кат. бр. 51), Балшићи (Кат. бр. 49, 55–56, 58, 60, 64, 67, 76,78) и Црнојевићи (Кат. бр. 66). Било би занимљиво знати како су изгледали сигилографски обрасци породице Драгаш, будући да су они након епирских Немањића (Палеолога) и Мрњавчевића, као блиски рођаци цара Душана и господари области у којима су постојале јаке византијске традиције, били најдоследнији настављачи Душанове државно-правне идеологије.

Конзервативна немањићка сигилографска традиција делимично је наставила да живи у сигилографској пракси породица Лазаревић и Бранковић. Попут других обласних господара, кнез Лазар и Вук Бранковић користе хералдичке типаре за воштане печате, али повеље манастиру Хиландару оверавају позлаћеним булама. Индикативна је и чињеница да је Вук Бранковић за своје хералдичке типаре (Кат. бр. 61–62) изабрао представу лава, исту ону хералдичку представу коју је носио један царски печат цара Уроша, а да се код кнеза Лазара хералдичка композиција на печатима (Кат. бр. 53, 59.1–2, 63, 65) састоји од шлема са плаштом и челенком, баш као што је то случај био код Душана (а потом и краља Вукашина). Код Балшића, чијих је највише хералдичких печата сачувано, значајно место на печатима заузима и грбовни штит са хералдичком шаржом (углавном је то глава вука, иста она која се јавља и у челенци), што њихову хералдику удаљава од немањићке хералдичке традиције која се манифестује на печатима и новцу, и која је по свом пореклу била везана за хералдичку традицију немачких земаља где је фокус грба челенка на шлему.⁵⁰

Иако позлаћене буле кнеза Лазара и Бранковића настављају сигилографске обрасце Немањића, на њима се уочава постепено удаљавање од немањићких узора, које ће кулминирати у позлаћеним булама деспота Стефана Лазаревића. Тако позлаћени печати кнеза Лазара (Кат. бр. 57.1, 57.2) показују највећу сличност са немањићким позлаћеним булама. Штавише, реверс Лазаревих була је готово идентичан по садржају ликовне представе, формулацији легенде и стилу израде једном данас изгубљеном Душановом краљевском печату (Кат. бр. 36) – у питању је устаљена представа целе фигуре Св. Стефана, а легенда је истоветна као и на Душановој були, *Свети Стефан првомученик Христов*. На аверсу је представљен владар у византијском репрезентативном ставу, у пуном царском орнату и са инсигнијама власти, са куполостом стемом, акакијом и крстоликим жезлом. Чак и стилска изведба представе владара и светитеља на Лазаревом печату у много чему подсећају на стил изведбе ликовних представа са печата који носе име краља Стефана из скупа који смо ми приписали Стефану Душану као краљу (Кат. бр. 22, 23, 31), посебно печату са повеље краља Стефана Дечанског манастиру Хиландару о међама поседа у Хотачкој метохији и Богородичиној цркви у Призрену (Кат. бр. 31). Једину иновацију на печатима кнеза Лазара представљају биљни орнаменти (вињете које окружују владара на аверсу и цветићи који окружују светитеља на реверсу).

Већ је давно уочено да савремени Лазареви фреско-портрети, премда га приказују у орнату карактеристичном за немањићке владаре (дивитисон-сакос, лорос, манијакис, крстасто жезло, акакија), ипак кнеза никада не приказују са затвореном стемом која приличи

---

⁵⁰ Иванишевић, *Развој хералдике*, 216.

српским краљевима и царевима.⁵¹ Њену појаву на печатима је стога свакако смисленије објаснити Лазаревим настојањем да остане доследан немањићким сигилографским узорима, а не покушајем да се кнез прикаже са круном коју нити је поседовао нити му је приличило да носи.⁵²

Иконографија Лазаревих позлаћених печата се тако уклапа у шири контекст Лазараве владарске идеологије и схватања власти.⁵³ Поставши господар историјског језгра немањићке Србије, са светородном династијом повезан и браком, (велики) кнез Лазар је у бројним сегментима свог деловања оживљавао немањићку традицију. Уз Лазарево залагање постигнуто је измирење Српске и Васељенске патријаршије (1375), а српску цркву је кнез задужио и подизањем бројних нових и обдаривањем старих манастирских задужбина.⁵⁴ Заузврат, Лазар је уживао подршку црквеног врха, и претпоставља се да су га српски архијереји и формално признали као наследника немањићких владара кроз обред у коме је и устоличен као владар и „венчан“ круном каква се среће на његовим ктиторским фреско-портретима (отворена круна, не затворена као на печатима).⁵⁵ Лазарево титуларно име Стефан које срећемо у његовим интитулацијама и потписима, као и на његовим воштаним печатима (Кат. бр. 59. 1, 59.2, 63), свакако преузето из немањићке традиције, такође би могло бити добијено на овом црквеном обреду.⁵⁶ Чак и да је Лазар својевољно почео да користи титуларно име, оно и даље сведочи о Лазаревим настојањима да имитира немањићке владаре и у овом сегменту државно-правне традиције и владарске идеологије. У документарној продукцији, која је такође важан сегмент државно-правне традиције, кнез Лазар је имитирао и као узоре користио обрасце аренги, интитулација и потписа из канцеларија немањићких краљева и царева.⁵⁷ Одатле долази и употреба епитета *самодржац* и *самодржавни* (превод за византијски царски епитет αὐτοκράτωρ) у кнежевим документима (али ниједном на печатима); Лазар је употребом ових епитета подвлачио свој фактички независан положај према византијском свету.⁵⁸ Тај положај му је Византија свакако и признавала као врховном владару Србије, с обзиром на то да су му се нпр. византијски митрополити имали обраћати као (великом) кнезу целе Србије.⁵⁹ Колико је, пак, Лазар своје политичке претензије на наслеђе Немањића и врховну власт над традиционалним српским земљама исказане у дипломатичкој и сигилографској грађи могао и да оствари зависило је од сплета бројних политичких и друштвених околности на територији некадашњег Српског царства (као што су однос снага појединих обласних господара, узајамни односи са страним владарима, породичне везе и династички бракови, итд).

⁵¹ Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, 65–76

⁵² Исто, 77.

⁵³ Ове теме су биле предмет више капиталних студија из тематског зборника *О кнезу Лазару*: Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 13–44; Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, 45–63; Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти Царства (1371)*, 139–150. Аутори се не слажу у свим појединостима о фактичком положају кнеза Лазара и његовим претензијама након нестанка легитимних немањићких владара Србије, али се у суштини слажу око чињенице да је у последњем раздобљу своје власти кнез Лазар држао врховну власт над историјским језгром српске државе Немањића (Србије), а ту чињеницу су признавали и страни фактори (Византија).

⁵⁴ Михаљчић, *Крај царства*, 220.

⁵⁵ Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 21–22, 38; Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, 52–53; Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, 75–76.

⁵⁶ Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 17–18; Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, 49; уп. Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти Царства*, 144, где се истиче да Лазар није имао формално право да носи име Стефан, с обзиром на чињеницу да није носио и титулу краља.

⁵⁷ Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти Царства*, 141–143. У другим дипломатичким обрасцима, Лазар је поштовао узусе византијске и српске дипломатичке праксе, па није употребљавао заменичку формулу „царство ми“ која му није приличила с обзиром на то да није носио ниједну високу царску титулу (деспот, севастократор, кесар), већ само формулу „господство ми“. Његове повеље, иако се понекад у самом тексту називају хрисовуљима, формално ипак не припадају овом типу докумената, в. Исто, 144–145.

⁵⁸ Исто, 143–144.

⁵⁹ Исто, 145. Уп. и Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, 58–61.

Билни орнаменти у облику вињета присутни на Лазаревим позлаћеним печатима јављају се и на позлаћеној були Вука Бранковића (Кат. бр. 54). Али, за разлику од Лазаревих печата, Вуков печат доноси нова техничка, стилска, па чак и иконографска решења. Најпре, за разлику од Лазаревих печата који се попут свих немањићких була састоје од две посебно утиснуте плочице залепљене адхезивом око врпце, Вуков печат по први пут користи нову технику причвршћивања путем две мале цевчице на врху и на дну кроз које пролази врпца. Квантитет и квалитет детаља на владаревој одори (дивитисиону-сакосу) и лику је фасцинантан, а сама фигура владара је здепастија у односу на фигуре Немањића и Лазара на печатима, али је зато знатно реалистичнија по питању црта лица. Вук је приказан са изванредном куполостом стемом (без препендулија) на коју је као великаш без иједне титуле имао још и мање права него кнез Лазар.

Можда је на Вуковом печату најзначајнија иконографска иновација то што хагиографска представа на реверсу није ни приказ Св. Стефана ни Христа, већ попрсје Богородице Одигитрије са Богомладенцем. Ова представа је била популарна на царским печатима у раним вековима Византије, али је од времена Македонске династије са печата царева истискује представа Христа, док се представа Богородице са Христом све до краја постојања Византије задржава на печатима царица (в. изнад, поглавље 2, стр. 42–43), што је изгледа био случај и у Другом бугарском царству (в. изнад, поглавља 4, стр. 89). Идеја идеолошког континуитета који је Лазар покушао да презентује израдом печата са традиционалном немањићком иконографијом је свакако много слабија у Вуковом сигилографском обрасцу; Св. Стефан који је вековима из личног заштитника Стефана Немање и његове браће, па потом читаве династије, прерастао у државног заштитника Србије, због чега га је Лазар и изабрао, бива остављен по страни како би се у печатну иконографију увела Богородица коју је као покровитељицу изабрала породица Бранковић.

Још даље у односу на немањићку сигилографско-иколографску традицију стоји позлаћена була Вукових синова (Кат. бр. 73). Реверс задржава попрсје Богородице Одигитрије са Богомладенцем, али по први пут се на аверсу налази представа не једног већ тројице властодржаца. Квалитет израде ликовне представе је знатно нижи од квалитета израде ликовне представе на печату њиховог оца, али се јасно види да ликовна представа опонаша стил ликовне представе са Вуковог печата. Тројица владара су приказани у истом орнату и са истим инсигнијама као и њихов отац (круна, акакија, жезло-крст), али детаљи се разликују. Најпре, дршка жезла је знатно скраћена у односу на исти елемент на Вуковом печату, те је у ствари сведено на мали приручни крст, попут оног са каквим се представљају хришћански мученици у православној иконографији. Још битнија разлика јесу круне које су код све тројице владара за разлику од Вукове куполасте стеме сада отворене и тророге; оваква круна се пре тога јавља само једном на печату Стефана Дечанског (Кат. бр. 25). Међутим, не делује вероватно да су тројица браће као властела без титула и тек релативно моћни великаши икада уопште и носили круне, па и отворене круне које су очигледно ипак имале другачију конотацију од византијске царске куполасте стеме – кнез Лазар је на својим фреско-портретима приказан управо са једним типом отворене круне коју је могао добити на неком црквеном сабору.⁶⁰

Иако представе владара на печатима никако не морају да буду верне визуалне репродукције њиховог физичког описа, печаторесци српских печата су се трудили да представе владара заиста одсликавају реално стање, или да бар упућују на њега. Тако је у случају тројице Бранковића разлика у годинама између браће приказана тиме што је најстарији брат приказан највиши растом у средини, средњи брат као знатно нижи од њега десно, а најмлађи брат као најнижи лево. Разлика је толика да се стиче утисак да је најмлађи брат, Лазар, још увек у раном дечачком добу, што 1406. године када је повеља издата свакако није био случај; или је типар за овај печат израђен у знатно ранијем периоду, или је разлика у

⁶⁰ Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, 75–76.

висини био једини начин да печаторезац укаже на редослед рођења браће и тиме њихов положај у породици.

Најзад, сам Вук је поседовао најмање два типара чија се печатна представа састојала од натписа у монограму. Воштани отисак са једног од тих типара сачуван је тек на исправи коју су издали његови наследници (удовица и синови) Дубровнику (Кат. бр. 72), а други типар је посве изненађујуће сачуван причвршћен на повељу Вукових наследника манастиру Св. Павла (Кат. бр. 70), као да се радило о печатном отиску. Оно што је неупитно јесте да овај тип печата у воску никада није био владарски печат током постојања Немањихке државе, будући да немамо сведочанство да га је користио иједан српски краљ или цар. Монограмски печат је, стога, могао бити само властеоски печат којим се Вук служио, те је тиме, чак ако су и оба ова типара била израђена касније у односу на типар за Вукову златну булу, ипак био старији образац међу Вуковим печатима. Наиме, посматрајући Вукове сигилографске обрасце у ширем контексту његовог политичког деловања, као логичан закључак се чини да је Вук златне буле са владарском представом могао да почне користити тек након нестанка са политичке сцене његовог моћног таста и практично сизерена, кнеза Лазара. Тако би пре Косовске битке Вук користио само печате са хералдичким представама (Кат. бр. 61–62) и монограмским натписима који су били у суштини властеоски типови печата. Нејасно остаје, међутим, из ког разлога су Вукови наследници након његове смрти користили баш његове монограмске печате, а не хералдичке? Нема индиција због којих би се у овоме могла видети нека планска одлука.

* * *

Током доба обласних господара сачуван је само један женски печат, и то једностранни воштани печат кнегиње Милице који је као монахиња Јевгенија користила након мужевљеве погибије (Кат. бр. 68). Овај печат нема ликовних представа, већ само хоризонталну легенду које је идентификује именом и титулом као Јевгенију, кнегињу и монахињу. О сигилографској традицији владарки у средњовековним српским земљама мало шта можемо рећи, будући да су пре Миличиног сачувани још само једностранни воштани печати краљице Јелене, супруге Уроша I. Но, док је материјал израде исти, Јеленини печати су садржали ликовну представу, и то представу саме владарке, баш као што је то био случај са аверсима металних печата византијских и бугарских царица. Милице као удовици једног обласног господара која је у тренутку коришћења печата била духовно лице свакако не приличи да користи ликовну представу владарке.

* * *

Златна (позлаћена сребрна) була Ивана Црнојевића (Кат. бр. 100) која се налазила на оснивачкој повељи Манастиру Цетињу (1485) хронолошки свакако не припада добу обласних господара. Овај печат представља својеврстан ендемски примерак, будући да од господара у Зети (Балшиће и Црнојевиће) није сачуван ниједан други метални печат. О аутентичности ове буле, стога, се не може ништа рећи, будући да је немамо са чим упоредити; наиме, садржај печатне представе се разликује у потпуности од било ког другог сачуваног металног печата српских владара. Уколико је Иван Црнојевић желео да се представи као настављач вишевековне ктиторске традиције српских владара који су на важне манастирске повеље постављали своје златне печате, то је учинио само на том основном репрезентационом нивоу коришћења злата као материјала. Садржај печатне представе га у потпуности одваја од те традиције, пошто на једној страни печат носи само легенду, а на другој Иванов хералдички дизајн, крунисаног двоглавог орла спуштених крила. Двоглави орао као хералдички симбол се не јавља по први пут у сигилографској пракси властодржаца у Зети, будући да се среће век раније на воштаном печату Константина Балшића (Кат. бр. 67) у виду шарже грбовног штита. Али у сигилографској традицији српских средњовековних владара, хералдичке композиције нису никад продрле у сигилографске обрасце металних печата. Временска удаљеност владавине Ивана Црнојевића од периода у коме су српски

владари редовно користили металне печате на повељама манастирима значила је дисконтинуитет у сигилографској пракси који није могао бити превазиђен. Стога је Ивану Црнојевићу за дизајн његовог златног печата био доступан онај иконографски корпус – хералдички – који је и иначе користио у за своју владарску (ре)презентацију, и који је можда користио на типарима за воштане печате.

Још један печат који хронолошки излази из доба обласних господара јесте један позни фалсификат са преписа оснивачке повеље манастира Раванице кнеза Лазара (Кат. бр. 108). Настала у освит 18. века, ова повеља носи златну булу која својом техником израде, стилем ликовне представе, епиграфским и ортографским одликама легенде не може бити аутентични печат кнеза Лазара. Иконографски, фалсификатор се трудио да опонаша владарске печате српских царева, обласних господара и деспота Србије, па је тако на аверсу представљен владар у византијском репрезентативном ставу, у пуном орнату и са инсигнијама власти, а на реверсу Христос. Но, представа Христа је посве неуобичајена и не може се упоредити са представом Христа на царским печатима, будући да на Лазаревом печату Христос седи на престолу и благосиља обема раширеним рукама, што га разликује од уобичајеног положаја са царских печата на којима Христос стоји испред ниског престолу, у једној руци држи јеванђеље-кодекс а другом издигнутом руком благосиља.

* * *

Писмо кнеза Војислава Војиновића којим Дубровчане обавештава о склопљеном миру у Оногшту (око 2. августа 1362), већ више пута помињана повеља породице Драгаш Хиландару о даривању манастира Архиљевице (1378), те повеља Маре Бранковић и њених синова којом Манастиру Св. Павла дарују поседе и приход (3. октобар 1403?), свако на различит начин сведочи како су ауктори решавали непредвиђену околност у којој су се нашли тиме што им није био доступан одговарајући печат у тренутку када је било потребно оверити документ.

Код писма кнеза Војислава које би као нотификациона исправа без свечаног карактера свакако било печатењено отиском типара у воску решење је нађено у томе што је кнез једноставно нацртао свој печат(њак?) и у короборацији поменуо чињеницу да је тиме замењен отисак његовог недоступног печата који би у нормалној ситуацији исправу валидирао.

Слично су поступили и Драгаши када су се нашли у ситуацији да на свечану повељу-даровницу манастиру не могу поставити златан печат који се очекивало да буде постављен на такав тип документа. Поново је у короборацији описана непредвиђена околност и неуобичајено решење – уместо златног печата документ је снабдевен својеручним потписом ауктора.

Најзагонетнији је случај са повељом Бранковића Св. Павлу. Свакако је јасно да типар Вука Бранковића за воштане печате постављен на врпцу и причвршћен на документ као печатни отисак (Кат. бр. 70). Међутим, околности у којима је то учињено, па самим тим и мотивација су нам потпуно непознати. Како је у питању случај без преседана, будући да ни ранијим истраживачима ни нама није познат ниједан такав пример из српске или неке стране сигилографске праксе, не можемо да се не запитамо да ли је овај печатњак постављен приликом издавања повеље, или у неком каснијем тренутку. Да ли је можда овај Вуков типар доспео у манастир накнадно, па су га монаси поставили на повељу уместо оригиналног печата који је повеља можда носила, а који је у том тренутку већ био оштећен или једноставно није деловао репрезентативно? Или повеља уопште није ни носила печат, што ју је саму по себи чинило мање репрезентативном, што постављање печатњака на њу требало да надомести?

Ако, пак, претпоставимо да су типар на повељу поставили ауктори, Вукова удовица Мара са синовима, морамо се запитати зашто једноставно нису на исправу поставили воштани отисак овог типара, јер не делује могуће да се у овој прилици није могло наћи воска за прављење печатне грудве у коју би типар могао бити утиснут. Исто питање се мора

поставити и ако претпоставимо да је печатњак на повељу причвршћен накнадно. У оба случаја једино логично делује објашњење да воштани печат није деловао довољно репрезентативно за једну овакву повељу. Повеља се ни у једном тренутку не назива хрисовуљем или златопечатним словом, тако да формално гледано, постављањем воштаног печата формулар документа не би био нарушен; па чак је познато и четири случаја током владавине деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Вуковића када документи који децидирано носе назив *хрисовуљ* или *златопечатно слово* имају воштане печате. Да ли је онда код удовице и синова Вука Бранковића (или монаха Св. Павла, ако су они накнадно поставили овај печат) у питању бирократска доследност, и то таква да, иако документ то није, због материје коју регулише суштински има статус хрисовуље којој воштани отисак никако не приличи, већ само метални (позлаћени) печат? Или је ипак по среди нешто друго, те објашњење треба тражити у домену владарске идеологије?

Уколико се вратимо разматрању позлаћених буле кнеза Лазара (Кат. бр. 57. 1, 57.2), Вука Бранковића (Кат. бр. 54) и његових синова (Кат. бр. 73), уочићемо да је током доба обласних господара, одн. у овим породицама, на делу процес супротног смера од оног којим је започела владарска сигилографска пракса Немањића. Стефан Немања, иако практично суверен владар на својој територији, преузео је сигилографске обрасце са иконографијом карактеристичном византијским чиновницима и користио их чак и када је за себи дозволио да се послужи златним печатом који је искључиви царски прерогатив. Немања није могао себи дозволити да се представља кроз иконографију која подразумева орнат који приличи једино цару. С друге стране, кнез Лазар и Бранковићи за себе присвајају несумњиве царске, тј. владарске сигилографске обрасце кроз употребу њима карактеристичне владарске иконографије, иако не могу да полажу никакво право на царску или неку другу високу владарску титулу. Иако ваља имати на уму да су ово специфични случајеви, будући да су ови печати постављени на повеље Хиландару где Лазаревићи и Бранковићи имају амбицију да се представе као настављачи немањићке традиције ктиторства и покровитељства над манастиром, иконографија је очигледно најконзервативнији елемент који се, једном устаљен на царски модел на печатима, задржава као најбитније средство (ре)презентације владара, чак и када су ови владари свесни да немају право да претендују на све спољне прерогативе власти својих претходника знатно вишег ранга.

Но, и сами печати у целини се чине као најконзервативнији и у великој мери формулаични дипломатички састојак докумената средњовековних српских владара. Један властодржац који претендује да се представи као суверени господар у некој српској области након нестанка светородне династије Немањића мора да се презентује не само кроз карактеристичну иконографију као унутрашњи елемент владарске презентације, већ и кроз спољно-технички моменат документарне продукције; није битан само садржај презентације, већ и устаљена форма. Због чега се враћамо на типар Вука Бранковића који је можда његова удовица са синовима поставила на једну манастирску даровницу. Вук Бранковић је током своје власти бар једном искористио позлаћену булу са царском иконографијом, а касније су и његови наследници бар једном исто учинили. У конкретној прилици, током издавања повеље Св. Павлу, можда нису имали ову могућност, јер им није био доступан печат са одговарајућом формом и садржајем, тако да је *ad hoc* решење пронађено у најприближнијој могућој форми која им је била доступна – металном типару који је имао да преузме улогу златне буле. Уколико, пак, одбацимо читаву ову линију аргументације и прихватимо претпоставку да су Вуков типар на ову повељу накнадно поставили монаси Св. Павла, објашњење због чега су то учинили могло би бити посве једноставно – било је лакше и сврсисходније на повељу поставити један аутентични печатњак, него фалсификовати златну булу.

Нова формализација у иконографији на печатима деспота Србије. Током периода у коме су деспоти из породица Лазаревић и Бранковић окупили око једног државног стожера преостале независне српске области, долази до формализације сигилографских образаца, на супрот шаренилу које је владало у сигилографским праксама српских владалаца током

доба обласних господара; формализације тако високог степена какав не можемо уочити чак ни током периода немањихке власти на Србијом.

На почетку деспотске владавине Стефана Лазаревића, његови сигилографски обрасци су се још увек наслањали на традицију сигилографских пракси обласних господара; логично, најпре на сигилографску традицију његовог оца, али се такође могу приметити и везе са сигилографском традицијом породице Бранковић са којом су Лазаревићи упркос бројним сукобима остали у блиским везама. Најпре, иако су сва три Стефанова позлаћена печата израђена различитим типарима, сва три имају цевчице кроз које су провучене врпце, и које су присутне само код Бранковића, не и код кнеза Лазара. Ако ништа друго, ово свакако сведочи да су печатне плочице за обе породице у том периоду израђивали исти мајстори или исте радионице, да је то једноставно постало доминантно техничко решење, и то тек у деценијама након Лазарева погибије.

Две буле деспота Стефана са повеља Хиландару (Кат. бр. 69, 78) припадају истом иконографском типу, док була са повеље Манастиру Лаври којој је аутентичност оспоравана (Кат. бр. 75) припада другом типу. Печат на повељи која је сигурно датирана 1411. годином (Кат. бр. 78) показује у иконографији и стилу ликовне представе на аверсу велику сличност са булом тројице синова Вука Бранковића. Такође, као и на аверсу печата Гргура, Ђурђа и Лазара Бранковића, деспот је представљен у пуном орнату са кратким крстом и акакијом у рукама, те тророгом круном, само што се сада врхови круне завршавају криновима, а са стране висе препендулије. Но, за разлику од печата Бранковића, легенда је променила положај (више није вертикална, као код Бранковића већ смештена у два прстена по ободу) и знатно проширила садржину. Садржај легенде у ствари наставља легенду Лазаревих була, тиме што се на почетку налази епитет у *Христа Бога благоверни*, након чега следе нова деспотска титула и Стефаново име које прате секундарна титула и одређење власти као *господин све српске земље и подунавске*. Новост у односу и на бранковићке сигилографске обрасце и на Лазарева јесте хагиографска ликовна представа на реверсу. У питању је представа Христа, али је битна разлика у односу на Христа који се јавља на Душановим царским булама то што више нема ниског престола (токоса). По овоме, Христ који стоји и благосиља десном руком највише подсећа на представу Христа Халкита и Христа Литрота (искупитеља) на печатима владара Никејског царства (в. изнад, поглавље 2, стр. 38–39).

Истом иконографском типу припада и други деспотов позлаћени печат из Хиландара, премештен на повељу коју је Стефан издао са мајком и братом још пре него што је постао деспот (Кат. бр. 69). Легенда овог печата показује тек незнатно одступање (*Подунавље* уместо *подунавске земље*). Али стил изведбе ликовних представа се значајно разликује. Иако се јасно види да је владар одевен у сакос са лоросом, манијакисом и епиманикијима, одора сада садржи више набора, а мање орнамената, због чега се стиче утисак боље приказане тродимензионалности владарске представе; такође, чини се да се на деспотовом лицу може уочити брада, што на претходном печату није случај. Због свега наведеног нама се чини да је овај примерак израђен хронолошки млађим типаром деспота Стефана (будући да се удаљио од стила ликовне представе са печата Бранковића), и да настоји да овековечи деспота у старијој животној доби. Иако се никако не може искључити могућност да је нови типар израђен једноставно због истрошености или губитка старог типара, нама се чини да је управо (ре)презентација владара играла кључну улогу приликом израде новог типара; штавише, ни легенда није измењена тако да одражава неку фактичку промену политичке реалности, попут нове титуле или нове области у титули. Да би био *имаго* владара, печат не мора да садржи верну ликовну представу владара (штавише, не мора уопште да садржи ликовну представу владара), већ то може бити и типска представа. Реализам и физиономска (па и физиогномичка) сличност нису били услов *sine qua non* да би ликовна представа функционисала као портрет; представе на печатима су садржале друге елементе који су омогућавали само-репрезентацију, као што су амблеми обнашане друштвено-политичке функције и симболи сродства (те су нпр. краљеви приказивани у владарском орнату и са

инсигнијама, а племићи као витезови-ратници).⁶¹ Али и у Византији и раније у Србији, владари су на печатима представљани помало другачије у различитим периодима своје власти, а и другачије један од другог по питању физичког изгледа. Брада је управо онај елемент који, уз димензије фигуре, указује на старије животно доба (као што је био случај на рановизантијским печатима са представом више царева истовремено – осим величином фигуре, најстарији цар се разликовао и по томе што је имао најдужу браду, в. изнад, поглавље 2, стр. 26).⁶² Стога се нама чини да је деспотова мотивација за измену ликовне представе приликом израде новог типара дошла управо из поља теорије (ре)презентације владара. Деспот је желео да на свом печату буде приказан управо што сличније ономе како би га дестинатар видео да у том тренутку стоји пред њим. Печат би имао снагу средства овере и да је ликовна представа деспота прилично застарела, али инсистирање на што вернијем приказу његовог физичког изгледа показује да је верификациона улога печата вазда била испреплетана на семиотичком нивоу са улогом печатне представе као средства (ре)презентације владара.

Најзад, трећа позлаћена була деспота Стефана са савременог преписа повеље Манастиру Лаври из 1407. (Кат. бр. 75), припада другачијем иконографском типу. Техничко решење је и даље исто, у питању је була чије су плочице спојене око цевчица за вршцу. Али и аверс и реверс показују и стилске и суштинске иконографске разлике. На аверсу, деспот је приказан у једноставној одори са доста набора, и уским појасом који свакако није византијски лорос; круна са три врха у облику крстова нема препендулије; у левој деспотовој руци се налази мали крст, а у десној нема акакије, већ је само отворене шаке подигнута у висини груди; одора се завршава високо изнад чланака тако да би се на стопалима можда требале препознати витешке чизме, а не царске ципеле. Нову иконографију прати и нова легенда, па је после епитета у *Христа Бога благоверни* додато још и *христољубиви*, одредница је скраћена на *господин Србљем*, а деспотска титула и име су пребачени на крај. Нова иконографија на аверсу је свакако један од разлога што је овај печат понекад сматран за фалсификат. Други је ликовна представа реверса на коме је приказан Св. Стефан. Али чињеница да реверс садржи представу Св. Стефана нама управо супротно указује на чињеницу да, чак ако овај конкретни примерак и јесте хронолошки блиски фалсификат (више аргумената искључују могућност знатно каснијег фалсификата – то што је израда позлаћених була са цевчицама за вршцу временски ограничена на крај 14. и почетак 15. века у Бугарској и Србији,⁶³ затим епиграфски стил, те ортографија и језик), деспот је на својој повељи Лаври морао поставити печат оваквог типа, јер ниједан његов други печат не садржи представу Св. Стефана, и фалсификатор ту представу не би умео да правилно кривотвори без узора, нити би имао разлога да изабере управо овог светитеља. Св. Стефан је у иконографији српских владарских печата преживео уздицање на царство када је корпус хагиографских представа за реверс позлаћених печата проширен и на представу Христа, а затим наставио да живи у иконографији Лазаревих позлаћених була. Деспот Стефан је оваквим печатом у ствари само наставио дуални сигилографски образац из периода Царства када је за традиционалне српске земље би резервисан тип печата са Св. Стефаном на реверсу, а за новоосвојене византијске области тип са Христом на реверсу. Међутим, чињеница је да је Душан приликом издавања повеља светогорским манастирима доследно користио тип печата са Христом на реверсу, а није забележен ниједан случај у коме је повељу неком од тих манастира оверио печатом са Св. Стефаном на реверсу. Насупрот томе, на хиландарским повељама деспота Стефана сачувани су печати са представом Христа на реверсу, а на повељи Манастиру Лаври присутан је печат са представом Св. Стефана на реверсу. Један закључак који је могућ јесте да нико у деспотовом окружењу није био упућен у ово питање и није разумео идеолошке разлоге због којих је Душан користио два типа печата. С друге стране,

⁶¹ Bedos-Rezak, *Ego*, 154–155.

⁶² Oikonomidès, *Lead Seals*, 17.

⁶³ В. Мошин, *Да ли је аутентична Рилска повеља цара Јована Шишмана?*, 297.

док за представу Св. Стефана нема сумње да долази из сигилографске традиције деспотовог оца (па тиме и из немањихке сигилографске традиције), за представу Христа се може претпоставити и да уопште није у питању угледање на царску сигилографску традицију Немањиха, већ да је Стефан након добијања деспотског венца из Византије преузео представу Христа за своје печате из византијске сигилографске традиције. У сваком случају, два типа немањихких печата са различитим хагиографским представама које су опстале кроз доба обласних господара постала су, чини се, у доба српских деспота два потпуно равноправна и по питању критерија избора произвољна начина за владарску (ре)презентацију на печатима. Друга могућност јесте да је дошло до еволуције у идеологији деспотске власти и владарској (ре)презентацији, па је деспот Стефан типар са Св. Стефаном израдио убрзо након стицања деспотског достојанства, а избором хагиографске представе је настављао сигилографско-иконографске обрасце кнеза Лазара, али је онда убрзо ипак желео да у складу са својим новим достојанством уведе „нови“ стари образац са Христом који му је више приличио као деспоту.

* * *

Деспот Стефан је уједно и последњи владајући деспот Србије за кога је посведочено да је користио позлаћене буле, будући да су од његових наследника сачувани само различити типови воштаних печата. Сам деспот Стефан је користио најмање три хералдичка типара за воштане печате. Први типар средњих димензија (50 мм) заједнички је са братом Вуком и наставља сигилографски образац њиховог оца (Кат. бр. 71), будући да садржи устаљену Лазареву хералдичку композицију која се састоји од шлема са плаштом и челенке коју чини пар волујских рогова.

Преостала два типара позната су на основу више од једног отиска. Први, већих димензија (70 мм) наслања се на Лазареву хералдичку традицију (Кат. бр. 74.1–3), али је знатно обогатује. Централно место и даље припада шлему са плаштом и челенком коју чине волујски рогови. Али између рогова се налази двоглави орао спуштених крила, иницијално симбол царске власти преузет из Византије као део репрезентационог инструментарија Немањихких владара – као такав се среће на одеждама српских краљева на манастирским фрескама, предметима примењене уметности, можда и на великожупанском печату потоњег српског краља Стефана Првовенчаног, те сигурно на сигнету који је можда припадао краљу Стефану Константину, трагично настрадао млађем брату Стефана Дечанског, још увек као протохералдички симбол. Код Стефана Лазаревића, пак, нема сумње да је двоглави орао потпуно саображен хералдичкој улози какву је орао имао у западној грбовној традицији. Најзад, трећи сегмент грба на Стефановом печату чини мали троугли грбовни штит који је секундаран у односу на шлем са челенком. То је јасно не само на основу димензија, већ и чињенице да је оријентисан наопачке, положен на равни део а не зашиљени, како би обезбедио што више места на типару за урезивање шлема са челенком. Само грбовно поље штита испуњава представа косе траке између два крина.⁶⁴

---

⁶⁴ Питање порекла хералдичке представе на грбовном штиту деспота Стефана није до краја разјашњено. Обично се узима да су коса пруга и хералдички кринови могли бити у вези са Стефановим вазалним односом према угарском краљу Сигисмунду Луксембуршком, в. Палавистра–Спасић–Мрђеновић, *Родословне таблице*, 109. Што се самих шаржи тиче, треба указати да у Босни Котроманићи косу траку на хералдичком штиту користе од времена бана Стефана II, а од крунисања за краља Твртка I и кринове, премда по три са сваке стране, не по један као на штиту деспота Стефана (в. изнад, поглавље 4, стр. 93–94); с друге стране, Балшићи су користили косу пругу као шаржу на штиту само на раним печатима (Кат. бр. 56), а Вук Бранковић на неком новцу користи мале штитове са више косих пруга (в. испод, поглавље 15, стр. 278–279, и поглавље 16, стр. 289–290). Међутим, треба приметити да на печатима Сигисмунда Луксембуршког са хералдичким иконографијом не наилазимо на представу крина; крин се јавља само на врху Сигисмундовог жезла на престоним печатима, док је као хералдичка шаржа присутан на печату Сигисмундове прве супруге Марије, наследнице угарске круне, в. Posse, *Die Siegel II*, taf. 12–19; Érszegi, *Sigilla regum*, 66–69. Кринови су, дакле, као хералдички амблем у Угарској присутни код патрилинеарних Анжујаца (Марија је кћи угарског краља Лудовика I), па их Сигисмунд стога

Мањи Стефанов типар (око 19 мм) сачуван у пет отисака (Кат. бр. 80.1–5) поновио је једноставну грбовну композицију која се састоји само од шлема са челенком коју чини пар волујских рогова, што је у суштини једина хералдичка композиција коју је кнез Лазар користио.

Формализација сигилографских образаца се најбоље читава у чињеници да је Стефанов наследник, његов нећак Ђурађ Вуковић Бранковић, преузео уз минималне измене последња два типа печата из сигилографске праксе деспота Стефана. Велики типар (70 мм) деспота Ђурђа (Кат. бр. 81.1–4) од Стефановог се разликује новим именом у легенди, изостанком титуле деспота, те заменом хералдичке животиње у челенци изнад шлема – овога пута је уместо двоглавог орла искоришћен лав у ходу који је као свој хералдички дизајн на печатима користио и Вук Бранковић. Ово додатно сведочи да је још увек главни сегмент пуног грба шлем са челенком, а не грбовни штит, будући да за уношење знака дистинкције није изабран грбовни штит, који и даље носи представу косе траке између два крина, него челенка. Оно што је још битније у погледу сигилографске праксе јесте да је Ђурађ Вуковић печат са хералдичком композицијом од три сегмента третирао као средство репрезентације над- и трансперсоналне власти, будући да је у дизајн печатне представе унео тек минималне измене да означи себе као наследника и настављача власти деспота Стефана. Печат са опширном легендом и троделном хералдичком композицијом постао је печат самог владарског достојанства, без обзира на личност која у датом тренутку држи власт. Ни чињеница да у тренутку израде типара Ђурађ Вуковић није носио деспотску титулу попут свог ујака није ту одиграла пресудну улогу: нови владар је ову титулу у легенди испустио, али је поновио формулу са секундарном титулом *господина* и територијалним одредницама коју је користио деспот Стефан. Хералдичким амблемом преузетим од ујака Ђурађ се легитимисао као његов наследник и владар Србије (*и Подунавља*), како истиче и у легенди, без обзира што још увек није носио титулу деспота. Штавише, Ђурађ је до краја свог живота наставио да користи овај хералдички типар као једини за велике деспотске печате, иако на њему ни у једном тренутку није унета титула деспота коју је понео вероватно у јулу 1429.⁶⁵

Исти је случај био и са мањим типарима деспота Ђурђа (Кат. бр. 82, 85–90, 95.1–5) који сви настављају образац деспота Стефана и носе хералдичку композицију коју чини шлем са паром рогова. И легенда Ђурђевих малих печата је истоветна легенди са Стефанових малих типара, уз промену имена владара (*господин деспот Ђурађ*), осим на примерку чији је типар морао бити израђен између смрти деспота Стефана и Ђурђевог добијања деспотског венца (јул 1427 – јул 1429), али употребљиван још 1433 (Кат. бр. 85); на њему се Ђурађ титулише само као *господин Ђурађ*, али хералдички амблем је шлем са роговима као и на осталим печатима. Примарна титула у легенди печата, дакле, није играла пресудну улогу за легитимитет власти деспота Ђурђа, тј. сама легенда печата није играла пресудну улогу, већ је она припадала хералдичком амблему који је деспот Ђурђа (ре)презентовао као наследника деспота Стефана и владара Србије.

Иако формализовани за време Ђурђевог дуге владавине, сигилографски обрасци српских деспота су подлежали променама. Тако велики типар Лазара Бранковића (Кат. бр. 91) помера фокус са шлема са челенком као најзначајнијег дела хералдичке композиције, па је штит знатно увећан у односу на шлем чије су димензије сразмерно смањене. Грбовни штит добија и нове шарже из породичне хералдичке традиције Бранковића; у ствари, шаржа постаје прекопирана челенка, будући да се обе састоје од представе лава који се пропиње између пара волујских рогова. Легенда је значајније модификована, заменом епитета у *Христа Бога благоверни и христољубиви* који су користили деспот Стефан и деспот Ђурађ девоцијом *по милости Божјој* и скраћењем одреднице власти избацавањем Подунавља, тј. свођењем на облик *господин Србљем*. Замена девоцијског епитета византијског порекла

није користио. Не треба сметнути с ума да је Ђурађ Вуковић Бранковић користио амблем крина на једној врсти новца коју је ковао пре него што је постао деспот (в. испод, поглавље 15, стр. 279).

⁶⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 137.

западњачком *Dei gratia* формулом може се посматрати у контексту коначне пропасти Византије након деценија слабљења која је српског деспота могла упутити на даље окретање Западу и на пољу идеологије власти и владарске (ре)презентације.

У суштини, примат који штит у сваком смислу преузима у односу на шлем у пуном деспотском грбу на печату сведочи о удаљавању од немачке хералдичке традиције која стоји на почетку хералдичке традиције немањичке Србије из које извире и хералдичка пракса српских деспота. О томе сведочи и средњи печат (37 мм) деспота Лазара (Кат. бр. 94), који нема више представу шлема са роговима, већ само представу грбовног штита са шаржом коју чини лав који се пропиње између рогова; но, легенда овог печата наставља формулу коју су установили деспот Стефан и деспот Ђурађ.

Осиромашење деспотских сигилографских образаца у Угарској. Основна тенденција сигилографске праксе српских деспота док су ову титулу носили нешто дуже од пола века Бранковићи и потом Бериславићи у Угарској јесте осиромашење сигилографских образаца као последица прилагођавања политичкој реалности у којој су деспоти од владара Српске деспотовине која је баштинила државно-правну традицију немањичке Србије постали тек вазали Угарске круне са звучном титулом. Сложени сигилографски обрасци једва да су надживели последње Бранковиће из Смедерева. Султанија Мара, сестра деспота Лазара Бранковића одржавала је у животу сигилографске обрасце њиховог оца Ђурђа сасвим буквално, служећи се једним његовим малим типаром (Кат. бр. 95.1–5) са представом шлема са волујским роговима. Њен други брат, слепи деспот Стефан Бранковић, читавог живота је користио свој мали типар (око 24 мм) израђен у периоду пре Лазареве смрти (а можда и Ђурђево) који је носио сличну представу – шлем са плаштом и роговима између којих се налази лав који се пропиње.

У следећој генерацији Бранковића, сигилографски обрасци почињу већ да се растачу. Деспот Вук Гргуревић Бранковић користи типар (Кат. бр. 96.1–2) који по димензијама (око 32 мм) и легенди одговара средњем типару деспота Лазара, али хералдички дизајн одговара Лазаревом великом типару, будући да садржи троделну композицију која се састоји од грбовног штита, шлема са плаштом и челенке; шаржа на штиту и челенка се као и код Лазара састоје од лава који се пропиње између пара волујских рогова. Овај типар је користила касније и Вукова удовица Барбара Франкопан Бранковић (Кат. бр. 96.3–5).

Овакав тип средњег печата користили су и синови деспота Стефана Бранковића док још нису стекли деспотске титуле (због чега се у легенди налазе само секундарна титула *господин* и име); њихови печати разликују се минимално, димензијама и именом сигиланта, тако да и Ђорђевић (35 мм, Кат. бр. 97) и Јованов (37 мм, Кат. бр. 98) садрже иста три сегмента хералдичке композиције: грбовни штит са новом шаржом, волујском главом *en face*, шлем са плаштом и челенку коју чини лав који хода између пара волујских рогова.

Након стицања деспотске титуле, Ђорђе је израдио нови средњи (36 мм) хералдички типар (Кат. бр. 101) који је настављао образац малог типара његовог оца, будући да је садржао исту хералдичку композицију који чине шлем са плаштом и роговима између којих се налази лав који се пропиње, те легенду малих деспотских типара (*господин + деспот + име*).

Стефанова удовица Ангелина је такође израдила један средњи (39 мм) хералдички типар (Кат. бр. 99) који је носио једноставну хералдичку представу грбовног штита са шаржом; то је уједно и једини пример *canting arms*⁶⁶ у српској сигилографској пракси, будући да је шаржа на штиту анђео као визуална алузија на деспотичино име.

* * *

Деспотица Ангелина је репрезентована и на заједничком позлаћеном печату њених синова, деспота Ђорђа и деспота Јована (Кат. бр. 103) који се налази на повељи светогорском Манастиру Св. Павла (1495). Иконографски, овај печат донекле наставља образац златне

⁶⁶ T. Woodcock, J. M. Robinson, *The Oxford Guide to Heraldry*, 198; O. Neubecker, *Heraldry*, 82, 118.

буле синова Вука Бранковића, будући да аверс носи фигуре троје сигиланата. Стил је, наравно, знатно другачији, али је све троје владалаца приказано у свечаним одорама са украсима и наборима, те крунама које имају три по крина на врху. Међутим, реверс садржи сасвим нову хагиографску представу Св. Ђорђа на коњу како убија змаја. Ова конкретна хагиографска представа на реверсу упућује да би данас изгубљен печат којим је султанија Мара неких 30 година раније оверила своју повељу манастирима Хиландару и Св. Павлу о даривању поседа Св. Павлу такође могао бити позлаћена була (можда са неког непознатог типара њеног оца?), будући да у короборацији повеље описује исту представу Св. Ђорђа на коњу како убија змаја, која се на том печату налазила.⁶⁷ Ако је ова претпоставка тачна, оба случаја сведоче о старој тенденцији Бранковића да се у дипломатичким пословањима са светогорским манастирима кроз употребу позлаћених печата презентују као настављачи немањићке традиције ктиторства и покровитељства атонских монашких обитељи.

* * *

Последњи сигилографски образац српских деспота у Угарској настао је такође током периода деспотске власти Ђорђа Бранковића. У питању је типар у форми осмоугаоног сигнета са хералдичком представом. Ђорђево печатни прстен користио је и он сам (Кат. бр. 102.1, 102.2) али и Иваниш Бериславић (Кат. бр. 102.3) који је оженио удовицу Ђорђевог брата Јована, а потом стекао и деспотску титулу. Хералдичка композиција представља иновацију у дизајну, будући да садржи грбовни штит чија је шаржа немањићи двоглави орао спуштених крила коме су придодата два мала грбовна штита испод канци. Један мали грбовни штит испуњава представа бранковићког лава који се пропиње, а други традиционални угарски хералдички дизајн са паровима хоризонталних пруга. Форму осмоугаоног сигнета који испуњава хералдичка композиција са двоглавим орлом спуштених крила под чијим канцама се налазе грбовни штитови (један са лавом који се пропиње, други са паровима хоризонталних пруга) задржали су и други печат деспота Иваниша (Кат. бр. 105) и печат његовог сина, деспота Стефана Бериславића којим се користила његова удовица (Кат. бр. 107), а можда и други Стефанов печат за који је посведочено да га је сам користио (Кат. бр. 106). Чињеница да су се ови сигнети наслеђивали и унутар, и између деспотских породица, сведочи да су постали део деспотског наслеђа: од деспота Ђорђа један сигнет је наследио деспот Јован, јер је једино тако могао да га преко Јованове удовице добије деспот Иваниш. Тако су, ако можда не у теоријско-идеолошком погледу, свакако практично постали својеврсне инсигније над- и трансперсоналног деспотског достојанства. Сигнет је посебно значајно средство владарске презентације, будући да и отисак печатног прстена представља средство владарске (ре)презентације на исправама, али се као конкретни предмет, сигнет, у принципу увек налазио на личности сигиланта, чиме је показивао њихов статус и ранг.

---

⁶⁷ Р. Ћук, *Повеља царице Маре манастирима Хиландару и Светом Павлу*, 103–116.

15. ПЕЧАТИ И НОВАЦ

Нема сумње да су печати и новац у средњем веку превазилазили своје основне практичне функције средстава овере исправа и затварања писама, одн. средства плаћања у привредној размени; оба ова типа предмета били су материјални симболи идентитета и легитимитета владара, због чега су поседовали значајан инхерентни потенцијал да функционишу као културни означивачи са друштвеним, религијским и надасве политичким значењем. Таква улога печата и новца у средњем веку могла је да дође до изражаја захваљујући њиховој у мањој или већој мери масовној продукцији, широкој дистрибуцији, преносивости, трајности, и могућности репродукције кроз већи број отисака начињених једним типаром.¹ Због таквог начина на који су задовољавали идеолошке потребе владара за репрезентацијом, сигилографски и нумизматички обрасци били су упућени да црпе свој репрезентацијски инструментаријум из истог стилско-иконографског и истог семантичко-епиграфског корпуса; ово није иновација средњег века, будући да су од 8. века п. н. е. у Старој Грчкој печати и новац полиса такође користили исти иконографски корпус (в. изнад, поглавље 1, стр. 17). Посебно је у Византији ова чињеница резултовала, у начелу, високим степеном подударности између иконографије и легенде печата, са једне стране, и новца, са друге стране, током целокупног постојања државе: обе врсте предмета су обично носиле веома сличну, ако не истоветну представу владара и легенду која их идентификује.²

У средњовековним српским земљама овај упоредни развој сигилографских и нумизматичких образаца можемо пратити од периода краљевске власти Немањића до пропасти Српске деспотовине, будући да су српски владари само у овом периоду као суверени владоци користили свој владарски прерогатив ковања новца. Иако развој ових образаца тече упоредо током тих два и по века, не сме се а priori претпостављати висок степен подударности између сигилографских и нумизматичких образаца као што је то случај у Византији. Укупан број сачуваних различитих врста средњовековног српског новца знатно је већи у односу на укупан број сачуваних различитих печата српских владара,³ тако да говоримо о значајно већем богатству и диверзитету нумизматичких образаца у односу на сигилографске обрасце. Стога се нама чини оправданим да буду описане и оне врсте новца које при поређењу са печатима српских владара не показују подударње образаца управо да бисмо уочили колики је степен подударности у питању, тј. колико је то ретка или честа појава.

Најранији нумизматички обрасци у Србији и укрштање монетарних утицаја.

СТИЦАЈЕМ ОКОЛНОСТИ, најранија посведочена ковања у српској краљевини припадају краљу Стефану Радославу који је и први српски краљ од кога је сачуван један печат. Ово нам омогућава да јасно уочимо како нови краљевски сигилографски обрасци и први нумизматички обрасци српских краљева немају заједничку генезу, тј. да импулси за њихов развој не долазе из истих извора. По свој прилици, печат краља Радослава био је резултат истог или упоредног еклектизма сигилографских традиција хришћанског Запада и Византијског царства какав се јавља у сигилографској пракси латинских царева у Константинопољу. Насупрот томе, за новац краља Радослава нема сумње да је у питању преузимање образаца из византијске нумизматичке традиције која је наставила да живи и након 1204. године. У сваком сегменту монетарног система краља Радослава се читавају византијски модели који се прате и копирају у енормној мери. Ти модели заснивају се на византијском систему успостављеном монетарном реформом Алексија I Комнина која је

¹ *DO Catalogue* VI, 1; S. Solway, *Introduction, Medieval Coins and Seals: Constructing Identity, Signifying Power* (ed. S. Solway), Turnhout 2015, 9.

² Oikonomidès, *Lead Seals*, 16; *DO Catalogue* VI, 1;.

³ Иванишевић, *Новчарство*, 237–301 (Каталог новца). Аутор је определио чак 365 врста новца груписаних на 47 владара, међу њима рачунајући обласне господаре, али и властелине који никад нису достигли тај статус, као нпр. извесног Смиле или Јакова, вазале Вука Бранковића (ми смо овде занемарили укупно седам врста новца, од којих су две ковања анонимног патријарха, две ковања града Скопља и три ковања града Призрена).

систем номинала засновала на легурама метала.⁴ Но, монетарни систем који је Алексије Комнин успоставио проживљавао је девалвацију кроз читав 12. век да би се по паду Цариграда под налетом крсташа очитовао као значајно смањење финоће и тежине кованица.⁵ Овај тренд прате и емисије царева из династије епирских Анђела и управо се на њих угледа краљ Радослав, када почиње да кује новац заснован на биметализму, кроз ковање сребрних аспрон трахеја и бакарних аспрон трахеја. И својом тежином, Радослављев новац прати вредности новца солунских царева.⁶ Међутим, док је солунски новац пратио општи византијски тренд опадања финоће и тежине кованица, по свом стилу и префињеној изради представе на новцу представљају највиши домет новчарства овог периода.⁷

Свака од четири врсте Радослављевог чанкастог новца тј. скифата (једна врста сребрних трахеја и три врсте бакарних трахеја) показује директне аналогije са одређеним емисијама солунских владара, али тако да је на сваком од четири ковања српског краља узор за аверс била једна емисија солунских Анђела, а узор за реверс нека друга емисија. На аверсу ковања српског краља јављају се три представе: попрсје арханђела Михаила (са нимбом *en face*, у дивитисиону са манијакисом и лоросом, како у десној руци држи исукани мач, а у левој канију), попрсје Христа Емануила, и представа Христа на престолу без наслона. Реверси, пак, сви приказују краља у пуном византијском царском орнату и са инсигнијама власти (прстенаста круна-венац са препендулијама, дивитисион са манијакисом и лоросом, шар са крстом у левој руци), а разликују се по томе што је десно од краља приказана једна од три личности: Христ који благосиља краља који десну руку преко које виси лорос наслања на груди у чину молитве; Богородица у истој композицији; и Св. Константин у пуном царском орнату и са инсигнијама власти који заједно са краљем држи дуги двоструки крст. Легенде на реверсу су изведене вертикално у два ступца и краља сигнирају као *СТЕΦΑΝΟΣ ΡΙΖ*, док је његово грчко презиме на неким ковањима исписано као *Ο ΔΥΚΑΣ*, а на другим скраћено на *Ο Δ*.⁸

Ове четири врсте новца које ковао Стефан Радослав за узор су имале емисије његовог таста, солунског цара Теодора Анђела, или Теодоровог брата, Манојла, те стога и садрже иконографију која је својим пореклом потпуно византијска, што никако није случај са иконографијом са Радослављевог воштаног печата (као и воштаних печата његове браће, Владислава и Уроша); иконографија са воштаних печата српских краљева је по својим одликама најсличнија иконографији са печата латинских царева, будући да обе сигилографске праксе користе обрасце који представљају амалгам византијске и западне сигилографске традиције. Но, занимљиво је приметити да и латински цареви када је у питању ковање новца не развијају властите нумизматичке обрасце за своје емисије, већ копирају новац последњих царева који су владали пре 1204. Штавише, српски краљ је овде отишао један корак више тиме што је прилагодио легенду новца свом имену, будући да су латински цареви задржали чак и легенде са старих византијских ковања која су копирани.⁹

⁴ В. Иванишевић, *Новац краља Радослава*, 88. Четири основне номинале биле су иперпирон од 20³/₄ карата злата и преосталих 2¹/₂ карата сребра, електрон аспрон трахеј од легуре сребра и злата финоће 5–6 карата, билон аспрон трахеј од легуре бакра са 6–7% сребра, и бакарни тетартерон, у односу 1 иперпирон = 3 електрон аспрон трахеја = 48 билон аспрон трахеја = 864 тетартерона.

⁵ В. Иванишевић, *Новац краља Радослава*, 88–89; Иванишевић, *Новчарство*, 26.

⁶ Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 81; В. Иванишевић, *Новац краља Радослава*, 89–90; Иванишевић, *Новчарство*, 26–27, 87.

⁷ В. Иванишевић, *Новац краља Радослава*, 91; Иванишевић, *Новчарство*, 87.

⁸ Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 81–82; В. Иванишевић, *Новац краља Радослава*, 91–92; Иванишевић, *Новчарство*, 87–88, 237–238, бр. 1.1–1.4, т. 1, сл. 1.1–1.4. Од Радослављеве четири врсте новца, једна врста бакарних трахеја (1.2) има исти реверс (Христос благосиља краља) као сребрни трахеји (1.1), док хагиографски аверс са сребрних трахеја (попрсје Св. Михаила) није откиван на овим бакарним скифатима. Преостале две врсте бакарних трахеја имају аверс са попрсјем Христа Емануила и реверс на коме Богородица благосиља краља (1.3), одн. аверс са представом Христа на престолу и реверс на коме Св. Константин и краљ држе крст између себе (1.4).

⁹ L. Mahoney, *A Byzantine Pedigree: The Design of Coins and Seals in the Latin East*, *Medieval Coins and Seals: Constructing Identity, Signifying Power*, 134–135.

Која год комбинација разлога да је определила Латине у Цариграду да на почетку 13. века наставе са коришћењем византијског новца, до краја 13. века византијски новац је почео да губи трку са новцем кованим на латинском Западу, па је и у самом Царству Ромеја већи престиж од златног иперпирона и сребрног базиликаона стекао млетачки златни и сребрни новац. У 13. столећу, венецијански новац представљао је основну номиналу у привредној размени у залеђу Јадрана и на централном Балкану, и као такав наметнуо се као логични конкурент ковањима из Византије, где је посебно иперпирон трпео честе промене вредности које су резултовале губитком поверења у ову и све друге византијске номинале.¹⁰

Као одјек некадашњег престижа византијског иперпирона остао је да сведочи обрачунски систем средњовековне Србије, где је као обрачунска номинала коришћен перпер. Током владавине Радослављеве браће Владислава и Уроша нису посведочене емисије новца, а када је за владавине краља Драгутина обновљено ковање новца, уведен је нов монетарни систем који се заснивао на млетачком стандарду, па је нови реални новац, динар, за узор имао сребрни венецијански новац, грош.¹¹ Као што је под Радославом преузимање епирског (византијског) новчаног стандарда значило и усвајање истих нумизматичких иконографских образаца, то је био случај и са преузимањем млетачког новчаног стандарда под краљем Драгутином. Тако прва ковања краља Драгутина, његови динари са заставом (*de bandera*) преузимају иконографију млетачких грошева матапана који на аверсу носе представу Христа на престолу са наслоном, а на реверсу представу дужда (лево) како прима заставу од Св. Марка (десно). Српски краљ је представљен на идентичан начин као и млетачки дужд, истоветно одевен и без круне, само што је сигниран као STEFAN са титулом REX која је заменила дуждеву титулу, а светитељ који је приказан на исти начин као и млетачки покровитељ сигниран је као S(ANCTUS) STEFAN. Овај тип новца Драгутин је ковао и по предаји престола Милутину.¹²

Међутим, још током своје самосталне владавине, Драгутин је увео још две врсте новца: први од ова два типа динара (*de cruce*) модификовао је иконографију са матапана тиме што је на реверсу застава коју Св. Стефан предаје краљу замењена двоструким крстом, а други тип (*de cruce et de lilio*) потпуно мења иконографију реверса који сада садржи представу владара са љиљановом круном у хаљини са наборима који седи на престолу без наслона и у десној руци држи жезло са крином а у левој шар са крстом, сигнираног као STEFAN REX.¹³ По први пут, дакле, на новац једног српског краља продире *maiestas* представа посведочена на печатима српских краљева од времена Стефана Радослава. Али било би погрешно нову иконографију реверса Драгутиновог новца поистоветити са иконографијом присутном на воштаним печатима српских краљева. На печатима владари на престолу су приказани у орнату карактеристичном за византијског василевса, у дивитисиону/сакосу понекад са манијакисом и лоросом, и са затвореном куполастом стемом са које висе препендулије. На реверсу новог типа новца краља Драгутина владар је приказан у орнату карактеристичном за западно- и средњоевропске владаре, са отвореном љиљановом круном, те жезлом које на врху има крин, које се можда повремено јављало и на печатима. Стога, узор за иконографски образац реверс нове врсте новца краља Драгутина треба тражити пре свега на новцу и печатима средњоевропских владара са овим типом *maiestas* представе. Таква представа се јавља на појединим емисија новца угарских краљева Беле IV, Стефана V и Ладислава IV, а велику популарност ће стећи на ковањима напуљског краља

¹⁰ Иванишевић, *Новчарство*, 27.

¹¹ Исто. Грош је био сребрна номинала коју је Млетачка република почела да кује око 1200. године и која је тежила 2,178 г и имала финоћу 0.965. Иначе, Вујадин Иванишевић (Исто, 97) оповргава сва ранија становишта да је до обнове ковања дошло под краљем Урошем и аргументовано показује да све емисије које су претходни истраживачи приписивали Урошу морају бити Милутинова ковања. Но, аутор у новијим публикацијама оставља могућност да су неке ретке ране емисије краљевског периода можда ипак припадале краљу Урошу, уп. В. Иванишевић, *Обим ковања српског средњовековног новца краљевског периода*, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића, 505.

¹² Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 82; Иванишевић, *Новчарство*, 90, 238, бр. 2.1.1, 2.1.2, т. 1, сл. 2.1.

¹³ Иванишевић, *Новчарство*, 90–91, 238–239, бр. 2.2.1, 2.2.2, 2.3, т. 1, сл. 2.2, 2.3.

Карла II Анжујског, познатим као карлини; по доласку напуљских Анжујаца на Угарски престо, ова представа продире и на ковања Карла Роберта, позната као робертини.¹⁴

Након што је престо предао млађем брату Милутину, Драгутин је наставио да кује новац типа матапан са заставом и са двоструким крстом, али је при крају живота почео да кује и две нове врсте које су као и претходне три на аверсу имале представу Христа на престолу са наслоном; реверс прве врсте по абдикацији (*grossi de la maça*) носио је представу владара без круне у хаљини са наборима који седи на престолу без наслона и у десној руци држи жезло са крином, а у левој балчак на крилу положеног мача, уз легенду *Moneta regis Stefani*; реверс друге врсте носи по први пут легенду на словенском СТЕФАН РАБЪ ХУ (Стефанъ рабъ Христу), те представу владара који стоји у византијском репрезентативном ставу, са отвореном круном, одевеног у дивитисион са манијакисом и лоросом који висе преко десне руке у којој држи жезло са крстом, док му лева почива на грудима.¹⁵

Иконографски образац са реверса динара *de masia* такође долази из западног миљеа, на шта упућује то што је Драгутин на престолу представљен у западном орнату, те чињеница да је мач ретко приказиван на византијском новцу јер није чинио део царских инсигнија, док је на новцу западних владара то била чешћа пракса, пошто је мач симболизовао ратничке победе владара али и небеску правду коју је краљ као судија делио на земљи; но, угарске и напуљске паралеле ових динара који су носили представу владара на престолу карактеришу шар и жезло, не мач, што српска ковања јасно издваја из овог иконографског корпуса.¹⁶ Оваква мајestas представа нама се чини упоредивом са представама које носе печати дворског суда римско-немачких царева; тако печати дворског суда Драгутиновог млађег савременика Лудовика IV Вителсбаха носе представу владара приказаног до појаса са мачем положеним у крилу и жезлом (в. изнад, поглавље 3, стр. 61, нап. 147).

Иконографски образац реверса последње врсте новца краља Драгутина са представом владара у стојећем ставу, пак, у основи је византијски. На византијском новцу се јавља од времена македонске династије након чега постаје један од омиљених мотива на ковањима царева Ромеја, а среће се и на новцу бугарских царева прве четвртине 14. века.¹⁷ Такође, у питању је представа владара упоредива са аверсном представом позлаћених була која је посведочена по први пут управо на једном печату који смо ми приписали краљу Драгутину. Ово би био први пут да иконографски обрасци на новцу и на печатима једног српског краља за модел имају суштински исти иконографски корпус. Па ипак, поједини детаљи, као што су замена византијске куполасте стеме отвореном круном са љиљанима, те одсуство акакије, упућују на западне утицаје и ових Драгутинових ковања.¹⁸ Легенда која је по први пут на српском, баш као што је и легенда на позлаћеним булама српских краљева, јасно упућује на чињеницу да је у питању у суштини аутохтони нумизматички образац који представља амалгам византијских и западних нумизматичких модела.

Краљ Милутин своја ковања почиње пратећи моделе краља Драгутина, тако да су и код њега присутне емисије матапана – динари са заставом и са крстом – те карлина са типично западном мајestas представом. Најстарија ковања са динара *de bandera* (1282–1310) у толикој мери имитирају Драгутинове емисије да се од њих разликују једино по имену краља у легенди – *VROSIVS* уместо *STEFAN*.¹⁹ Каснија знатно ређа ковања динара са заставом (1310–1321), пак, краља више не представљају гологлавог, већ са љиљановом

¹⁴ Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 84; Иванишевић, *Новчарство*, 86, 91.

¹⁵ Иванишевић, *Новчарство*, 95–96, 239, бр. 2.4.1, 2.4.2, 2.5, т. 1, сл. 2.4, 2.5. Иако се настанак најранијих сачуваних ковања *grossi de la maça* може сместити у последњи период Драгутиновог живота, она су се свакако надовезивала на несачуване емисије из периода пре Драгутинове абдикације, будући да се динари *de masia* помињу већ у признаници Марије *de Chau* из 1281.

¹⁶ Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 84; Иванишевић, *Новчарство*, 86.

¹⁷ Иванишевић, *Новчарство*, 86.

¹⁸ Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 87; Иванишевић, *Новчарство*, 86.

¹⁹ Иванишевић, *Новчарство*, 96–99, 240–242, бр. 3.1–5, 3.10, т. 1, сл. 3.1–5, 3.10.

круном, као што је то случај и са најстаријим ретким ковањима крстастих динара. Насупрот томе, бројне емисије крстастих динара након 1310. носе представу гологлавог краља.²⁰

Новитет у односу на ковања краља Милутина која прате Драгутинове моделе представља ретка емисија новца чији аверс садржи представу Богородице на престолу са наслоном (*Regina coeli*), док реверс носи представу краља на престолу без наслона који у десној руци држи исукани уздигнути мач, а у левој уздигнуто копље са барјаком и легенду на латинском, као и све претходне врсте новца краља Милутина.²¹ Иконографија ове нове врсте новца је у потпуности западна, о чему сведочи општи стил представе са бројним детаљима (Богородица носи љиљанову круну и кратко жезло са истим мотивом, владар такође има љиљанову круну и одевен је у хаљину са наборима западног стила).²²

Ковања краља Стефана Дечанског и против-краља Владислава (II) нису донела суштинске иновације у иконографији. Све врсте њиховог новца и даље носе представу Христа на престолу са наслоном на аверсу. Реверс новца Стефана Владислава незнатно модификује иконографске обрасце обрасце свог оца, па су тако познате емисије његовог новца са српском легендом и представом владара у византијском репрезентативном ставу, у пуном орнату и са инсигнијама – одевен у дивитисион са манијаком и лоросом, са отвореном круном и крстоликим жезлом у десној руци – где је промењен положај владареве леве руке (испружена, не привијена на груди), те емисије са латинском легендом и *maiestas* представом владара у западном стилу (отворена круна и крстолико жезло), и најзад полудинари са *maiestas* представом владара у западном стилу приказаним са уздигнутим мачем.²³ Стефан Дечански наставио је да кује крстасте динаре типа матапан (на реверсу Св. Стефан предаје двоструки крст владару са отвореном круном) и више врста динара *de masia* (на реверсу владар са отвореном круном и у хаљини са панциром седи на престолу без наслона, у десној руци држи крстолико жезло, у левој балчак на крилу положеног мача), све са латинским легендама, осим једне врсте динара са мачем који носи српску легенду.²⁴

Током своје краљевске владавине, и Стефан Душан је, попут оца, наставио да кује динаре *de bandera* и *de masia*, од којих је такође само једна врста имала српску легенду на реверсу, и све устаљену представу Христа на аверсу.²⁵ Представа Христа на престолу са наслоном задржана је и за нове врсте Душановог краљевског новца које из корена мењају иконографију реверса. Ликовна представа владара по први пут нестаје и уступа место (прото)хералдичким симболима. Изабрани су шлем са челенком, тј. дашчицом, розетом и перјаницом. Тако су ратничке инсигније владара које су присутне на реверсима ранијих ковања српских краљева сведене на језик симбола, у коме је шлем био најупечатљивија ознака витештва.²⁶ Аналогна иконографија се налазила и на једном печату краља Душана који је познат само на основу описа,²⁷ а чињеница да на једној врсти динара са шлемом налазимо и неугледни штит са шестокраком звездом као хералдичком шаржом,²⁸ сведочи да су се први хералдички дизајни на новцу и на печатима у средњовековној Србији развијали под утицајем оновремене немачке хералдичке праксе у којој шлем са челенком заузима централно место у пуном грбу са штитом, кацигом и челенком. Упоредне представе

²⁰ Исто, 99–102, 241, бр. 3.7–9, т. 1, сл. 3.7–9.

²¹ Исто, 99, 241, бр. 3.6, т. 1, сл. 3.6.

²² Исто, 86.

²³ Исто, 102–103, 242, бр. 4.1–3, т. 1, сл. 4.1–3.

²⁴ Исто, 103–105, 243, бр. 5.1–4, т. 1, сл. 5.1–4.

²⁵ Исто, 118–120, 244, бр. 6.1–3, т. 1, сл. 6.1–3.

²⁶ Исто, 86, 120–122, 244–245, бр. 6.4–7, т. 1, сл. 6.4–7. Уп. Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 89–90, где се прати старија атрибуција новца са шлемом Стефану Дечанском. Као узор за прва српска ковања новца са шлемом можда су послужиле емисије угарског краља Карла Роберта, а представа шлема на новцу 14. века је најчешће западна по пореклу, будући да византијски тип шлема карактерише углавном фрескосликарство прве половине 14. столећа.

²⁷ Дубровник, Државни архив, *Diversa Cancellariae* 13, fol. 118^r. *Ћremošnik*, *Neznani pečati*, 54–56; *Ћremošnik*, *Studije*, 131–132; Д. Јечменица, *ССА* 13, 68; Порчић, *Документи*, 224–226, бр. 59, т. 52, бр. 59.

²⁸ Иванишевић, *Новчарство*, 86, 121, 245, бр. 6.5.3.

посведочене су и на новцу Душановог савременика, босанског бана Стефана II Котроманића.²⁹ Неке врсте Душановог новца са шлемом носе и легенду која по први пут садржи девоцију уз титулу – Dei gra(tia) rex.³⁰

Нови импулси у српском новчарству царског периода. Праву револуцију у иконографији представа на новцу донело је, очекивано, Душаново уздизање на царство. Аверси Душанових царских емисија поред устаљене представе Христа на престолу са наслоном, садрже и представу Христа на престолу без наслона (пореклом из Византије, посведочену и на новцу краља Радослава), затим Христовог попрсја (такође пореклом из Византије и забележена на новцу краља Радослава и бугарског цара Константина Тиха Асена), те представу Христа у мандорли (карактеристичну за млетачке дукате, и присутну на дубровачким динарима са којих је преузета и на ковања босанског бана Стефана II Котроманића).³¹ Најзад, неколико врста Душанових царских полудинара на аверсу по први пут носе представу главе крунисаног владара која је незабележена на новцу у земљама византијског културног круга, и мора за узор имати новац угарских Анжујаца; значајна разлика је што су угарски краљеви крунисани љиљановом круном, а српски цар куполастом стемом са орфаносом и препендулијама. Реверси ових полудинара носе монограме, а у једном случају крст са цветним мотивима – криновима.³²

Још већа разноврсност се уочава када је у питању иконографија на реверсу Душановог царског новца. Група представа владара позната са краљевског новца је задржана уз мање или веће модификације: majestas представа владара са отвореном круном, криновим жезлом и шаром са крстом је опстала само на једној врсти Душановог новца кованог у Котору (која је за узор имала емисије карлина, и која је аверсу носила представу которског заштитника, Св. Трипуна у мандорли), док је на осталим врстама на престолу без наслона представљен цар у византијском орнату и са византијским инсигнијама (дивитисион са манијакисом, лоросом, куполаста стема са препендулијама и крстасто жезло); сродна представа владара на престолу који држи мач је знатно мање измењена, тако да је владар и даље приказан са панциром, али отворену круну поново замењује класична византијска стема, а нестаје и жезло, па сада владар држи положени мач обема рукама; задржана је и представа шлема са челенком, без значајнијих измена.³³ Уводе се и потпуно нове представе владара на реверсу: представа цара у репрезентативном византијском ставу у пуном орнату и са инсигнијама који су потпуно византијски по пореклу (истиче се укрштени лорос X форме), кога крунишу два анђела (преузета из фрескосликарства манастира Грачанице и Пећи); представа цара у пуном орнату и са инсигнијама (укрштени лорос Y форме) како јаше на коњу (позната и на новцу јерменских и трапезунтских владара, те бугарских царева од времена Константина Асена); представа цара и царице у пуном орнату и са инсигнијама (дивитисион са манијакисом и једноставним лоросом, или дивитисион са укрштеним лоросом Y форме, или хаљина са плаштом, затим крстаста жезла, те куполаста стема за цара и тророга отворена круна за царицу) како између себе држе дуги патријаршијски крст (присутна од најранијих времена у Византији, забележена у Бугарској под Михаилом Шишманићем); најзад по први пут се јавља и новац чији реверс носи само хоризонталну легенду *Стефан у Христа бога благоверни цар*.³⁴

Најранија Душанова царска ковања (динари de macia) садрже и специфичну легенду у две варијанте које са каснијих ковања нестају: Rex Russiae Stefanus Imperator Romaniae, одн. Rex Rastianorum Stefanus Imperator Romaiorum.³⁵ Ова сложена латинска легенда

²⁹ Исто, 121.

³⁰ Исто, 245, бр. 6.5.1–3.

³¹ Исто, 116–117, 122–133, 245–251, бр. 6.8–25, 6.29, т. 2, сл. 6.8–25, 6.29.

³² Исто, 117, 133, 251, бр. 6.26–28, т. 2, сл. 6.26–28.

³³ Исто, 116–118, 122–133, 245–251, бр. 6.8.1, 6.8.2, 6.12–17, 6.30, т. 2, сл. 6.8.1, 6.8.2, 6.12–17, 6.30.

³⁴ Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 91–93; Иванишевић, *Новчарство*, 116–118, 122–133, 246–251, бр. 6.9–11, 6.18–25, т. 2, сл. 6.9–11, 6.18–25.

³⁵ Иванишевић, *Новчарство*, 123–124, 245, бр. 6.8.1, 6.8.2.

представља одраз дводелних српских (цар Србљем и Грцима) и грчких титула (βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας) цара Душана које се јављају у његовим интитулацијама и потписима, те на његовим печатима, али свакако као почетна верзија, што је јасно на основу идеолошког „лутања“ што се види у решењу које садржи и стару краљевску титулу и нову царску. Чињеница да на месту Срба, одн. Србије из српских и грчких титулација стоје Рашка/Рашани не треба да изненађује, будући да је значајна привредна размена Душанове државе ишла у правцу Јадранског приморја и даље на Запад, дакле према просторима за које ће Душан остати *рашки* владар.³⁶

Ковања цара Уроша не доносе нове иконографске обрасце, али значајна иновација јесте појава емисија које и на аверсу и на реверсу носе неку од бројних световних представа: хералдичку композицију шлема са челенком, представу цара на коњу, представу цара са жезлом на престолу, представу цара са мачем у крилу на престолу, представу цара у стојећем ставу, представу цара и царице који између себе држе патријаршијски крст; тиме замењујући представу Христа на престолу (са или без наслона) које се јављају на аверсима других врста новца цара Уроша.³⁷ Од посебног интереса је иновација хералдичке композиције шлема са челенком, па се напоредно са челенком коју чине розета са перјаницом јавља и челенка коју чини попрсје царице са круном која држи жезло са бисерима, одакле је преузета на новац царице Јелене, краља Вукашина и краљице Јелене, те деспота Угљеше, и најзад, на печат краља Вукашина.³⁸ Спецификуми Урошевих ковања су његове емисије из Звечана, Котора и Улциња: звечански динар носи на аверсу хералдичку композицију шлема са розетом и перјаницом, док је на реверсу престављена ведута града са куполама цркве и кулом; Урошев которски динар, као и Душанов, на аверсу носи представу Св. Трифуна у мандорли, а на реверсу мајestas представу преузету са карлина; которски полудинар носи на аверсу попрсје Св. Трифуна, а на реверсу царево попрсје са куполастом византијском стемом и манијакисом; најзад, Урошеви улцињски фолари (бакарни новац) на аверсу носе представу Богородице Оранте, а на реверсу мајestas представу где трон краља са крстастим жезлом и шаром окружује по један лав са сваке стране (што је западни мотив који представља реминисценцију Соломоновог трона из библијске Књиге о краљевима).³⁹

---

³⁶ Исто, 123–124. Не залазећи у сложено питање какав су став поједини западни политички чиниоци имали о Душановом узимању царске титуле, тј. да ли су му такву титулу признавали и из којих разлога (угарски краљ Лудовик I и римско-немачки цар Карло IV Душана доследно називају краљем Рашке, док млетачке и дубровачке власти показују мање доследности, у зависности од околности), чињеница је да је Душан на Западу превасходно препознаван као владар Рашке, будући да на Западу много чешће користе ову географску одредницу Душанове власти, него Србију или „Славонију“; в. М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице Душановог законика (ур. Н. Радојчић), Београд 1951, 104–105, 108–112.

³⁷ Иванишевић, *Новчарство*, 117, 136–140, 256–262, бр. 9.1–29, т. 3, сл. 9.1–29. Што се тиче новца цара Уроша који носи представу цара и царице, може се претпоставити да у овој ликовној представи, бар на најранијим емисијама, треба видети младог цара и његову мајку, а не царски брачни пар, као што је то био случај код цара Душана. Аналогни примери да су на новцу престављени цар и његова мајка забележени су и у Византији, где такав новац кују цар Јован V Палеолог и регенткиња, царица-мајка Ана Савојска, в. Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Coins, John V Palaiologos, Copper, Assarion, Thessalonike, 1341-1347*, <<https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.2007.6.59/>> (09.03.2021), <<https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.2007.6.60/>> (09.03.2021). Иако Јеленин положај на почетку владавине њеног сина није истоветан положају Ане Савојске, не треба изгубити из вида да Урош у неким својим документима током првих година владавине, па све до 1360/61, царицу-мајку Јелену (монахињу Јелисавету) помиње као својеврсног коауктора исправа; Јелена тако фигурира као учесник правног чина, па и самог чина записивања документа, у хрисовуљи мелничком митрополиту Кирилу из 1356. (в. Р. Михаљчић, *ССА* 2, 88), у повељи которској властели о даривању Мљета из 1357. (в. Порчић, *Документи*, 263, бр. 82), и у хрисовуљи хиландарском пиргу о дару Патрикијевог селишта из 1360/61. (в. М. Убипарип, *Две повеље цара Уроша у архиву манастира Хиландара*, 103–104).

³⁸ Иванишевић, *Новчарство*, 117–118.

³⁹ Исто, 118, 137, 140, 258, 262–263, бр. 9.11, 9.30–33, т. 3, сл. 9.11, 9.30–33. Ауторово објашњење треба утолико допунити што је на печатима римско-немачких царева луксембуршке и династије Вителсбах посведочен престо кога окружују њихове хералдичке звери, лавови и/или царски орлови (в. изнад, поглавље 3, стр. 59). Треба стога подсетити да су на основу описа познати хералдички печати цара Уроша који су носили представу лава (в.

Иако се током царског периода поред латинског у легендама новца јавља све чешће и српски, што је у краљевском периоду био знатно ређи случај, никако се не може говорити о доминацији српског језика на новцу.⁴⁰ Ово показује знатну разлику у односу на печате краљевског и царског периода, на којима је увек, уз један једини изузетак (Душанов царски печат на грчком), управо српски језик увек језик печатне легенде. И поменути битни изузетак сведочи о томе да је избор језика уско повезан са владарском идеологијом и схватањем власти, будући да је Душан своје посезање за царском круном морао истовремено утемељити на владавини византијским територијама, али и своју царску власт на тим територијама и реафирмисати кроз владарску презентацију. Језик легенде царског новца, пак, служи много практичнијој сврси у привредној размени са областима које баштине латинску традицију. Стога не чуди да поједине емисије са потпуно византијском иконографијом носе латинску легенду, као што је то случај са врстама на чијем реверсу цар и царица стоје и држе патријаршијски крст између себе; још мање је неочекивано наћи латинску легенду на оним врстама код којих реверс носи *maiestas* представу чије је порекло латинско – новчарство је током читавог периода немањихке власти остало ближе копирању страних модела и узора него стварању самосвојних образаца комбиновањем и византијске и западне традиције, као што је то био случај са сигилографском праксом.

С обзиром на то да су Душаново посезање за царском титулом и царско крунисање материјализовани идеолошко-симболичким језиком преузетим из Византије, не чуди да је већина нових импулса за измену иконографије и на новцу дошла из византијске иконографске традиције. Неке од њих су можда посредоване бугарском нумизматичком традицијом, као што може бити случај са реверсном представом владара на коњу која нема много додира са старом коњаничком представом са воштаних печата краља Владислава I и краља Уроша I. Међутим, може бити да је ова представа ипак израђена по директном узору на византијски ваннумизматички материјал 14. века (хагиографска иконографија, као што је *adventus* Христа цара, али и световни прикази царског тријумфа, те представе владара на коњу на царској застави, фламулону).⁴¹ Да иконографија српског царског новца и иконографија српских царских печата имају заједнички извор могу да сведоче неки детаљи, као што је приказ укрштеног лороса који на печатима и новцу увек има Y форму, са по једним значајним изузетком у оба случаја. Душанов царски динар са представом цара у репрезентативном ставу како га крунишу два анђела није преузет из византијских нумизматичких образаца већ из традиције српског фрескосликарства, због чега је цар овде,

---

изнад, поглавље 8, стр. 138); тако је лав као Урошева хералдичка звер могао наћи свој пут и до овог нумизматичког обрасца.

⁴⁰ Исто, 237–263.

⁴¹ Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 92, 132. Ауторка изражава сумњу према тврдњама ранијих аутора да је ова нумизматичка представа владара на коњу са ковања српских владара настала имитирањем нумизматичких образаца трапезунтских, јерменских, или бугарских владара, будући да се директна веза са новчарством трапезунтских и/или јерменских владара не може доказати, нити се може без задршке прихватити претпоставка о директном утицају бугарске нумизматичке праксе. Занимљиво је разматрати и порекло ове представе у бугарској нумизматичкој грађи у којој се јавља од времена Константина Тиха Асена, в. Јурукова-Пенчев, *Печати и монети*, 86–90. Истоветна представа владара у пуном царском орнату и са инсигнијама (стема са препендулијама, дивитисион са лоросом и крстастом жезлом) на коњу јавља се и на једном типару за воштане печате који се приписује Константиновом претходнику, цару Мицу Асену, в. Ђорданов, *Корпус*, 111–113. Ово свакако сведочи да употреба ове иконографије у бугарској нумизматичкој и сигилографској пракси има заједничко исходиште, тј. потиче из истог иконографског корпуса. Савременик царева Мица и Константина у Србији, краљ Урош, пак, користио је једнострано воштани печат који је носио представу коњаника у витешком оклопу, са шлемом и копљем, баш као што је то случај са реверсом двостраног воштаног печата његовог брата и претходника на српском престолу, краља Владислава; в. изнад, поглавље 7, стр. 114–117. Латински цареви у Константинопољу су на реверсу својих металних печата користили најпре представу коњаника у витешком оклопу, са шлемом, штитом и мачем, али је од времена Балдуина II посведочена представа коњаника у пуном царском орнату, са стемом са које висе препендулије и крстастим жезлом, в. изнад, поглавље 2, стр. 39–40. Будући да Балдуинови печати могу бити, и вероватно јесу старији од поменутих бугарских печата и новаца, не може се искључити могућност латинског утицаја на појаву представе коњаника-цара у пуном царском орнату у бугарском сигилографском и нумизматичком материјалу.

као и на фрескама, приказан са укршетним лоросом који има Х форму. С друге стране, на једном печату безименог краља који ми сматрамо за фалсификат начињен по узору на неки Душанов (царски?) печат, лорос је негде на пола пута између Y и X форме, што није био случај на печатима Стефана Дечанског, где лорос несумњиво има Y форму.

Иконографија позлаћених царских була и иконографија царског новца имају заједнички извор, свакако, али су у српску царску сигилографску и нумизматичку традицију преузете независно једна од друге, путем преузимања већ готових посебних сигилографских и посебних нумизматичких образаца из Византије (уз могуће бугарско посредовање повремено); ти обрасци су у Србији у мањој или већој мери модификовани, али ретко су показивали значајан степен међусобног утицаја када је у питању садржај печатних представа и представа на новцу. Значајан пример таквог ретког међусобног утицаја можда показује једна врста Урошевог новца на којој наилазимо на представу Христа која иконографијом подсећа на представу Христа са неких Душанових царских була (Кат. бр. 37.1–7). На печатима је Христос који благосиља приказан како стоји испред ниског престола сведене правоугаоне форме, што се чини да је случај и са представом на овом новцу.⁴²

Најзад, новчарство царског периода показује и значајне западне утицаје или преузимање западних узора, из нумизматичких традиција Угарске или Млетака, док су сачувани печати царског периода (сви одреда позлаћене буле) стајали потпуно у византијској традицији. Једино поље где можемо говорити о високом степену подударња сигилографских и нумизматичких образаца јесте продор (прото)хералдичких композиција на новац и на воштане печате.

Малобројне сличности између нумизматичких и сигилографских образаца на које смо указали тичу се садржаја ликовних представа (икконографија) и садржаја легенди. Но, треба имати на уму да између новца српских владара и њихових металних (позлаћених) печата постоји контекстуална веза, тј. корелација. Може се претпоставити да су калупе за новац и типаре за печате израђивали исти мајстори, тј. радионице, што онда објашњава блискост у техници израде, па и стила ликовне представе и легенди, у том смислу да су понекад круна или дивитсион украшавани на исти начин (и печат и новац су медијум малих димензија, па се детаљи своде на тачкице или цртице-мреже), да се на исти начин изводе црте лица код владара, или да су слова у легендама истог епиграфског стила.

Одрази слабљења царске власти и успона обласних господара у нумизматичким обрасцима. Ковања царице Јелене (монахиње Јелисавете), краља Вукашина, краљице Јелене, деспота Угљеше, а потом и краља Марка и краљевића Андријаша настављају иконографске образце са новаца цара Душана и цара Уроша. Као и код Уроша, честе су представе владара на коњу, владара са жезлом на престолу, владара и владарке који између себе држе патријаршијски крст, или самог владара/владарке у византијском репрезентативном ставу, те шлема са челенком (попрсје владарке, понекад са круном и жезлом, понекад без). Често се овакве световне представе налазе на обе стране, тако истискујући представу Христа са аверса (посебно код царице Јелене и деспота Угљеше). Када је аверс ипак хагиографског типа, најчешћа представа Христа више није ни Христос који седи на престолу са наслоном (опстала од времена првих српских новаца типа матапана) нити Христос у мандорли (уведена након Душановог уздизања на царство), већ представа Христа који стоји испред ниског престола-клубе (или на супеданеуму?) која се први пут јавља на једној врсти Урошевог новца; међутим, на новцу Мрњавчевића овако приказаног Христа са обе стране окружује више звездица поређаних у облик налик прстену или мандорли.⁴³

⁴² Уп. Иванишевић, *Новчарство*, 257–258, који на врстама 9.10 препознаје у правоугаонику иза Христа супеданеум. Међутим, нама се чини да је овај наводни супеданеум релативно сувише крупних димензија у односу на фигуру Пантократора да би могао бити у питању управо супеданеум, и престо без наслона аналоган оном са Душанових царских була нам делује као вероватније решење.

⁴³ Исто, 117–118, 141–147, 155–159, 263–269, бр. 10.1–3, 11.1–6, 12.1–10, 13.1, 14.1–5, 15.1–3, 16.1–4, 17.1–3, т. 3, сл. 10.1–3, 11.1–6, т. 4, 12.1–10, 13.1, 14.1–5, 15.1–3, 16.1–4, 17.1–3.

Бројне врсте новца краља Вукашина и његових синова (и можда супруге, уколико се краљици Јелени требају приписати неке врсте без имена) носе епиграфски реверс са хоризонталним натписом: за краља Вукашина и краља Марка натпис или садржи епитет у *Христа бога благоверни*, титулу краља и (не увек) име или скраћени епитет *благоверни*, титулу и име, док се на новцу краљевића Андријаша и неименоване краљице налази само скраћен тип натписа са епитетом *благоверни* и именом (Андријаш) или епитетом и титулом (неименована краљица, можда Јелена?). Све ове врсте настављају Душанов нумизматички образац новца који је носио натпис СѦСФѦНЪ ВЪ ХѦ БѦ БЛѦГОВЕРНН ЧРЪ.⁴⁴ Оваква титулација је на истој линији са титулацијом из Вукашинових потписа и са титулацијом његовог јединог печата (Кат. бр. 52).

Једна врста новца деспота Угљеше коју је ковао заједно са братом Вукашином показује да су страни нумизматичко-иконографски обрасци преузимани у целини, без тенденције да се створи посебан аутохтони образац кроз стварање амалгама византијске и западне иконографске традиције. Тако аверс ове врсте носи представу цара Душана (сигнираног СФЪ Ѡ, Стефанъ царъ) са нимбом у византијском репрезентативном ставу, одевеног у пуни византијски царски орнат и са византијским инсигнијама власти (куполаста стема са перпендулијама, дивитисион са манијакисом и лоросом, крстасто жезло), док реверс носи представу љиљановог крста са звездом у средини карактеристичну за западноевропски иконографски корпус, преузету директно са једног типа напуљских карлина, тзв. *gigliato*.⁴⁵ Да при оваквим нумизматичким решењима није било свесног настојања да се обогати владарски иконографски корпус новим (хералдичким) елементима сведочи чињеница да овај у суштини хералдички мотив није никада више посведочен на српском новцу; у питању је било једнократно имитирање једног популарног нумизматичког обрасца као таквог.

Након Мрњавчевића који су својим савладарским положајем у Српском царству били најпозванији да настављају традиције Немањића, поново се истичу Драгаши, као што је то био случај и са њиховом сигилографском и дипломатичком праксом. Ретка ковања деспота Јована Драгаша и господина Константина прате исту основну нит епиграфских типова са реверсом који носи хоризонтални натпис са епитетом у *Христа бога благоверни*, титулом („деспот“ код Јована и загонетно „цар“ код Константина) и именом, док аверс увек носи представу Христа. Посебно је упечатљива једна емисија Константина Драгаша која га на реверсу титулише као деспота и приказује у пуном византијском орнату како прима патријаршијски крст од Св. Стефана.⁴⁶ Овај светитељ је нестао са српског новца након Душановог уздизања на царство и престанка ковања матапана, али се задржао у иконографији царских печата, као важан елемент владарске репрезентације српског цара из династије Немањића у старим традиционалним српским земљама; Драгаши који су тежили да се прикажу као баштеници и настављачи немањићких владара свакако су имали разлога да оживе једну стару немањићку нумизматичку иконографију, и овај њихов потез треба посматрати у склопу ширих настојања Драгаша да се прикаже континуитет са немањићким традицијама, што је то очигледно и из њихове сигилографске и дипломатичке праксе.

Међутим, великаши и обласни господари на основу чије сачуване документарне продукције и сачуваних печата се не стиче утисак да су настојали да се представе као баштеници немањићке традиције, прате исте или сличне нумизматичке обрасце као Мрњавчевићи и Драгаши. Такав би био случај са Николом Алтомановићем и Ђурђем I Балшићем, и из других извора непознатим великашем Једром(?). Овај тајанствени великаш ковао је новац са представом Христа на престолу са наслоном на аверсу и хоризонталном легендом која садржи епитет *благоверни* и име.⁴⁷ Енергични рашки жупан ковао је тип новца са представом Христа на аверсу и натписом на реверсу који садржи дужи епитет у *Христа*

⁴⁴ Исто, 117, 147, 156–159, 265–269, бр. 12.5–10, 14.2–4, 15.1–3, 16.1–4, 17.1–3, т. 4, сл. 12.5–10, 14.2–4, 15.1–3, 16.1–4, 17.1–3.

⁴⁵ Исто, 118, 264, бр. 11.6, т.3, сл. 11.6.

⁴⁶ Исто, 156, 159–160, 269, бр. 18.1, 18.2, 19.1, 19.2, т. 4, сл. 18.1, 18.2, 19.1, 19.2

⁴⁷ Исто, 156, 160, 270, бр. 21.1, т. 4, сл. 21.1.

бога благоверни, титулу и име, као и једну врсту са представом хералдичког шлема са челенком (розета и перјаница) на аверсу и представом владара и владарке у византијском царском орнату како између себе држе патријаршијски крст.⁴⁸ Зетски господар је такође ковао новац са представом Христа на аверсу, али је чешће забележена хералдичка представа шлема са челенком, док реверс увек носи натпис. Значајно је истаћи да је најпре преузета челенка са розетом и перјаницом из немањихке хералдичке традиције, али се убрзо појављује и глава вука као челенка,⁴⁹ што је устаљени балшићки хералдички дизајн на печатима (Кат. бр. 49, 55–56, 58, 60, 64, 76). Реверсни натпис прати формулу епитет (у *Христа бога благоверни*) + име, осим на једној врсти где се јавља дотад непознати девоџијски епитет *Богом дани* испред титуле *велики господин* и имена.⁵⁰

Овакав епитет са новца Ђурђа Балшића наликује старој немањихкој девоџији *по милости Божјој / милошћу Божјом* која се јавља на новцу охридског жупана Андрије Гропе и тајанственог жупана Рига(?). Ковања обојице великаша на аверсу носе представу Христа, а на реверсу натпис формуле девоџија (*по милости Божјој*) + титула + име.⁵¹ Девоџија на српском није посведочена на ковањима Стефана Душана, али је на његовим краљевским емисијама посведочена латинска формула *Dei gratia*. С друге стране, девоџија на српском је присутна на Душановом младокраљевском печату (Кат. бр. 33), као и на которским фалсификатима Душанових и Урошевих царских була (Кат. бр. 44, 46).

* * *

Кнез Лазар, Стефан Мусић, браћа Вук и Гргур Бранковић, као и одређен број великаша који су вероватно били Вукови вазали – Јаков, Смил, Влатко, Драгосав и Јандрија – такође су ковали новац са епиграфским реверсима; док је код Лазара присутна уобичајена формула у *Христа бога благоверни* + титула + име, код Стефана Мусића, Гргура Бранковића и Вукових вазала је у питању само име, а код Вука или само име или формулација *Вуков динар*.⁵² И на заједничком ковању Вукових синова Ђурђа и Лазара Бранковић присутан је епиграфски реверс који носи титулу (господин) и имена оба владоца, док нека од Ђурђевих самосталних ковања пре смрти деспота Стефана Лазаревића на епиграфском реверсу такође носе титулу (господин) и име.⁵³ Посебно је занимљива једна врста Вуковог новца која садржи монограм *ВЖ*,⁵⁴ упоредива са монограмом присутним на два печата Вука Бранковића (Кат. бр. 70, 72). На ову врсту се угледа и његов син господин Ђурађ, када кује новац са монограмом свог имена на реверсу.⁵⁵ И монограмски печати Вука Бранковића којим су се служили његови наследници, и Вукова и Ђурђева ковања са монограмом њихових имена свакако су један још један пример где су сигилографски и нумизматички обрасци долазили из истог иконографског корпуса.

Но, на новцу кнеза Лазара, Стефана Мусића и Вука Бранковића уочава се занимљив динамичан развој владарских представа у ужем смислу (представе које садрже мање или више веран приказ саме владареве личности).

Тако код кнеза Лазара наилазимо на два базична типа владарске представе: царску *maiestas* представу где кнез у пуном царском орнату и са инсигнијама (куполаста стема, дивитисион са манијакисом и лоросом, крстатасто жезло, акакија) седи на престолу без наслона, и представу владара у византијском репрезентативном ставу, поново у пуном царском орнату и са инсигнијама (куполаста стема?, дивитисион са манијакисом и лоросом,

⁴⁸ Исто, 156, 160–161, 271, бр. 23.1–3, т. 5, сл. 23.1–3.

⁴⁹ Исто, 156, 166, 276, бр. 26.1–5, т. 5, сл. 26.1–5.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто, 156, 160, 270, бр. 20.1–4, 22.1, т. 4, сл. 20.1–4, 22.1.

⁵² Исто, 156, 161–164, 168–171, 271, 278–283, бр. 24.1, 24.2, 31.2, 31.3, 31.8–14, 32.1, 33.1, 33.3, 33.4, 34.1, 35.1, 35.2, 36.1, 37.1, 38.2, 38.3, т. 5, 24.1, 24.2, т. 6. 31.2, 31.3, 31.8–14, 32.1, 33.1, 33.3, 33.4, 34.1, 35.1, 35.2, 36.1, 37.1, 38.2, 38.3.

⁵³ Исто, 183, 188, 190, 293–295, бр. 44.1, 45.7, т. 8, сл. 44.1, 45.7.

⁵⁴ Исто, 169, 280, бр. 31.15, т. 6, сл. 31.15.

⁵⁵ Исто, 190, 294, бр. 45.5, т. 8, сл. 45.5.

крстасто жезло, акакија); у једном случају имамо прелазни тип између ове две представе, па тако кнез Лазар у пуном царском орнату и са инсигнијама стоји испред ниског престола-клуpe без наслона. Међутим, оба типа трпе и извесне модификације, па тако код представе владара у стојећем ставу имамо кнеза приказаног без круне, само у хаљини са појасом како држи жезло са крстом у десној руци, а леву држи на појасу, док је код *maiestas* представе кнез приказан истоветно одевен, али сад у десној руци држи уздигнут мач; најзад, присутно је и попрсје кнеза без круне у профилу.⁵⁶

Код Стефана Мусића присутна је само модификација Лазареве представе великаша који стоји, одевен у хаљину са појасом (уместо крстастог жезла у десној руци држи кратак крин).⁵⁷ Вук Бранковић је, пак, приказан у византијском орнату одевен у дивитисион са лоросом, како држи крстасто жезло или копље са заставом у десној руци, док му лева почива на појасу.⁵⁸

Лазарев син Стефан, до стицања деспотске титуле 1402. године, коваће различите врсте новца са представама некрунисаног владара одевеног у хаљину са појасом које срећемо на Лазаревом новцу, уз извесне модификације, па ће тако владар који стоји у десној руци држати, поред крстастог жезла, још и лабарум и уздигнут мач, а владар на престолу без наслона држи или крстасто жезло или лабарум.⁵⁹

Међу хагиографским представама на новцу Лазаревића, Бранковића и њихових вазала доминира приказ Христа (на престолу са наслоном, на престолу без наслона, у стојећем ставу, у мандорли, у попрсју, или само Христова глава са нимбом), али се на два ковања Вука Бранковића јавља и Св. Стефан у стојећем ставу; овај светитељ се можда (мада приказан са неуобичајеним атрибутима) једном јавља и на новцу кнеза Стефана Лазаревића, а на његовим ковањима се по први пут јавља и представа арханђела Михаила у стојећем ставу како држи жезло са крином.⁶⁰ За разлику од ковања цара Уроша, царице Јелене, деспота Угљеше и Ђурђа Балшића, комбинације у којима и аверс, попут реверса, носи неку световну представу су код Лазаревића, Бранковића и њихових вазала изузетно ретке, посведочене са свега неколико врста Вука Бранковића и једном врстом кнеза Лазара.⁶¹

Уздигнут мач или копље са барјаком су инсигније власти карактеристичне за западну иконографију које се по први пут јављају на новцу краља Милутина.⁶² Лабарум је, пак, византијска царска инсигнија, која је можда посведочена на немањихким печатима. Избор ових инсигнија, те самог типа представа (*maiestas* и византијски репрезентативни став), као и учесталост хагиографских представа која није забележена на ковањима других обласних господара, где је посебно битно и поновно јављање Св. Стефана, сведоче да су Лазаревићи и Бранковићи свесно настојали да и кроз своје ковање новца иконографски укажу на континуитет са немањихким традицијама, као што су то чинили и кроз своју сигилографску и дипломатичку праксу. Но, владарске представе на новцу Лазаревића и Бранковића, и владарске представе на њиховим позлаћеним печатима (Кат. бр. 54, 57.1, 57.2, 73) не показују велики степен подударности, будући да поред општег типа (византијски репрезентативни став и царски орнат повремено на новцу кнеза Лазара и Вука Бранковића) немају много заједничких одлика; ове преставе само у крајњој линији долазе из истог иконографског изходишта, али не показују међусобне утицаје, што видимо и по томе да су владарске представе на новцу ускоро модификоване да одговарају политичкој реалности (Лазаревом и Вуковом статусу који је био знатно нижи од царског и краљевског), а примери са малобројних сачуваних печата показују да до аналогних модификација на печатима није дошло (Лазар и Вук задржавају царски орнат и инсигније које им по рангу не приличе).

⁵⁶ Исто, 156–157, 161–164, 272–274, бр. 24.3–16, 24.20–23, т. 5, сл. 24.3–16, 24.20–23.

⁵⁷ Исто, 156–157, 171, 283, бр. 38.1, т. 6, сл. 38.1.

⁵⁸ Исто, 156–157, 168–169, 279, бр. 31.6.1, 31.6.2, 31.7, т. 6, сл. 31.6.1, 31.6.2, 31.7.

⁵⁹ Исто, 156–157, 185, 285–286, бр. 42.1–7, т. 7, сл. 42.1–7.

⁶⁰ Исто, 155–157, 181–182, 271–274, 278–281, 285–287, 293–295.

⁶¹ Исто, 274, бр. 24.19, 278, бр. 31.1–3, 280, бр. 31.17, т. 5, сл. 24.19, т. 6, сл. 31.1–3, 31.17.

⁶² Исто, 86, 156.

Појава Св. Стефана, пак, на новцу Вука Бранковића, унеколико изненађује. Светитељ је приказиван на ковањима Немањића, али увек на типу новца матапан који је нестао Душановим уздицањем на царство. Начин на који је светитељ приказан на новцу Вука Бранковића – у стојећем ставу, са кадионицом и јеванђељем, али и са граном и јеванђељем – свакако се разликује од представе на матапанима, који садрже представу Св. Стефана и владара како између себе држе барјак или патријаршијски крст. Стога је тип представе са новца Вука Бранковића ближи иконографији немањићких печата, као и була кнеза Лазара. Међутим, сачуване буле Бранковића из тог периода доследно на реверсу приказују попрсје Богородице Одигитрије са богомладенцем, а не династичког заштитника Немањића.

Св. Стефан се јавља и на новцу Балшића који је достигао висок степен формализације. Аверси новца Балше II, Ђурђа II Страцимировића, Костантина Балшића и Балше III носе хагиографску представу – код оних кованих у Скадру то је представа Св. Стефана у стојећем ставу са кадионицом и јеванђељем (понекад у мандорли), а код оних кованих у Бару Св. Лаврентије у стојећем ставу у мандорли – док реверси садрже хералдичке композиције пуног грба који се састоји од штита са вучјом главом изнад кога се налази шлем са челенком коју чини такође вучја глава, осим код Константина Балшића, где је на реверсу приказана мајestas представа владара са отвореном љиљановом круном и љиљановим жезлом.⁶³ Чињеница да Св. Стефана носе само ковања из Скадра упућује да је у питању одабир градског заштитника,⁶⁴ а не настојање да се успостави континуитет са немањићком традицијом. И мајestas представа западног стила са Константиновог новца не упућује на немањићке узор овог ковања, већ само да су и немањићки новци и Константинове емисије ову представу презеле из истог западног иконографског корпуса – ови утицаји су посредовани новцем угарских краљева и напуљским карлинима. Иначе, чињеница да се и при ковању новца, Константин иконографијом свесно удаљава од балшићке традиције (замена хералдичких амблема новом мајestas представом), као што је посведочено и на његовом печату (в. изнад, поглавље 9, стр. 152), свакако се мора објаснити његовим специфичним положајем у оквиру породице, тј. његовим ривалством са рођаком Ђурђем Страцимировићем Балшићем.

* * *

Са изузетком новца деспота Угљеше, балшићких ковања (али не и Ђурђа I Балшића) и кнежевских емисија Стефана Лазаревића где доминира латински језик у легенди, у доба обласних господара српски полако али сигурно преузима примат као језик легенде новца, или је бар изједначен са латинским, што је случај код кнеза Лазара.

* * *

Најзначајнија иновација доба обласних господара ипак јесте обogaћивање иконографског корпуса представа коришћених у нумизматичким обрасцима (прото)хералдичким елементима. Најпре, на новцу деспота Угљеше јавља се по први пут представа двоглавог орла спуштених крила на реверсу; орао је овде употребљен више као инсигнија-симбол деспотове царске власти, али касније ће се јављати и на новцу деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Вуковића, када ће довршити своју транзицију у прави хералдички дизајн.⁶⁵ Да је свест о употреби хералдичких симбола у сврху владарске репрезентације и даље у настајању сведочи колебање на новцу Вука Бранковића, где се по

⁶³ Исто, 156–157, 166–168, 276–278, бр. 27.1, 28.1, 28.2, 29.1–3, 30.1, т. 5, сл. 27.1, 28.1, 28.2, 29.1–3, 30.1. Иако аутор звер из грба Балшића наводи као лава, нама се чини да високи степен формализације грбовне композиције на новцу и на печатима Балшића – где се истраживачи слажу да је у питању вук – сведочи да се код Балшића врло рано развила права хералдичка пракса у западном смислу, због чега је мало вероватно да би се звер из грба произвољно мењала од случаја до случаја.

⁶⁴ Марјановић-Душанић, *Идеологија*, 44; Св. Стефану као градском заштитнику је у Скадру била посвећена и катедрала, в. М. Антоновић, *Град и жупа у зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд, 2003, 53.

⁶⁵ Иванишевић, *Новчарство*, 118, 264, бр. 11.5, т. 3, сл. 11.5.

једном јављају лав и коњ као хералдичке звери, два пута се јављају и грбовни штитови са косим пругама које су различито оријентисане у једном и у другом случају, а задржана је и стара немањићка протохералдичка композиција шлема са челенком коју чине дашчица, розета и перјаница, уз додатак грбовног штита са косим пругама лево од шлема.⁶⁶

О сличном колебању сведочи и чињеница да је на новцу Ђурђа I Балшића коришћена представа шлема са две различите челенке – розета са перјаницом, као што је био случај код Душана и Уроша, и вучја глава, која ће постати балшићки хералдички дизајн на новцу Ђурђевићких наследника.⁶⁷ Балшићи ће свакако најраније и најдоследније усвојити развијену хералдичку праксу са високим степеном формализације композиције грба где је фокус са шлема и челенке померен на хералдичку шаржу вучје главе на грбовном штиту,⁶⁸ који ће се као такав јављати и на њиховим печатима.

Старије хералдичке композиције које фокус задржавају на шлему са челенком очуваће се на новцу кнеза Лазара, где је повремено приказиван шлем са паром волујских рогова који ће наставити да користи на свом новцу и његов син Стефан Лазаревић.⁶⁹ Поред овог хералдичког обележја које ће користити током читавог живота, након стицања деспотског венца Стефан ће на свој новац увести и представу царског двоглавог орла спуштених крила, повремено приказаног на штиту, у једном случају и као елемент пуног грба који се састоји од штита и шлема са волујским роговима као челенком.⁷⁰

Као и током краљевског и царског периода, највеће подударане између сигилографских и нумизматичких образаца када је у питању иконографија уочава се при коришћењу хералдичких композиција. Доба обласних господара управо и доноси највише сведочанстава о развоју и распрострањености хералдике код српских владара. За разлику од претходних периода када су сведочанства спорадична, током овог периода можемо у нумизматичкој и сигилографској грађи упоредо пратити развој хералдичке праксе код више владалаца. Упоређивање ове две врсте грађа показује и да је процес развоја хералдике још увек текао и да је споро достигао ниво развоја који је имао у западноевропским друштвима. Тако најранији примери, као што смо истакли, показују колебања. Никола Алтомановић је за свој печат (Кат. бр. 51) изабрао представу хералдичке звери која може бити вук или једнорог, док је на његовом новцу посведочена само немањићка протохералдичка композиција шлема са челенком коју чине дашчица, розета и перјаница, што је случај и са најранијим ковањима Ђурђа Балшића и Вука Бранковића. Ђурађ Балшић ће, међутим, ускоро на свој новац као челенку пренети хералдички дизајн вучје главе који је присутан и на његовим печатима (Кат. бр. 49, 55–56); вучја глава ће отада остати као челенка, те постати шаржа на штиту грба Балшића који се јавља на новцима и печатима све до краја постојања ове породице, уз значајан изузетак новца Константина Балшића, те његовог печата (Кат. бр. 67).

Вук Бранковић, пак, на својим печатима (Кат. бр. 61–62) користи само хералдичку представу лава која је присутна и на једној његовој емисији новца. На овај Вуков новац ће се у својим ковањима угледати и његов син Ђурађ код кога је представа лава који корача или се пропиње најчешћа представа на реверсу његових динара из периода пре но што је наследио деспота Стефана; једини други хералдички дизајн који се јавља на једној његовој емисији новца у овом периоду је крин.⁷¹ Представа лава је била присутна и на два печата цара Уроша који су нам познати само на основу штурих описа. Као симбол царске власти, лав је чест мотив у византијској иконографији и као такав је преузет и у Србију, а процес стапања овог царског иконографског симбола са хералдичким дизајном лава из западне традиције текао је споро, будући да је и развој хералдике у целини текао споро у средњовековној Србији. О

⁶⁶ Исто, 157, 278, бр. 31.1–3, 280, бр. 31.14, 31.16, 31.17, т. 6, сл. 31.1–3, 31.14, 31.16, 31.17.

⁶⁷ Исто, 157, 276, бр. 26.2–5, т. 5, сл. 26.2–5

⁶⁸ Исто, 157, 276–278, бр. 27.1, 28.1, 28.2, 29.1–3, т. 5, сл. 27.1, 28.1, 28.2, 29.1–3.

⁶⁹ Исто, 157, 274, бр. 24.17–19, 24.24, т. 5, сл. 24.17–19, 24.24, 286, бр. 42.8–13, 290, 42.36–40, 293, бр. 42.60–63, т. 5, сл. 24.17–19, 24.24, т. 7, 42.8–13, 42.36–40, 42.60–63.

⁷⁰ Исто, 157, 182, 287, бр. 42.17–19, 289, бр. 42.34, 42.35, т. 7, сл. 42.17–19, 42.34, 42.35.

⁷¹ Исто, 157, 168–169, 182, 190, 280, бр. 31.16, 294, бр. 45.1–3, 45.6, т. 6, 31.16, т. 8, 45.1–3, 45.6.

томе најбоље сведоче ковања Вука Бранковића, где се управо уочава највише колебања приликом избора хералдичких композиција које ће бити представљене, па поред лава и шлема са розетом и перјаницом, имамо још и коња и два незнатно различита грбовна штита шаржирана тракама. Ово сведочи да Вук Бранковић за свог живота свакако није изабрао једну хералдичку композицију као свој дефинитивни грб, те да је користио мноштво у суштини (прото)хералдичких представа више као својеврстан украс, него хералдички дизајн у служби владарске репрезентације.

Нешто је другачији случај са кнезом Лазаром и кнезом Стефаном Лазаревићем који су доследно користили само једну хералдичку композицију на својим ковањима – представу шлема са челенком коју чини пар волујских рогова; иста представа се доследно јавља и на њиховим воштаним печатима (Кат. бр. 53, 59.1, 59.2, 63, 65, 71), што треба да упућује на достизање вишег степена развоја хералдичке праксе код ових владара.

Корпус иконографских представа на ковањима српских деспота. Емисије Стефана Лазаревића као деспота делимично се наслањају на његова и очева кнежевска ковања када је у питању иконографија. Аверс деспотових динара најчешће носи представу Христа – најчешће у мандорли, те на престолу са или без наслона, а ретко и грчки крст (једнаких кракова); једнакокраки крст је најчешћа аверсна представа на деспотовим оболима, обично са неким украсом између кракова (шестокраке звезде, полумесеци или можда оцила?, квадрат описан око средишта крста, те натпис IC XC NH– KA, као и комбинација натписа IC XC и два хералдичка крина), а следе двоструки (патријаршијски) крст, шестокрака звезда са натписом „деспот“ између кракова, и натпис „деспот“ у два реда.⁷² Реверси се могу поделити на три типа, сва ти у суштини наслеђена од кнеза Лазара – реверси са представом владара, реверси са хералдичким дизајнима и реверси са натписом. Као и на новцу кнежевског периода, деспот је увек приказан без круне и у хаљини са појасом. Када стоји, обично у десној руци држи неку инсигнију власти – крстасто жезло (једноструки или двоструки крст), жезло са крином и уздигнут мач, док леву руку држи на појасу; понекад држи инсигније у обе руке (лабарум и жезло са крином), или је, пак, приказан без инсигније, са обе руке на боковима/појасу. Кад је приказан на престолу без наслона, деспот у десној руци држи лабарум или обема рукама држи на крилу положени мач.⁷³ Корпус хералдичких представа на деспотовом новцу чине двоглави орао спуштених крила, штит са двоглавим орлом, шлем са паром волујских рогова, и пун грб који сачињава штит са двоглавим орлом изнад кога се налази шлем са волујским роговима; грбовни штит или шлем са волујским роговима обично окружује легенда (*Господин деспот Стефан*, а једном и *Господин благоверни Стефан*).⁷⁴ Највећу разноврсност техничких решења показују епиграфски реверси. Ту срећемо титулациони образац забележен по први пут на ковањима цара Душана – *У Христа бога (господин) деспот Стефан*, затим варијанте (*Господин) деспот Стефан*, те разне комбинације монограма титуле *деспот* или само прво слово Д.⁷⁵

Тек на деспотским ковањима Стефана Лазаревића уочавамо преовладавање српског језика у натписима, будући да на његовим кнежевским емисијама доминира латински језик. На ковањима деспота Ђурђа и деспота Лазара, српски ће постати искључиви језик легенде. Као и на новцу цара Уроша и обласних господара, и на деспотском новцу Ђурђа Бранковића уочава се продор световних представа и на аверс, чиме парирају хагиографским представама, у првом реду Христа у мандорли, Христа на престолу (углавном без наслона), Христове главе en face, те двоструког крста (само на оболима).⁷⁶

⁷² Исто, 181–182, 185–187, 287–293, бр. 42.16–65, т. 7, сл. 42.16–65.

⁷³ Исто, 182–183, 185–187, 287–289, бр. 42.16, 42.20–32, т. 7, сл. 42.16, 42.20–32.

⁷⁴ Исто, 182, 185–187, 287, бр. 42.17, 42.18, 289–290, бр. 42.34–40, 293, бр. 42.60–63, т. 7, 42.17, 42.18, 42.34–40, 42.60–63.

⁷⁵ Исто, 183, 186–187, 289–293, бр. 42.33, 42.41–45, 42.47–59, 42.64, 42.65, т. 7, сл. 42.33, 42.41–45, 42.47–59, 42.64, 42.65.

⁷⁶ Исто, 181–182, 295–300, бр. 45.8–37, 46.1, 47.1, 47.2, 48.1, 48.2, т. 8, сл. 45.8–37, 46.1, 47.1, 47.2, 48.1, 48.2.

Аверсне и реверсне представе световног карактера на деспотском новцу Ђурђа Вуковића Бранковића долазе из два различита иконографска корпуса – један је његова породична традиција, из које потиче лав као хералдичка звер која се јавља на његовим ковањима и пре 1427. године, и која ће доминирати на његовом деспотском новцу, као и монограм имена *Ђурађ*;⁷⁷ други иконографски корпус наслеђен је са новца деспота Стефана. Овом другом корпусу припадају представе владара и хералдичке представе двоглавог орла и шлема са роговима између којих се налази двоглави орао.⁷⁸ Уобичајене представе некрунисаног владара који стоји или седи, одевен у хаљину са појасом, деспот Ђурађ је убрзо заменио представом владара одевеног у хаљину са панциром и плаштом, и са отвореном круном на глави. Било да је представљен како стоји или седи на престолу без наслона, владар увек у десној руци држи уздигнут мач, а у левој шар са крстом.⁷⁹ Епиграфски аверси и реверси садрже натписе *Господин деспот Ђурађ*, само титулу *деспот*, или монограм титуле и имена, у пару на аверсу и реверсу; у једном случају се изнад монограма налази представе крунисане главе владара са отвореном круном.⁸⁰

На заједничким ковањима деспота Ђурђа са босанским краљем Томашем и са Јаношем Хуњадијем присутна је на деспотовој страни представа лава, одн. представа владара са круном, панциром, плаштом, издигнутим мачем у десној руци и шаром са крстом у левој како стоји или седи на престолу без наслона; краљ Томаш је на заједничком новцу представљен љиљановом круном и латинском легендом, а угарски губернатор својим грбовним штитом и латинском легендом.⁸¹

На свега једној сачуваној врсти динара деспота Лазара Бранковића аверс носи представу владара на престолу истоветну оној са новца његовог оца, а реверс представу лава који корача. На Лазаревим оболима, представа владара је замењена љиљановом круном, преузетом вероватно са заједничких ковања његовог оца и краља Томаша, или са неких самосталних ковања овог босанског владара на којима је такође присутна.⁸²

* * *

Одређене подударности између иконографије која је коришћена на деспотским ковањима и иконографских образаца са деспотских печата упућују да су и нумизматичка и сигилографска пракса овог периода много чешће црпље инспирацију из истог иконографског корпуса него што је то био случај у ранијим периодима.

И даље имамо примера директног имитирања страних образаца, као што је преузимање двоструког крста за једну врсту новца деспота Ђурђа са угарског узора. Представа владара у стојећем ставу одевеног у хаљину са панциром и плаштом, и са отвореном круном која се такође јавља на ковањима деспота Ђурђа својим општим дизајном и стилем израде подсећа на представу Св. краља Ладислава која је присутна на угарским дукатима од времена Лудовика I Великог; једина разлика је што деспот у десној руци држи уздигнут мач, уместо хелебарде која се јавља код угарског светитеља.⁸³

⁷⁷ Исто, 182–183, 295–298, бр. 45.8–10, 45.12, 45.13, 45.16–35, 45.37, т. 8, сл. 45.8–10, 45.12, 45.13, 45.16–35, 45.37.

⁷⁸ Исто, 182–183, 295–298, бр. 45.13, 45.14, 45.19, 45.23, 45.24, 45.29, 45.31, 45.35, 45.37, т. 8, сл. 45.13, 45.14, 45.19, 45.23, 45.24, 45.29, 45.31, 45.35, 45.37.

⁷⁹ Исто, 182–183, 190–193, 296–298, бр. 45.19, 45.23, 45.24, 45.29, 45.31, т. 8, сл. 45.19, 45.23, 45.24, 45.29, 45.31. Изузетак би била само једна врста Ђурђевих деспотских ковања која носи стару представу некрунисаног деспота у хаљини са појасом како стоји, са криновим жезлом у десној руци док му лева почива на појасу; уп. Исто, 295, бр. 45.14, т. 8, сл. 45.14. Такође, једна врста Ђурђевог оболла садржи представу деспотове главе без круне en face, уп. Исто, 298, бр. 45.35, т. 8, сл. 45.35.

⁸⁰ Исто, 182–183, 190–193, 295–298, бр. 45.8, 45.11, 45.12, 45.15, 45.20–22, 45.25, 45.26, 45.32–34, 45.36, т. 8, сл. 45.8, 45.11, 45.12, 45.15, 45.20–22, 45.25, 45.26, 45.32–34, 45.36.

⁸¹ Исто, 182, 193–194, 299, бр. 46.1, 47.1, 47.2, т. 8, сл. 46.1, 47.1, 47.2.

⁸² Исто, 182, 194, 299–300, бр. 48.1, 48.2, т. 8, сл. 48.1, 48.2.

⁸³ Исто, 182.

С друге стране, присуство шлема са волујским роговима, хералдичких шаржи (орао или лав), грбовног штита или пуног грба са штитом и шлемом на ковањима деспота Стефана и деспота Ђурђа свакако је аналогно представама шлема са волујским роговима, грбовног штита и пуног грба који се јављају на печатима деспота Стефана (Кат. бр. 74.1–3, 79, 80.1–5), деспота Ђурђа (Кат. бр. 81.1–4, 82, 84, 86–90) и деспота Лазара (Кат. бр. 91, 94). Да су овде заиста иста иконографска решења плански коришћена и на новцу и на печатима сведочи чињеница да на новцу шлем са волујским роговима или грбовни штит обично окружује легенда формуле господин + деспот + име, што је увек случај са овим хералдичким представама и на деспотским печатима. Потискивање двоглавог орла, који је у бити симбол деспотске власти, а не лична хералдичка шаржа, и шлема са волујским роговима у корист представе лава који корача или се пропиње на новцу деспота Ђурђа свакако је паралелан процес замени двоглавог орла лавом који корача у челенци пуног грба са великог деспотског хералдичког печата током владавине Ђурђа Бранковића.

Представе владара у ужем смислу (мање или више веран приказ владареве личности) на новцу и на печатима, насупрот хералдичким представама, нису ни у једном ранијем периоду показивале велики степен подударности, што упућује на закључак да су обично директно преузимане као већ готов нумизматички или сигилографски образац из страних пракси и иконографских традиција, и да нема међусобног утицаја између ових нумизматичких и сигилографских иконографских образаца српских владара. Међутим, упоређивање печата и новца деспота Стефана нам указује да је управо један такав процес узео маха, ако не раније, онда сигурно у деспотском периоду. Још на ковањима кнеза Лазара уочавамо промену владарског орната, па након почетних емисија где је кнез приказан у византијском царском орнату и са византијским инсигнијама власти (дивитисион, лорос, куполаста стема, жезло са крстом и акакија) које му свакако као некрунисаном кнезу не приличе, на његовим каснијим новцима владар је приказан без круне, одевен само у хаљину са појасом. Овакву промену не можемо пратити на Лазаревим златним булама (Кат. бр. 57.1, 57.2), где орнат и инсигније остају потпуно византијске.

Златне буле деспота Стефана мењају саму иконографску представу владара као и стил представе. Тако је владарева круна на деспотским булама увек отворена. На позлаћеним булама деспота Стефана са повеља Хиландару (Кат. бр. 69, 78) деспот је приказан у одори која је очигледно дивитисион са лоросом чији крај пада преко деспотове леве руке у којој држи акакију. Но, на хиландарском печату који ми сматрамо каснијим (Кат. бр. 69) сâм начин приказивања дивитисиона и лороса, са мноштвом набора и превоја који слици дају висок степен тродимензионалности, подсећа већ на приказ хаљине са појасом каква се јавља на новцима кнеза Лазара и Стефана Лазаревића. А деспотова (фалсификована?) позлаћена була са повеље манастиру Лаври (Кат. бр. 75) владара приказује управо у једноставној хаљини са појасом, онаквој каква се јавља и на новцу. Такође, на ковањима кнеза Лазара и Стефана Лазаревића владар одевен у хаљину са појасом држи у десној руци крстасто жезло, док му лева почива на појасу. На сличан начин, деспот Стефан је на позлаћеном печату из Лавре приказан са крстом у левој руци, док је десну руку отворене шаке поставио испред груди. Усуђујемо се рећи да је ово једини сигурно посведочен случај где се печатна иконографија развијала под одређеним утицајем владарске иконографије са новца, тј. да владарске представе и на новцу и на печатима црпе инспирацију из заједничког извора, једног аутохтоног иконографског корпуса.

Будући да није позната ниједна була деспота Ђурђа, те ни да ли је уопште користио металне печате, не можемо знати да ли је промена владарске представе на његовом новцу увођењем новог орната и инсигнија (у првом реду панцир, плашт, мач и шар) имала икаквог утицаја на владарску представу на његовим булама, уколико су оне уопште постојале.

Чак и површним увидом у новчарство средњовековних српских владара постаје јасно да су њихова ковања сачувана у много већем броју примерака него њихови печати.⁸⁴ Но, док релативно мали број печата у највећем броју случајева сведочи о значајном модификовању преузетих византијских или западних модела које је обично доводило до развоја аутохтоног модела, бројни типови новца сведоче да је преузимање уз минималне измене и имитирање византијских и западних модела неретко било доминантнија пракса од развоја аутохтоног модела. То би морао бити један од главних разлога зашто је општи степен подударања између нумизматичких и сигилографских образаца остао на релативно ниском нивоу када су у питању и иконографија ликовних представа и садржај легенде. Без обзира што су и новац и печати служили као сличан визуални медијум за (ре)презентацију владарâ и њихове идеологије власти, новац и печати су имали суштински различиту практичну сврху (средство плаћања, одн. средство овере), што је резултовало тиме да су се средњовековни српски владари при њиховој изради морали водити другачијим постулатима. Новац је био намењен, поред унутрашње циркулације, и бројним страним тржиштима због чега се морао уклопити у међународни монетарни систем и испуњавати захтеве који је тај систем диктирао, уколико су српски владари желели да њихов новац буде добро прихваћен на страним тржиштима. Зато су најранији српски сребрни динари преузимали млетачки новчани стандард оличен у њиховом сребрном грошу – матапану. Новчана иконографија је од првих ковања под Немањићима до пропасти Српске деспотовине значајно обогаћена најпре модификовањем представе са матапана, а потом и увођењем нових представа. Но, неретко су и нове представе биле директно преузимане или имитиране, као нпр. *maiestas* представе са анжујских карлина, или представе цара и царице које држе крст између себе са бројних византијских ковања.

С друге стране, приликом преузимања модела за иконографију печата, српски владари су показивали много више слободе за комбиновање различитих елемената иконографије који су резултовали аутохтоним обрасцима, а разлог томе је био што су на својим печатима настојали да на много упечатљивији начин прикажу свој специфичан положај на међународној политичкој сцени средњовековног Балкана. Истицање самосвојности је на печатима било пожељно, јер оно је немањићке владаре, и њихове наследнике у добу обласних господара и српских деспота, одвајало нпр. од византијског цара или угарског краља. Код печата су, дакле, идеолошки разлози имали примат над практичним који су диктирали нумизматичке обрасце (уклапање у међународни монетарни систем).

Због свега наведеног, тек спорадично наилазимо на висок степен подударања нумизматичких и сигилографских образаца. Од времена уздизања на Царство када су на српска ковања уведени бројни нови иконографски обрасци, такође се повремено уочава продирање у новчане легенде све опширније титулације каква се јавља и на печатима. Одређени степен подударања титулације у новчаним и печатним легендама ће остати присутан и током доба обласних господара и периода Деспотовине. Када је у питању иконографија, представе владара у ужем смислу (владарски портрети, условно речено) и хагиографске представе не показују значајан степен подударања. Изузетак би била једна врста новца цара Уроша на којој наилазимо на представу Христа која подсећа на представу Христа са Душанових царских була, и која је послужила као узор за нека ковања Мрњавчевића. Једино где можемо говорити о високом степену подударања нумизматичке и сигилографске иконографије јесу хералдички амблеми. Хералдичке композиције продиру на новац и печате српских владара у време Стефана Душана, и током доба обласних господара и српских деспота опстају као најзаступљенији иконографски корпус који је коришћен на новцу и печатима.

⁸⁴ Исто, 34, графикон 2. Аутор не наводи укупан број сачуваних новчића средњовековних српских владара, али како су најбројнија ковања, она Стефана Душана и краља Милутина сачувана у око 8.000, одн. 3.000 примерака, са свим осталим ковањима сачуваним у мање примерака, укупан број би морао прелазити 20.000.

16. ХЕРАЛДИЧКИ ЕЛЕМЕНТИ НА ПЕЧАТИМА

Од средине 12. века на западу хералдика је функционисала као својеврсна иконографска реторика која је исказивала идентитет једне сродничке групе (шире породице) ка споља, у односу на друге сродничке групе, али и ка унутра, у односу на властиту земљу (посед) и своје изданке (засебне породичне гране). На печату, хералдички дизајн није индивидуални знак идентитета, већ одредница порекла која означава припадање породичној линији; стога су име и хералдички дизајн на печату функционисали заједно као ознака припадности сигиланта одређеној породици и тиме одређеном друштвеном сталежу.¹ Печати који су носили фигуру ратника на коњу и хералдичке композиције идентификовани су од неких истраживача као битно средство уз помоћ кога се племство на хришћанском западу конституисало као група, тј. друштвени слој.² Ову функцију печати су могли вршити будући да су постали симбол принципа на којима је племство почивало – као само-репрезентација припадника овог сталежа када су носили коњаничку представу, или као знак припадања породици када су носили хералдички дизајн. Најзад, печати су функционисали као ознака осећаја личног идентитета сваког припадника племства будући да су племићи сваки вид перцепције (само-перцепције и перцепције од стране других) заснивали на припадности функционалној групи (ратници) и сродничкој структури (породици).³

Коњаничке представе су у сигилографску праксу српских владара ушле – премда прилично рано, већ у првој четвртини 13. века – као већ готов продукт, делимично одвојен од овакве семиотичке потке. Тако је први забележени случај, двострани печат краља Владислава (Кат. бр. 17), носио на аверсу мајestas представу, а на реверсу коњаничку представу, што је на западу већ био устаљен сигилографски образац којим су се краљеви служили; представа ратника на коњу је у бити свакако представљала припадност ратничком сталежу, али је постала формулаична. Да је у сигилографској пракси српских владара ова представа реконституисана у функцији реафирмације владара као ратника, можда говори чињеница да једини сачувани воштани печат Владислављевог брата, краља Уроша (Кат. бр. 20), носи само коњаничку представу без мајestas представе.⁴ Међутим, чак и да је то био плански поступак са јасном намером краља Уроша да истакне ратнички карактер своје власти, од овакве праксе се брзо одустало, јер већ његов син Милутин користи једностране воштане печате који носе само мајestas представу (Кат. бр. 26.1, 26.2). Генеза и судбина хералдичких композиција на печатима српских владара је далеко сложенија и са дуготрајнијим последицама.

Порекло (прото)хералдичке иконографије на печатима Немањића. За воштани печат великог жупана Стефана (Немање II) (Кат. бр. 13) постоји претпоставка једног досадашњег истраживача да реверс носи представу орла;⁵ за један печат Стефановог брата од стрица, хумског кнеза Андреја (Кат. бр. 19), пак, нема сумње да је носио представу орла спуштених крила, премда не знамо да ли је орао имао једну главу или две (у прилог претпоставци да је ипак у питању орао са једном главом говори чињеница да су печати хумских великаша Николића, који су важили за потомке кнеза Андреја, крајем 14. и почетком 15. Века, носили представу орла спуштених крила са једном главом).⁶

Орао се на печатима први пут јавља у Византији, између 6. и 8. века. Наслеђени римски царски симбол је, пак, у Византијском царству добио нови, хришћански слој значења, па је перципиран као божански изасланик, симбол чудесне регенерације, или симбол Христа.⁷ Најпре искључиво царски симбол, у каснијим вековима Византије (двоглавог) орла

¹ Bedos-Rezak, *Ego*, 154, 237.

² Ibid, 30.

³ Ibid.

⁴ Марјановић-Душанић, *Идеологија*, 224–225.

⁵ Порчић, *Документи*, 135.

⁶ Палавестра–Спасић–Мрђеновић, *Родословне таблице*, 195.

⁷ Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1*, 489.

су могли користити и носиоци високих царских титула, попут деспота и севастократора.⁸ Двоглави орао се у иконографији српских краљева јавља веома рано, што је забележено на фрескама⁹ – нпр. у поворци Стефана Првовенчаног и његових синова Радослава и Владислава на северозападном зиду у Манастиру Милешеви сваки од тројице Немањића живописан је одевен у хламиду украшену коластим аздијама унутар којих се налази двоглави орао спуштених крила.¹⁰ Стефан Првовенчани који је од свог таста, цара Алексија III Анђела, добио високо севастократорско достојанство, свакако је могао инкорпорирати двоглавог орла у свој иконографски инструментариј и пре стицања краљевске круне, те га употребити на свом великожупанском печату. Орао у овом случају никако не би био хералдички дизајн у оном смислу у ком је то био у западној хералдичкој традицији, већ обележје сувереног владара. Коласте аздије са двоглавим орлом красе и хламиду кнеза Мирослава на ктиторској фресци у Лимском манастиру.¹¹ Будући да за кнеза Мирослава није посведочено ниједно византијско царско достојанство чијем је носиоцу приличило коришћења царског орла, чини се да је орао у немањићкој Србији и пре уздизања на краљевство већ био постао симбол власти и самосталности као таквих, па га је на овај начин користио и кнез Мирослав који је показивао одређени степен суверености. Мање је вероватно да је двоглави орао још за време кнеза Мирослава постао прави хералдички амблем ове гране Немањића.¹²

Присуство орла, по свој прилици једноглавог, на великом печату кнеза Андреја (око 65 мм), поставља пред нас већу недоумицу. У исто време или нешто раније, орао се јавља и на малом печату босанског бана Матеја Нинослава (в. изнад, поглавље 4, стр. 93). У питању је представа једноглавог орла раширених крила из профила, како полеће са стене. Но, овде се свакако ради о античкој геми (*intaglio*) која је прилагођена за печатни прстен бана Нинослава, или је пак у питању имитација у стилу римске геме, што никако не може бити случај са Андрејевим печатом. Не може се потпуно ни искључити могућност да је Андреј у избору своје печатне представе копирао свог сродника и сизерена, Стефана Немањића; иако као удеони кнез у немањићкој Србији није имао право на византијски царски симбол, у овом случају у крајњој линији то би било порекло представе орла на његовом печату. Уколико су, пак, узор за Андрејев печат дошли са друге стране, приближавамо се хералдичком терену.

На хришћанском Западу, као и у Византији, орао је наслеђен из иконографског и инсигниолошког корпуса царског Рима, и такође је првобитно био симбол царске власти. Коришћен је од стране немачких царева – посебно првог владара Салијске династије, Конрада II, који је на једном печату носи жезло са орлом на врху – као обележје њихове царске власти која своје исходиште има у Риму, и временом је постао хералдички амблем Светог римског царства (најпре орао раширених крила са једном главом, а потом са две). Као прави хералдички дизајн орао се на царским печатима први пут јавља у првој половини 14. века, за време луксембуршке династије (в. изнад, поглавље 3, стр. 62). Орао као оваква хералдичка шаржа јавља се на не-царским печатима знатно раније; тако је аустријски маркгроф Леополд Свети користио печат са представом оклопљеног коњаника са дугим штитом на коме је приказан једноглави орао спуштених крила (1136).¹³ Печате са приказом једноглавог орла спуштених крила, али без штита, као на Андрејевом печату, користили су фландријски сенешал Елије од Ваврина (*Héliel von Wavrin*) око 1185,¹⁴ а у 13. веку

⁸ Соловјев, *Историја грба*, 82–83; Соловјев, *Хералдички амблеми*, 306; *ЛССВ*, 131–132, грб (С. Ћирковић, С. Рудић); Палавестра–Спасић–Мрђеновић, *Родословне таблице*, 49.

⁹ Палавестра–Спасић–Мрђеновић, *Родословне таблице*, 49.

¹⁰ Соловјев, *Историја грба*, 79; Соловјев, *Хералдички амблеми*, 311; Ђ. Ђекић, *Двоглави орлови у средњовековној Србији – од симбола до грба*, Наука и савремени универзитет 4/2 (2014) 70; Д. Војводић, *Ка царском достојанству краљевске власти*, 323–325.

¹¹ Соловјев, *Историја грба*, 77–78; Соловјев, *Хералдички амблеми*, 312–313; Ђ. Ђекић, *Двоглави орлови у средњовековној Србији*, 69–70.

¹² Уп. Соловјев, *Историја грба*, 77–78; Соловјев, *Хералдички амблеми*, 312–313.

¹³ М. Bermann, *Alt- und Neu-Wien: Geschichte der Kaiserstadt und ihrer Umgebungen*, 224; А. С. Fox-Davies, *A Complete Guide to Heraldry*, 236–237.

¹⁴ О. Neubecker, *Heraldry*, 54.

аустријски војвода у Медлингу, Хајнрих (1203) и његов син истог имена, те град Беч (1239).¹⁵ На почетку 14. века енглески барон Ралф Монтерме (Ralph de Monthermer), који је постао зет краља Едварда I, користио је двострани воштани печат чији реверс има грбовни штит са представом орла спуштених крила,¹⁶ стилски сличном представи на Андрејевог печату. Не можемо стога искључити могућност да представа орла са Андрејевог печата потиче из западне хералдичке традиције. Међутим, без обзира на такво порекло, не чини нам се да је кнез Андреј орла на свом печату користио као део своје шире хералдичке праксе; у овом периоду у ком у српским земљама таква пракса није посведочена другим изворима, једна у суштини хералдичка шаржа је могла бити преузета са неког западаног предлошка само као нешто тек мало више од обичног орнаментa. Међутим, овај иконографски образац, чак и као протохералдички, био је исходиште иконографских образаца из периода развијене хералдике, о чему сведочи представа орла спуштених (полураширених) крила на печатима хумских Николића који су своје порекло изводили од кнеза Андреја.¹⁷

Двоглави орао са сигнета који је познат као тзв. Теодорин прстен,¹⁸ а који је можда припадао Стефану Константину, млађем брату Стефана Дечанског,¹⁹ такође не може бити хералдички амблем. И овде је у питању симбол краљевске власти позајмљен из византијског царског иконографског корпуса. Сви немањићи владари су се, очигледно, двоглавим орлом служили на овај начин,²⁰ али је због визуалне сличности са хералдичком шаржом из западне традиције у земљама латинског хришћанства двоглави орао којим су се служили српски владари перципиран као хералдички амблем, те је и аутор једног раног портолана из 1339, Каталонац Анхелин Дулсерт, изнад Скопља учртао заставу златне боје са представом црвеног двоглавог орла спуштених крила.²¹ У попису дарова немањићких краљева цркви Св. Николе у Барију забележена су кандила са сребрног олтара краља Милутина који су носили *краљевски грб* („*arma dictis Regis*“): данас овај олтар садржи шест мањих кандила са представом двоглавог орла, и можемо претпоставити да се у попису реферише управо на ову представу.²² Украшавање сасуда и црквеног мобилијара двоглавим орловима није била реткост, па тако патена пронађена у околини Манастира Дренова код Тиквеша у средишту садржи представу двоглавог орла који окружује натпис „Степанъ царь“.²³

Након уздицања Србије на ранг царства, када су најистакнутији српски великаши и сродници Немањића од царева почели добијати висока царска достојанства деспота, севастократора и кесара, по угледу на византијску праксу, стекли су право да се служе двоглавим орлом као инсигнијом своје царске власти, па тако у фрескосликаству наилазимо на представе великаша одевених у костим са мотивом двоглавих орлова унутар коластих аздија, као што је то случај са деспотом Јованом Оливером који је живописан у параклису Јована Претече Цркве Св. Софије у Охриду,²⁴ или на употребу овог амблема на новцу, што је посведочено на ковањима деспота Угљеше (в. изнад, поглавље 15, стр. 278).

Као хералдичка шаржа, двоглави орао је први пут присутан на једном од два грбовна штита који се налазе на великом печату босанског краља Твртка I Котроманића и његових

¹⁵ A. Rauch, F. F. von Schrötter, *Oesterreichische Geschichte* II, 86–92; O. Neubecker, *Heraldry*, 126.

¹⁶ A. C. Fox-Davies, *A Complete Guide to Heraldry*, 237; T. E. Scott-Ellis, Baron Howard de Walden, *Some Feudal Lords and Their Seals*, 9.

¹⁷ Палавистра–Спасић–Мрђеновић, *Родословне таблице*, 198, са старијом литературом у фуснотама.

¹⁸ Соловјев, *Хералдички амблеми*, 313–314; Иванишевић, *Развој хералдике*, 227.

¹⁹ Б. Тодић, *Једно теже питање наше историографије: где је сахрањена краљица Теодора*, 59–60, 69–70; М. Поповић, *Средњовековне сахране у цркви манастира Бањска*, 23–24, 35–37, 49–52.

²⁰ О бројним примерима појаве двоглавог орла у примењеној и ликовној уметности немњићке епохе, пре свега на фрескама, в. Ђ. Ђекић, *Двоглави орлови у средњовековној Србији*, 70–73.

²¹ Палавистра–Спасић–Мрђеновић, *Родословне таблице*, 49; Соловјев, *Историја грба*, 81; Соловјев, *Хералдички амблеми*, 314; Иванишевић, *Развој хералдике*, 224–225; А. Палавистра, *Илирски грбовници и други хералдички радови*, Београд 2010, 14.

²² Б. Миљковић, *Немањићи и Св. Никола у Барију*, ЗРВИ 44/1 (2007) 280.

²³ Соловјев, *Историја грба*, 81.

²⁴ Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, 64; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994, 123–125, сл. 39–40; Соловјев, *Историја грба*, 83.

наследника; такав хералдички штит овде је искоришћен у функцији грба Немањића чијим се наследником и баштиником Твртко настојао приказати у циљу легитимизације свог посезања за краљевском круном.²⁵

* * *

Најраније сведочанство о употреби хералдичких елемената на печатима српских владара је већ помињани опис у дубровачкој канцеларијској књизи *Diversa Cancellariae* уз италијански препис повеље краља Душана Дубровнику од 10. септембра 1340, где је забележено да је повеља била „...sigillatam cum cera, quasi in medio intus sculta una cimera cum cruce, palla desuper, et super pallam ramos arborum“.²⁶ Хералдички елементи овог дизајна су шлем са крстом (cimera cum cruce), „кугла“ (palla) и гране дрвета (ramos arborum); није најјасније где се тачно налазио крст, али на основу формулације реченице, пре ће бити да је крст приказан на самој витешкој кациги, а не у кругу изнад шлема који је означен термином palla.²⁷ Сачувано је и више врста краљевског и царског новца Стефана Душана који садрже аналогне хералдичке композиције: шлем приказан у профилу, повремено са јасно истакнутим плаштом, и челенком коју чине дашчица-јастуче, розета и перјаница; у једном случају розету са перјаницом у челенци замењује хералдички крин, док једна варијација испод шлема има косо положени мали троугли штит са представом шестокраке звезде или точка.²⁸ Паралеле оваквих грбовних композиција се могу пронаћи у једном немачком грбовнику из око 1340. године, *Циришском грбовном свитку* (*Die Wappenrolle von Zürich*). Представа грба чији штит садржи точак који се понавља и као челенка изнад шлема јавља се као хералдичко обележје Милнера (Mülner), а исти дизајн са уметнутим јастучетом између шлема и точка челенке као обележје Нордхолца (Nordholz); челенка која се састоји од јастучета, кугле и перјанице јавља се изнад шлема у грбу Фридингена (Fridingen) и Фровенфелта (Frowenvelt), а челенка коју чини један крупан крин са перјаницом изнад шлема на грбу Бонланта (Bonlant) и Обрахофена (Obrahoven); сви ови шлемови су такође приказани у профилу, као и на новцу Стефана Душана.²⁹ Стога можемо претпоставити и да је шлем на Душановом изгубљеном печату био оријентисан на исти начин.

Велики значај шлема са сложеном челенком одлика је германске, прецизније *тевтонске*, тј. немачке средњовековне хералдике која се развијала на простору Светог римског царства и земаља под његовим утицајем – Аустрије, Швајцарске, те земаља Скандинавије, док је хералдичка традиција западноевропских земаља, у првом реду Француске, Низоземске, Енглеске и Шкотске много мањи значај придавала челенци, тако да је крајем средњег века челенка нестала као елемент грба у француској хералдици. На немачким хералдичким печатима од 1230. није реткост да се појави шлем са челенком, уместо пуног грба који би садржао и штит. И у Угарској је шлем са челенком претпостављан грбовном штиту, па се као такав јавља на печатима у 14. веку.³⁰ Стога није нелогично закључити да су почеци хералдичке традиције у немањићкој Србији везани у крајњој линији за немачку хералдику; утицај је можда могао доћи кроз деловање немачких најамника

²⁵ Палавестра–Спасић–Мрђеновић, *Родословне таблице*, 49; Соловјев, *Историја грба*, 85–86; Соловјев, *Хералдички амблеми*, 319–320; Иванишевић, *Развој хералдике*, 225.

²⁶ Дубровник, Државни архив, *Diversa Cancellariae* 13, fol. 118r. Ћremošnik, *Neznani pečati*, 54–56; Ћremošnik, *Studije*, 131–132; Д. Јечменица, *ССА* 13, 68; Порчић, *Документи*, 224–226, бр. 59, т. 52, бр. 59.

²⁷ Уп. Иванишевић, *Развој хералдике*, 214, где аутор овај опис тумачи тако да је крст у ствари сегмент *пале*, тј. да је круг са крстом у ствари точак.

²⁸ Палавестра–Спасић–Мрђеновић, *Родословне таблице*, 50; Иванишевић, *Развој хералдике*, 214–216.

²⁹ *Zürcher Wappenrolle*, Цирих, Швајцарски национални музеј, AG 2760, 2^v, 32, 39, IV 65, 3^r, II 61, 69, 4^v, 62, <<https://www.e-codices.unifr.ch/en/list/one/snm/AG002760>> (01.03.2021). Уп. Иванишевић, *Развој хералдике*, 216–218, где је на грбу Фридингена кугла из челенке протумачена као розета, иако нема назнака да је равномерно обојени круг садржао икакав орнамент.

³⁰ Палавестра–Спасић–Мрђеновић, *Родословне таблице*, 50; О. Neubecker, *Heraldry*, 158; Соловјев, *Историја грба*, 24; Иванишевић, *Развој хералдике*, 216.

предвођених витезом Палманом.³¹ Овај нови корпус хералдичких представа коришћен је у иконографији печата и новца немањићких владара упоредо.

Конкретну хералдичку композицију шлема са челенком коју чине јастуче, розета и перјаница од Душана је за бројне врсте свог новца преузео и цар Урош, а потом су, угледајући се на Немањиће, и великаши почели да усвајају исту или јако сличну хералдичку иконографију; тако најпре Душанов слуга Бранко (Растислалић) почиње да кује динар са оваквом хералдичком представом, а током доба обласних господара и Ђурађ Балшић, Никола Алтомановић, Вук Бранковић и његов вазал Јаков; једна врста новца великаша непознатог имена из овог периода изнад шлема носи као челенку дизајн налик на хералдичку котву (X).³²

Цар Урош је на једној емисији новца розету са перјаницом из челенке заменио шестокраком звездом, док нека његова ковања као челенку изнад јастучета носе попрсје царице која држи жезло; исти мотив попрсја царице са жезлом, те мотив попрсја царице са отвореном круном и жезлом јављају се и на новцу деспота Угљеше. Сличан дизајн челенке са представом главе некрунисане царице en face, изнад розете и јастучета користиће на новцу и Урошева мајка, царица-монахиња Јелисавета, Урошев савладар Вукашин и његова супруга, краљица Јелена, док ће поред ове композиције Вукашин у челенци користити још и главу царице са отвореном круном изнад јастучета.³³ Овај последњи дизајн је искоришћен и за једини сачуван Вукашинов печат (Кат. бр. 52) који садржи представу шлема са плаштом и челенком коју чине јастуче са четири кићанке изнад којег је постављена глава царице en face, са високом круном и минђушама,³⁴ на овом хералдичком печату шлем и челенку окружују две палмине гране. Грбови чији челенку чини женско попрсје се јављају у Циришком грбовном свитку, нпр. као хералдички амблем Маркдорфа (Markdorf).³⁵

Варијације у избору елемената челенке код Душана и Уроша, а потом коришћење истог хералдичког дизајна од стране већег броја великаша који свакако нису били изданак исте породице сведоче да је ово још увек својеврсни протохералдички период у коме се хералдичка обележја бирају произвољно, без свести да је одређени хералдички дизајн искључиво обележје једне породице.

Описи два печата цара Уроша сачувани у дубровачким канцеларијским књигама за новембар 1366.³⁶ сведоче да се Урош служио и печатима који су носили представу лава. Попут двоглавог орла, и лав је био један од симбола царске власти у Византији, и као таквим су се могли служити, поред цара, и носиоци царских достојанстава деспота, севастократора и кесара; као такав је касније преузет у средњовековну српску хералдику.³⁷ Као део инструментарија царске иконографије лав је употребљен вековима раније на печату владара Првог бугарског царства (в. изнад, поглавље 4, стр. 87). На сличан начин је мотив ове звери коришћен и у Србији, па се тако у задужбини Мрњавчевића, Марковом манастиру у Скопљу,

³¹ Иванишевић, *Развој хералдике*, 217.

³² Иванишевић, *Новчарство*, 195, 300, бр. 50.3, т. 8, сл. 50.3; Иванишевић, *Развој хералдике*, 218. Котва из челенке показује одређену сличност са хералдичком шаржом из грба хумских Санковића, али је ово ковање сачувано само у два примерка из приватних збирки, тако да не постоји могућност утврђивања из којих су остава потекли, те се тиме не може ни сузити географски предео порекла, в. С. Димитријевић, *Нова серија нових врста српског средњовековног новца V*, Старице, н. с. 20 (1969) 78–79. Иванишевић, *Новчарство*, 195, ову врсту опредељује као сродну или бар упоредиву ковањима Стефана Мусића.

³³ Иванишевић, *Развој хералдике*, 215, 218, 221.

³⁴ Палавистра–Спасић–Мрђеновић, *Родословне таблице*, 91. Уп. Иванишевић, *Развој хералдике*, 221, где аутор у нискама бисера који висе са обе стране царичине круне види препендулије; иако је логично очекивати да царица буде представљена са круном украшеном препендулијама, овде нема сумње да ниске бисера висе са крупних округлих минђуша на царичиним ушима, исто онако као на фресци царице Јелене из Манастира Лесново.

³⁵ *Zürcher Wappenrolle*, 3^r, II 72; Иванишевић, *Развој хералдике*, 221.

³⁶ *Monumenta Ragusina. Libri Reformationum IV*, 69; К. Јирећек, *Dohodak stonski, koji su Dubrovčani davali srpskom manastiru sv. Arhangjela Mihajla u Jerusalemu*, 540; Ћremošnik, *Neznani pečati*, 55–56; Ћremošnik, *Studije*, 133.

³⁷ *ЛССВ*, 131–132.

налази плоча на којој су приказана оба царска амблема, двоглави орлови и лавови.³⁸ Међутим, тренутак у коме се лав јавља на печату српског владара упућује да је и ово обележје царске власти започело транзицију ка протохералдичком амблему, о чему сведочи и појава овог дизајна у иконографској традицији породице Бранковић. У то време, на западу је лав био права хералдичка шаржа, можда једна од најпопуларнијих и најчешће коришћених код западног племства и владара.³⁹ Лав је присутан на грбовима бројних европских монарха о чијим смо печатима већ говорили, па се тако појављује на печатима енглеских краљева још од времена Ричарда Лавље Срце (1189–1199), смештен као хералдичка шаржа на штит оклопљеног коњаника (лава који се пропиње, lion rampant убрзо су заменила три лава која корачају, lions passants, в. изнад, поглавље 3, стр. 73). У Светом римском царству лав се први пут појављује као хералдички елемент на печату Алфонса X од Кастиље (1257–1275), који га је „понео“ из свог матичног краљевства, где је лав који се пропиње био амблем краљевине Леон. Но, као хералдички амблем се устаљује тек од Карла IV (1346–1378) из луксембуршке династије, будући да су и њихова матична грофовија Луксембург и краљевина Чешка којом су владали имали као свој грб лава који се пропиње (в. изнад, поглавље 3, стр. 61–62). У најближем суседству Србије, угарски краљ Емерик (1196–1204) уноси лавове који корачају на свој грб са пругама који је приказан на реверсу његових златних була (но, његови наследници ће веома брзо овој шаржи претпоставити двоструки крст, в. изнад, поглавље 3, стр. 78–79).

Продор хералдичких мотива на печате обласних господара. Један средњовековни појас са представом шлема чију челенку чини фигура лава са предњим шапама и разјапљеним чељустима, као и натписом „Бранко“, вероватно је припадао севастократору Бранку Младеновићу.⁴⁰ Такве челенке су присутне и у *Циришком грбовном свитку*, нпр. на грбу Рехберга (Rehberg).⁴¹ Лав који се благо пропиње као нехералдички мотив јавља се и унутар коластих аздија на одежди Бранковог сина Гргура на фресци у спољној припрати Манастира Богородице Перивлепте код Охрида,⁴² а може се претпоставити да је исти мотив красио и одежду његовог брата Вука, живописаног поред Гргура, иако оштећење фреске онемогућава неупитну реконструкцију Вуковог костима; међутим, како Гргур и Вук нису попут оца носили звучне византијске титуле које би им дале за право да користе и иконографско-инсигниолошки корпус везиван за ова царска достојанства, и који садржи представу лава, чини се да је тиме већ исказано опредељење Бранковића за ово конкретно обележје у неком протохералдичком смислу. У прилог томе сведочи и чињеница да је једна врста новца Вука Бранковића носила представу лава у ходу,⁴³ као и Вуков печат са повеље Дубровнику из јануара 1387. (Кат. бр. 61). Чини се да и други његов печат са повеље Дубровнику из 1388. (Кат. бр. 62) носи представу лава, овога пута како се благо пропиње.

Но, када се у обзир узме и нумизматички материјал Вука Бранковића, постаје јасно да код њега ипак не постоји још увек јасно развијена хералдичка свест, будући да га опредељење да се служи представом лава као свог обележја не спречава да се користи и другим хералдичким мотивима. Тако на једној врсти Вуковог новца лево од хералдичке композиције шлема са челенком коју чине јастуче, розета и перјаница, срећемо и мали грбовни штит са косим пругама; овако шаржиран штит као једини хералдички мотив ће се

³⁸ Ђ. Бекић, *Двоглави орлови у средњовековној Србији*, 74.

³⁹ А. С. Fox-Davies, *A Complete Guide to Heraldry*, 172.

⁴⁰ М. Ђоровић-Љубинковић, *Представе грбова на прстењу и другим предметима материјалне културе у средњовековној Србији*, 180, нап. 33; Палавистра–Спасић–Мрђеновић, *Родословне таблице*, 121; Иванишевић, *Развој хералдике*, 223; М. Spremić, *La famille serbe des Branković – Considerations genealogiques et heraldiques*, ZRVI 41 (2004) 446–447.

⁴¹ *Zürcher Wappenrolle*, 3^v, 26.

⁴² Ц. Грозданов, Прилози познавању средњовековне уметности Охрида, Зборник Матице српске за ликовне уметности 2 (1966) 216; исти, *Охридско зидно сликарство*, 123; М. Спремић, *Деспот Бурађ Бранковић и његово доба*, 18.

⁴³ Палавистра–Спасић–Мрђеновић, *Родословне таблице*, 121; Иванишевић, *Развој хералдике*, 226.

јавити и на још неким Вуковим ковањима.⁴⁴ Најзад, једна врста Вуковог новца носи и представу коња у ходу. Због чињенице да се Вук у неком тренутку одлучио да користи представу још једне хералдичке животиње, тј. да лав није био његов једини избор међу хералдичким зверима, не можемо искључити у потпуности ни могућност да се на оштећеном Вуковом печату из 1388. ипак не налази лав; представа животиње са робусним трупом на овом печату можда би могла бити и бик, будући да због оштећења недостаје глава животиње неопходна за идентификацију вам сваке сумње.

При упоређивању печата Николе Алтомановића (Кат. бр. 51) и његовог новца већ смо истакли (в. изнад, поглавље 15, стр. 279) да се уочава колебање између различитих (прото)хералдичких композиција, будући да његов печат садржи представу хералдичке звери која може бити вук или једнорог, а његова ковања носе немањићи хералдички дизајн шлема са челенком коју чине јастуче, розета и перјаница. За Александра Асена који је владао Валом немамо нумизматички материјал с којим бисмо могли да упоредимо његов печат (Кат. бр. 50) који носи представу шлема са плаштом и челенком. Међутим, због оштећења не можемо знати да ли се испод шлема можда налазио и штит (димензије печата то свакако допуштају), али нема сумње да је челенка значајно измењена у односу на немањићи дизајн – нема више јастучета и розете, већ су ту два раширена орловска крила између којих се налази једно перо. Челенка у виду орловог крила, или ређе, два орлова крила, јавља се у више пута помињаном *Циришком грбовном свитку*, нпр. Ортембурга (Ortenburg),⁴⁵ а на Балкану је присутно у грбу Шубића који носе њихови печати (в. изнад, поглавље 4, стр. 93), као и на грбовима у Манастиру Сопоћанима који припадају протовестијару Томи Бориславу (шлем са плаштом и орловим крилом у челенци), те извесном Лазару (представа једног орловог крила).⁴⁶

Код Ђурђа Балшића и његових наследника, пак, процес усвајања хералдичких образаца је одмакао знатно даље него код Бранковића, Николе Алтомановића или Александра Асена. Иако на новцу Ђурђа I Балшића налазимо и стару немањићку хералдичку композицију шлема са јастучетом, розетом и перјаницом упоредо са представом шлема чији челенку чини вучја глава,⁴⁷ на његовим печатима хералдичко обележје је увек вучја глава. Тако се на најстаријем његовом сачуваном печату вучја глава јавља као једини амблем (Кат. бр. 49), док на његовим каснијим печатима (Кат. бр. 55, 56) вучја глава, као и на новцу, улази у састав челенке.

На печату Ђурђа Балшића на повељи Дубровнику од 30. маја 1374/1376. (Кат. бр. 56) наилазимо на пун грб који чине штит са изрезом (тзв. тарча) шаржиран хоризонталном траком, шлем и челенка. Пун грб Балшића ће отад носити реверси новца Балше II, Ђурђа II Страцимировића Балшића и Балше III, само што је на њима уместо хоризонталне траке хералдичка шаржа штита постала вучја глава која се јавља и као челенка.⁴⁸ Балша II је, попут брата, користио два типа хералдичких печата – један (вероватно сигнет) који носи само представу вучје главе (Кат. бр. 58), и други (Кат. бр. 60) са пуним грбом који, као и на његовом новцу, садржи косо положени штит са изрезом на коме је представљена глава вука, одсечена по правој линији, шлем типа „кофа“ (Kübelhelm); са леве и десне стране грба се налазе гранчице, баш као и на грбовном печату краља Вукашина. Иста композиција пуног грба са штитом шаржираним вучјом главом и шлемом чију челенку такође чини вучја глава налази се и на печатима којим су се служили удовица Ђурђа II Страцимировића Балшића, Јелена Лазаревић (Кат. бр. 76) и њихов син Балша III (Кат. бр. 78); док се сам Ђурађ II на свом малом печату (Кат. бр. 64) поново враћа решењу које садржи само представу шлема са вучјом главом као челенком. Иначе, глава вука као челенка се јавља као хералдички мотив у

⁴⁴ Иванишевић, *Развој хералдике*, 221.

⁴⁵ *Zürcher Wappenrolle*, 2^r, 44.

⁴⁶ М. Ћоровић-Љубинковић, *Представе грбова на прстењу и другим предметима материјалне културе у средњовековној Србији*, 178; Иванишевић, *Развој хералдике*, 219–220.

⁴⁷ Иванишевић, *Развој хералдике*, 222.

⁴⁸ Исто, 221–222.

Циришком грбовном свитку, нпр. на грбу Волфурта (Wolfurt) и Вулфлингена (Wulflingen), те једном анонимном грбу где је поновљена и као шаржа на штиту.⁴⁹

Вучја глава је очигледно врло рано прихваћена код Балшића као хералдичко обележје, и из челенке где је првобитно присутна „спушта“ се на штит, где замењује оригиналну шаржу Ђурђа I Балшића, хоризонталну траку. Значајно одступање забележено је код Константина Балшића, који на свом печату (Кат. бр. 67) користи грбовни штит са представом двоглавог орла спуштених крила са једном отвореном круном изнад обе главе. Разлог зашто је Константин Балшић заменио амблем вучје главе можда лежи у чињеници да је ово хералдичко обележје користио његов рођак и такмац, Ђурађ II Страцимировић. Избор двоглавог орла за Константинову нову хералдичку шаржу може бити у вези са чињеницом да је штит са двоглавим орлом већ перципиран као грб Немањића у западних областима српског културно-политичког простора, где се као такав јавља на печатима босанских краљева. Континуитет са Немањићима и баштињење немањићких традиција Константин је свакако могао црпети из свог порекла од Драгаша по мајци Теодори, кћери севастократора и деспота Дејана.⁵⁰

И припадници друге значајне великашке породице из Зете, браћа Стефан и Радич Црнојевић, искористили су на једином сачуваном печату (Кат. бр. 66) пун грб са представом штита, шлема и челенке. Међутим, због слабог отиска делује да штит није носио никакву шаржу, а челенка се не распознаје – може бити да је у питању такође глава неке звери, пре лава него вука. Хералдичко обележје којим се служио на свом печату век касније њихов потомак, Иван Црнојевић (Кат. бр. 100), не може нам помоћи у реконструкцији грба Стефана и Радича Црнојевића, будући да Иванова златна була на реверсу носи представу двоглавог орла спуштених крила са по једном отвореном круном изнад обе главе. Крунисани двоглави орао се као хералдички амблем Црнојевића јавља и у другим визуалним медијима, па га тако сусрећемо у архитектури Цетињског манастира и на страницама Цетињског октоиха.⁵¹

Највише доследности при коришћењу хералдичких представа на печатима, а и на новцу, уочава се код кнеза Лазара. Сви његови хералдички печати (Кат. бр. 53, 59.1, 59.2, 63), и један печат за који не можемо бити сигурни да ли је припадао њему или његовом сину Стефану као кнезу (Кат. бр. 65) увек носе један исти хералдички дизајн. У питању је шлем са плаштом и челенком коју чини пар волујских рогова. Исти хералдички мотив срећемо и на новцу кнеза Лазара и кнеза Стефана, као и на новцу неименованог патријарха и једног такође по имену непознатог властелина из овог периода, те најзад у декоративној архитектонској пластици Лазареве припрате Хиландару, и на сачуваним позлаћеним Лазаревим дугмадима. Као и претходне представе шлема са различитим формама челенке, и овде нема места сумњи да је у питању хералдички мотив преузет са запада, о чему сведоче и бројни грбови *Циришког грбовног свитка* са овим елементом у челенци, као што су нпр. Шелклинген (Schelklingen) и Рихенштајн (Richenstain).⁵²

Хералдички печати српских деспота. И након стицања деспотског венца, Стефан Лазаревић ће наставити да користи шлем са плаштом и волујским роговима као свој хералдички дизајн, или боље рећи, као породични хералдички дизајн Лазаревића, будући да ту представу носи и заједнички воштани печат деспота Стефана и брата му, господина Вука (Кат. бр. 71), те бројни печати израђени малим хералдичким типаром деспота Стефана (Кат. бр. 80.1–5). На свом великом хералдичком типару (Кат. бр. 74.1–3) Стефан уноси значајне промене. Најпре, први пут користи представу пуног грба са штитом, шлемом, плаштом и челенком. Међутим, и даље је најбитнији сегмент оваквог грба шлем са челенком. То видимо најпре из чињенице да је грбовни штит несразмерно мањи од шлема, и постављен наопачке

⁴⁹ *Zürcher Wappenrolle*, 1^r, IX 1, 2^v, 30, 3^v, 22; Иванишевић, *Развој хералдике*, 222.

⁵⁰ Палавистра–Спасић–Мрђеновић, *Родословне таблице*, 145.

⁵¹ Исто, 211.

⁵² *Zürcher Wappenrolle*, 2^r, VIII 45; М. Ђоровић–Љубинковић, *Представе грбова на прстењу и другим предметима материјалне културе у средњовековној Србији*, 181, нап. 39; Палавистра–Спасић–Мрђеновић, *Родословне таблице*, 109; Иванишевић, *Развој хералдике*, 225.

(са зашиљеним делом нагоре), како би дозволио што више простора за приказ шлема са плаштом и челенком. Штит је шаржиран косом пругом коју окружује по један крин са сваке стране. Пруге у различитом положају и броју налазимо на грбовним штитовима код Ђурђа I Балшића и Вука Бранковића, док се и грб Котроманића пре Твртковог крунисања састојао од косе пруге (в. изнад, поглавље 4, стр. 93, и даље), а након крунисања додата су по три крина са сваке стране и као такав јављаће се на печатима босанских краљева.⁵³ Кринови на грбовном штиту деспота Стефана, као и на штиту Твртка I, сматрају се за одраз вазалног односа владара према Сигисмунду Луксембуршком,⁵⁴ мада не треба изгубити из вида ни чињеницу да је крин једном посведочен и на новцу Ђурђа Вуковића Бранковића пре него што је наследио деспота Стефана (в. изнад, поглавље 15, стр. 279).

Најзначајнија модификација на деспотовом грбу јесте измена приказа шлема и нови сегмент челенке. Шлем је по први пут у српској хералдичкој традицији приказан *en face*,⁵⁵ са раздељеним плаштом који се на свакој страни завршава вињетама налик крину. Челенку чини пар волујских рогова између којих се јавља двоглави орао спуштених крила. Представа орла коју су Немањићи користили као обележје своје суверене краљевске и царске власти и која је била несумњиво византијског порекла, јавља се пре овога на печату Твртка Котроманића, где као шаржа на грбовном штиту преузима улогу хералдичког амблема Немањића, те на грбовном штиту на печату Константина Балшића, вероватно у сличној улози. Двоглавог орла користи чак и кнез Лазар, у декоративној пластици своје хиландарске припрате, насупротив представи шлема са челенком,⁵⁶ чиме се Лазар засигурно настојао симболички повезати са Немањићима. У Бугарској, представа двоглавог орла нашла се на ковањима царева Георгија I Тертера и касније Михаила Шишманића.⁵⁷ Представа двоглавог орла спуштених крила се јавила као самостални мотив и на новцу деспота Угљеше, где се сматра ознаком његовог деспотског достојанства, а сам деспот Стефан ће је користити на свом новцу, било на исти начин као и деспот Угљеша, као централни мотив, било као шаржу грбовног штита који стоји самостално или сачињава пуни грб са шлемом и челенком коју чини пар волујских рогова.⁵⁸ Посведочен је и један печат морејског деспота Теодора Палеолога (1391) који је садржао грб израђен по правилима западне хералдике – штит, шлем са плаштом и челенком, где се орао јавља на штиту и у челенци; а мотив орла као хералдичког амблема на печатима су користили и потоњи деспоти из Мореје, Димитије, Тома и Андрија Палеолог.⁵⁹

Након што је наследио Стефана Лазаревића као деспот, Ђурађ Вуковић Бранковић ће од њега преузети и грб. О томе најбоље сведочи једна врста новца која носи представу шлема са плаштом и челенком истоветном оној са Стефановог великог печата – пар волујских рогова између којих се налази двоглави орао спуштених крила.⁶⁰ И мали хералдички типари деспота Ђурђа (Кат. бр. 82, 85–90, 95.1–5) носе представу шлема са волујским роговима, овога пута без орла, баш као и печати израђени малим хералдичким типаром деспота Стефана. Грб са Ђурђевог великог деспотског хералдичког типара (Кат. бр. 81.1–4) по саставу и дизајну готово је истоветан грбу са Стефановог великог типара – састоји се од наопако окренутог штита шаржираног косом траком коју окружује по један крин са обе стране, шлема *en face* са плаштом раздвојеним на два дела која се завршавају криноликим

⁵³ Иванишевић, *Развој хералдике*, 225.

⁵⁴ Палавестра–Спасић–Мрђеновић, *Родословне таблице*, 109.

⁵⁵ Иако је већина шлемова у *Циришком грбовном свитку* приказана у профилу, постоји један грб, Рордорфа (Rordorf) који носи шлем приказан *en face*, и то баш шлем чију челенку чини пар волујских рогова, в. *Zürcher Wappenrolle*, 2^e, VIII 52.

⁵⁶ М. Ћоровић–Љубинковић, *Представе грбова на прстењу и другим предметима материјалне културе у средњовековној Србији*, 180; Палавестра–Спасић–Мрђеновић, *Родословне таблице*, 109; Соловјев, *Историја грба*, 85; Соловјев, *Хералдички амблеми*, 317.

⁵⁷ Соловјев, *Историја грба*, 83; Соловјев, *Хералдички амблеми*, 310, 321–322.

⁵⁸ Иванишевић, *Развој хералдике*, 224.

⁵⁹ Соловјев, *Историја грба*, 88; Соловјев, *Хералдички амблеми*, 307, 309.

⁶⁰ Иванишевић, *Развој хералдике*, 225.

вињетама и челенке коју чини пар волујских рогова – уз једну битну модификацију: уместо двоглавог орла између волујских рогова јавља се звер у ходу. Ова хералдичка животиња је привлачила посебно интересовање досадашњих истраживача. Грегор Чремошник је сматрао да је у питању грифон, „сасвим необичног састава“ – труп и реп лављи, шапе су канце орла, али је глава вучја, а недостају орловска крила.⁶¹ Алекса Ивић је нешто раније, пак, звер из челенке идентификовао као вука.⁶² Модерна историографија и хералдика су ипак становишта да је овде у питању представа лава у ходу (*lion passant*).⁶³

Међутим, разлог због чега су и Ивић и Чремошник видели звери које нису могли да сматрају лавом јесте чињеница да је ова животиња у челенци Ђурђевог пуног грба на његовом великом деспотском печату приказана сувише витким телом да би била лав, док јој је њушка зашиљена, што заиста може да упућује и на Ивићевог вука, и Чремошниковог неуобичајеног грифона. Такав бескрили хибридни грифон са вучјом главом можда има паралелу у мушком грифону (*alce, keythong*) из енглеске хералдике 15. века који такође нема крила, и за кога је вероватно да је острвска варијанта хералдичког пантера, имагинарне звери која у средњовековној хералдици нема један устаљен облик, већ се приказује у најразличитијим формама, понекад и са роговима, као нпр. у грбу Штајерске.⁶⁴ Међутим, биће да је ипак потребно одбацити могућност да је Ђурђева хералдичка звер из челенке био вук или управо описани хералдички пантер са кратким роговима, пре свега због тога што Ђурађ Вуковић на свом новцу доследно користи представу лава у ходу моделирану на једној врсти новца његовог оца Вука (в. изнад, поглавље 15, стр. 279). Такође, печати Ђурђевог сина, деспота Лазара (Кат. бр. 91, 94), садрже грб који приказује лава и у челенци и на грбовном штиту, додуше у другачијем положају – лав који се пропиње – док се хералдички амблем на печату другог Ђурђевог сина Стефана (Кат. бр. 92.1–3) састоји од шлема са челенком у којој се лав такође пропиње. Најзад, Ђурђева кћи Кантакузина-Катарина, као грофица Цељска и удовица Улрика II Цељског, користи такође представу лава који се пропиње за шаржу на штиту свог хералдичког печата.⁶⁵ Лав који се пропиње није део хералдичког корпуса Цељских, што се најбоље уочава на грбу Улрика II у једном савременом грбовнику који је израдио Хендрик од Хесела (*Hendrik van Heessel*). Улрик је представљен уз помоћ грбова четири његова феуда – Цеља, тј. Хеунбурга (три звезде), Жовнека (три водоравне пруге), Ортембурга (три орловска крила) и Загорја (три крунисане лавље главе).⁶⁶ Све раније припаднице рода Цељских (било оне које су му припадале рођењем, било оне које су у дом Цељских ступиле удајом) за које је посведочено да су користиле печате, на њима су приказивале по два грба, један са хералдичким амблемима Цељских (најчешће штит са три звезде, само у једном случају штит са пругама из грба Жовнека), а други са хералдичким амблемима породице у којој су рођене.⁶⁷ Кантакузина је, очигледно, одступила од овог неписаног правила, што није незабележено међу племкињама у словеначким земљама које су најчешће користиле печате са два грба, мужевљевим и очевим, али понекад и само са једним грбом, чешће мужевљевим, али такође и очевим.⁶⁸

⁶¹ Čremošnik, *Studije*, 141.

⁶² Ивић, *Печати и грбови*, 35

⁶³ Палавестра–Спасић–Мрђеновић, *Родословне таблице*, 121.

⁶⁴ A. C. Fox-Davies, *A Complete Guide to Heraldry*, 193–195, 223; за грб Штајерске, v. *Ibid*, 194, fig. 333.

⁶⁵ Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 49424, <<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/173156/>> (21.01.2021); Загреб, Хрватски државни архив, HR-HDA 25, HPOV, fasc. 1525, br. 14, HR-HDA 54, Plemenita općina Sv. Jelena Koruška, br. 47, HR-HDA 649, Pav. sam. Križevci, fasc. 3, br. 3-a, HR-HDA 653, Pav. sam. Remete, fasc. 3, br. 10, HR-HDA 656, Pav. sam. Streza, fasc. 3, br. 29. Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481), 1457-12-18_Kantakuzina_Brankovic*, https://www.monasterium.net/mom/RS/ChartersHun/1457-12-18_Kantakuzina_Brankovic/charter (23.01.2021).

⁶⁶ R. Kurelić, *Grb Ulrika II. Celjskog u Grbovniku Henrika van Heessela – jedinstven prikaz potpunoga grba u historiografiji grofova Celjskih*, *Zgodovinski časopis* 72, št. 1/2 (2018) 106–120.

⁶⁷ K. Mahnič-Žvanut, *Prispevek k preučevanju srednjeveških ženskih pečatov*, *Ad fontes. Otoprečev zbornik* (ur. D. Mihelič), Ljubljana 2005, 219.

⁶⁸ *Ibid*, 215–216.

Појава лава као хералдичке звери на амблемима Ђурђевог кћери и синова упућује на закључак да се вероватно још током Ђурђевог живота лав усталио као хералдички амблем Бранковића; на његовом печату лав је само приказан нешто неуобичајено, за шта је вероватно одговоран печаторезац, али нема места сумњи да је деспот Ђурађ нову звер у челенци замислио као лава.

Деспот Лазар Бранковић је задржао у суштини исти састав грба на великом хералдичком типару, али је изменио донекле дизајн, па сада његов печат (Кат. бр. 91) носи пуни грб у коме је шлем поново приказан у профилу, а штит постаје знатно крупнији и косо положен. Плашт је знатно развијенији и формира многобројне вињете. Челенку чини пар волујских рогова између којих се налази лав, али овога пута у новом положају – звер више није у ходу, већ се пропиње (*lion rampant*). Штит је шаржиран на нови начин – наиме, читава челенка са роговима између којих се лав пропиње пренета је као шаржа на штит. Исти је случај и са малим деспотовим типаром (Кат. бр. 94) који носи само грбовни штит са овом новом шаржом. Ни овакав поступак не изненађује, јер постоји ранија паралела у деспотским грбовима, премда посредно посведочена.

Наиме, у илустрованој хроници сабора у Констанци коју је око 1420. саставио Улрих Рихентал, приказан је грб деспота Стефана који се састоји од грбовног штита који је крунисан пурпурном капом постављеном крзном хермелина. На сличан начин је деспотов грб приказан и у грбовнику Конрада Гриненберга из 1483, уз замену деспотске капе шлемом чију челенку чини двоглави орао између пара волујских рогова.⁶⁹ Чињеница да је у овим случајевима грбовни штит црвене боје а шаржа златне за нас је од секундарне важности; много је битније што је на штиту као шаржа приказан двоглави орао између пара волујских рогова. На деспотовом грбовном штиту на печатима као шаржа се јавља коса пруга са по једним крином на обе стране, а на новцу се као шаржа јавља орао без волујских рогова, што сведочи да су западни хералдичари на деспотов грбовни штит пренели његову комплетну челенку. Исто се догодило и на грбу са великог хералдичког типара деспота Лазара.

Печати Лазаревог брата Стефана (Кат. бр. 92.1–3) носе стари дизајн чији је фокус на шлему, те је тако његов мали хералдички типар носио представу витешке кациге у профилу, са плаштом који се грана у вињете и челенком коју чини пар волујских рогова између којих се пропиње лав. Исти дизајн се понавља и на једном печату Стефановог сина, деспота Ђорђа (Кат. бр. 101). С друге стране, први деспот у Угарској, Вук Гргуревић Бранковић, наставио је да користи пун грб на свом хералдичком типару (Кат. бр. 96.1–5), у оној форми у којој се јавља на печату његовог стрица Лазара – косо положени штит носи као шаржу лава који се пропиње између волујских рогова, шлем је приказан у профилу, са плаштом који се грана у вињете, а челенку чини иста представа као и на штиту, пар волујских рогова између којих се пропиње лав.

Ђорђе Стефановић Бранковић (потоњи владика Максим) и његов брат Јован користили су хералдичке печате (Кат. бр. 97, 98) у Угарској и пре но што су им додељене деспотске титуле. Иако је сваки од двојице браће имао властити типар, оба печата садрже идентичне хералдичке амблеме. У питању је представа пуног грба саставом слична оној на печату деспота Вука, будући да грб садржи штит, шлем са плаштом који се грана у вињете и челенком коју чини лав између волујских рогова. Али, лав у челенци је поново приказан у ходу, а грбовни штит носи нову шаржу – волујска глава са роговима и са прстеном у носу, *en face*. Глава бика као хералдичко обележје није забележена пре тога у хералдичкој традицији српских деспота или породице Бранковић. Чак и да је на једном печату Вука Бранковића приказан бик који се пропиње, мало је вероватно очекивати да се млади деспотовићи у својој хералдичкој пракси окрену модификацији једног хералдичког амблема њиховог прадеде, па ће пре бити да је донекле произвољно изабрана потпуно нова хералдичка шаржа. На избор је,

⁶⁹ K. Grünberg, *Das Wappenbuch Conrads von Grünenberg, Ritters und Bürgers zu Constanz*, Минхен, Баварска државна библиотека, BSB Hss Cgm 145, 99, <<https://app.digitale-sammlungen.de/bookshelf/bsb00035320>> (01.03.2021); Соловјев, *Историја грба*, 87; Палавестра, *Илустрирани грбовници и други хералдички радови*, 20–21, сл. 8.

додуше, могла утицати чињеница да су волујски рогови из челенке кнеза Лазара постали неизоставни део хералдичке традиције српских деспота, те је „сродност“ овог елемента са волујском главом као шаржом могла одредити баштинике српских деспота управо за ово хералдичко обележје.

Једини сачувани хералдички печат Ђорђевог и Јовановог мајке, деспотице-монахиње Ангелине (Кат. бр. 99), садржи само грбовни штит, са шаржом која не долази из иконографско-хералдичког корпуса српских деспота. У питању је представа анђела спуштених крила, у профилу, окренутог десно, који држи барјак у десној руци. Ово је можда и једини случај коришћења тзв. *canting arms*⁷⁰ у хералдичкој традицији српских владара, будући да је анђео као шаржа веома лако могао бити визуална алузија на деспотичино име. Посебно је занимљив један сегмент овакве грбовне представе – на барјаку који анђео држи налази се представа двоглавог орла. Ова хералдичка шаржа на Ангелинином печату вероватно долази из хералдичке традиције албанске великашке породице Аријанита из које Ангелина потиче,⁷¹ али не може се потпуно искључити ни могућност везе са иконографско-хералдичким корпусом српских деспота.

Међутим, ако се порекло двоглавог орла на грбу деспотице Ангелине не може до краја осветлити, нема места сумњи о пореклу двоглавог орла који се јавља на једном грбу њеног сина, деспота Ђорђа. Двоглави орао, симбол суверене краљевске и царске власти Немањића кога су Лазаревићи претворили у прави хералдички амблем, потиснут је са деспотских хералдичких типара доласком Бранковића на престо Деспотовине. На крају 15. века у Угарској деспот Ђорђе Бранковић користи један сигнет (Кат. бр. 102.1, 102.2) који се након више од пола века враћа двоглавог орлу као хералдичком обележју – печатно поље садржи представу грбовног штита на коме је приказан двоглави орао спуштених крила који под канцама има два мања грбовна штита, десни са представом лава који се пропиње, а леви шаржиран хоризонталним пругама. Лав који се пропиње на мањем штиту свакако је хералдичко обележје Бранковића, а грб са пругама мора бити својеврсни одраз политичке реалности Ђорђевог титуле коју држи милошћу угарског краља, будући да је штит шаржиран хоризонталним пругама хералдичко обележје Угарске краљевине. Орао је као хералдички симбол након смрти Стефана Лазаревића потиснут породичним амблемом хералдичке звери Бранковића (лав). Сада су га вратили деспоти у Угарској који су заклетвама верности били обавезани и римско-немачким царевима из династије Хабзбурговаца. Тако су у бити, орао последњих Бранковића као српских деспота, и орао аустријских Хабзбурговаца као немачких царева са претензијама и на угарску круну, имали исто исходиште – римску традицију, али код српских владара посредовану иконографском традицијом Византије, а код Хабзбурговаца иконографском традицијом Светог римског царства немачког народа. Да ли онда можда појаву овог амблема код последњих Бранковића треба довести у везу са хабзбуршком сигилографском праксом, у том смислу да су се деспоти под утиском симболике коју је носио двоглави орао у њиховом новом окружењу одлучили да оживе стари породични амблем својих предака Лазаревића?

Лична хералдичка обележја породица Лазаревић и Бранковић комбинована са симболима суверене власти из немањићке иконографске традиције дала су у хералдици као резултат грбове који су третирано као хералдички амблеми над- и трансперсоналне деспотске титуле у Србији, о чему нам најбоље сведоче деспотски печати и начин на који су они модификовани доласком на престо новог деспота. Код деспота у изгнанству ова тенденција се одсликава још упечатљивије, будући да је једним печатом (Кат. бр. 102.3) посведочено да се хрватски великаш Иваниш Бериславић по стицању деспотске титуле служио сигнетом деспота Ђорђа. Овај сигнет је свакако од деспота Ђорђа по замонашењу преузео деспот Јован Бранковић, јер једино би тако деспотски печатњак дошао у Иванишев посед, кроз његов брак са Јовановом удовицом, деспотицом Јеленом Јакшић, која је овај

⁷⁰ T. Woodcock, J. M. Robinson, *The Oxford Guide to Heraldry*, 198; O. Neubecker, *Heraldry*, 82, 118.

⁷¹ Соловјев, *Историја грба*, 89.

печатни прстен наследила мужевљевој смрћу. И други Иванишев печат израђен сигнетом (Кат. бр. 105) носи хералдички амблем истоветног састава, уз једину разлику да су мали грбовни штитови испод канци орла постављени укосом. Печатни прстен којим се служио Иванишев и Јеленин син, деспот Стефан Бериславић и његова удовица Каталина Баћањи (Кат. бр. 107), такође садржи ову представу двоглавог орла са укосом постављеним грбовним штитовима испод канци, али изнад главе орла се налазе још нека хералдичка обележја. Алекса Ивић је у њима препознао главу бика *en face*, коју окружују лав који се пропиње, са десне стране, и ждрал подигнутих крила.⁷² Међутим, тобожња волујска глава у толикој је мери оштећена, да ово мора бити само претпоставка на основу појаве ове шарже на грбовним печатима Ђорђа и Јована Бранковића, а фигура у којој је Илић препознао ждрала пре може бити грифон, будући да се јасно оцртава тело неке звери са предњим и задњим ногама. Штавише, како је доњи део представе овог печата наизглед истоветан Иванишевом печату који је у горњем делу знатно похабан, не можемо искључити могућност да се овде ради о истом типару који је Стефан Бериславић наследио од оца, па потом Каталина Баћањи од Стефана; а како ни Иванишев ни Стефанов печат не садрже легенду, не може се искључити ни могућност да је ово типар који су такође наследили од последњих деспота из дома Бранковића.

---

⁷² Ивић, *Печати и грбови*, 41.

ЗАКЉУЧАК

– Аутохтони обрасци између византијских и западних узора –

Кроз читав средњи век Балканско полуострво било је простор на коме су се сфере утицаја Византије и латинског Запада преплитале. Иако се домаће словенско становништво релативно брзо ослободило политичке доминације обе стране и ударило темеље властите државности, тековине ова два културно-цивилизацијска круга су остале присутне у свим аспектима живота све до турских освајања на Балкану која су значила пад суверених словенских држава. Међутим, чини се да су географски положај и удаљеност од средишта једне од ове две велике средњовековне европске цивилизације одређивали и степен утицаја те конкретне цивилизације. Тако су се у развијеном средњем веку утицаји из Цариграда најјаче осећали у Бугарској, већ почињали да слабе у Србији, да би у Босни били готово не приметни. И обратно, утицаји са Запада били су најјачи у Босни, слабили у Србији, а били готово одсутни у Бугарској. Оваква ситуација се јасно оцртава у сигилографском материјалу из ове три словенске државе. Нашавши се у средишту преклапања сфера утицаја Византије и латинског Запада, утицаји ни из једног од та два културно-цивилизацијска круга нису могли трајно да однесу превагу у сигилографским обрасцима српских владара, док се у Бугарској и Босни то догодило, па је тако сигилографска пракса бугарских царева све време остала у оквирима византијске сигилографске традиције, док би сигилографска пракса босанских владара могла равноправно да се укључи међу бројне сигилографске традиције латинског Запада под чијим се утицајима развијала.

Сигилографски обрасци нису у српску дипломатичку праксу преузимани независно и издвојено, већ свакако у склопу преузимања ширих дипломатичких образаца из западне и византијске дипломатичке праксе. За најранији период сигилографске праксе српских владара (преднемањички), метални печатни отисци (оловне буле) који у стоје у византијској сигилографској традицији сачувани су посебно, тј. одвојено од докумената. Али један фалсификат који је можда израђен на основу аутентичног документа (Љутовидова мљетска повеља) сведочи да бисмо и у току овог периода за српске владаре могли везати исправе израђиване у византијској традицији документарне продукције. Наиме, назив овог латинског документа у самом тексту, *sigillum* (превод за грчки *στίλλιον*), те формула короборације и датума одају утисак документа сроченог по угледу на византијске исправе,¹ а сама короборација наводи да је ауктор печатење извршио *булотеријем* („*cum nostro uulotirio*“). Малобројни преднемањички печати сведоче о превази византијског утицаја, тј. верном праћењу византијских узора. Најранији примерак, Стројимиров печатњак за воштане печате с краја 9. века, иако се не може довести у директну везу са неким сличним типаром из Византије, свакако је имао византијске узор. Воштани печати су коришћени у Византији, у то нема сумње, премда се миноран број њих сачувао, како због чињенице да су ипак коришћени ређе од оловних була, тако и због велике пропадљивости воска и уништења византијских архива.

Печати из 10–12. века који су припадали захумском архонту Николи, дукљанским владарима (архонту Петру и краљу Бодину), те Стефану Немањи и његовом брату Страцимиру, сви до једног оловне буле (изузетак је златна була са Немањине хиландарске повеље), своје узор су имали у њима савременим печатима византијских државних и провинцијских чиновника. Оловна була хумског кнеза Мирослава прати типологијом и иконографијом печате његове браће Стефана Немање и Страцимира, али једина од свих печата у овом периоду има легенду која није на грчком, већ на српском, што већ показује продор домаћих елемената у сигилографске обрасце, тј. почетак стварања аутохтоних образаца. С друге стране, оловна була сина краља Бодина, потоњег краља Ђорђа, представља амалгам западних и византијских сигилографских образаца, упоредив са сигилографским обрасцима из јужне Италије тог времена, одакле је потицала Ђорђева мајка Јаквинта. Тако се

¹ Порчић, *Обрасци*, 239–240.

овај конкретан сигилографски образац који је јединствен случај у српској сигилографској пракси, у ствари читава као преузимање већ готовог западног модела; али западног модела који се и сам развијао под византијским утицајима.

Византијски утицај се читава и на печату Мирослављевог сина Андреја, који има представу крстоликог монограма, честог мотива на печатима у Византији. Међутим, Андрејев други печат који садржи представу (вероватно једноглавог) орла спуштених крила одаје утисак инкорпорирања хералдичке иконографије која је карактеристична за запад; но, хералдичка иконографија овде пре може бити само појавна, док суштински разлози за избор ове представе можда долазе поново из византијске иконографске традиције (премда не и сигилографске). Орлови, једноглави, а још чешће двоглави, у Византији су били симбол царске власти, не хералдичко обележје појединца или породице. Као такви се јављају иконографији српских краљева још од времена Стефана Немањића, као и код кнеза Мирослава. Постоје индикације да је једини великожупански печат Стефана Немањића носио управо представу византијског царског орла, и одатле је и кнез Андреј могао да преузме ову представу, уподобљавајући је западној хералдици у самој реализацији дизајна печата.

Насупрот томе, воштани печати краљева Радослава, Владислава и Уроша I показују знатан западни утицај у иконографији. На једностраним печатима краљева Радослава и Владислава, као и на аверсу двостраног печата краља Владислава јавља се типична *maiestas* представа, тј. владар је приказан како седи на престолу. На једином довољно очуваном примерку (двострани печат краља Владислава), јасно је да је питању престо са резбареним ногарима и украшеним готичким наслоном. Међутим, сам владар је на овим печатима приказан у византијском орнату – крунисан затвореном куполастом круном са препендулијама, одевен у украшени дивитисион са лоросом чији крај пада преко леве руке у којој владар држи шар с крстом, док у десној руци држи жезло (са крстом или крином, у једном случају можда лабарум). Овај тип престоног печата стандардни је владарски печат на западу, свакако и код најближег суседа Србије, у Угарској. Владислављев двострани печат садржи и представу оклопљеног коњаника у касу на реверсу – која се понавља на једностраном печату краља Уроша – што није забележено код угарских краљева, чији су печати на реверсу носили хералдички штит. Коњаничка представа се повремено јавља на једностраним печатима синова угарских краљева ако носе титулу војводе, и на реверсу једног младокраљевског печата из каснијег периода. Византијске инсигније и орнат на српским печатима, пак, сведоче о византијском утицају, али вероватно индиректно – приказане на печату, оне могу да указују на фактичко стање, да су српски краљеви прихватили византијски царски костим у свом церемонијалу. Но, чињеница да је на фрескама краљева Стефана Првовенчаног, Стефана Радослава и Стефана Владислава посведочено коришћење тзв. хламида-костима византијских царева, а на печатима последње двојице владар је приказан у царском лорос-костиму. Ова разлика може одсликавати фактичку промену костима у међувремену, будући да су фреске са хламида-костимом датираније раније од печата; фреске од времена краља Уроша такође приказују владара у лорос-костиму. Друга могућност је да владарски орнат на печатима ипак не одсликава фактичко стање, већ да попут новца краља Радослава, где је владар такође приказан у лорос-костиму, у ствари сведочи о преузимању већ готових иконографских образаца из Византије.

С друге стране, у Цариграду су латински цареви још од 1204. користили оловне буле са престоним аверсом и представом коњаника на реверсу. Но, на аверсу је цар са шаром и криновим жезлом ипак представљан у западној одори све до времена Балдуина II, млађег савременика краља Владислава, када се почиње са приказом владара у дивитисиону са лоросом, куполастом стемом са препендулијама, шаром и жезлом које је повремено лабарум. Представа коњаника на српским печатима се разликује од представе коњаника на печатима латинских царева утолико што владар не држи мач него копље. То приближава српски образац угарском, где млади краљ Стефан V као војвода Штајерске користи реверс са представом коњаника са копљем; међутим, угарски коњаник је супротно оријентисан (хералдичко десно) у односу на српског и латинског (хералдичко лево). Све наведено

сведочи да у српском случају свакако не може бити речи о директном преузимању страних сигилографских образаца, било из Угарске, било из латинског Цариграда. Но, нама се чини да су сличности српских и латинских печата суштинске у тој мери, да морају сведочити о њиховом заједничком изходишту; не делује логично да би се два аналогна сигилографска обрасца јавила на два блиска простора, у кратком временском интервалу који их дели, потпуно независно. Стога сматрамо да су први српски краљеви своје печате бар у одређеној мери моделирали на печатима латинских царева. Једностранни печат са *maiestas* представом (која садржи трон са наслоном повремено украшеним криновима, карактеристичним западним мотивом) наставили су да користе и краљ Милутин и Стефан Душан (као млади краљ и краљ), а вероватно и Стефан Дечански; од времена српског царства овај тип печата није посведочен.

О верном праћењу византијских дипломатичких узора сведочи и Немањина оснивачка повеља Хиландару, која је по угледу на такве повеље византијских царева (посебно по угледу на конкретну повељу Хиландару цара Алексија III Анђела) носила златни печат. Немања је изгледа прихватио византијски модел издавања важних манастирских даровница као хрисовуља, будући да се у Савином *Житију Св. Симеона* и несачувана ранија Немањина повеља Студеници назива златопечатном повељом.² Но, по први пут на сам назив хрисовуљ у једном српском документу наилазимо у препису повеље краља Владислава Манастиру Богородице Бистричке.³ Најранији примерци, пак, позлаћених була израђиваних по узору на златне буле византијских царева везују се за краља Уроша и његове синове; једини Урошев позлаћени печат се налази управо на његовој повељи Богородици Бистричкој која је дописана испод поменутог преписа Владислављеве повеље. С друге стране, повеље Немањиног сина и унукâ, Дубровнику, и у једном случају, Сплиту, прате другачије опште дипломатичке обрасце, о чему сведочи и чињеница да су неки примерци вероватно дестинатарски концепти.⁴ Ови дестинатари, јадранске комуне, свакако су под јаким утицајем латинског Запада, и не чуди да су печати српских владара на овим повељама показивали снажнији западни утицај, користећи се пре свега новим материјалом израде (восак) и (код краљева) *maiestas* представом. Тек је нешто касније, у време краља Милутина, сачувана једна исправа упућена световном дестинатару унутар државе Немањића, краљево писмо жупану Твртку, које је носило (данас уништени) воштани печат.⁵ Таквих докумената упућених домаћим световним чиниоцима свакако је морало бити и раније, као уосталом и документа упућених западним световним чиниоцима, пре свих у кореспонденцији са Угарском. Но, за први документ са посведоченим печатом упућен неком западном дестинатару, уговор краља Милутина са Карлом од Валоа,⁶ не знамо материјал израде печата, па би се восак могао само претпоставити. Стога се претпоставка да су западни сигилографски обрасци (воштани печати са ликовним представама западног порекла) коришћени у документарној продукцији намењеној свим световним дестинатарима, иако логична, не може поткрепити чврстим доказима. Штавише, под краљем Душаном је изгледа бар једна, додуше, посебно значајна, повеља световном дестинатару, Дубровнику (в. изнад, поглавље 12, стр. 187, 190) носила златни печат; он је посведочен у короборацији оригиналног документа (ако је заиста првобитно и био постављен на документ, о чему се могу изразити сумње, свакако је данас изгубљен). С друге стране, на основу сачуване грађе, стиче се утисак да су црквеним дестинатарима српски краљеви издавали само повеље са позлаћеним булама. Наиме, сви сачувани печати који се данас налазе на повељама црквеним дестинатарима су позлаћене буле, али то ипак не може бити необориви доказ, пошто је мноштво краљевских печата са

² Свети Сава, *Житије Светога Симеона Немање*, 98; *Зборник*, 61, бр. 6.

³ *Зборник*, 166, бр. 41.

⁴ Порчић, *Обрасци*, 242–246. Уп. Порчић, *Документи*, 117–119, где аутор детаљније расправља о питању дестинатарског концепта, тј. релативно ограниченом опсегу коришћења овог решења у документарној продукцији раних Немањића, бар кад су у питању документи намењени Дубровнику.

⁵ Порчић, *Документи*, 17.

⁶ L. Mavromatis, *La Serbie de Milutin entre Byzance et l'Occident*, 124, 148–150.

манастирских повеља нестало, а трагови печатења као што су врпце и рупе за врпце не говоре ништа о материјалу печата. Стога се не може потпуно искључити ни могућност да су и манастирске повеље српских краљева ипак могле носити воштане печате. Посебно је вредна пажње једна манастирска повеља Стефана Дечанског (в. изнад, поглавље 12, стр. 187) која данас садржи рупу насталу откидањем трачице између два прореза, као за „српски“ начин утискивања, што би упућивало на воштани печат. Но, по ободу рупе не могу се уочити трагови воска, па сматрамо да је и ова повеља теоријски могла бити припремљена за качење (металног) печата уз помоћ врпце, само је за то припремљена на неуобичајен начин (као што је изгледа био случај са Хиландарском повељом великог жупана Стефана Немањића, која је такође садржала прорезе, а не рупице за врпцу, али у вишеструко савијеној плики, в. изнад, поглавље 12, 185–186).

Краљевске буле су типологијом и иконографијом моделиране на византијским царским узорима. На једној страни ових печата се налазила представа владара који стоји у пуном царском орнату и са инсигнијама (куполаста стема са препендулијама, дивитисион са манијакисом, перибрахијима, епиманикијима и лоросом, крстасто жезло, и акакија). Друга страна је носила хагиографску представу, уз значајну разлику да су византијски царски печати носили представу Христа који стоји испред ниског престола, док су српске краљевске буле носиле представу Св. Стефана у стојећем ставу, присутну још са оловних була Стефана Немање и његове браће. Због честе праксе премештања печата на документима у архиви Манастира Хиландара, где се налази највећи број докумената са овим печатима, за поједине печате се чак не може утврдити ни ком су краљу припадали. Но, оно што је карактеристично за ове печате јесте да неки својим стилем, или специфичним инсигнијама владара, те својим димензијама, показују одређене разлике у односу на византијске печате (отворена круна на печатима Стефана Дечанског, већи пречници но код златних була византијских царева).

Враћање већој доследности византијским узорима забележено је од времена Душановог уздицања на царство, када се димензије печата поново смањују и одговарају савременом византијском распону димензија, те када се на неким позлаћеним печатима јавља Христ испред ниског престола, док други тип печата и даље на реверсу носи уобичајену представу Св. Стефана. Душан Кораћ је давно показао да је сасвим свесно прављена дистинкција између ова два типа печата у Душановој дипломатичко-сигилографској пракси, где је печат са Христом био намењен дестинатарима у новоосвојеним византијским територијама, а печат са Св. Стефаном дестинатарима из традиционалних српских земаља Немањића; оба печата су, сваки кроз своју специфичну иконографију, служили додатној легитимизацији Душанове власт. Св. Стефан је цара представљао као наследника светородне лозе Немањића, одакле је Душан црпео свој легитимитет да влада српским земљама, а Христос је Душанове сигилографске обрасце саображавао са византијским царским сигилографским обрасцима, те Душана на тај начин новим поданицима приказивао као пуноправног цара који се ничим не разликује од василевса Ромеја (иако није посегао за том титулом, већ се задовољио да буде василевс Романије).

Коришћење златних була током доба обласних господара се одржало, али у много мањем обиму. Назив хрисовуљ у документима Мрњавчевића и Драгаша можда сведочи о употреби овог типа печата, али једна хрисовуља Драгаша управо сведочи да чак и овај назив не значи да повеља мора имати златан печат, будући да се у короборацији исправе децидирано каже да не носи златни печат, већ се уместо тога ауктор потписао својом руком. Сачуване позлаћене буле припадају кнезу Лазару, који је наставио стари немањићи краљевски образац са представом владара на аверсу и Св. Стефана на реверсу, док код Бранковића реверс по први пут носи попресе Богородице Одигитрије (аверс код Вука Бранковића носи представу владара у византијском репрезентативном ставу, док је на печату његових синова аверс садржао стојеће фигуре све тројице владстодржаца – Гргура, Ђурђа и Лазара). Позлаћене буле ће се одржати и у Деспотовини, где ће деспот Стефан користити оба царска типа, и онај који на реверсу носи представу Христа, и онај са представом Св. Стефана. Међутим, стил ликовне представе се значајно мењао још од печата Вука Браковића,

па је до времена последњих Стефанових була приметан знатан западни утицај (отворена круна, једноставна одора са појасом), што није био случај са Лазаревим булама које су остале у потпуности у византијском стилу и традицији. И димензије деспотових була расту, тако да су буле деспота Стефана биле најкрупнији метални печати у сигилографском корпусу српских владара, са пречником до 70 мм, димензије какве никад нису забележене за златне печате у Византији, али јесу у Угарској. Последња позлаћена була потиче из периода након пада Деспотовине, када су Ангелина Бранковић и њени синови Ђорђе и Јован оверили једну повељу печатом на чијем се аверсу налази представа целом фигуром све троје ауктора одевених на западни начин, док реверс садржи представу Св. Ђорђа на коњу како убија змаја.

Од времена Стефана Душана у српској сигилографској пракси посведочени су и воштани печати са хералдичким представама. Ми бисмо овај период, као и доба првих обласних господара, ипак, назвали периодом протохералдичке иконографије на печатима, будући да су и на печатима и на другим остацима материјалне културе (пре свега новцу) често произвољно бирани хералдички амблеми, и то тако да је једна личност често истовремено користила више различитих хералдичких представа. Први забележени случај, помен једног Душановог краљевског печата који је носио представу шлема са челенком (јастуче, розета-точак и перјаница), има паралелу и у Душаном новцу, као и новцу његовог сина Уроша, супруге Јелене, те Мрњавчевића. И печат краља Вукашина је истог типа, само са другачијим дизајном челенке у односу на Душанов (јастуче, крунисана женска глава). Шлем са челенком која замењује пуни грб са хералдичким штитом, одлика је оновремене немачке хералдике која је вршила велики утицај на угарску хералдику, а очигледно и на српску. И кнез Лазар и Лазаревићи ће задржати овакав хералдички дизајн на својим печатима, шлем са властитом челенком (волујски рогови), док ће Балшићи врло брзо заменити стари немањички дизајн шлема са челенком својим дизајном пуног грба који поред шлема са челенком (вучја глава) садржи и грбовни штит са шаржом (вучја глава), због чега можемо говорити о развоју праве породичне хералдичке традиције код Балшића. Вук Бранковић је на својим печатима доследно користио хералдичку звер, вероватно лава, која је пре тога посведочена у два описа печата цара Уроша, али је новац Вука Бранковића показивао мању доследност у избору хералдичких мотива.

Тек од времена Деспотовине можемо говорити о периоду праве хералдичке печатне иконографије, будући да се деспот Стефан, а потом и деспоти Бранковићи одлучују за доследно коришћене хералдичких амблема. И код деспота Стефана и код деспота Ђурђа на великим хералдичким типарима присутан је пун грб – штит са шаржом, шлем са плаштом и челенком коју чине волујски рогови. Међутим, и даље је шлем са челенком централни мотив на печату, о чему сведоче његове веће димензије у односу на штит, као и чињеница да деспот Ђурађ по смрти свог ујака на дизајну печата није заменио шаржу на грбовном штиту, већ челенку – уместо двоглавог орла, између волујских рогова се сада јавља лав који корача. Тек ће код Ђурђевог сина Лазара грбовни штит постати централни мотив грба, па ће се сада на штиту увећаних димензија (у односу на шлем) наћи иста представа као и у челенци – лав који се пропиње између волујских рогова.

Овакав дизајн ће се одржати и након пада Смедерева, и користиће га титуларни деспот Вук Гргуревић на свом печату, док ће синови Стефана Слепог на својим печатима пре него што су постали деспоти променити само шаржу на штиту (глава бика са роковима и прстеном у носу). Као деспоти, последњи Бранковићи су користили печатни прстен са новим хералдичким дизајном – грб са представом двоглавог орла спуштених крила, испод чијих канци се налази по један мали грбовни штит – један са лавом који се пропиње, други са угарским пругама. Овај дизајн, али и сам печатни прстен како физички објекат, типар, наследили су и деспоти из породице Бериславића. Сам двоглави орао се на печатима јавља први пут на једно другом сигнету, тзв. Теодорином прстену, за који постоје озбиљне индиције да га треба приписати Стефану Константину, млађем сину краља Милутина. Потом ће се јављати и на новцу деспота Угљеше, као и на деспотском новцу Стефана Лазаревића,

одакле ће га он вероватно преузети и на своје печате. Двоглави орао са Константиновог прстена и Угљешиног новца се не може посматрати као хералдички амблем, већ као византијски царски симбол који су Немањићи користили као обележје своје суверене краљевске власти, а Угљеша своје деспотске титуле. Тек се у Босни, од времена краља Твртка I на печатима јавља грбовни штит са представом двоглавог орла наспрам штита са косом пругом и криновима; будући да је штит са пругом и криновима краљевски грб Босне, Твртко је као грб своје друге „државе“ из титуле (краљ Босни и *Србљем*, подвукао Б. Х.) третирао штит са представом мотива двоглавог орла којим су се Немањићи обилато користили. Вероватно је са таквим примерима пред собом, и деспот Стефан немањићког орла којим се и његов отац служио (дугмад на одори, декоративна пластика на фасади Хиландарске приправе) „превео“ на језик хералдике. А затим су га након деценија у којима је потиснут породичним амблемом хералдичке звери Бранковића (лав), вратили деспоти у Угарској који су заклетвама верности били обавезани и римско-немачким царевима из династије Хабзбурговаца. Тако су у бити, орао последњих Бранковића као српских деспота, и орао аустријских Хабзбурговаца као немачких царева са претензијама и на угарску круну, имали исто исходиште – римску традицију, али код српских владара посредовану иконографском традицијом Византије, а код Хабзбурговаца иконографском традицијом Светог римског царства немачког народа. Да ли онда можда појаву овог амблема код последњих Бранковића треба довести у везу са хабзбуршком сигилографском праксом, у том смислу да су се деспоти под утиском симболике коју је носио двоглави орао у њиховом новом окружењу одлучили да оживе стари породични амблем својих предака Лазаревића?

Печати женских ауктора у средњовековној Србији су знатно ређи од печата мушких ауктора, и њихов мали број готово онемогућава уочавања било каквог тренда или општих тенденција у сигилографској пракси српских владарки. Супруга Уроша I, краљица Јелена, и током живота свог мужа и по његовој смрти користи исти престони воштани печат. На њему је приказана како седи на престолу без наслона, а на глави има високу отворену круну са препендулијама, типичну за византијску царицу. Због тога, као и због аналогних престоних печата српских краљева на којима су владари приказани у византијској одори – дивитисиону, сматрамо да је и краљица Јелена била приказана у типичном византијском орнату за царице, дивитисиону ширих рукава. Међутим, пречник њеног печата је двоструко мањи од престоних печата српских краљева. Јелена је користила и један мањи овални типар, чија је представа на једином отиску уништена до непрепознатљивости.

О следећем женском печату можемо говорити тек у доба обласних господара. У питању је воштани печат сада већ монахиње Јевгеније, удовице кнеза Лазара, свакако израђен након њеног замонашења. У питању је једностранни печат са хоризонталним натписом. Њена кћи Мара, као удовица Вука Бранковића, у име својих синова је печатила повеље типарима за воштане печате свог мужа, са монограмом његовог имена. Друга кћи кнегиње Милице и кнеза Лазара, Јелена, искористила је један хералдички типар за израду воштаног печата за који се не може искључити да је припадао њеном преминулом супругу (будући да се легенда не може прочитати). Још једна Мара Бранковић, кћи деспота Ђорђа, деценијама након очеве смрти се служила његовим малим типаром за израду воштаних печата. Можда је користила и једну позлаћену булу, ако у опису једног њеног печата са представом Св. Ђорђа на коњу како убија змаја треба препознати реверс металног печата (који је можда такође припадао њеном оцу).

Марина снаха, Барбара Франкопан, удовица Вука Гргуревића, служила се такође хералдичким типаром за воштане печате свог мужа. Друга снаха, деспотица Ангелина, имала је један хералдички типар за воштане печате (једини случај тзв. *canting arms*, где је хералдичка шаржа анђеоло као алузија на деспотичино име), а на позлаћеној були је представљена заједно са својом двојицом синова, деспотом Ђорђем и деспотом Јованом на аверсу, док реверс носи представу Св. Ђорђа на коњу како убија змаја. Најзад, удовица деспота Јована, користила је печате (данас изгубљене), а једно писмо чији је ауктор заједно са сином из другог брака, деспотом Стефаном Бериславићем, оверено је вероватно само

деспотовим печатом у име обоје ауктора. Стефанова удовица, Каталина Баћањи се такође служила мужевљевим печатом. Дакле, једини тренд који бисмо могли уочити код женских печата јесте да су се као удовице, обично служиле мужевљевим печатима, било само у своје име, било и у име својих синова, док само један случај сведочи о коришћењу очевих печата.

О смањењу значаја печата као дипломатичког средства овере код српских владара на самом крају средњег века сведочи његово дословно смањивање. Након великих типара владара Српске деспотовине (око 70 мм), димензије печата свих титуларних деспота су споро али континуирано опадале, да би се Бериславићи служили искључиво сигнетима малих димензија (око 20 мм). И овај процес је свакако последица промене статуса српских деспота. Од владара суверене државе која је под Стефаном Лазаревићем и Ђурђем Бранковићем стекла европски реноме, носиоци титуле деспота постали су феудални поданици угарског краља којем су обезбеђивали војне одреде за борбу против Турака, да би најзад титула деспота прешла једној хрватској великашкој породици, а у време сукоба Фердинанда Хабзбуршког и Јована Запоље око права на круну Св. Стефана деспотска титула додатно је ослабљена и готово обесмишљена тиме што су обојица краљева именовала своје деспоте. У таквој ситуацији, традиција државне суверености српског народа коју су деспоти у Угарској баштинили, није могла имати велики утицај на њихову политичку реалност, а та реалност је била да они нису српски владари, већ угарски магнати. Деспотска сигилографска пракса (као и шира дипломатичка пракса) морала је да се прилагоди њиховом новом положају.

Печат је у српској дипломатичкој пракси поред аутентификационе могао имати и додатне улоге. У Византији и на Западу, печат је средство затварања, и као такав је коришћен за затварање писама, али и просторија, пошилки и робе, чиме је истовремено гарантована неповредивост и неизмењеност садржаја. Писма српских владара су затварана печатима, због чега су неретко печати уништени; један редак примерак где је печат са преклопа затвореног писма скоро у потпуности сачуван јесте писмо кнеза Лазара Дубровнику о исплати дохотка јерусалимским калуђерима из 1388 (Кат. бр. 63). Немамо сведочанстава о коришћењу печата као средства затварања на роби или просторијама, те као средства гаранције квалитета робе, али можемо се запитати да ли је можда неуобичајен типар кнеза Лазара у облику квадратне плочице са округлим печатним пољем, али без дршке на типару неопходне за лако печачење у воску (Кат. бр. 53), вршио можда управо неку од ових функција. Најзад, правни споменици српског средњег века сведоче и о употреби печата приликом позивања на суд, где је печат имао улогу средства легитимације службеника који је вршио позивавање (пристав), као што је то био случај и у Угарској (присталди који користе метални печат – *билог*).

Међусобни утицаји српске и босанске сигилографске праксе, и међусобни утицаји српске и бугарске сигилографске праксе на основу доступног сигилографског материјала могу се тек спорадично наслутити. Тамо где би било најлогичније очекивати такву констелацију – утицај немањићке сигилографске традиције на сигилографску праксу босанских краљева који су легитимитет своје краљевске власти црпили на основу свог порекла од светородне српске династије – у сигилографској грађи једва да има назнака да су такви утицаји постојали. То је донекле у супротности са општом ситуацијом у дипломатичкој пракси, која је у Босни показивала извесну везаност за традицију документарне продукције српских владара.

Иако је печат као дипломатички састојак пролазио кроз различите мене током читавог средњег века, његова основна функција је остала оверавање, тј. аутентификација докумената. Аутентификациона улога се никако не може посматрати као алтернативна (ре)презентационој функцији, као да се ове две улоге међусобно искључују. У ствари, оне су комплементарне, и њихово заједничко исходште се мора тражити на семиотичкој равни. Печат није само обичан знак лица која документе издају, њихово обележје којим се потврђује њихова воља исказана у тексту документа. Печат је обезбеђивао трајно присуство ауктора у документу. Средњовековна исправа није само сведочанство о правном чину који се одиграо у прошлости, она треба да буде физичка манифестација правног чина који наставља да буде актуалан и након што је записивање самог чина завршено. Средњовековни људи не би могли

неком предмету, ма каква његова својства била, да припишу такав вид трајности; оно што документу обезбеђује трајност јесу актери који су били укључени у сам правни чин и његово записивање. Актери, пре свих ауктори докумената, остају присутни кроз више дипломатичких састојака, али пре свих кроз печате који су третирани као њихова еманција: печат је *имаго* ауктора, *симулакрум*, сам ауктор. О томе сведочи чињеница да кривотворење печата или злоупотреба печата конституише злочин увреде величанства и представља велеиздају (в. изнад, поглавље 3, стр. 49).

Печат на појавном нивоу, кроз своје физичке одлике, комуницира присуство ауктора свакој заинтересованој страни (дестинатару, али и свакоме ко се интересује за правни чин записан у документу). Неки минимум распознавања ауктора мора бити присутан, да би печат био признат за *sigillum authenticum*. Папа Иноћентије III је у једном свом декреталу одрекао тај статус печату чија је легенда била оштећена, па није могло бити утврђено да ли је припадао цару Лудовику или цару Хенрику. Стиче се утисак, дакле, да минимум распознавања мора бити нека физичка одлика печата. Но, ставови правника и теоретичара да је *аутентични печат* у ствари *добро познати* печат, поново нас враћа на семиотичку раван и уводи актере правног чина и његовог записивања. Још под Каролинзима издавање повеље постаје јавни чин *par excellence*. Краљеви великаши су укључени у издавање повеље и њима је повеља презентована током самог уручивања дестинатару. Они су ти којима је краљев печат *добро познат* (в. изнад, поглавље 3, стр. 55–56). На семиотичкој равни, нема разлике између тога како се краљ презентује својим поданицима *in corpore*, својом личношћу и својим инсигнијама власти, с једне стране, и тога како се краљ презентује кроз печат. Они га *познају* и у једном и у другом случају. Печат стога поседује огроман потенцијал за комуникацију владарске идеологије и презентацију владара; печат, дакле, има инхерентни потенцијал за владарску презентацију због своје улоге на документу. У оној мери у којој печат валидира документ, печат валидира и самог владара-сигиланта. Стога владар на печат уноси своје титуле и претензије; истиче свој положај по милости Божјој; позива се на своје порекло, изходиште власти и легитимитет (било кроз легенду, било кроз хералдичке амблеме који су средњовековни језик комуницирања породичне историје); установљава легитимитет за своје наследнике, тј. династију; приказује себе са својим инсигнијама власти, као владара, судију, ратника. Све то чини по потреби, у зависности од тренутне политичке ситуације и променљивих околности. Енглески краљ Едвард III је на свој чувени типар Бретињи-печата уносио измене више пута у зависности од тога да ли је истицао своје претензије на француску круну, или их се одрицао. Чињеница да су његови наследници наредних сто година користили исти типар (исти случај је забележен и у непосредном суседству средњовековне Србије, код босанских краљева од 1377. до 1463), да су користили исти физички предмет, мора да сведочи о жељи да се истакне континуитет и изходиште власти. Печатњак тако постаје сам по себи још једна владарска инсигнија; само поседовање овог типара валидира краља као владара, те стога нису ни ретки случајеви „заробљавања“ печата, и настојања да се печат „љубоморно“ чува; пример поново налазимо у Енглеској где су типаре Едварда II и Едварда IV заробили њихови супарници за власт (краљица Изабела, одн. Хенри VI), или у Босни, где је типар првог краља Твртка био плен у сукобима краљева Твртка II и Остоје. Код српских владара, пак, такви примери су забележени доста ретко, и правог маха су узели тек по пропасти суверене српске државе, међу деспотима у Угарској (в. изнад, поглавље 12, стр. 205–206). Па ипак, то што је нпр. и цар Урош у првим годинама своје владавине користио очев типар сведочи не само о овој пракси, већ и да је сам типар као предмет чуван и као породично наслеђе и као својеврсна инсигнија власти, те да је могао трајати кроз више генерација.

Чињеница је да је сачуван релативно висок број печата у односу на број сачуваних докумената средњовековних српских владара: уз 145 печатних отисака морају се додати и посредна сведочанства да су неки документи били печатањени, што је забележено у 221 случају. Добијамо, стога, број од 366 печатањених исправа у дипломатичком корпусу српских владара од 496 докумената, што потврђује присуство печата у око 74%. Насупрот томе, од

270 сачуваних оригиналних докумената српских владара само 40 исправа не садржи печат, што значи да су оригинали печатањени у преко 85% случајева. Друго најбројније средство овере у српским владарским документима је потпис, који је присутан на 57% докумената, одн. 70% оригинала. Разлике између укупног броја докумената који су носили печат и укупног броја докумената који су садржали потпис, по нашем мишљењу сведоче о третману печата као, у целини узевши, „најснажнијег“ средства овере у дипломатичкој пракси српских владара; наравно, без занемаривања чињенице да је коришћење печата као средства овере било и условљено типом документа, као и дипломатичком праксом ауктора у одређеним периодима.

Свођење печата на пуки украс документа морало би за резултат у дужем временском интервалу да има његов нестанак; а уско посматрање печата као средства презентације владара уместо средства овере занемарило би чињеницу да обе ове улоге печата функционишу само заједно, као комплементарне функције: или обе опстају, или обе морају нестати. То никако не значи да је у појединим ситуацијама није заиста дошло до умањивања улоге печата као средства аутентификације и (ре)презентације, као што је то случај током доба обласних господара, где постотак присуства печата на свим документима мањи од просека (74%), па га садржи око 67% докумената, а исти је однос и код оригиналних исправа обласних господара, где присуство печата посведочено за 78% оригинала (према општем просеку оригинала од 85%). Но, то ће пре но о претварању печата у споредни дипломатички састојак и украс документа сведочити о афирмацији невладарских дипломатичких пракси. Наиме, у овом периоду ми практично третирамо као владаре једнаке немањићким краљевима и царевима великаше који долазе из другачијег политичко-идеолошког миљеа, па самим тим доносе и другачије дипломатичке обрасце. Да је владарски печат у суштини задржао своје аутентификационе и репрезентационе функције сведочи чињеница да се одржао на документима наредних век и по, током постојања Деспотовине, и код деспота у Угарској, који сами не могу да се третирају као владари, већ само као баштаници традиције државне суверености српског народа. У супротном, било би логично очекивати само даљи пад укупног броја докумената који су носили печат током ових периода; међутим, догађа се управо супротно, па се проценат присуства печата на оригиналима код деспота пење на 92%, што је више од просека који износи 85%.

Сигилографска пракса српских владара је, прихватајући утицаје и тражећи узор на обе стране, начинила амалгам западноевропске и византијске сигилографске традиције и тиме створила јединствен аутохтони образац, упоредив можда само са сигилографским обрасцима Јужне Италије и Сицилије под норманском влашћу у 11. и 12. веку. Нестанком средњовековне српске државе, и овај образац је био осуђен на пропаст, мада је за читаву генерацију надживео пад Смедерева, док се коначно није утопио у западноевропску сигилографску традицију у чијим се оквирима налазила сигилографска пракса Угарског краљевства.

СПИСАК КОРИШЋЕНИХ СКРАЋЕНИЦА*

Ћирилична издања:

Вујошевић, <i>Канцеларија</i>	Ж. Вујошевић, <i>Српска владарска канцеларија у средњем веку. Студија из упоредне дипломатике</i> . Докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2015.
ГЗМ	Гласник Земаљског музеја у Сарајеву.
Гласник ДСС/СУД	Гласник Друштва српске словесности / Српског ученог друштва.
Глас СКА	Глас Српске краљевске академије.
ГПБ	Грађа о прошлости Босне.
ГСНД	Гласник Скопског научног друштва.
<i>Зборник</i>	<i>Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I</i> (прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик), Београд 2011.
ЗФФ	Зборник Филозофског факултета у Београду.
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института.
Иванишевић, <i>Новчарство</i>	В. Иванишевић, <i>Новчарство средњовековне Србије</i> , Београд 2001.
Иванишевић, <i>Развој хералдике</i>	В. Иванишевић, <i>Развој хералдике у средњовековној Србији</i> , ЗРВИ 41 (2004) 213–234.
Ивић, <i>Печати и грбови</i>	А. Ивић, <i>Стари српски печати и грбови: прилог српској сфрагистици и хералдици</i> , Нови Сад 1910.
Исаиловић, <i>Канцеларије</i>	Н. Исаиловић, <i>Владарске канцеларије у средњовековној Босни</i> . Докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2014.
<i>ИСН I–II</i>	<i>Историја српског народа I–II</i> (ур. С. Ћирковић, Ј. Калић), Београд 1981–1982.
ИЧ	Историјски часопис.
Ћорданов, <i>Корпус</i>	И. Ћорданов, <i>Корпус на печатите на средновековна Българија</i> , Софија 2001.

* Због прегледности су раздвојени наслови публикација издати на ћирилици (азбучни ред) и латиници (абecedни ред).

- Кораћ, *Повеља* ..... Д. Кораћ, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Свете Богородице у Тетову. Прилог српској дипломатици и сфрагистици*, ЗРВИ 23 (1984) 141–165.
- ЛССВ ..... *Лексикон српског средњег века* (ур. С. Ђирковић, Р. Михаљчић), Београд 1999.
- Марјановић-Душанић, *Идеологија* ..... С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића: дипломатичка студија*, Београд 1997.
- Марјановић-Душанић, *Инсигније* ..... С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994.
- Михаљчић, *Крај царства* ..... Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд 1975.
- Младеновић,
Повеље деспота Стефана ..... А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007.
- Младеновић,
Повеље кнеза Лазара ..... А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003.
- Мошин, *Повеља Карејској ћелији* ..... В. Мошин, *Повеља краља Милутина Карејској ћелији 1318. год*, ГСНД 19 (1938) 59–78.
- Мошин, *Повеља краља Владислава* ..... В. Мошин, *Повеља краља Владислава Богородичином манастиру у Бистрици и златне буле краља Уроша*, ГСНД 21 (1940) 21–32.
- Мошин, *Повеље краља Милутина* ..... В. Мошин, *Повеље краља Милутина – дипломатичка анализа*, ИЧ 18 (1971) 53–86.
- Мошин,
Самодржавни Стефан кнез Лазар ..... В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиција немањићког суверенитета од Марице до Косова*, О кнезу Лазару (ур. И. Божић, В. Ј. Ђурић), Београд 1975, 13–44.
- Мушмов, *Монетитб и печатитб* ..... Н. А. Мушмов, *Монетитб и печатитб на бугарскитб царе*, Софија 1924.
- Палавестра–Спасић–Мрђеновић,
Родословне таблице ..... А. Палавестра, Д. Спасић, Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1991.
- ПКЈИФ ..... Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор.
- Порчић, *Документи* ..... Н. Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017.

- Порчић–Исаиловић, *Документи* ..... Н. Порчић, Н. Исаиловић, *Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Београд 2019.
- Порчић, *Обрасци* ..... Н. Порчић, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример*. Докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2012.
- Синдик, *Акта* ..... Д. Синдик, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, ХЗ 10 (1998) 9–134.
- Синдик, *Печати* ..... Д. Синдик, *Српски средњовековни печати у манастиру Хиландару*, Међународни научни скуп Осам векова Хиландара: историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, октобар 1998 (ур. В. Кораћ), Београд 2000, 229–237.
- Соловјев, *Два прилога* ..... А. Соловјев, *Два прилога проучавању Душанове државе*, ГСНД 2/1–2 (1927) 25–46.
- Соловјев, *Историја грба* ..... А. Соловјев, *Историја српског грба*, Историја српског грба и други хералдички радови (прир. А. Палавестра), Београд 2000.
- Соловјев, *Хералдички амблеми* ..... А. Соловјев, *Византијски хералдички амблеми и Словени*, Историја српског грба и други хералдички радови (прир. А. Палавестра), Београд 2000.
- Соловјев–Мошин, *Грчке повеље* ..... А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936.
- Споменик СКА ..... Споменик Српске краљевске академије.
- ССА ..... Стари српски архив.
- Станојевић, *Печат* ..... С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици: 16. Печат*, Глас СКА 132 (1928) 1–27.
- Хекић, *Печати* ..... Б. Хекић, *Печати раних Немањића – узор и паралеле у формативном периоду немањићке сигилографске праксе*, ИЧ 68 (2019) 35–68.
- ХЗ ..... Хиландарски зборник.
- Јурукова–Пенчев, *Печати и монети* ..... Ђ. Јурукова, В. Пенчев, *Български средновековни печати и монети*, Софија 1990.
- Латинична издања:**
- АА ..... Archives de l’Athos.
- Анђелић, *Pečati* ..... Р. Анђелић, *Srednjovekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970.

- Bascapè, *Sigilografia I* ..... G. C. Bascapè, *Sigilografia. Il sigillo nella diplomatica, nel diritto, nella storia, nell'arte I*, Milano 1969.
- Bedos-Rezak, *Ego* ..... B. M. Bedos-Rezak, *When Ego Was Imago: Signs of Identity in the Middle Ages*, Leiden–Boston 2011.
- Birch, *Catalogue I–II* ..... W. D. G. Birch, *Catalogue of seals in the Department of Manuscripts in the British Museum I–II*, London 1887, 1892.
- Birch, *Seals* ..... W. D. G. Birch, *Seals*, New York – London 1907.
- Bloom, *English Seals* ..... J. H. Bloom, *English Seals*, London 1906.
- BZ ..... Byzantinische Zeitschrift.
- Cheynet, *Byzantine Seals* ..... J.-C. Cheynet, *Byzantine Seals, 7000 Years of Seals* (ed. D. Collon), London 1997, 107–120.
- Cheynet–Caseau, *Sealing Practices* ..... J.-C. Cheynet, B. Caseau, *Sealing Practices in the Byzantine Administration, Seals and Sealing Practices in the Near East: Developments in Administration and Magic from Prehistory to the Islamic Period. Proceedings of an International Workshop at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo on December 2–3, 2009*, Leuven – Paris – Walpole (ed. K. Duistermaat, I. Regulski, P. Verkinderen), MA 2012, 133–148.
- Cheynet, *Introduction* ..... J.-C. Cheynet, *Introduction à la sigillographie byzantine*, La société byzantine. L'apport des sceaux (ed. J.-C. Cheynet), Paris 2008, 1–82.
- Cheynet, *L'usage* ..... J.-C. Cheynet, *L'usage des sceaux à Byzance*, Res Orientales X (1997) 23–40.
- Čremošnik, *Neznani pečati* ..... G. Čremošnik, *Doslej neznani južnoslovanski pečati*, Zgodovinski časopis 12–13 (1958–1959) 51–74.
- Čremošnik, *Studije* ..... G. Čremošnik, *Studije za srednovjekovnu diplomatiku i sigilografiju južnih Slovena*, Sarajevo 1976.
- Danbury, *Queens* ..... E. Danbury, *Queens and Powerful Women: Image and Authority*, Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals (ed. N. Adams, J. Cherry, J. Robinson), London 2008, 17–24.
- DO Catalogue I–VI ..... *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* (ed. E. McGeer, J. Nesbitt, N. Oikonomides), I–VI, Washington, DC 1991–2009.

- Dölger, *Aus den Schatzkammern* ..... F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München 1948.
- Engel, *Recherches* ..... A. Engel, *Recherches sur la numismatique et la sigillographie des Normands de Sicile et d'Italie*, Forni 1882.
- Érszegi, *Sigilla regum* ..... *Sigilla regum, reges sigillorum: Királyportrék a Magyar Országos Levéltár pecsétgyűjteményéből* (szerkesztette Érszegi Géza), Budapest 2001.
- Fabre, *Sceau Médiéval* ..... M. Fabre, *Sceau Médiéval. Analyse d'une pratique culturelle*, Paris–Montréal–Budapest–Torino 2001.
- Garipzanov, *The Symbolic Language* ..... I. H. Garipzanov, *The Symbolic Language of Authority in the Carolingian World (c. 751–877)*, Leiden–Boston 2008.
- Goetz, *Zur Entstehung* ..... W. Goetz, *Zur Entstehung des Thronsiegels*, Festschrift für Gerhard Bott zum 60. Geburtstag (Hrsg. U. Schneider), Darmstadt 1987, 211–221.
- Grierson, *Gold Bullae* ..... P. Grierson, *Byzantine Gold Bullae, with a Catalogue of Those at Dumbarton Oaks*, *Dumbarton Oaks Papers* 20 (1966) 239–253.
- Keller, *Zu den Siegeln* ..... H. Keller, *Zu den Siegeln der Karolinger und Ottonen. Urkunden als Hoheitszeichen in der Kommunikation des Herrschers mit seinen Getreuen*, *Frühmittelalterliche Studien* 32 (1998) 400–441.
- Miklosich, *Monumenta Serbica* ..... F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Wienae 1858.
- Oikonomidès, *Lead Seals* ..... N. Oikonomidès, *Byzantine Lead Seals*, Washington, DC, 1985.
- Oikonomidès, *Quelques remarques* ..... N. Oikonomidès, *Quelques remarques sur le scellement à la cire des actes impériaux byzantins*, *ЗФФ* 14/1 (1979) 123–128.
- Pastoureau, *Les sceaux* ..... M. Pastoureau, *Les sceaux*, Turnhout 1981.
- Petkov, *Voices* ..... K. Petkov, *The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh–Fifteenth Century: The Records of a Bygone Culture*, Leiden–Boston 2008.
- Posse, *Die Siegel I–III, V* ..... O. Posse, *Die Siegel der deutsche Kaiser und Könige von 751 bis 1913 I–III, V*, Dresden 1909, 1910, 1912, 1913.
- RN ..... *Revue numismatique*.

- Schlumberger, *Sceaux et bulles* ..... G. Schlumberger, *Sceaux et bulles des empereurs latins de Constantinople*, Caen 1890.
- Seibt, *Bleisiegel I* ..... W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich I*, Wien 1978.
- Stieldorf, *Gestalt und Funktion* ..... A. Stieldorf, *Gestalt und Funktion der Siegel auf den merowingischen Königsurkunden*, *Archiv für Diplomatik* 47/48 (2001/2002) 133–166.
- Takács, *Royal Seals* ..... I. Takács, *Az Árpád-házi királyok pecsétjei = Royal Seals of the Árpád Dynasty*, Budapest 2012.
- Tessier, *Diplomatique* ..... G. Tessier, *Diplomatique royale française*, Paris 1962.
- Thallóczy–Aldassy, *Codex* ..... L. Thallóczy, A. Aldassy, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum*, Budapest 1907.
- Whatley, *Introduction* ..... L. J. Whatley, *Introduction: Approaches to Medieval Seals and Sealing Practices*, *A Companion to Seals in the Middle Ages* (ed. L. J. Whatley), Leiden–Boston 2019, 1–18.
- Zacos–Nesbitt, *Lead Seals II* ..... G. Zacos, J. W. Nesbitt, *Byzantine Lead Seals II*, Berne 1984.
- Zacos–Veglery, *Lead Seals I/1–3* ..... G. Zacos, A. Veglery, *Byzantine Lead Seals I/1–3*, Basel 1972.

ЛИТЕРАТУРА

I. Архиви и друге установе из којих су коришћени сигилографска грађа и фотоматеријал:

Бари, Архив базилике Св. Николе;
Београд, Архив Историјског института;
Београд, Архив САНУ;
Београд, Историјски музеј Србије;
Београд, Музеј Српске православне цркве;
Београд, Народна библиотека Србије;
Београд, Народни музеј;
Београд, Хиландарски одбор САНУ;
Беч, Аустријски државни архив;
Будимпешта, Мађарски државни архив;
Венеција, Државни архив;
Дебрецин, Архив Хајду-Бихарске жупаније;
Дубровник, Државни архив;
Загреб, Хрватски државни архив;
Минхен, Баварска државна библиотека;
Сплит, Надбискупски архив;
Цирих, Швајцарски национални музеј.

II. Изворна грађа на интернету:

British Museum, *Collection*, <<https://www.britishmuseum.org/collection>> (21.01.2021);
CNG (Classical Numismatic Group, LLC), *CNG-Ancient Greek, Roman & British Coins*, <<https://www.cngcoins.com/>> (20.12.2019);
Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Coins*, <<https://www.doaks.org/resources/coins>> (09.03.2021);
Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*, <<https://www.doaks.org/resources/seals>> (22.01.2021);
Monasterium.net, *Collection: Serbian Charters in Archives of Hungary (1411-1481)*, <<http://www.monasterium.net/mom/RSChartersHun/collection>> (23.01.2021);
Monasterium.net, *Collection: Serbian Medieval Documents in the State Archives of Venice*, <<http://www.monasterium.net/mom/SerbMedDocsInVenice/collection>> (21.01.2021);
Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, <<http://www.monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/collection>> (19.01.2021);

- Monasterium.net, *Collection: Serbische Herrscherurkunden (1306-1388)*, <<http://www.monasterium.net/mom/BISANU/collection>> (23.01.2021);
- Norman Italy and Sicily, *The image of power (coins, seals & charters)*, <<https://mondes-normands.caen.fr/angleterre/archeo/italie/pouvoir/index.htm>> (22.01.2021);
- SIGILLA (Base numerique des sceaux conserves en France), *Collections et thématiques*, <<http://www.sigilla.org/fr/collections-thematiques>> (22.01.2021);
- Wikimedia Commons, *Main Page*, <https://commons.wikimedia.org/wiki/Main_Page> (22.01.2021).

III. Објављени извори и литература *

III-1. Ћирилична издања:

- Д. Аврамовић, *Описание древности србски на Светој (Атонској) Гори*, Београд 1847;
Акты русского на святом Афоне монастыря Св. великомученика и целителя Пантелеимона (изд. Ф. Терновский), Киев 1873;
- В. Алексић, *Два преписа потврдне хрисовуље цара Стефана Душана поводом оснивања Манастира Ваведења пресвете Богородице, задужбине севастократора Дејана у селу Архиљевици код Прешева*, ССА 12 (2013) 31–64
- В. Алексић, *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Прибиштитовићу*, ССА 8 (2009) 69–80;
- В. Алексић, *Повеља краља Стефана Душана охридској Цркви Богородице Перивленге*, ССА 14 (2015) 23–39;
- М. Антоновић, *Град и жупа у зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд, 2003;
- М. Антоновић, *Област Валоне и Канине под српском влашћу (1343-1417)*, ЗФФ 18 (1994) 149–177;
- М. Антоновић, *Оснивачка повеља Балше III Балишића манастиру Светог Николе на Прасквици*, ССА 5 (2006) 207–227;
- Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, О кнезу Лазару (ур. И. Божић, В. Ј. Ђурић), Београд 1975, 65–80;
- Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, О кнезу Лазару (ур. И. Божић, В. Ј. Ђурић), Београд 1975, 45–63;
- Ф. Баришић, *Повеље византијских царица*, ЗРВИ 13 (1971) 143–202;
- М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља: Прилог српској дипломатици*, Историјски Гласник 1–2 (1983) 43–52;
- М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, ЗРВИ 21 (1982) 183–212;

---

* Будући да бројни научни радови који обрађују дипломатичке и сигилографске теме доносе и издања докумената и печата, а издати изворни материјал неретко прате коментари који садрже податке, закључке и ставове који се могу подвести под литературу, обе врсте грађе су наведене у заједничком списку, где су због прегледности раздвојени наслови издати на ћирилици (азбучни ред) и латиници (абecedни ред).

- С. Божанић, *Повеља деспота Јована Драгаша, брата му Константина и мајке им царице Јевдокије Манастиру Св. Пантелејмона*, ССА 16 (2017) 105–118;
- С. Божанић, *Повеља краља Милутина барској породици Жаретића*, ССА 6 (2007) 11–17;
- С. Божанић, *Повеље цара Стефана Душана манастиру Св. Пантелејмона*, ССА 15 (2016) 55–78;
- С. Бојанин, *Писмо Вука Бранковића Дубровчанима о исплати Стонског дохотка јерусалимским калуђерима*, ССА 11 (2012) 107–113;
- С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића којом ослобађа манастир Хиландар плаћања „Турског данка“*, ССА 9 (2010) 147–158;
- С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића којом потврђује привилегије Дубровнику*, ССА 10 (2011) 109–116;
- С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића о даровању скопског манастира Светог Георгија манастиру Хиландару*, ССА 8 (2009) 119–128;
- С. Бојанин, *Повеља деспота Јована Угљеше о даровању села Акротир и катуна Зарвинце манастиру Хиландару*, ССА 7 (2008) 99–112;
- С. Бојанин, *Повеља цара Стефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 119–134;
- С. Бојанин, *Повеља цара Стефана Уроша којом потврђује дар великог војводе Николе Стањевића манастиру Хиландару*, ССА 1 (2002) 103–115;
- Г. Бојковић, *Повеља деспота Драгаша и брата му Константина Манастиру Светог Пантелејмона*, ССА 16 (2017) 119–139;
- Г. Бојковић, *Повеља цара Стефана Душана и краља Стефана Уроша митрополиту серском Јакову*, ССА 15 (2016) 89–107;
- Ђ. Бубало, *За ново, критичко издање трескавачких хрисовуља краља Душана*, ССА 7 (2008) 207–229;
- Ђ. Бубало, *Неколико запажања о повељи краља Милутина за манастир Бањску*, Манастир Студеница. 700 година Краљеве цркве (ур. Љ. Максимовић, В. Вукашиновић), Београд, 2016, 19–34;
- Ђ. Бубало, *О преписима повеље краља Уроша I храму Светог Николе у Хвосну (1276/77)*, ССА 3 (2004) 169–183;
- Ђ. Бубало, *Повеље Маре Бранковић и синова јој Гргура, Ђурђа и Лазара манастиру Хиландару*, ПКЈИФ 65–66 (1999–2000) 77–106;
- Ђ. Бубало, *Почетак треће дечанске хрисовуље*, ССА 6 (2007) 69–82;
- Ђ. Бубало, *Средњовековне повеље у архиву манастира Савине*, ИЧ 49 (2002) 93–122
- Ђ. Бубало, *Територијална компонента краљевске титуле Немањића*, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића (ур. Љ. Максимовић, С. Пириватрић), Београд 2019, 245–290;
- Ђ. Бубало, *Фалсификована повеља цара Стефана Уроша о Стонском дохотку*, ССА 2 (2003) 99–142;
- А. Веселиновић, *Оснивачка повеља краља Милутина за хиландарски пирг на мору са Храмом Спасовим*, ССА 9 (2010) 19–24;
- А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића деспотици Евпраксији*, ССА 1 (2002) 131–142;

- А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима*, ССА 10 (2011) 151–164;
- А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви*, ССА 2 (2003) 193–202;
- А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Хиландару о даривању 100 литара сребра годишње од рудника Ново Брдо*, ССА 12 (2013) 121–132;
- А. Веселиновић, *Три повеље из XV века за манастире Тисмена и Водица*, ССА 8 (2009) 183–203;
- Д. Војводић, *Ка царском достојанству краљевске власти. Владарске инсигније и идеологија у доба првих Немањића*, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића (ур. Љ. Максимовић, С. Пириватрић), Београд 2019, 315–354;
- Д. Војводић, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, Зидно сликарство манастира Дечана (ур. В. Ј. Ђурић), Београд 1995, 265–299;
- Д. Војводић, *Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана у Византији и Србији*, Зидно сликарство манастира Дечана (ур. В. Ј. Ђурић), Београд 1995, 537–565;
- Д. Војводић, *Српски владарски портрети у манастиру Дуљево*, Зограф 29 (2002–2003) 143–160;
- Д. Војводић, *Укрштена дијадима и „торакион“: две древне и неуобичајне инсигније српских владара у XIV и XV веку*, Трећа југословенска конференција византолога (ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радловић), Београд–Крушевац 2002, 249–276;
- Ж. Вујошевић, *Архиљевичка хрисовуља цара Стефана Душана*, Иницијал 1 (2013) 241–254;
- Ж. Вујошевић, *Повеља браће Драгаша Хиландару о Цркви Св. Власија*, ССА 10 (2011) 71–86;
- Ж. Вујошевић, *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о поклонима војводе Дмитра*, ССА 9 (2010) 111–133;
- Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Св. Николе у Добрушти*, ССА 4 (2005) 51–67;
- Ж. Вујошевић, *Хрисовуља краља Стефана Душана манастиру Св. Петра и Павла на Лиму*, ССА 3 (2004) 45–69;
- Ж. Вујошевић, *Хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару о селу Потолину*, ССА 5 (2006), 115–137;
- Ж. Вујошевић, *Српска владарска канцеларија у средњем веку: студија из упоредне дипломатике*. Докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2015;
- Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Страцимира*, Нумизматичар 6 (1983) 131–133;
- Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Немање*, Нумизматичар 2 (1979) 119–130;
- М. Грковић, *Прва хрисовуља манастира Дечани*, Београд 2004;
- М. Грковић, *Хрисовуља Вука Бранковића Хиландару*, ПКЈИФ 43/1–2 (1977) 59–75;
- Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980;
- Ц. Грозданов, *Прилози познавању средњовековне уметности Охрида*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 2 (1966) 207–214;
- Ђ. Даничић, *Три српске хрисовуље*, Гласник ДСС 11 (1859) 130–143;
- С. Димитријевић, *Нова серија нових врста српског средњовековног новца V*, Старинар 20 (1969) 59–81;

- М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице Душановог законика (ур. Н. Радојчић), Београд 1951, 87–118;
- М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955) 49–82;
- М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, ЗФФ 3 (1955) 69–94;
- П. Драгичевић, *Девет писама о исплати дубровачких трибута краљу Остоји и дипломатским активностима његових посланика*, ГПБ 11 (2018) 43–76
- П. Драгичевић, *Писмо кнеза Војислава Војиновића којим обнавља мир са Дубровником*, ССА 12 (2013) 91–100;
- П. Драгичевић, *Повеља "царице" Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архиљевици*, ССА 10 (2011) 87–102;
- П. Драгичевић, *Повеља краља Твртка I којом укида трг соли у Суторини*, ГПБ 3 (2010) 69–80;
- П. Драгичевић, *Повеља краља Твртка II Твртковића Дубровнику којом потврђује повеље својих претходника*, ГПБ 11 (2018) 101–116;
- Н. Дучић, *Врањина у Зети и крисовуље на Цетињу*, Гласник СУД 10 (1870) 164–192;
- Душанов законик* (прир. Ђ. Бубало), Београд 2010;
- Ђ. Ђекић, *Двоглави орлови у средњовековној Србији – од симбола до грба*, Наука и савремени универзитет 4/2 (2014) 67–79;
- И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994;
- Есфигменска повеља деспота Бурђа* (ур. П. Ивић, В. Ј. Ђурић, С. Ћирковић), Београд 1989;
- Т. Живковић, *Gesta regum Sclavorum II*, Београд 2009;
- Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX–XII век)*, Београд 2006;
- Т. Живковић, *Синови Завидини*, Зборник Матице српске за историју 73 (2006) 7–25;
- Т. Живковић, *Стројмиров златни печат*, ИЧ 55 (2007) 23–29;
- Д. Живојиновић, *Велика прилепска хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве*, ССА 7 (2008) 71–90;
- Д. Живојиновић, *Карејске хрисовуље Стефана Душана*, ИЧ 50 (2003) 33–51;
- Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину*, ССА 9 (2010) 3–17;
- Д. Живојиновић, *Скопска хрисовуља цара Душана за келију Светог Саве Јерусалимског у Кареји*, ССА 7 (2008) 59–70;
- Д. Живојиновић, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хрусијском пиргу о поклону села Гаидарохора*, ССА 6 (2007) 83–101;
- Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана за Хиландар о Лужачкој метохији*, ССА 5 (2006) 99–113
- Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве Јерусалимског*, ССА 1 (2002) 69–78;
- М. Живојиновић, *Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару?*, ЗРВИ 32 (1993) 129–136;
- М. Живојиновић, Т. Суботин-Голубовић, *Акт господина Константина Драгаша и царице Евдокије манастиру Ивируну*, ХЗ 11 (2004) 287–293;

- Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, Баштина 13 (2002) 245–254;
- Б. Зарковић, *Повеља краља Стефана Душана којом прилаже манастиру Врађини село Брчеле*, ССА 15 (2016) 29–43;
- Б. Зарковић, *Хрисовуља цара Стефана Уроша кесариси Јерини*, ССА 16 (2017) 57–72;
- Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I* (прир. В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик), Београд 2011;
- Б. Иванић, *Прстење српске средњовековне властеле. Збирка народног музеја*, Београд 1998;
- В. Иванишевић, *Обим ковања српског средњовековног новца краљевског периода, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића* (ур. Љ. Максимовић, С. Пириватрић), Београд 2019, 503–520;
- В. Иванишевић, *Новац краља Радослава*, ЗРВИ 37 (1998) 87–95;
- В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001;
- В. Иванишевић, *Печат Константина митрополита Драча из збирке Народног музеја у Лесковцу*, Лесковачки зборник 52 (2012) 7–12;
- В. Иванишевић, *Печат цара Алексија I из тврђаве Рас*, Византијски свет на Балкану I (ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић), Београд 2012, 57–64;
- В. Иванишевић, *Развој хералдике у средњовековној Србији*, ЗРВИ 41 (2004) 213–234;
- М. Ивановић, *Лажна хрисовуља цара Стефана Душана о међама хиландарских поседа на Светој Гори*, ССА 14 (2015) 41–64;
- М. Ивановић, *Повеља војводе Радосава Павловића Дубровчанима*, ГПБ 9 (2016) 73–83;
- М. Ивановић, *Повеља херцега Стефана Вукчића Дубровчанима*, ГПБ 5 (2012) 81–90;
- М. Ивановић, *Хрисовуља краља Стефана Душана којом хиландарском пиргу у Хрусији поклања Цркву Св. Богородице у Липљану*, ССА 13 (2014) 33–64;
- А. Ивић, *Историја Срба у Угарској: од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459–1690)*, Загреб 1914;
- А. Ивић, *Стари српски печати и грбови: прилог српској сфрагистици и хералдици*, Нови Сад 1910;
- Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије у средњовековној Босни. Докторска дисертација*, Филозофски Факултет, Београд 2014;
- Н. Исаиловић, А. Крстић, *Повеља деспота Ђурђа Бранковића за цек кројача у Нађбањи*, Мешовита грађа 41 (2020) 7–30;
- Н. Исаиловић, *Повеља бана Павла Шубића и његових синова кнезу Хрватину Стјепанићу*, ГПБ 3 (2010) 11–27;
- Н. Исаиловић, *Повеља кнеза Вукослава Хрватинића којом даје слободу сину Јурја Хранића и Марице*, ГПБ 10 (2017) 69–89;
- Н. Исаиловић, *Повеља кнеза Вукослава Хрватинића којом се утврђује измирење Вука, сина Обрада, и његових сродника из Санице*, ГПБ 11 (2017) 9–29;
- Н. Исаиловић, А. Фостиков, *Исправа краља Стефана Томаша којом овлашћује Јакова Тесту да поврати новац опљачкан под Сињом*, ГПБ 7 (2014) 85–101;
- Н. Исаиловић, А. Фостиков, *Повеља господина Ђурђа Бранковића којом потврђује слободе грађанима Дебрецина*, Мешовита грађа 33 (2012) 57–68;

- Н. Исаиловић. *А. Фостиков, Уговор краља Стефана Томаша и кнеза Николе Трогиранина о заједничкој трговини*, ГПБ 8 (2015) 73–94;
- Историја српског народа I–II* (ур. С. Ћирковић, Ј. Калић), Београд 1981, 1982;
- Историја Црне Горе II-2* (ур. М. Ђуровић), Титоград 1970;
- И. Ђорданов, *Корпус на печатите на средновековна Бугария*, Софија 2001;
- И. Ђорданов, *Печат на бугарската царица Ирина (XIII – XIVв.)*, Епохи 23/1 (2015) 46–51;
- М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.
- Д. Јечменица, *Два писма бана и краља Твртка I Дубровчанима о Стонском дохотку*, ГПБ 1 (2008) 37–52;
- Д. Јечменица, *Две разрешне повеље краља Стефана Душана за Дубровчане Марина, Миху и Живу Бунића, закупце царина у Зети и Призрену*, ССА 13 (2014) 65–78;
- Д. Јечменица, *Две разрешнице краља Стефана Душана за Дубровчанина Домању Менчетића са браћом*, ССА 8 (2009) 45–55;
- Д. Јечменица, *Друга стонска повеља краља Стефана Душана*, ССА 9 (2010) 51–61;
- Д. Јечменица, *Пет писама краља Твртка I Дубровчанима о Светодмитарском дохотку и Могоришу*, ГПБ 1 (2008) 53–74;
- Д. Јечменица, *Повеља бана Твртка кнезу Влатку Вукославићу*, ГПБ 4 (2011) 9–19;
- Д. Јечменица, *Повеља банице Јелисавете и бана Стефана II кнезу Вукићу Хрватинићу*, ГПБ 2 (2009) 11–23;
- Д. Јечменица, *Повеља краља Стефана Душана Дубровчанима о трговини*, ССА 10 (2011) 17–28;
- Д. Јечменица, *Повеља цара Стефана Душана за Дубровчанина Мароја Гучетића*, ССА 12 (2013) 67–78;
- Д. Јечменица, *Разрешна повеља краља Стефана Душана за Павла и Франа Растећа*, ССА 15 (2016) 19–27;
- Д. Јечменица, *Разрешница краља Стефана Уроша III Дечанског за Дубровчанина Луку Лукаревића*, ССА 7 (2008) 37–49;
- Д. Јечменица, *Стонска повеља бана Стефана II Котроманића*, ГПБ 3 (2010) 29–46;
- Д. Јечменица, *Хрисовуља цара Стефана Душана Дубровчанима са два пратећа акта*, ССА 11 (2012) 33–58;
- К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892);
- К. Јиречек, *Уговор Стефана Првовенчаног са Дубровчанима*, Гласник СУД 47 (1879) 304–311;
- Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских словена: студија из историје средњовековне културе Балкана*, Београд 1953;
- Љ. Ковачевић, *Жене и деца Стефана Првовенчаног*, Глас СКА 60 (1901) 1–64;
- И. Коматина, *Ана Дандоло – прва српска краљица?*, Зборник Матице српске за историју 89 (2014) 7–22;
- И. Коматина, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару*, ССА 13 (2014) 207–218;
- П. Коматина, *Византијска титула Константина Бодина*, ЗРВИ 48 (2011) 61–76;

- Копије печата са повеља српских владара и властеле XIII-XVII века: збирка Галерије Матице српске* (прир. Р. Кулић), Нови Сад 2009;
- М. Копривица, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушицу и трг Книнац*, ССА 15 (2016) 109–130;
- М. Копривица, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хтетовском манастиру*, ССА 13 (2014) 143–179;
- Д. Кораћ, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Свете Богородице у Тетову. Прилог српској дипломатици и сфрагистици*, ЗРВИ 23 (1984) 141–165;
- А. Крстић, *Два необјављена латинска писма деспота Стефана*, Иницијал 3 (2015) 197–209;
- А. Крстић, *Писмо деспота Стефана Лазаревића својим угарским службеницима о правима павлинског манастира Светог Лаврентија код Будима*, ССА 12 (2013) 133–143;
- А. Крстић, *Повеља кнеза Гргура Вукосалића којом укида царину пред Стоном*, ГПБ 9 (2016) 21–36;
- А. Крстић, *Повеља краља Стефана Томаша ердељском војводи Јовану Хуњадију*, ГПБ 7 (2014) 73–84;
- А. Крстић, *Повеља краља Стефана Томаша којом се обавезује на верност Угарској против Турака*, ГПБ 8 (2015) 95–106;
- Н. Кршљанин, *Краљ као заштитник цркве: правна анализа жичких повеља Стефана Првовенчаног, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића* (ур. Љ. Максимовић, С. Пириватрић), Београд 2019, 413–450;
- Лексикон српског средњег века*, (прир. С. Ћирковић, Р. Михаљчић), Београд 1999;
- М. Ласкарис, *Византиске принцезе у средњовековној Србији. Прилог историји византиско-српских односа од краја XII до средине XV века*, Београд 1926;
- Архимандрит Леонид, *Стара српска писма. Из руског манастира св. Пантелеимона у Светој Гори*, Гласник СУД 7 (1868) 231–295;
- Н. П. Лихачёв, *Моливдовулы греческого Востока* (сост. и автор комент. В. С. Шандровская), Москва 1991;
- Љ. Максимовић, „Византинизми“ краља Стефана Радослава, ЗРВИ 46 (2009) 139–147;
- Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској титули*, ЗРВИ 12 (1970) 61–78;
- В. Макушев, *Прилози к српској историји 14. и 15. века*, Гласник СУД 32 (1871) 164–208;
- С. Марјановић-Душанић, *Владар као ратник. Прилог изучавању немањићке идеологије*, ЗФФ 16 (1989) 125–146;
- С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића: дипломатичка студија*, Београд 1997;
- С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994;
- С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Милутина опатији Св. Марије Ратачке*, ССА 1 (2002) 13–29;
- С. Марјановић-Душанић, Т. Суботин-Голубовић, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Хиландару*, ССА 9 (2010) 63–73;
- С. Марјановић-Душанић, Т. Суботин-Голубовић, *Повеља краља Стефана Душана о поклону Хиландару цркве Св. Ђорђа и села Полошко*, ССА 6 (2007) 55–67;

- С. Марјановић-Душанић, *Хрисовуља краља Душана о даровању манастира Св. Николе Мрачког у Орехову манастиру Хиландару*, ССА 2 (2003) 55–68;
- М. Марковић, *Византиске повеље Дубровачког архива*, ЗРВИ 1 (1952) 205–262;
- М. С. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880) 1–68;
- Б. Миљковић, *Немањићи и Св. Никола у Барију*, ЗРВИ 44/1 (2007) 275–294;
- Б. Миљковић, *Непозната кћи Стефана Првовенчаног*, Стефан Првовенчани и његово доба (ур. И. Коматина), Београд 2020, 159–184;
- Б. Миљковић, *Сава, Стефан Радослав и Димитрије Хоматин*, ЗРВИ 52 (2015) 259–276;
- М. Минкова, И. Иванов, *За значението на надписа върху оловните печати на Йоан и Михаил от началото на християнската епоха*, България в световното културно наследство. Материали от Третата национална конференция по история, археология и културен туризъм *Пътуване към България* (ред. И. Йорданов), Шумен 2014, 238–246;
- К. Митровић, *Повеља деспота Ђорђа Бранковића о прихватању ктиторства над Хиландаром*, ССА 5 (2006) 229–239;
- К. Митровић, *Повеља деспота Ђорђа, Јована и Ангелине Бранковић манастиру Светог Павла*, ССА 6 (2007) 209–217;
- К. Митровић, *Повеља деспотице Јелене Јакишић манастиру Хиландару*, ССА 7 (2008) 195–203;
- Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд 1975;
- Р. Михаљчић, *Млетске исправе цара Уроша*, ССА 3 (2004) 71–87;
- Р. Михаљчић, *Писмо краља Стефана Остоје Дубровчанима о Стонском дохотку*, ГПБ 2 (2009) 123–127;
- Р. Михаљчић, *Повеља краља Остоје којом поново потврђује повластице Дубровчанима*, ГПБ 3 (2010) 125–135;
- Р. Михаљчић, *Повеља краља Стефана Твртка Твртковића којом Дубровчанима потврђује Сланско приморје*, ГПБ 4 (2011) 75–88;
- Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару. Повеље и писма цара Уроша и кнеза Војислава упућене Дубровнику*, ПКЈИФ 39/3–4 (1973) 226–234;
- Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 151–160;
- Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару о дару калуђера Романа*, ССА 5 (2006) 139–148;
- Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу*, ССА 2 (2003) 85–97;
- Р. Михаљчић, И. Шпадијер, *Слово браће Бранковића манастиру Хиландару*, ССА 6 (2007) 151–166;
- С. Мишић, М. Копривица, *Опита хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару*, ССА 14 (2015) 65–106;
- С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Светог Николе Мрачког у Орехову*, ССА 1 (2002) 55–68;
- С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару*, ССА 5 (2006) 65–81;
- С. Мишић, *Хиландарски фалсификат хрисовуље Стефана Душана за манастир Светог Николе у Добрушти*, ССА 15 (2016) 131–141;

- С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана старцу Григорију*, ССА 12 (2013) 21–29
- С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла*, ССА 9 (2010) 75–86;
- С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, ССА 8 (2009) 11–36;
- С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару*, ССА 2 (2003) 29–40;
- С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару о спору око међа Крушевске метохије*, ССА 3 (2004) 3–17;
- С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, ССА 13 (2014), 181–206;
- С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве светог Николе у Псачи манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 135–149;
- С. Мишић, *Хрисовуље цара Стефана Душана о Светом Петру Коришком са сабора у Крушиштима*, ССА 11 (2012) 59–90;
- А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007;
- А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003;
- В. Мошин, *Да ли је аутентична Рилска повеља цара Јована Шишмана*, ИЧ 16–17 (1970) 275–300;
- В. Мошин, *Повеља краља Владислава Богородичином манастиру у Бистрици и златне буле краља Уроша*, ГСНД 21 (1940) 21–32;
- В. Мошин, *Повеља краља Милутина Карејској ћелији 1318. год.*, ГСНД 19 (1938) 59–78;
- В. Мошин, *Повеље краља Милутина – дипломатичка анализа*, ИЧ 18 (1971) 53–86;
- В. Мошин, *Повеље цара Стефана Душана о Арханђеловом манастиру у Јерусалиму и о манастиру Св. Николе на острву Врањини*, Археографски прилози 3 (1981) 15–21;
- В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиција немањихког суверенитета од Марице до Косова*, О кнезу Лазару (ур. И. Божић, В. Ј. Ђурић), Београд 1975, 13–44;
- В. Мошин, *Средњеveковни српски печати*, Уметнички преглед 2 (1939) 6–11;
- В. Мошин, *Српско царство*, Хришћанско дело 4 (1939) 270–284;
- Ј. Мргић, *Повеља босанског бана Стјепана II Котроманића којом кнезу Вукославу Хрватинићу даје жупе Бањицу и Врбању са градовима*, ГПБ 1 (2008) 11–22;
- Н. А. Мушмов, *Монетитџ и печатитџ на бџлгарскитџ царе*, Софија 1924;
- К. И. Невострујев, *Три хрисовуље у Хиландару*, Гласник СУД 25 (1869) 272–287;
- Б. Николова, *Печатите на Михаил багатур канеиртхтин и Йоан багатур канаиртхтин (?). Проблеми на разчитането и атрибуцијата*, Средновековнијат Бџлгарин и „другите“. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петџр Ангелов (съст. А. Николов, Г. Николов), Софија 2013, 127–136;
- С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912;
- С. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба*, Београд 1884;
- С. Новаковић, *Хрисовуља краља Стефана Душана манастиру Трескавачком*, Гласник СУД 41 (1875) 356–361;

- С. Новаковић, *Хрисовуља цара Стефан Душана гробу мајке му краљице Теодоре*, Споменик СКА 9 (1891) 3–7;
- Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959;
- А. Палавестра, *Илирски грбовници и други хералдички радови*, Београд 2010;
- А. Палавестра, Д. Спасић, Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1991;
- В. Петровић, *Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељин прилог манастиру Хиландару у Штиму и Струмици*, ССА 13 (2014) 3–32;
- Ј. Петровић, *Печат Стефана Немање*, Нумизматичар 2 (1935) 27–28;
- Печати и печатњаци у Историјском музеју Србије* (ур. В. Мереник, И. Колај Ристановић), Београд 2016;
- С. Пириватрић, *Манојло I Комнин, „царски сан“ и „самодрици области српског престола“*, ЗРВИ 48 (2011) 89–118;
- С. Пириватрић, *Улазак Стефана Душана у Царство*, ЗРВИ 54 (2007) 381–409;
- К. Попконстантинов, *Новооткрит печат на Михаил багатур и багатурският род на Йоан, Сондоке и Михаил*, Археологија 1–4 (2008) 68–79;
- М. Поповић, *Средњовековне сахране у цркви манастира Бањска*, Саопштења 48 (2016) 23–55;
- П. Поповић, С. Смирнов, *Миниатура породице деспота Ђурђа на повељи манастиру Есфигмену из 1429*, ГСНД 11 (1932) 97–110;
- Р. Поповић, *Повеља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом уступају Дубровчанима свој део Конавала*, ГПБ 4 (2011) 97–109;
- Н. Порчић, *Акт једног српског краља о разрешењу рачуна Дубровчанина Андрије Пештића*, ССА 2 (2003) 11–19;
- Н. Порчић, *Акт краља Стефана Уроша III о разрешењу рачуна Дубровчанина Андрије Пештића*, ССА 2 (2003) 21–28;
- Н. Порчић, *Два писма краља Милутина о закупу тргова Мачва и Липник*, ССА 10 (2011) 3–16;
- Н. Порчић, *Два пуномоћја војводе Сандаља Хранића за Прибисава Похвалића*, ГПБ 8 (2015) 21–30;
- Н. Порчић, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример*. Докторска дисертација, Филозофски Факултет, Београд 2012;
- Н. Порчић, *Документи Лазара и Стефана Бранковића о подизању поклада деспота Ђурђа*, Иницијал 2 (2014) 215–239;
- Н. Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017;
- Н. Порчић, *Немањићи успон на краљевство у светлости дипломатичких и дипломатских сведочанстава*, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића (ур. Љ. Максимовић, С. Пириватрић), Београд 2019, 219–244.
- Н. Порчић, *Писма немањићких владара Дубровчанима о подизању Светодмитарског дохотка*, ССА 7 (2008) 11–26;
- Н. Порчић, *Писмо краља Владислава II кнезу и општини Дубровачкој*, ССА 1 (2002) 31–54;

- Н. Порчић, *Повеља краља Стефана Душана Дубровчанима о царини слуге Дабижива*, ССА 5 (2006) 83–98;
- Н. Порчић, *Повеља краља Стефана Дечанског Дубровчанима из 1326. године*, ССА 6 (2007) 19–34;
- Н. Порчић, Н. Исаиловић, *Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Београд 2019;
- М. Премовић, *Повеља Ђурђа II Страцимировића Балишића Дубровчанима*, ССА 15 (2016) 143–155;
- М. Пуцић, *Споменици србски I–II*, Београд 1858, 1862;
- И. Равић, *Две повеље хумског кнеза Андреја Дубровчанима*, ССА 12 (2013) 9–19;
- Д. Радичевић, Д. Јечменица, *Натпис на рудничком типару кнеза Лазара*, Натписи и записи 2 (2016) 9–19;
- Н. Радојчић, *Пет писама с краја XV века*, Јужнословенски филолог 20 (1953–1954) 243–267;
- П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости I* (прев. Д. Чупић), Цетиње – Сремски Карловци 1993;
- С. Рудић, *Повеља Балишића Дубровчанима*, ССА 9 (2010) 93–98;
- С. Рудић, *Повеља Балше II којом потврђује Дубровчанима привилегије добијене од брата му Ђурђа*, ССА 10 (2011) 103–107;
- С. Рудић, *Повеља војводе Петра и кнеза Николе [Павловића] Дубровнику из 1454. године*, ГПБ 9 (2016) 101–117;
- С. Рудић, *Повеља дуче драчког Балше II Дубровчанима*, ССА 11 (2012) 101–106;
- С. Рудић, *Повеља Ђурђа I Балишића Дубровнику*, ССА 8 (2009) 101–110;
- С. Рудић, *Повеља Ђурђа I Балишића Дубровчанима*, ССА 8 (2009) 111–117;
- С. Рудић, *Повеља краља Стефана Томашевића Дубровнику*, ГПБ 2 (2009) 153–168;
- С. Рудић, *Повеља краља Стефана Томашевића којом наређује својим људима да не ометају Дубровачке трговце*, ГПБ 1 (2008) 165–170;
- С. Рудић, *Повеља Радича и Стефана Црнојевића Дубровнику*, ССА 7 (2008) 157–161;
- С. Рудић, *Потврде браће Драгишић да су подигли свој део од поклада Сандаља Хранића*, ГПБ 6 (2013) 103–117;
- Саздање Цетиња. Извори и легенде* (прир. Р. Ротковић), Титоград 1984;
- Свети Сава, *Сабрани списи* (прир. Д. Богдановић), Београд 1986;
- Д. Синдик, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, ХЗ 10 (1998) 9–134;
- Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, Мешовита грађа 6 (1978) 183–205;
- Д. Синдик, *Српски средњовековни печати у манастиру Хиландару*, Међународни научни скуп Осам векова Хиландара: историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, октобар 1998 (ур. В. Кораћ), Београд 2000, 229–237;
- Л. Славева, В. Мошин, *Српски грамоти од Душаново време*, Прилеп 1988;
- Т. Славова, *Владетел и администрација в ранносредновековна Българија. Филологически аспекти*, София 2010;

- А. Смиљанић, *Повеља војводе Ђурђа Воисалића којом потврђује баштинске посједо браћи Ђурђевићима*, ГПБ 4 (2011) 117–135;
- А. Смиљанић, *Повеља војводе Радича Санковића Дубровчанима*, ГПБ 1 (2008) 75–86;
- А. Смиљанић, *Повеља кнеза Павла Раденовића Дубровчанима*, ГПБ 1 (2008) 99–110;
- А. Соловјев, *Византијски хералдички амблеми и Словени*, Историја српског грба и други хералдички радови (прир. А. Палавестра), Београд 2000;
- А. Соловјев, *Два прилога проучавању Душанове државе*, ГСНД 2/1–2 (1927) 25–46;
- А. Соловјев, *Историја српског грба и други хералдички радови* (прир. А. Палавестра), Београд 2000;
- А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936;
- Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I, III–IV* (ур. В. Мошин, Л. Славева), Скопје 1975–1981;
- М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994;
- М. Спремић, *Деспот Лазар Бранковић*, ЗРВИ 50/2 (2013) 899–912;
- Србско-далматински магазин 16 (1851) 167–169 (непотписано);
- С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици: 13. Потпис*, Глас СКА 106 (1923) 22–49; 16. *Печат*, Глас СКА 132 (1928) 1–27;
- Ц. Степанов, *Imitatio imperii Romanorum (et Christianorum): имперска символика при Българи и Франкив началото на IX век*, Средновековният българин и „другите“. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов (съст. А. Николов, Г. Николов), София 2013, 87–96;
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1*, Београд–Сремски Карловци 1929; I-2, Београд–Сремски Карловци 1934;
- Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др*, Споменик СКА 3 (1890) 3–36;
- Б. Тодић, *Једно теже питање наше историографије: где је сахрањена краљица Теодора*, Саопштења 46 (2014) 51–72;
- В. Тријић, *Повеља краља Стефана Дечанског манастиру Светих апостола Петра и Павла на Лиму*, ССА 5 (2006) 51–64;
- Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрлић, И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка повеља*, Осам векова Студенице (ур. епископ жички Стефан и др), Београд 1986, 49–60;
- С. Ћирковић, *Писмо краља Стефана Твртка I о уступању куће у Дубровнику*, ГПБ 2 (2009) 63–69;
- С. Ћирковић, *Повеља деспота Јована Угљеше властелину Новаку Мрасоровићу*, ССА 1 (2002) 93–98;
- С. Ћирковић, *Повеља краља Вукашина властелину Новаку Мрасоровићу*, ССА 1 (2002) 99–102;
- С. Ћирковић, *Повеља краља Вукашина Дубровнику којом потврђује повеље ранијих српских владара*, ССА 4 (2005) 161–172;
- С. Ћирковић, *Повеља краља Стефана Уроша III Дечанског Дубровчанима из 1321 године*, ССА 5 (2006) 43–49;

- С. Ћирковић, *Повеља цара Душана општини Дубровачкој о исплати 200 перпера годишње цркви Светог Николе у Барију*, ССА 4 (2005) 87–98;
- С. Ћирковић, *Превод повеље цара Стефана Душана граду Скадру*, ССА 6 (2007) 113–121;
- М. Ћоровић-Љубинковић, *Одроз култа св. Стефана у српској средњовековној уметности*, Старица 12 (1961) 45–60;
- М. Ћоровић-Љубинковић, *Представе грбова на прстењу и другим предметима материјалне културе у средњовековној Србији*, О кнезу Лазару (ур. И. Божић, В. Ј. Ђурић), Београд 1975, 171–184;
- Р. Ћук, *Повеља царице Маре манастирима Хиландару и Светом Павлу*, ИЧ 24 (1977) 103–116;
- М. Убипарип, *Две повеље цара Уроша у архиву манастира Хиландара*, ПКЈИФ 67 (2001) 99–111;
- Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти Царства (1371)*, О кнезу Лазару (ур. И. Божић, В. Ј. Ђурић), Београд 1975, 139–150;
- Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет у првој половини 13. века (1204–1261)*, ЗРВИ 27–28 (1989) 103–148;
- Б. Ферјанчић, Љ. Максимовић, *Свети Сава и Србија између Епира и Никеје, Свети Сава у српској историји и традицији* (ур. С. Ћирковић), Београд 1998, 13–26;
- А. Фостиков, *Збирна повеља краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару*, ССА 13 (2014) 79–142;
- А. Фостиков, Н. Исаиловић, *Два писма босанског краља Твртка II Твртковића Дубровчанима*, ГПБ 6 (2013) 89–102;
- А. Фостиков, Н. Исаиловић, *Повеља краља Стефана Томаша Дубровчанима о слободи трговине*, ГПБ 9 (2016) 85–100;
- А. Фостиков, *Повеља босанског краља Стефана Томашевића Дубровачкој општини о дугу краља Твртка II*, ГПБ 1 (2008) 147–158;
- А. Фостиков, *Повеља босанског краља Стефана Томашевића Дубровачкој општини о дугу његовог оца краља Томаша*, ГПБ 1 (2008) 159–164;
- А. Фостиков, *Повеља цара Стефана Душана о поклону Ливаде и Палеокомитице Хиландару (Хил. 34)*, ССА 16 (2017) 29–56;
- А. Фостиков, *Четири писма босанског краља Стефана Дабише Дубровачкој општини о босанским дохоцима*, ССА 7 (2008) 129–139;
- Б. Хекић, *Печати раних Немањића – узор и паралеле у формативном периоду немањићке сигилографске праксе*, ИЧ 68 (2019) 35–68;
- М. А. Чернова, *Грамота цара Стефана Уроша Дубровчанам о дареници земљи од Люты до Курила*, ССА 11 (2012) 91–100;
- М. А. Чернова, *Писмо цара Стефана Уроша дубровчанам*, ССА 9 (2010) 87–92;
- М. А. Чернова, *Хрисовул цара Стефана Уроша Дубровчанам*, ССА 12 (2013) 79–90;
- Г. Чремошник, *Оригинални документи јужно-словенских владара у Млетачком архиву*, Споменик СКА 93 (1940) 121–132
- Ј. Шафарик, *Грађа за српску сфрагистику*, Гласник ДСС 9 (1857) 287–291;
- Б. Шекуларац, *Врањинске повеље 13–15. вијек*, Титоград 1984;

- Б. Шекуларац, *Дукљанско–зетске повеље*, Титоград 1987;
- Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд–Загреб 1928;
- М. Штетих, *Хрисовуља цара Стефана Уроша Великој Лаври Св. Атанасија којом потврђује Манастир Свих Светих*, ССА 16 (2017) 73–84
- М. Шуица, *Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведења Богородичиног у Ибру*, ССА 3 (2004) 107–123;
- М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 143–166;
- М. Шуица, Т. Суботин-Голубовић, *Повеља Вука Бранковића Дубровнику*, ССА 9 (2010) 99–109;
- Ї. Юрукова, В. Пенчев, *Български средновековни печати и монети*, Софија 1990.

III-2. Латинична и грчка издања:

- A. Ailes, *Governmental seals of Richard I*, Seals and Their Context in the Middle Ages (ed. P. R. Schofield), Philadelphia, PA 2015, 101–110;
- A. Ailes, *The seal of John, Lord of Ireland and Count of Mortain*, Coat of Arms 4 (1981) 341–350, <<https://www.theheraldrysociety.com/articles/the-seal-of-john-lord-of-ireland-and-count-of-mortain/>> (22.01.2021)
- P. Anđelić, *Pečat humskog kneza Miroslava*, GZM 20 (1965) 277–280;
- P. Anđelić, *Srednjovekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970;
- Actes de l'Athos*, III. *Actes d'Esphigménou* (L. Petit, W. Regel), Sankt Peterburg 1906; IV. *Actes de Zographou* (ed. L. Petit, E. Kurtz, B. Korablev), Sankt Peterburg 1907; V. *Actes de Chilandar II* (ed. L. Petit, B. Korablev), Sankt Peterburg 1915; VI. *Actes de Philothee* (ed. L. Petit, E. Kurtz, B. Korablev), Sankt Peterburg 1913;
- Archives de l'Athos*, VI. *Actes d'Esphigménou* (par J. Lefort), Paris 1973; X. *Actes de Lavra. III. De 1329 à 1500* (par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos et D. Papachryssanthou), Paris 1979; XI. *Actes de Lavra IV. Études historiques – Actes serbes – Compléments et Index* (par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, et D. Papachryssanthou, avec la collaboration de S. Ćirković), Paris 1982; XII. *Actes de Saint-Pantéléèmôn* (par P. Lemerle, G. Dagron et S. Ćirković), Paris 1982; XIII. *Actes de Docheiariou* (par N. Oikonomidès), Paris 1984; XV. *Actes de Xénophon* (par D. Papachryssanthou), Paris 1986; XIX. *Actes d'Iviron. IV. De 1328 au début du XVIe siècle* (par J. Lefort, N. Oikonomidès, Denise Papachryssanthou, V. Kravari, avec la collaboration d'H. Métrévéli), Paris 1995; XXII. *Actes de Vatopédi II. De 1330 à 1376* (par J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros, K. Smyrlis), Paris 2006;
- Ç. Atakuman, *Deciphering Later Neolithic stamp seal imagery of Northern Mesopotamia*, Documenta Praehistorica 40 (2013) 247–248;
- F. Barlow, *Edward the Confessor*, Berkeley–Los Angeles, CA 1970;
- G. C. Bascapè, *Sigilografia: Il sigillo nella diplomatica, nel diritto, nella storia, nell'arte I*, Milan 1969;
- R.-H. Bautier, *Origine et diffusion du sceau de juridiction*, Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 115/2 (1971) 304–321;

- B. M. Bedos-Rezak, *In Search of a Semiotic Paradigm: The Matter of Sealing in Medieval Thought and Praxis (1050–1400)*, *Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals* (ed. N. Adams, J. Cherry, J. Robinson), London 2008, 1–7;
- B. M. Bedos-Rezak, *Medieval Identity: A Sign and a Concept*, *The American Historical Review* 105/5 (2000) 1489–1533;
- B. M. Bedos-Rezak, *When Ego Was Imago: Signs of Identity in the Middle Ages*, Leiden–Boston 2011;
- J. Belošević, *Pečatnik hrvatskoga bana Pavla I Bribirskog iz Zadra*, *Diadora* 3 (1965) 159–167;
- L. Bénou, *Le Codex B du Monastère Saint-Jean Prodrome (Serres). A (XIIIe–XVe siècles)*, Paris 1998;
- M. Bermann, *Alt- und Neu-Wien: Geschichte der Kaiserstadt und ihrer Umgebungen*, Wien 1881;
- W. D. G. Birch, *Catalogue of seals in the Department of Manuscripts in the British Museum I–II*, London 1887, 1892;
- W. D. G. Birch, *Seals*, New York–London 1907;
- J. H. Bloom, *English Seals*, London 1906;
- I. Bojničić-Kninski, *Sfragistička iztraživanja*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 1/1 (1895) 23–28;
- P. Bony, *Observation sur quatre sceaux de majesté de Philippe Auguste et de Louis VIII*, *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France* (1989) 91–102;
- J. D. Breckenridge, *Three Portrait Gems*, *Gesta* 18/1 (1979) 7–18;
- P. Brown, *The World of Late Antiquity*, London 1976²;
- Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* (ed. E. McGeer, J. Nesbitt, N. Oikonomides), I–VI, Washington, DC 1991–2009;
- P. Charlier et al, *Into the wax: forensic and anthropological analysis of human hairs in Merovingian and Carolingian royal seals*, *Forensic Science, Medicine and Pathology* 12 (2016) 220–225;
- J. Cherry, *Iustitia, notaries and lawyers: the law and seals in late medieval Italy*, *Seals and Their Context in the Middle Ages* (ed. P. R. Schofield), Philadelphia, PA 2015, 121–136;
- J.-C. Cheynet, *Byzantine Seals, 7000 Years of Seals* (ed. D. Collon), London 1997, 107–120;
- J.-C. Cheynet, B. Caseau, *Sealing Practices in the Byzantine Administration*, *Seals and Sealing Practices in the Near East: Developments in Administration and Magic from Prehistory to the Islamic Period. Proceedings of an International Workshop at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo on December 2–3, 2009* (ed. K. Duistermaat, I. Regulski, P. Verkinderen), Leuven–Paris–Walpole, MA 2012, 133–148;
- J.-C. Cheynet, *Introduction à la sigillographie byzantine*, *La société byzantine. L’apport des sceaux* (ed. J.-C. Cheynet), Paris 2008, 1–82;
- J.-C. Cheynet, *La place de la Serbie dans la diplomatie Byzantine à la fin du XIe siècle*, *ЗРВИ* 45 (2008) 89–98;
- J.-C. Cheynet, *L’usage des sceaux à Byzance*, *Res Orientales* X (1997) 23–40;
- J.-C. Cheynet, *Un nouveau boullôtèrion découvert en Turquie*, *Studies in Byzantine Sigillography* 10 (2010) 97–98;

- M. T. Clanchy, *Medieval mentalities and primitive legal practice, Law, Laity and Solidarities* (ed. P. Stafford, J. L. Nelson, J. Martindale), Manchester–New York, NY 2001, 83–94;
- M. T. Clanchy, *From Memory to Written Record: England 1066 – 1307*, Malden, MA – Oxford – Chichester 2013³;
- D. Collon, *Babylonian seals*, The Babylonian World (ed. G. Leick), New York–London 2007, 95–123;
- D. Collon, *First Impressions. Cylinder Seals in the Ancient Near East*, London 2005²;
- F. Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300) I*, Leiden–Boston 2019;
- V. Čajkanović, *Über die Echtheit eines serbisch-byzantinischen Verlobungsringes*, BZ 19/1 (1910) 111–114;
- G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjega vijeka I*, ГЗМ 3 (1948) 103–143;
- G. Čremošnik, *Doslej neznani južnoslovanski pečati*, Zgodovinski časopis 12–13 (1958–1959) 51–74;
- G. Čremošnik, *Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku 1 (1952) 73–84;
- G. Čremošnik, *Studije za srednovjekovnu diplomatiku i sigilografiju južnih Slovena*, Sarajevo 1976;
- E. Danbury, *Queens and Powerful Women: Image and Authority*, Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals (ed. N. Adams, J. Cherry, J. Robinson), London 2008, 17–24;
- G. T. Dennis, *Two unknown documents of Manuel II Palaeologus*, Travaux et mémoires 3 (1968) 397–404;
- S. Doncheva, I. Bunzelov, *Signet Rings with Mythical Creatures from Medieval Bulgaria*, Pontica 50 (2017) 351–363;
- F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München 1948;
- F. Dölger, *Die Kaiserurkunden des Johannes-Theologos-Klosters auf Patmos*, BZ 28 (1928) 332–371;
- F. Dölger, *Facsimiles byzantiniseher Kaiserurkunden*, München 1931;
- F. Dölger, I. E. Karagiannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre. I. Die Kaiserurkunde*, München 1968;
- I. Dujčev, *Cartulary A of the Saint John Prodromos Monastery*, London 1972;
- F. Dworschak, *Byzantinische Goldbullen*, BZ 36/1 (1936) 36–45;
- A. Engel, *Recherches sur la numismatique et la sigillographie des Normands de Sicile et d'Italie*, Forni 1882;
- M. Fabre, *Sceau médiéval, analyse d'une pratique culturelle*, Paris 2001;
- G. Fejér, *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, regni Hungariae gubernatoris, argumentis criticis illustrata*, Budae 1844;
- A. C. Fox-Davies, *A Complete Guide to Heraldry*, London 1909;
- I. H. Garipzanov, *The Symbolic Language of Authority in the Carolingian World (c. 751–877)*, Leiden–Boston 2008;
- T. Gerasimov, *Un sceau en plombe de Georges, fils du roi Bodine*, Studia historico–philologica Sercicensia 1 (1938) 217–218;
- T. Gerasimov, *Sceaux bulgares en or des XIIIe et XIVe siècles*, Byzantinoslavica 21/1 (1960) 62–74;

- W. Goetz, *Zur Entstehung des Thronsiegels*, Festschrift für Gerhard Bott zum 60. Geburtstag (Hrsg. U. Schneider), Darmstadt 1987, 211–221;
- H. Gough, *A Glossary of Terms Used in British Heraldry: With a Chronological Table, Illustrative of Its Rise and Progress*, Oxford 1847;
- C. Grandmaison, *Dictionnaire héraldique, contenant l'explication et la description des termes et figures usités dans le blason, des notices sur les ordres de chevalerie, les marques des charges et dignités, les ornements et l'origine des armoiries, les rois d'armes et les tournois, etc., avec un grand nombre de planches et d'exemples tirés des armoiries des familles, villes et provinces de France*, Paris 1852;
- P. Grierson, *Byzantine Gold Bullae, with a Catalogue of Those at Dumbarton Oaks*, Dumbarton Oaks Papers 20 (1966) 239–253;
- O. Homburger, *Das goldene Siegel Friedrichs II. an der Berner Handfeste*, Berner Zeitschrift für Geschichte und Heimatkunde 3 (1941) 220–232;
- H. Houben, *Roger II of Sicily: A Ruler Between East and West* (transl. G. A. Loud, D. Milburn), Cambridge 2002;
- H. Inglebert, *Introduction: Late Antique Conceptions of Late Antiquity*, The Oxford Handbook of Late Antiquity (ed. S. F. Johnson), Oxford – New York, NY 2012, 3–30;
- V. Ivanišević, B. Krsmanović, *Byzantine seals from the Ras Fortress*, 3PBI 50/1 (2013) 449–460;
- K. Jireček, *Dohodak stonski, koji su Dubrovčani davali srpskom manastiru sv. Arhangjela Mihajla u Jerusalimu*, Zbornik u slavu Vatroslava Jagića, Berlin 1908, 527–542.
- J. H. Johnson, *Private Name Seals of the Middle Kingdom*, Seals and Sealing in the Ancient Near East (ed. M. Gibson, R. Biggs), Malibu, CA 1977, 141–146;
- S. F. Johnson, *Preface: On the Uniqueness of Late Antiquity*, The Oxford Handbook of Late Antiquity (ed. S. F. Johnson), Oxford – New York, NY 2012, xi–xxx;
- I. Jordanov, *Byzantine lead seals from the stronghold near Dobri Dol, Plovdiv region*, RN 157 (2001) 443–469;
- I. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria II*, Sofia 2006;
- I. Jordanov, *Titles and dignitaries in the Preslav court (893-971). The contribution of sigillography*, Das mittelalterliche Bulgarien, Byzanz und Europa: Festschrift für Vasil Gjuzelev zum 75. Geburtstag (Hg. A. Schwarcz, P. Soustal, A. Tcholakova), Wien 2014, 55–68;
- M. Karbić, *Plemićki rod Borića bana*, Slavonski Brod 2013;
- H. Keller, *Zu den Siegeln der Karolinger und Ottonen. Urkunden als Hoheitszeichen in der Kommunikation des Herrschers mit seinen Getreuen*, Frühmittelalterliche Studien 32 (1998) 400–441;
- D. Korać, *The Newly Discovered Charters of Stefan Dušan*, ZRVI 27–28 (1989) 185–216;
- G. Kornbluth, *The seal of Alaric, Rex Gothorum*, Early Medieval Europe 16/3 (2008) 299–332;
- S. Krajnc, *Razumijevanje nekih misnih dijelova u svjetlu Peirceove teorije znakova*, Diacovensia 22/2 (2014) 143–162;
- V. Kravari, *Nouveaux documents du monastère de Philothéou*, Travaux et memoires 10 (1987) 261–356.
- R. Kurelić, *Grb Ulrika II. Celjskog u Grbovniku Henrika van Heessela –jedinstven prikaz potpunoga grba u historiografiji grofova Celjskih*, Zgodovinski časopis 72, št. 1/2 (2018) 106–120;

- S. P. Lambros, *Σφραγίδες των τελευταίων Παλαιολόγων και των περί αυτούς*, Neos Hellēnomnēmon 1 (1904) 416–432;
- M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, Byzantinoslavica 6 (1935–1936) 166–185;
- M. Lascaris, *Deux „chrysobulles“ serbes pour Lavra*, X3 1 (1966) 9–19;
- M. Laskaris, *Sceaux grecs d'Étienne Nemanja*, Byzantion 12/1–2 (1937) 149–150;
- Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World* (ed. G. W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar), Cambridge, MA – London 1999;
- N. Lemajić, *Bakići, porodica poslednjeg srpskog despota*, Novi Sad 1995;
- P. Lemerle, A. Solovjev, *Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumus (Mont Athos)*, Seminarius Kondakovianum 11 (1940) 129–146;
- N. Lihačev, *Sceau de Stefan Nemanja*, Byzantion 11/2 (1936) 461–468;
- S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike* III–V, VIII–IX, Zagreb 1872, 1874, 1875, 1886, 1890;
- K. Mahnič-Žvanut, *Prispevek k preučevanju srednjeveških ženskih pečatov*, Ad fontes. Otoprepčev zbornik (ur. D. Mihelič), Ljubljana 2005, 213–226;
- L. Mahoney, *A Byzantine Pedigree: The Design of Coins and Seals in the Latin East*, Medieval Coins and Seals: Constructing Identity, Signifying Power (ed. S. Solway), Turnhout 2015, 131–152;
- C. Mango, *Introduction*, The Oxford History of Byzantium (ed. C. Mango), Oxford–New York, NY 2002, 1–16;
- L. Mavromatis, *La Serbie de Milutin entre Byzance et l'Occident*, Byzantion 43 (1973) 120–150;
- L. Mavromatis, *Le chrysobulle de Dušan pour Zographou*, Byzantion 52 (1982) 351–356;
- G. L. McDaniel, *On Hungarian–Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena*, Ungarn Jahrbuch 12 (1982–1983) 43–50;
- M. Mesić, *Gradja mojih razprava u „Radu:“. Listine i izprave*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 5 (1873) 109–280;
- Y. Metman, *Le sceau de Charles II d'Anjou, roi de Sicile*, Club français de la médaille 49/4 (1975) 88–93;
- R. Mihajlovski, *A Collection of Medieval Seals from the Fortress Kale in Skopje*, Byzantion 86 (2016) 261–316;
- F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Wienae 1858;
- Monumenta Ragusina. Libri Reformationum* IV (ed. J. Tkalčić, J. Gelcich), Zagreb 1896;
- C. Morrisson, M. Blet-Lemarquand, *Le métal des chrysobulles (XIe–XIIe siècle)*, RN 164 (2008) 151–167;
- C. Morrisson, J. W. Nesbitt, *An Unpublished Seal of Tiberios II Constantine (578–582)*, RN 165 (2009) 421–425;
- V. Mošin, *Les sceaux de Stephan Nemanja*, Actes du VIe Congrès International des Études Byzantines II, Paris 1948, 303–306;
- A. Müller, *Imperial chrysobulls*, The Oxford Handbook of Byzantine Studies (ed. R. Cormack, J. F. Haldon, E. Jeffreys), Oxford–New York 2008, 129–135;

- B. Nani, *De duobus imperatorum Russiae nummis. Editio altera, monetis, ac documentis adhuc ineditis aucta, sine loco 1752²*;
- K. Nenov, *Early Medieval Bulgarian Seals from an Auction*, *Bulgaria Medievalis* 4–5 (2013–2014) 23–38;
- J. Nesbitt, *Sigillography*, *The Oxford Handbook of Byzantine Studies* (ed. R. Cormack, J. F. Haldon, E. Jeffreys), Oxford–New York, NY 2008, 150–156;
- O. Neubecker, *Heraldry: Sources, Symbols, and Meaning* (transl. N. Fry), London 1997;
- H. J. Nissen, *Aspects of the Development of Early Cylinder Seals*, *Seals and Sealing in the Ancient Near East* (ed. M. Gibson, R. Biggs), Malibu, CA 1977, 15–24;
- N. Oikonomidès, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*, Washington, DC 1986;
- N. Oikonomidès, *Byzantine Lead Seals*, Washington, DC 1985;
- N. Oikonomidès, *La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle*, *Revue des études byzantines* 43 (1985) 167–195;
- N. Oikonomidès, *Quelques remarques sur le scellement à la cire des actes impériaux byzantins*, *ЗФФ* 14/1 (1979) 123–128;
- N. Oikonomidès, *Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi*, *Dumbarton Oaks Papers* 40 (1986) 33–53;
- N. Oikonomidès, *The role of the Byzantine state in the economy*, *The economic history of Byzantium: from the seventh through the fifteenth century III* (ed. A. Laiou), Washington, DC 2002, 973–1058;
- M. G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th–15th Centuries)*, Leiden–Boston 2003;
- M. Pastoureau, *Les sceaux*, Turnhout 1981.
- C. Pavlikianov, *The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou 980–1600. Critical Edition and Commentary of the Texts*, Sofia 2014;
- C. Pavlikianov, *The Mediaeval Slavic Archives of the Athonite Monastery of Kastamonitou*, *Cyrrillomethodianum* 20 (2015) 153–216;
- K. Pavlikianov, *Unknown Slavic Charter of the Serbian Despot John Uglješa in the Archive of the Athonite Monastery of Vatopedi*, *X3* 12 (2008) 57–67;
- K. Petkov, *The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh–Fifteenth Century: The Records of a Bygone Culture*, Leiden–Boston 2008;
- V. Platt, *Making an Impression: Replication and the Ontology of the Graeco-Roman Seal Stone*, *Art History* 29/2 (2006) 233–257;
- Portal Analitika, *Pečat za koji se tvrdi da je arhonta Petra poklonjen Sabornom hramu u Baru*, <<https://portalanalitika.me/clanak/185353/pecat-za-koji-se-tvr-di-da-je-arhonta-petra-poklonjen-sabornom-hramu-u-baru>> (13.01.2020);
- O. Posse, *Die Siegel der deutsche Kaiser und Könige von 751 bis 1913 I–III, V*, Dresden 1909, 1910, 1912, 1913;
- D. Power, *The Declaration of the Norman Church (1205): a study in Norman sigillography*, *Seals and Their Context in the Middle Ages* (P. R. Schofield), Philadelphia, PA 2015, 35–62;
- G. Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum, et reginarum Hungariae*, Budae 1805;

- M. Prinet, *L'origine du type des sceaux à l'écu timbré*, Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques 3 (1910) 63–74;
- F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1 (1867) 124–163;
- W. L. Rathje, *New Tricks for Old Seals: A Progress Report*, Seals and Sealing in the Ancient Near East (ed. M. Gibson, R. Biggs), Malibu, CA 1977, 25–32;
- A. Rauch, F. F. von Schrötter, *Oesterreichische Geschichte* II, Wien 1780;
- J. Renger, *Legal Aspects of Sealing in Ancient Mesopotamia*, Seals and Sealing in the Ancient Near East (ed. M. Gibson, R. Biggs), Malibu, CA 1977, 75–88;
- M. Richter, *Wozu hatte Childerich einen Siegelring?*, Akkulturation 41 (2004) 359–366;
- J. Roman, *Manuel de sigillographie française*, Paris 1912;
- G. Schlumberger, *Un nouveau sceau de l'Empereur latin Henri Ier d'Angré de Constantinople*, RN 5 (1901) 396–397;
- G. Schlumberger, *Sceaux et bulles des empereurs latins de Constantinople*, Caen 1890;
- G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris 1884;
- T. E. Scott-Ellis, Baron Howard de Walden, *Some Feudal Lords and Their Seals*, London 1904;
- W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich* I, Wien 1978;
- W. Seibt, *Ein Goldsiegel des Despoten Thomas von Epirus aus dem frühen 14 Jh.*, Epeirōtika chronika 31 (1994) 71–76;
- Sigilla regum, reges sigillorum: Királyportrék a Magyar Országos Levéltár pecsétgyűjteményéből* (szerkesztette Érszegi Géza), Budapest 2001;
- B. Snook, *The Anglo-Saxon Chancery. The History, Language and Production of Anglo-Saxon Charters from Alfred to Edgar*, Woodbridge–Rochester, NY 2015;
- S. Solway, *Introduction*, Medieval Coins and Seals: Constructing Identity, Signifying Power (ed. S. Solway), Turnhout 2015, 9–20;
- M. Spremić, *La famille serbe des Branković – Considerations genealogiques et heraldiques*, ZRVI 41 (2004) 441–452;
- R. S. Stefec, *Beiträge zur Urkundentätigkeit epirotischer Herrscher in den Jahren 1205–1318*, Nea Rhōmē 2 (2014) 249–370;
- Ts. Stepanov, *The Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages. The Problem of the Others*, Leiden-Boston 2010;
- E. Stepanova, *The image of St. Nicholas on Byzantine Seals*, Studies in Byzantine Sigillography 9 (2006) 185–195;
- A. Stieldorf, *Gestalt und Funktion der Siegel auf den merowingischen Königsurkunden*, Archiv für Diplomatik 47/48 (2001/2002) 133–166;
- F. Šišić, *Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496)*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 37 (1934) 189–;
- I. Takács, *Az Árpád-házi királyok pecsétjei = Royal Seals of the Árpád Dynasty*, Budapest 2012;
- J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon* X, Pest 1853;
- G. Tessier, *Diplomatique royale française*, Paris 1962;

- The collection of medieval seals from the National archeological museum Sofia* (ed. Ivan Jordanov), Sofia 2011;
- Lj. Thallóczy, *K historiiji despotske porodice Brankovića*, GZM 5 (1893) 175–219;
- L. Thallóczy, *Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok*, Budapest 1909;
- L. Thallóczy, *Bruchstilcke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina III (red. M. Hoernes), Wien 1895, 298–371;
- L. Thallóczy, A. Aldassy, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum*, Budapest 1907;
- F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204-1228)*, Leiden–Boston 2011;
- Vocabulaire international de la diplomatie* (ed. M. M. Cárcel Ortí), València 1997²;
- R. Vojvoda, *Dalmatian Illuminated Manuscripts written in Beneventan Script*. PhD Dissertation, Central European University, Budapest 2011;
- A. A. Volkoff, *Power, Family and Identity: Social and Personal Elements in Byzantine Sigillography*, A Companion to Seals in the Middle Ages (ed. L. J. Whatley), Leiden–Boston 2019, 223–241;
- A.-K. Wassiliou-Seibt, *Stephanos Kontostephanos Komnenos und sein Siegel. Ein Interpretationsvorschlag*, Captain and Scholar. Studies in memoriam of D. I. Polemis (ed. E. Zachariadou. E. Chrysos), Andros 2009, 343–348;
- S. Weinfurter, *The Salian Century: Main Currents in an Age of Transition* (trans. B. M. Bowlus), Philadelphia, PA 1999;
- L. J. Whatley, *Introduction: Approaches to Medieval Seals and Sealing Practices*, A Companion to Seals in the Middle Ages (ed. L. J. Whatley), Leiden–Boston 2019, 1–18;
- B. Williams, *Aspects of Sealing and Glyptic in Egypt before the New Kingdom*, Seals and Sealing in the Ancient Near East (ed. M. Gibson, R. Biggs), Malibu, CA 1977, 135–140;
- H. Wolfram, *Conrad II, 990–1039. Emperor of Three Kingdoms* (trans. D. A. Kaiser), University Park, PA 2006;
- T. Woodcock, J. M. Robinson, *The Oxford Guide to Heraldry*, Oxford–New York, NY 1988;
- J. Youroukova, *Nov oloven pečat na Georgi Bodin*, Numizmatika 2 (1984) 8–13;
- G. Zacos, J. W. Nesbitt, *Byzantine Lead Seals II*, Berne 1984;
- G. Zacos, A. Veglery, *Byzantine Lead Seals I/1–3*, Basel 1972;
- M. Zagarčanin, *Novi pečat arhonta Petra*, Nova antička Duklja 6 (2015) 203–209;
- R. L. Zettler, *The Sargonic Royal Seal: A Consideration of Sealing in Mesopotamia*, Seals and Sealing in the Ancient Near East (ed. M. Gibson, R. Biggs), Malibu, CA 1977, 33–40.

КАТАЛОГ ПЕЧАТА СРПСКИХ СРЕДЊОВЕКОВНИХ ВЛАДАРА

1.

Типар Стројимира Властимировића? (друга половина 9. века)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван посебно.

Место чувања: Београд, Историјски музеј Србије, инв. бр. Пч. 284.

Издања: Т. Живковић, *Стројимиров златни печат*, 23–29.

Златни печатњак облика купе са алком, висине око 19 мм, и округлог печатног поља, пречника око 14 мм, очуван у потпуности.

Печатна представа: патријаршијски (шестокраки) крст на постољу од једног степеника, легенда у негативу између две кружнице од ниски перли по ободу

+ΚΕΡΟΙΘ·ΣΤΡΟΗΜΙΡ

+ Κύριε βοίθει(!) Στροήμιρ

2.

Печат захумског архонта Николе (последња четвртина 10. века)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван посебно.

Место чувања: OR18-SA2-18.1.

Издања: V. Prigent, *Bulles de plomb inédites pour l'histoire d'Orikos médiéval*, 144–150.

Оловна була, округлог печатног поља, пречника 22 мм, незнатно похабана.

Аверс: попрсје светитеља епископа са нимбом, без браде; легенда по ободу између две кружнице од ниски перли

+ ΚΕΡΟΗΘΤΩΣΩΔΥ

+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ

Реверс: кружна бордура од ниске перли; хоризонтална легенда у три реда

+ΝΙΚΟΛ
ΑΟΑΡΧΟΝ
ΤΖΑΧΑΜ

+ Νικολάο ἄρχοντι Ζαχλουμίας (или Ζαχλούμων)

3.

Печат дукљанског архонта Петра (крај 10. века)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван посебно.

Место чувања: непознато; *последње познато место чувања:* Берлин, Нумизматички кабинет.

Издања: G. Schlumberger, *Sigillographie*, 433–434.

Оловна була, округлог печатног поља, непознатих димензија, са вертикалном пукотином по средини.

Аверс: попрсје Богородице, која држи медаљон са Христом, између два крстолика монограма; кружна бордура од пуне линије; леви монограм почиње са Θ, насупрот је Ε, изнад Ο-Τ, испод Κ; десни монограм почиње са Β (затворена бета), испод је Θ, док Ο и Η недостају

Θεοτόκε βοήθει

Реверс: кружна бордура од пуне линије; хоризонтална легенда у четири реда

+ ΠΕΤΡΥ
ΑΡΧΟΝΤΟ
ΣΔΙΟΚΛΙΑ'
ΑΜΗΝ

+ Πέτρου ἄρχοντος Διοκλίας. Ἀμήν

4.

Печат дукљанског архонта Петра (крај 10. века)

Статус и традиција печата: оригиналан?, сачуван посебно.

Место чувања: Бар, Саборни храм Св. Јована Владимира?

Издања: M. Zagarčanin, *Novi pečat arhonta Petra*, 203–209.

Оловна була, округлог печатног поља, пречника 17 мм, незнатно похабана.

Аверс: представа Св. Ђорђа у стојећем ставу, у десној руци држи дугачко копље, а лева рука му је савијена у лакту и придржава мач који виси о појасу; кружна бордура од ниске перли; двостубачна вертикална легенда лево и десно од светитеља

Σ	...
Γ	Γ
Ε	Ι
Ω	Ο
	/

Ὁ ἅγιος Γεώργιος

Реверс: кружна бордура од ниске перли; хоризонтална легенда у три реда

ΚΕΡΘ
ΤΩCΩΔ
ΠΕΤΡ...

Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Πέτρῳ

5.

Печат краља Бодина (крај 11. века)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван посебно.

Место чувања: Истанбул, Археолошки музеј, Ist. 1291–148.

Издања: J.-C. Cheynet, *La place de la Serbie dans la diplomatie byzantine*, 89–98.

Оловна була, округлог печатног поља, пречника 28 мм, окрзаних ивица и незнатно похабана.

Аверс: попрсје Св. Теодора који у десној руци држи копље, а у левој штит; легенда између две кружнице од ниски перли по ободу

+...ΕΙΚΩΝC...ΙΝΩ.CΕΒΑCΤΩ

+ Κύριε βοήθει Κωνσταντίνῳ πρωτοσεβαστῷ

Реверс: попрсје Св. Ђорђа који држи копље у десној и штит у левој руци; легенда између две кружнице од ниски перли по ободу

ΚΑΙΕΤΘCΙΑCΤΔΙΟΚΛΙΑCCEPR...

καὶ ἐξουσιαστῆ Διοκλίας καὶ Σερβίας

6.

Печат Ђорђа Бодиновића (прва половина 12. века)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван посебно у два примерка – (6.1), (6.2).

Место чувања: Софија, Археолошки институт и музеј, бр. 69 (6.1); Крцали, приватна колекција Ивана Христова Стојанова (6.2).

Издања: T. Gerasimov, *Un sceau en plomb de Georges*, 217–218 (6.1); Юрукова–Пенчев, *Печати и монети*, 46–48, т. 3, сл. 19а–б (6.1); J. Jouroukova, *Nov oloven pečat na Georgi Bodin*, 8–13 (6.2); I. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria II*, 98, no. 115–116 (6.1, 6.2); *The collection of medieval seals from the National archeological museum Sofia*, 76, no. 151 (6.1).

(6.1, 6.2) Оловне буле, осмоугаоног печатног поља, димензија око 22–23 мм, очуване у потпуности.

Аверс: осмоугаона бордура од ниске перли; хоризонтални натпис у четири реда

GEOR
REGIS
BODINI
FILIVS

Georgius regis Bodini filius

Реверс: представа Св. Ђорђа у стојећем ставу, како у десној руци држи копље, а у левој штит који ослања на тло; осмоугаона бордура од ниске перли; двостубачна вертикална легенда лево и десно од светитеља

О	Г
А	Є
Г	Ω
І	Р
О	Г
С	,

Ὁ ἅγιος Γεώργιος

7.

Печат великог? жупана Стефана Немање (пре 1166?)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван посебно.

Место чувања: Београд, Народни музеј, инв. бр. 057_0.1182.

Издања: Ј. Petrović, *Pečat Stefana Nemanje*, 27–28; М. Laskaris, *Sceaux grecs d'Étienne Nemanja*, 149–150; V. Mošin, *Les sceaux de Stephan Nemanja*, 303–306; Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Немање*, 119–130, сл. 2а,б; Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, 249; Хекић, *Печати*, 37.

Оловна була, округлог печатног поља, пречника око 43 мм, незнатно похабана.

Аверс: кружна бордура од ниске перли; хоризонтална легенда у пет редова

+
...ΦΡΑΓΙΣ
...ΥΠΑΝΥСТΕ
...ΑΝΥΤΟV
NEMANIA.

+ Σφραγίς ζουπάνου Στεφάνου τοῦ Νεμάνια

Реверс: представа Светог Стефана са нимбом у стојећем ставу са кадионицом у десној и дарохранилицом у левој руци; кружна бордура од ниске перли; двостубачна вертикална легенда лево и десно од светитеља

Ο
Α
Γ
Ι
Ο
...

ΣΤ
Ε
Φ
Α
Ν
Ο
...

Ὁ ἅγιος Στέφανος

8.

Печат великог жупана Стефана Немање (1166–1196)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван посебно.

Место чувања: Београд, Народни музеј, инв. бр. 057_0.966.

Издања: Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Немање*, 119–130, сл. 2а,б; Хекић, *Печати*, 37–38.

Оловна була, округлог печатног поља, пречника 41 мм, окрзаних ивица и незнатно похабана.

Аверс: кружна бордура од ниске перли; хоризонтална легенда у шест редова

+
СΦΡΑΓΙΣ
ΣΤΕΦΑΝΥ
ΜΕΓΑΛΥΖΥ
ΠΑΝΥΤΟΥ
ΝΕΜΑΝΙ...

+ Σφραγίς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια

Реверс: представа Светог Стефана са нимбом у стојећем ставу са кадионицом у десној и дарохранилницом у левој руци; кружна бордура од ниске перли; двостубачна вертикална легенда лево и десно од светитеља

ΟΑ
ΓΙ
ΟС

ΣΤ
Ε
Φ
Α
Ν
Ο

Ὁ ἅγιος Στέφανος

9.

Печат великог жупана Стефана Немање (1166–1196)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван посебно.

Место чувања: Санкт Петербург, Ермитаж.

Издања: N. Lihačev, *Sceau de Stefan Nemanja*, 461–468; M. Laskaris, *Sceaux grecs d'Étienne Nemanja*, 149–150; V. Mošin, *Les sceaux de Stephan Nemanja*, 303–306; Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, 250; Хекић, *Печати*, 37–38.

Оловна була, округлог печатног поља, пречника 32 мм, знатно оштећена; можда израђена истим типаром као и претходни печат.

Аверс: хоризонтална легенда у шест редова

+
СΦΡΑΓΙΣ
ΣΤΕΦΑΝΥ
ΜΕΓΑΛΥΖΥ
ΠΑΝΟΥΤΟΥ
ΝΕΜΑΝΙΑ

+ Σφραγίς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια

Реверс: представа Светог Стефана са нимбом у стојећем ставу са кадионицом у десној и дарохранилницом у левој руци; двостубачна вертикална легенда лево и десно од светитеља

...	...
Г	Г
ОС	Ф
	А
	...

Ὁ ἅγιος Στέφανος

10.

Печат великог жупана Стефана Немање (око 1191-1199)

Статус и традиција печата: оригиналан, познат на основу два примерка – (10.1) на повељи Стефана Немање Сплиту из око 1191; (10.2) на оснивачкој повељи Стефана Немање Манастиру Хиландару из 1198/1199.

Место чувања: изгубљен (познат само на основу цртежа Ивана Лучића из 17. века: Сплит, Надбискупски архив, Каптолски архив, *Scrinia B (Lucius)*, vol. 536, fol. 146r) (10.1); изгубљен (последње познато место чувања: Београд, Народна библиотека Србије) (10.2).

Издања: V. Čajkanić, *Über die Echtheit eines serbisch-byzantinischen Verlobungsringes*, 113 (10.2); V. Mošin, *Les sceaux de Stephan Nemanja*, 303–306 (10.2); М. Динић, *Три повеље из истиса Ивана Лучића*, 69–70, 74 (10.1); Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка повеља*, 49–60 (10.2); Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, 247–248 (10.2), 250–252 (10.1); *Зборник*, 63, бр. 7 (10.1), 67, бр. 9 (10.2); Хекић, *Печати*, 36–37 (10.1, 10.2).

(10.1) Оловна була округлог печатног поља непознатих димензија.

(10.2) Златна (позлаћена?) була округлог печатног поља непознатих димензија, виси на врпци везаној за малу алку која је постављена бочно на печату.

Аверс: кружна бордура од пуне линије; хоризонтална легенда у четири реда

СФΡΑ
ΓΙCΤΕ
ΦΑΝΥ
ΜΕΓΑ

Σφραγίς Στεφάνου μεγά-

Реверс: кружна бордура од пуне линије; хоризонтална легенда у пет редова

ΛΥ
ΖΥΠ
ΑΝΥΤ
ΥΝΕΜ
ΑΝΙΑ

-λου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια

11.

Печат Стефана Страцимира (друга половина 12. века)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван посебно.

Место чувања: Београд, Народни музеј, инв. бр. 057_0.1034.

Издања: Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Страцимира*, 131–133; Хекић, *Печати*, 38.

Оловна була, округлог печатног поља, пречника 30 мм, знатно похабана.

Аверс: кружна бордура од ниске перли; хоризонтална легенда у пет редова

+СФΡ
ΑΓΙCCTΕ
ΦΑΝΥΤΥ
CΤΡΑΤΖΗ
Μ...ΡΥ

+ Σφραγίς Στεφάνου τοῦ Στρατζημήρου

Реверс: представа Светог Стефана са нимбом у стојећем ставу са кадионицом у десној и дарохранилницом у левој руци; кружна бордура од ниске перли; двостубачна вертикална легенда лево и десно од светитеља

...

...

Φ

...

Ὁ ἅγιος Στέφανος?

12.

Печат кнеза Мирослава Хумског (друга половина 12. века)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван посебно.

Место чувања: изгубљен (последње познато место чувања: Љубушки, самостан Хумац, инв. бр. 195. 1903. V. 10, познат само на основу калка Ћира Трухелке)

Издања: Р. Anđelić, *Pečat humskog kneza Miroslava*, 277–280; Anđelić, *Pečati*, 55–58, br. 29, tab. 19, sl. 29a, b; Хекић, *Печати*, 40.

Оловна була, округлог печатног поља, пречника око 36–37 мм, са вертикалном пукотином по средини, знатно похабана.

Аверс: хоризонтална легенда у четири реда

+ПЄУѠГЪ
КІЄЗѠХЛІМЪ
СКОГѠМНРО
СЪ...ВА

+ Печать кнеза хлмьскога Миросьлава

Реверс: представа Светог Стефана са нимбом у стојећем ставу са кадионицом у десној и дарохранилицом у левој руци; двостубачна вертикална легенда лево и десно од светитеља

АГ	Ф
С	Ѡ
СТ	Н
Є	О
	С

Ὁ ἅγιος Στέφανος

13.

Печат великог жупана Стефана Немањића (око 1214–1217)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на препису заклетве Стефана Немањића Дубровнику из око 1214–1217.

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 20.

Издања: К. Јиречек, *Уговор Стефана Првовенчаног са Дубровчанима*, 305; Ćremošnik, *Neznani pečati*, 51–52, tab. 1, sl. 1; Ćremošnik, *Studije*, 119, tab. 1, sl. 1; *Зборник*, 85, бр. 13; Порчић, *Документи*, 133–135, бр. 3, т. 4, сл. 3.1; Хекић, *Печати*, 41–42.

Двострани печат од смеђег воска, округлог печатног поља, непознатих димензија, знатно оштећен, недостаје $\frac{3}{4}$ печата, виси на врпци од жућкастих ланених нити провучених кроз две рупе у плики документа.

Аверс: хоризонтална легенда у више редова?

...СТЄ?

Стефанъ?

Реверс: непозната ликовна представа, можда орао скупљених крила?

14.

Печат кнеза Андрије Хумског (око 1214–1235)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на заклетви кнеза Андрије Хумског Дубровнику из 1214–1235.

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 13.

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 22, бр. 3, таб. 1, сл. 3; Anđelić, *Pečati*, 59, br. 30, tab. 19, sl. 30; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje I*, 132–133; *Зборник*, 131, бр. 28; И. Равић, *ССА* 12, 11; Порчић, *Документи*, 138, бр. 5, т. 7, сл. 5.

Једностранни печат од тамносмеђег воска, округлог печатног поља, пречника 15 мм, знатно похабан, висио је са врпце од плаве свиле провучене кроз две рупе у плики, са које је данас откинут.

Аверс: крстолики монограм, слова данас нечитка

Андрѣа крѣсть / Андрѣа кнезь?

15.

Печат краља Радослава (1234)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи краља Радослава Дубровнику из 1234.

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 38.

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 21–22, бр. 1; Čremošnik, *Studije*, 119–120; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 104; *Зборник*, 129, бр. 27; Порчић, *Документи*, 139, бр. 6; Хекић, *Печати*, 42–43.

Једностранни печат од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 27 мм, знатно похабан, утиснут на два хоризонтална прореза у пергаменту („српски“ начин причвршћивања).

Аверс: краљ у византијском владарском орнату и са инсигнијама седи на престолу без наслона, са жезлом у десној руци и шаром (јабука са крстом, *globus cruciger*) у левој; кружна легенда по ободу нечитка.

16.

Печат краља Владислава I (1234/1235)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи краља Владислава Дубровнику из 1234/1235.

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 70.

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 22, бр. 4; Čremošnik, *Studije*, 120–122; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 104; *Зборник*, 137, бр. 30; Порчић, *Документи*, 141–142, бр. 7; Хекић, *Печати*, 42–43.

Једностранни печат од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 18 мм, знатно похабан, виси на врпци од црвене свиле провучену кроз две широко размакнуте рупе у плики, на средини листа.

Аверс: краљ у византијском владарском орнату и са инсигнијама седи на престолу, са жезлом у десној руци и шаром у левој; кружна легенда по ободу нечитка.

17.

Печат краља Владислава I (око 1236)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи краља Владислава Дубровнику из око 1236.

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 86.

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 22–23, бр. 5–6; Ћремошник, *Studije*, 120–122; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 104; Марјановић-Душанић, *Идеологија*, 224; *Зборник*, 159, бр. 39; Порчић, *Документи*, 146–147, бр. 8; Хекић, *Печати*, 46.

Двострани печат од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 60 мм, недостаје око половина обода са легендом, незнатно похабан, виси на врпци од црвене свиле, провученој кроз три рупе испод потписа по средини листа.

Аверс: краљ у византијском владарском орнату и са инсигнијама седи на престолу са наслоном, са жезлом у десној руци и шаром у левој; легенда између две кружнице по ободу

...ЛВКРАВСХРѢШ...

Владиславъ краљъ всѣхъ Рашкихъ...?

Реверс: представа коњаника са шлемом, у касу, са копљем у десној руци, окренутим десно (хералдичко лево); легенда између две кружнице по ободу

+СТФЪ...ѢСНРІВУН

+ Стефанъ...?

18.

Печат краља Уроша I (1243–1276)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи краља Уроша I Хиландару о цркви у Бистрици (1243–1276).

Место чувања: Света гора, манастир Хиландар, Хил. 2 (А 2/1).

Издања: Мошин, *Повеља краља Владислава*, 26–29; Синдик, *Акта*, 18, бр. 2; Синдик, *Печати*, 232–233; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 104–105; *Зборник*, 239, бр. 68.

Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 35 мм, незнатно похабана, виси са врпце од плаве свиле провучене кроз четири рупе између два дела потписа мало лево од средине листа.

Аверс: владарско попрсје, краљ са нимбом до струка, у пуном орнату и са инсигнијама (круна типа стема са које висе препендулије-кићанке, дивитисион са раскошно украшеним манијакисом, лоросом и епиманикијима, у десној руци држи жезло са крином на врху, лева, у којој можда држи акакију, у висини груди); легенда између две кружнице по ободу

+ТТЪФАНЪНРАЛЪУШЬССТРЪБЪТКНЗМН

+ Стѣфанъ краљ Оурошь все сръбьски земли

Реверс: попрсеје Св. Стефана у хитону са наборима, како држи – у десној руци која се не види – патријаршијски (шестокраки) крст; легенда између две кружнице од ниски перли по ободу

+...О□УЉЬС'ТГОоТТЪФАН...

+ Хрисовоуль светаго Стѣфана

двостубачна вертикална легенда лево и десно од светитеља у пољу, отиснута у негативу

С	С
Т	Т
Н	Є
	Б

Свети Стефанъ

19.

Печат кнеза Андрије Хумског (око 1247–1249)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на заклетви кнеза Андрије Хумског Дубровнику из 1247–1249.

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 140.

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 23, бр. 7, таб. 2, сл. 7; Anđelić, *Pečati*, 60–61, br. 31, tab. 19, sl. 31; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje I*, 134–135; *Зборник*, 185, бр. 49; И. Равић, *ССА* 12, 12; Порчић, *Документи*, 152–153, бр.11, т. 17, сл. 11.

Једнострани печат од тамносмеђег воска, округлог печатног поља, пречника око 65 мм, недостаје обод печата на горњој половини, висио је са врпце од црвене свиле провучене кроз две рупе у плики са које је данас је откинут.

Аверс: представа орла скупљених крила (можда са две главе, али је вероватније само са једном) и легенда између две кружнице на ободу печата

...ВЕЛННХЉЬМЪС...

+ Си печать велкога хлмскога кнеза Андрѣа?

20.

Печат краља Уроша I (1254)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на уговору краља Уроша Дубровнику о спорним поседима и другим питањима (23. август 1254).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 220.

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 23, бр. 8; Ћremošnik, *Studije*, 122–123; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 105; Марјановић-Душанић, *Идеологија*, 224; *Зборник*, 211, бр. 58; Порчић, *Документи*, 159–160, бр. 14.

Једнострани печат од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 52 мм, незнатно похабан, виси на врпци од црвене свиле провученој кроз две рупе у плики знатно испод текста мало десно од средине листа.

Аверс: представа коњаника са шлемом, у касу, са копљем у десној руци, окренутог десно (хералдичко лево); легенда између две кружнице по ободу

+СТФЪУРШЬ...ЛВС...РАШ...ЛИПОМО...

+ Стефанъ Урошь краљъ всѣхъ рашкихъ и поморскихъ?

21.

Печат краљице Јелене (1267/1268)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на заклетви краљице Јелене Дубровчанима (3. фебруар 1267. или 1268).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 293.

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 24–25, бр. 12, таб. 3, сл. 12; Ћremošnik, *Studije*, 123–124, tab. 2, sl. 5; *Зборник*, 237, бр. 67; Порчић, *Документи*, 165–166, бр. 16, т. 25, сл. 16..

Једнострани печат од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 35 мм, незнатно похабан, виси на црвеној врпци, кроз једну рупу, између два дела потписа по средини.

Аверс: краљица са високом отвореном круном са препендулијама седи на престолу са бочним наслонима и ногарима; легенда између две кружнице по ободу

+ЄЛЪНАКРАЛЦА...Г...(ПО...

+ Елѣна кралїца...?

22.

Печат краља Стефана? (1276–1282; 1321–1346)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи краља Уроша I манастиру Светих апостола на Лиму (1254–1264).

Место чувања: Света гора, манастир Хиландар, Хил. 135/137 (Свт. 1).

Издања: Соловјев, *Два прилога*, 41, бр. 8; Мошин, *Повеља краља Владислава*, 29–32; Синдик, *Акта*, 114, бр. 135/137; Синдик, *Печати*, 233, сл. 11–12; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 105; *Зборник*, 225–226, бр. 64.

Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 60 мм, очувана у потпуности, виси на уплетеној врпци од плаве свиле која је била провучена кроз једну рупу по средини последњег реда текста потврде архиепископа Арсенија I, дописане испод потписа Уроша I, и која је данас одвојена од документа због последица хаварије.

Аверс: представа владара у византијском репрезентативном ставу како стоји на даису, са круном типа стема са које висе препендулије, у дивитисиону са манијакисом, периврахијима, кружним нашивцима на лактовима и у пределу колена, епиманикијима и лоросом пребаченим преко леве руке, у којој држи акакију, док у десној руци држи жезло са шестокраким крстом на врху; легенда између две кружнице од ниски перли по ободу

+(ТФѦНЬІЅРАЉЪВХРН(ТАБГѦВЕРННІЅРАЉ(...Б(ІЅХЪZМѦНМОР(ІЅН

+ Стефанъ краљ в Христа Бога верни краљ срѣбскихъ земљ и морски

Реверс: представа Св. Стефана у стојећем ставу на даису, у стихару са наборима и ораром, са кадионицом у десној руци, док у левој држи дискос или малу дарохранилницу; легенда између две кружнице од ниски перли по ободу

+(ВЕТН(ТЕПАГНЪПРЪВ...МУУЕННІЅЪАРЪХНДНЪІЅОНЪНПО(ТОѦ

+ Свети Степанъ прьвомоученикъ архидиѣконъ и апостоль

23.

Печат краља Стефана? (1276–1282; 1321–1346)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повелји краља Милутина Манастиру Хиландару о оснивању Хрусијског пирга (1302).

Место чувања: Њујорк, Универзитет Колумбија?

Издања: Мошин, *Повеље краља Милутина*, 62–63; *Споменици на Македонија I*, 293–294, т. 28, сл. 2; А. Веселиновић, *ССА* 9, 20; *Зборник*, 349–350, бр. 99.

Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 54 мм, оштећена, одломљен четвртина руба при врху, виси на врпци од црвене свиле провученој кроз три рупе одмах испод потписа по средини листа.

Аверс: представа владара у византијском репрезентативном ставу како стоји на даису, у пуном орнату, са круном типа стема са које висе препендулије, у дивитисиону са манијакисом, периврахијима и лоросом пребаченим преко леве руке, у којој држи акакију, док у десној руци држи жезло са шестокраким крстом на врху; легенда између две кружнице по ободу

...ТЕПАНЪГѦХРНСТЕБОЗЕВЕРЪННІЅРАЉЪСЪБГОМ...

+ Степанъ w Христe Бозе веръни краљ съ Богомъ?

Реверс: представа Св. Стефана у стојећем ставу на даису, у стихару са наборима и ораром, како у десној руци држи кадионицу, а у левој кодекс-јеванђеље или малу дарохранилницу; легенда између две кружнице по ободу

+С...ОМУУЕННІЅЪАРЪХНДНЪІЅОНЪАПЪЕС

+ Свети Стефанъ Прьвомоученикъ архидиѣконъ апостоль ес?

24.

Печат краља Драгутина? (око 1282)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи краља Милутина (или Драгутина) Хиландару (око 1282).

Место чувања: Света гора, манастир Хиландар, Хил. 4 (А 3/1).

Издања: В. Мошин, *Српски средњовековни печати*, 7; Синдик, *Акта*, 20, бр. 4; Синдик, *Печати*, 233, сл. 13–14; Д. Живојиновић, *ССА* 9, 4; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 105, сл. 23; *Зборник*, 267–268, бр. 78.

Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 32 мм, очувана у потпуности, виси на црвеној врпца провученој кроз две рупе између главног текста и потписа, по средини листа.

Аверс: представа владара са нимбом у византијском репрезентативном ставу који стоји на даису, са круном на глави, типа стема са које висе препендулије, у дивитисиону са манијаком и лоросом пребаченим преко леве руке (у којој држи акакију?), док у десној руци држи жезло са шестокраким крстом на врху; кружна бордура од ниске перли; двостубачна вертикална легенда лево и десно од владара у пољу

СТЄ
ПѣНЬ

Λ
Рѣ
ЅІ

Степань краљь

Реверс: представа Св. Стефана са нимбом у стојећем ставу на даису, у стихару и са ораром, како у десној руци држи кадионицу (или можда дарохранилницу?), а у левој крст; кружна бордура од ниске перли; двостубачна вертикална легенда лево и десно од светитеља у пољу

СТ
НЄ
Тѣ
Ф
ИЬ

ПР
БВО
МУ
VЄ
NH
КЪ

+ Свети Стефань Прьвомоученикь

25.

Печат краља Стефана Уроша? (1282–1331)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на фалсификованој повељи (примерак Г) краља Милутина Хиландару којом потврђује поседе манастиру (1303).

Место чувања: Света гора, манастир Хиландар, Хил. 141/143 (Свт 10).

Издања: Мошин, *Повеља краља Владислава*, 72–73; Синдик, *Акта*, 120, бр. 141/143; Синдик, *Печати*, 233, сл. 15–16; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 106–107; *Зборник*, 364, бр. 104; А. Фостиков, *ССА* 13, 80–82.

Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 30 мм, оштећена, врпца од плаве свиле провучена кроз две рупе на плики на којој виси је од јачине притиска пробила аверс у доњем делу и реверс у горњем делу, а делић обода печата при врху где врпца излази је отпао.

Аверс: представа владара у византијском репрезентативном ставу, са тророгом отвореном круном на глави са које висе препендулије, у дивитисиону са укрштеним лоросом чији је крај пребачен преко леве руке у којој држи акакију, док у десној руци држи жезло са трозупцем на врху; на левој страни се појављује рука из облака која благосиља, сигнирана IC XC (Исоус Христос); легенда између две кружнице од ниски перли по ободу

...ТЄФ4НЬ:УРГѠШЬ:МНЛ...ГѠМЬБЖГѠМЬ:ЪР4...

+ Стефанъ Оурѡшь милостїѡмь божиѡмь краљь

Реверс: представа Св. Стефана у стојећем ставу, у стихару са наборима и ораром, можда са кадионицом у левој руци; легенда између две кружнице од ниски перли по ободу

...ЫСТЄФѧНЬ:ПРЪВОМУУВЄННКЪ:НѧРХНДНѧѠ...

+ Свети Стефанъ пръвомоученикъ и архидиакоњь

двостубачна вертикална легенда лево и десно од светитеља у пољу

С	С
Т	ТЄ
Ъ	Ф
І	ѧН

Светы Стефанъ

26.

Печат краља Милутина (1282–1283)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван у два примерка – (26.1) на повељи краља Милутина Дубровнику којим потврђује повластице које им је дао Драгутин (око 1282); (26.2) на повељи краља Милутина Дубровнику о Брскову (око 1283).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 316 (26.1); Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 317 (26.2).

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 23–24, бр. 9, таб. 2, сл. 9 (26.2), 24, бр. 10, таб. 2, сл. 10 (26.1); Šremošnik, *Studije*, 125–126 (26.1, 26.2); Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 106 (26.1); *Зборник*, 275, бр. 81 (26.1), 289, бр. 87 (26.2); Порчић, *Документи*, 172, бр. 20, т. 27, сл. 20 (26.1), 173, бр. 21, т. 27, сл. 21 (26.2).

(26.1) Једностранни печат од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 78 мм, оштећен, у горњем делу трећина печата је одвојена хоризонталном пукотином, виси на црвеној врпци провученој кроз три рупе испод потписа, лево од средине листа.

(26.2) Једностранни печат од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 78 мм, искрзаних ивица и знатно похабан, виси на црвеној врпци провученој кроз доње две од четири квадратно распоређене рупе испод празнине у средини потписа.

Аверс: краљ са круном на глави, типа стема (одевен вероватно у дивитисион са лоросом), седи на престолу са резбареним наслоном и ногарима, у левој руци која је савијена у лакту и испружена држи шар са крстом, у десној која је савијена у лакту и припијена уз тело жезло, можда са крином на врху; легенда између две кружнице по ободу

+СТФ?...ПО...СТН...КНХ...ПОМ

+ Стефань Оурошь по милости [божиеи] краљь рашкихь земель и поморскихь?

27.

Печат краља Милутина (1282–1321)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на препису (15. век) повеље краља Душана Радослави, удови Милшиној (1337).

Место чувања: Света гора, манастир Хиландар, Хил. 14 (А 3/5).

Издања: Соловјев, *Два прилога*, 39–40, бр. 1; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 107–108; С. Марјановић-Душанић, *ССА* 9, 71–73.

Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 32 мм, очувана у потпуности, виси на свиленој црвеној врпци провученој кроз четири квадратно распоређене рупе, која је испод печата завезана у чвор, десно од потписа.

Аверс: представа владара са нимбом у византијском репрезентативном ставу који стоји на даису, са круном на глави, типа стема са које висе препендулије, у дивитисиону са манијакисом и лоросом пребаченим преко леве руке (у којој држи акакију?), док у десној руци држи жезло са шестокраким крстом на врху; кружна бордура од ниске перли; двостубачна вертикална легенда лево и десно од владара у пољу

V
ОРО
ШЬ

Λ
ISPd

Оурошь краљь

Реверс: представа Св. Стефана са нимбом у стојећем ставу на даису, у стихару и са ораром, како у левој руци држи кадионицу, а у десној можда дарохранилицу; легенда између две кружнице по ободу

+СТНСТЄП·ѦНЬПРНВОМОУУЄННІЌЪ·

+ Свети Степань привомоученикъ

28.

Печат краљице Јелене (1289)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи Дубровнику о виноградима (1289).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 13. stoljeće, br. 351.

Издања: Čremošnik, *Studije*, 123–124; *Зборник*, 287, бр. 86; Порчић, *Документи*, 177, бр. 24, т. 29, сл. 24.1.

Једнострани печат од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 35 мм, знатно похабан, утиснут на „српски“ начин (на два хоризонтална прореза) између два дела потписа, на средини десне половине доње маргине; можда израђен истим типаром као и бр. 21.

Аверс: краљица седи на престолу; легенда нечитка.

29.

Печат благоверног краља? (14. век)

Статус и традиција печата: фалсификат?, сачуван на фалсификованој повељи (примерак А) краља Милутина Хиландару којом потврђује поседе манастиру (1303).

Место чувања: Света гора, манастир Хиландар, Хил. 144/146 (Свт 7).

Издања: Мошин, *Повеље краља Милутина*, 77–78; Кораћ, *Повеља*, 147–148; Синдик, *Акта*, 123, бр. 144/146; Синдик, *Печати*, 233, сл. 17–18; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 107; *Зборник*, 362, бр. 104.

Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 41 мм, очувана у потпуности, виси на црвеној врпца провученој кроз две рупе знатно испод потписа, мало лево од средине листа.

Аверс: представа владара у византијском репрезентативном ставу, са круном на глави, типа стема са које висе препендулије, у дивитисиону са укрштеним лоросом чији је крај пребачен преко леве руке у којој држи акакију, док у десној руци држи жезло са крстом на врху; кружна бордура од пуне линије; хоризонтална легенда у пет редова коју дели фигура владара

ВЬ–ЛА
ВА–БЛ
ГОВС–ОН
НРР–Л
Р–А

Вь Христа Бога благоверни краљ А?

Реверс: представа Христа који стоји испред ниског престола без наслона (токос), у левој руци држи јеванђеље, а десном благосиља; кружна бордура од пуне линије лево и десно од Христа у пољу сигле

ІС

ХС

Ісоусь Христось

30.

Печат краљице Јелене (1304)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на писму краљице Јелене Дубровнику о измирењу Николичиног дуга (пре 18. маја 1304).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, Prilozi arhivskim serijama IVa, br. 4.

Издања: Ћremošnik, *Studije*, 123–124; *Зборник*, 359, бр. 103; Порчић, *Документи*, 183, бр. 28, т. 32, сл. 28.1.

Једнострано печат од смеђег воска, овалног печатног поља, димензија 18×22 мм, знатно похабан, утиснут на полеђини између два дела адресе, мало десно од средине, на траци од папира којом је затворено писмо.

Аверс: печатна представа непрепознатљива, можда попрсје краљице; легенда није посведочена.

31.

Печат краља Стефана? (1321–1346)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи краља Стефана Дечанског манастиру Хиландару о међама поседа у Хотачкој метохији и Богородичиној цркви у Призрену (8. фебруар 1327).

Место чувања: Света Гора, манастир Хиландар, Хил. 8 (А 3/3).

Издања: Синдик, *Акта*, 23, бр. 8; Синдик, *Печати*, 233, сл. 19–20; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 106, сл. 24; С. Мишић, *ССА* 5, 69–70.

Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 51 мм, очувана у потпуности, виси на црвеној врпци, провученој вероватно кроз четири рупе знатно испод потписа по средини на месту пресавијања пликe.

Аверс: представа владара у византијском репрезентативном ставу на даису, са круном на глави типа стема са орфаносом и препендулијама, у дивитисиону са манијакисом и лоросом чији је крај пребачен преко леве руке у којој држи акакију, док у десној руци држи жезло са шестокраким крстом на врху; легенда између две кружнице од ниски перли по ободу

+СТЕФДНІЃРДЛВСЄСРБСІЃНХЪСЕМЛНПОМОРСІЃНХЪ

+ Стефанъ краљъ все! сръбскихъ земл и поморскихъ

Реверс: представа Св. Стефана у стојећем ставу на даису, у стихару са наборима и са ораром; у десној руци држи кадионицу, у левој малу четвртасту дарохранилницу, легенда између две кружнице од ниски перли по ободу

+СТЕФДНЪПРЪВОМУНЃЪДРХНДНДЃОНЪНДПОСТОЛЪ

+ Стефанъ Пръвомоученикъ архидиаконъ и апостолъ

32.

Печат краља Стефана Дечанског (1321–1331)

Статус и традиција печата: оригиналан?, сачуван на фалсификованој повељи (15. век) краља Милутина Хиландару о улијарима (1321).

Место чувања: Света гора, манастир Хиландар, Хил. 143/145 (Свт 6).

Издања: Мошин, *Повеља краља Владислава*, 72–73; Синдик, *Акта*, 120, бр. 141/143; Синдик, *Печати*, 233, сл. 15–16; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 106–107; *Зборник*, 364, бр. 104; А. Фостиков, *ССА* 13, 80–82.

Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 50 мм, оштећена, вертикална пукотина по средини на реверсу, виси на црвеној врпци пришивеној за лист између два реда краљевог потписа, по средини листа.

Аверс: представа владара у византијском репрезентативном ставу, са круном на глави типа стема са које висе препендулије, у дивитисиону са кружним нашивцима на лактовима,

епиманикијима и укрштеним лоросом чији је крај пребачен преко леве руке у којој држи акакију, док у десној руци држи жезло са крстом на врху; бордура од две кружнице између којих је простор испуњен наизменично ређаним петолисним розетама и крстићима; легенда између две кружнице од ниски перли између бордуре и ликовне представе

+ПОМАТНБЖНІЄНСТЄФѠНЅРѠЃѠШЬТРЕТН

+ По милости божијей Стефанъ краљ Ѡрошь Трети

Реверс: представа Св. Стефана у стојећем ставу, у стихару са ораром, са капом(?) на глави, у левој руци држи кадионицу, у десној предмет који готово сигурно јесте јеванђеље, окружују га петолисне розете, осам са десне стране и две са леве, и једна већа шестолисна розета са десне стране; бордура од две кружнице између којих је простор испуњен наизменично ређаним петолисним розетама и крстићима; легенда између две кружнице од ниски перли између бордуре и ликовне представе, фигура светитеља је дели на пола

+СТЄФѠНЬПРЬВО—МОУУЄННІЃЪ×

+ Стефанъ Првмоученикъ

33.

Печат младог краља Душана (1321–1345)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван у два примерка – (33.1) на повељи краља Душана Дубровчанима о додатним условима за уступање Стоњског рата (19. мај 1334); (33.2) на повељи краља Душана за дубровачку властелу о укидању требињске царине (26. октобар 1345).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 998 (33.1); Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 999 (33.2).

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 25, бр. 13, таб. 3, сл. 13 (33.1), 25, бр. 14, таб. 3, сл. 14 (33.2); Соловјев, *Два прилога*, 38, бр. 4 (33.1), бр. 9 (33.2); Ћремошник, *Студије*, 128–129, таб. 3, сл. 9а (33.1), 129, таб. 3, сл. 9б (33.2); Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 107 (33.1); Марјановић-Душанић, *Идеологија*, 56 (33.1); Н. Порчић, *ССА* 5, 90–91 (33.2); Д. Јечменица, *ССА* 9, 57–58 (33.1); Порчић, *Документи*, 218–220, бр. 54, т. 49, сл. 54 (33.1), 227–228, бр. 61, т. 53, сл. 61 (33.2).

(33.1) Једностранни печат од црвеног воска наливеденог преко печатне грудве од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 70 мм, оштећен, незнатно похабан, четвртина обода са легендом недостаје, виси на црвеној врпци провученој кроз пет рупа између два веома широко размакнута дела потписа по средини листа, која улази у печатну грудву на две и излази на две рупе.

(33.2) Једностранни печат од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 70 мм, знатно похабан, око 1/5 печата на левој страни недостаје, висио је на врпци од плаве свиле провученој кроз четири рупе, али је данас одвојен од повеље.

Аверс: краљ са круном на глави, типа стема са које висе препендулије, одевен вероватно у дивитисион, како у десној руци савијеној у лакту и припијеној уз тело држи жезло, а у левој руци савијеној у лакту и испруженој шар са крстом, седи на престолу са резбареним ногарима и високим наслоном; легенда између две кружнице по ободу

+СТЄ...БЖНІЄНМЛѠДЫКРѠЛЬСР...СКН

+ Стефанъ по милости божиѣи млади краль српски

двостубачна вертикална легенда лево и десно од владара у пољу

...
ФѠН
МЛѠ

ДЫ
КР
ѠЛ

Стефанъ млади краль

34.

Печат краља Стефана Дечанског (1327)

Статус и традиција печата: оригиналан, познат на основу два примерка – (34.1) на повељи Стефана Дечанског манастиру Хиландару о селу Добродољани и поседима у Хотачкој метохији (9. јули 1327); (34.2) на препису (15. век) повеље цара Душана манастиру Хиландару којом суди и потврђује права и поседе (2. маја 1355).

Место чувања: Света гора, манастир Хиландар, Хил. 9 (А 3/4) (34.1); изгубљен (последње познато место чувања: Света Гора, манастир Хиландар, Хил. 40) (34.2).

Издања: Соловјев, *Два прилога*, 42, бр. 12 (34.2); Синдик, *Акта*, 24, бр. 9 (34.1), 47, бр. 40 (34.2); Синдик, *Печати*, 233–234, сл. 21–22 (34.1); Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 106 (34.1), 108 (34.2); Марјановић-Душанић, *Идеологија*, 57 (34.2); С. Мишић, *ССА* 2, 30 (34.1).

(34.1) Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 44 мм, незнатно оштећена, са вертикалном пукотином по средини при дну аверса, виси на врпци од пурпурне свиле, провученој кроз рупе испод потписа по средини.

(34.2) Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 44 мм, очувана у потпуности, висила је на тамној врпци кроз четири рупе одмах испод потписа по средини листа.

Аверс: представа владара у византијском репрезентативном ставу, са круном на глави, типа стема са које висе препендулије, одевеног у дивитисион са укрштеним лоросом чији је крај пребачен преко десне руке у којој држи акакију, док у левој руци држи жезло са крстом на врху; из облака десно од фигуре краља се појављује рука која благосиља, сигнирана НС ХС (Исоусь Христось); легенда између две кружнице од ниски перли по ободу

+СТЄФѠНЪУРОШЫІРѠЛПОМНЛОСТНБНЄНСРБСІЃЗСНС

+ Стефанъ Оурошь краль по милости божиѣи србскои земли

вертикална легенда лево од владара у пољу

Ѡ
ШЫ
ІР
Л

Оурошь краль

Реверс: представа Св. Стефана у стојећем ставу, у стихару са ораром, како у левој руци држи кадионицу, у десној дарохранилницу (који доста подсећа на кодекс-јеванђеље); легенда између две кружнице од ниски перли по ободу

+СТЫІСТЄФѦНЪПРЪ□ОМУУЄННІЌЪНѦРХНДНІЌОН

+ Светы Стефанъ Пръвомоученикъ и архидиаконъ

двостубачна вертикална легенда лево и десно од светитеља у пољу

С	С
Т	ТЄ
Ы	Ф
Н	НЪ

Светыи Стефанъ

35.

Печат краља Душана (1331?)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи краља Душана Дубровчанима о надокнади за узету робу (1331?).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, 14. stoleće, br. 136 / bečki br. 994.

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 24, бр. 11, таб. 2, сл. 11; Čremošnik, *Studije*, 130, tab. 3, sl. 9c; Д. Јечменица, *ССА* 10, 20–21; Порчић, *Документи*, 205–207, бр. 48, т. 41, сл. 48.

Једнострани печат од жутог воска, округлог печатног поља, пречника око 62 мм, оштећен тако да недостаје скоро читав руб и знатно похабан, био је утиснут на „српски“ начин, данас одвојен од документа.

Аверс: краљ са круном на глави, седи на престоу са резбареним ногарима и високим наслоном који се на оба краја завршава крином; у испруженој левој руци држи шар, у десној руци припијеној уз тело жезло, можда са крином на врху; кружна легенда по ободу

...МОРЪС...

... краљ... поморскихъ?

36.

Печат краља Душана (1331–1345)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на фалсификованој повељи цара Душана Хиландару о међама манастира (26. април 1348).

Место чувања: изгубљен (последње познато место чувања: Света Гора, манастир Хиландар, Хил. 33).

Издања: Соловјев–Мошин, *Грчке повеље*, 336–337, бр. 44; М. Ивановић, *ССА* 14, 43.

Позлаћена була, округлог печатног поља, непознатих димензија, очувана у потпуности, висила је на врпци од тамне свиле кроз две рупе одмах испод потписа по средини листа.

Аверс: представа владара у византијском репрезентативном ставу?; кружна легенда по ободу

+СТФНЪВХАВЪРНИКРА·САМОДРЖЦЪВСЪХСРБСКНПО

+ Стефанъ въ Христа вѣрни краль самодржць всѣх сръбски ꙗ поморскихъ земль

Реверс: представа Св. Стефана у стојећем ставу на даису, у стихару са наборима и са ораром у левој руци држи кадионицу, а у десној можда дарохранилницу, окружује га већи број цветића са обе стране; легенда између две кружнице по ободу

+СТЫНСТЕФАНЪПРЪВОМОУУЄННКЪХВЪ

+ Светыи Стефанъ првомоученикъ Христовъ

37.

Печат цара Душана (1346–1355)

Статус и традиција печата: оригиналан, познат на основу седам примерака – (37.1) на фалсификованој повељи (примерак В) краља Милутина Хиландару којом потврђује поседе манастиру (1303); (37.2) на интерполисаном препису повеље краља Милутина Хиландару о куповини три аделфата за Карејску келију (1317); (37.3) на препису Душанове Тетовске повеље (1343–1345); (37.4) на тзв. „Зографској легенди“, фалсификованој сводној хрисовуљи манастира Зографа; (37.5) на фалсификату (примерак Б, с почетка 15. века) повеље цара Душана цркви Св. Петра Коришког (17. мај. 1355); (37.6) на повељи цара Душана Хиландару којом даје Хрусијском пиргу село Гајдарохор (1345); (37.7) на повељи цара Душана манастиру Хиландару о селу Лесковљани (10. август 1354).

Место чувања: Света Гора, манастир Хиландар, Хил. 145/147 (Свт. 4) (37.1); Света Гора, манастир Хиландар, Хил. 140/142 (Свт. 2) (37.2); Света Гора, манастир Хиландар, Хил. 146/148 (Свт. 9) (37.3); Света Гора, манастир Зограф, Б5 (37.4); Света Гора, манастир Хиландар, Хил. 42 (А 2/3 и 2/4) (37.5); изгубљен (последње познато место чувања: Света Гора, манастир Хиландар, Хил. 22) (37.6); изгубљен (последње познато место чувања: Света Гора, манастир Хиландар, Хил. 37) (37.7).

Издања: *Actes de l'Athos IV. Actes de Zoographou*, 169–174 (37.4); Соловјев, *Два прилога*, 40, бр. 4 (37.6), 42, бр. 11 (37.7), бр. 14 (37.5); L. Mavromatis, *Le chrysobulle de Dušan*, 352, n. 2, pl. 4 (37.4); Мошин, *Повеља Карејској ћелији*, 71, сл. 3 (37.4); Мошин, *Повеље краља Милутина*, 65 (37.2); Кораћ, *Повеља*, 144–146 (37.1, 37.2, 37.3, 37.5); *Споменици на Македонија I*, 359, таб. 38 (37.6); Синдик, *Акта*, 48–49, бр. 42 (37.5), 119, бр. 140/142 (37.2), 124, бр. 145/147 (37.1), 125, бр. 146/148 (37.3); Синдик, *Печати*, 234, сл. 31–32 (37.5), сл. 33–34 (37.2), сл. 35–36 (37.1), сл. 37–38 (37.3); Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 108 (37.1, 37.2, 37.3, 37.4, 37.5, 37.6, 37.7); С. Бојанин, ССА 4, 126–127 (37.7); Д. Живојиновић, ССА 6, 84–85 (37.6); *Зборник*, 363, бр. 104 (37.1); С. Мишић, ССА 11, 70 (37.5); М. Копривица, ССА 13, 163–164 (37.3); С. Pavlikianov, *The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of Zoographou*, 590–591, fig. 20–22, 633–634 (37.4).

(37.1) Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 35 мм, очувана у потпуности, виси на црвеној врпци кроз најмање две рупе далеко испод потписа по средини листа.

(37.2) Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 33 мм, очувана у потпуности, висила је на врпци од црвене свиле, кроз четири рупе знатно испод потписа по средини, али је услед хаварије одвојен у периоду између 1973–1998.

(37.3) Позлаћена була, округлог печатног поља, непознатих димензија, оштећена, мање пукотине по рубу и плитка вертикална пукотина по средини, виси на врпци од пурпурне свиле тако што је залетовано ојачање на врху печата са кога полази алка кроз коју је провучена и везана врпца знатно испод потписа на самој доњој ивици листа по средини.

(37.4) Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 34 мм, очувана у потпуности, виси на црној врпци.

(37.5) Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 33 мм, очувана у потпуности, виси на црвеној врпци кроз две рупе између два неједнака дела потписа по средини листа.

(37.6) Позлаћена була, округлог печатног поља, непознатих димензија, висила је на црвеној врпци, кроз две рупе испод белешке о записивању.

(37.7) Позлаћена була, округлог печатног поља, непознатих димензија, висила је на црвеној свиленој врпци кроз четири рупе, испод белешке о записивању, по средини листа.

Аверс: представа владара у византијском репрезентативном ставу на даису, са круном на глави, типа стема, одевеног у дивитисион, у левој руци држи акакију, док у десној руци држи жезло са крстом на врху; кружна бордура од ниске перли; двостубачна вертикална легенда лево и десно од владара у пољу

СѢ	О
ЧАРЬ	МО
СРБИЃ	Р
ХЪН	СІСН
П	ІЅVЪ
	ΖМ
	Λ

Стефанъ царь србскихъ и поморскихъ и грчквхъ? земль

Реверс: представа Христа са крстоликим нимбом који стоји испред ниског престола без наслона (токос), у десној руци држи неразвијени свитак, а у левој кодекс; кружна бордура од ниске перли; лево и десно од Христа у пољу сигле

ІС	ХС
----	----

Ісоусъ Христосъ

38.

Печат цара Душана (1346–1355)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на фалсификованој повељи Андроника II Манастиру Филотеју (друге половине 13. века – 14. век).

Место чувања: Света Гора, манастир Филотеј?.

Издања: V. Kravari, *Nouveaux documents du monastère de Philothéou*, 333–334, app. 1, pl. 13; D. Korać, *The Newly Discovered Charters of Stefan Dušan*, 206–207; С. Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 109.

Позлаћена була, округлог печатног поља, непознатих димензија, очувана у потпуности, виси на врпци од плаве свиле.

Аверс: представа владара са нимбом у византијском репрезентативном ставу, са круном на глави, типа стема са које висе препендулије, одевеног у дивитисион са манијакисом,

периврахијима, епиманикијима и лоросом чији крај пада преко леве руке у којој држи акакију, док у десној руци држи жезло са крстом на врху; кружна бордура од ниске перли; двостубачна вертикална легенда лево и десно од владара у пољу

+	...O
Ϡ	OO
ЄФ	EO
āNO	ΠV
СЄN	ϠOB...
XP	CIΛ
I	ЄC

+ Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεύς

Реверс: представа Христа са нимбом који стоји испред ниског престола без наслона (токос), у левој руци држи јеванђеље а десном благосиља; кружна бордура од ниске перли; лево и десно од Христа у пољу сигле

IC

XC

Ἰησοῦς Χριστός

39.

Печат цара Душана (1346–1355)

Статус и традиција печата: оригиналан, познат на основу седам примерака – (39.1) на Тморанској повељи краља Милутина (око 1300); (39.2) на фалсификату Душанове краљевске повеље протосевасту Хрелји (оригинал од 6. маја 1334); (39.3) на повељи којом цар Душан потврђује дарове Иванка Пробиштитовића цркви Светог Јована Крститеља у Штипу (1350); (39.4) на повељи цара Душана Дубровнику о дуговима (20. септембар 1349); (39.5) на повељи цара Душана Дубровнику о требињској царини (20. септембар 1349); (39.6) на фалсификованој повељи цара Душана цркви св. Николе у Добрушти (пре 20. децембра 1355); (39.7) на повељи цара Уроша Дубровнику о правима трговаца (25. април. 1357).

Место чувања: Света Гора, Манастир Хиландар, Хил. 6 (А 3/2) (39.1); Света Гора, Манастир Хиландар, Хил. 16 (А 1/6) (39.2); Света Гора, манастир Хиландар, Хил. 35 (А 8/1) (39.3); Београд, Архив САНУ, Стара збирка, бр. 409/5 (39.4); Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1001 (39.5); изгубљен (последње познато место чувања: Света Гора, манастир Хиландар, Хил. 29) (39.6); Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1011 (39.7).

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 25–26, бр. 15–16, таб. 3, сл. 15–16 (39.4); Соловјев, *Два прилога*, 38, бр. 11 (39.4), 40, бр. 3 (39.2), 41–42, бр. 10 (39.3), 42, бр. 13 (39.6); Мошин, *Повеља Карејској ћелији*, 71–72, сл. 4 (39.1); Мошин, *Повеље краља Милутина*, 61–62 (39.1); Кораћ, *Повеља*, 148–149 (39.1, 39.2, 39.3, 39.4, 39.5, 39.6, 39.7); Синдик, *Акта*, 21–22, бр. 6 (39.1), 29, бр. 16 (39.2), 39, бр. 29 (39.6), 44, бр. 35 (39.3); Синдик, *Печати*, 234, сл. 25–26 (39.3), сл. 27–28 (39.1), сл. 29–30 (39.2); Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 108–109 (39.1, 39.2, 39.3, 39.4, 39.5, 39.6, 39.7); Марјановић-Душанић, *Идеологија*, 39 (39.1); В. Алексић, *ССА* 8, 71 (39.3); *Зборник*, 331–332, бр. 93 (39.1); Д. Јечменица, *ССА* 11, 45–46 (39.5), 49 (39.4); М. А. Чернова, *ССА* 12, 88 (39.7); В. Петровић, *ССА* 13, 11 (39.2); Порчић, *Документи*, 253–254, бр. 75, т. 68, сл. 75 (39.5), 254–255, бр. 76, т. 69, сл. 76 (39.4), 274–277, бр. 87, т. 78, сл. 87 (39.7).

(39.1) Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 33 мм, очувана у потпуности, печат се одвојио са врпце од црвене свиле – провучене кроз можда четири рупе у горњем делу плике, мало испод потписа по средини листа – на којој је висио.

(39.2) Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 33 мм, очувана у потпуности, виси на црвеној врпци кроз можда две рупе између два дела потписа по средини.

(39.3) Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 33 мм, очувана у потпуности, виси на црвеној врпци, кроз четири рупе испод потписа по средини.

(39.4) Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 33 мм, очувана у потпуности, виси на црвеној врпци кроз две рупе кроз плику мало испод простора између два дела потписа по средини.

(39.5) Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 33 мм, очувана у потпуности, виси на црвеној врпци кроз четири рупе кроз плику знатно испод потписа по средини.

(39.6) Позлаћена була, округлог печатног поља, непознатих димензија, очувана у потпуности, висио је на краткој врпци кроз четири рупе између два дела доњег реда потписа по средини листа.

(39.7) Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 33 мм, очувана у потпуности, виси на црвеној врпци провученој кроз четири рупе 35 мм испод потписа десно од средине.

Аверс: представа владара у византијском репрезентативном ставу како стоји на даису, са купастом круном на глави, типа стема са које висе препендулије, одевеног у дивитсион са лоросом; у десној руци држи жезло са шестокраким крстом на врху, док је лева рука у висини груди, и чини се да у њој не држи акакију; кружна бордура од ниске перли; хоризонтална легенда у пет редова коју дели фигура владара

+Ϟ–ΧСП
ЄВО–ΖЄП
□О □ЄР–ННча
РСΠΦα–ΝЄ □ЄЄ
ЄМΛ–НСРΠЄ

+ Ϟ Χристе Бозе правоверни цар Стефане все земљи српске

Реверс: представа Св. Стефана у стојећем ставу на даису, у стихару са ораром, у десној руци држи кадионицу, а у левој можда свитак; кружна бордура од ниске перли; хоризонтална легенда у шест редова коју дели фигура светитеља

Ϟ+
НΠ
СПΠ–ЄФdН
ЄΠР–□ОМ
ΥV–ЄНН
СОΡΓ

+ Свети Стефане Првмоученик орг?

40.

Печат цара Душана (1346–1355)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на интерполисаном примерку А повеље краља Милутина Хиландару којом оснива Хрусијски пирг и даје му поседе (оригинал око 1309).

Место чувања: Света Гора, Манастир Хиландар, Хил. 139/141 (Свт. 3).

Издања: В. Мошин, *Повеља Карејској ћелији*, 72; исти, *Српски средњовековни печати*, 11; Синдик, *Акта*, 118, бр. 139/141; Синдик, *Печати*, 234, сл. 39–40; *Зборник*, 435–436, бр. 121.

Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 30 мм, очувана у потпуности, виси на врци од плаве свиле провученој кроз четири рупе мало испод краљевог потписа, пре почетка архиепископове потврде, по средини листа.

Аверс: представа светитеља без браде, са нимбом, до струка, са митром латинског типа на глави, како у левој руци држи епископски штап – латинску патерицу, а десну у молитвеном положају у висини груди; хоризонтална легенда у три реда оивичених масивним линијама, фигура светитеља је дели по средини

БѢГОВ
ЋРНИЦР–ЪСТ
ЄФѢН–Ъ

Благовѣрни царь Стефанъ

Реверс: представа Христа са крстоликим нимбом на престолу са наслоном, такође приказаног до струка; лево и десно од Христа у пољу сигле

IC

XC

Исоусъ Христосъ

41.

Печат цара Стефана? (1346–1371)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи (оригинал или препис?) цара Уроша манастиру Хиландару о поклону старца Романа са браћом (11. март 1365).

Место чувања: Света Гора, манастир Хиландар, Хил. 53 (А 8/3).

Издања: Синдик, *Акта*, 57–58, бр. 53; Синдик, *Печати*, 234–235, сл. 41–42; Р. Михаљчић, *ССА* 5, 143–144.

Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 34 мм, очувана у потпуности, виси на црвеној врци, причвршћеној са задње стране листа.

Аверс: представа владара у византијском репрезентативном ставу на даису, са круном на глави, типа стема са које висе препендулије, у дивитисиону са лоросом, како у десној руци држи жезло са шестокраким крстом на врху, а лева рука се налази у висини груди (можда држи акакију?); кружна бордура од ниске перли; хоризонтална легенда у пољу коју дели фигура владара

+СФЪ–Ћ

+ Стефанъ царь

испод које се налази двостубачна вертикална легенда лево и десно од владара у пољу

ВССС
РЪБС
ІСЄЏ
ЄМ^Λ

НПО
МОРЪ
СІСЄ
НГР
ІС

все сръбске земле и поморьске и грѣкѣмъ

Реверс: представа Св. Стефана са нимбом, у стојећем ставу на даису, како у десној руци држи кадионицу, у левој свитак; кружна бордура од ниске перли; хоризонтална легенда у пољу коју дели фигура светитеља

+СТН–СФЪ

+ Свети Стефанъ

испод које се налази двостубачна вертикална легенда лево и десно од светитеља у пољу

ПРВ
ОМУ
УЄИН
ІС

НАР
ХНД
ЪІ·С
ОИЪ

првомоученикъ и архидѣконъ

42.

Печат цара Душана (1346)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи цара Душана Ивиرونу којом српски цар ослобађа манастир од пореза и потврђује му повластице (јануар 1346).

Место чувања: Света Гора, манастир Ивирон, бр. 93.

Издања: Соловјев, *Два прилога*, 40–41, бр. 5; Соловјев–Мошин, *Грчке повеље*, 36–37 бр. 6; Кораћ, *Повеља*, 147; АА XIX. *Actes d'Iviron IV*, 112–113, бр. 89, таб. 16.

Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 41 мм, очувана у потпуности, виси на пурпурној врпци кроз две рупе комотно испод потписа по средини листа.

Аверс: представа владара са нимбом у византијском репрезентативном ставу на даису, са круном на глави, типа стема са које висе препендулије, одевеног у дивитисион са манијакисом, периврахијима, епиманикијима и лоросом чији крај пада преко леве руке у којој држи акакију, док у десној руци држи жезло са двоструким крстом на врху; кружна бордура од ниске перли; двостубачна вертикална легенда лево и десно од владара у пољу

+
СТ
ЄФ
ѦН
ББЛ
Ѧ

ГО
КЕ
РН
НЧ
РЪ

+ Стефанъ благоверни царъ

Реверс: представа Христа са нимбом који стоји испред ниског престола без наслона (токос), у левој руци држи јеванђеље а десном благосиља; кружна бордура од ниске перли; лево и десно од Христа у пољу сигле

IC

XC

Исоусь Христось

43.

Печат цара Душана (1346)

Статус и традиција печата: оригиналан, познат на основу три примерка – (43.1) на повељи цара Душана Цркви Св. Николе у Барију (1346); (43.2) на повељи цара Душана којом потврђује старе и дарује нове поседе и повластице Манастиру Филотеју (април 1346); (43.3) на повељи цара Душана којом потврђује поседе и повластице Манастиру Ивиرونу (април 1346).

Место чувања: Бари, Архив цркве Светог Николе, Periodo Angioino L. 22 (43.1); изгубљен (последње познато место чувања: Света Гора, манастир Филотеј?) (43.2); изгубљен (последње познато место чувања: Света Гора, манастир Ивирон, бр. 94) (43.3).

Издања: Соловјев, *Два прилога*, 41, бр. 6 (43.3); *Actes de l'Athos VI. Actes de Philothee*, 27, бр. 9 (43.2); Кораћ, *Повеља*, 148 (43.1, 43.2, 43.3); Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 109 (43.1, 43.2, 43.3); AA XIX. *Actes d'Ivion IV*, 116, бр. 90 (43.3) С. Ћирковић, ССА 4, 87–88 (43.1).

(43.1) Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 39 мм, оштећена, виси на тамноцрвеној врпци провученој кроз две рупе пробушене кроз плику; врпца је пробила аверс при врху, због чега је одломљен клинасти исечак печата.

(43.2) Позлаћена була, округлог печатног поља, непознатих димензија.

(43.3) Позлаћена була, округлог печатног поља, непознатих димензија.

Аверс: представа владара у византијском репрезентативном ставу на даису, са круном на глави, типа стема са које виси препендулије, одевеног у дивитисион широких рукава са манијакисом, периврахијима, епиманикијима и лоросом чији крај пада преко леве руке у којој држи акакију, док у десној руци држи жезло са крстом на врху; кружна бордура од ниске перли; двостубачна вертикална легенда лево и десно од владара у пољу

СТЄ
Ф4НЉ
ВБХ^С4
Б4

ВБ
РНН
Ч4
РБ

Стефанъ въ Христа бога вѣрни царь

Реверс: представа Христа са крстоликим нимбом који стоји испред ниског престола без наслона (токос), у левој руци држи јеванђеље, а десном благосиља; кружна бордура од ниске перли; лево и десно од Христа у пољу сигле

IC

XC

Исоусь Христось

44.

Печат цара Душана (1351)

Статус и традиција печата: фалсификат?, сачуван на фалсификованој повељи цара Душана Котору о потврди старих и даривању нових поседа (1351).

Место чувања: изгубљен (познат само на основу цртежа Бернарда Нанија из средине 18. века).

Издања: В. Nani, *De duorum imperatorum Rassiae nummis*, 13–18, т. 2, сл. 18; Ј. Шафарик, *Грађа за српску сфрагистику*, 288, т. 4, сл. 1.

Позлаћена була, округлог печатног поља, непознатих димензија.

Аверс: представа владара са брадом, у одори која се завршава високо изнад чланака, са чизмама на ногама, круном на глави која личи на бискупску митру, жезлом са патријаршијским крстом у левој руци и шаром са крстом у десној руци; легенда између две кружнице по ободу

+СТЕФЪНЪ:МЛОСТНЮ×БОЖНОМ×ЧАРЬ×СЕРБЛЕМЬ×ГЕРКОМЬ

+ Стефанъ милостию божиомъ царь Серблемь и Геркомъ

Реверс: идентична представа као на аверсу, само окренута као одраз у огледалу; легенда између две кружнице по ободу

+СТЕФАЪНЪ×ННВОСТНЮ×БОЖНОМ×ЧАРЬ×СЕРБЛЕМЬГЕРКОМЬ

+ Стефанъ милостию божиомъ царь Серблемь и Геркомъ

45.

Печат цара Уроша (1355–1371)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи (препису?) краља Душана Манастиру Хиландару о властелину Рудлу и његовим поседима (28. март 1345?).

Место чувања: изгубљен (последње познато место чувања: Света Гора, манастир Хиландар, Хил. 23).

Издања: Соловјев, *Два прилога*, 40, бр. 2; Синдик, *Акта*, 35, бр. 23.

Позлаћена була, округлог печатног поља, непознатих димензија, висила је на врпци од црвене свиле, провученој кроз средњу од пет рупа мало испод потписа по средини.

Аверс: представа владара у византијском репрезентативном ставу?; двостубачна вертикална легенда лево и десно од владара у пољу?

УРШ
О

ЧР

Оурошь царь

Реверс: представа Св. Стефана у стојећем ставу како у десној руци држи кадионицу; хоризонтална легенда у шест редова коју дели фигура светитеља?

Ω+
НПІ
СІПІ–ЄФdH
ЄПР–□ОМ
ΥV–ЄNHІ
СОПГ

+ Свети Стефане Првомоученик орг?

46.

Печат цара Уроша (1355–1371)

Статус и традиција печата: фалсификат?, сачуван на фалсификованој повељи цара Уроша Котору о потврди поседа (после 21. децембра 1355).

Место чувања: изгубљен (познат само на основу цртежа Бернарда Нанија из средине 18. века).

Издања: В. Nani, *De duorum imperatorum Rassiae nummis*, 38–42, т. 2, сл. 19; Ј. Шафарик, *Грађа за српску сфрагистику*, 288, и т. 4, сл. 2.

Позлаћена була, округлог печатног поља, непознатих димензија.

Аверс: представа владара без браде, у одори која се завршава високо изнад чланака, са чизмама на ногама, круном на глави која личи на бискупску митру, жезлом са патријаршијским крстом у десној руци и шаром са крстом у левој руци; легенда између две кружнице по ободу

+СТЄФдN:8POШ:МНТЮdOЖМЧdPCCРБЛЄM:НГЄP...

+ Стефанъ Оурошь милостию божиомъ царь Серблемъ и Геркомъ

Реверс: идентична представа као на аверсу, само окренута као одраз у огледалу; легенда између две кружнице по ободу

+СТЄФдN:8POШ:МНТЮБОЖМЧdPCCРБЛЄM:НГЄPICON

+ Стефанъ Оурошь милостию божиомъ царь Серблемъ и Геркомъ

47.

Печат цара Уроша (1358)

Статус и традиција печата: фалсификат?, сачуван на фалсификованој повељи цара Уроша манастиру Св. Арханђела у Јерусалиму о Стонском дохотку (2. јуни 1358).

Место чувања: Света гора, манастир Хиландар, Хил. 47 (А 8/2).

Издања: *Actes de l'Athos V. Actes de Chilandar* II, 523, по. 49; Синдик, *Акта*, 52–53, бр. 47; Синдик, *Печати*, 235, сл. 43–44; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 109; Ђ. Бубало, *ССА* 2, 118–120.

Позлаћена була, округлог печатног поља, непознатих димензија, очувана у потпуности, виси на дебљој уплетеној врпци од црвене свиле, провученој кроз два отвора просечена између текста и потписа по средини, која је данас одвојена од документа.

Аверс: представа владара са нимбом у византијском репрезентативном ставу на даису, са круном на глави, типа стема са које висе препендулије, у дивитисиону са манијакисом и лоросом пребаченим преко десне руке, у којој држи жезло са шестокраким крстом на врху, док се лева рука налази у висини груди (њом можда држи свитак?); легенда између две кружнице по ободу

+σ†ЄΠδΝβВЪХ^cδβδБЛδГГОФР'ННПРЪЛДΥРОШ

+ Степанъ въ Христа бога благовѣрни царь? Оурошь

Реверс: представа Св. Стефана са нимбом у стојећем ставу, али до струка, у стихару са наборима и ораром; у левој руци држи кадионицу (а у десној можда дарохранилницу?); легенда између две кружнице по ободу, отиснута у негативу

+ПЪ□ОМΥVЄΠ□ІГьРХНΔНІδІСОИЪСТЄФδИЪ

+ Првмоученикъ архидиѣаконъ Стефанъ

48.

Печат цара Уроша (1360)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи цара Уроша Дубровнику о безбедности трговаца (29. септембар 1360).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1015.

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 27, бр. 18–19, таб. 4, сл. 18–19; Кораћ, *Повеља*, 148–149; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 109; Порчић, *Документи*, 277–278, бр. 88, т. 82, сл. 88.

Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 33 мм, незнатно оштећена на аверсу, искрзана око оба отвора за врпцу и пукотина која прави одсечак $\frac{1}{4}$ печата у горњем левом углу, виси на врпци од црвене свиле, провученој кроз четири рупе мимо плике 10 мм испод потписа лево од средине.

Аверс: представа Св. Стефана у стојећем ставу на даису, у стихару са ораром, у десној руци држи кадионицу, а у левој можда свитак; кружна бордура од ниске перли; хоризонтална легенда у шест редова коју дели фигура светитеља

Ⲡ+
НПІ
СПІ–ЄФδН
ЄПР–□ОМ
ΥV–ЄННІ
СОРГ

+ Свети Стефане Првмоученик орг?

Реверс: идентичан аверсу, са идентичном ликовном представом и легендом.

49.

Печат Балшића (1368)

Статус и традиција печата: оригиналан, на писму браће Ђурђа, Страцимира и Балше II Дубровнику о укидању царине на Дању (17. јануар 1368).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беčki број 1018.

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 27, бр. 20, таб. 4, сл. 20; Ћremošnik, *Studije*, 136; С. Рудић, ССА 9, 96–97.

Једнострани печат од зеленог воска, округлог печатног поља, пречника 22 мм, оштећен, доња половина руба отпала, а средина поља похабана, утиснут на „српски“ начин, између два дела последњег реда текста, мало лево од средине.

Аверс: глава вука отворених чељусти, окренута ка левој хералдичкој страни (*une tête de loup contournée*); кружна бордура од пуне линије; легенда по ободу

+... Ш...4

+... шика?

50.

Печат Александра Асена (1368)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи Александра Асена, господара Валоне и Канине, Дубровнику (2. септембар 1368).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беčki број 1019.

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 27, бр. 21, таб. 4, сл. 21.

Једнострани печат од смеђег воска преко кога је постављен кружни комадић папира, округлог печатног поља, пречника 70 мм, оштећен, лева половина печата данас је отпала, утиснут испод текста по средини листа.

Аверс: представа шлема (*heaume*), тј. кациге (*casque*), окренуте хералдичко лево, са венцем (*tortil*) и плаштом (*lambrequins*) изнад кога се налази челенка (*cimier*) коју чини пар крила, и између крила једно перо (*une plume accostée de deux demi-vols employés*); легенда између две кружнице по ободу, отиснута у негативу

...СНП...РАГНдВ...

...си печать...? Алеџандра господина Авлоне

51.

Печат Николе Алтомановића (1369)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на писму Николе Алтомановића Дубровнику којим тражи да му се исплати светодмитарски доходак (18. новембар 1369).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Prilozi arhivskim serijama IVa*, бр. 10.

Издања: није познато.

Једнострани печат од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 17 мм, оштећен, већи комад са обода на десној половини печата је отпао, као и комадић у средини, утиснут на полеђини троугласто савијеног писма.

Аверс: представа животиње која корача хералдичко десно са благо подигнутом десном предњом ногом, можда вука (*loup passant*) или једнорога (*licorne passante*); легенда по ободу

...О...

...Никола?

52.

Печат краља Вукашина (1370)

Статус и традиција печата: оригиналан, на повељи краља Вукашина којом потврђује повластице Дубровнику (5. април 1370).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, бечки број 1020.

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 27, бр. 22, таб. 4, сл. 22; Ćremošnik, *Studije*, 133, tab. 4, sl. 11; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 109; С. Ћирковић, *ССА* 4, 166.

Једнострани печат од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 54 мм, очуван у потпуности, виси на врпци од црвене свиле, провученој кроз четири рупе, и то две изнад последњег реда главног текста, а две испод накнадних белешки, мало десно од средине.

Аверс: представа шлема (*heaume*), тј. кацига (*casque*), са плаштом (*lambrequins*), изнад које се налази челенка (*simier*) – јастуче са четири кићанке (*un coussin garnie de quatre houppes*) изнад којег је постављена женска глава, анфас, са високом круном и минђушама (*une tête et col de femme couronnée et bouclée, posée de face*), шлем и челенку окружују две палмине? гране (*le tout accosté de deux palmes*), а цела композиција је окренута десно; легенда између две кружнице по ободу

+БЛ4ГОВЪРН4ЅР4ЛЪВЛЫЅ4ШНН4ПРЪСТЕЊЪ

+ Благовърна кралѣ Влъкашина пръстенѣ

53.

Типар кнеза Лазара (1371–1389)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван посебно.

Место чувања: непознато.

Издања: Д. Радичевић, Д. Јечменица, *Натпис на рудничком типару кнеза Лазара*, 10–14.

Бронзани печатњак облика квадратне плочице, страница око 78 мм, округлог печатног поља, пречника око 60 мм, очуван у потпуности.

Печатна представа: представа шлема (*heaume*), тј. кациге (*casque*), са челенком (*simier*) коју чине волујски рогови (*une paire de cornes de taureau*), и плаштом (*lambrequins*); шлем и челенку окружују две палмине гране (*le tout accosté de deux palmes*), а цела композиција је окренута хералдичко лево; легенда између две кружнице по ободу

+СНІЄХѢРЪГАНѢІЄЗѢЛѢЗѢРѢСВЕСРЪСІЄЗЕМЛЄ

+ Снѣ харь господина кнеза Лазара све сръске! земле

54.

Печат Вука Бранковића (1371–1397)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на недатираној повељи Вука Бранковића Манастиру Хиландару којом поклања село Гадимљу.

Место чувања: Београд, Музеј Српске православне цркве, Збирка Радослава Грујића, бр. 441.

Издања: М. Грковић, *Хрисовуља Вука Бранковића*, 63, 66, 73.

Позлаћена була, са две мале цевчице на горњем и доњем рубу печата кроз које улази и излази вршца, округлог печатног поља, непознатих димензија, очувана у потпуности, виси на жутој вршци провученој кроз два вертикална и два хоризонтална прореза мало испод текста по средини листа.

Аверс: представа владара у византијском репрезентативном ставу, са круном на глави, типа стема, у дивитисиону са манијакисом, периврахијима, кружним нашивцима на лактовима и у пределу колена, епиманикијима, и лоросом пребаченим преко десне руке у којој држи свитак, док у левој руци држи жезло са крстом на врху, окружују га биљни орнаменти (две гране са оштрим лишћем); кружна бордура од пуне линије; хоризонтална легенда у два реда, фигура владара је дели по средини

ГН
ВН–КН

Господинъ Влькъ

Реверс: попрсје Богородице Одигитрије са богомладенцем Христом; кружна бордура од пуне линије; лево од Богородице вертикалне сигле

MP
ΘV

Μήτηρ Θεοῦ

лево и десно од Христа хоризонталне сигле

IC

XC

Исоусъ Христосъ

55.

Печат Ђурђа I Балшића (1373)

Статус и традиција печата: оригиналан, на повељи Ђурђа Балшића Дубровнику о потврди слободе трговине (30. новембар 1373).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1022.

Издања: Čremošnik, *Studije*, 136; С. Рудић, ССА 8, 101–110.

Једнострани печат од црвеног воска, округлог печатног поља, пречника око 41 мм, оштећен, преостао је само клинасти исечак са делом печатне представе из средине, утиснут на „српски“ начин у доњем десном делу, испод текста, десно од белешке о записивању.

Аверс: представа шлема (heaume), тј. кациге (casque), са огртачем (lambrequins), окренута лево; легенда није посведочена.

56.

Печат Ђурђа I Балшића (1374/1376)

Статус и традиција печата: оригиналан, на повељи Ђурђа Балшића Дубровнику у којој обећава да неће узнемиравати босанске поданике на путу за Дубровник (30. мај 1374/1376).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беčki број 1042.

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 27–28, бр. 23, таб. 4, сл. 23; Čremošnik, *Studije*, 136, таб. 5, сл. 14b; С. Рудић, ССА 8, 115.

Једнострани печат од зеленог воска, округлог печатног поља, пречника око 50 мм, оштећен, преостао је само клинасти исечак са делом печатне представе из средине, утиснут на „српски“ начин испод текста, десно од средине листа.

Аверс: косо положени штит са изрезом, тзв. „тарча“? (*l'écu en targe couché*) на коме се налази хоризонтална трака (*chargé d'une fasce*), а изнад штита се налази шлем (heaume), тј. кацига (casque), можда са огртачем (lambrequins) који се наставља из челенке (cimier) коју чини глава вука отворених чељусти, исплаженог језика и са огрлицом (*une tête et col de loup lampassé colleté*), док преко штита прелази копље барјака (fanion) који се вијори испред кациге; цела композиција је окренута хералдичко лево; легенда није посведочена.

57.

Печат кнеза Лазара (1379)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван у два примерка – (57.1) на повељи кнеза Лазара Хиландару о поседима за издржавање болнице (након 1. септембра 1379); (57.2) на повељи Хиландару којом Лазарев син, деспот Стефан, дарује манастиру годишњи приход од 100 литара сребра из Новог Брда (1413).

Место чувања: Света Гора, манастир Хиландар, Хил. 66 (А 8/5) (57.1); Света Гора, манастир Хиландар, Хил. 77 (А 2/4) (57.2).

Издања: Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 27–28 (57.1, 57.2); Синдик, *Акта*, 68, бр. 66 (57.1), 77, бр. 77 (57.2); Синдик, *Печати*, 235, сл. 45–46 (57.1), сл. 47–48 (57.2); Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 110 (57.2); Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 131–132, 133, 136, бр. 5, 276–277, сл. 5 (57.1); А. Веселиновић, ССА 12, 122, 130–131 (57.2).

(57.1) Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 55 мм, очувана у потпуности, виси на црвеној врпци провученој кроз четири рупе између два дела потписа по средини листа.

(57.2) Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 55 мм, очувана у потпуности, виси на црвеној врпци провученој кроз две рупе мало испод потписа по средини листа.

Аверс: представа владара у византијском репрезентативном ставу на даису, са круном на глави, типа стема, у дивитисиону са манијакисом, периврахијима, епиманикијама и лоросом

који је пребачен преко леве руке у којој држи акакију, док у десној руци држи жезло са крстом на врху, окружују га биљни орнаменти (две гране са оштрим лишћем које „израстају“ испод даиса); легенда између две кружнице по ободу

+В+ВЪХАБАБЛГОВЪРНИСНЄЗЪЛАЗАРЪ

+ Въ Христа Бога благовѣрни кнезь Лазаръ

Реверс: представа Св. Стефана са нимбом у стојећем ставу на даису, у стихару са наборима и ораром, како у десној руци држи кадионицу, а у левој дарохранилницу, окружује га шест шестолисних цветића (или звездица) са десне стране и седам са леве стране; легенда између две кружнице по ободу

+СТЫСТЄФАНЪПРЪВОМОУУЄННИСЪХВЪ

+ Светы Стефанъ Првомоученикъ Христовъ

58.

Печат Балше II Балшића (1379)

Статус и традиција печата: оригиналан, на повељи Балше II Дубровнику којом потврђује трговачке повластице (20. новембар 1379).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беџки број 1025.

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 28, бр. 24, таб. 4, сл. 24; Ћremošnik, *Studije*, 137, tab. 5, sl. 14d; С. Рудић, *ССА* 10, 105–106.

Једностранни печат од црвеног воска наливеденог на печатну грудву од зеленог воска али тако да је отисак захватио и зелени восак, печатног поља облика положеног овала, димензија 21×18 мм, похабан, утиснут на „српски“ начин 30 мм испод текста по средини.

Аверс: глава вука отворених чељусти, исплаженог језика, са огрлицом око врата, окренута ка хералдичкој десној страни (*une tête et col de loup lampassé colleté*); легенда између две елипсе по ободу

+СНП...

+ Си печать...

59.

Печат кнеза Лазара (1380)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван у два примерка – (59.1) на интерполисаном препису (крај 15. века) повеље кнеза Лазара Св. Пантелејмону којом манастиру дарује Спасову цркву у Хвосну (1380); (59.2) на повељи којом кнез Лазар потврђује Мусин дар Св. Пантелејмону (1380).

Место чувања: Света Гора, манастир Пантелејмон, 54-1 (59.1); Света Гора, манастир Пантелејмон, 55 (59.2).

Издања: Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 27 (59.1, 59.2); *AA XII. Actes de Saint-Pantéléemôn*, 175, no. 8B, pl. 51B (59.1), 176, no. 9, pl. 52 (59.2); Марјановић-Душанић,

Инсигније, 110 (59.1); Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, бр. 7, 290, сл. 7 (59.1), 165, 167, 169, бр. 8, 293, сл. 8-2 (59.2).

(59.1) Једностранни воштани печат, округлог печатног поља, пречника 45–55 мм, оштећен, недостаје око 1/5 горњег дела печата, утиснут на „српски“ начин између два дела потписа по средини.

(59.2) Једностранни воштани печат у заштитном омотачу од папира, округлог печатног поља, пречника 55 мм, очуван у потпуности, белим танким концем привезан за кратку тамну врпцу провучену кроз два хоризонтална прореза (или три рупе?) између два дела потписа лево од средине листа.

Аверс: представа шлема (heaume), тј. кациге (casque), са челенком (cimier) коју чине волујски рогови (une paire de cornes de taureau); кружна легенда по ободу

+ПО МИЛОСТИ БОЖИ СТЕФАНЬ ВЪ ХРИСТА БОГА ВЕРН КНЕЗ ЛАЗАР

+По милости божиџи Стефанъ въ Христа бога верни кнез Лазар

60.

Печат Балше II Балшића (1385)

Статус и традиција печата: оригиналан, на Балшиној повељи Дубровнику о трговачким повластицама (24. април 1385).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, Diplomata et acta, беџки број 1027.

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 28, бр. 26, таб. 5, сл. 26; Ćremošnik, *Studije*, 137, tab. 5, sl. 14e; Б. Шекуларц, *Дукљанско-зетске повеље*, 173; С. Рудић, ССА 11, 104–105.

Једностранни печат од црвеног воска, округлог печатног поља, пречника 30 мм, похабан, утиснут између два дела последњег реда текста по средини листа.

Аверс: косо положени штит са изрезом, тзв. „тарча“ (l'écu en targe couché), на коме је представљена глава вука, одсечена по правој линији (chargé d'une tête de loup coupée), изнад штита је постављен шлем (heaume), тј. кацига (casque), типа „кофа“ (Kübelhelm), са леве и десне стране се налазе гранчице (le tout accosté de deux rameaux), цела композиција је окренута хералдичко десно; легенда између две кружнице по ободу нечитка.

61.

Печат Вука Бранковића (1387)

Статус и традиција печата: оригиналан, на повељи Вука Бранковића Дубровнику којом потврђује повластице (20. јануар 1387).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, Diplomata et acta, беџки број 1029.

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 28, бр. 27, таб. 5, сл. 27; Ćremošnik, *Studije*, 135, tab. 4, sl. 13a; М. Шуица, Т. Суботин-Голубовић, ССА 9, 100.

Једностранни печат од црног воска наливеног на печатну грудву од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 18 мм, оштећен, две пукотине у форми λ које деле печат на три дела, виси на врпци од црвене свиле провученој кроз четири у ромб распоређене рупе 30 мм испод текста по средини.

Аверс: представа лава који корача хералдичко удесно са благо подигнутом десном предњом шапом и главом окренутом уназад, са круном као огрлицом око врата (*lion passant regardant colleté d'une couronne*); кружна бордура од пуне линије; легенда по ободу

+...ПЕУдТВЛЫК...ВНС

+ Сиа печать Вьлка Бранковика?

62.

Печат Вука Бранковића (1388)

Статус и традиција печата: оригиналан, на писму Вука Бранковића Дубровнику о исплати дохотка јерусалимским калуђерима (пре 31. августа 1388).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, Prilozi arhivskim serijama IVa, br. 46.

Издања: *Ћремошник, Neznani pečati*, 58–59, tab. 1, sl. 4; *Ћремошник, Studije*, 135–136, tab. 4, sl. 13b; С. Бојанин, ССА 11, 108, 110–112.

Једнострани печат од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 21 мм, оштећен, вертикална пукотина по средини, где је писмо отворено, око које су отпали троугласти делови, утиснут на споју пресавијеног писма.

Аверс: представа животиње која се благо пропиње, окренуте на леву страну, можда је у питању лава (*lion rampant contourné*) или бик (*taureau furieux contourné*); кружна легенда по ободу

+...К...ПЕУдТВ

+... Вьлка Бранковика печать

63.

Печат кнеза Лазара (1388)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на писму кнеза Лазара Дубровнику о исплати дохотка јерусалимским калуђерима (пре 31. августа 1388).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, Prilozi arhivskim serijama IVa, br. 17.

Издања: *Ћремошник, Neznani pečati*, 56–58, tab. 1, sl. 3; Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 27; *Ћремошник, Studije*, 134, tab. 4, sl. 12; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 110; Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 216–217, бр. 14, 317, сл. 14-2.

Једнострани печат од тамножутог воска, округлог печатног поља, пречника 43 мм, оштећен, са доста пукотина и искрзаних ивица, недостаје око 1/6 поља ликовне представе у доњем делу, утиснут на полеђини мало испод средине листа уз десну маргину; можда израђен истим типаром као и печати **59.1** и **59.2**.

Аверс: представа шлема (*heaume*), тј. кациге (*casque*), са челенком (*cimier*) коју чине волујски рогови (*une paire de cornes de taureau*), и плаштом (*lambrequins*) који се завршава перлама, цела композиција је окренута хералдичко лево; легенда између две кружнице по ободу

+ПОМНЛ^ОСТНБЖНСТФНЪВЪХ⁴...4БЛ4Г°ВЪ^РННК^С_{НБ}3Л434РЪ

+ По милости божијеи Стефанъ въ Христа Бога благовѣрни кнезь Лазарь

64.

Печат Ђурђа II Страцимировића Балшића (1388)

Статус и традиција печата: оригиналан, на писму Ђурђа Страцимировића Балшића Дубровнику о исплати стонског дохотка јерусалимским калуђерима (пре 31. августа 1388).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, Prilozi arhivskim serijama IVa, br. 16.

Издања: Čremošnik, *Neznani pečati*, 60, tab. 1, sl. 6; Čremošnik, *Studije*, 137, tab. 6, sl. 14f.

Једнострани печат од зеленог воска, печатног поља облика усправног овала, димензија 14×16 мм, оштећен, недостаје већи део руба, утиснут на средини леве ивице полеђине квадратно пресавијеног писма.

Аверс: представа шлема (heaume), тј. кациге (casque) са круном (couronne), на којој се као челенка (cimier) налази глава вука отворених чељусти (une tête et col de loup), цела композиција окренута ка левој страни; уоквирена правоугаоником; легенда по ободу нечитка.

65.

Печат Лазаревића (1394)

Статус и традиција печата: оригиналан, на повељи кнегиње-монахиња Јевгенија (удовице кнеза Лазара, мирским именом Милице) са синовима Стефаном и Вуком манастиру Лаври о повластицама за манастирске поседе (после 1. септембра 1394).

Место чувања: Света Гора, манастир Лавра, фиока 24, бр. 8.

Издања: Čremošnik, *Studije*, 135, нар. 188; AA XI. *Actes de Lavra IV*, 185, no. 6, pl. 6; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 110; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 224, 226–227, бр. 3/1, 270, сл. 3/1.

Једнострани воштани печат, округлог печатног поља, пречника 70 мм, незнатно похабан по рубу, виси на врпци која је провучена можда кроз три рупе комотно испод потписа мало десно од средине листа и која улази у печатну грудву кроз један прорез, а излази кроз два прореза при дну.

Аверс: представа шлема (heaume), тј. кациге (casque), са плаштом (lambrequins) и челенком (cimier) коју чине волујски рогови (une paire de cornes de taureau), цела композиција окренута ка левој страни; легенда између две кружнице по ободу

+БѣГ°ВЪ^РНАГ°НХСТ°ЛУБНВѣГ°... N...БЪЛЪГЪ

+ Благовѣрнаго и христороубиваго кнеза?... бѣлѣгъ

66.

Печат Црнојевића (1395)

Статус и традиција печата: оригиналан, на повељи браће Стефана и Радича Црнојевића Дубровнику којом обећавају пријатељство и слободу трговине на својој територији (1395).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беčki број 1179.

Издања: С. Рудић, ССА 7, 157, 160.

Једнострани воштани печат преко кога је постављен папир неправилног облика, печатног поља облика усправног овала, висине 17 мм, утиснут на траку папира провучену кроз два вертикална прореза знатно испод текста мало десно од средине.

Аверс: штит (écu) изнад кога се налази шлем (heaume), тј. кацига (casque), са челенком (cimier), читава композиција је окренута хералдичко десно; без легенде.

67.

Печат Константина Балшића (1395)

Статус и традиција печата: оригиналан, на повељи Константина Балшића Дубровнику о пријатељству (13. новембар 1395).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, *Diplomata et acta*, беčki број 227.

Издања: Ćremošnik, *Neznani pečati*, 60–61, tab. 1, sl. 7; Ćremošnik, *Studije*, 137–138, tab. 6, sl. 14g; Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 178–180.

Једнострани печат од зеленог воска, седмоугаоног печатног поља, димензија око 38 мм, оштећен, искрзаних ивица и са великом троугластом рупом на десној половини где је восак отпао, утиснут испод краја текста мало лево од средине

Аверс: тророги штит (écu) са представом двоглавог орла скупљених крила и са круном између две главе (*chargé d'une aigle à deux têtes au vol abaissé, surmontée d'une couronne*), штит окружују две гране ситних листова (*l'écu accosté de deux rameaux*), а цела композиција се налази унутар готичке розете од четири лобуса и четири трна, тзв. „*quadrilobo fiorentino*“ (*le tout dans un quadrilobe à redents*); легенда између два седмоугла од ниске перли по ободу

+СН...П...БГОСПОДНН...ІСОСТАДННА

+ Сиа печать господина Костадина

68.

Печат кнегиње Милице – монахиње Јевгеније (1398)

Статус и традиција печата: оригиналан, на повељи кнегиње-монахиње Јевгеније светогорском манастиру Лаври Св. Атанасија о враћању грешком отуђених поседа (1. август 1398).

Место чувања: Света Гора, манастир Лавра, фиока 24, бр. 6.

Издања: Ćremošnik, *Neznani pečati*, 59–60, tab. 1, sl. 5; AA XI. *Actes de Lavra IV*, 187, no. 7, pl. 7; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 231–232, 234, бр. 3/2, 274, сл. 3/2.

Једнострани воштани печат, округлог печатног поља, пречника 32 мм, незнатно похабан, виси на плавој врпци провученој можда кроз четири рупе кроз плику знатно испод потписа по средини листа.

Аверс: кружна бордура ободу; хоризонтална легенда у четири реда

+СУНІА
МОНАХІ
...АКНЕГ
ННІА

+ Евгениа монахина кнегинѧ

69.

Печат деспота Стефана Лазаревића (1402–1427)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи кнегиње-монахиње Јевгеније и њених синова Вука и Стефана, којом хиландарском пиргу Св. Василија дарују село Ливоч (између 1394. и 1402).

Место чувања: Света Света Гора, манастир Хиландар, Хил. 74 (А 9/2).

Издања: Синдик, *Акта*, 74–75, бр. 74; Синдик, *Печати*, 235, сл. 49–50; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 110–111; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 165, 168, 170, бр. 2/2, 205–206, сл. 2/2.

Позлаћена була, са две мале цевчице на горњем и доњем рубу печата кроз које улази и излази врпца, округлог печатног поља, пречника 64 мм, очувана у потпуности, виси на врпци од црвене свиле која је концем привезана за старију врпцу провучену кроз три рупе.

Аверс: представа владара у византијском репрезентативном ставу, са отвореном круном западног типа на глави (три врха у облику крина) са које висе препендулије, у дивитисиону са манијакисом и лоросом чији је крај пребачен преко леве руке у којој држи акакију, док у десној руци држи крст; легенда у два прстена између три кружнице по ободу, фигура владара је дели на пола у унутрашњем прстену, а у спољашњем на три дела

+ВЪХРНСТѢБЛѢГОВЕРННДЕС—ПО—ТЬСТЕФѢНЪГДНЪВЪВЪ
//
СЕНСЪРПСКЕЗЕ—МЛЕНІОДЪНѢВЪНЮ

+Въ Христа благоверни деспоть Стефанъ господињъ въ вьсеи сьрпске земле и подоунавьию

Реверс: представа Христа који стоји, у левој руци држи јеванђеље, а десном благосиља; лево и десно од Христа у пољу сигле

ІС

ХС

Ісоусъ Христосъ

70.

Типар Вука Бранковића (1403)

Статус и традиција печата: оригиналан, на повељи Маре Бранковић и њених синова којом Манастиру Св. Павла дарују поседе и приход (3. октобар 1403?).

Место чувања: Света Гора, манастир Свети Павле, 16 (2).

Издања: Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, 191, бр. 3.

Метални печатњак облика округле плочице, округлог печатног поља, пречника 33 мм, очуван у потпуности, виси на уплетеној врпци светле боје.

Печатна представа: две кружне бордуре по ободу, спољашња од ниске перли, унутрашња од пуне линије; хоризонтални монограм у негативу, испод се налазе две виџете између којих израста крин, а испред првог слова звездаца од четири крака, слова Л и К су у лигатури

ВЖЉ

Влькъ

71.

Печат Лазаревића (1405)

Статус и традиција печата: оригиналан, на повељи којом деспот Стефан Лазаревић потврђује повластице Дубровнику (2. децембар 1405).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, Acta Sanctae Mariae Maioris, беčki број 1046.

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 30, бр. 35, таб. 6, сл. 35; Ćremošnik, *Studije*, 138–139, tab. 6, sl. 15a; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 110; М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама*, 95–96; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 45, бр. 1/28, 117, сл. 1/28, 459, сл. 26; А. Веселиновић, *ССА* 10, 152–153.

Једностранни печат од црвеног воска наливеденог на печатну грудву од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 70 мм, оштећен, дијагонална вертикална пукотина, виси на врпци од уплетених црвених конаца провученој кроз шест рупа испод потписа и између два дела белешке о милосницима, по средини.

Аверс: представа шлема (heaume), тј. кациге (casque), са челенком (cimier) коју чине волујски рогови (une paire de cornes de taureau), и плаштом (lambrequins) који се завршава перјем, цела композиција је окренута хеладичко лево; легенда у два прстена између три кружнице по ободу

+БЛАГОВЕРНИИХСОЛЮБНИВНГНЪДЕСПОТСТЕФАНЪ*

//

НБЛАГОВЕРНИИХСОЛЮБНИВНГНЪВЛЪСТФАНЪ

+ Благоверни и христолюбиви господињ деспотъ Стефанъ, и благоверни и христолюбиви
господињ Влькъ Стефанъ

72.

Печат Вука Бранковића (1405)

Статус и традиција печата: оригиналан, на повељи Маре Бранковић и њених синова којом Дубровнику потврђују повластице (29. децембар 1405).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, Diplomata et acta, беčki број 1047.

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 30, бр. 36, таб. 6, сл. 36; Ćremošnik, *Studije*, 136, tab. 4, sl. 13c.

Једнострани печат од црног воска наливеденог на печатну грудву од тамносмеђег воска, округлог печатног поља, пречника 19 мм, очуван у потпуности, виси на врпци од уплетених црвених свилених конаца, кроз шест рупа 30 мм испод текста по средини листа.

Аверс: кружна бордура од ниске перли по ободу; хоризонтални монограм, испод се налазе две вињете између којих израста крин, а испред првог слова можда звезда од четири крака, слова Л, Ђ и К су у лигатури

ВЖЃ

Вљкь

73.

Печат Бранковића (1406)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи Маре Бранковић и њених синова којом Хиландарској болници дарују 100 унчи сребра од трга у Хочи (15. октобар 1406).

Место чувања: Света Гора, манастир Хиландар, Хил. 76 (А 9/3).

Издања: Синдик, *Акта*, 76–77, бр. 76; М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама*, 183–212; Синдик, *Печати*, 235, сл. 53–54; Ђ. Бубало, *Повеље Маре Бранковић*, 100–101, 105.

Позлаћена була, са две мале цевчице на горњем и доњем рубу печата кроз које улази и излази врпца, округлог печатног поља, пречника 46 мм, очувана у потпуности, виси на црвеној врпци провученој кроз четири рупе знатно испод потписа по средини листа.

Аверс: фигуре тројице владара, сви једнако обучени у дивитисионе широких рукава са манијакисом, периврахијима, епиманикијима и лоросом чији крај пада преко леве руке, сваки од владара има отворену круну на глави, у десној руци крст, у левој акакију, највиши је владар у средини, чија круна има пет зубаца, затим владар десно од њега, а најнижи владар на левој страни, обојица са трозубим крунама; кружна бордура од пуне линије; хоризонтална легенда у два реда, фигура највишег владара је дели по средини

РЃ–ГҮ
Р

Грьгоурь

вертикална легенда по ободу печата лево

ГҮ
РЃ
Г
Ѓ

Гоурьгь

вертикална легенда по ободу печата десно

ΛδΖ
Ρ
Β

Лазарь

Реверс: попрсе Богородице Одигитрије са богомладенцем Христом; кружна бордура од пуне линије; лево од Богородице вертикалне сигле у негативу

Μ
VΘ

Μήτηρ Θεοῦ

лево и десно од Христа хоризонталне сигле у негативу

ΩΙ

ΩΧ

Ісоусъ Христосъ

74.

Печат деспота Стефана Лазаревића (1407–1427)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван у три примерка – (74.1) на повељи деспота Стефана Лаври Св. Атанасија којом манастиру дарује поседе (5. јануар 1407); (74.2) на повељи деспота Стефана Манастиру Милешеви којом дарује пет села (око 1414); (74.3) на повељи деспота Стефана Лаври којом манастиру даје поседе и приходе у замену за одржавање помена (20. јануар 1427).

Место чувања: Света Гора, манастир Лавра, фиока 24, бр. 2 (74.1); Херцег Нови, Манастир Савина (74.2); Света Гора, манастир Лавра, фиока 24, бр. 3 (74.3).

Издања: *Šremošnik, Neznani pečati*, 62–64 (74.1, 74.3); *Šremošnik, Studije*, 139–140, (74.3) tab. 7, sl. 15 (74.1); Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 110 (74.1, 74.3); *AA XI. Actes de Lavra IV*, 189, no 8, pl. 9 (74.1), 194, no. 10, pl. 12 (74.3); А. Веселиновић, *ССА 2*, 194–195 (74.2); Ђ. Бубало, *Средњовековне повеље у архиву манастира Савине*, 112 (74.2); Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 240, 243, 245, бр 3/3, 278, сл. 3/3 (74.1), 261, 263–264, бр. 3/6, 289, сл. 3/6 (74.3), 363, бр 7, 368, сл. 7 (74.2).

(74.1) Једностранни воштани печат, округлог печатног поља, пречника 70 мм, очуван у потпуности, виси на црвеној врпци кроз шест рупа комотно испод потписа по средини листа.

(74.2) Једностранни печат од црвеног воска наливеденог на печатну грудву од тамносмеђег воска, округлог печатног поља, пречника 70 мм, оштећен, вертикална пукотина по левој половини печата, виси на уплетеној тамноцрвеној свиленој врпци, провученој кроз шест пробијених рупица – по три паралелно – по средини, између два дела потписа, која улази у печат кроз један отвор, а излази расплетена кроз три.

(74.3) Једностранни воштани печат, округлог печатног поља, пречника 70 мм, очуван у потпуности, виси на уплетеној црвеној врпци, провученој кроз шест рупа између два неједнака дела потписа лево од средине листа, која улази у печат кроз један отвор, а излази расплетена кроз три.

Аверс: мали штит (écu) неправилног троугластог облика, наопако окренут са представом косе траке од десна ка левом, лево и десно од које се налазе два крина (chargé d'une bande accompagnée de deux fleurs-de-lys; трака је испуњена шаром која се понавља, али због ситних димензија немогуће је рећи да је у питању шаржирање траке или само дамаскирање – diapré); изнад штита се налази шлем (heaume), тј. кацига (casque) димензија знатно већих од штита, окренута анфас (aré de face), са челенком (cimier) коју чине волујски рогови између којих се налази двоглави орао скупљених крила (une aigle à deux têtes au vol abaissé, enclos dans une paire de cornes de taureau), и плаштом (lambrequins) раздељеним на два дела који се завршавају крином; легенда између две кружнице по ободу

+В^БХР^СТ⁴БГ⁴БЛГ⁰ВР^НННХР^СТ⁰Л^УБ^НВНГ^ДН^НБ^СР^БЛ^СМ^БП⁰Д^УН⁴ВНЮД^СП⁰Т^Ь
СТЕФ⁴Н^Ь*

+ Въ Христа бога благоверни и христороубиви господињ Срблем ꙗ Подоунавию деспотъ Стефанъ

75.

Печат деспота Стефана Лазаревића (1407)

Статус и традиција печата: фалсификат?, сачуван на савременом препису деспотове повеље Манастиру Лаври о даривању поседа (5. јануар 1407).

Место чувања: Света Гора, манастир Лавра, фиока 24, бр. 1.

Издања: AA XI. Actes de Lavra IV, 189–190, no. 8, pl. 10; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 249, 252, бр. 3/4, 282, сл. 3/4.

Позлаћена була од бронзе?, са две мале цевчице на горњем и доњем рубу печата кроз које улази и излази врпца, округлог печатног поља, пречника 70 мм, очувана у потпуности, виси на црвеној врпци провученој кроз шест рупа мало испод потписа по средини листа.

Аверс: представа владара у византијском репрезентативном ставу, са отвореном круном западног типа на глави (три врха у облику крста?), у једноставној одори са појасом; обе руке су подигнуте у висини груди, шака десне руке је отворена, у левој руци држи крст; легенда у два прстена између три кружнице по ободу, фигура владара је дели на пола

+ВЪХРСТѢГѢБЛГОВЕР—ННХРСТОЛУБВНГНЪС
//
РБЛСМЪДЕСПО—ТЪСТЕФѢНЪ

+Въ Христа Бога благоверни и христороубиви господињ Срблемъ деспотъ Стефанъ

Реверс: представа Св. Стефана са нимбом у стојећем ставу, у стихару са ораром, како у десној руци држи кадионицу, у левој дарохранилницу; хоризонтална легенда у пољу коју дели фигура светитеља

+СН—СТ
ПЕ—Ф4
НЪ

+ Свети Стефанъ

76.
Печат Балшића (1409)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи Јелене Лазаревић-Балшић о миру са Млечима (1409).

Место чувања: Венеција, Државни архив, *Miscellanea, atti diplomatici e privati*, kutija 32, br. 960.

Издања: *Ћremošnik, Studije*, 138; Порчић–Исаиловић, *Документи*, 280, бр. 21.

Једностранни печат од зеленог воска, округлог печатног поља, пречника 33 мм, оштећен, око 2/3 печата недостаје, као и цео руб, утиснут комотно испод текста преко четири стреласти прореза.

Аверс: штит (*écu*), изнад штита шлем (*heaume*), тј. кацига (*casque*), са огртачем (*lambrequins*) и челенком (*cimier*) коју чини глава вука отворених чељусти (*une tête et col de loup*), цела композиција је окренута хералдичко десно, а уоквирују је две концентричне готичке розете са непознатим бројем лобуса; легенда између две кружнице по ободу нечитка.

77.
Печат деспота Стефана Лазаревића (1411)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи деспота Стефана о куповини аделфата од Манастира Хиландара (8. јун 1411).

Место чувања: Света Гора, манастир Хиландар, Хил. 78 (А 9/4).

Издања: Синдик, *Акта*, 78, бр. 78; Синдик, *Печати*, 235, сл. 51–52; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 110; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 193, бр. 2/5, 218–219, сл. 2/5.

Позлаћена була, са две мале цевчице на горњем и доњем рубу печата кроз које улази и излази вршца, округлог печатног поља, пречника 62 мм, очувана у потпуности, виси на црвеној вршци кроз четири рупе знатно испод потписа по средини листа.

Аверс: представа владара у византијском репрезентативном ставу, са отвореном круном западног типа на глави (три врха у облику крина) са које висе препендулије, у дивитисиону са манијакисом и лоросом чији је крај пребачен преко леве руке у којој држи акакију, док у десној руци држи крст; легенда у два прстена између три кружнице по ободу, фигура владара је дели на пола

+ВЪХ^С4БГ4БЛГОВЪРПННДЕ—СПОТЬСТЕФ4НЪГДНЪВСССРЪБС
//
ІЅНІЄЗЄМЛІЄНІ—ОДОВН4ВСІЅНІЄ

+Въ Христа Бога благовѣрни деспоть Стефанъ господињъ все сръбскиє землє и
подоунавскиє

Реверс: представа Христа који стоји, у левој руци држи јеванђеље, а десном благосиља; лево и десно од Христа у пољу сигле

ІС

ХС

Ісоусъ Христосъ

78.

Печат Балшића (1413)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи Балше III Балшића којом потврђује мир са Млечима (1413).

Место чувања: Венеција, Државни архив, *Miscellanea, atti diplomatici e privati*, kutija 33, br. 978.

Издања: *Šremošnik, Studije*, 138; Порчић–Исаиловић, *Документи*, 283, бр. 22.

Једностранни печат од зеленог воска преко кога је постављен петоугаони папир, округлог печатног поља, пречника 62 мм, очуван у потпуности, али слабо отиснутог типара, утиснут испод текста мало лево од средине, преко четири стреласта прореа.

Аверс: штит са прорезом (*l'écu en targe*) на коме се представа једва може назрети, можда глава вука окренута лево? (*chargé d'une tête de loup contourné*), изнад штита шлем (*heaume*), тј. кацига (*casque*), са огртачем (*lambrequins*) и челенком (*cimier*) коју чине глава вука отворених чељусти (*une tête et col de loup*), цела композиција је окренута хералдичко десно, а уоквирују је две концентричне готичке розете – спољашња има осам лобуса, унутрашња шест (*le tout dans un sextilobe, enclos dans un octolobe*); легенда између две кружнице по ободу оштећена

SIGL...

+ Sigillum ... ?

79.

Печат деспота Стефана Лазаревића (1414)

Статус и традиција печата: оригиналан, на повељи којом деспот Стефан обнавља повластице Манастиру Лаври (после 1. септембра 1414).

Место чувања: Света Гора, манастир Лавра, фиока 24, бр. 4.

Издања: *AA XI. Actes de Lavra IV*, 193, no. 9, pl. 11; Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, 254, бр. 3/5, 284, сл. 3/5.

Једностранни воштани печат, округлог печатног поља, пречника 50 мм, знатно похабан, виси на врнци провученој кроз шест рупа далеко испод потписа по средини листа.

Аверс: представа шлема (*heaume*), тј. кациге (*casque*), са челенком (*cimier*) коју чине волујски рогови (*une paire de cornes de taureau*), и плаштом (*lambrequins*); цела композиција је окренута хералдичко десно; легенда између две кружнице по ободу нечитка.

80.

Печат деспота Стефана Лазаревића (1417–1424)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван у пет примерака – (80.1) на писму деспота Стефана грађанима Ривлодомина о хватању преступника (28. октобар 1417); (80.2) на писму деспота Стефана грађанима Сатмара и Неметија о посланству (28. октобар 1417); (80.3) на писму деспота Стефана грађанима Сатмара и Неметија о дохотку (28. октобар 1417); (80.4) на писму деспота Стефана грађанима Сатмара и Неметија о пуномоћју посланику Стефану Петра од Ремете (28. октобар 1417); (80.5) на писму деспота Стефана његовим званичницима у Угарској о продаји соли (15. јун 1424).

Место чувања: Будимпешта, Мађарски државни архив, DL53966 (80.1); Будимпешта, Мађарски државни архив, DL53967 (80.2); Будимпешта, Мађарски државни архив, DL53968 (80.3); Будимпешта, Мађарски државни архив, DL53965 (80.4); Будимпешта, Мађарски државни архив, DL11375 (80.5).

Издања: Thallóczy–Aldassy, *Codex*, 61, no. 125 (80.3), 62, no. 126 (80.4), 62-63, no. 127 (80.1), 63-64, no. 128 (80.2), 71 (80.5); А. Крстић, ССА 12, 135 (80.5).

(80.1) Једнострани печат од црвеног воска, округлог печатног поља, пречника 18–19 мм, оштећен, искрзаних ивица и похабан, у средини печата недостаје клинасти делић, утиснут у продужетку последњег реда текста по средини листа.

(80.2) Једнострани печат од црвеног воска преко кога је постављен квадратни папирић (заротиран за 45°), округлог печатног поља, пречника 18–19 мм, очуван у потпуности, али слабог отиска, утиснут мало испод последњег реда текста по средини листа.

(80.3) Једнострани печат од црвеног воска преко кога је постављен квадратни папирић (заротиран за 45°), округлог печатног поља, пречника 18–19 мм, очуван у потпуности али слабог отиска, утиснут у продужетку последњег реда текста по средини листа.

(80.4) Једнострани печат од црвеног воска преко кога је постављен квадратни папирић (заротиран за 45°), округлог печатног поља, пречника 18–19 мм, очуван у потпуности али слабог отиска, утиснут одмах испод последњег реда текста по средини листа.

(80.5) Једнострани печат од црвеног воска, округлог печатног поља, пречника 18–19 мм, оштећен, искрзаних ивица, а готово цела лева половина печата недостаје, утиснут преко трачице папира провучене кроз два вертикална прореза комотно испод последњег реда текста по средини листа.

Аверс: представа шлема (heaume), тј. кациге (casque), са челенком (cimier) коју чине волујски рогови (une paire de cornes de taureau); легенда између две кружнице по ободу

+ГОС...ОД...

+ Господинь деспоть Стефань?

81.

Печат деспота Ђурђа Вуковића Бранковића (1428–1452)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван у четири примерка – (81.1) на повељи деспота Ђурђа Дубровнику којом се Општини потврђују опште повластице (13. децембар 1428); (81.2) на повељи деспота Ђурђа светогорском Манастиру Св. Павле којом потврђује поседе које је даривао челник Радич (1430); (81.3) на повељи деспота Ђурђа Дубровнику којом се Општини по други пут потврђују опште повластице (17. септембар 1445); (81.4) на повељи деспота Ђурђа Лаври којом манастиру дарује поседе и приходе у замену за помен (16. фебруар 1452).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, Diplomata et acta, већки број 1069 (81.1); Света Гора, манастир Свети Павле, бр. 21 (1) (81.2); Дубровник, Државни архив, Diplomata et acta, већки број 1097 (81.3); Света Гора, манастир Лавра, фиока 24, бр. 5 (81.4).

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 35, бр 56, таб. 9, сл. 56 (81.3); Ћремошник, *Studije*, 140–141, tab. 7, sl. 16a (81.1, 81.3, 81.4); Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, 195, бр. 7 (81.2); Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 111 (81.1, 81.3, 81.4); ААХI. *Actes de Lavra IV*, 197, no. 12, pl. 16 (81.4); С. Pavlikianov, *The Mediaeval Slavic Archives of Kastamonitou*, 186–187 (81.2).

(81.1) Једнострани печат од жутог воска, округлог печатног поља, пречника 70 мм, очуван у потпуности, виси на врпци од уплетене црвене свиле – провученој кроз пет рупа 25мм испод текста, мало лево од средине – која улази кроз један отвор у печатну грудву, а излази кроз три.

(81.2) Једнострани печат од црвеног воска наливеног на печатну грудву од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 70 мм, оштећен, искрзаних ивица, виси на црвеној врпци провученој кроз осам рупица изнад и између два дела потписа по средини листа.

(81.3) Једнострани печат од црвеног воска наливеног на печатну грудву од жутог воска, округлог печатног поља, пречника 70 мм, очуван у потпуности, виси на врпци од уплетене црвене свиле провученој кроз шест рупа у средини потписа по средини листа.

(81.4) Једнострани печат од црвеног воска наливеног на печатну грудву од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 70 мм, оштећен, вертикална пукотина по средини, виси на црвеној врпци – провученој кроз пет рупа комотно испод потписа по средини листа – која улази кроз један отвор у печатну грудву, а излази кроз три.

Аверс: штит (écu) малих димензија, наопако окренут, са представом косе траке од десна ка левом, лево и десно од које се налазе два крина (chargé d'une bande accompagnée de deux fleurs-de-lys; трака је испуњена шаром која се понавља, али због ситних димензија немогуће је рећи да је у питању шаржирање траке или само дамаскирање – diapré), изнад штита се налази шлем (heaume), тј. кацига (casque) знатно већих димензија, окренута анфас (taré de face), са челенком (cimier) коју чине волујски рогови између којих се налази лав или вук? у ходу, са подигнутом десном предњом шапом (un lion passant, одн. un loup passant, enclos dans une paire de cornes de taureau), и плаштом (lambrequins) раздељеним на два дела који се завршавају крином; легенда између две кружнице по ободу

+ВЪХСТ4БГ4БАГОВЪРNNHX^PсТоЛЮБНВНГoСПОДнНЪСРЪБЛЄМЪПОДУН4ВЮ
ГҮРЪГЪ

+ Въ Христа бога благовѣрни и христолюбиви господинъ Срѣблем и Подоунавию Гоурьгъ

82.

Печат деспота Ђурђа Вуковића Бранковића (1429)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи деспота Ђурђа Св. Пантелејмону којом овом светогорском манастиру потврђује поседе и приходе које је даривао деспот Стефан (јул 1429).

Место чувања: Света Гора, манастир Пантелејмон, бр. 61.

Издања: AA XII. *Actes de Saint-Pantéléemôn*, 189, no. 15, pl. 56.

Једнострани печат од жутог воска, округлог печатног поља, пречника 22 мм, непознатог стања очуваности, виси на црвеној врпци провученој кроз пет рупа мало испод текста, мало лево од средине листа.

Аверс: хералдичка представа, можда шлем (heaume), тј. кацига (casque), са челенком (cimier) коју чине волујски рогови (une paire de cornes de taureau)?; легенда није посведочена.

83.

Печат деспота Ђурђа Вуковића Бранковића (1429)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи деспота Ђурђа којом челнику Радичу потврђује поседе које му је даривао деспот Стефан (после 1. септембра 1429).

Место чувања: Света Гора, манастир Кастамонит.

Издања: С. Pavlikianov, *The Mediaeval Slavic Archives of Kastamonitou*, 173–176.

Једностранни печат од црвеног воска, округлог печатног поља, пречника 55 мм, оштећен, виси на врпци од (црвене?) неуплетене свиле провученој кроз шест рупа између два дела потписа по средини листа.

Аверс: ликовна представа и легенда нису посведочене.

84.

Печат деспота Ђурђа Вуковића Бранковића (1432)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи деспота Ђурђа Ватопеду којом потврђује поседе које манастиру дарује челник Радич (после 28. марта 1432).

Место чувања: Света Гора, манастир Ватопед.

Издања: М. Lascaris, *Actes Serbes de Vatopedi*, 182–183, no. 8; С. Pavlikianov, *The Mediaeval Slavic Archives of Kastamonitou*, 184–185.

Једностранни печат од црвеног воска, округлог печатног поља, пречника 90 мм, непознатог стања очуваности, виси на врпци од црвене свиле провученој кроз доњу маргину документа; можда израђен истим типаром као и печати **81.1**, **81.2**, **81.3** и **81.4**.

Аверс: ликовна представа непозната; легенда по ободу

+ВЪ ХРИСТА БГА ВЕРНИ И ХРСТОЛЮБИВИ ГОСПОДИНЪ СРЪБЛЕМ И ПОДУНАВИУ
ГЮРГЪ

+ Въ Христа бога верни и хрстолюбиви господинъ Срѣблем и Подоунавиоу Гюрьгъ

85.

Печат деспота Ђурђа Вуковића Бранковића (1433)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на писму деспота Ђурђа његовим поданицима у Дебрецину (19. јул 1433).

Место чувања: Дебрецин, Архив Хајду-Бихарске жупаније, HU NBML IV.A.1021/a. NBML tksz. 18.

Издања: Thallóczy–Aldassy, *Codex*, 95–96, no. 169.

Једностранни печат од црвеног воска преко кога је постављен квадратни папирѣћ (заротиран за 45°), округлог печатног поља, пречника 20 мм, очуван у потпуности, утиснут одмах испод текста по средини листа преко папирне трачице провучене кроз два вертикална прореза.

Аверс: представа шлема (heaume), тј. кациге (casque), са челенком (cimier) коју чине волујски рогови (une paire de cornes de taureau), и плаштом (lambrequins), цела композиција је окренута хералдичко десно; легенда између две кружнице од ободу

+ГОСПОДННЬГЮР4ГЪ

+ Господинь Гюрагъ

86.

Печат деспота Ђурђа Вуковића Бранковића (1435)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на писму деспота Ђурђа угарском палатину Матији Палоцу о жалбама грађана Дебрецина (2. јун 1435).

Место чувања: Будимпешта, Мађарски државни архив, DL54930.

Издања: Thallóczy–Aldassy, *Codex*, 97–98, no. 173; Ивић, *Печати и грбови*, 35, бр. 53, таб. 9, сл. 53; Čremošnik, *Studije*, 141, tab. 8, sl. 16c; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 111.

Једностранни печат од црвеног воска преко кога је постављен квадратни папирни (заротиран за 45°), округлог печатног поља, пречника 19 мм, очуван у потпуности, утиснут на десној ивици полеђине по средини.

Аверс: представа шлема (heaume), тј. кациге (casque), са челенком (cimier) коју чине волујски рогови (une paire de cornes de taureau), и плаштом (lambrequins), цела композиција је окренута хералдичко десно; легенда између две кружнице од ниски перли по ободу

+ГДНЪДЕСПОТЬГҮРГЪ

+ Господинь деспоть Гоургъ

87.

Печат деспота Ђурђа Вуковића Бранковића (1449)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на споразуму деспота Ђурђа и угарских посланика о условима мира са Турцима (21. мај 1449).

Место чувања: Београд, Архив САНУ, Историјска збирка, 13191.

Издања: J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon* X, 243–244, no. 115; Ивић, *Печати и грбови*, 34, бр. 50, таб. 8, сл. 50; Čremošnik, *Studije*, 141, tab. 7, sl. 16b; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 111.

Једностранни печат од црвеног воска, округлог печатног поља, пречника 19 мм, оштећен, искрзаних ивица, утиснут одмах испод последњег реда текста по средини листа.

Аверс: представа шлема (heaume), тј. кациге (casque), са челенком (cimier) коју чине волујски рогови (une paire de cornes de taureau), и плаштом (lambrequins), цела композиција је окренута хералдичко десно; легенда између две кружнице од ниски перли по ободу

...ОСПОДННЬДЕСПОПЬГҮРГЪ

+ Господинь деспоть Гюргъ

88.

Печат деспота Ђурђа Вуковића Бранковића (1450)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на писму деспота Ђурђа Јаношу Лекешу (10. август 1450).

Место чувања: Будимпешта, Мађарски државни архив, DL55463.

Издања: Thallóczy–Aldassy, *Codex*, 165, no. 232.

Једнострани печат од црвеног воска, округлог печатног поља, пречника 21 мм, очуван у потпуности, утиснут на папирну траку провучену кроз две рупе на десној ивици полеђине по средини.

Аверс: представа шлема (heaume), тј. кациге (casque), са челенком (cimier) коју чине волујски рогови (une paire de cornes de taureau), и плаштом (lambrequins), цела композиција је окренута десно; легенда између две кружнице по ободу

ГНЪДЕСПОТЬГЮРГЪ

+ Господињ деспоть Гюргъ

89.

Печат деспота Ђурђа Вуковића Бранковића (1451)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на споразуму о измирењу деспота Ђурђа и Јаноша Хуњадија (7. август 1451).

Место чувања: Београд, Архив САНУ, Историјска збирка 13195.

Издања: G. Fejér, *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad*, 149–157.

Једнострани печат од црвеног воска наливеног на печатну грудву од жутог воска, округлог печатног поља, пречника 22 мм, оштећен, недостаје слој црвеног воска са ликовном представом из средине, пукотине по рубу печата, виси на црвеној врпци провученој кроз два прореза кроз плику кроз четврти ред текста одоздо по средини листа; можда израђен истим типаром као и претходни печат.

Аверс: представа шлема (heaume), тј. кациге (casque), са челенком (cimier) коју чине волујски рогови (une paire de cornes de taureau)?; легенда између две кружнице по ободу

+ГНЪДЕС...ОТЬ...ЮРГЪ

+ Господињ деспоть Гюргъ

90.

Печат деспота Ђурђа Вуковића Бранковића (1456)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи којом деспот деспот Ђурађ дарује поседе Манастира Враћевшнице градчанском митрополиту Венедикту (6. септембар 1456).

Место чувања: Света Гора, манастир Свети Павле, бр. 38 (3).

Издања: Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, 200, бр. 13.

Једнострани печат од црвеног воска наливеденог на печатну грудву од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 20 мм, знатно похабан, виси на врпци од уплетене црвене свиле од које је у неком тренутку откинут и на коју је поново причвршћен обичним тамним концем.

Аверс: представа шлема (heaume), тј. кациге (casque), са челенком (cimier) коју чине волујски рогови (une paire de cornes de taureau)?; легенда између две кружнице по ободу нечитка.

91.

Печат деспота Лазара Бранковића (1457)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи деспота Лазара Дубровнику о подизању поклада деспота Ђурђа (12. август 1457).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, Diplomata et acta, 15. stoljeće, br. 280 (bečki broj 1108).

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 37, бр. 63, таб. 12, сл. 63; Čremošnik, *Studije*, 142–143, tab. 9, sl. 17a; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 111; Н. Порчић, *Документи Лазара и Стефана Бранковића*, 218, сл Л1: печат.

Једнострани печат од црвеног воска наливеденог на печатну грудву од жутог воска, округлог печатног поља, пречника 67 мм, незнатно оштећен, недостаје делић руба, виси на на врпци од уплетене црвене свиле – провученој кроз пет рупа одмах испод текста мало лево од средине листа – која улази кроз један отвор у печатну грудву, а излази расплетена кроз три.

Аверс: косо положени штит (l'écu couché), са представом лава који се пропиње између волујских рогова (chargé d'un lion rampant enclos dans une paire de cornes de taureau); изнад штита се налази шлем (heaume), тј. кацига (casque) типа „бат“ (Kolbenhelm), са челенком (cimier) коју чине волујски рогови између којих се налази лав који се пропиње (un lion rampant enclos dans une paire de cornes de taureau), и плаштом (lambrequins) разделеним на два дела који се завршавају многобројним вињетама, цела композиција је окренута хералдичко десно; легенда између две кружнице по ободу

+МНЛОСІПШО+БЖІЄЮ+ГНЪ+СРЪБЛІЄМЪ+ДЕСПОПЪЛДЗДРЪ*

+ Милостію божією господињ Срблєм деспотъ Лазаръ

92.

Печат Стефана Бранковића (1457–1476)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван у три примерка – (92.1) на првој повељи деспотовића Стефана Бранковића Дубровнику о подизању очевог поклада (12. август 1457); (92.2) на другој повељи деспотовића Стефана Дубровнику о Ђурђевог покладу (14. децембар 1457); (92.3) на писму деспота Стефана Бранковића Дубровнику којим Општини препоручује своју породицу (1. октобар 1476).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, Diplomata et acta, 15. stoljeće, br. 281 (bečki broj 1109) (92.1); Дубровник, Државни архив, Diplomata et acta, 15. stoljeće, br. 284 (bečki broj 1112) (92.2); Дубровник, Државни архив, Prepiska XV, 384-4 (раније Prilozi arhivskim serijama IVa, br. 75) (92.3).

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 37, бр. 64, таб. 12, сл. 64 (92.2); Čremošnik, *Studije*, 144 (92.2), tab. 9, sl. 18a (92.1), tab. 9, sl. 18b (92.3); Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 111 (92.1);

Н. Порчић, Документи *Лазара и Стефана Бранковића*, 219, сл. С1 (92.1), 221, сл. С2: печат (92.2).

(92.1) Једнострани печат од црвеног воска наливеденог на печатну грудву од жутог воска, округлог печатног поља, пречника 24 мм, очуван у потпуности, виси на врпци од уплетене зелене свиле – провученој кроз пет рупа, одмах испод краја текста по средини – која улази кроз један отвор у печатну грудву, а излази расплетена кроз три.

(92.2) Једнострани печат од црвеног воска наливеденог на печатну грудву од жутог воска, округлог печатног поља, пречника 25 мм, очуван у потпуности, виси на врпци од уплетене црвене свиле – провученој кроз пет рупа, одмах испод текста по средини листа – која улази кроз један отвор у печатну грудву, а излази расплетена кроз три.

(92.3) Једнострани воштани печат преко кога је постављен квадратни папирџ (заротиран за 45°), округлог печатног поља, непознатих димензија, очуван у потпуности, утиснут на трачицу провучену 20 мм испод последњег реда текста, по средини тог реда, а лево од средине листа.

Аверс: представа шлема (heaume), тј. кациге (casque), окренута хералдичко десно, са челенком (cimier) коју чини лав који се пропиње између волујских рогова (un lion rampant enclos dans une paire de cornes de taureau), и плаштом (lambrequins) који прелази у вињете; легенда између две кружнице по ободу

+ДЕСПОТГѠВНІСЬ+СТЕПАНЪ

+ ДеспотѠвникъ Степанъ

93.

Печат деспота Лазара Бранковића (1457)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на Лазаревој повељи ризничару Радославу о потврди поседа (4. децембар 1457).

Место чувања: Света Гора, манастир Ватопед.

Издања: М. Lascaris, *Actes Serbes de Vatopedi*, 183–184, no. 9.

Једнострани печат од црвеног воска наливеденог на печатну грудву од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 20 мм, непознатог стања очуваности, виси на врпци од црвене свиле провученој кроз доњу маргину.

Аверс: ликовна представа непозната; легенда није посведочена.

94.

Печат деспота Лазара Бранковића (1457)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на писму којим је деспот Лазар Дубровнику још једном потврдио да је преузео очев поклад, те пренео Општини вести из Угарске и Турске (22. децембар 1457).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, Prilozi arhivskim serijama IVa, br. 63.

Издања: Џремошник, *Studije*, 143–144; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 111; Н. Порчић, *Документи Лазара и Стефана Бранковића*, 222, сл. Л3: полеђина.

Једнострани печат од црвеног воска преко кога је постављен квадратни папирић (заротиран за 45°), округлог печатног поља, пречника 37 мм, очуван у потпуности, утиснут на полеђини на левој ивици 60 мм од доње ивице.

Аверс: штит (écu), са представом лава окренутог хералдичко десно, како се пропиње између волујских рогова (chargé d'un lion rampant enclos dans une paire de cornes de taureau); штит окружују две гранчице (accosté de deux rameaux); легенда између две кружнице по ободу

+ГОСПОДННЬ+ДЕСПОТЬ+ΛdЗdРЪ

+ Господињ деспоть Лазарь

95.

Печат султаније Маре Бранковић (1470–1479)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван у пет примерака – (95.1) на Мариној повељи Дубровнику којом потврђује да је од Општине примила стонски доходак за јерусалимске калуђере (4. новембар 1470); (95.2) на писму Маре Бранковић Дубровнику којим Општину извештава о сусрету са дубровачким посланицима (18. децембар 1473); (95.3) на писму Маре Бранковић Дубровнику којим Општину извештава о другом сусрету са дубровачким посланицима (12. март 1475); (95.4) на писму Маре Бранковић Дубровнику којим Општину извештава о трећем сусрету са дубровачким посланицима (после 7. јануара 1476); (95.5) на писму Маре Бранковић Дубровнику којим Општину извештава о четвртом сусрету са дубровачким посланицима (18. април 1479).

Место чувања: Дубровник, Државни архив, Diplomata et acta, беčki број 1165 (95.1); Дубровник, Државни архив, Diplomata et acta, беčki број 1168 (95.2); Дубровник, Државни архив, Diplomata et acta, беčki број 1161 (95.3); Дубровник, Државни архив, Diplomata et acta, беčki број 1167 (95.4); Дубровник, Државни архив, Diplomata et acta, беčki број 1162 (95.5).

Издања: Miklosich, *Monumenta Serbica*, 514, no. 436 (95.1), 517, no. 440 (95.2), 536, no. 455 (95.3), no. 456 (95.5), 537, no. 457 (95.4); Ивић, *Печати и грбови*, 39, бр. 74, таб. 14, сл. 74 (95.1); Čremošnik, *Studije*, 142 (95.3, 95.4), tab. 8, sl. 16d (95.5), tab. 8, sl. 16e (95.1), tab. 8, sl. 16f (95.2).

(95.1) Једнострани печат од црвеног воска, округлог печатног поља, пречника 22 мм, оштећен, две пукотине, једна од врха друга од дна, које заједно имају облик „<“, утиснут на трачицу провучену кроз прорезе, одмах иза краја последњег реда текста мало десно од средине листа.

(95.2) Једнострани печат од црвеног, округлог печатног поља, пречника 22 мм, оштећен, недостају мањи делови руба, а доњи део ликовне представе је похабан, утиснут на трачицу провучену кроз прорезе, на полеђини уз леву ивицу око 60 мм од доње ивице.

(95.3) Једнострани печат од црвеног воска преко кога је постављен заштитни папирић, округлог печатног поља, пречника 22 мм, слабог отиска, оштећен, заштитни папирић искрзан, остао део који прекрива ликовну представу, утиснут на трачици провученој кроз прорезе, на полеђини уз леву ивицу око 50 мм од доње ивице.

(95.4) Једнострани печат од црвеног воска преко кога је постављен квадратни папирић (заротиран за 45°), округлог печатног поља, пречника 22 мм, очуван у потпуности али слабог отиска, утиснут на трачици провученој кроз прорезе на полеђини уз леву ивицу око 60 мм од доње ивице.

(95.5) Једнострани печат од црвеног воска преко кога је постављен квадратни папирић (заротиран за 45°), округлог печатног поља, пречника 22 мм, очуван у потпуности али слабог

отиска, утиснут на трачици провученој кроз прорезе на полеђини уз леву ивицу око 60 мм од доње ивице.

Аверс: представа шлема (heaume), тј. кациге (casque) окренуте хералдичко десно, са челенком (cimier) коју чине волујски рогови (une paire de cornes de taureau), и плаштом (lambrequins); легенда између две кружнице по ободу

+ГНЪДЕСПОТЬГЮРГЪ

+ Господинь деспоть Гюргъ

96.

Печат деспота Вука Гргуревиха Бранковића (1475–1488)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван у пет примерака – (96.1) на повељи деспота Вука Гргуревиха славонском подбану Ладиславу Гребенском (1. јануар 1475); (96.2) на повељи деспота Вука загребачком надбискупу (1. јун 1478); (96.3) на писму деспотице Барбаре Франкопан Бранковић Бериславић угарском вицепапатину Ладиславу Гребенском (22. март 1487); (96.4) на писму деспотице Барбаре Франкопан Бранковић Бериславић угарском вицепапатину Ладиславу Гребенском (19. јуни 1487); (96.5) на писму деспотице Барбаре Франкопан Бранковић Бериславић угарском вицепапатину Ладиславу Гребенском (11. март 1488).

Место чувања: Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 100842 (Q 383 / SCHUNE 5 2 180) (96.1); Загреб, Архив надбискупије, Desim. 37 (96.2); Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 101031 (Q 383 / SCHUNE 5 2 189 I) (96.3); Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 101037 (Q 383 / SCHUNE 5 2 189 2) (96.4); Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 101052 (Q 383 / SCHUNE 5 2 189 3) (96.5).

Издања: није познато.

(96.1) Једнострани печат од црвеног воска, округлог печатног поља, пречника око 32 мм, оштећен, недостају комадићи воска са обода и са делом легенде на горњој половини печата, утиснут на три троугласте рупице пробушене на средини листа, преко последња два реда текста.

(96.2) Једнострани печат од црвеног воска преко кога је постављен квадратни папирић (заротиран за 45°), округлог печатног поља, пречника 32 мм, очуван у потпуности али слабог отиска, утиснут на средини листа, преко последњег реда текста.

(96.3) Једнострани печат од црвеног воска преко кога је постављен квадратни папирић (заротиран за 45°), округлог печатног поља, пречника 32 мм, очуван у потпуности, али слабог отиска, утиснут на трачицу провучену кроз два прореза по средини листа на полеђини око 30мм од десне ивице.

(96.4) Једнострани печат од црвеног воска преко кога је постављен квадратни папирић (заротиран за 45°), округлог печатног поља, пречника 32 мм, очуван у потпуности, али слабог отиска, утиснут на споју пресавијеног писма, на трачицу провучену кроз два прореза по средини листа на полеђини око 10 мм од десне ивице.

(96.5) Једнострани печат од црвеног воска преко кога је постављен квадратни папирић (заротиран за 45°), округлог печатног поља, пречника 32 мм, очуван у потпуности, али слабог отиска, утиснут на споју пресавијеног писма, на трачицу провучену кроз два прореза по средини листа на полеђини око 10 мм од десне ивице.

Аверс: косо положени штит (l'écu couché), са представом лава који се пропиње између волујских рогова (chargé d'un lion rampant enclos dans une paire de cornes de taureau), изнад

кога се налази шлем (heaume), тј. кацига (casque) типа „бат“ (Kolbenhelm), са челенком (cimier) коју чине волујски рогови између којих се налази лав који се пропиње (un lion rampant enclos dans une paire de cornes de taureau), и са плаштом (lambrequins) раздељеним на два дела који се завршавају многобројним вињетама, цела композиција окренута десно; легенда на заставици (banderole) која окружује грб по ободу печата

*ГНЬ*ДЕСПОПЬ*ВУІЪ

Господинь деспоть Воукь

97.

Печат Ђорђа Стефановића Бранковића (1479)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на заклетви чланова породице деспота Стефана Бранковића Фредерику III Хабзбуршком (1479).

Место чувања: Беч, Дворски државни архив, Urkunden, Allgemeine Reiche, ???.

Издања: Lj. Thallóczy, *K historiji despotske porodice Brankovića*, 216, sl. 6; idem, *Bruchstilcke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer*, 357, fig. 6; idem, *Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok*, 370; Ивић, *Печату и грбови*, 39–40, бр. 75, таб. 14, сл. 75; Čremošnik, *Studije*, 144–145, tab. 10, sl. 19a.

Једнострани печат од црвеног воска наливеденог на печатну грудву од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 35 мм, очуван у потпуности, виси на врпци од пергаментна која улази кроз једну рупу, а излази кроз две.

Аверс: штит (écu), са представом волујске главе, анфас, са прстеном у носу (chargé d'un rencontre de buffle), изнад штита се налази шлем (heaume), тј. кацига (casque) типа „бат“ (Kolbenhelm), са челенком (cimier) коју чине волујски рогови између којих се налази лав? у ходу (un lion passant enclos dans une paire de cornes de taureau), и плаштом (lambrequins) раздељеним на два дела који се завршавају многобројним вињетама, цела композиција је окренута десно; легенду између две кружнице по ободу деле на пола рогови из челенке и штит

+ГСПДНН—ЪГЮРdГЪѿ

+ Господинь Гюрагь

98.

Печат Јована Бранковића (1479)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на заклетви чланова породице деспота Стефана Бранковића Фредерику III Хабзбуршком (1479).

Место чувања: Беч, Дворски државни архив, Urkunden, Allgemeine Reiche, ???.

Издања: Lj. Thallóczy, *K historiji despotske porodice Brankovića*, 216, sl. 7; idem, *Bruchstilcke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer*, 357, fig. 7; idem, *Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok*, 370–371; Ивић, *Печату и грбови*, 39–40, бр. 77, таб. 14, сл. 77; Čremošnik, *Studije*, 144–145, tab. 10, sl. 19b.

Једнострани печат од црвеног воска наливеденог на печатну грудву од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 37 мм, очуван у потпуности, виси на врпци од пергамента која улази кроз једну рупу, а излази кроз две.

Аверс: штит (écu), са представом волујске главе, анфас, са прстеном у носу (chargé d'un rencontre de buffle), изнад штита се налази шлем (heaume), тј. кацига (casque) типа „бат“ (Kolbenhelm), са челенком (cimier) коју чине волујски рогови између којих се налази лав? у ходу (un lion passant enclos dans une paire de cornes de taureau), и плаштом (lambrequins) раздељеним на два дела који се завршавају многобројним вињетама, цела композиција је окренута десно; легенду између две кружнице по ободу деле на пола рогови из челенке и штит

+ГСПОДНН—ЫГΩqNЬ·

+ Господинь Івань

99.

Печат деспотице Ангелине Бранковић (1479)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на заклетви чланова породице деспота Стефана Бранковића Фредерику III Хабзбуршком (1479).

Место чувања: Беч, Дворски државни архив, Urkunden, Allgemeine Reiche, ???.

Издања: Lj. Thallóczy, *K historiji despotske porodice Brankovića*, 216, sl. 8; idem, *Bruchstilcke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer*, 357, fig. 8; idem, *Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok*, 372; Ивић, *Печату и грбови*, 39–40, бр. 76, таб. 14, сл. 76.

Једнострани печат од црвеног воска наливеденог на печатну грудву од смеђег воска, округлог печатног поља, пречника 39 мм, оштећен, црвени восак са десне половине печата отпао, виси на врпци од пергамента која улази кроз једну рупу, а излази кроз две.

Аверс: носио штит (écu), са представом анђела скупљених крила, у профилу, окренутог десно, који држи барјак са двоглавим орлом у десној руци (chargé d'un ange, posé de profil, les ailes abaissées, tenant de sa main sénestre une bannière, chargé d'une aigle à deux têtes au vol abaissé); легенда између две кружнице по ободу

+ΔЄ...ГГЄЛНН4

+ Деспотица Аггелина

100.

Печат Ивана Црнојевића (1485)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на Првој цетињској повељи Ивана Црнојевића (1485).

Место чувања: Цетиње, Манастирски музеј?.

Издања: Miklosich, *Monumenta Serbica*, 534, no. 453; Н. Дучић, *Врађина у Зети и крисовуље на Цетињу*, 191; *Саздање Цетиња*, слика након стр. 32; Б. Шекуларац, *Дукљанско–зетске повеље*, 199, 202.

Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 46 мм, очувана у целини, висила је на црвено-златној врпци провученој кроз две рупе мало испод потписа по средини листа, али је данас одвојена од врпце.

Аверс: кружна бордура од ниске перли; хоризонтална легенда у пет редова

·+·
·НВАНЬ·
ЦЪРНОСВН
ІЃЪ·ГОСПОД
АРЬ·ЗЄТС
ІЃН

+ Ивань Църноевикъ господарь зетски

Реверс: представа двоглавог орла скупљених крила, чије су обе главе крунисане (*une aigle à deux têtes au vol abaissé couronnée*); кружна бордура од ниске перли.

101.

Печат деспота Ђорђа Стефановића Бранковића (1490)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи којом породице Бранковић (Ђорђе и Јован), Кишхорват и Бериславић изјављују да за угарског краља прихватају Максимилијана Хабзбуршког (1. новембар 1490).

Место чувања: Беч, Аустријски државни архив, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Urkundenabteilung: Ungarische Urkundenabteilung U 1147 / REP 16 313 (AUR 1490 XI 01).

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 40, бр. 78, таб. 15, сл. 78; Ћремошник, *Студије*, 145, таб. 10, сл. 19с.

Једностранни печат од црвеног воска преко кога је постављен заштитни папирић, округлог печатног поља, пречника око 36 мм, очуван у потпуности али слабог отиска, први с лева и једини од црвеног воска од три утиснута печата, сва три под једним папирићем, непосредно испод текста, мало лево од средине

Аверс: представа шлема (*heaume*), тј. кациге (*casque*), окренуте десно, са челенком (*simier*) коју чини лав који се пропиње између волујских рогова (*un lion rampant enclos dans une paire de cornes de taureau*), и плаштом (*lambrequins*) који прелази у виџете; легенда између две кружнице по ободу

ГНЪДЕСПОПІЃЪОРГЪ≈≈≈

Господинь деспоть Гьоргь

102.

Печат деспота Ђорђа Стефановића Бранковића (1492–1505)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван у три примерка – (102.1) на мировном уговору између Максимилијана Хабзбуршког и Владислава II Јагелонца (7. март 1492) коју је, између осталих, оверио и деспот Ђорђе; (102.2) на повељи деспотице Ангелине, деспота Ђорђа и деспота Јована Андрији Боту о надокнади штете (30. април 1495); (102.3) на повељи

Угарских сталежа о бирању краља (13. октобар 1505) коју је, између осталих, оверио и деспот Иваниш Бериславић.

Место чувања: Беч, Државни архив, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Urkundenabteilung: Ungarische Urkundenabteilung, U 1147 / REP 16 335 (102.1); Београд, Архив САНУ, Историјска збирка бр. 36 (102.2); Беч, Државни архив, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Urkundenabteilung: Ungarische Urkundenabteilung, U 1147 / REP 16 368 (102.3).

Издања: Lj. Thallóczy, *K historiji despotske porodice Brankovića*, 212–213, sl. 5; idem, *Bruchstilcke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer*, 353, fig. 5; Ивић, *Печату и грбови*, 40–41, бр. 79, таб. 15, сл. 79 (102.1), 41, бр. 81, таб. 15, сл. 81 (102.3); Čremošnik, *Studije*, 145, tab. 10, sl. 19d; Марјановић-Душанић, *Инсигније*, 111.

(102.1) Једностранни печат од зеленог воска наливеног на печатну грудву од смеђег воска, печатног поља облика издуженог усправног осмоугла, непознатих димензија, незнатно похабан, један од многобројних печата који висе на врпцама од црвених свилених кончића.

(102.2) Једностранни воштани печат преко кога је постављен квадратни папирић (заротиран за 45°), печатног поља облика издуженог усправног осмоугла, димензија 20×16 мм, оштећен, восак је пробио заштитни папирић, утиснут мало испод последњег реда по средини листа.

(102.3) Једностранни печат од црвеног воска наливеног на печатну грудву од смеђег воска, печатног поља облика издуженог усправног осмоугла, непознатих димензија, незнатно похабан, један од многобројних печата који висе на трачицама од жуте свиле.

Аверс: зашиљени штит (l'écu en accolade) са представом двоглавог орла скупљених крила, са два грбовна штита испод канци, десни са представом лава који се пропиње, окренутог хералдичко лево, леви са три пара пруга (chargé d'une aigle à deux têtes au vol abaissé, à deux écussons sous les membres, le premier, à dextre, chargé d'un lion rampant contourné, le second, à sénestre, chargé de trois burelles); без легенде.

103.

Печат позних Бранковића (1495)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на повељи деспотице Ангелине Бранковић и њених синова којом дају 500 златника годишње светогорском Манастиру Св. Павла (11. март 1495).

Место чувања: Света Гора, манастир Свети Павле, бр. 3 (4).

Издања: Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, 202–203, бр. 16; К. Митровић, *ССА* 6, 209–210.

Позлаћена була, округлог печатног поља, пречника 40 мм, очувана у потпуности, висе на црвеној врпци провученој кроз две рупе у слики испод потписа по средини.

Аверс: три фигуре – мајка у средини, лево и десно од ње њени синови, сви са високим отвореним крунама чији су врхови са по три крина, синови одевени једнако у једноставне одоре, док је мајчина одора нешто раскошнија; кружна бордура од пуне линије; хоризонтална легенда у два реда изнад три фигуре

Г^сПО^сДЕПО
Ч^дГГЛ^ИН^д

Госпоѓа деспотица Ангелина

вертикална легенда по ободу печата лево

Г^СПО
Д^СЕП
ОТЬГ
Е
ЄГГЕ

Господинь деспоть Гѣургїе

вертикална легенда по ободу печата десно

Г^СПО
Д^СЕ
ПОТ
⚡
ЇЄ

Господинь деспоть Ївань

Реверс: представа Светог Ђорђа без нимба, у оклопу, на коњу који трчи улево, како копљем убија аждају под копитима коња; кружна бордура од пуне линије; кружна легенда по ободу

+СТІВАКОМ^УННЄГНЄЄГГЇЕПОМЛУНРѢНСВОЕ

+ Свети великомоучениче Гѣургїе помилуй раби свое

104.

Печат деспота Јована Бранковића (1496)

Статус и традиција печата: фалсификат?, сачуван на фалсификованој ктиторској повели деспота Јована Бранковића Манастиру Крушедолу (1496).

Место чувања: Непознато.

Издања: Miklosich, *Monumenta Serbica*, 541–542, no. 463.

Висећи печат од непознатог материјала, непознатог облика печатног поља, непознатих димензија, непознатог стања очуваности.

Аверс: непознате ликовне представе; легенда

СИ ПЕЧАТЬ ИЖЕ МЛТІЮ БЖІЕЮ ІЄА ДЕСПОТ СРБСКЫИ

Сїи печать иже милостїю божіею Івань деспоть србскыи

105.

Печат деспота Иваниша Бериславића (1508)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на заклетви палатина Емерика Перењија, илочног херцега Ловре, калочко-бачког надбискупа Гргура Франкопана и деспота Иваниша краљу Владиславу Јагелонцу и његовом сину Лајошу (3. март 1508).

Место чувања: Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 82273 (Q 206 / 217 BB 80).

Издања: није познато.

Једнострани печат од црвеног воска преко кога је постављен заштитни папирић, печатног поља облика издуженог усправног осмоугла, непознатих димензија, оштећен, восак је пробио заштитни папирић, последњи печат десно од четири печата, сва три под једним папирићем, утиснут на трачицу од папира провучену кроз два прореза испод текста.

Аверс: представа двоглавог орла скупљених крила, са два косо положена и симетрична грбовна штита испод канци (*une aigle à deux têtes au vol abaissé, à deux écussons couchés et adossés sous les membres*), непрепознатљивих шаржи; легенда није посведочена.

106.

Печат деспота Стефана Бериславића (1522)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на писму деспота Стефана и мајке му Јелене Јакшић Бранковић Бериславић палатину Стефану Баторију о Фрањи Бешењију (5. март 1522).

Место чувања: Будимпешта, Мађарски државни архив, DL 25642 (Q 305).

Издања: Thallóczy–Aldassy, *Codex*, 358–359, no. 471.

Једнострани печат од тамноцрвеног воска преко кога је постављен квадратни папирић (заротиран за 45°), печатног поља непознатог облика, непознатих димензија, знатно оштећен, восак је пробио заштитни папирић, утиснут на преклопу правоугаоно затвореног писма, нешто лево од средине.

Аверс: гломазан грбовни штит непрепознатљивих шаржи?, унутар штита при дну два мала, косо постављена и симетрична штита непрепознатљивих шаржи?; легенда није посведочена.

107.

Печат деспота Стефана Бериславића (1542)

Статус и традиција печата: оригиналан, сачуван на исправи деспотице Каталине Баћањи Бериславић (1542).

Место чувања: Беч, Аустријски државни архив, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hungarica?.

Издања: Ивић, *Печати и грбови*, 41, бр. 83, таб. 16, сл. 83.

Једнострани печат од црвеног воска преко кога је постављен заштитни папирић, печатног поља облика издуженог усправног осмоугла, непознатих димензија, оштећен, восак је пробио заштитни папирић, утиснут; можда израђен истим типаром као и печат под бр. 105.

Аверс: представа двоглавог орла скупљених крила, са два косо положена и симетрична грбовна штита испод канци, десни са представом лава који се пропиње, леви са два пара пруга (*une aigle à deux têtes au vol abaissé, à deux écussons couchés et adossés sous les membres, le premier, à dextre, chargé d'un lion rampant, le second, à sénestre, chargé de deux burelles*), изнад орла глава бика анфас, коју окружују лав који се пропиње са десне стране, и ждрал, подигнутих крила или грифон са леве (*l' aigle surmontée d'un rencontre de buffle, accosté et supporté par un lion rampant et un griffon rampant affrontés*); лево и десно од орла у пољу хоризонталне сигле

Stephanus despotus? / Sigillum despoti?

108.

Печат кнеза Лазара (1700?)

Статус и традиција печата: фалсификат, сачуван на позном врдничком препису (око 1700) Лазареве оснивачке повеље Раваници (1380).

Место чувања: Београд, Музеј Српске православне цркве, бр. 1927.

Издања: Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 50, 55, 63, 89, бр. 4а, 256–257, сл. 4а.

Златна була, округлог печатног поља, пречника 95 мм, очувана у потпуности, виси на вишеструкој црним тракама увезаној и уплетеној црвеној врпци, провученој унакрст кроз три (или четири?) рупе на пресавијеном делу пергаменту испод потписа по средини, врпца улази у печат кроз један отвор и излази кроз два на дну.

Аверс: представа владара у византијском репрезентативном ставу, са отвореном круном на глави (три врха у облику крина), у раскошном дивитисиону широких рукава са манијакисом, периврахијима и лоросом, како обема рукама испред себе држи жезло са крстом на врху, окружују га биљни орнаменти – два крупна крина око ногу и један лево од главе, симетрично крстоликом жезлу са друге стране; легенда између две кружнице од ниски перли по ободу

+ВЪХꝥѢѢБЛАГОВѢРНИКНСЪЛѢЗѢРЪГНЪВЪСОЇСРБСКОИИПОМ°РЇЗЕМЛИ

+ Въ Христа Бога благоверни кнезь Лазаръ господинъ въсої сръбскои и поморіе земли

Реверс: представа Христа на ниском престолу, испред полукружног свода, како благосиља са обе раширене руке, окружују га такође два крупна крина; легенда између две кружнице од ниски перли по ободу

+ВЪЗНСЕСЕВЪСЛАѢВѢХСЕБЕНѢШЪРѢДОСТЪСЪТВОРИУЧЕНИКОМЪ

+ Възнесе се въ славе Христе Боже нашъ радость сътвори оучеником

лево и десно од Христа у пољу хоризонталне сигле

ИС

ХС

Исоузь Христось

БИОГРАФИЈА

Бењамин Хекић рођен је 24. марта 1991. године у Петровцу на Млави. Основне академске студије уписао је 2010. године на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду и завршио их уз просечну оцену 10,00, одбранивши дипломски рад *Слика другог: три западна наративна извора о православном Балкану прве половине 14. века* у септембру 2014. године. Исте године је уписао мастер академске студије на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Мастер рад под насловом *Сведочанства заробљених хришћана о Турцима у 15. веку* одбранио је у септембру 2015. године, тиме завршивши и мастер академске студије са просечном оценом 10,00. Током основних и мастер студија био је стипендиста Фонда за младе таленте – Доситеја Министарства омладине и спорта. Награђен је као најбољи студент на Одељењу за историју Филозофског факултета и као најбољи студент генерације Филозофског Факултета за школску 2013/2014. годину. Докторске студије је започео у јануару 2016. године на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Од 2017. године био је ангажован као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја, а од јуна 2018. и запослен као истраживач-приправник на пројекту *Средњовековне српске земље (XIII–XV век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* у Историјском институту у Београду. По завршетку пројектног циклуса 2020. запослен је као истраживач-сарадник у Историјском институту. Главна поља интересовања кандидата су помоћне историјске науке (сфрагистика и палеографија), културна историја средњег века, историја средњовековне књижевности, фолклористика, перцепција и слика *другог* у средњем веку. Течно говори енглески језик, служи се француским, италијанским, шпанским и латинским језиком. Аутор је три научна рада објављена у часописима М24 и М52 категорије.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора _____ Бењамин Хекић

Број индекса _____ 51150009

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Печати српских средњовековних владара између западних и византијских узора

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 2. априла 2021. године

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Бењамин Хекић _____
Број индекса _____ 51150009 _____
Студијски програм _____ Историја _____
Наслов рада _____ Печати српских средњовековних владара између
_____ западних и византијских узора _____
Ментор _____ проф. др Небојша Порчић _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 2. априла 2021. године

_____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Печати српских средњовековних владара између западних и византијских узора

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 2. априла 2021. године

---

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.

